

Національна академія наук України

Інститут української мови

**МОВИ І МОВОЗНАВСТВО
У ХХІ СТОЛІТТІ: НОВІ
ЯВИЩА – НОВІ ЗАВДАННЯ**

*До 85-ліття від дня народження доктора філологічних
наук, професора, члена-кореспондента НАН України
Ніни Федорівни Клименко*

Київ 2025

1939 – 2018

<https://doi.org/10.37919/9786171404991>

УДК 81"20":929Клименко

М–74

*До друку рекомендувала вчена рада
Інституту української мови НАН України (протокол № 15 від 13 листопада 2025 року)*

Рецензенти:

Данилевська Оксана Миколаївна, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
(Інститут української мови НАН України)

Клещова Кристина, доктор габілітований, професор
(Сілезький університет в Катовіце, Польща)

Струганець Любов Василівна, доктор філологічних наук, професор
(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)

Мови і мовознавство у ХХІ столітті: нові явища – нові завдання. До 85-ліття від дня народження доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Ніни Федорівни Клименко: монографія / за ред. Є. А. Карпіловської і Л. П. Кислюк; підготувала електрон. оригінал-макет Ю. О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2025. 894 с. [Електронне видання].

ISBN 978-617-14-0499-1

Колективну монографію підготовлено для вшанування пам'яті доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України Ніни Федорівни Клименко з нагоди 85-ліття від дня її народження. Книга містить розділи, написані українськими науковцями з Києва і Кропивницького, Харкова і Львова, Вінниці та Луцька, Кривого Рогу, Дрогобича й Івано-Франківська, а також дослідниками з Польщі, Сербії, Словаччини, Словенії та ін. У монографії розглянуто широкий спектр актуальних проблем граматики і словотвору, лексикології і лексикографії, перекладознавства, когнітивної, функціональної та контрастивної лінгвістики, теорії та практики міжмовної і міжкультурної комунікації на матеріалі різних мов Європи – української, англійської, польської, сербської, словацької, словенської, хорватської.

The collective monograph was prepared to commemorate the Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Nina Fedorivna Klymenko on the occasion of the 85th anniversary of her birth. The book contains chapters written by Ukrainian scientists from Kyiv and Kropyvnytskyi, Kharkiv and Lviv, Vinnytsia and Luts'k, Kryvyi Rih, Drohobych and Ivano-Frankivsk, as well as researchers from Poland, Serbia, Slovakia, and Slovenia. The monograph examines a wide range of current problems of grammar and word formation, lexicology and lexicography, translation studies, cognitive, functional and contrastive linguistics, theory and practice of interlingual and intercultural communication based on the material of various European languages – Ukrainian, English, Polish, Serbian, Slovak, Slovenian, Croatian.

ЗМІСТ

Життя по совісті.....	8
ФОРМА ТА СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ У СЛОВНИКАХ І ТЕКСТАХ: СУЧАСНІСТЬ ТА ІСТОРІЯ.....	10
Гнатюк Л. П. Словотвірні гнізда з архаїчними вершинами <i>бедро</i> , <i>бодрий</i> , <i>брухо</i> / <i>брюхо</i> , <i>побіда</i> в історії української мови.....	11
Горголюк Н. Г. Функційно-семантична реалізація комісивів у текстах інавгураційних промов Президентів України.....	23
Городенська К. Г. Новітні запозичення в системі словотворчих засобів української літературної мови ХХІ ст.: статус і правопис.....	40
Дарчук Н. П. Автоматичний аналіз емоційного забарвлення українськомовного тексту.....	54
Козирєва З. Г. Кліше в системі сучасної української літературної мови.....	76
Колоїз Ж. В. <i>Nomina agentis</i> : особливості продукування та проблеми лексикографування.....	96
Космеда Т. А. Афористичність щоденника Олександра Довженка.....	121
Коца Р. О. Словотвірні типи українських неозначених займенників: хронологія функціонування.....	148
Кузьма І. Т. Словотвірна парадигма родового відмінка (антропонімна та геортонімна зони).....	171
Лукашанец А. Г. Новыя з’явы ва ўкраінскай моладзевай лексіцы (на матэрыяле анлайн-слоўніка «Мислово») / Нові явища в українській молодіжній лексиці (на матеріалі онлайн-словника «Мислово»).....	198
Матковська О. А. Моделювання семантичного поля «Держава» як фрагмента лексикону сучасної української політики.....	217
Самойлова І. А. Абревіатури в романах трилогії «Час» Ю. М. Щербака.....	227
Скибицька Н. В. Особливості неологізації англomовного інтернет- дискурсу.....	246

Stramljič Breznik I. Istopodstavni slovensko-hrvaški feminativi – študija primera kot potencial za slovanski primerjalni pristop / Основні словенсько-хорватські фемінативи – тематичне дослідження як потенціал для слов'янського порівняльного підходу.....	255
Сюта Г. М. Соціокультурні та лінгвістичні координати феномену «мова спротиву»: український вимір.....	273
Федурко М. Ю. Усічення як явище сучасної української словотвірної морфології: контекст активності та продуктивності.....	294
МОВНА КАРТИНА СВІТУ: ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ТА ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ.....	315
Бибик С. П. Лексико-семантична група «міграція – переселення» в українській лексикографії: соціокультурні рефлексії.....	316
Грещук В. В., Грещук В. В. Можливості та лінгвістична перспектива словника «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові».....	332
Дідун Л. І. Фразеологізми з етнокультурною специфікою в тлумачному словнику активного типу.....	343
Драгићевич Р. Називи за боје у српском и украинском асоцијативном речнику / Назви кольорів у сербському та українському асоціативному словнику.....	355
Жуйкова М. В. Семантичні моделі предикатів <i>готовий</i> і <i>готувати</i> в контексті концептуальної картини світу.....	380
Карпіловська Є. А. Поняття семантичного простору мови (семіохору) в працях Н.Ф. Клименко.....	414
Кислюк Л. П. Активність складників лексико-семантичного поля «мистецтво» та проблеми їх лексикографування.....	429
Kobus J. Nazwy gatunkowe samców i samic we współczesnym języku mieszkańców wielkopolskich wsi / Назви типів самців і самиць у сучасній мові жителів великопольських сіл.....	446
Ковтюх С. Л. Український словник мрії.....	470
Коць Т. А. Лексико-семантичні процеси в сучасних українських релігійних текстах.....	491
Мовчун Л. В. Національна специфіка поетичної лексики української мови та її інтерпретація в загальномовному тлумачному словнику активного типу.....	507
Процик І. Р. Словники української футбольної лексики першої половини ХХ століття: з досвіду укладання.....	530
Саєвич І. Г. Лексема <i>світ</i> в українському лінгвокультурному просторі: чинники семіозису.....	545
Сердега Р. Л. Методологічні засади лексикографічної фіксації антропонімів фольклору.....	563

Sierociuk J. Co struktura oralnej twórczości słownej mówi o historii cywilizacji? / Що структура усної народної творчості говорить про історію цивілізації?.....	576
Скопненко О. І., Цимбалюк-Скопненко Т. В. Енантіосемія та епідигматика у фраземіці української мови: проблеми опису.....	590
Сніжко Н. В. Український тлумачний словник активного типу в системі інтегральних лінгвістичних досліджень.....	611
Соколова С. О. Опрацювання словосполучень в авторському «Російсько-українському словнику семантичних асиметризмів».....	640
Старко В. Ф. Систематичний підхід до формування реєстру в динамічному словнику.....	664
Таран А.А. Роль мови виховання та освіти у формуванні національної свідомості української дитини.....	681
Тищенко О. М. Семантизація словникової статті похідних одиниць в активній лексикографії.....	694
Janočková N. Úvahy o exemplifikácii vo výkladovej lexikografii (na materiáli Slovníka súčasného slovenského jazyka) / Уваги до екземпліфікації в тлумачній лексикографії (на матеріалі Словника сучасної словацької мови).....	707
ТЕРМІНОЗНАВЧІ СТУДІЇ У ХХІ СТОЛІТТІ: НОВІ ПРОБЛЕМИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	728
Гірняк С. П. До питання про розмежування термінів <i>соціолект</i> і <i>жаргон</i> у сучасному мовознавстві.....	729
Казимирова І. А. Історія назв відмінків в українській мові: слов'янські впливи.....	755
Kowalski P. Język słów kluczowych a terminologiczny obraz świata / Мова ключових слів та термінологічна картина світу.....	772
Синиця І. А. Питомі та чужі терміноназви морфем в українських граматичних працях XVI – I-ої пол. XX ст.....	785
ЗУСТРІЧ МОВ – ЗУСТРІЧ КУЛЬТУР.....	803
Бойван О. С., Прокопенко Ю. П. Проспект візуального українсько-англійського словника для іноземців.....	804
Gorzawska W. Ukraińskie wpływy w języku polskim. Przegląd wybranej literatury przedmiotu / Українські впливи в польській мові: огляд вибраної літератури.....	821
Цигвинцева Ю. О. Семантична калька як засіб збереження типологічних рис української номінації в умовах глобалізації.....	846
Чистяк Д. О. Художній переклад у взаємозв'язках між Україною та франкомовними країнами: проблеми та перспективи.....	859

Відомості про авторів.....	878
Праці Н.Ф. Клименко та за її участю, видані у ХХІ столітті.....	882
Праці співробітників відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, видані у ХХІ столітті.....	888

Життя по совісті

Цей том – данина учнів, друзів і колег світлій пам'яті Ніни Федорівни Клименко, доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України, видатного українського мовознавця, педагога, організатора науки та освіти, україніста, еллініста, вченого широких наукових зацікавлень й енциклопедичних знань, шляхетної і мужньої людини. Такою вона постає зі сторінок цієї книги у вдячній пам'яті авторів, підтверджуючи своїми працями, ідеями, своїм життєвим і професійним шляхом дієвість її гасла, відомого всім, хто знав Ніну Федорівну, гасла, яким для неї став батьківський заповіт: *Жити по совісті, шанувати людей і чесно робити свою справу*.

В основу тому лягли матеріали доповідей авторів, виголошених на Міжнародній науковій онлайн-конференції «Мови і мовознавство в ХХІ столітті: нові явища – нові завдання», яку відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України провів 22–23 жовтня 2024 року на вшанування 85-ліття від дня народження Ніни Федорівни. У його підготовці взяли участь учені з різних наукових та освітніх установ України – у Києві, Вінниці, Дрогобичі, Івано-Франківську, Кривому Розі, Кропивницькому, Львові, Луцьку, Харкові, Черкасах – та зарубіжжя – у Німеччині, Польщі, Сербії, Словаччині, Словенії. Потужним блоком доповідей у томі представлена Комісія зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів на чолі з її головою професором Белградського університету Райною Драгічевич. Ніна Федорівна Клименко активно працювала в цій Комісії упродовж 2004–2018 років, гідно представляючи в ній Україну й українське мовознавство.

Широкою є не лише географія вміщених у томі досліджень, а і їхня проблематика. Вона відображає насамперед спектр наукових пошуків і зацікавлень Ніни Федорівни Клименко, огром та непроминальну актуальність її

праць, ідей, здобутків на ниві україністики, славістики, елліністики, загального та порівняльного мовознавства, структурної, математичної та прикладної лінгвістики, когнітивної лінгвістики, термінознавства та перекладознавства.

Дослідження в томі розподілено за чотирма розділами, об'єднаними спільною проблемою: «Форма та семантика мовних одиниць у словниках і текстах: сучасність та історія», «Мовна картина світу: проблеми аналізу та лексикографування», «Термінознавчі студії у ХХІ столітті: нові проблеми і методи дослідження» та «Зустріч мов – зустріч культур: проблеми перекладу в ХХІ столітті. Українська мова в дослідженнях закордонних учених». Тексти подано мовами оригіналів: українською, польською, сербською, словацькою і словенською.

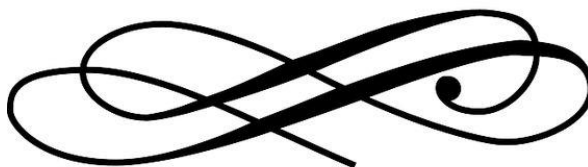
Вважаємо оприлюднення цієї книги в нинішніх трагічних обставинах війни Росії проти України не лише свідченням нашої пошани до пам'яті Ніни Федорівни Клименко, доказом дієвості й життєствердної сили її наукової спадщини, а й потужним виявом співпраці й взаємопідтримки вчених України, солідарності з нами міжнародного наукового співтовариства. Усвідомлення цього наснажує нас на дальшу працю для української науки та культури, для України, якій так совісно і вірно своїм життям і діяльністю служила Ніна Федорівна Клименко.

Євгенія Карпіловська

Лариса Кислюк

8 серпня 2025 р., Київ

**ФОРМА ТА СЕМАНТИКА
МОВНИХ ОДИНИЦЬ
У СЛОВНИКАХ І ТЕКСТАХ:
СУЧАСНІСТЬ ТА ІСТОРІЯ**

Л. П. Гнатюк

**СЛОВОТВІРНІ ГНІЗДА З АРХАЇЧНИМИ ВЕРШИНАМИ
БЕДРО, БОДРИЙ, БРУХО / БРЮХО, ПОБІДА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Чимало архаїчних лексем – складників давніх словотвірних гнізд, які були поширені в українській мові ще якихось сто років тому, сучасний українець може сприймати не як надбання власної мовно-культурної спадщини, яка спирається на потужну літературно-писемну традицію попередніх століть, а як елементи російської мови чи суржику. Нерозуміння природи таких лексичних одиниць через відсутність елементарних знань з історії української мови спотворює уявлення наших співвітчизників про власну національну ідентичність.

У попередніх публікаціях ми показали «українськість» лексем *воздух, жизнь, звезда, если, побѣда, время, год, нельзя, послідній*, а також словотвірних гнізд із вершинами *воздух, год, жизнь*, дослідивши їх функціювання впродовж століть і в старій літературній мові, і в новій, а також в українських діалектах [Гнатюк 2023 а; Гнатюк 2023 б]. У кожного словотвірного гнізда й окремо взятого лексичного елемента в ньому – своя історична доля, часом несподівана навіть для лінгвіста. Проте не можна забувати про те, що це наша мовна спадщина, фрагмент мовної реальності минулих століть.

У пропонованому дослідженні ми продовжуємо цю тему на матеріалі словотвірних гнізд з іншими архаїчними вершинами. Вихідним пунктом слугує «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка, у якому ще століття тому було наведено словотвірні гнізда з вершинами *бедро, бодрий, брюхо, побіда*, які сучасний українець сприймає як зовсім не українські.

Словотвірне гніздо з вершиною *бедро*

У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909) в реєстровій частині засвідчено *бедро́* із витлумаченням російською мовою «бедро», а також дериват *бедрáтий* «широкобедрий» (Г I: 36–37). Окрім того, наведено цікавий вислів *їхати на бе́дра ве́рхи* «вдвоємъ ѣхать верхомъ на одной лошади» (Г I: 37).

Лексему праслов'янського походження *бедро* «стегно» зафіксовано вже в першій літературно-писемній мові слов'ян – старослов'янській (СС: 77). В українській мові ХVІ – першої половини ХVІІ ст. *бедро* (орфографічний варіант *биодро* – імовірно, під впливом польської мови) було багатозначним словом: 1. «стегно»; 2. «нога»; 3. «рід, потомство» (СлУМ II: 33). У пам'ятках цього періоду трапляється й уже відомий морфологічний варіант жіночого роду *бедро*, але тільки в значенні «нога» (СлУМ II: 33). У «Лексиконі словенороському» П. Беринди (1627) лексему *бедро* наведено в церковнослов'янській частині й витлумачено українським відповідником *бокъ* (Б: 5).

У «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського і С. Недільського (Львів, 1886) в реєстровій частині наведено як синоніми *бедро́* і *бедри́ця*, дериват від *бедро* прикметник *бедрáтий* (із витлумаченням «mit gut entwickelten, starken Hüften»); похідний від *бедрений* (цей прикметник не був наведений у словнику) іменник *бедре́ниця* на позначення болю у стегні (МНС I: 16), а також деривати *межибедре́нний* (МНС I: 433), *підбедре* (із поясненням «Unterschenkel») (МНС II: 637). У галицьких лексикографів не виникало питання щодо «українськості» лексем із коренем *бедр-*. Проте вже в російсько-українському словнику М. Уманця та А. Спілки (Львів, 1893–1898) реєстрове *бедро* перекладено як *стегно́*, *ку́льша*; *бедёрный* як *стегови́й*, *бедерчатый* як *стегна́тий* (УС I: 17). Схожу картину бачимо в праці Є. Тимченка «Русско-малороссійській словарь» (Київ, 1897): *бедро* в реєстровій частині має українські

відповідники *кульша, стегно; бедристый* – *кульшастый, стегнастый* (РМС I: 8).

У «Словнику української мови» Д. Яворницького (Катеринослав, 1920) наведено цікаві деривати від *бедро*, які більше ніде нам не трапилися: *бѣдрий* «съ однимъ бедромъ» і *бедри́ти / бедри́ть* «приваливаться какимъ либо бедромъ къ оглоблѣ. Говорять о лошади, идущей неравномѣрно въ оглобляхъ» (Я: 18).

У російсько-українському академічному словнику за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (1924–1933) до російських *бедро, бедренный, бедерчатый* не наведено українських відповідників із таким самим коренем.

Одинадцятитомний «Словник української мови» (1970–1980) подає *бедро* із ремаркою «рідко» і поясненням «те саме, що стегно», а також похідне *бедра́тий* із приміткою «рідко» і витлумаченням «який має широкі, міцні бедра» (СУМ I: 118). Сучасний «Словник української мови» за редакцією В.В. Жайворонка (2012) цих лексем уже не фіксує.

Словотвірне гніздо з вершиною *бодрий*

Словотвірне гніздо з вершиною праслов'янського походження *бодрий* у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909) містить такі словотвірні ланцюжки і пари: *бодрий* → *бодрити* → *бодритися*; *бодрий* → *бодро*; *бодрий* → [*бодренный*] → *бодренно* (Г I: 81).

Словотвірне гніздо з вершиною *бѣдръ* у старослов'янських рукописах представлено двома словотвірними парами: *бѣдръ* → *бѣдрость*; *бѣдръ* → *бѣдрѣливъ* (СС: 102–103). В українській мові ХVІ – першої половини ХVІІ ст. прикметник в орфографічних варіантах *бодрый, бодрий, бодрь* уже був багатозначним: 1. «який не спить, чутливий»; 2. «пильний»; 3. перен. «свіжий» (СлУМ III: 7). Пам'ятки цього періоду дозволяють говорити про наявність таких словотвірних пар і ланцюжків: *бодрый* → *бодреливый* «бадьорий» (СлУМ III: 7); *бодрый* → *бодрость, бодрость* 1. «неспанья; безсоння»;

2. «пильність, старання» (СлУМ ІІІ: 7); *бодрый* → *бодрство* «пильність, старання» → *бодрствовать* 1. «не спати»; 2. «турбуватися, старатися, дбати» (про що) (СлУМ ІІІ: 7). У «Лексиконі словенороському» П. Беринди (1627) наведену в реєстровій частині лексему *бодрость* витлумачено як *чуйность* (Б: 5), а *бодрствую* як *чую, не сплю, пильную, чуйность маю, чуйность чиню* (Б 11).

У ХVІІІ ст. *бодр, бодрый, бодро, бодрость, бодрствовать* продовжують бути надбанням староукраїнської книжної традиції: «Всегда в нем был Ум *бодр* <...>» (С: 1019)¹; «Да зрит в него *бодрый* взор твой» (С., с. 80); «Ах простри *бодро* вѣтрила!» (С: 65); «Очи Его голубины, <...>, журавля *бодрость*» (С: 791); «Не спит Ловец. *Бодрствуй* и ты» (С: 920).

В «Енеїді» І. Котляревського (1798), яка поклала початок новій українській літературній мові, натрапляємо на *бодрий, бодритися* за відсутності *бадьорий, бадьоритися*: «Незриму чує Турн заслону, / *Бодриться*, скачеть на врага <...>» (К: 158); «Така потеря устрашила / І серце *бодрес* смутила / У самих хоробрійших троян» (К:158).

У реєстровій частині «Малорусько-німецького словаря» Є. Желехівського і С. Недільського (Львів, 1886) наведено *бóдрий, бодріти ся, бóдрість*; до останнього слова подано синонім *бодротá* (МНС І: 37). Для мовної свідомості галичан другої половини ХІХ ст. ці лексеми були беззаперечно українськими. Водночас у названій лексикографічній праці засвідчено й *бадьорістий* (поряд із синонімом *бадьóрний*), *бадьóрити ся* (МНС І : 9). Іншою була позиція Є. Тимченка: у його російсько-українському словнику (Київ, 1897) ті лексеми в реєстровій частині, які належали до словотвірного гнізда з вершиною *бодрий*, перекладено українськими відповідниками, що не містять слів із таким коренем.

У «Словнику української мови» Д. Яворницького (Катеринослав, 1920) натрапляємо на лексему *бóдряк* «бодрый человекъ» (Я: 44). У російсько-українському академічному словнику за редакцією А. Кримського і

¹ Важливі для його філософської концепції слова Г. Сковорода писав із великої літери.

С. Єфремова (1924–1933) як відповідники до російського *бодро* подано *бадьоро, бадьорно, моторно, жваво* (з ремаркою «редко»), *бодро, бодренно*; до російського *бодрый* – *бадьорий, невтомлений, жвавий, бодрий, бодренний* (РУС I: 33), до сполуки *бодрый молодец* – *бодрак*. Лексеми *бодро, бодренно* і *бодрий, бодренний*, розташовані в кінці наведених синонімічних рядів, ілюструють процес витіснення поширених у ХІХ ст. лексем на периферію мови в першій чверті ХХ ст.

У СУМі вже не засвідчено лексем із коренем *бодр-*. В «Етимологічному словнику української мови» в 7 томах зафіксовано *бодрий, бодрак* «бадьора людина», *Бодрок* (кличка пса), *бодріти(ся)* (ЕСУМ I: 222). Щодо *бадьорий* зазначено, що це «запозичення, яке витіснило з літературної мови власне українську форму *бодрий*, вживану в діалектах; джерелом запозичення вважається або білоруська мова <...>, або південноросійські говори <...>» (ЕСУМ I: 113). Хіба не парадокс сучасної мовної свідомості? Власне українську лексему сприймають як російську, а те слово, яке вважають українським, є запозиченням?

Словотвірне гніздо з вершиною *брухо / брюхо*

У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка словотвірне гніздо з вершиною *брухо* представлене словотвірною парою *брухо* «брюхо» → *брухатий* «брюхатий», а також лексемою *Бруховещина* «время гетманства Брюховецкаго» (Г I: 102).

В українських пам'ятках ХVІ – першої половини ХVІІ ст. зафіксовано *брюхо, брухо* 1. «живіт (частина тіла людини)»; 2. перен. «обжерливість»; 3. перен. «майно, багатство»; *брюхъ, брухъ* 1. «живіт (частина тіла людини)»; 2. «шлунок, утроба»; 3. перен. «обжерливість»; *брухата* «вагітна» (СлУМ ІІІ: 81).

У текстах Г. Сковороди засвідчено *брюхо* (і в прямому, і в переносному значеннях), *брухатий*: «<...> он [осел – Л.Г.], завидую собачьим Ласкавостям,

спятылся копытами на *Брюхо* Хазяину» (С: 669); «Быблїи нѣтъ нужды до *Брюха*, до нижняго сего нашего Бога <...>» (С: 794); «Почему малая рыба, названа у Римлян REMORA, имѣет сродность удержать стремленїе Корабля, прильнувши к его *брюху*?» (С: 667); «Сей так же быть желает горбатым, как верблюд, *брюхатым*, как кит <...>» (С: 508).

У диференційному тлумачному словнику української мови П. Білецького-Носенка, що містив лексику першої половини ХІХ ст., яка відрізнялася від тогочасної російської, зафіксовано морфологічні варіанти *брухъ* (чоловічого роду) і *брюхо* (середнього роду) із поясненням «1) Животь; чрево. 2) Маммонъ», причому друге значення наведено з покликанням на «Учительне Євангеліє» митрополита Петра Могили і вказівкою на те, що цю книгу надруковано в Києві 1637 року (БН: 62), отже, йдеться про тривалу традицію побутування лексеми і з цією семантикою. У словнику П. Білецького-Носенка подано і похідне дієслово *брюхаться (брюхатися)*, яке витлумачене як «валяться въ грязи; ползать въ грязи по брюхо» (БН: 62), а також композити *жовтобрюх* із поясненням «Полозь. См. *Полізь*. Большая степная неядовитая змѣя съ желтымъ брюхомъ» (БН: 139) та *жовтобрюшка* «Овсянка, птица» (БН: 139). У збірці «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвія Номиса (1864) натрапляємо на вислів *Муха не портить брюха* (Н: 634), що підтверджує поширеність лексеми *брюхо* в тогочасному народному мовленні.

Д. Яворницький у своєму «Словнику української мови» (Катеринослав, 1920) навів *брухач* «брюхачъ», а також *брухомовство* «чрѣвовѣщаніє», *брухомовця* «чрѣвовѣщатель» (Я: 53).

У згаданому російсько-українському словнику Є. Тимченка до елементів російського словотвірного гнізда з вершиною *брюхо* вже не подано українських відповідників із таким самим коренем, наявні витлумачення лише з коренем **черев-**. Таку саму картину спостерігаємо в російсько-українському академічному словнику за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (1924–1933). Не фіксує *брюхо* та похідних і СУМ.

Проте елементи давнього словотвірного гнізда все ще вживаються в українських діалектах: «Словник буковинських говірок» наводить *брух* «живіт; черево» із ремаркою «зневажливе» (СбуГ: 40); «Словник українських східнословобожанських говірок» фіксує *брюхо* «живіт» також із ремаркою «зневажливе», *брюхань* «гладун, непомірно товстий чоловік» (СУСГ: 41); у говірках нижньої Наддніпрянщини побутують фонетичні варіанти *брухач* і *брюхач* «черевань» (СГНН I: 108).

Словотвірне гніздо з вершиною *побіда*

У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка засвідчено словотвірне гніздо з вершиною праслов'янського походження *побіда* 'перемога': *побіда* «побѣда» → [*побідний*] → *побідник* «побѣдитель»; *побіждати, побідити* «побѣждать, побѣдить» (Г III: 203).

Це словотвірне гніздо було досить розбудованим ще у старослов'янській мові: *побѣда, побѣдитель, побѣдити, побѣдотворць, побѣдливъ, побѣдникъ, побѣднъ, побѣждати, побѣждение* (СС: 454–455); його елементи функціювали в церковнослов'янській і давньоруській (давньоукраїнській) мовах, були органічним компонентом староукраїнської літературної мови XIV–XVIII ст. Наприклад, у «Лексиконі словенороському» П. Беринди (1627) в церковнослов'янській частині наявне словотвірне гніздо з вершиною *побѣда*: до *побѣда* подано «простий» відповідник *звитажство*, до *побѣдник* – *звитажца, рыцерь*; до *побѣждаю* – *звитажаю, звалчую* та ін. (Б: 83–84). Те, що твірна основа **побѣд-** сприймалася вже не тільки як церковнослов'янська, підтвердив сам П. Беринда: наведений у реєстровій частині лексемі *побѣднаа* відповідає в «простій» *побѣдителнаа* (Б: 84).

Елементи розгляданого словотвірного гнізда органічно входили в мовний світ Г. Сковороди: «Гдѣ нынѣ твоя *побѣда*, о адській Исполине?» (С: 801); «<...> добрались с Израилем до Гавани, <...> воспѣвая Господу нашему пѣснь *побѣдную*» (С: 796); «Щаслив тот и без утѣх, кто *побѣдил* смертнѣй грѣх.

Душа его – Божій град. Душа его – Божій сад» (С: 54); «Яков. <...> божественный *побѣдитель* Авраам возвращается» (С: 523) та ін. Давній *ѣ* у слові *побѣда* в староукраїнський період вимовляли як [i], як і в пізніші часи.

У своїй «Енеїді» (1798) І. Котляревський ужив *побіда*, *побідити*, *побідник* (лексеми *перемога* і похідних від неї не зафіксовано): «Еней *побідой* утішався, / Зо всіми добре частовався <...>» (К: 177); «Біда троянцям! Що робити? / А муза каже: «Не жахайсь, / Не хист їх Турну *побідити* <...>» (К: 154); «Ідуть, зімкнувшись міцно, тісно, / Ідуть, щоб *побідить* поспішно / Або щоб трупом полягти » (К: 188); «Іул, Енеїв як наслідник, / Похвальну рацію сказав; / І свій палаш, що звався *побідник*, / До боку Низа прив'язав» (К: 141);

У «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського і С. Недільського (Львів, 1886) лексему *побіда* перекладено як 1) «Misshandlung»; 2) «Sieg»; відповідно, деривати – словотвірні варіанти *побідитель* і *побідник* – витлумачено як 1) «der jmdm Unrecht, Schaden thut»; 2) «Sieger, Besieger»; тут же наведено фемінітив *побідниця* – «Siegerin». Цікаво, що омонімічну назву *побідник* мав і сорт часнику, про що свідчить латинська назва «Allium victoriale» (МНС II: 664). Дієслово *побідити* / *побіждати* теж пояснено через два німецькі відповідники: 1) «jmdn mit Unglück schwer schlagen <...>; jmdm Unrecht zufügen»; 2) «besiegen, überwinden, bezwingen, siegen» (МНС II: 664). У реєстровій частині цього словника подано також *побідний* із відповідником «Sieges, sieghaft»; *побідоносний* – «siegreich» (МНС II: 664).

У російсько-українському словнику М. Уманця та А.Спілки (Львів, 1893–1898) до російського *побѣда* наведено українські відповідники «1. *побіда*, ст[ародавнє] *звитяжство*. 2. *перемога*»); до *побѣдитель*, *-нища* – «*побідник*, *-ця*, ст[ародавнє] *звитяжця*»; *побѣдный*, *побѣдоносный* – *побідний*; до *побѣждать*, *побѣдить* – *побіждати*, *побивати*, ст. *звитяжати*, *побідити*, *побіти*, *звитяжити*, *повоювати*, *звоювати*; *перемагати*, *змагати*, *перемогти* і т.д. (УС III: 49).

Побіда і спільнокореневі слова засвідчені в «Галицько-руських народних приповідках», зокрема в поясненнях І. Франка: до паремії *Хто сі відважить, той переважить* письменник подав коментар «Смілість у рішучій хвилі дає чоловікові перевагу, веде до *побіди*» (ГРНП I: 308); до вислову *В війні хто дужший, той ліпший* упорядник додав примітку «Хто переважить, той звичайно диктує закони *побідженому*» (ГРНП I: 319–320). Коментуючи приповідку *Много зла, коли на єдного два*, І. Франко написав: «Їх *побіда* певна» (ГРНП II: 542). Для мовної свідомості галичанина *побіда*, *побідити*, *побіджений* були своїми, рідними.

Цікаво, що в «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933) реєстрові лексеми, які входять до словотвірного гнізда з вершиною *победа*, у жодному випадку не перекладено відповідником з коренем **побід-** (РУС III, вип. 1: 245–246). Навіть до російського *Георгий Победоносец* наведено переклад *святий Юрій-Переможець* (РУС, III, вип. 1: 245). Напевно, це відбивало особисті вподобання упорядників.

І. Огієнко вважав лексему *побіда* архаїзмом (ЕССУМ IV: 69). Зауважуючи, що ім'я *Микола* походить з грецького *Nikolaos* (і *Nikoles*), він пояснив, що воно «означає того, хто *побідив* даний народ» (ЕССУМ III: 38). У своїй праці «Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність» мовознавець ужив і дериват *побідник*: «<...> Костянтин мав сильну волю та надзвичайно міцний дух: вони помогли йому встояти в нерівній боротьбі з триязичниками <...> і вкінці вийти *побідником* у цій боротьбі <...>» (О: 318). Для видатного лінгвіста, який чудово знав історію рідної мови, *побіда*, *побідити*, *побідник* були українськими словами.

Одинадцятитомний словник української мови ще зафіксував *побіждати/побідити* (з позначкою «рідко»), а також *побідний* 1. «Переможний» (із ремаркою «поетичне, застаріле»); 2. «Який виражає почуття власної переваги» (з позначкою «переносне»); *побідник* «Переможець» (із ремаркою «застаріле»),

побідниця (як жіночу форму до *побідник*), *побідно* (з позначкою «поетичне, застаріле»), *побідоносець* «Той, хто перемагає», *побідоносний* «Який приносить перемогу, закінчується перемогою», *побідоносно* (СУМ VI: 615). У новому тлумачному словнику української мови за редакцією В.В. Жайворонка (2012) названі лексеми вже не наведені.

У буковинських говірках збереглися *побідити*, *побідження*, *побідитель* (СуБГ: 433), у говірках нижньої Наддніпрянщини – *побідитель* «переможець» (СГНН III: 133). У народі й досі шанують *Георгія-побідоносця*, а не *перемогоносця* чи под.

Отже, *побіда* і спільнокореневі з цим словом одиниці також є елементами нашої давньої лексичної спадщини з далекого минулого, хоча мовна свідомість сучасного мовця може кваліфікувати їх як елементи російської мови.

Висновки

Словотвірні гнізда з архаїчними вершинами *бедро*, *бодрий*, *брюхо/брухо*, *побіда* налічують тривалий час існування і в старій українській літературній мові, і в новій. Елементи цих словотвірних гнізд були ще вживаними на початку – в першій третині ХХ ст. У сучасній українській літературній мові їх замінили словотвірні гнізда з вершинами *стегно*, *бадьорий*, *черев*, *перемога*. Цей процес, як засвідчують лексикографічні праці ХХ століття, був складним і поступовим. Окремі архаїзми досі побутують в українських діалектах. Це – цінна лексична спадщина української мови, джерело вивчення в ній історичних змін і процесів.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

ГРНП – *Галицько-руські народні приповідки*: у 3 т. / зібр., упорядк. і поясн. І. Франко (2006 – 2007). 2-ге вид. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка.

К – Котляревський І. *Енеїда* / комент. уклад О. Ф. Ставицький. Київ: Радянська школа, 1989.

Н – *Українські приказки, прислів'я і таке інше* / уклад М. Номис. Київ: Либідь, 1993.

О – Огієнко І. *Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність*. Ч. І. Варшава. 1927.

С – Сковорода Григорій. *Повна академічна збірка творів* / за ред. Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2010.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Б – Німчук, В. В. (підгот. до вид.) (1961). Беринда, П. *Лексикон словенороський* (1961). Київ: Видавництво АН УРСР.

БН – Німчук, В. В. (підгот. до вид.) (1966). Білецький-Носенко, П. *Словник української мови*. Київ: Наукова думка.

Г – Грінченко, Б. (ред.) (1996–1997). *Словарь української мови*: в 4 т. Київ: Наукова думка.

ЕССУМ – Огієнко, І. (1979–1994). *Етимологічно-семантичний словник української мови*: у 4 т. Вінніпег: накладом товариства «Волинь».

ЕСУМ – Мельничук, О. С. (голов. ред.) (1982–2012). *Етимологічний словник української мови*: у 7 т. Київ : Наукова думка.

МНС – Желехівський, Є., Недільський, С. (укл.) (1886). *Малоруско-німецький словар*: у 2 т. Львів: з друк. т-ва ім. Шевченка.

РМС – Тимченко, Є. (1897–1899). *Русско-малороссійскій словарь*. Киевъ: тип. Императорскаго Университета Св. Владимира Н. Т. Корчакъ-Новицкаго. Т. 1–2.

РУС – Кримський, А., Єфремов, С. (2016– 2017; репринт з видань 1924–1933). *Російсько-український словник*: у 4-х т. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго. Т. 1–3.

СБуГ – Гуйванюк, Н. В. (ред.) (2005). *Словник буковинських говірок*. Чернівці: Рута.

СГНН – Чабаненко, В. А. (1992). *Словник говірок нижньої Наддніпрянщини: у 4-х т.* Запоріжжя: Комунар.

СлУМ – Гринчишин, Д. (ред.) (1994–...). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 1–18.

СУМ – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СС – Цейтлин, Р. М., Вечерка, Р., Благова, Э. (ред.). (1999). *Старославянський словарь (по рукописям X –XI веков)*. 2-е изд., стереотип. Москва: Русский язык.

СУСГ – Глуховцева, К. Д., Леснова, В. В. (ред.). (2021). *Словник українських східнословобожанських говірок*. Вид. друге, зі змін. і допов. Київ: Талком.

УС – Уманець, М., Спілка, А. (укл.) (1893–1894). *Словарь російсько-український*. Львів: з друк. т-ва ім. Шевченка. Т. 1–2.

Я – Яворницький, Д. І. (2017; репринт з видання 1920, Катеринослав). *Словник української мови*. Харків: Фоліо. Т. І.

ЛІТЕРАТУРА

Гнатюк, Л. П. (2023 а). Не відрікаймося свого: лінгвістичні етюди з історії слововживання. *Українське мовознавство*, 1(53), 169–185.

Гнатюк, Л.П. (2023 б). Історична пам'ять українців: лінгвістичний вимір. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* : монографія / відп. ред. Г. М. Дидик-Меуш (с. 17–32). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича.

Н. Г. Горголюк

ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ КОМІСИВІВ У ТЕКСТАХ ІНАВГУРАЦІЙНИХ ПРОМОВ ПРЕЗИДЕНТІВ УКРАЇНИ

Інавгураційна промова (ІП) – це один із жанрів політичного дискурсу, що постав об'єктом активного зацікавлення мовознавців від 90-х років ХХ ст. ІП уналежнюють до ритуальних мовленнєвих жанрів [Кондратенко 2017], потрактовують як окремий жанр на межі офіційно-ділового й публіцистичного стилів [Романюк 2015].

ІП виголошує новообраний Президент України після інавгурації, необхідний атрибут якої – присяга народів, що її Президент складає на урочистому засіданні Верховної Ради України. Жанр ІП визначає загальну стратегію і програму діяльності Президента, його основні пріоритети на посаді, містить елементи подяки народів за зроблений вибір і *обіцянки покращити рівень життя в країні* [Кондратенко 2017: 33].

Традиційно виокремлюють кілька функцій ІП (інтегративна, інспіративна, декларативна й перформативна), проте дослідники наголошують, що ІП як жанр уґрунтована на мовленнєвому акті «клятва» і має перформативний характер. Прикладом, що увиразнює перформативну функцію ІП, зокрема вияскравлює її як мовленнєвий жанр (МЖ), підкреслює ритуальність, слугує ІП В. А. Ющенко, яку новообраний Президент України розпочав виголошувати у Верховній Раді України, а продовжив на Майдані Незалежності: ***Я хочу перед своїм народом продовжити присягу, дану у цих високих стінах. Я вас закликаю всіх: ходімо до громади, вона нас чекає, і будьмо разом! <...> Перед цим народом я хочу продовжити свою присягу. Присягаю, ми змінимо українське життя*** (Ющенко 2005). У такий спосіб Президент України наголосив на тому, що ІП – це теж присяга. Пор. текст присяги Президента України в Конституції України (ст. 104): *Я, (ім'я та*

прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто **присягаю** на вірність Україні. **Зобов'язуюсь** усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, обати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі (Конституція України). Пор. також: *присяга* – 'урочиста офіційна обіцянка додержувати певних зобов'язань, клятва вірності якій-небудь справі' (СУМ VIII: 54).

Ми не братимемо до уваги факт наявності двох авторів ІІ – декларативного та виконавчого (чи колективного виконавчого), оскільки, по-перше, аналізуватимемо текст промови, а не політичні особистості, а по-друге, слушною вважаємо думку щодо авторства таких текстів за критерієм відповідальності за текст – автором вважають особу, на яку покладено відповідальність за текст [Grant 2008: 218].

Об'єктом нашої уваги постала специфіка функціонування комісивів у текстах ІІ Президентів України періоду відновлення незалежності України.

Перформативні висловлення витлумачують як висловлення-дії, оскільки вони не описують ту чи ту дію, а власне і є дією (слово=дія) (Е. Бенвеніст (1974), Дж. Остін (1962), Дж. Серль (1986), З. Вендлер (1976) та ін.). «Нестандартне» співвідношення між висловленням і дійсністю демонструють такі ознаки перформативних речень-висловлень як автореферентність і самоверифікація, або неверифікованість [Е. Бенвеніст (1974), Дж. Остін (1962) та ін.]. Відомі зауваги Е. Бенвеніста щодо унікальності таких конструкцій: «Висловлення *Я клянусь* є актом прийняття на себе зобов'язання, а не описуванням акту, який я виконую... Відмінність оприявниться, якщо заступити *Я клянусь* на *Він клядеться*. ...*Він клядеться* – усього-на-всього таке саме описування, що й *Він біжить*» [Бенвеніст 1974: 299]. Пор.: **Я клянусь, що всі мої помисли і діяння будуть спрямовані на піднесення духовності,**

освіченості, національного самоусвідомлення і гуманістичних начал молодій генерації (Присяга Президента НУ «КМА») і **Янукович** *клянеться*, що не має жодної власності та рахунків за кордоном (Варіанти, 28.02.2014).

Традиційно виокремлюють експліцитні та імпліцитні перформативні висловлення: експліцитне висловлення містить перформативне дієслово в перформативному вживанні (перформатив), імпліцитне висловлення – висловлення, у якому немає перформативного речення. Здебільшого до експліцитно-перформативного типу речень уналежнюють розповідні речення, до імпліцитно-перформативного – спонукальні та питальні речення (див., зокрема: [Pisarek 1997: 10]). Дж. Лайонз експліцитним називає перформатив, висловлення-інскрипція якого містить компонент, що позначає або в якийсь інший спосіб експлікує тип здійснюваної дії; у дефініції не йдеться про власне перформативні дієслова [Лайонз 2003: 267]. Релевантними для нашого дослідження є зауваги Дж. Остіна щодо кваліфікації речень зразка *Я там буду* як первинних перформативів; саме їх дослідник протиставляв експліцитним перформативам [Austin 1962: 69].

Експліцитна та імпліцитна моделі перформативного висловлення в тому самому МЖ не мають суттєвих відмінностей. Мовленнєві жанри потрактовують як *моделі творення для мовців і горизонт очікувань для слухачів* [Гайда 1986: 24]. ІП реципієнти сприймають як продовження присяги Президента України, як обіцянки гаранта народів.

Аналізові функційно-семантичної специфіки комісивів послугує паспортизація МЖ, зокрема МЖ *обіцянки*, що її здійснюють за такими критеріями:

1. *Комунікативна мета* – переконати адресата в намірі (у щирості наміру) мовця виконати або не виконати ту чи ту дію. Досягненню комунікативної мети сприяє також і форма звертання в текстах ІП. Пор., звертаючись до українського народу, усі промовці використовували атрибут *дорогий / дорогі* (*дорогий* – ‘у звертанні – для вираження любові, приязні’ (СУМ ІІ: 379): *дорогі*

друзі (Кравчук 1991), **дорогі співвітчизники** (Кучма 1994; Кучма 1999), **дорогі мої співгромадяни** (Кучма 1999), **дорогий мій український народ** (Ющенко 2005), **дорогі співвітчизники; дорогі наші брати і сестри, співвітчизники** (Порошенко 2014), **дорогі українці; дорогий народ** (Зеленський 2019), **дорогі співвітчизники** (Позбавлений звання.. 2010).

2. *Образ мовця.* Компонента мовця обов'язкова. Виконавець потенційної дії – мовець. Пор.: *Присягаю, [що я зроблю так, що] ми змінимо українське життя.* Мовець знає про зацікавленість адресата у виконанні обіцяної дії. Пор.: *Тільки в єдності і тільки в демократії ми вирішимо наші національні завдання. Ви на тисячах зустрічей говорили мені про це. Я виконаю вашу волю* (Ющенко 2005).

3. *Адресат.* Наявність адресата обов'язкова. Адресат зацікавлений у виконанні обіцяної дії, оскільки вона вигідна для нього (задовольняє його вимогу / прохання / бажання).

4. *Образ минулого.* Перформатив обіцяю (*присягаю, клянуся*) – це дія-реакція на прохання, бажання або вимогу продуцента стимулу (українського народу). Пор. в ІІ В. А. Юценка:

Ви добиваєтесь справедливості.

Я все зроблю, щоб ніхто не залишився обділеним. Плоди економічного зростання стануть доступними всім. Ми йтимемо вперед, але не залишимо позаду тих, хто захворів, хто втомився на схилі літ. Уряд віддаватиме людям бюджет до останньої копійки. Постійно зростатимуть пенсії, допомоги, обсяги соціальних програм. Здоров'я людини, захист матері і дитини стануть найвищими пріоритетами роботи мого уряду. Ми станемо солідарною нацією.

Ви хочете мати роботу і гідну зарплату, вам гірко кидати сім'ю у пошуках роботи закордоном.

Ми створимо нові робочі місця. Кожен, хто хоче працювати, отримає роботу і гідну зарплату. <...>

Ви прагнете звільнитися від постійних поборів. Ви хочете жити і працювати чесно, легально отримувати зароблені гроші.

Ми знищимо систему корупції в країні, виведемо економіку з тіні. <...>

Ви хочете бути господарями там, де живете. Ви не хочете, щоб за вас усе вирішували у високих кабінетах. Ми повернемо права місцевим громадам. <...> Ви вимагаєте захистити дітей від розтління, прагнете жити не хлібом єдиним. Ми захистимо наш духовний спадок. Разом з вами я буду невтомно доглядати сад української культури, берегти його древні і молоді дерева (Ющенко 2005).

Або в ІІ Л. Д. Кучми (1999):

Природне і зрозуміле невдоволення людей, передусім умовами свого життя, темпами економічних трансформацій, сприймаю як серйозний сигнал усім органам та гілкам влади (Кучма 1999).

Мотив інтенції мовця в ІІ – обов'язок Президента як глави держави.

Пор.: *Стаття 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.*

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору (Конституція України).

5. *Образ майбутнього.* У разі ефективного перформатива мовець зреалізує змодельовану ситуацію (відображену в пропозиції) у майбутньому.

Проте, як зазначають дослідники, здебільшого «інавгураційні промови складаються з неконкретизованих лозунгів та обіцянок, проконтролювати виконання яких у майбутньому дуже складно або просто неможливо» [Завадська 2020: 113].

На українському аналітичному порталі «Слово і Діло» є рубрика «Обіцянки» (СІД), у якій представлено результати аналізу (зокрема й у відсотках) виконання / невиконання обіцянок політиків (після початку повномасштабної війни, яку розв'язала рф проти України, моніторинг виконання обіцянок тимчасово зупинено). Див., напр., програмні обіцянки кандидатів у Президенти України П. О. Порошенка (Обіцянки Порошенко) і В. О. Зеленського (Обіцянки Зеленський). Катерина Пітеніна, керівник аналітичного порталу, зауважила, що «людям нецікаво, як політики виконують передвиборчі обіцянки. Оскільки інформаційні приводи, які так жваво та гучно обговорюються в суспільстві, значною мірою поглинають усю увагу на себе. Тому люди не відстежують виконання обіцянок, не роблять висновків, спостерігаючи за тим виконується передвиборча програма чи ні. Це стосується не лише президентської програми, але й обіцянок будь-яких політиків» (Суспільне, 28.12.2021).

Пор., напр., обіцянки всіх (!) новообраних Президентів України знищити корупцію: *Ми поведемо безкомпромісну боротьбу з таким злом, як спекуляція, корупція, організована злочинність, яка сьогодні перетворилась у справжню біду нашого суспільства* (Кравчук 1991); *Шквал безвідповідальності та злочинності, що захопив Україну, має бути зупинений. Ми не повинні допустити, щоб злочинний світ, зрощуючись із частиною управлінського апарату, крок за кроком захоплював владу в Україні. Необхідні для цього заходи, зокрема і жорсткі, будуть вжиті мною найближчим часом, що дозволяє відповідна законодавча база. Буде також покладено край пограбуванню України* (Кучма 1994); *У контексті зміцнення національної безпеки я надаю особливого значення боротьбі з корупцією та злочинністю* (Кучма 1999); *Ми знищимо систему корупції в країні, виведемо економіку з тіні. Податки будуть знижені, але платитимуть їх усі. Бізнес буде відділений від влади. Бюджет ні для кого не буде віднині годівницею. На державних посадах працюватимуть лише ті, у кого видатки відповідають задекларованим*

доходам (Ющенко 2005); Але для цього треба знищити корупцію. Нам потрібен загальнонаціональний антикорупційний пакт між владою та народом (Порошенко 2014); І моє обрання доводить – громадяни втомились від досвідчених, системних, надутих політиків, які за 28 років створили країну можливостей. Можливостей «відкатів», «потоків», «дерібанів». Ми збудуємо країну інших можливостей. Де всі рівні перед законом, де є чесні та прозорі правила гри. Одні для всіх (Зеленський 2019); Обов'язковими умовами відновлення довіри до України з боку інвесторів і міжнародних фінансових інституцій є забезпечення внутрішньополітичної стабільності, подолання корупції, встановлення чітких і головне – незмінних правил відносин між державою і бізнесом (Позбавлений звання.. 2010).

Людина прагне вірити в обіцянку навіть попри те, що частотними є випадки, коли мовець не виконує її. Українська народна творчість фіксує випадки саме недотримання обіцянки, пор: *Казав пан кожух дам, та тепле його слово; Обіцяв золоті гори, а дав в'язку яєць і решето води; Обіцяло обіцяло з козла три пуди сала; Хто багато обіцяє, той мало дає; Обіцянка – цяцянка, а дурневі радість; Обіцянка – цяцянка, а цяця й досі в кишені; Обітницям не радуйся; Хто багато обіцяє, той рідко слово дотримує; Хто рад обіцяти, той не має охоти дати; Обіцянки хмарами йшли, а на горі тину не було й помину та ін.*

Пор. також динаміку обіцянок О. Лукашенка, що її наведено у виданні «Українська правда» (2020): *За 26 років правління в Білорусі Олександр Лукашенко не менше 13 разів заявляв, що «не тримається за владу посинілими руками» і «наївся» президентства. Пряма мова: «Я вісім років – президент. Повірте, я вже влади наївся стільки, що вам і не снилося» (2000); «...дорогі мої, рідні, я наївся влади, мені шапка Мономаха не потрібна...» (2003); «Я вже влади наївся. За десять років свого президентства далі нікуди» (2005); «Хочу сказати відверто: Лукашенко вже досить при владі, наївся нею, і питання в тому, в ім'я чого я намагаюся її зберегти» (2009); «Я вам кажу чесно і щиро. Я*

не хочу, щоб мої діти були в Білорусі президентами. Не хочу. Я наївся, і моїм дітям через мене вистачило цього президентства» (2010); **Обіцяю вам, що на той світ мене з президентського крісла не понесуть. Це я вам твердо обіцяю** (2019) та ін. (Українська правда, 21.10.2020).

6. *Оцінювання диктумної події*. Семантичним актантом перформативних дієслів є нестверджувальна пропозиція; змістове наповнення пропозиції – майбутня дія мовця, яку мовець вважає корисною для адресата. За ознакою корисність / некорисність дії для адресата розмежовують власне-обіцянку – *промисив* і погрозу – *менасив*; комунікативна мета *менасива* – задоволення комунікативної мети мовця-агресора через залякування адресата (докл. див.: [Войцехівська 2014]).

7. *Мовне втілення МЖ*. У сучасній українській мові семантичний розряд *обіцянка* репрезентують дієслова *обіцяти* [‘давати обіцянку кому-небудь; зобов’язуватися зробити щось, діяти певним чином’ (СУМ V: 508)], *гарантувати* [‘давати гарантію у чому-небудь; гарантія – порука в чомусь, забезпечення чого-небудь’ (СУМ II: 29)], *присягати* [‘давати присягу’ (присяга – ‘урочиста офіційна обіцянка додержувати певних зобов’язань, клятва вірності якій-небудь справі’) (СУМ VIII: 54); ‘твердо обіцяти кому-небудь здійснити щось, підкріплюючи обіцянку якоюсь клятвою; клястися’ (СУМ VIII: 55)], *клястися* [‘те саме, що присягатися’ – ‘твердо обіцяти кому-небудь здійснити щось, підкріплюючи обіцянку якою-небудь клятвою; клястися’ (СУМ IV: 194)], *зобов’язуватися* [‘брати на себе яке-небудь зобов’язання, давати обіцянку щось виконати’ (СУМ III: 675)]; фразеологізми на зразок *давати слово, ось вам хрест* тощо.

Глибинна структура експліцитної перформативної моделі мовленнєвого акту *комісива*, що її запропонував Дж. Серль, містить два складники – протазис і аподозис: I verb (you) + I Fut Vol Verb (NP) (Adv) [Searle 1975: 363]. У складі повної перформативної формули обов’язковими є чотири компоненти: (1) компонента дії, (2) компонента мовця, (3) компонента адресата,

(4) компонента наміру: (2) *Я* (1) *обіцяю* (3) *вам, що я* (4) *буду чесним і зроблю максимум, буду працювати на всі 100%* (Укрінформ, 19.06.2024).

У текстах ІІ ми зрідка натрапляємо на експліцитні перформативні речення, а повна перформативна формула не представлена жодного разу. Експліцитні перформативні речення з перформативом *присягаю* є лише в тексті ІІ В. А. Ющенко, репрезентовані означено-особовими конструкціями. Компонента адресата не експлікована. Пор.: ***Присягаю, ми змінимо українське життя.*** <...> *Я – президент всієї України. Мені відповідати за те, щоб працювали шахти Донбасу і Придніпров'я, порти Чорного моря і галицькі торговельні шляхи. Я зроблю все, щоб селяни на Слобожанщині і на Поділлі завжди був із хлібом. Багатство України – це багатство її регіонів. Присягаю його берегти і множити!* <...> ***Присягаю*** – кожен зможе вчити дитину мовою батьків. Кожен зможе молитися у своєму храмі (Ющенко 2005). Пор., повну перформативну формулу: *Я присягаю тобі, український народе, що берегиму і множитиму багатство регіонів України.* Лексем-інтенсифікаторів перформативного значення в протазисі не зафіксовано. Пор., напр., у тексті присяги Президента України: *Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні* (Конституція України, ст. 104).

Здебільшого в текстах ІІ перформативну функцію зреалізують первинні перформативні речення. Компонента мовця в них виражена займенником 1 ос. одн. або мн.: ***Я зроблю все, щоб селяни на Слобожанщині і на Поділлі завжди були із хлібом*** (Ющенко 2005); ***Я робитиму все*** від мене залежне для матеріальної підтримки освітян, науковців, митців у їхній благородній праці (Кравчук 1991); *Як Президент України я буду робити все можливе для консолідації нації, подолання всього того, що порушує внутрішню стабільність Української держави* (Кучма 1994); *Щойно я присягнув «усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України», і завжди буду вірний цій святій обітниці* (Порошенко 2014); ***Я зроблю все, щоб ви***

[наші захисники – Н. Г.] відчували повагу. Це гідне, а головне, стабільне фінансове забезпечення, ваші житлові умови, законні відпустки після виконання бойових завдань, відпочинок для вас і ваших родин (Зеленський 2019); **Ми відродимо** українське село, **зробимо** землю матір'ю багатства, а людей, що живуть на цій землі, – вільними (Кравчук 1991); **І ми будемо** серйозно, напружено **працювати** над використанням цих можливостей (Кучма 1999); **Ми повернемо права** місцевим громадам. **Ми захистимо** наш духовний **спадок** (Ющенко 2005). Пор.: **Я гарантую, що я зроблю все, щоб відродити..., повернути..., захистити...**

Займенник **ми** використовують задля реалізації-вияскравлення інтегративної функції. Пор. частотне вживання займенників **ми, наш, нас, кожен із нас** в ІІ В. О. Зеленського: *Тому що кожен з нас Президент. ... Це не моя, це наша спільна перемога. І це – наш спільний шанс. За який ми несемо спільну відповідальність. <...> Відсьогодні кожен з нас несе відповідальність за країну, яку ми залишимо своїм дітям. Кожен з нас, на своєму місці, зможе зробити все для розквіту України* (Зеленський 2019).

Конструкції зразка **Я зроблю все / все зроблю, щоб...** частотні в промові В. А. Ющенка: **Я все зроблю, щоб ніхто не залишився обділеним. Я зроблю все, щоб на повну силу запрацював інтелект нашої нації. Я зроблю все, щоб українці без винятку, повірили у свої сили, повірили у свою Україну, повірили у свою землю! Я буду все робити** для розвитку стабільного співробітництва з усіма країнами. Разом з вами **я буду** невтомно **доглядати** сад української культури, берегти його древні і молоді дерева (Ющенко 2005). Водночас наголошено на особистій відповідальності: **Я – президент всієї України. Мені відповідати за те, щоб працювали шахти Донбасу і Придніпров'я, порти Чорного моря і галицькі торговельні шляхи** (Ющенко 2005). Пор. також у текстах інших ІІ: **Я робитиму все від мене залежне для матеріальної підтримки освітян, науковців, митців у їхній благородній праці** (Кравчук 1991); **Тепер я робитиму все, щоб українці принаймні більше не плакали** (Зеленський 2019).

Прикметно, що в ІІІ першого (після відновлення незалежності України) Президента України Л. М. Кравчука зацентовано саме на посаді Президента, його обов'язках, а відповідно й використано займенник *він*, а не *я*: **Президент, одержавши владу від народу, має служити йому і забезпечити його достаток, права і свободи кожної людини. Він має dbати про авторитет держави, її могутність і захищеність.** Пор. також: **Енергія президентської влади буде спрямована і на завершення процесу духовного самовизначення українського народу, йдеться, насамперед, про формування нової політики в галузі науки, освіти і культури** (Кравчук 1991).

Акцент на посаді зроблено і в ІІІ Л. Д. Кучми (1994) – це конструкція *Я як Президент України*, проте водночас увиразнено *Я*: **Як Президент України я буду робити все можливе для консолідації нації, подолання всього того, що порушує внутрішню стабільність Української держави.** Пор. також ІІІ Л. Д. Кучми (1999): **За Конституцією України Президент є главою держави. Це означає, що єдиний носій суверенітету і єдине джерело влади – народ покладає на нього гарантії** забезпечення громадянської злагоди в суспільстві, узгодження у діяльності органів державної влади та їх взаємодії з органами місцевого самоврядування. **Я це робитиму.** Проте переважають конструкції на зразок **Ми будемо...: Ми будемо** будувати соціально спрямовану економіку...; **Ми будемо** будувати економіку відкритого типу...; **Ми будемо** наполегливо добиватися його [впровадження принципу поділу влад на законодавчу, виконавчу і судову] реалізації; **Ми будемо** не просто підвищувати освітній і культурний потенціал незалежної України, а надамо йому якісно іншого стану, пов'язаного із зрушеннями в народногосподарській структурі.

Окрім поєднання з предикатами, вираженими аналітичною чи синтетичною формою дієслів майбутнього часу, займенник *ми* поєднано зі словами, що їх використовують для вираження зобов'язання зробити що-небудь, виконати якусь дію – *повинні, маємо* [повинен, повинний – ‘...який має своїм обов'язком, зобов'язаний щось робити’ (СУМ VI: 656); *мати* –

‘уживається на означення того, що хтось повинен робити (зробити) що-небудь’ (СУМ IV: 648)]: **Ми повинні** повертати борги українській культурі і одночасно створювати найкращі умови для вільного розвитку національних культур всіх народів, що живуть на території України; консолідувати, а не роз’єднувати суспільство у цей переломний момент української історії (Кучма 1994); ...**ми повинні** приділяти особливу увагу молоді і представникам старшого покоління (Кучма 1999); **Ми** не сміємо повторити старі помилки і **маємо** забезпечити злагоджену роботу Президента, Верховної Ради та Кабміну (Порошенко 2014).

Чимало є безособових речень, які зосереджують увагу реципієнтів на події, факті без вказівки на суб’єкта-виконавця: **Буде також покладено край** пограбуванню України (Кучма 1994); **Радикальні кроки буде зроблено** у реформуванні бюджетної та податкової систем, розв’язанні земельного питання як основи аграрної реформи, розвитку та захисті підприємництва, зміцненні позицій національного капіталу, підтримці вітчизняного виробника і формуванні внутрішнього ринку; **Буде оптимізовано** структуру та чисельність Збройних Сил України, **підвищено** ефективність системи прийняття адекватних зовнішньополітичній обстановці рішень щодо використання оборонного потенціалу країни; **Відповідно акценти буде перенесено** на застосування і поєднання двох основних підходів у боротьбі з цими явищами – адміністративно-примусового і економічного (Кучма 1999).

На заперечні конструкції з перформативом *обіцяю* (*не обіцяю*), які не мають перформативного статусу, натрапляємо в текстах ІІІ Л. Д. Кучми: **Ніколи не обіцяв і зараз не обіцяю**, що вже завтра закінчатся всі наші біди (Кучма 1994); **Не обіцяв і не міг обіцяти** солодких ілюзій, негайного розв’язання всіх проблем, що нагромадилися за багато десятиліть (Кучма 1999). Зауважимо також, що лексема *обіцянки* у тексті ІІІ позбавленого звання Президента України Януковича не виконує перформативної функції: *Вступаючи на посаду Глави Української держави, я хочу сказати народу*

України, що всі мої **обіцянки**, дані йому, буде виконано. Пор. первинний перформатив *Я виконаю обіцянки* й експліцитну перформативну конструкцію *Я обіцяю / гарантую, що я виконаю всі мої обіцянки*.

Жанрова специфіка ІІІ програмує декодування модальності обіцянки в аналізованих конструкціях. Пор., зокрема, речення з імпліцитною модальністю (*Він-речення*), а особливо в обрамленні первинних перформативів *Я зроблю все, щоб...* і *Я буду все робити для...*: *Українці посядуть гідне місце у спільноті народів. Україна не буде ні буфером, ні полем чийхось змагань* (Ющенко 2005) або *Україна збереже наступність своєї зовнішньої політики у тій частині, яка стосується її міжнародних зобов'язань* (Кучма 1994) – *Я обіцяю / гарантую, що [текст]*.

Окрім цього, спостерігаємо й коригування текстової модальності, напр., модальність обіцянки → модальність упевненості: *Немає сумніву в тому [Я впевнений / Я не сумніваюся], що ми подолаємо всі труднощі. Відстоїмо територіальну цілісність нашої держави, забезпечимо мир та спокій* (Порошенко 2014). Пор.: *Я обіцяю / гарантую / присягаю(ся) → впевнений, що ми відстоїмо територіальну цілісність нашої держави, забезпечимо мир та спокій*.

Зауважимо, що досягненню комунікативної мети мовця сприяє і градація модальності. Пор., напр., *Я запевняю* [‘відповідально заявляю про свій намір щось виконати, здійснити’ (СУМ ІІІ: 249)], *що...* → *Я переконаний* [переконання – ‘тверда впевненість, певність у чому-небудь; віра у щось’ (СУМ VI: 200)], *що...* → *Я гарантую* [‘даю гарантію’ – ‘поруку в чомусь, забезпечення чого-небудь’ (СУМ ІІ: 29)], *що...: Я хочу, щоб усі громадяни знали: ще будуть тяжкі випробування, ще не закінчилися всі наші біди та нестатки. Але запевняю вас: буде робитися все, щоб переломити ситуацію. Я глибоко [інтенсифікатор лексичного значення] переконаний, що ми доб’ємось цього. Гарантія тому – особисте зобов’язання і особиста відповідальність Президента України. Переживемо і тяжку осінь, і не легшу зиму. Україна*

пройде через останній, найважчий період випробувань, і ми будемо мати країну, гідну нашого працелюбного народу, нашої славної минушини, наших дітей і онуків (Кучма 1994).

Отже, перформативну функцію в текстах ІІ насамперед зреалізовують первинні та експліцитні промісиви, що слугують успішній реалізації комунікативної мети мовця, маніпулятивної стратегії та маніпулятивних тактик впливу на реципієнтів. Однозначне декодування модальності обіцянки речень-висловлень, що містять первинні перформативи, забезпечує контекст, функціонування таких конструкцій в однойменному МЖ. Перспективу дослідження вбачаємо в докладному аналізі модальності ІІ, подальшому розпрацюванні теорії модальної гри.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Варіанти – Варіанти: онлайн-газета новин Львова. <https://varianty.lviv.ua/publikatsiyi/yanukovych-klianetsia-shcho-ne-maie-zhodnoi-vlasnosti-ta-rakhunkiv-za-kordonom> (дата звернення: 09.02.2025).

Зеленський 2019 – Інавгураційна промова Президента України Володимира Зеленського. *Президент України: офіційне інтернет-представництво*. <https://www.president.gov.ua/news/inavguracijna-promova-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelensk-55489> (дата звернення: 09.02.2025).

Конституція України – Конституція України (1996). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 30, ст. 141. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 09.02.2025).

Кравчук 1991 – Промова Президента України Л. М. Кравчука під час церемонії інавгурації. *Бюлетень урочистого засідання*. 05.12.1991. <https://web.archive.org/web/20200523042655/http://mportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4638.html> (дата звернення: 09.02.2025).

Кучма 1994 – Присяга на вірність народів України. Промова Президента України Леоніда Кучми (1994). *Урядовий кур'єр*, 21 липня, 2, 3.

Кучма 1999 – Інавгураційна промова Президента України Леоніда Кучми 1999. *Вікіджерела*. https://uk.wikisource.org/wiki/Друга_промова_Президента_Кучми_під_час_церемонії_інавгурації (дата звернення: 09.02.2025).

Обіцянки Зеленський – Зеленський Володимир Олександрович. Програмні обіцянки. Слово і діло: аналітичний портал. <https://www.slovoidilo.ua/vybory/prezydent/zelenskyi-volodymyr-oleksandrovykh> (дата звернення: 09.02.2025).

Обіцянки Порошенко – Порошенко Петро Олексійович. Програмні обіцянки. Слово і діло: аналітичний портал. <https://www.slovoidilo.ua/vybory/prezydent/poroshenko-petro-oleksiiovych> (дата звернення: 09.02.2025).

Позбавлений звання.. 2010 – Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України. *Голос України*. <https://www.golos.com.ua/article/146002> (дата звернення: 09.02.2025).

Порошенко 2014 – Інавгураційна промова Президента України Петра Порошенка (2014). *Економіст*, 6. http://nbuv.gov.ua/UJRN/econ_2014_6_2 (дата звернення: 09.02.2025).

Присяга Президента НУ «КМА» – Присяга Президента Національного університету «Києво-Могилянська академія». *Національний університет «Києво-Могилянська академія»: сайт*. <https://www.ukma.edu.ua/index.php/about-us/sogodennya/prezident> (дата звернення: 09.02.2025).

СІД – Слово і діло: аналітичний портал. <https://www.slovoidilo.ua/> (дата звернення: 09.02.2025).

Суспільне – Суспільне новини: <https://suspilne.media/193483-so-vikonav-prezident-iz-peredviborcih-obicanok-rozpovidaie-ekspertka/> (дата звернення: 09.02.2025).

Українська правда – Українська правда: сайт газети. <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/21/7270692/>

Укрінформ – Укрінформ: онлайн-медіа. <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2698237-sadovogo-obrali-liderom-samopomoci-se-na-tri-roki.html>

Ющенко 2005 – Інавгураційна промова Президента України Віктора Ющенка. Звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу 2005. *Волинь: сайт газети*. <https://www.volyn.com.ua/news/9220-promova-prezidenta-ukraini-viktora-yushchenka-na-maydani-nezalezhnosti.html> (дата звернення: 09.02.2025).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СУМ – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.) (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Бенвенист, Э. (1974). *Общая лингвистика*. Москва: Прогресс.

Войцехівська, Наталія (2014). Засоби вираження погрози в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*, 30, 17–30.

Гайда, Ст. (1986). Проблемы жанра. *Функциональная стилистика: теория стилей и их языковая организация* (с. 22–28). Пермь: ПГУ.

Завадська, О. Р. (2020). Інавгураційні промови українських президентів як символічний ресурс влади. *Politicus*, 3, 109–114. doi.org/10.24195/2414-9616.2020-3.17.

Кондратенко, Н. В. (2017). Типологія мовленнєвих жанрів українського політичного дискурсу. *Studia philologica*, 9, 18–22.

Лайонз, Дж. (2003). *Лингвистическая семантика языка: Введение*. Москва: Языки славянской культуры.

Романюк, С. (2015). Лінгвостилістичні особливості інавгураційної промови (на прикладі виступу Президента України Петра Порошенка). *Лінгвостилістичні студії*, 3, 158–166.

Austin, John L. (1962). *How to do things with words*. Oxford: Clarendon Press.

Grant, T. D. (2008). Approaching questions in forensic authorship analysis. In J. Gibbons & M. T. Turell (Eds.), *Dimensions of Forensic Linguistics* (pp. 215–229). Amsterdam: John Benjamins.

Pisarek, Larisa (1997). Реализация речевых действий в русском языке в сопоставлении с польским. *Opera Slavica*, 7, 8–18.

Searle, John R. (1975). A Taxonomy of Illocutionary Acts. In K. Gunderson (ed.), *Language, Mind, and Knowledge*, 7, 344-369. Minneapolis: University of Minnesota Press. URL: <https://conservancy.umn.edu/items/2b9aa876-a427-4f47-8640-74c20f583c86>

К. Г. Городенська

НОВІТНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В СИСТЕМІ СЛОВОТВОРЧИХ ЗАСОБІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ХХІ СТ.: СТАТУС І ПРАВОПИС

Українська літературна мова має свій історично сформований склад словотворчих засобів, що об'єднав питомі та іншомовні словотворчі і лексичні одиниці. Дослідники словотвору послідовно розмежовували словотвірні типи похідних слів різної частиномовної належності (іменників, прикметників, дієслів), утворені питомими українськими префіксами, суфіксами та конфіксами, і словотвірні типи слів, сформовані чужомовними префіксами та суфіксами. Такий підхід використано, зокрема, в академічній праці «Словотвір сучасної української літературної мови», де вперше схарактеризовано словотвірні типи суфіксальних іменників залежно від походження їхніх словотворчих засобів [Родніна 1979: 57–116]. До них зараховано ті, суфіксальний статус яких безсумнівний, кодифікований в українській дериватології.

У цій праці в межах композитів як окремого типу складних слів так само розмежовано деривативні класи, утворені основами однакового і різного походження [Клименко 1979: 314–391]. Основну увагу тут Н. Ф. Клименко зосередила на докладній характеристиці поєднання питомих слов'янських основ як способу утворення складних іменників, прикметників та дієслів. У своїх наступних працях вона послідовно досліджувала використання іншомовних афіксів та основ в афіксальному творенні слів і в осново-, словоскладанні, їх взаємодію або конкуренцію з відповідними питомими афіксами чи основами [Клименко 1984; Клименко 1998; Клименко 2008].

Проблема статусу іншомовних афіксів, коренів (основ), що їх використовували як словотворчі ресурси у препозиції та постпозиції до опорного слова, в українській дериватології стала однією із центральних і досі однозначно не витлумачених насамперед щодо деяких одиниць. Традиційно їх

кваліфікували як перші та другі частини (компоненти) складних слів [Клименко 1984: 31 та ін.; Український правопис 1993: 29 та ін.; Український правопис 2019: 46 та ін.], іншомовні корені (основи) [Клименко 1984: 30, 63], іншомовні елементи або елементи іншомовного походження [Безпояско, Городенська 1987: 21–22], згодом – як афіксоїди (префіксоїди і суфіксоїди) [Клименко 1984: 63; Клименко 1998: 70–76; Городенська 1986: 36–41; Безпояско, Городенська 1987: 23–25], нарешті – як аброморфеми (абропрефікси, абросуфікси) [Климович 2008]. Важливість цієї проблеми – насамперед **дериваційна**, і саме тому дериватологи постійно намагалися обґрунтувати статус запозичень, що входили до української мови і в процесі освоювання перетворювалися на словотворчі засоби передусім у гібридному словотворенні, відстежити зміни у їх трактуванні. Крім того, вона **засаднича для правопису нових слів** в українській літературній мові. Це засвідчили хитання, непослідовності, що їх спостерігаємо від 90-х років XX ст. до сьогодні, у правописі слів безпосередньо запозичених чи утворених уже в українській мові за допомогою іншомовних словотворчих ресурсів.

Характерно, що співвідношення між цими двома генетичними типами словотворчих засобів у різні періоди розвитку українського словотвору змінювалося в бік розширення потенціалу чужомовних засобів, які у XXI ст., на жаль, стали визначальними, обмежили використання питомих афіксів та основ, що дає підстави констатувати їхній деструктивний вплив на українське словотворення. Дослідники кваліфікують це явище як негативний наслідок активно поширюваної мовної глобалізації, пояснюють його відсутністю в українській мові сильного (активного) пуристичного захисту від чужого, передусім англомовного тиску на її лексичну та словотвірну систему і конкретне словотворення. Нинішня українська мовна практика демонструє безпідставно широке використання новітніх словотворчих ресурсів англійського походження, статус яких на етапі входження до словотвірної і лексичної систем української мови, та й після їх певного освоєння однозначно

не витлумачено: такі запозичення вважають або афіксами, або коренями, або основами чи цілими словами. Відзначені хитання у їх словотвірній кваліфікації спричинили до того ж складні, дискусійні **правописні** проблеми, насамперед щодо правопису запозичених елементів із питомими або іншомовними словами вже на українському ґрунті, про що свідчить, зокрема, широке і нерідко безпідставне застосування дефісного правопису таких елементів з різними словами в українській мовній практиці від 90-х років XX ст. до сьогодні.

У пропонованому дослідженні ставлю мету проаналізувати конкретні приклади проблемного (а нерідко – помилкового) правопису чужомовних одиниць із дефісом і разом, зумовленого ігноруванням фахових мотивацій. Оцінюючи їх, звертатимуся до словотвірних норм сучасної української літературної мови, а також до правописних норм, зафіксованих в «Українському правописі» 1993 та 2019 року.

Приклад 1. Давні запозичення з латинської (*віце-, екс-*), німецької (*лейб-, обер-, штабс-, унтер-*), уживані у препозиції до основного слова як засоби вираження ієрархії, переважно в чинах (вищий, головний і нижчий, підлеглий, колишній), за «Українським правописом» 1993 року треба було поєднувати дефісом [Український правопис 1993: 33], попри те що вони не мали в українській літературній мові статусу самостійних лексем. Після *контр-*, співвідносним із префіксом латинського походження *contra-*, дефіс потрібен лише в назві *контр-адмірал* [там само]. За своєю позицією у слові і модифікаційною функцією ці запозичення подібні до префіксів, на підставі чого їх дехто кваліфікував як префіксоїди чи навіть як префікси, зокрема *віце-, обер-* [Безпояско, Городенська 1987: 202–204]. Відповідно до словотвірної та правописної норм української літературної мови префікси (префіксоїди) потрібно писати разом із наступним словом. Зазначену невідповідність між неслівними іншомовними компонентами *віце-, екс-, контр-* (в одному слові), *лейб-, обер-, штабс-, унтер-* і їх дефісним поєднанням усунено в «Українському правописі» 2019 року, згідно з нормою якого їх треба писати

разом: *віцеконсул, віцепрем'єр, ексміністр, експрезидент, експрем'єр-міністр, ексчемпіонка, контрадмірал, лейбгвардієць, лейбмедик, оберлейтенант, обермайстер, оборофіцер, оберпрокурор, штабскапітан, унтерофіцер* [Український правопис 2019: 49].

Приклад 2. Аналогічна суперечність склалася також між статусом найновіших запозичених неслівних компонентів *арт-, блиц-, веб-, плей-, преміум-, смарт-, топ-, флеш-* і їх правописом. З 90-х років ХХ ст. в українській мовній практиці, передусім засобів масової комунікації, ці компоненти поєднували дефісом із наступним словом (*арт-простір, арт-ринок, арт-студія, арт-фестиваль; блиц-інтерв'ю, блиц-зустріч, блиц-огляд, блиц-коментар; веб-сайт, веб-сторінка; плей-лист; преміум-клас; смарт-карта; топ-менеджер* та ін.), причому багато з них так подано навіть в орфографічних словниках. Помилковий дефісний правопис цих іншомовних компонентів усунено в «Українському правописі» 2019 року, підставою для чого послуговував їхній неслівний² характер в українській літературній мові. Відповідно до нової правописної норми зазначені компоненти треба писати разом із наступним словом, цебто *артпростір, артринок, артстудія, артфестиваль; бліцінтерв'ю, бліцзустріч, бліцогляд, бліцкоментар; вебсайт, вебсторінка; плейлист, преміумклас, смарткарта, флешінтерв'ю* [Український правопис 2019: 48–49]. Проте сьогодні, на мою думку, потребує перегляду запропонований правопис *смарт* та *флеш* разом із наступним словом.

Річ у тім, що запозичення *смарт*, написане малими буквами кирилиці, у «Словникові новітніх англізмів», який уклала група науковців Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, кваліфіковано як невідмінювану аббревіатуру,

² Компонент *арт-* в українському розмовному мовленні, передусім у розмовному професійному мовленні, іноді вживають у синтаксичній позиції іменника (пор.: *Великі «арти» має Україна; Яскраві «арти» продемонстрували митці*) для досягнення певної стилістичної мети. Проте синтаксична (функційна) субстантивація цього компонента, узятого до того ж у лапки, не дає підстав кваліфікувати його самостійним нормативним іменником української літературної мови і поєднувати дефісом із наступним іменником.

що відповідає аббревіатурі англійської мови SMART, переданій великими буквами латиниці, і водночас як першу частину складних слів на позначення «розумної» – багатофункціональної, інтерактивної техніки: *смарт-карта*, *смарт-годинник* (СНА 2022: 226). За чинним українським правописом ініціальну аббревіатуру, написану великими або малими буквами кирилиці чи латиниці, потрібно поєднувати дефісом із будь-яким словом [Український правопис 2019: 51]. Але чи сприймає тепер мовна свідомість українця *смарт*, написане малими буквами кирилиці, як аббревіатуру. Думаю, що ні. Якщо не вважати *смарт* аббревіатурою, то логічно постає запитання: як писати це запозичення з будь-яким словом, зокрема: *смарт-карта* чи *смарткарта*? Це правописне питання, на мою думку, потребує додаткового вивчення.

Ще складнішою є ситуація із правописом *флеш*, яке у «Словникові новітніх англізмів» зафіксоване як двоє слів-омонімів, причому перше слово – тризначне: має одне спеціальне значення – 'термінове коротке повідомлення журналіста в редакцію' та двоє значень із комп'ютерної галузі – 2) означає те, що *флеш-пам'ять*³ і 3) технологію, засновану на використанні векторної графіки у форматі Shockwave Flash (СНА 2022: 288). Як компонента складних слів із цими значеннями тут *флеш* не подано, але на основі його спеціального значення утворено юстапозита *флеш-інтерв'ю*, а на основі комп'ютерного – юстапозити *флеш-гра*, *флеш-карта*, *флеш-накопичувач*, *флеш-пам'ять*, *флеш-плеєр*. У чинному «Українському правописі» запропоновано писати *флеш* разом із цілим словом на підставі того, що це запозичення вказує на кількісний вияв чого-небудь – 'короткий, нетривалий', тобто подібно до інших запозичень із таким значенням [Український правопис 2019: 49], наприклад до *бліц-*, пор.: *бліцінтерв'ю* і *флешінтерв'ю*. Тепер постало запитання, як писати *флеш*, що виражає двоє названих вище значень із комп'ютерної сфери, яких не фіксували і не кодифікували словники української літературної мови?

³ Див. розмовне *флешка* на означення формату запису інформації на спеціальний машинний носій (СНА 2022: 289).

Друге слово-омонім *флеш* стосується спортивної сфери і означає одну з комбінацій у покері (СНА 2022: 288) Варто застерегти, що тлумачні словники української мови подавали раніше *флеш* ще й з двома іншими омонімійними значеннями: 1) верхівка молодого пагона чайного дерева; 2) *військ.*, *заст.* польове укріплення, що має форму тупого кута, вершина якого спрямована в бік ворога (СУМ 1979: 606; ВТССУЛМ 2005: 1540). Слівний статус омонімів *флеш* дає підстави переглянути правописну норму, кодифіковану в «Українському правописі» 2019 року, та обґрунтувати або єдиний для них правопис у складних словах, або диференціювати його залежно від значень омонімів, що можуть поєднуватися із самостійними словами.

Приклад 3. Деякі сегменти, що є скороченнями від прикметників іншомовного походження, зокрема *міні-* (від *мінімальний*), *кібер-* (від *кібернетичний*), *поп-* (від *популярний*) та ін., у мішаних аббревіатурах, як засвідчує українська мовна практика, поєднували безпідставно дефісом із наступним словом, пор.: *міні-блок*, *міні-диск*, *міні-комп'ютер*; *кібер-атака*, *кібер-злочин*, *кібер-простір*, *кібер-стійкість*; *поп-гурт*, *поп-музика*, *поп-співак* і под. Такий правопис набув поширення в науковому, публіцистичному та інших функційно-стильових сферах української літературної мови. Але він суперечив її прескриптивній словотвірній нормі про правопис разом⁴ таких скорочених сегментів із цілим словом у мішаних аббревіатурах. Саме тому в «Українському правописі» 2019 року усунули цю суперечність і запропонувати писати їх разом [Український правопис 2019: 48–49]. Ідеться про такі мішані аббревіатури, як *мініблок*, *мінідиск*, *мінікомп'ютер*; *кібератака*, *кіберзлочин*, *кіберпростір*, *кіберстійкість*; *попгурт*, *попмузика*, *попспівак* і под.

⁴ Те, що в англійській мові як мові-донорі *cyber* має слівний статус, не може бути аргументом для того, аби писати його з дефісом в українській літературній мові, оскільки в ній він не має такого статусу.

Приклад 4. Скорочення *-фест* від *фестиваль* ⁵почали використовувати в українському вжитку для утворення назв фестивалів, присвячених відомим діячам української культури, письменникам, державним діячам та іншим видатним постатям. До цих назв уходить здебільшого прізвище людини та скорочений сегмент *фест* або *Фест* чи *Fest*, які поєднують між собою дефісом, рідше пишуть разом, і до того ж усю назву фестивалю беруть у лапки, пор.: *Міжнародний фестиваль «Бандер-фест-2009» пройшов 17–19 липня на Буковині (Замкова гора, 23.07.2009); «Ідея увічнення українського гетьмана Івана Мазепи у бронзі народилася під час одного з «Мазепа-фестів»..., – пригадує ініціатор створення такого пам'ятника... Микола Кульчинський (Україна молода, 16–17.10.2015); 18 жовтня 2024 року в Запоріжжі стартував фестиваль сучасного мистецтва «ГогольFest» (<https://novynarnia.com> › 2024 › October › 18).*

Правопис таких назв із дефісом не вмотивований, оскільки вони подібні до мішаних аббревіатур на зразок *Київбуд*, *Полтавабуд* і под., які відповідно до словотвірної норми української літературної мови потрібно писати разом. Уважати, що зазначені назви фестивалів побудовано за прикладковим принципом, тобто прикладку вжито після власної назви і поєднано з нею дефісом (пор.: *Симиренки-меценати*, *Ханенки-колекціонери*) не можна, бо *фест* у них – скорочення, а не самостійний загальний іменник. Але в деяких українських засобах масової комунікації з'явилося *фест* як okazіональне слово, напр.: *Топ-10 найгарячіших **фестів** України*. Проте така okazіональна лексикалізація *фест* – це ситуативно зумовлена його синтаксична (функційна) субстантивація, а не свідчення про утворення в українській літературній мові самостійного нормативного іменника *фест*, який можна було б поєднували дефісом в юстапозитах.

⁵ Так кваліфікуємо *фест* на підставі контекстів його вживання в українській мовній практиці.

Попри дискусійність правопису з дефісом чи разом скорочень *фест*, *Фест* чи *Fest* потрібно звернути увагу ще й на те, що ці назви мистецьких заходів уживають неграмотно, тому що їм передує слово *фестиваль*, і в самих назвах є скорочення від цього слова – *фест* або *Фест* чи *Fest*, пор. наведені вище вживання: *Міжнародний фестиваль «Бандер-фест-2009»...*; *...стартував фестиваль сучасного мистецтва «ГогольFest».*

Приклад 5. Невідмінювані імена іншомовного походження на **-о** (*диско*), **-а** (*медіа*, скорочення від *масмедіа*), **-і** (*суші*, *лобі*), **-е** (*караоке*) в українській мовній практиці, безсумнівно, під впливом словотвірної моделі англійської мови використали в ролі (у позиції) першого компонента складних іменників. Відповідно до словотвірної норми української літературної мови самотійне ім'я з наступним іменем потрібно поєднувати дефісом. Так оформили в «Українському правописі» 2019 року лише складні іменники *суші-бар* та *караоке-бар* [Український правопис 2019: 54]. Що ж до невідмінюваних іменників *диско*, *медіа*, то їх треба писати разом із наступним словом (*дискоклуб*, *медіалінгвістика*, *медіастилістика*) [там само: 47], бо їхні кінцеві голосні **о**⁶, **а** виконують роль сполучного звука у складних словах. Варто зауважити, що в українськомовній практиці невідмінюваний іменник *медіа* спочатку поєднували дефісом із наступним словом, пор.: *медіа-випуск*, *медіа-група*, *медіа-директор*, *медіа-експерт*, *медіа-індустрія*, *медіа-критик*, *медіа-працівник*, *медіа-проект*, *медіа-ресурс*, *медіа-світ* та ін. Те, що кінцевий голосний **а** в *медіа* визнали сполучним у складних словах, утворених із ним, відповідає словотвірній нормі української літературної мови, пор. аналогічні *кількаповерховий*, *півтораметровий*, *сорокарічний*, *сім'ядоля*, *сім'япровід* [там само]. Отже, поєднуючи невідмінювані іншомовні імена з наступним словом, потрібно зважати також на їхній кінцевий голосний, бо не всі голосні можуть

⁶ У зв'язку із цим практики пропонують у правописному кодексі окремо вмотивувати правопис разом тих невідмінюваних основ на **-о**, що їх уживають в українській мові і в позиції першого компонента складних слів, і як самотійні слова, напр.: *кіно*, *радіо*, *фото* та ін., адже їхній слівний статус, як вони вважають, – це підстава писати їх з дефісом.

виконувати роль сполучного у складних словах: **о, а** – можуть, бо на ці голосні закінчуються основи в українській мові, тоді як **і, е** – не можуть, оскільки основи з такими фіналями не характерні для української мови, хоч є кілька іменників середнього роду із закінченням **-е**, що їх використано в юкстапозитах на зразок *морепродукти, сонцестояння* та ін. [там само]. З огляду на це треба писати *дискомелодія, дисковечір, дискотеклуб; медіавипуск, медіапроект, медіаресурс*, але *суші-бар, лобі-бар; караоке-бар, караоке-пісні*.

В українській мовній практиці вже узвичаєно поєднувати дефісом невідмінюваний англiзм *б'юті* з наступним словом (пор.: *б'юті-засіб, б'юті-індустрія, б'юті-маска, б'юті-процедура, б'юті-салон* та ін.), попри те що це запозичення, за «Словником новітніх англiзмів», є «першою частиною складних слів на позначення косметологічних процедур» (СНА 2022: 65), хоч в англійській мові як мові запозичування воно є повнозначним іменником.

Приклад 6. Правопис деяких запозичень зазнавав змін у зв'язку з їх словотвірним, лексичним та фонетичним освоєнням в українській літературній мові. Це стосується, зокрема, правопису аббревіатур англійського походження, що входили до української мови як назви відповідних букв, між якими ставили дефіс, пор.: *pi-ar* (від англ. аббревіатури *PR*, що її вимовляють як [pi-ar]); *di-dжей* (від англ. аббревіатури *DJ*, що її вимовляють як [di-dzei]). В українській мові назви букв цих аббревіатур передали кириличною графікою, після чого внаслідок лексикалізації з них утворилися самостійні слова, відповідно *piar*⁷ і *діджей*, які згідно з її словотвірною нормою пишемо разом, а в другому слові ще й на підставі фонетичної норми (правила «дев'ятки») голосний **і** замінено на **и**, тому його правильно писати *диджей* [Городенська 2019: 137]. Цілком очевидно, що нинішній правопис цих слів є наслідком поступового пристосовування аббревіатур, запозичених з англійської мови, до словотвірної та фонетичної норм сучасної української літературної мови.

⁷ Про перетворення цієї аббревіатури на самостійну лексему та зміну її правопису в українській мові докладніше читай: [Карпіловська 2008: 12].

Відаббревіатурна лексема *піар* поповнила словотворчий ресурс у творенні юкстапозитів, виконуючи в них, подібно до англійської мови, прикладкову функцію щодо другого іменника, пор.: *піар-акція, піар-заходи, піар-програма, піар-пропозиція, піар-хід* та ін.

Приклад 7. До українського вжитку з різних мов потрапили запозичення, кваліфіковані традиційно як варваризми, а тепер – як графічні варваризми (графоварваризми) [Navalna та ін. 2024: 59] або як трансплантовані латинографічні запозичення (СНА 2022: 9). Укладачі ортографійних словників української мови та журналісти поставили дефіс⁸ між компонентами деяких варваризмів. Ідеться, наприклад, про відомий варваризм *а-ля* (УОС 2009: 22). Такий правопис суперечив її словотвірній нормі, оскільки його компоненти не мали в ній статусу самостійних слів, а сам варваризм *а ля* не був складним словом.

Варваризми істотно поповнили комп'ютерну галузь, деякі з них узвичаїли писати з дефісом. Це, зокрема, відомі аббревіатури *CD-ROM, CD-R* на означення різних типів компакт-дисків, утворені на основі словосполучень англійської мови, відповідно *compact disc read only memory* та *compact disc rewritable*, і *DVD-ROM* та *DVD-R*, утворені на основі словосполучень англійської мови, відповідно *digital versatile disc read only memory* та *digital versatile disc recordable* на означення пристрою, що зчитує інформацію, записану на DVD-дисках, і DVD-диска, на який можна один раз записати інформацію.

Та найбільше варваризмів, за спостереженнями дослідників, увійшло в дискурс українських засобів масової комунікації під час російсько-української війни, що спричинено позамовними чинниками, передусім співпрацею України з різними країнами світу, розвитком військових та інформаційних технологій тощо [Navalna та ін. 2024: 59]. Щоправда, варваризмів, які пишуть із дефісом,

⁸ Українська мовна практика засвідчує, що варваризми передавали здебільшого кириличними буквами, але на етапі входження або за бажанням автора їх писали й латиницею, тобто так, як у мові-джерелі, хоч це й суперечило правописній нормі української літературної мови, пор.: *персона нон грата* (*persona non grata*), *фата мортана* (*fata morgana*), *єго* (*ego*) та ін.

серед них мало. Більше комбінованих утворень, у яких поєднані дефісом варваризм, а саме аббревіатура, відтворена латиницею, і слово української мови, напр.: *FPV-дрон* [там само: 68–69], пор. ще: *FPV-пілотування*, *FPV-політ*, *FPV-носій* та ін. До таких комбінованих утворень дехто зарахував і *QR-Код* (передають ще як *QR-код*, *qr-код*, *qr код*, *к'юар-код*) і проілюстрував таким реченням: *У застосунку «Дія» тепер можна отримати електронний військово-обліковий документ з QR-Кодом* (<https://day.kyiv.ua>, 05.08.2024) [там само]. Але кваліфікувати його так не можна, оскільки воно є цілісним запозиченням в українській мові, а не поєднанням аббревіатури, переданої латинськими буквами, із цілим словом; насправді це скорочення від англ. *quick response code* – «код швидкої відповіді». Як було зазначено вище, воно досі не має узвичаєного правопису. Очевидно, подібно до *штрих-коду* його пишуть з дефісом.

Приклад 8. Про неврахування лексичного і словотвірного статусу запозичення під час його правописного освоювання в українській мові свідчать ті приклади, які в мові-джерелі пишуть окремо, а в мові-сприймачеві, тобто українській, – з дефісом. Ідеться, наприклад, про *екзит-пол* (*пул*), що походить з англ. *exit poll*; *плей-оф*, що походить з англ. *play off* і под. Такий правопис кодифіковано в орфографійному, тлумачному та інших словниках української мови, попри те що він безпідставний, адже ці запозичення – не складні слова, утворені з двох самостійних слівних одиниць. На жаль, прецеденти маємо і в попередній словотвірно-правописній практиці освоювання запозичень. Наприклад, в українській літературній мові кодифіковані з дефісом прислівники *де-факто* і *де-юре*, попри те, що вони походять з латинської мови, де їх пишуть окремо, пор.: *de facto*, *de jure*; іменник *карт-бланш* – із французького словосполучення *carte blanche*, що буквально означає ‘чиста дошка’. В «Українському правописі» 2019 року дефіс у таких словах умотивовано традицією [Український правопис 2019: 51, 65]. Так само донедавна писали з дефісом новітнє запозичення *мас-медіа*, попри те що воно

походить з англ. *mass media*. Тепер його освоєно як *масмедіа* відповідно до словотвірної та правописної норм української літературної мови.

Приклад 9. Є ситуації, коли в мові-джерелі, зокрема англійській, маємо хитання в писанні слів разом і окремо, наприклад *online* і *on line*. Спочатку в ній це була сполука прийменника *on* «на» та іменника *line* «лінія», тобто буквально вона означала 'на лінії', пор. відому українську форму *на лінії* щодо засобів зв'язку – телефону, телеграфу радіо тощо. В інформатиці ця форма спеціалізується на вираженні значення 'на зв'язку в комп'ютерному середовищі'. До українського вжитку вона ввійшла спочатку з дефісом – *он-лайн*, проте згодом її кодифікували як слово, що його треба писати разом. Ці два етапи в його освоюванні зафіксовано у ВТССУЛМі: тут подано *он-лайн* і *онлайн* (ВТССУЛМ 2005: 843). Правопис разом цього запозичення відповідає словотвірній нормі української літературної мови. Тепер *онлайн* як самостійну лексичну одиницю вже поєднують з наступним словом дефісом, пор.: *онлайн-конференція, онлайн-захід, онлайн-тренінг, онлайн-трейдинг*.

Приклад 10. Дефіс між неслівними компонентами запозичень в українській мові можна вживати лише тоді, коли вони є безеквівалентними лексемами, тобто не мають у ній лексичних відповідників. Це – назви національних страв, напоїв, спортивних ігор, видів бойового мистецтва певного народу тощо, наприклад *айкі-дзюцу*, що називає один з видів бойового мистецтва, яке практикували насамперед серед воїнів – верхівки класу самураїв. У безеквівалентній лексемі *айкі-дзюцу* дефіс слугує засобом оформлення єдиної, цілісної назви.

Отже, нинішнє, як і попереднє словотвірне та правописне освоювання запозичень, свідчить про те, що в українській мовній практиці непослідовно враховували їхній слівний / неслівний статус, що спричинило розбіжності та непослідовності в передаванні (правописі) однакових за своєю структурою слів. Саме тому він повинен бути методологічною засадою розмежування дериватів

на складні слова – юкстапозити або композити – і нескладні слова, підставою писати їх з дефісом чи разом із самостійним словом чи основою.

Крім цієї основної засади, потрібно зважати також на сполучну / несполучну роль останнього голосного першого невідмінюваного іменника чи першої незмінної основи іншомовного походження, бо вона зумовлює різний правопис утворюваних складних слів.

Треба обов'язково зважати ще й на те, що статус деяких із новітніх запозичень у процесі освоювання в українській літературній мові зазнав змін, відповідно до яких змінився і їх правопис.

Безпідставно зазначати у правописному кодексі, що в деяких словах іншомовного походження дефіс пишемо за традицією: його вживання потрібно або вмотивувати, або спростувати.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ВТССУЛМ 2005 – Бусел, В. Т. (ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».

УОС 2009 – *Український орфографічний словник* (2009). Вид. дев'яте. Київ: Довіра.

СНА – *Словник новітніх англізмів* (2022). [укладачі: Белей, Л., Гончаренко, А., Ківу, М., Олександрук, І.]. Київ: Наукова думка.

СУМ – *Словник української мови* (1979). Т. Х. Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Безпояско, О. К., Городенська, К. Г. (1987). *Морфеміка української мови*. Київ: Наукова думка.

Городенська, К. (2019). *Українське слово у вимірах сьогодення*. Київ: КММ.

Городенська, К. Г. (1986). Префікси і префіксоїди в українській мові. *Мовознавство*, 1, 36–41.

Карпіловська, Є. А. (2008). Тенденції оновлення сучасного українського лексикону. *Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі* (с. 6–133). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (1979). Словоскладання. Аббревіація. *Словотвір сучасної української літературної мови* (с. 314–391). Київ: Наукова думка.

Клименко, Н. Ф. (1984). *Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.

Клименко, Н. Ф. (1998). *Основи морфеміки сучасної української мови*. Київ: ІЗМН.

Клименко, Н. Ф. (2008). Роль словотворення у сучасній українській номінації. *Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі* (с. 134–227). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Климович, С. М. (2008). Структурно-семантичні типи аброутворень в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02. 01. Херсон.

Родніна, Л. О. (1979). Суфіксальний словотвір іменників в сучасній українській мові. *Словотвір сучасної української літературної мови* (с. 57–116). Київ: Наукова думка.

Український правопис (1993). Київ: Наукова думка.

Український правопис (2019). Київ: Наукова думка.

Navalna M., Kostusiak N., Mezhov O., Marchuk L., Buhaiova O., Novoseletska S., Shapran N., Khomych T., Musiichuk T., Bobkov V. (2024). Grapho-barbarisms in the headlines of ukrainian media texts. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*. Vol. 14, Issue 2, Spec. Issue XLIV. P. 59–66. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/140244/papers/A_10.pdf. (Web of Science, Q3).

Н. П. Дарчук

АВТОМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕМОЦІЙНОГО ЗАБАРВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОМОВНОГО ТЕКСТУ

Слова є найменшими самостійними змістовими одиницями в мові, і вони відіграють ключову роль у нашому розумінні та описі навколишнього світу. Відомо, що структура мови впливає на наше мислення (принцип лінгвістичної відносності або гіпотеза Сепіра-Ворфа), на наш психоемоційний стан. Розпізнавання емоцій у писемному тексті має велике значення для характеристики психологічного та психічного стану автора і застосовується в багатьох галузях діяльності суспільства: інформаційна безпека, соціальна сфера, охорона здоров'я тощо. Відстежуються настрої авторів, їхнє ставлення до влади, певних політиків, країн, товарів, сфери обслуговування, фільмів та інших об'єктів [Pang & Lee 2008], визначаються емоції, які викликає навіть заголовок газети [Bellegarda 2010]. Нездатність виражати чи розуміти емоції часто сприймається як недолік або навіть інвалідність. Життя без емоцій сприймається як пусте [Veselovská 2017]. З іншого боку, емоціями також можна зловживати з метою маніпулювання, наприклад, у ЗМІ чи рекламі. Оскільки мова є одним з основних інструментів для вираження емоцій, важливо розуміти, які мовні засоби використовуються для передачі емоційного значення, і таким чином наблизитися до автоматичного опрацювання емоційної мови.

Загалом існує багато практичних застосувань дослідження емоційного значення, від автоматичного опрацювання відгуків про певний продукт до прогнозування ринкових тенденцій чи результатів виборів. Емоційна мова може бути використана для кращого розуміння настроїв людей під час опитувань громадської думки чи моніторингу соціальних мереж. Крім того, її застосовують в юрислінгвістиці, а саме: при кібербулінгу – переслідуванні

інших людей за допомогою соціальних мереж – або виявленні ворожнечі. Емоційна мова відіграє важливу роль у різноманітних психолінгвістичних або навіть нейролінгвістичних застосуваннях, допомагаючи людям із розладами, пов'язаними з виявом емоцій, такими як аутизм або синдром Аспергера. У перспективі проблема визначення емоцій та керування емоційним станом буде актуальною при створенні роботів-помічників, чутливих до емоцій людини. Уже понад тридцять років розробляють автоматичні системи для аналізу емоційного змісту тексту, використовуючи різні підходи – від методу «за правилами», коли здійснюється пошук конкретних слів чи словосполучень зі словника, що позначають емоції [Elliott 1992], використовуючи ручні правила [Neviarouskaya, Prendinger & Ishizuka 2010], до машинного навчання для автоматичного визначення емоційних характеристик, включаючи слова, що позначають емоції [Aman & Szpakowicz 2007], [Alm, Roth, & Sproat 2005], [Bellegarda 2010], [Ege 2006].

Останнім часом значна увага була приділена вивченню емоцій, особливо завдяки появі терміна «емоційні обчислення» [Broekens 2010], [Boucouvalas 2002]. Емоційні обчислення націлені на створення емоційної взаємодії людини та комп'ютера, де комп'ютер або пристрій зможе розпізнавати та реагувати на емоції користувача, щоб в кінцевому результаті взаємодія користувача і комп'ютера була корисною та приємною [Tian, Dey, Ashour, McCauley & Shi 2018], [Zohora, Khan, Srivastava, Nguyen, & Dey 2016]. Для успішних емоційних обчислень важливо вміти: 1) розпізнавати емоції, 2) аналізувати емоції та 3) генерувати емоційну поведінку людини.

Метою дослідження є розроблення лінгвістичного і програмного забезпечення автоматичного створення лексикону слів – асоціатів емоцій в українськомовному тексті для розпізнавання емоцій та виявлення емоційного забарвлення будь-якого писемного тексту. Такий проєкт може бути корисним компонентом складного алгоритму психометричної параметризації, визначення структури емоційної мови з використанням частотних словників для

класифікації емоцій в українськомовному тексті (див. також [Phelan & Martin 2009]) та ідентифікації емоцій за допомогою машинного навчання.

Наразі високоякісних та повноцінних лексиконів емоцій не існує для жодної мови, хоча є декілька лексиконів з обмеженим реєстром для окремих мов, наприклад, для англійської мови лексикон WordNet Affect (WAL) [Strapparava & Valitutti 2004], General Inquirer (GI) [Stone, Dunphy & Smith 1966] та Affective Norms for English Words (ANEW) [Bradley & Lang 1999], чеської мови [Veselovská 2017]. Відсутність лексиконів емоцій пояснюється, з одного боку, теоретичними проблемами щодо обсягу поняття ЕМОЦІЯ, класифікації емоцій, способу їх вираження тощо, з іншого – практичними, зокрема, високою вартістю і значними зусиллями з боку анотувальників текстів, які є частиною психолінгвістичної методики атрибуції емоцій – вербалізаторів емоцій.

В Україні бракує системних досліджень емоційної мови, але є аналіз оцінних лексичних одиниць [Космеда & Халіман 2011], [Космеда & Халіман 2013], [Халіман 2011], [Халіман 2019], [Халіман 2020]. Ці дослідження вмотивували необхідність створення «граматики оцінки» – усебічного аналізу системи граматичних засобів вираження оцінних значень з урахуванням їхніх прагматичних характеристик. Вже схарактеризовано граматичні значення роду, числа й відмінка як засоби вираження оцінки в сучасній українській мові [Халіман 2019].

У дослідженні ми не моделюємо емоцію, не пояснюємо природу емоційних станів й основні механізми емоційних процесів, оскільки ми не є психологами. Нас цікавить інше завдання – виявлення ословлених емоцій та можливого впливу їх на загальний зміст тексту, що є перспективною ділянкою для подальших досліджень, а врешті – атрибуція психічного стану автора тексту через сутності, згадані в тексті.

У різні роки й різними вченими було запропоновано кілька теорій щодо того, що таке емоція, яка класифікація емоцій існує, які емоції є базовими [Ekman 1992], [James 1884], [Parrott 2001], [Plutchik 1962]. П. Екман [Ekman

1992] стверджує, що існує шість базових емоцій: **радість, сум, гнів, страх, огида і здивування**, а інші емоції є комбінацією цих базових. П. Екман визначив характеристики, які відрізняють ці базові емоції від інших, а саме: базові емоції є вродженими, тобто людина має їх від народження, а не набуває їх згодом; схожість фізіологічних сигналів, коли різні люди виражають однакові емоції; люди реагують на ті самі емоції в однаковій ситуації; люди виражають ці емоції подібним чином [Ege 2006]. Згодом багато інших дослідників використовували цей підхід для створення нових категорій емоцій. Р. Плучик [Plutchik 1962] пропонує класифікацію, згідно з якою існує вісім базових емоцій, до якої входять шість емоцій П. Екмана, а також **довіра** й **очікування**. Р. Плучик створив нове уявлення про емоції, назване «колесом емоцій», виходячи з припущення, що нові емоції створюються шляхом змішування різних емоцій, як кольори, тобто складні емоції створюються шляхом комбінації базових емоцій. **Радість, сум, довіра, здивування, страх, гнів, передбачення і відраза** – це вісім базових емоцій у моделі колеса. Р. Плучик розмістив емоції на колесі за їхньою інтенсивністю; центр колеса містить найсильніші емоції, а краї – найслабші.

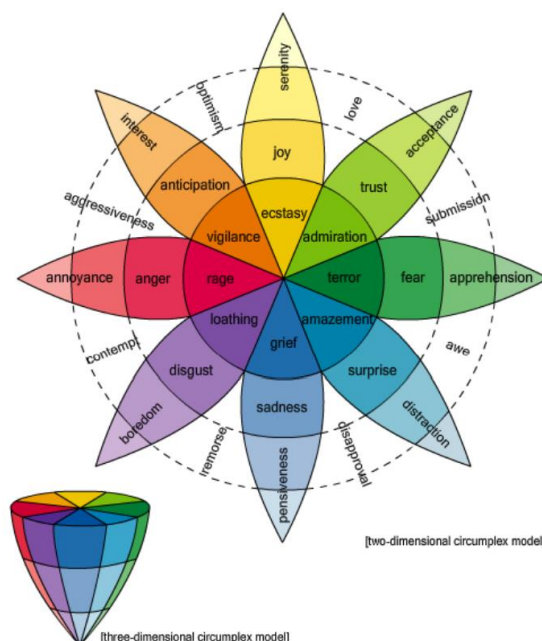

Рис. 1. Колесо емоцій Р. Плучика

Схожі емоції розташовані поруч одна з одною. Контрастні емоції розміщені діаметрально протилежно одна одній. Радіус вказує на їхню інтенсивність. У білих проміжках між основними емоціями перебувають складні емоції, які є комбінаціями сусідніх основних емоцій (зображення взято з Wikimedia Commons).

Ще один підхід – це класифікація емоцій за В. Парротом [Parrot 2001], яка являє собою ієрархічний список, де перший рівень складається з шести первинних емоцій: **любов, сум, радість, гнів, здивування, страх**, а решта є вторинними емоціями, похідними від первинних, а не їхньою комбінацією. Ще один підхід запропонував К. Ізард [Izard 2007], який припустив, що базові емоції формувалися протягом еволюції людини, і кожна базова емоція пов'язана з окремим нейронним колом у мозку. Підхід К. Ізарда спирається на базові емоції: **здивування, інтерес, сум, радість, провина, страх, гнів, сором'язливість, зневага і відраза**.

Ми дотримуємося теорії дискретних емоцій, яка передбачає, що людина може відчувати лише обмежений набір емоцій, а емоції розпізнаються за допомогою слів, яким для зручності дамо умовно назву «емоціогени», тобто слова, які позначають встановлені нами емоції або асоціюються з ними. Мета нашого дослідження емоцій – зробити їх обчислюваними і створити систему, корисну при автоматичному опрацюванні українськомовного тексту (наприклад, автоматичний аналіз емоційного забарвлення тексту), для психолінгвістики – розуміння того, як люди представляють та використовують емоції в мовній формі, психології – розуміння того, як людина сприймає світ, для соціолінгвістики – розуміння відносин між людьми, що, зрештою, сприятиме покращенню адаптації людини у суспільстві. Для досягнення цієї мети треба розв'язати кілька завдань, а саме: обрати класифікацію емоцій; визначити емоціогени – асоціати емоцій; розробити програмне забезпечення для створення лексикону емоцій з частотами емоціогенів для будь-якого українськомовного тексту.

Нашу увагу привернув лексикон емоцій для англійської мови [<https://saifmohammad.com/WebPages/NRC-Emotion-Lexicon.htm>], укладений Сейфом М. Мохаммедом та Пітером Д. Терні [Інститут інформаційних технологій, Національна дослідницька рада Канади: [Mohammad & Turney 2013: 436–465]. Цей лексикон є поєднанням невеликих лексиконів емоцій. За допомогою соціолінгвістичного експерименту, а саме: краудсорсингу (процес розбиття завдання на невеликі кількості незалежних одиниць та їх розподілу між великою кількістю людей, зазвичай через інтернет), завдяки ґрунтовній його організації, «збірний» лексикон швидко і недорого (краудсорсинг оплачувано) перетворився у великий та якісний лексикон асоціацій між емоціями і, відповідно, ословлений емоціогенами. Значна увага в експерименті була приділена полярності емоціогенів (позитивної та негативної) та створенню великих лексиконів полярності. Укладено великий лексикон асоціацій між англійськими емоціогенами та емоціями шляхом ручної анотації за допомогою сервісу Amazon Mechanical Turk, який отримав назву *EmoLex*. **EmoLex-Uni** складається з іменників, прикметників, дієслів, прислівників – всіх по 200 Слова-біграми, взяті з тезауруса Макквора (також по 200 одиниць), належать до **EmoLex-Bi**. **EmoLex-GI** – це всі слова, взяті з General Inquirer (з негативною конотацією – 2119, позитивною – 1787, нейтральних – 4226). **EmoLex-WAL** – це всі слова, взяті з Лексикону Affect Lexicon WordNet, а саме: на означення гніву – 165, огиди – 37, страху – 100, радості – 165, суму – 120, здивування – 53. В цілому увагу розробників сфокусовано на емоціях *радості, суму, гніву, страху, довіри, відрази, подиву та очікування*, які, на думку багатьох дослідників, є основними та прототиповими емоціями [Plutchik 1962]. Слова в EmoLex ретельно відібрані, серед них англійські іменники, дієслова, прикметники і прислівники (уніграми та поширені біграми). Цей лексикон наразі містить близько 10170 одиниць, але робота над його розширенням триває (заплановано досягти обсягу реєстру приблизно 40 000 слів).

Розробників проєкту емоцій в англійській мові зацікавило, якими словами вербалізуються емоції в англійській мові та які є асоціації між словами (або сполуками слів) та емоціями. Кожен запис у цьому лексиконі містить слово, емоцію та міру того, наскільки сильно слово пов'язано з емоцією. Велику роль у визначенні асоціації зіграли анотувальники (туркери). Їм надавали приклади слів у контексті, пов'язаних з різними емоціями і, покладаючись на інтуїцію анотувальників щодо значення різних емоцій і того, як у мові ословлюються емоції, анотувальники давали відповіді на поставлені запитання (приклади нижче).

Слід відзначити ретельний підхід до складу анотувальників. Фіксували такі показники як вік (до 30; після 30 років), стать, сімейний стан, місце проживання тощо. Для кожного слова або п-грами створено НІТ (Human Intelligence Tasks (завдання для перевірки інтелекту людини)) – набір запитань, на які має відповісти анотувальник. Оскільки формулювання запитань у будь-якому опитуванні може суттєво вплинути на результати, вони чіткі й короткі, щоб різні анотувальники правильно розуміли те, що у них запитують. Оскільки деякі слова мають більше ніж одне значення, і різні значення можуть бути асоційовані з різними емоціями, саме запитання (Q1) допоможе зорієнтуватися щодо цільового значення слова. Наприклад:

Prompt word: налякати

Q1. Яке слово найближче за значенням (найбільш пов'язане) з "налякати"?

- автомобіль
- трясти
- чесність
- розважати

Q2. Наскільки позитивне (добре, що хвалить) слово "налякати"?

Crowdsourcing a Word–Emotion Association Lexicon 11

- "налякати" не позитивне
- "налякати" слабо позитивне
- "налякати" помірно позитивне

- "налякати" сильно позитивне

Q3. Наскільки негативне (погане, що критикує) слово "налякати"?

- "налякати" не негативне
- "налякати" слабо негативне
- "налякати" помірно негативне
- "налякати" сильно негативне

Q4. Наскільки "налякати" асоційоване з емоцією радості? (Наприклад, щасливий і веселий сильно асоційовані з радістю)

- "налякати" не асоційоване з радістю
- "налякати" слабо асоційоване з радістю
- "налякати" помірно асоційоване з радістю
- "налякати" сильно асоційоване з радістю

Q5. Наскільки "налякати" асоційоване з емоцією смутку? (Наприклад, невдача та розбиття серця сильно асоційовані зі смутком.)

- "налякати" не асоційоване зі смутком
- "налякати" слабо асоційоване зі смутком
- "налякати" помірно асоційоване зі смутком
- "налякати" сильно асоційоване зі смутком

Q6. Наскільки "налякати" асоційоване з емоцією страху? (Наприклад, жах і страшний сильно асоційовані зі страхом.)

- Подібні варіанти, як у 4 і 5 вище

Q7. Наскільки "налякати" асоційоване з емоцією гніву? (Наприклад, лють і крики сильно асоційовані з гнівом.)

- Подібні варіанти, як у 4 і 5 вище

Q8. Наскільки "налякати" асоційоване з емоцією довіри? (Наприклад, віра і цілісність сильно асоційовані з довірою.)

- Подібні варіанти, як у 4 і 5 вище

Q9. Наскільки "налякати" асоційоване з емоцією огиди? (Наприклад, огидний і жорстокість сильно асоційовані з огидою.)

- Подібні варіанти, як у 4 і 5 вище

Q10. Наскільки "налякати" асоційоване з емоцією здивування? (Наприклад, "налякати" і "раптовий" сильно асоційовані зі здивуванням.)

- Подібні варіанти, як у 4 і 5 вище

Q11. Наскільки "налякати" асоційоване з емоцією очікування? (Наприклад, очікувати і нетерплячий сильно асоційовані з очікуванням.)

- Подібні варіанти, як у 4 і 5 вище

Q12. Чи є "налякати" емоцією? (Наприклад: любов – це емоція; акула асоційована зі страхом (емоцією), але акула не є емоцією.)

- Ні, "налякати" не є емоцією
- Так, "налякати" є емоцією.

Звернімо увагу, що в переважній більшості питань наявний дієприкметник «асоційований», який визначає соціолінгвістичний підхід до класифікації слів.

Для оцінки надійності даних, отриманих від анотувальників, у вигляді міри внутрішньої узгодженості тесту (опитування) використовується метод, згідно з яким тест автоматично ділиться навпіл (split-half reliability), а потім аналізується кореляція між результатами цих частин. Наприклад, тест із 20 питань розділений на два набори по 10 питань:

- результати першої половини та другої половини тесту корелюють, і коефіцієнт кореляції $r=0.8$;
- використовуючи формулу Спірмена-Брауна,

$$\text{Надійність} = \frac{2r}{1+r}$$

де r – це кореляція між двома частинами тесту, отримано числове значення надійності експерименту, яке для усього тесту розраховується так:

$$\text{Надійність} = \frac{2(0.8)}{1 + 0.8} = 0.89$$

Цей результат свідчить про те, що тест має високу надійність (0.89; інтервал коливання коефіцієнта 0; 1).

Підводячи ризик під методикою формування лексикону емоцій англійської мови, зауважимо, що вербалізатори емоцій (у нашій науковій парадигмі – «емоціогени») були перекладені розробниками на вісім мов, зокрема українську, що дало нам можливість не витратити час на краудсорсинг, а скористатися апробованими результатами соціолінгвістичного експерименту.

Ми погоджуємося з авторами проєкту в тому, що для початку роботи достатньо анотувати словами за вісьмома базовими емоціями Р. Плучика, оскільки анотування слів сотнями емоцій є дорогим і важким для анотувальників. Проте це не означає, що вісім емоцій Р. Плучика фундаментальніші, ніж інші категоризації. Вони обрані для цілей анотації, оскільки: 1) ця класифікація з восьми емоцій має обґрунтування в психологічних, фізіологічних та практичних дослідженнях; 2) не складається здебільшого з негативних емоцій, якими обмежується більшість дослідників. Саме ці дві обставини були вирішальними при обранні цієї класифікації, а також цього лексикону для створення лексикону емоціогенів української мови.

Ми проаналізували перекладений українською мовою лексикон поширених англійських слів-емоціогенів (уніграм і частотних 1-грам) обсягом понад 20 000 слів і сформували лексикон українських емоціогенів обсягом **5043** одиниці. Будемо вважати це основним набором емоціогенів. При доборі ми орієнтувалися на специфічні ознаки емоціогенів, закладені у визначеннях Тлумачного словника української мови (в 11 томах) (СУМ) та якісні характеристики емоцій:

- 1) знак (позитивні - негативні);
- 2) модальність (радість, гнів, страх, сум, сором);
- 3) полярність емоцій (радість – сум);

- 4) інтенсивність як напруженість (сильно виражена / слабо виражена);
- 5) тривалість (короткочасна, тривала);
- 6) експресивність як здатність виражати свої емоції та почуття

Не виключено, що у процесі тестування лексикон поповнюватиметься новими одиницями. Окремо слід визначитися з проблемою багатозначності емоціогенів. Поки що ми зупинилися на доборі одного, частіше першого значення, щоб кількість комбінацій слово-значення не була надто великою і не стала проблемою при розпізнанні типу емоції.

Емоціогени становлять базу даних з такими кількісними характеристиками:

- **негатив** – 2473 (*махінація, підкрадатися, розлучення*),
- **позитив** – 1921 (*притулок, бальзам, співати*),
- **страх** (модальність) – 1154 емоціогени (*туга, молитися, висота*),
- **довіра** – 1114 (*одружуватися, героїзм, доброта*),
- **сум** (модальність) – 1011 (*розлучення, війна, руйнування*),
- **огида** – 626 (*жахливий, кайдани, скажений*),
- **очікування** – 728 (*банкет, вага, лікування*),
- **гнів** (модальність) – 825 (*цензор, наклеп*),
- **радість** (модальність) – 600 (*романтика, опера, хвилювання*),
- **здивування** – 485 (*розчарування, зрада, образа*).

Кількісні дані свідчать, що у лексиконі переважають емоціогени з негативним знаком, а також ті, які асоціюються з емоціями страху (1154), довіри (1114) та суму (1011). База даних лексикону становить таблицю, в якій по вертикалі розміщені назви емоцій, перераховані вище, а по горизонталі – емоціогени. На перетині рядка і стовпчика одиницею зафіксовано позитивну відповідь анотувальників на питання «чи асоціюється даний емоціоген з даною емоцією?». У разі негативної відповіді в клітинці записується нуль. Це результати краудсорсингу, описані вище, які ми використали для імплементації у систему автоматичного аналізу емоційного забарвлення українськомовного

тексту. Є емоціогени, які асоціюються у свідомості анотувальників з багатьма емоціями. Найбільшу кількість асоціацій (вісім одиниць) отримав емоціоген *почуття* (емоції: гнів, очікування, огида, страх, радість, сум, здивування, довіра).

У табл. 1 представлено кількісні дані, обраховані за формулою Спірмена-Брауна, які вказують на надійність результатів зв'язаності емоції з репрезентантом емоціоеном (пара «емоція – емоціоген»).

Табл. 1. Фрагмент словника асоціацій емоцій і емоціоенов

Емоціогени	Емоції							
	гнів	очікування	огида	страх	радість	сум	здивування	довіра
почуття	0,147	0,555	0,141	0,328	0,359	0,172	0,359	0,518
епідемія	0,406	0,445	0,594	0,776	-	0,688	0,648	-
розлучення	0,516	-	0,383	0,484	-	0,623	0,398	0,133
смерть	0,574	0,398	0,656	0,843	-	0,915	0,578	-
туга	0,500	0,711	-	0,703	0,297	0,902	-	0,398
буйство	0,833	-	-	0,781	0,922	-	-	-
вбивця	0,922	-	0,820	0,953	-	0,877	0,500	-
вихід на пенсію	-	0,625	-	0,156	0,275	0,188	-	0,531
диктатура	0,676	0,234	0,672	0,734	-	0,509	-	-
дискримінація	0,606	-	0,664	0,391	-	0,578	-	-
диявол	0,719	0,273	0,664	0,828	-	0,576	-	-

жах	0,750	-	0,656	0,923	-	0,719	0,742	-
захист	0,425	0,492	-	0,258	-	-	-	0,750
перемога	-	0,664	0,109	-	0,703	0,094	0,453	0,586
революція	0,606	0,641	-	0,359	-	0,203	0,664	-

Прокоментуємо деякі емоціогени: **перемога**, **розлучення**, **революція**, **захист** насправді не є емоцією (це й об'єкт емоції, і її адресат тощо). По суті, це словник асоціацій слова-емоціогена й емоції-стимула як аналітичний результат розуміння того, як представлені поняття в нашій свідомості, чи є щось спільне в розумінні цих концептів у межах різних соціальних або демографічних груп, а також як людина використовує мову. Емоціогени утворили певні асоціативні поля, які є когнітивною структурою мовної свідомості, вони виформовують наївну картину світу. Асоціативні поля не подані досліднику безпосередньо, вони вибудовуються у процесі спеціально організованого експерименту з носіями мови, описаного вище, тобто виникають в результаті діалогу експериментаторів з анотувальниками. Подана, на перший погляд, хаотична множина слів та словосполучень характеризується деякими ймовірнісними закономірностями, які показують, що вони мають певну структуру та незмінне ядро.

Емоціоген **перемога** пов'язаний з емоціями **радістю** (0,703), **очікуванням** (0,664), **довірою** (0,586), найменше з **огидою** (0,109) та **сумом** (0,0904); емоціоген **розлучення** – з **сумом** (0,623), **гнівом** (0,516), і найменше з **довірою** (0,133); емоціоген **революція** пов'язаний зі **здивуванням** (0,664), **очікуванням** (0,641), **гнівом** (0,606), найменше з **сумом** (0,203); емоціоген **захист** – з **довірою** (0,750), **очікуванням** (0,492), найменше зі **страхом** (0,258). Отже, емоціогени – це не аморфний список асоціатів, завжди носій української

мови може побудувати текст, де згадані емоції будуть ословлені перерахованими емоціогенами.

Таблиця 1 представляє середні значення чисел у кожному стовпчику (середня частота і середнє квадратичне відхилення абсолютної частоти). Коефіцієнт надійності коливається від 0 до 1, що відповідає рівню інтенсивності емоції, викликаній емоціоеном. Умовно коефіцієнти ми поділили на три групи: вищого рівня інтенсивності (1 – 0,75) (сильна емоція), середнього рівня (0,74 – 0,40) (помірна емоція) і нижчого рівня (0,39 – 0) (слабка емоція) (Таблиця 2).

Табл. 2. Класи інтенсивності емоцій

інтервали	Емоції (способи вираження через емоціогени) (у відсотках)							
	гнів	очікування	огида	страх	радість	сум	здивування	довіра
1 – 0,75	11,8	1,7	9,15	2,6	15,1	11,6	9,3	3,6
0,74 – 0,40	66,3	75,0	53,74	52,9	50,6	48,8	50,7	72,0
0,39 - 0	21,8	23,3	37,1	53,7	34,3	39,6	38,5	24,3
Всього (%)	100%	100 %	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Для пари емоціоген – емоція ми встановили класи більшості, тобто лексичної різноманітності в межах трьох груп. Це той рівень інтенсивності емоцій, який найчастіше обирають анотувальники, щоб схарактеризувати ступінь емоції, викликаний емоціоеном або який асоціюється з емоцією. Для першої групи сильна емоція характерна для емоції «радість», тому що в ній найбільше емоціогенів з великим рівнем надійності. Можна припустити, що такий результат залежить від значення цієї емоції, адже радість – це задоволення від бажаної події, це актуальні наслідки події, які можуть бути різноманітними й ословлюватися численними емоціоеноми. І його найчастіше

обирали анотувальники. У другій групі помірної емоції, яка є численною в усіх восьми емоціях, виокремлюються найбільшими кількісними показниками, але помірним рівнем надійності (значення 75%) за чисельністю емоціогенів емоція «очікування» та емоція «довіра» (значення 72%). **Очікування** – це емоція **очікування взаємодії** з кимось або чимось, перебування де-небудь, щоб побачити когось, зустрітися з кимось. А **довіра** – це ставлення до кого-небудь, що виникає на основі віри в чийсь правоту, чесність, щирість і т. ін., тобто **результат взаємодії агента з іншим агентом**.

Менш численною є група слабкої інтенсивності емоції, а в ній привертає увагу емоція **страх**, яка передає стан хвилювання агента, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного.

Ми припускаємо, що перша група є тими цільовими емоціогенами, які визначають емоцію тексту в цілому, його емоційну тональність, емоціогени другої групи, можливо, тематично пов'язані зі змістом тексту, а третьої – урізноманітнюють емоційний спектр повідомлюваного, іншими словами, це сила зв'язку зі змістом тексту.

Створений лексикон емоцій може бути корисним компонентом для завдання автоматичного розпізнавання емоцій українськомовного тексту, який потрібен для багатьох застосувань, зокрема в автоматичному формулюванні експертизи конкретного тексту. Наприклад, аналізуючи тексти спілкування у соцмережах, можна змодельовати емоції, які властиві їхнім користувачам або блогерам, встановивши три емоційні стани тексту: **нейтральний, позитивний**, або **«щасливий»** і **негативний**, або **«розчарування»**, і надати певну інтерпретацію у вигляді експертизи.

Матеріалом нашого дослідження слугував політичний дискурс, а саме: дописи в інтернеті, тексти новинних стрічок, трансльовані телебаченням, статті в інтернет-виданнях різних регіонів України, коментарі до політичних публікацій тощо, оскільки вони є важливою сферою, яка завжди привертала підвищену увагу суспільства.

Розроблений та описаний у статті лексикон емоцій разом зі створеним програмним забезпеченням був імплементований як окремий модуль у систему автоматичної системи статистичної параметризації українськомовних текстів “TextAttributor 1.0” [Дарчук, Зубань, Робейко & Цигвінцева 2024], (TextAttributor). Це поліпараметрична система, яка надає лінгвістичну експертну характеристику українськомовного інтернет-контенту. На рис. 2 наведено інтерфейс програми автоматичного визначення емоційності українськомовного тексту «Про програні війни» (довжина тексту 1905 слів; <http://www.mova.info/corpusDconc.aspx?tid=32261&sw=22|14>).

ЕМОЦІЙНА ЕКСПЕРТИЗА ТЕКСТУ

позитив	86
довіра	61
негатив	201
печаль	94
страх	147
гнів	70
очікування	45
огода	43
здивування	46
радість	27

Рис. 2. Інтерфейс програми автоматичного визначення емоційності українськомовного тексту «Про програні війни»

Автоматично побудовано лексикон емоцій, репрезентованих емоціогенами, з частотами (їх у сумі 533, вони покривають 27 % аналізованого тексту (від 1905). У тексті трапилися всі вісім емоціогенів, але в різних пропорціях. Найбільше **страху** (27,6%), **суму** (17,6%) і **гніву** (13,1%), менше **довіри** (11,4%), майже однаково **здивування**, **очікування** та **огоди** (по 8%) і найменше емоції **радісті** (5,1%). Це підтверджено загальним знаком емоцій – позитивним / негативним, яких у сумі 287, тобто 15% тексту покривають слова з цим знаком, але переважають слова негативні (негативних – 10,5%, позитивних 4,5%). У цілому цей текст можна оцінити як **текст розчарування**.

Програмно, якщо натиснути мишею на емоції, напр., **страх**, отримаємо повний текст із зафарбованими жовтим кольором емоціогенами, які репрезентують цю емоцію (*війна, партизан, смерть, вибух, пожежа, променева хвороба* тощо), що є цікавим матеріалом для подальшого аналізу (рис. 3)

Сум	94
Страх	147
Гнів	70
Очікування	45
Огида	43
Здивування	46
Радість	27

ПРО ПРОГРАНІ БИТВИ

ПРО ПРОГРАНІ **БИТВИ**

Ми , діти , любили гратися на вулиці , але ввечері нас , як **магнітом** , **тягнуло** до лавок , на яких збиралися біля своїх будинків або хат , як кажуть у нас , **втомлені баби** .

Ні в кого з них не було чоловіків , батьків , **братів** , я не пам'ятаю чоловіків після **війни** в нашому селі – під час другої світової **війни** в Білорусі на фронті і в **партизанах загинув** кожен четвертий білорус .

Наш **дитячий** світ після **війни** – це був світ жінок .

Найбільше мені запам'яталося , що жінки говорили не про **смерть** , а про кохання .

Ось тільки кілька **сумних** мелодій з **хору** , який я чую ...

Це **так сумно** .

Я свого чоловіка на **війні** зустріла .

А мене така **образа** взяла після цих **слів** – ми всю **війну** в **бруді** , в пилюці , в крові , навколо одне матючя .

Рис. 3. Скриншот інтерфейсу робочої програми з візуалізації результатів аналізу тексту

Висновки. У своєму дослідженні ми зупинилися на кореляції емоція-емоціоген, але психологи виявили кореляцію між різними емоціями, такими як «симпатія» і «задоволення», «ненависть» і «відраза», що є проявом емоційної інтенсивності. Ці проблеми стосуються способів моделювання емоцій, а створена нами система автоматичного виявлення емоцій в українськомовних текстах може бути корисною для накопичення даних для розв'язання, проблем адекватного моделювання емоційних станів людини.

Лексикон назв емоцій включає слова всіх повнозначних частин мови. Цікаво проаналізувати, слова яких саме частини мови виявляють найбільшу інтенсивність у вираженні емоцій, а також чи існують речення без вживаних у

лексиконі повнозначних частин мови, але з вираженою високою емоційною інтенсивністю? Ми приділяємо увагу лексичному ядру емоційної мови, але усвідомлюємо значущість морфосинтаксичного аспекту; дослідження морфології українських емоційних елементів (категорійних – рід, число, відмінки і частиномовних характеристик) і синтаксичної природи емоційних структур, а також синтаксичної ролі заперечення – перспектива нашого дослідження. У нашому розпорядженні є Корпус текстів української мови і засоби опрацювання українськомовних текстів, морфологічна та синтаксична структура цих текстів представлена в такому вигляді, що дає можливість використовувати кількісний підхід до аналізу тексту і здійснювати комплексний лінгвістичний аналіз. Він полягає в тому, щоб укласти автоматично на певному тексті: частотний лексикон 1) емоцій, 2) фразем-емоцій; 3) знайти узагальнені синтаксичні шаблони емоційних виразів, які можна використовувати в різних практичних застосуваннях.

Автоматичний аналіз емоційного забарвлення українськомовних текстів може бути корисним і авторам в усвідомленні власних емоцій і почуттів, у вмінні керувати своїм емоційним станом, в емпатійному ставленні до інших людей, і текстологам у пошуках індивідуально-авторських рис, які неодмінно виявляються як результат, за словами Е. Носенко, «раціонального» та «емоційного», як гармонійна робота «розуму» та «серця» [Носенко 2004].

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

СУМ – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

Корпус української мови (2003–2024). *Mova.info: лінгвістичний портал.*
<http://www.mova.info/corpus.aspx>

TextAttributor 1.0: вебзастосунок. <http://ta.mova.info/>

ЛІТЕРАТУРА

Дарчук, Н., Зубань, О., Робейко, В., Цигвінцева, Ю. (2024). Індексуння негативного сентименту українськомовного тексту системою “Textattributor 1.0”. *Українське мовознавство*, 1(54), 204–221. [https://doi.org/10.17721/um/54\(2024\)](https://doi.org/10.17721/um/54(2024)).

Космеда, Т. А., Халіман, О. В. (2011). «Граматика оцінки» як актуальна проблема сучасного мовознавства. *Лінгвістичні студії*, 22, 36–40.

Космеда, Т. А., & Халіман, О. В. (2013). *Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична ігра (теоретичне осмислення дискурсивної практики)*. Дрогобич: Коло.

Носенко, Е. (2004). Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*, 4(18), 95–109. <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/29759>

Халіман, О. В. (2011). Категорія відмінка в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на матеріалі української та російської мов). *Філологічні студії*, 6, Ч. 2, 111–117.

Халіман, О. В. (2011). *Морфологічні засоби вираження категорії оцінки в сучасній українській мові: рід і число: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова»*. Харків.

Халіман, О. (2019). Імператив емоційної актуалізації дії: вираження оцінних значень. *Лінгвостилістичні студії*, 11, 166–73.

Халіман, О. В. (2020). Функціонування морфологічних одиниць як евфемізмів / дисфемізмів в аспекті граматики оцінки. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХнПУ імені Г.С. Сковороди*, 53, 155–165.

Aman, S., & Szpakowicz, S. (2007). Identifying expressions of emotion in text. *Text, Speech and Dialogue, 10th International Conference, TSD 2007, Pilsen, Czech Republic, September 3–7, 2007, Proceedings*. https://doi.org/10.1007/978-3-540-74628-7_27

Alm, C. O., Roth, D., & Sproat, R. (2005). Emotions from text: Machine learning for text-based emotion prediction. *HLT/EMNLP 2005 Human Language Technology Conference and Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing, Proceedings of the Conference, Vancouver, 6-8 October 2005*, 579–586. <https://doi.org/10.3115/1220575.1220648>

Bellegarda, J. (2010). Emotion analysis using latent affective folding and embedding. *Proceedings of the NAACL-HLT 2010 Workshop on Computational Approaches to Analysis and Generation of Emotion in Text, Los Angeles, California*.

Bradley, M. M., & Lang, P. J. (1999). *Affective norms for English words (ANEW): Instruction manual and affective ratings*. Technical report, The Center for Research in Psychophysiology, University of Florida.

Broekens, J. (2010). Modeling the experience of emotion. *International Journal of Synthetic Emotions*, 1(1), 1–17. <https://doi.org/10.4018/jse.2010101601>

Boucoulalas, A. C. (2002). Real-time text-to-emotion engine for expressive internet communication. *Emerging Communication: Studies on New Technologies and Practices in Communication*, 5, 305–318.

Ekman, P. (1992). An argument for basic emotions. *Cognition and Emotion*, 6(3-4), 169–200. <https://doi.org/10.1080/02699939208411068>

Elliott, C. (1992). *The Affective Reasoner: A Process Model of Emotions in a Multi-Agent System*. Evanston, Illinois, June, 1992. https://www.researchgate.net/publication/229059916_The_Affective_Reasoner_A_Process_Model_of_Emotions_in_a_Multi-Agent_System

Ege, B. (2006). Emotion analysis on the internet: Preservation and analysis of emotional expressions. *Proceedings of the 2006 IEEE/ACM International Conference on Machine Learning*, 275–280.

Изард, К. Э. (2007). *Психология эмоций*. Санкт-Петербург.

James, W. (1884). What is an emotion? *Mind*, 9(34), 188–205.

Margaret, M. B., & Lang, P. J. (1999). *Affective norms for English words (ANEW): Instruction manual and affective ratings*. Technical report, University of Florida.

Mohammad, S. M., & Turney, P. D. (2013). Crowdsourcing a word–emotion association lexicon. *Computational Intelligence*, 29(3), 436–465.

Neviarouskaya, A., Prendinger, H., & Ishizuka, M. (2010). Recognition of affect, judgment, and appreciation in text. *Proceedings of the 23rd International Conference on Computational Linguistics (Coling 2010)*, 806–814, Beijing, China.

Parrott, W. G. (2001). *Emotions in Social Psychology: Essential Readings*. Psychology Press.

Pang, B., & Lee, L. (2008). Opinion mining and sentiment analysis. *Foundations and Trends® in Information Retrieval*, 2, 1–135. <https://doi.org/10.1561/15000000011>

Phelan, P., & Martin, D. (2009). Defining the structure of emotional language: Using frequency measures to classify emotions in text. *Proceedings of the 9th Conference on Natural Language Processing*, 233–240.

Plutchik, R. (1962). *The emotions: Facts, theories and a new model*. Crown Publishing Group/Random House.

Stone, P. J., Dunphy, D. C., & Smith, M. S. (1966). *The general inquirer: A computer approach to content analysis*. M.I.T. Press.

Strapparava, C., & Valitutti, A. (2004). WordNet-affect: An affective extension of WordNet. *Proceedings of the 4th International Conference on Language Resources and Evaluation*, Lisbon.

Tian, Z., Dey, N., Ashour, A. S., McCauley, P., & Shi, F. (2018). Morphological segmenting and neighborhood pixel-based locality preserving projection on brain fMRI dataset for semantic feature extraction: An affective computing study. *Neural Computing & Applications*, 30(12), 3733–3748. <https://doi.org/10.1007/s00521-017-2955-2>

Zohora, S. E., Khan, A., Srivastava, A. K., Nguyen, N. G., & Dey, N. (2016). A study of the state of the art in synthetic emotional intelligence in affective computing. *International Journal of Synthetic Emotions*, 7(1), 1–12. <https://doi.org/10.4018/IJSE.2016010101>

Veselovská, K. (2017). *Sentiment analysis in Czech*. Institute of Formal and Applied Linguistics. https://ufal.mff.cuni.cz/books/preview/2017-veselovska_full.pdf

З. Г. Козирєва

КЛІШЕ В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Кліше як стандартні структури (блоки) тексту в арсеналі мовних засобів сучасної української мови настільки міцно утвердилися в нашому повсякденні, що часто-густо ми їх просто не помічаємо, хоча вони трапляються в публіцистичних, наукових і навіть художніх текстах, наявні в офіційно-ділових документах, звичні в розмовно-побутовому спілкуванні. Кліше, як і фразеологічні одиниці, являють собою найбільш яскраву, різнобарвну і виразну частину лексичного складу української мови. Активне використання мовних кліше в різних сферах суспільного життя – у мистецтві, освіті, спорті, релігії, політиці тощо – актуалізує наукове зацікавлення цим явищем насамперед мовознавців.

Мовні кліше, як і інші відтворювані одиниці (складені терміни, складені найменування, шаблонні вислови тощо) мовознавці інколи розглядають у системі фразеології, тоді як багатоаспектність цього мовного явища спонукає до поглиблених пошуків властиво в контексті теорії кліше як окремого напрямку теорії номінації. Кліше як певне відгалуження молодшої лінгвістичної науки фразеології потребує систематизації різних підходів до визначення ознак цих мовних одиниць, спираючись на низку наявних у теоретичній літературі класифікацій. Для цього потрібно окреслити критерії визначення обсягу кліше з урахуванням як спільних, так і відмінних ознак цих одиниць порівняно з конструкціями перехідного типу, визначити статус мовних кліше в системі мови і в тексті – відмежувати їх від подібних утворень (як від фразеологізмів, так і від вільних словосполук). До головних ознак, що уможливають відмежування різнотипних мовних кліше від подібних утворень і виділення їх в окремий клас, мовознавці зараховують: 1) реалізацію в конкретних стереотипних контекстних ситуаціях; 2) слабкість синтагматичних зв'язків

кліше з іншими висловленнями; 3) неідіоматичність; 4) частотну уживаність; 5) стислість і стійкість форми; 6) прагматичний характер; 7) цілісну відтворюваність.

У вітчизняному і зарубіжному мовознавстві питання, пов'язані з кліше, активно вивчають. В україністиці зазначену проблему досліджували М. А. Жовтобрюх, О. Б. Курило, О. Д. Пономарів, О. О. Потебня, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко та ін. Спираючись на розвідки попередників, сучасні вітчизняні науковці О. М. Анісімова, Н. Д. Бабич, Я. А. Баран, С. П. Бирик, А. В. Власова, С. Я. Єрмоленко, Г. П. Лукаш, Л. І. Мацько, Н. М. Сологуб, С. Ф. Фоміна, М. А. Черкаський, Н. І. Швидка, Н. М. Шарманова та ін. поглиблюють теорію клішованих одиниць. Складені словосполучки, марковані як сталі вислови, є також об'єктом лексикографічного моделювання українських словників, серед яких: А. П. Коваль, В. В. Коптілов, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, Л. П. Гнатюк, Л. П. Дядечко. Вагомим внеском у розбудову знань про клішовані одиниці є створений науковцями Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка і оприлюднений 2020 року словник-довідник *Шевченкове слово в мовах світу* за редакцією Л. П. Гнатюк і Л. П. Дядечко.

Актуальність роботи полягає: 1) у поглибленні і систематизації знань про кліше як специфічного мовного утворення; 2) у з'ясуванні місця кліше в системі мови; 3) в окресленні надійних критеріїв для відмежування кліше від інших стандартних структур, що слугують для творення тексту (вільних словосполук, складених термінів, штампів, фразеологічних одиниць); 4) у вивченні способів трансформації кліше.

У мовознавстві поняття «кліше» залишається ще недостатньо сформованим і неоднозначно трактованим, воно охоплює широке коло явищ, серед яких називають і фразеологізми, і частотні поєднання (усталені відтворювані мовні одиниці). Н. М. Сологуб серед таких називає форми привітання, прощання, пробачення, зачини та кінцівки казок, словесні рамки

документів тощо [Сологуб 2007; Сологуб 2013]. До клішованих утворень зараховують також різноманітні відтворювані одиниці, серед яких: етикетні формули, штампи, афоризми, фразеологізми, крилаті вислови, гасла, цитати та ін. Причина цього полягає в різних підходах до пояснення власне природи мовних кліше та їхнього тлумачення. Загалом можна виокремити дві основні наявні в лінгвістиці класифікації клішованих номінацій – широку і вузьку, що спираються, відповідно, на широке і вузьке розуміння обсягу цієї одиниці мови. Широку класифікацію вибудовують з опертям на традиційне в українському і зарубіжному мовознавстві всеохопне розуміння фразеології, за якого всі відтворювані мовні одиниці кваліфікують як фразеологізми (Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко, М. М. Шанський). Вузьке трактування ґрунтується на новітньому осмисленні сутності клішованих одиниць і визначає їх як стійкі, узуальні, короткі за формою і граматично однорідні висловлення, відтворювані в типових мовленнєвих контекстах і ситуаціях, іноді обмежуючи функціонально-стильове маркування усталених мовних комплексів і спрощуючи поняття «мовне кліше» до розуміння стереотипних висловів офіційно-ділових текстів. Термінологи тлумачать поняття «кліше» як стандартні, відтворювані, регулярно повторювані в певних контекстах засоби мови, які слугують ознаками певного стилю або акту комунікації [Селіванова, 2006]. Характерною особливістю мовних кліше є сталий лексичний склад і водночас семантична незалежність їхнього компонентного складу від контексту, що забезпечує входження компонентів до вільних словосполук з іншими словами. У такому ж значенні в лінгвістиці вживають терміни «конструктивні одиниці мовлення», «стандартний зворот», «мовний стереотип» (Н. М. Сологуб, Н. А. Ведякова), «клішовані речення» (Т. М. Ніколаєва), «клішовані конструкції» (Н. А. Ведякова), «клішовані вирази» (Я. А. Баран), «одиниці клішованого характеру», «стереотипні комбінації словесних знаків», «регулярні стандартизовані стереотипні лінгвемі» (Н. М. Шарманова) і навіть негативно марковані емоційно забарвлені назви – «чорні діри тексту», кліше-

одноденки (Т. М. Ніколаєва), кліше-«джокери» (Т. В. Романова), які разом складають певне термінологічне поле одиниць з властивою їм відтворюваністю в певних комунікативних ситуаціях. Ознаками відтворюваності кліше є: упізнаваність, стандартність – змістова (цитатність) і формальна (незмінність структури), а також синтаксична єдність. Найбільш повно сутність зазначеного полістатусного мовного явища (узуальність, стійкість, відтворюваність, ситуативна зумовленість), що об'єднує стійкі звороти номінативного і предикативного плану, охоплює своїм змістом французький за походженням термін «(мовне) кліше».

Об'єктом аналізу в статті є мовні кліше як специфічні утворення, під якими для мети цього дослідження як робоче визначення розуміємо структурно і семантично цілісні автоматично відтворювані готові автономні блоки регулярних стереотипних комбінацій словесних знаків з традиційно усталеними значенням і формою, з семантично незалежними компонентами.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні лінгвального статусу мовних кліше та виявленні їхніх сутнісних характеристик. Мета роботи визначає такі завдання: 1) уточнити поняття «мовне кліше»; 2) виробити надійні критерії для відмежування клішованих висловів від подібних утворень (фразеологізмів, прислів'їв, приказок, терміносполук, вигуків, штампів, перифраз тощо); 3) вивчити шляхи їх трансформації на матеріалі різножанрових джерел української мови для завдань створення тлумачного *Словника активного типу сучасної української літературної мови* (далі – АСУМ), над створенням якого нині працюють науковці відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України в Києві.

Матеріалом для дослідження слугують мовні кліше з текстів сучасної української літературної мови зі створеної автором картотеки шляхом суцільної вибірки з художньої літератури, наукових творів, публіцистики, шкільних підручників, преси, сайтів інтернету тощо.

Ознаки, що відрізняють кліше від вільних словосполук

В україністиці спільною ознакою мовних кліше як одиниць з постійним складом компонентів, звичним звучанням і відтворюваністю готових мовних формул і вільних словосполук визнано їх семантичне членування. Кліше загалом трактують як будь-яку розмовну формулу, критерієм для виділення якої є регулярність її виявлення в повторюваних ситуаціях мовлення. Оскільки кліше являють собою метонімічно перетворені шаблонізовані часто вживані в мовленні вільні словосполуки, до метонімізації часто-густо вдаються свідомо при означенні певних культурних явищ переважно з іронічною метою. Наприклад, кліше *зелено-зелений словник* вжито на позначення недосконалої за змістом лексикографічної праці, палітурка якої має зелений колір: *Про доступність тексту є підстави говорити як про доступність думки і доступність мови. Миколі Лукашеві чи Анатолеві Перепаді закидали мовну ускладненість, маючи на увазі відхід од зелено-зеленого словника* (Є. Сверстюк, *Світлі голоси життя*, 2014 (1999), 605)⁹. Ідеться про «Російсько-український словник» 1948 року (останнє видання здійснено 1961 року), який здобув іронічну назву російсько-російський. Властиво кліше добре відоме середовищу гуманітаріїв і загалом шанувальників української мови. У мовленні такі кліше легко впізнавані навіть за певної незначної трансформації. Наприклад, усі версії про походження жартівливої назви *жовта газета*, яка вперше з'явилася в пресі 1897 р., пов'язані з кольором обкладинки або паперу таких масових дешевих видань. Згідно з однією з них це колір газет, що друкувалися на жовтому папері й розпалювали конфлікт, що призвів до іспано-американської війни 1898 р. Інша версія пов'язує назву з коміксом «Жовтий малюк» (англ. Yellow Kid), який розвінчував ура-патріотичну істерію в японському суспільстві під час китайсько-японської війни 1895 року. Згодом цією зневажливою клішованою словосполучкою стали називати всі поширювані

⁹ Тут і далі авторка використовує власні матеріали до «Словника мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (СМТОУ).

за досить низькою ціною видання друкованої преси, що спеціалізуються на чутках, сенсаціях (часто удаваних), плітках про життя відомих людей (*Жовта газета* не проти залучити серйозного автора і серйозний матеріал – Є. Сверстюк, На полі честі, 2015, 342). Натомість okazіональна образна назва *жовта калюжа* – алюзійна метафора, утворена поєднанням кліше *жовта преса* й іронічного фразеологізму *купати (викупати) в калюжі, садити (посадити) в калюжу* кого – ставити (поставити) когось в незручне і смішне становище (*Мака в нашому класі був особливим генієм. Ні до яких наук не тяжів, а перебивався собі так, – через пень-колоду, попчкою в воду. Тобто був чемпіоном із плавання на іспитах, де, попри все, підступні вчителі щоразу примудрялися посадити його в калюжу* – О. Стусенко, Чорні вогні, 2005, 11), апелюючи до стереотипних словесних образів, засвідчує процес кількاءетапного процесу розпаду кліше: 1) розпад (розмонтування) фразеологізму *купати в калюжі*; 2) формування метафоричної сполуки *жовта калюжа* на базі кліше *жовта газета, жовта преса* і 3) вмонтування її до фразеологізму *купати в калюжі* → *купати в жовтій калюжі*: *Я тримаю в руках газету з портретом Солженицина і боюсь розгорнути, щоб не упасти в безодню. ..До якої ж "свободи слова" ми дійшли, коли отак серед білого дня можна обплювати велике ім'я!... І купати його в жовтій калюжі* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 683).

Побудовані за певними структурно-семантичними моделями інші стійкі формули з семантично перетвореними компонентами і пов'язані з конкретною ситуацією більшою мірою наближені до кліше, ніж до фразеологізмів, яким властива одиничність. Пор. цікаві приклади перехідних, визначальних на шляху творення кліше ситуацій, що засвідчують етапи розгортання образу як важливого механізму творення образних сполук, можливих кліше: *Вона [Меггі] стала тихою та мовчазною, але не такою, як Стюарт у своїй миролюбній замріяній самотності; то було перелякане заціпеніння кролика під немиготливим поглядом удава* (К. Мак-Каллоу, Ті, що співають у терні,

перекл. з англ. В. Горбатько, 2023, 203); *Історія з Новенькою й Косинусом, які перебували у стані холодної війни, мала своє продовження* (О. Стусенко, Чорні вогні, 2005, 18); *На нашому випускному, повторивши свій звичний набір загальних фраз і поправивши окуляри, він [літератор-фронтовик] раптом виголосив: - ...і з цієї нагоди я написав два вірша! Ми випали в осад... Ніхто не заперечив би, що ми – випуск особливий, і наш штатний літератур це підтвердив тим, що змусив нас вислухати подвійну порцію повчань, замаскованих під витвір поетичного мистецтва* (О. Стусенко, Чорні вогні, 2005, 29) та ін.

Виразна ознака, що відрізняє кліше від інших словесних комплексів, – реалізація окремими типами кліше семантики тільки в певному контексті, відносна незмінність складу та структури. Для прикладу, фразу з *іскри розгорілося полум'я* в романі В. Шкляра «Троща» спершу сприймаємо як звичайну вільну словосполуку, проте виразно антирадянський контекст, а також наявність кліше *ленінська кімната* і підсиленого колірним прикметником *ленінська червона кімната* схиляють до кваліфікації вислову як клішованої одиниці – алюзії на вислів (рос. «Из искры возгорится пламя») із вірша поета-декабриста О.І. Одоєвського, який став епіграфом до заснованої В. І. Леніним в 1900 році соціал-демократичної російськомовної газети «Іскра» (рос. «Искра»), пор.: *23 лютого, саме на день совіцької [радянської] армії, з іскри розгорілося полум'я – вночі зайнялася ленінська кімната. Там, окрім погруддя Леніна, стояв ще телевизор «Огонек», тому під час трансляції хокейних чи футбольних матчів до ленінської кімнати напихалося повно п'яних мужиків, які, крім футболу-хокею, більше нічим не цікавилися. ..Полум'я розгорілося, швидше за все, від недбало кинутого недопалка, але мені хотілося думати, що хтось із козаків свідомо пустив півня саме в ленінській червоній кімнаті* (В. Шкляр, Троща, 2017, 344). Звернімо увагу на те, що цитату, яка спирається на гру смислів від дієслова *розгорятися* – починати горіти дедалі сильніше; палати дедалі яскравіше, поширюючись на велику площу (про вогонь, пожежу, багаття

і т. ін.), вмонтовано в певну граматичну структуру тексту і з цією метою трансформовано, внаслідок чого відбулася граматична деривація, засвідчена формою стрижневого дієслова в минулому часі, а не в майбутньому, як у прототипі. Таким чином, кліше можуть виявляти здатність до змін у межах, що не зачіпають ядро їхньої семантики й формальної будови.

Ознаки, що відрізняють кліше від інших словесних комплексів, можна представити у вигляді порівняльних таблиць. Кліше, на відміну від вільних словосполук і неклішованих речень, притаманні стійкість форми, відтворюваність у готовому вигляді і стандартність (блочність):

Кліше	Вільна словосполука
• стійкість форми • відтворюваність у готовому вигляді • стандартність (блочність)	• довільність форми

Від афоризмів і крилатих висловлень кліше відрізняє анонімність і брак метафоричного значення:

Кліше	Афоризми, крилаті вислови
• анонімність • брак метафоричного значення	• наявність автора • метафоричне переосмислення

Від прислів'їв – емотивність значення, відсутність повчальності:

Кліше	Прислів'я
• емотивність (емоційність) значення • відсутність повчальності • неможливість розширювального тлумачення	• відсутність емотивності • повчальність • можливість розширювального тлумачення

Від вигуків – наявність номінативного значення:

Кліше	Вигуки
• наявність номінативного значення	• брак номінативного значення

Від етикетних формул – значно ширша сфера вживання:

Кліше	Етикетна формула
• ширша сфера вживання	• вузька сфера вживання

Від термінологічних словосполук і професіоналізмів як мовних номінативних знаків мовні кліше, більшість яких історично є детермінологізованими

термінами, відрізняються: відтворюваністю у мовленні; організувальною функцією при побудові акту комунікації; прагматичним, оцінним характером. На відміну від термінологічних одиниць, клішовані словосполучення не мають чітких наукових дефініцій, виступають засобом оцінки, мають синоніми:

Кліше	Термінологічні словосполучення і професіоналізми
• відсутність чіткої наукової дефініції • відтворюваність у мовленні • організувальна функція при побудові акту комунікації • прагматичний характер • виступають засобом оцінки • наявність синонімів • відсутність галузевих ремарок	• наявність чіткої наукової дефініції • закріпленість за певними текстами • актуалізація у сфері фахового спілкування • відсутність прагматики, прагматичної конотації • не мають оцінної функції • відсутність синонімів • наявність галузевих ремарок

Отже, кліше як специфічні мовні утворення мають характерні особливості, що вирізняють їх з-поміж подібних словесних комплексів: 1) на відміну від термінологічних словосполучень і професіоналізмів кліше не мають чіткої наукової дефініції і галузевих ремарок; натомість їм властива відтворюваність у мовленні, організувальна функція при побудові акту комунікації; 2) на відміну від афоризмів і крилатих висловів кліше анонімні і не мають метафоричного значення; 3) від прислів'їв кліше відрізняються емотивністю (емоційністю) значення, відсутністю повчальності і неможливістю розширювального тлумачення; 4) кліше мають ширшу сферу вживання порівняно з етикетними формулами; 5) порівняно з вигуками кліше властиве номінативне значення; 6) на відміну від канцеляризмів, які властиві стилю ділових паперів і документів, кліше мають ширшу сферу вживання, вони автоматично відтворюються в типових комунікативних контекстах і ситуаціях; якщо канцеляризми інформаційний текст роблять нудним і нецікавим, то кліше являють собою конструктивну, позитивну одиницю мови, полегшувальний засіб спілкування; 7) на відміну від вільних словосполучень, кліше властиві

стійкість форми, відтворюваність у готовому вигляді, стандартність (блочність).

Ознаки, що відрізняють кліше від штампів

Академічний «Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» за редакцією С. Я. Єрмоленко дає стисле визначення кліше: «стандартні, усталені мовні звороти, повторюваність яких спричинена або позамовними чинниками, або формою, жанром спілкування» (КТСЛТ: 76). Водночас штампи кваліфіковано як «мовні засоби (слова, словосполучення, речення, вислови, заклики) для вираження певної експресивно забарвленої інформації. Через масове відтворення мовні штампи втратили індивідуальну неповторність» (там само: 95). Обидві словникові статті пов'язані перехресним відсиланням. Українські загальномовні словники, які віддзеркалюють вживання слів насамперед в узусі, в колективній мовній практиці, чіткої відмінності між одиницями *штамп* і *кліше* не зазначають. І кліше, і штампи визначають як широковживані універсальні одиниці. У СУМ назва *кліше* засвідчена тільки як друкарський термін (СУМ IV: 186); як лінгвістичний термін *кліше* подано в *Словнику української мови: Додатковий том* (2017, далі – СУМД), де вказано, що *кліше* – це шаблонний вираз, мовний штамп (СУМД I: 462), тобто визначено назви *кліше* і *штамп* як синоніми. Переносне значення слова *штамп* у СУМ має дефініцію «прийнятий загальноновизнаний зразок, який сліпо наслідують» і додано два відповідники – *трафарет* і *шаблон* (СУМ XI: 532). Розмежуванню понять «кліше» і «штамп» присвячено наукові статті Н. М. Сологуб в енциклопедії *Українська мова* (2007) та в *Енциклопедії Сучасної України* (2013), у яких основний акцент зроблено на відмінностях між назвами *кліше* і *штамп*: підкреслено головну характерну особливість кліше як конструктивних одиниць мовлення, що «відображають у свідомості часто повторювані явища дійсності, зберігають свою семантику і виразність, служать характер[ними] ознаками певного стилю чи ситуації» на противагу *штампу*, якому властива «стертість»

його лексичного значення [Сологуб 2007; Сологуб 2013]. Додатковими ознаками кліше як затертої, збаналізованої через надмірне використання стилістичної фігури зазначено її швидку відтворюваність, автоматизм, економність зусиль щодо вербалізації певної думки, міркування, судження, що полегшують комунікативний процес і використовуються здебільшого у писемному діловому мовленні. Водночас застережено, що механічне перенесення кліше в неприродні для них стилі – художні і публіцистичні – перетворює їх на штампи (там само).

У такий само спосіб потрактувала кліше О. О. Селіванова в синтетичній праці *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія* [Селіванова 2006]. Головну причину появи штампів дослідники вбачають у відсутності в авторській мові засобів для швидкого і зручного висловлення думки, тоді як кліше з'являються за умови частотної повторюваності мовних ситуацій [Прохватило 2013]. Специфіку штампа стосовно кліше мовознавці виявляють у його стилістичній забарвленості і стильовій маркованості, внаслідок чого кліше і штампи мають різний риторичний ефект (З. Л. Новоженова). Штампи – «мовні засоби (слова, словосполуки, речення, вислови, заклики) для вираження певної експресивно забарвленої інформації» (КТСЛТ: 95), які через масове відтворення втратили індивідуальну неповторність і первісну образність, перетворившись на затерті, знебарвлені словосполуки (Т. М. Ніколаєва, І. О. Сєдакова), стерті, колись образні вислови, неточні фрази, безкінечні, стилістично невмотивовані словесні повтори, які створюють негативний стилістико-семантичний ефект [Лукаш, Анісімова 2021]. На відміну від штампа кліше вживані в певних ситуаціях (контекстах) і є конструктивним компонентом тексту (В.М. Бурунський). Такі ознаки мовних кліше дають змогу можливість кваліфікувати їх як самостійні лінгвістичні одиниці з властивими їм особливостями функціонування в повсякденному вжитку – «автономними блоками з традиційно усталеними значенням і формою» [Шарманова 2012: 81].

Стилістична маркованість кліше і штампів різна залежно від ситуації (стилю і мети, призначення, адресата тексту): використані автоматично в розмовному мовленні, такі одиниці можуть засмічувати мову, а регулярно повторювані трафаретні фрази заважають читачеві належним чином сприймати текст, роблять його неінформативним і нудним. Штампи, які складаються з кількох слів, що їх легко можна замінити одним словом, негативно позначаються на якості тексту – роблять його менш змістовним, пор.: *іде мова зам. ідеться, робити заперечення зам. заперечувати, привести до завершення зам. завершити, бути в змозі зам. змогти, розпочати блокаду зам. блокувати, зупинити блокаду зам. розблокувати*. Проте залежно від стилю і задуму такі варіанти створюють мовцеві «простір для маневру», можливість нюансувати висловлення. Кліше, на противагу стертій семантиці штампів, демонструють постійну виразність як конструктивні одиниці тексту, а використання одиниць повторної (стилістичної) номінації – перифраз (*біле золото – бавовна, чорне золото – нафта, другий хліб – нафта, блакитний екран – телебачення, викидати на вітер – марнувати, розбити ланцюги – звільнитися, голубі берети – миротворчі контингенти ООН, легені планети – ліси, житниця Європи – Україна, білі янголи – рятувальники*) дають змогу уникнути тавтології: *Українські дипломати ставлять питання про введення на Сході України миротворчої місії ООН (так звані голубі берети)*. Однак Російська Федерація погоджується тільки на їхнє розміщення по лінії розмежування, тоді як Україна наполягає на введенні миротворців ООН на лінію українсько-російського державного кордону (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія : Україна і світ, 2019, 288); – *Шахраї в нас при владі, – почав Г.-М. політінформацію. – Зробили зі столиці суцільний лубочний пам'ятник колишньому Києву! ..І носять ордени Ярослава Мудрого. За те, що мудро крали. Ну, нічо-о-о, їм чорти в пеклі ті ордени на грудях залізом випечуть. Одним за те, що Україну – житницю Європи – перетворили на світового боржника, голодранця, а другим – за те, що Київ перетворили на суцільний лубочний пам'ятник, знищили його*

неповторне архітектурне обличчя!.. (О. Стусенко, Чорні вогні, 2005, 92); Зараз «білі янголи» [бійці спеціального рятувального підрозділу поліції] працюють у найгарячіших точках та населених пунктах. Самі ж поліцейські з евакуаційної групи кажуть, що вони вже збилися з ліку, скільки врятували людей, дітей, надали допомоги пораненим та завезли медикаментів і гуманітарної допомоги (День, 27.12.23).

Використання клішованих одиниць у народній творчості (у казках, у думах) сприяє кращому запам'ятовуванню й передаванню усного тексту. Тому казкові сюжети з притаманною їм клішованістю викладу нерідко використовують у художній літературі. Наприклад, у казках багатьох народів світу йдеться про чарівні чоботи, які забезпечують його власникові швидко пересування: кожен зроблений крок дорівнює семи милям. Про семимильні кроки та чоботи-скороходи йдеться у казках народів світу, наприклад, про них розповідають казки Шарля Перро «Хлопчик-Мізинчик», «Віщий сон», «Зачарована красуня». Вираз *семимильні кроки* міцно утвердився в сучасній прозі й публіцистиці: – *Це дуже старий атлас, – зауважив Педді. – Австралія схожа на Америку – розвивається семимильними кроками. Впевнений, що тепер у тих краях набагато більше міст* (К. Мак-Каллоу, Ті, що співають у терні, перекл. з англ. В. Горбатько, 2023, 40); У «Дивних пригодах Петера Шлеміля» розповідається про людину, що в наївному юнацтві легковажно проміняла свою тінь на гроші, а потім усе життя покутувала, аж поки їй не трапилися **семимильні чоботи**, щоб утекти від людей і від своїх страждань у міжконтинентальні простори (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 407).

Кліше	Штамп
• уживаність у певних ситуаціях (контекстах) • демонстрування постійної виразності • виразні мовні одиниці • являють собою конструктивний компонент тексту	• стилістична забарвленість і стильова маркованість • втрата індивідуальної неповторності і первісної образності • затерті, знебарвлені словосполучення • засмічують мову, роблять текст неінформативним і нудним

• можливість уникнути тавтології	• створення негативного стилістико-семантичного ефекту

Узагальнивши викладені вище в тексті і в таблиці ознаки відмінностей між кліше і штампами, можемо подати стислі робочі розрізнювальні визначення цих мовних одиниць: кліше – це конструктивна одиниця мови, інтелектуалізований засіб висловлення з властивими йому національно-культурними особливостями, який має стійку форму і якому властива відтворюваність та чіткість семантики; штамп – автоматично повторюваний затертий вислів із потьмянілим лексичним значенням і стертою експресивністю, який спричиняє знеосібнення мови.

Ознаки, що відрізняють кліше від фразеологізмів

Як уже зазначалося вище, в сучасній лінгвістиці наявні два діаметрально протилежні погляди на співвідношення мовних кліше і фразеологічних одиниць: 1) мовні кліше визнають фразеологізмами і розглядають як предмет фразеології, або 2) вважають окремим класом лексичних одиниць і розглядають поза фразеологічною системою мови. На досі не вирішену неоднозначну проблему розмежування фразеологізмів і неідіоматичних стійких аналітичних конструкцій (мовних кліше) звернено увагу в монографії В. Д. Ужченка і Д. В. Ужченка «Фразеологія сучасної української мови» (2005), де перераховано передусім різні ознаки фразеологічних одиниць, які називалися в процесі вивчення фразеології, а саме: семантична цілісність, фразеологічна відтворюваність, метафоричність, стійкість, еквівалентність слову, нарізнооформленість, неперекладність [Ужченко, Ужченко 2005: 13–14]. Отже, відмежування фразем від інших стійких сполучень слів узалежнено від встановлення обсягу, меж і статусу фразеології [Баран 1998: 3]. Водночас побутує думка про необхідність розглядати кліше разом з іншими відтворюваними одиницями в межах фразеологічної системи мови, хоч досі не визначені межі властиво фразеології, яка сама є ще досить молодого галуззю

мовознавства (оформлена в науку в другій половині ХХ ст.). Існує також положення, спрямоване на розрізнення мовних кліше і фразеологізмів, згідно з яким мовні кліше як аналітичні знаки виконують в мові або первинну, або повторну (стилістичну) номінативну функцію, тоді як фразеологізми – вторинні (образні) номінати (С. А. Лещак). До релевантних розрізнявальних ознак зараховують: процес утворення, співвідношення між формою і змістом, семантичну структуру, сферу функціонування, належність до системи/підсистеми мови [Баран 1998: 10]. Відмінну ознаку мовних кліше, що відрізняє їх від фразеологічних одиниць, дослідники вбачають у семантичному перетворенні компонентів, яке не є обов'язковим для клішованих форм (В. М. Бурунський, С. А. Лещак). Тобто кліше як неідіоматичні мовні знаки за семіотичною функцією – це різновид номінативних відтворюваних одиниць зі стабільною інваріантною семантикою і формою, впізнавані в мовленні навіть за незначних формальних перетворень. Термін *шокова терапія* – система надзвичайних заходів, спрямованих на оздоровлення людини, економіки тощо (Україні потрібна *шокова терапія*. Реальне, жорстке, катарсисне усвідомлення себе і свого становища у світі. ..Потреба в *шоковій терапії* стосується всіх компонентів українського суспільства – О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 256; *Перехід до економічної лібералізації був стрімким – застосовано так звану шокову терапію, згідно з планом економічних реформ Лешека Бальцеровича* – М. Мудрий, О. Аркуша, Історія : Україна і світ, 2019, 232; без ілюстрування у СУМД II, с. 448), виразного втілення набув у трансформованому вислові *шок без терапії* на позначення негативних наслідків різких, кардинальних змін, пор.: *Це вже потім, децю пізніше, почалося його [капіталізму] безпорадне приживлення на вітчизняний ґрунт: шок без терапії, захоплення майна, знецінення заощаджень, явне і таємне безробіття, соціальна деградація з люмпенізацією – і, як антитеза, поява перших тлустих [жирних, товстих] котів, згодом увічливо означених олігархами* (Ю. Андрухович, Лексикон інтимних міст, 2017, с. 37 – 38) (СМТОУ: 761).

Енциклопедично широку і науково ґрунтовну дефініцію фразеологізму подано в статті М. Ф. Алефіренка «Фразеологізм» в енциклопедії «Українська мова»: «нарізно оформлений, але семантично цілісний і синтаксично неподільний мовний знак, який своїм виникненням і функціонуванням зобов'язаний фразеотв[орчій] взаємодії одиниць лексичного, морфологічного та синтаксичних рівнів» (УМЕ 2007: 770). Там само в статті Н. М. Сологуб кліше кваліфіковано як «мовний засіб, стандартний зворот, регулярно повторюваний у певних умовах і контекстах; мовний *стереотип* з позитивною функцією» (там само: 255).

Класичний фразеологізм як мовна одиниця, згідно з теоретичними положеннями праці Л. А. Юрчук, покладеним в основу створення двох академічних фразеологічних словників – «Фразеологічного словника української мови» у двох книгах (1993; далі – ФСУМ) та укладеного на його основі однотомного «Словника фразеологізмів української мови» (2003; далі – СФУМ), виражає специфічне фразеологічне значення, граматичні категорії, має постійний, традиційно відтворюваний склад компонентів з утраченою лексичною самостійністю [Юрчук 1980], тоді як мовним кліше не завжди притаманне переосмислене значення, а виразною ознакою, яка відрізняє мовні кліше від інших типів відтворюваних мовних комплексів, дослідники називають ситуативність [Шарманова 2011: 515]. Втрата фразеологізмом образності через часте вживання сприяє перетворенню його на мертву метафору і переходу в розряд кліше: втрачання метафоричного впливу словосполученнями *важкий характер, вдихнути життя, голос серця, золотий фонд* тощо наближає їх у функційному плані до засобів прямої номінації: *Категоричність і максималізм – поширене явище в підлітковому віці і вважається віковою особливістю. Проте коли так поводить ся доросла людина, оточуючі сприймають це, як вияв надмірної впертості та важкого характеру* (Т. Бойченко, І. Василяшко, О. Гурська та ін. Основи здоров'я, 2017, 66). Вагомою мотиваційною умовою для протилежного процесу – переходу

кліше в розряд фразеологізмів – відіграє часовий чинник: фразеологізму для становлення потрібен час при переході від вільної словосполуки, а кліше стає таким відразу, щойно вільна словосполучка набула переосмислення. Наприклад, словосполучка *чорний лебідь* – 1) термін біологічної номенклатури і 2) концепція, згідно з якою важкопрогнозованим і рідкісним подіям, які мають значні наслідки, властиві особливі характеристики – у другому значенні спершу вживалася в обмеженій низці ситуацій, а отже, кваліфікувалася як кліше, але з часом вона втратила статус кліше, розвинувшись по лінії метафоризації і ставши загальноновживаною, перейшла в категорію фразеологізмів.

До обоюсторонніх статусних змін фразеологізмів і кліше в системі мови (утворення кліше від фразеологізму і навпаки зі збереженням обох знаків) може спричинитися паралельне вживання двох омонімічних форм, наприклад: **чорний хід** – 1) прохід у будівлі переважно для господарських потреб; дефект, свідомо закладений у програмне забезпечення для можливості неавторизованого доступу в майбутньому і 2) вжите в переносному значенні – незаконний спосіб, обхідний шлях для досягнення службового, матеріального успіху, добробуту (*Усіх привчали до служіння осоружному ідолі і до прислужування безсоромним кар'єристам, що скористалися шансом чорного ходу до корита* – Є. Свєрстюк, Світлі голоси життя, 2014, с. 481) переводить кліше в розряд фразеологізмів.

Кліше	Фразеологізм
• наявність однослівних форм і форм з неповнозначними словами • модельність (серійність) • неідіоматичність • стереотипність (автоматична відтворюваність у типових комунікативних контекстах і ситуаціях) • ситуативність • упізнаваність за незначних формальних перетворень	• наявність не менше двох окремих слів або компонентів (Я.А. Баран), двох і більше слів (Л.Г. Скрипник) • одиничність (оказіональність) • ідіоматичність • оригінальність, унікальність • цілісна відтворюваність • традиційно відтворюваний склад компонентів з утраченою лексичною самостійністю

• один із компонентів ужито у своєму звичному значенні, а другий у фразеологічно зв'язаному • семантичне перетворення компонентів не обов'язкове • національна маркованість	• цілковите переосмислення вихідного значення • семантичне перетворення компонентів • інтернаціональність

Як бачимо, серед виразних ознак, що відрізняють кліше від фразеологізмів, зазначимо: 1) наявність однослівних форм і форм з неповнозначними словами, тоді як щодо компонентного складу фразеологізмів думки дослідників розходяться: одні наполягають на наявності не менше двох окремих слів або компонентів (Я. А. Баран), інші – двох і більше слів (Л. Г. Скрипник); 2) модельність (серійність) кліше проти одиничності (оказіональності) фразеологізмів; 3) на відміну від фразеологізмів, семантичне перетворення компонентів для кліше не обов'язкове; 3) стереотипність (автоматична відтворюваність у типових комунікативних контекстах і ситуаціях) та неідіоматичність кліше й ідіоматичність, оригінальність та унікальність фразеологізмів тощо.

Отже, кліше – це різновид неідіоматичних, відтворюваних, семантично і формально стабільних одиниць у формі словосполук. У системі наявних у мові стандартних текстових структур (вільних словосполук, терміносполук, штампів, фразеологізмів, афоризмів, крилатих висловів, прислів'їв і приказок) мовні кліше – це специфічні утворення, яким притаманні свої характерні особливості, що вирізняють їх з-посеред подібних словесних блоків. У лексичній системі кліше становлять проміжну ланку між вільними словосполуками та фразеологізмами (ідіомами): як проміжні утворення між вільними словосполуками і фразеологізмами слугують джерелом поповнення останніх.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

КТСЛТ – *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів.* (2001). Київ: Либідь.

СМТОУ – *Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття.* (2022). <http://surl.li/mlhyr> (дата звернення: 14.11.2023).

СУМ XI – *Словник української мови.* (1980). Том XI. Київ: Наукова думка.

СУМД I – *Словник української мови. Додатковий том.* (2017). Том I. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

СУМД II – *Словник української мови. Додатковий том.* (2017). Том I. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

СФУМ – *Словник фразеологізмів української мови.* (2003); уклад.: І.С. Гнатюк, В.М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка.

ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови.* Кн. 1. – Київ: Наукова думка, 1993.

УМЕ – *Українська мова: Енциклопедія.* (2007). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 3 вид.

ЛІТЕРАТУРА

Баран, Я. А. (1998). *Фразеологія у системі мови* [автореф. дис. ... докт. філол. наук]. Київ.

Прохватило, Ю. В. (2013). Проблеми перекладу штампів і кліше у сучасному перекладознавстві. *Мова і світ: сучасні тенденції викладання іноземних мов у вищій школі: матеріали регіон. наук.-метод. конф., 20–21 лют. 2013 р.* Дніпропетровськ: Біла К. О. http://www.confcontact.com/20130220/2013_02_langue.pdf (дата звернення: 12.10.2023).

Селіванова, О. О. (2006). *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.* Полтава: Довкілля-К.

Сологуб, Н. М. (2007). Кліше. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана.

Сологуб, Н. М. (2013). Кліше. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-8521> (дата звернення: 14.09.2023).

Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. (2005). *Фразеологія сучасної української мови*. Луганськ: Альма-матер.

Шарманова, Н. М. (2011). Мовне кліше в контексті функціонально-стильової диференціації мови. *Структура і семантика мовних одиниць*, 6(2), 119–129. <https://doi.org/10.31812/filstd.v6i2.742> (дата звернення: 05.01.2024)

Шарманова, Н. М. (2012). Кліше в українському телепросторі: прагматичний і метакомунікативний вияви. *Мовознавство*, 5, 81–86.

Юрчук, Л. А. (1980). Взаємозв'язок синтаксичних особливостей слова з його лексичним значенням. *Слово і фразеологізм у словнику* (с. 83–108). Київ: Наукова думка.

Ж. В. Колоїз

NOMINA AGENTIS: ОСОБЛИВОСТІ ПРОДУКУВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Сучасна лінгвістична наука має у своєму розпорядженні чимало накопичених і систематизованих фактів щодо загальних і часткових явищ, пов'язаних із дериваційною системою. Важливим питанням сучасної дериватології залишається проблема виявлення й наукового обґрунтування дериваційних можливостей мови. Попри суттєві наукові здобутки в царині дериватології, що загалом сприяли виробленню єдиної моделі вивчення й опису її одиниць, загальна дериватологічна теорія залишається не зовсім викінченою. До того ж ті чи ті аспекти постійно піддаються критичному аналізу, що спонукає до пошуку нових шляхів пізнання.

Становлення дериватології відбувалося в рамках різноаспектних інтерпретацій словотворення. Однак тривалий час у дериватологічних студіях основна увага зосереджувалася на словотворчих формантах, що унеможливлювало всебічний аналіз одиниць дериваційної системи. Бінарна структура дериватеми, яка передбачає твірну основу й словотворчий формант, скерувала вектор подальших досліджень на з'ясування ролі твірної основи у процесах словотворення, на виявлення функційного навантаження бази в актах деривації, що, власне, і сприяло появі основоцентричного напрямку.

Новий підхід до інтерпретації словотвірних явищ, ґрунтований на різноаспектному дослідженні дериваційних процесів, ураховує роль і функційне навантаження як дериваційного форманта, так і твірної основи, у комплексі з формантоцентричним репрезентує всю складність дериваційної системи. Тому цілком закономірно, що однією з активно розроблюваних проблем сучасного словотвору є типологія словотвірних парадигм похідних

слів тих чи тих лексико-граматичних класів. Окрім того, характерною особливістю сучасної дериватології є зосередження уваги на вивченні системи дериватів, об'єднаних спільною твірною основою. І в першому, і у другому разі залишається ще чимало непевних чи то до кінця не з'ясованих моментів. Це стосується певною мірою й словотвірних розрядів назв осіб за характером їх діяльності чи професією (*nomina agentum et professionis*), або, інакше кажучи, агентивно-професійних іменників.

На різних аспектах вивчення категорії назв діячів на означення осіб за родом діяльності, фахом заняттям неодноразово наголошували вітчизняні й зарубіжні науковці. І це цілком закономірно. Адже, окрім універсальних механізмів найменування агентивних понять, наявні й специфічні, зумовлені особливостями словотвірної номінації. З одного боку, дослідження *nomina agentis*, ґрунтовані на понадстолітньому досвіді (А. Білоус, П. Білоусенко, М. Годована, Г. Дітківська, В. Грещук, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, Н. Клименко, І. Ковалик, Л. Колеснік, О. Кровицька, О. Курило, М. Лозова, М. Мирошніченко, Л. Недбайло, Я. Пузиренко, В. Сімович, О. Тараненко, Є. Тимченко, Л. Томіленко, Ю. Шерех, Г. Шумицька та ін.), репрезентують незаперечні здобутки й випрацювані певні лінгвістичні традиції. З іншого, – очевидною є потреба їх критичного осмислення й удосконалення окремих аспектів словотвірної номінації та лексикографічного опрацювання.

Аналіз останніх досліджень. Сучасні лексикологічні праці, які безпосередньо актуалізують проблеми агентивів, апелюють до засадничої теорії, доповнюють, конкретизують, систематизують знання про відповідне явище, хоч і не є поодинокими, однак не комплексними. Агентиви, або агентивні назви, агентивні іменники, віддавна перебували, а почасти й продовжують перебувати в полі зору як знаних лексикологів, термінологів, дериватологів, граматистів, так і дослідників-початківців. Найімовірніше, першу словникову кодифікацію в українськомовних лексикографічних працях аналізований термін отримує в енциклопедії «Українська мова»: одна з

категорій назв діячів на означення осіб за родом діяльності, фахом заняттям [Клименко 2000: 360].

Проте на початку XXI ст. вітчизняні науковці оперують відповідною термінологією принагідно [Кровицька 2002: 69, 110; Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 259; Сушко 2010: 185], здебільшого під час дослідження лексико-семантичних чи структурно-граматичних особливостей відповідних найменувань, надаючи перевагу терміносполученням на кшталт «назви осіб», «назви осіб за професією», «назви професій» [Клименко 2014: 20, 65]. Варто зауважити, що такий підхід спостерігаємо й упродовж крайнього десятиліття. Так, скажімо, осмислюючи моделі словотворення іменника сучасної української мови в аспекті системно-нормотворчих тенденцій і диференціюючи «сферу позначення осіб» та «сферу позначення неістот», О. Тараненко лише кількаразово послуговується термінологічним словосполученням на зразок «агентивні іменники» [Тараненко 2015: 95, 136, 146, 150]. Л. Кислюк, репрезентуючи особливості словотвірної номінації в сучасній українській мові загалом, акцентує на суфіксальних словотвірних моделях зі стабільною активністю, з-поміж яких вирізняє й іменники категорії назв осіб (*nomina personalia*), що охоплюють також «агентивно-професійні найменування» [Кислюк 2017: 47–58]. Н. Дзюбак, з'ясовуючи етимологічні, словотвірні й функційні особливості назв осіб за галузями науки, жодним чином не актуалізує поняття «агентив» чи то «агентивне найменування» [Дзюбак 2022].

Натомість Л. Сидоренко, розглядаючи питання унормування технічних термінів і репрезентуючи дериваційну норму в афіксальних іменникових утвореннях, зосереджує увагу на основних лексико-тематичних групах, з-поміж яких вирізняє й «назви осіб за діяльністю та іншими ознаками (N.A. – *nomina agentis*), денотатами яких є агент (діюча особа)» [Сидоренко 2014: 41]. Термінами «агентив», «агентивна назва», «категорія агентивності» тощо дослідниця послуговується понад сім десятків разів. Ключовими відповідні слова (словосполучення) стали й у доробках Л. Колеснік [Колеснік 2017] та

В. Заєць [Заєць 2023], які, щоправда, не є комплексними, а відтак висвітлюють лише окремі аспекти окреслених проблем, пов'язаних чи то із варіативністю словотвірної структури агентивів у покутсько-буковинських говірках, чи то з їх продуктивними словотвірними типами в секторі засобів масової інформації. Огляд літератури, присвяченої категорії агентивності, безумовно, можна продовжувати. Однак скрупульозний аналіз цих та інших публікацій переконливо засвідчує: досі відсутня однастайність у сприйнятті й потрактуванні відповідного явища, у виокремленні певних принципів систематизації й кодифікації різноманітного фактичного матеріалу.

Мета запропонованої статті: з'ясування нормативних тенденцій у продукуванні номенів на позначення осіб за професійною діяльністю на матеріалі чинного «Класифікатора професій», осмислення їх дериваційної та лексико-семантичної специфіки, окреслення проблемних моментів, пов'язаних із правописом, тлумаченням та лексикографічним опрацюванням.

Виклад основного матеріалу. До словотвірної категорії агентивів традиційно уналежнюють і найменування за фахом, витлумачуючи їх як назви, що є професійними характеристиками людей і входять у словотвірну категорію назв виконавців дії [Клименко 2000: 363]. Енциклопедична стаття містить узагальнену інформацію про структурно-граматичні й дериваційні особливості агентивно-професійних назв [Клименко 2000: 363–364], ґрунтовану передовсім на академічних працях з українського словотвору. Подальші наукові розвідки, скеровані на дослідження різних аспектів агентивно-професійних найменувань, маніфестували лексико-семантичну групу назв осіб за фахом з позиції як семантичної, так і словотвірної мотивації, мотиваційних типів, способів словотворення тощо [Мирошніченко 2011].

Не залишилися поза увагою науковців моделі словотворення агентивних найменувань в аспекті динамічних процесів у лексико-семантичній системі мови [Підкамінна 2022], її системно-нормотворчих тенденцій [Тараненко 2015] й відродження українськомовних традицій [Гінсбург, Левіна, Турчін 2007]. І це

цілком закономірно, адже функціонування мови на кожному етапі становлення обов'язково регламентоване певними правилами, що окреслюють межі використання тих чи тих мовних засобів, які в конкретному мовному колективі на певному історичному етапі розвитку вважають взірцевими. Те, що уналежнюють до взірцевого, зразкового, правильного, має бути задокументоване, аби слугувати доказом для певної мети. З одного боку, нормативні мовні засоби мають бути задокументовані, зафіксовані в тих чи тих документальних зразках, з іншого, – кожен документ чи то його структурний елемент повинні відповідати чинним мовним нормам, правилам.

Національний класифікатор професій 2024 року (КП) наразі є основним нормативно-правовим документом, який визначає найменування осіб за фахом передовсім для застосування в кадровій діяльності. Упродовж двох крайніх десятиліть назви робіт (посад), оприлюднених у національному класифікаторі професій, зазнали і якісного, і кількісного оновлення, чому сприяли як зовнішні, так і внутрішні чинники (офіційний статус української мови, зміни в соціальній структурі українського суспільства, пошуки нових засобів вираження, практична потреба тощо). Здебільшого оприявлені модифіковані зразки заслуговують схвальної оцінки, засвідчують тенденцію чи то до автохтонізації мовної структури, чи то до гібридизації (поєднання іншомовних і питомих словотворчих ресурсів). Принагідно зауважимо: у КП порівняно невелика кількість так званих неонем професій (*бариста, мерчендайзер, стильмейкер, суперінтендант, тальман* тощо). Почасті іншомовні запозичення супроводжують узвичасні, традиційні найменування, які слугують своєрідними синонімічними відповідниками (*асистент сценариста зі знімального процесу (скрипт-супервайзер); асистент сценариста (супервайзер); повірений морський (супервайзер); перукар собак (грумер); супроводжувач тварин (хендлер); торговельний брокер (маклер); фахівець з коштовного каміння (гемолог); фахівець з методів розширення ринку збуту (маркетолог); фахівець з питань зайнятості (хедхантер); чистильник*

приміщень (клінер) тощо, і лише подекуди, навпаки, іншомовні запозичення супроводжувані українським відповідником, як-от: *менеджер (управитель)*. Примітним є й те, що чимало інноваційних агентивно-професійних найменування, актуалізованих у різних дискурсивних практиках, у національному КП відсутні (*копірайтер, рекрутер, коучер, промоутер, девелопер, трейдер, фандрайзер* тощо). Чим зумовлений такий підхід, сказати складно. Очевидним є те, що упорядники навряд чи керувалися настановою зберегти національну ідентичність української мови й діяли в межах, так би мовити, нормативно-правової бази. Бо інакше б вони не допустили такої кількості відхилень від чинних правописних норм. Низка агентивно-професійних найменувань як простих, так і складних чи складених, що містять у своїй структурі той чи той компонент, оформлені не за новою редакцією українського правопису (УП 2019), перехідний етап упровадження якого добігає кінця у травні 2024 року. Закцентуємо на найосновніших моментах, пов'язаних із порушенням насамперед чинних орфографічних норм.

1. Неправильне написання агентивів, до структури яких входить компонент проект чи то похідні від нього одиниці. Наприклад: *головний архітектор проекту; головний дизайнер (художник-конструктор) проекту; головний інженер проекту; головний конструктор проекту; головний технолог проекту; директор (начальник) організації (дослідної, конструкторської, проектної); завідувач (начальник) відділу (науково-дослідного, конструкторського, проектного та ін.); завідувач відділу (бюро) оформлення проектних матеріалів; інженер з проектно-кошторисної роботи; інженер з проектування механізованих розробок; інженер з проектування систем індустриального рибництва; інженер-проектувальник; інженер-проектувальник (водне господарство); інженер-проектувальник (планування міст); керівник бригади (дослідної, проектної організації); керівник проектів та програм у сфері матеріального (нематеріального) виробництва; керівник студентського проектно-конструкторського (дослідного) бюро; макетник макетно-*

модельного проектування; молодший науковий співробітник (проекти та програми у сфері матеріального та нематеріального виробництва); науковий співробітник (проекти та програми у сфері матеріального та нематеріального виробництва); начальник (завідувач) кабінету (лінгафонного, проектного та ін.); начальник проектно-конструкторського відділу; начальник проектно-кошторисного бюро (групи); начальник проектно-кошторисного бюро (групи); технік з архітектурного проектування; технік-проектувальник; фахівець з управління проектами та програмами у сфері матеріального (нематеріального) виробництва. Усього 28 найменувань, що їх написання суперечить кодифікованій нормі, згідно з якою «звук [j] звичайно передаємо відповідно до вимови іншомовного слова буквою **й**, а в складі звукосполучень [je], [ji], [ju], [ja] буквами **є, ї, ю, я**» (УП 2019: 129).

Проілюстрована норма не врахована й у репрезентації агентивно-професійної назви сюрвейєр вантажний, де субстантивний компонент містить зайву літеру **й**. Пор.: сюрв́еєр (англ. surveyor – «оглядач, доглядач, інспектор») – «особа, що здійснює кваліфікований огляд та оцінку застрахованих морських суден або тих, що підлягають страхуванню, і має право давати офіційний висновок щодо стану вантажу, мореплавних якостей судна, обсягу і розміру пошкоджень і збитків при аваріях тощо» [Вікіпедія].

2. Неправильне написання агентивів, до структури яких входять «регулярно вживані іншомовні компоненти на голосний та приголосний» на кшталт прес- і віце- (УП 2019: 37). Наприклад: керівник прес-служби (місцеві органи державної влади); керівник прес-служби (центральні органи державної влади); начальник прес-центру; прес-секретар; вища посадова особа (голова, співголова, президент, віце-президент, генеральний секретар, секретар) професійної спілки; вища посадова особа (президент, віце-президент, головний учений секретар та ін.) академії, що діє на громадських засадах; віце-консул; віце-президент національної академії (наук, мистецтв і т. ін.) України; віце-президент федерації виду спорту; віце-прем'єр-міністр України; перший віце-

прем'єр-міністр України. Проблему ускладнює, вочевидь, і те, що таке написання агентивно-професійних найменувань із компонентом *віце-* ілюструє й СУМ-20, другий том якого побачив світ до 2019 року. Інша ситуація з написанням агентивів, що містять компонент *прес-*: з одного боку, якщо перша частина складних слів *прес-* відповідає слову *преса* («сукупність масових періодичних друкованих, а також електронних видань (газет, журналів і т. ін.), призначених для масового читача»), то такі слова пропонують писати разом; з іншого, – якщо перша частина складних слів *прес-* відповідає слову *прес* («машина для оброблення тисненням різних заготовок і матеріалів»), то такі слова пропонують писати через дефіс (*прес-підбирач*, *прес-порошок*) (СУМ-20).

У національному КП натрапляємо й на такі назви професій, як-от: *виробник-налагоджувальник прес-проводок*; *машиніст прес-гранулятора*; *пресувальник плівкових матеріалів прес-рулонним методом*; *підбирач прес-матеріалів*. Цілком закономірно, що особи відповідного фаху дотичні до пресування або його результатів, пов'язаних із ущільненням чогось, зміною форми за допомогою тиснення, тобто мають стосунок до слова *прес*. І лексема *прес*, і лексема *преса* запозичені з французької мови (фр. *presse* < лат. *pressare* – «стискати»), тобто обидва компоненти є іншомовними й «регулярно вживаними». Пор.: *пресбюлетень*, *пресбюро*, *пресвипуск*, *пресінформація*, *прескарта*, *прескліпінг*, *пресклуб*, *пресконференція* і т. ін. та *прес-автомат*, *прес-ефект*, *прес-пап'є*, *прес-підбирач*, *прес-порошок*, *прес-форма* (СУМ-20). А відтак виникає слушне запитання: коли разом, а коли через дефіс слід писати компонент *прес* з наступним словом, зокрема і в агентивно-професійних найменуваннях? Адже в чинному українському правописі чітко окреслено, що складні слова з першими регулярно вживаними іншомовними компонентами на голосний та приголосний, серед яких наявний і компонент *прес-*, пишемо разом. Жодних винятків із правила немає, приміток також. Можливо, їх пишемо з дефісом тому, що це «складні іменники, утворені з двох самостійних іменників без сполучного голосного» (УП 2019: 40), тобто як і іменники на

зразок *піар-акція, піар-кампанія, фан-клуб, фітнес-клуб* (УП 2019: 41)? Окрім того, іншомовні компоненти *піар-, фан-* також є регулярно вживаними, але їх немає в переліку тих, які рекомендують писати разом, а *прес-* є. Пор. також: *апаратник вакуум-апаратів; апаратник вакуум-термічної печі; апаратник вакуум-приймачів; апаратник вакуум-сушильної установки*. У СУМ-20 констатовано: *вакуум-* – перша частина складних слів, що відповідає слову вакуумний, наприклад: *вакуум-апарат, вакуум-насос, вакуум-фільтр* і т. ін., але *вакуумметр* – «прилад для вимірювання тиску розріджених газів; вакуумний манометр». На такий правописно-дериваційний різнобій натрапляємо і в агентивно-професійних найменуваннях: *вакуум-пресувальник керамічної маси та заготовок; оператор вакуумно-напилювальних процесів; оператор вакуумприсосних механізмів та приладів; сушильник вакуум-формуальної машини*. Безумовним залишається те, що такі проблемні моменти потребують наукового обговорення спеціалістів й адекватного розв'язання.

3. Порухення орфограми «неподвоєні й подвоєні букви на позначення приголосних в іншомовних словах», наприклад, *маммолог*: відповідний агентив є загальною назвою, а в «загальних назвах іншомовного походження букви на позначення приголосних звичайно не подвоюємо» (УП 2019: 129). Пор.: *маммолог* (< лат. *mamma* – «молочна залоза» і грец. *logos* – «слово; думка») – «фахівець із маммології» (СУМ-20), тобто «особа, що займається обстеженням та лікуванням жіночих грудей».

Необхідно констатувати, що наявні й інші відхилення у правописі агентивних найменувань, що є чи то містять у своєму складі слова іншомовного походження, наприклад: *гример-пастижер, пастижер* (< франц. *postiche* – «накладне волосся») – «особа, що виготовляє перуки, шиньйони, накладні вуса, бороди і навіть бакенбарди» (пор.: *постижёр* – «майстер, що працює в техніці постіжу, виготовляє постіж» (СУМ-20)); *виробник сінелі* (< франц. *chenille* – «ворсовий утік; синель») – «особа, що виготовляє відповідну тканину за спеціальною технологією зшивання кількох матеріалів і створення візерунків на

верхньому шарі з подальшим його розрізанням і розпушуванням» (пор.: *синель* – «шнурок із бархатистим ворсом для вишивання, в'язання, оздоблення жіночого одягу, головних уборів і т. ін.» (СУМ-11). Правопис слова *синель* відповідає так званому правилу дев'ятки, згідно з яким у загальних іншомовних назвах після літер, що позначають приголосні [д], [т], [з] ([дз]), [с], [ц], [ж] ([дж]), [ч], [ш], [р] перед наступним приголосним (окрім [й]), пишемо **и** (УП 2019: 131).

4. Порухення орфограм, що стосуються низки українських слів чи то системи українськомовного формотворення, наприклад: *виробник гнотів*; *священнослужитель (священник)*; *виготовлювач препаратів дорогоцінних металів та люстрів*; *завантажувач мелючих тіл*; *насікальник мелючих каменів* тощо. Так, скажімо, у лексичній системі української мови наявні слови *гніт* («важкий предмет, який кладуть на що-небудь для постійного тиснення»; спільнокореневе до *гнітити* – «давити на що-небудь; стискувати, спресовувати що-небудь») і *гніт* («стрічка або шнур, що їх використовують для горіння в деяких освітлювальних та нагрівальних приладах (гасових лампах, керованих, свічках і т. ін.)» (СУМ-20). У першому разі при словозміні чергування відсутнє – *гніта*, *гнітів* і т. ін., у другому [і] чергується з [о] у закритому / відкритому складах, тобто *гнота*, *гнотів* і т. ін. Звідси, відповідно, якщо особа займається виготовленням стрічок або шнурів для свічок, гасових ламп і т. ін., то її професію варто номінувати як *виробник гнотів* (УП 2019: 10). Згідно з чинним правописом слово *священник* засвідчує подвоєння букв як результат їх збігу: «кореня або основи і суфіксів прикметників чи іменників» (УП 2019: 26).

Структурний компонент *люстрів*, що входить до складу агентивно-професійного найменування *виготовлювач препаратів дорогоцінних металів та люстрів*, засвідчує порушення морфологічних норм, оскільки іменники жіночого роду першої відміни (*люстра* – «підвісний освітлювальний прилад, що має переважно кілька джерел світла (свічок, електроламп) та оздоблену арматуру» (СУМ-20)) загалом та іншомовного походження зокрема в родовому

відмінку мають здебільшого нульове закінчення, тобто *люстер* (УП 2019: 89). Навіть якщо допустити, що початковою формою є іменник не жіночого, а середнього роду (*люстро* – «те саме, що дзеркало»), то в родовому відмінку множини такі іменники також мають нульове закінчення (УП 2019: 101).

Щодо компонента *мелючих* у структурі агентивно-професійних назв *завантажувач мелючих тіл*; *насікальник мелючих каменів*, то зазначимо: використання дієприкметників активного стану теперішнього часу з суфіксами *-уч*, *-ач* також не рекомендовано нормами сучасної української літературної мови. Згідно з чинним українським правописом дієслівні форми на *-чий* (*-а*, *-е*) вживані переважно в значенні прикметників та іменників (УП 2019: 125). А відтак, вочевидь, відповідником скалькованого російського *мелющий* мало б бути слово *молотьний*. Це стосується й найменувань на кшталт *апаратник блочної знесолюючої установки атомної електростанції*; *машиніст машини для виготовлення обандеролюючих стрічок*; *формувальник теплоізоляційних та герметизуючих покриттів спеціальних виробів* і т. ін., а також низки назв професій, до структури яких входить компонент *керуючий*, як-от: *керуючий відділенням*; *керуючий готелем* (*пансіонатом*, *кемпінгом* і т. ін.); *керуючий ділянкою* (*сільськогосподарською*); *керуючий магазином*; *керуючий підприємством харчування*; *керуючий справами*; *керуючий трестом* тощо (усього 17 найменувань). Того, «хто керує ким-, чим-небудь, очолює когось, щось» правильно називати *керівником*, *очільником* (СУМ-20). Подекуди рекомендують, так би мовити, повернути до життя слово *управитель*, яке у СУМ-11 має маркування *заст.* І навпаки, СУМ-20 супроводжує відповідною ремаркою наявний у переліку КП агентив *казначей*, витлумачуючи реєстрове слово через відповідник *скарбник* («той, хто відає коштами, цінними паперами та ін. у державних установах і громадських організаціях»).

Недоречним, гадаємо, є використання компонента *печовий* у таких найменуваннях професій, як-от: *печовий відновлення заліза та відпаду залізних порошків*; *печовий з виробництва триоксиду сурми*; *печовий з відновлення*

нікелевого порошку; *печовий* з відновлення термічним способом; *печовий* з перероблення титановмісних та рідкоземельних матеріалів; *печовий* йодидного рафінування; *печовий* на вельц-печах; *печовий* на відновленні й дистиляції титану та рідкісних металів; *печовий* на одержанні цинкового купоросу; *печовий* у виробництві цинкового пилю. Відповідне слово відсутнє у реєстрі академічних словників (СУМ-11; СУМ-20), засвідчене у лексикографічній праці Б. Грінченка й пояснене через стосунок до печі. На сучасному етапі розвитку української літературної мови в такому разі краще послуговуватися лексемою *пічний*.

У КП є з десяток агентивно-професійних найменувань, що містять у своїй структурі здебільшого субстантивованій прикметник *уповноважений* – «довірена особа, яка діє за наданими їй повноваженнями»: *уповноважена особа* (виробництво лікарських засобів); *уповноважена особа з питань відповідності* (енергетика); *уповноважений з авторизації безпеки інформації*; *уповноважений з антикорупційної діяльності*; *уповноважений з прав людини*; *уповноважений з приймання суден від суднобудівних заводів*; *уповноважений із захисту державної мови*; *уповноважений контори з імпорту худоби*; *уповноважений Президента України з прав дитини*; *уповноважений Президента України*; *урядовий уповноважений з прав осіб з інвалідністю*. В українській мові для позначення процесуальної ознаки «виявляючи довір'я, доручати, передавати кому-небудь когось, щось» віддавна використовували дієслова *повірити*, *повіряти*, *повірювати*, що стали дериваційною базою для продукування і дієслівної форми *повірений*, й іменника *повірник* – «особа, уповноважена іншою особою чи установою, колективом діяти за їх дорученням і від їхнього імені».

Не відповідає нормам сучасної української літературної мови й агентивне найменування *дверевий*, утворене внаслідок субстантивації прикметника, для якого дериваційною базою слугував іменник *двері*. Так званий *дверевий* працює побіля печі коксової батареї, з якої випадають шматки вогняного коксу і які необхідно прибрати, очистити раму дверей, аби їх можна було щільно

зачинити. Згідно зі словотвірними нормами української мови від іменника *двері* утворено й кодифіковано прикметник *дверний*. Можливо, для найменування професійної діяльності варто скористатися саме такою лексемою або іменником пасивного вжитку на кшталт *дверник*, яку свого часу використовували для найменування швейцара (пор.: швейцар – «той, хто сторожує біля входних дверей установи», де сторожувати – «уважно стежити за чим-небудь», тобто «чергувати; невідступно перебувати де-небудь, біля чогось з певною метою».

Прискіпливої уваги й зваженого підходу науковців потребують агентивно-професійні найменування на кшталт *вимірювач ємностей*; *фахівець з міської та районної планіровки*; *командир повітряного судна (літака, вертольота)*; *машиніст вагоповірочного вагона*; *машиніст опудрювуча обкотишів*; *начальник лотно-випробувальної і доводочної бази*; *намотувальник іглиць* тощо. Підкреслені структурні компоненти здебільшого є скалькованими, не відбивають національної специфіки мови, її окремішності. Адже, як відомо, в українському лексиконі чи то наявні такі слова, як-от *місткість*, *планування*, *гелікоптер*, *голка*, чи то їх можна спродувати відповідно до чинних словотвірних норм, наприклад: *машиніст вагозвіряльного вагона*; *очільник лотно-випробувальної і довідної бази*. Окремо зупинимось на агентиві *машиніст опудрювуча обкотишів*, де крайній компонент функціонує в різних варіантах (*окатиші*, *окатки*, *котуни*) й означає «продукти огрудкування; випалені однорідні за складом і близькі за розміром грудки сферичної форми» [Вікіпедія]. У «Правилах охорони праці під час дроблення і сортування, збагачення корисних копалин і огрудкування руд та концентратів», затверджених МСПУ, для найменування актуалізованого поняття використано саме слово *котуни*. Звідси, відповідно, *машиніст опудрювача котунів*.

Наголошуємо й на тому, що недоліком продукування складних агентивно-професійних найменувань почасти є плеоназм, тобто надлишковість засобів для репрезентації змісту, як-от: *машиніст лакувально-гумувальної машини*; *машиніст ламінувальної машини*; *машиніст листоформувальної*

*машини; машиніст машини для влаштування укріплювальних смуг; машиніст навантажувально-доставочної машини; машиніст обандеролюючої машини; машиніст очищувальних машин; машиніст пакувальної машини; машиніст палітуркоробної машини тощо. Лексикографічні праці (СУМ-11; СУМ-20) найчастіше потрактовують лексему *машиніст* як «фахівець, робітник, що керує машиною» або «спеціаліст, що займається управлінням і контролем роботи різноманітного машинного обладнання»; *машина* ж – це «механізм, що виконує транспортну, тяглову і т. ін. роботу», де *механізм* – «пристрій, що передає чи перетворює рух». У такому разі, вочевидь, цілком прийнятними є найменування на кшталт *машиніст палітуркоробного пристрою; машиніст пакувального пристрою; машиніст обандеролювального пристрою; машиніст навантажувально-доставляльного пристрою* і т. ін. У КП складні агентивні назви подекуди супроводжують прості (однокомпонентні) відповідники (наприклад, *машиніст папероробної (картоноробної) машини (сіткар); машиніст паперофарбувальної машини (фарбувальник); машиніст трубової машини (трубковик)*), у яких словотвірне та лексичне значення не корелюють.*

Серед зафіксованих у національному КП агентивно-професійних найменувань залишилася нехай і невелика кількість тих, що містять у своїй словотвірній структурі форманти, поява яких свого часу була зумовлена впливом російської мови і які наразі кваліфікують як такі, що суперечать нормам сучасної української літературної мови. Ідеться передовсім про суфікси *-щик, -чик*, наприклад: *паяльщик пакетів конденсаторів; паяльщик по вініпласту; паяльщик по свинцю (свинцевопаяльщик); паяльщик радіодеталей; паяльщик сіток та шинок на склі; паяльщик спеціальних виробів; паяльщик труб; розпалубщик теплоізоляційних та акустичних виробів; холодильщик гумових сумішей; холодильщик харчової продукції; відмітчик ареометрів; відмітчик термометрів; льотчик-випробувач; льотчик-космонавт; льотчик-спостерігач; посадчик металу; посадчик ременів; садчик; садчик каміння у випалювальні печі; садчик у печі та на тунельні вагони.*

Слово *паяльщик* наявне в реєстрі СУМ-11 («робітник, що займається паянням»), СУМ-20 для позначення відповідного поняття пропонує слово *паяльник*, що його використовували й використовують для найменування «ручного інструмента для паяння». Можливо, упорядники КП намагалися уникнути, так би мовити, небажаного збігу матеріальної форми вираження мовних знаків? Тоді як пояснити «схвалення» агентивно-професійної назви на зразок *паяльник агрегатів ракетних рідинних двигунів*? Беззаперечним є те, що дериваційної базою для актуалізованого у КП слова *паяльщик* послужило дієслово *паяти* – «з'єднувати металеві частини чого-небудь за допомогою розплавленого металу або славу – припою». Примітно, що таку дію можна позначити і дієсловом *спаювати* – «з'єднувати паянням; злютовувати», де *злютовувати* – «лютуючи, скріплювати, з'єднувати; спаювати» (СУМ-11). Звідси, відповідно, «того, хто займається спаюванням, з'єднує металеві частини чого-небудь за допомогою розплавленого металу або сплаву» можна було б іменувати *спаювальник* / *спаювач* ← спаювати або *злютовувальник* / *злютовувач* ← злютовувати. Пор. також: *свинцеспаювальник* / *свинцеспаювач* замість пропонованого КП *свинцевопаяльщик*.

Дериваційною базою для лексеми *розпалубщик* послужило дієслово *розпалубити*, яке СУМ-11 витлумачує через покликання на *розпалублювати* – «знімати, розбирати опалубку (дерев'яну або металеву форму для виготовлення бетонних та залізобетонних конструкцій, яку тимчасово встановлюють на місці зведення споруд)». Агентивно-професійні назви на кшталт *розпалублювальник* / *розпалублювач* відповідають нормативному словотворенню і засвідчують специфіку української мови. За таким принципом можна спродувати й інші найменування, наприклад: *охолоджувач* / *охолодник* ← охолодити чи то *схолоджувач* / *схолодник* ← схолодити замість *холодильщик*; *відмічувальник* / *відмічувач* ← відмічувати або *відзначувальник* / *відзначувач* ← відзначувати замість *відмітчик*; *літун* / *літальник* ← літати замість *льотчик*; *посадник* ← посадити замість *посадчик*; *саджальник* ← саджати замість *садчик*. Пор.:

посадчик – «назва однієї зі спеціальностей робітників вугільної промисловості, що працюють у шахті» (СУМ-11); «робітник, який саджає, вкладає у які-небудь пристрої виготовлені заготовки (метал, хліб і т. ін.) (СУМ-20). Тому допустимим є й найменування *укладальник* ← укладати, тим паче, що в переліку професій, засвідчених у КП, є така назва, як *знімач-укладальник заготовок та готових виробів*.

Ретельного перегляду потребують агентивно-професійні найменування, що мають у своїй структурі суфіксоїди *-роб*, *-вод*, як-от: *бринзороб*, *винороб*, *землероб*, *кумисороб*, *маслороб*, *марироб*, *моревод*, *тістороб*, *грибовод*, *технік-рибовод* тощо. У словникових реєстрах представлені лише окремі зразки, як-от: *винороб* – «той, хто виготовляє вино» (СУМ-11); «фахівець із виноробства» (СУМ-20); *землероб* – «той, хто займається землеробством; рільник» (СУМ-11; СУМ-20); *маслороб* – «фахівець із маслоробства; робітник, який працює на маслоробні» (СУМ-11; СУМ-20); *рибовод* – «фахівець із рибництва» (СУМ-11). Для найменування «того, хто займається виготовленням вина» (як і «власника винної крамниці або продавця в ній») СУМ-20 пропонує використовувати лексему *винар*, яку за радянських часів вважали застарілою (СУМ-11). У продукуванні й інших найменуванням мають бути використані власне українські форманти, наприклад: *бринзар* / *бринзівник* – «той хто займається виготовленням бринзи»; *рільник* – «той, хто займається рільництвом, вирощуванням польових культур»; *кумисник* – «той, хто займається виготовленням кумису»; *масляр* / *маслівник* – «той, хто займається виготовленням масла»; *маринник* ← *марина* (лат. *marinus* – «морський») – «той, хто займається переробкою і приготуванням морепродуктів»; *маринознавець* – «той, хто займається розмноженням, розведенням морепродуктів» (про особливості форми і змісту слів *моревод* та *марироб* див. [Гінсбург, Левіна, Турчін 2007: 49]); *тістяр* / *тістівник* – «той, хто займається виготовленням тіста»; *грибознавець* – «той, хто займається грибами, вивчає їх особливості»; *рибознавець* – «той, хто займається рибами, вивчає їх особливості». СУМ-20

фіксує лексему *грибознавець*, витлумачуючи її як «те саме, що міколог», де *міколог* – «фахівець із мікології – науки про гриби».

Загальновідомо, що з усього розмаїття словотворчих ресурсів, наявних у системи української мови, можна було б спродувати набагато більше агентивно-фахових найменувань, ніж «узаконено» її лексичною системою та національним класифікатором професій. Цим почасти можна пояснити наявність спільнокореневих агентивів, використовуваних для позначення різної професійної діяльності, утворених від однакових твірних основ за допомогою різних формантів. Наприклад: *конюх* – «той, хто доглядає коней» і *коняр* – «фахівець із конярства; той, хто займається конярством», де *конярство* – «галузь тваринництва, що займається розведенням коней» (СУМ-20). У такому разі семантичне співвідношення між похідним і його твірним, яке виявляється у вигляді різниці між їх лексичними значеннями, тобто словотвірне значення можна представити так: *коняр* – «той, хто займається розведенням коней». Подекуди спільнокореневі агентиви можуть мати різні дериваційні бази, як-от: 1) *бандажник* («той, хто виготовляє бандажі») і *бандажувальник* («той, хто накладає бандажі»), оскільки *бандажувальник* ← бандажувати («накладати бандаж»); 2) *бітумник* ← бітум / бітуми («загальна назва різноманітних (природних чи штучних) вуглеводневих смолистих в'язучих речовин») і *бітумувальник-парафінувальник (спеціальні хімічні виробництва)*, де компонент *бітумувальник* ← бітумувати («штучно заповнювати тріщини у ґрунтах і гірських породах розплавленим природним бітумом»). Крайній дериватор відсутній у словникових реєстрах, одна наявне слово *бітумізація*, яке певним чином і сприяє його потрактуванню. А для позначення поняття «майстер, що виготовляє бандажі» СУМ-11 пропонує лексему *бандажист*.

Наявні агентивні назви, які згідно з КП номінують різні професії, однак між собою співвідносні як дериват і дериватор, як-от: *килимар* і *килимарник*. Щоправда, СУМ-20 репрезентує відповідні слова як різні форми вираження одного й того ж поняття: *килимар* – «майстер, що виробляє килими»;

килимарник – «те саме, що килимар». Окрім того, присутній і третій агентив із тим самим значенням: *килимник* – «те саме, що килимар». Цілком закономірно, що такий непоміркований підхід є перепорою для адекватного декодування професійної діяльності, іменованої тим (*килимар*) чи тим (*килимарник*) словом. Примітним є й те, що однокореневі агентивно-професійні найменування не є поодинокими, що почасти ускладнює, а подекуди й унеможлиблює встановлення дериваційних зв'язків. Пор.: стрижневі структурні елементи номінативних словосполучень: *класифікатор текстильної сировини* і *класифікаторник крокусу та наждаку*. Якщо згідно з СУМ-20 *класифікатор* – «фахівець із класифікації чого-небудь; той, хто займається класифікацією»; *класифікаторник* – «робітник, що класифікує продукцію», то *класифікатор текстильної сировини* – «той, хто займається класифікацією текстильної сировини», а *класифікаторник крокусу та наждаку* – «той, хто займається класифікацією крокусу та наждаку».

У класифікаційній системі агентивно-професійних найменувань наявні зразки, кореневі морфеми яких є однаковими за звучанням, але різні за семантикою. Проблему поглиблює те, що чимало відповідних назв не зафіксовані лексикографічними працями й не мають витлумачення. Наприклад: *патроніст малюнків* і *патрунувальник*, де перший компонент першої номінативної одиниці – *патроніст*, – найочевидніше, має своєю дериваційною базою слово *патрон*³, супроводжуване ремаркою *заст.* і витлумачуване як «модель, за якою виготовляють якусь деталь (зразок для викроювання у швейному, паперовому, кушнірському виробництві) // трафарет малюнка по тканині в ткацькій промисловості»; дериватором слова *патрунувальник*, найімовірніше, послужило дієслово *патрунувати* («1. Бути патроном (див. **патрон**¹ 3) або патронесою щодо кого-, чого-небудь, опікуватися ним; 2. Здійснювати патронат»). Пор. також: *штампувальник ніжок*, *штампувальник рідкого металу*, але *штампувач гумового взуття*. СУМ-11 фіксує лексему *штампувальник* (*штампувальниця*), витлумачуючи її як «робітник, фахівець зі

штампування». Не виникає жодних сумнівів, що дериваційною базою для слів *і штампувальник*, *і штампувач* послужило дієслово *штампувати* («1. Виготовляти за допомогою штампа (у 1 знач.). 2. Ставити на чому-небудь штамп (у 2 знач.)»). То ж у чому особливості професійної діяльності *штампувальника* і *штампувача*, можна лише здогадуватися. Інші приклади: *аерографіст (виробництво скла та скловиробів)*, *аерографіст (поліграфічне виробництво)*, *аерографіст щипкових інструментів*, *аерографник*. Словотвірне значення різних за семантикою слів на зразок *аерографіст*, *аерографник* можна представити так: «той, хто використовує у своїй діяльності аерограф» (пор.: для лексикографічного опису можна було б скористатися таким витлумаченням, як-от: «фахівець з аерографії, техніки нанесення малюнка за допомогою аерографа на поверхню»). Лексема *аерограф* наявна ще в реєстрі СУМ-11 зі значенням «прилад для нанесення тонкого шару фарби на папір, тканину і т. ін. за допомогою стисненого повітря».

Інші приклади: *гранулювальник (виробництво медикаментів)*, *гранулювальник (виробництво скла та скловиробів)*, *грануляторник доменного шлаку*, *грануляторник*. Абстрагуючись від проілюстрованих агентивних назв, продемонструємо дериваційні зв'язки: *гранулювальник* ← *гранулювати* («надавати речовині форми гранул») і *грануляторник* ← *гранулятор* («пристрій для виготовлення гранул»). Те, що під час виробництва медикаментів фахівець займається гранулюванням, тобто надає речовині форми гранул («дрібна щільна грудочка будь-якої речовини у вигляді зернини»), не викликає жодних сумнівів. А от як до цього процесу дотичні у виробництві скла та скловиробів, залишається запитанням. Найочевидніше, у виробництві скла та скловиробів відбувається процес гранування, де *гранування* ← *гранувати* («обрізаючи, обточуючи, шліфуючи що-небудь тверде (камінь, метал і т. ін.), утворювати на ньому грані («плоска поверхня предмета, що утворює кут з іншою такою ж поверхнею»)). А це означає, що відповідного спеціаліста варто іменувати не *гранулювальник*, а *гранувальник*. Крайня лексема зафіксована в СУМ-20 зі

значенням «фахівець із гранування».

З-поміж агентивно-професійних дериватів чимало таких, які, з одного боку, демонструють тенденцію до ускладнення, збагачення мовної системи, а з іншого, – заперечують такий внутрішньолінгвальний чинник розвитку мови, як прагнення до обмеження труднощів лінгвальної інформації. Так, скажімо, перше місце в національному класифікаторі професій (згідно з алфавітним порядком) посідає лексема *авербандник*, для якої характерна непрозора, затемнена, прихована внутрішня форма. Окрім того, відповідне слово відсутнє в реєстрах вітчизняних лексикографічних праць. З огляду на словотвірну структуру його можна витлумачити як «той, хто має стосунок до авербанду». Щоправда, виникає запитання, а що ж таке *авербанд*? Крайнє слово, як і попереднє, не має ні окресленої етимології, ні потрактування. У вільному інформаційному просторі натрапляємо хіба що на його російськомовний відповідник – *авербандщик*, що, власне, уможлиблює його приблизне розуміння: *авербандник* – «фахівець, який розписує народні візерунки по шовку»; «спеціаліст, який наносить на шовк складні малюнки з орнаментами національного походження для подальшого їх друку й отримання так званих національних тканин»; «той, хто виготовляє чи то реставрує художні вироби з текстилю, шкіри, хутра і т. ін., виконує на них орнаментальні розписи».

Зрідка можна натрапити на потрактування тих чи тих агентивно-професійних найменувань, але не в лексикографічних працях, переважно в інтернет-ресурсах на сайтах оголошень про роботу, вакансії і т. ін., що дає змогу окреслити відповідне лексичне значення, як-от: *галтувальник* – «фахівець, що відповідає за очищення поверхні металевих заготовок в барабанах після термічної обробки, видаляючи окалину та корозію». Пор.: *галтувальник голково-платинних виробів, галтувальник деталей годинників та каменів, галтувальник метизної продукції, галтувальник радіодеталей*. Морфемна структура слова *галтувальник*, зокрема наявність суфікса *-ува-*, дає підстави говорити про те, що дериваційною базою для нього послужило

потенційне дієслово *гальтувати*, яке відсутнє в українськомовних лексикографічних працях, а відтак пересічному мовцю нізвідки почерпнути інформацію про лексичне значення ні першого, ні другого слова. І таких моментів, на превеликий жаль, чимало. Зупинимось на окремих із тих, які відсутні в реєстрі СУМ-20, репрезентуючи відомості за допомогою таблиці.

Дериват	Дериватор
<i>Аеродинамік</i> ←	<i>аеродинаміка</i> («наукова дисципліна, що вивчає закони руху повітря, інших газів та їх взаємодію з твердими тілами, що рухаються в них»).
<i>Аспіраторник</i> ←	<i>аспіратор</i> (1. Прилад для всмоктування газів, повітря тощо задля визначення їх хімічного складу, вмісту вологи і т. ін.; 2. Прилад для відсмоктування порошу з повітря у виробничих приміщеннях; 3. Прилад для проведення аспірації», тобто відсмоктування різних рідин, дрібних часточок чого-небудь або повітря з порожнин, дихальних шляхів і т. ін. за допомогою спеціального приладу (мед.)).
<i>Батанник</i> ←	<i>батан</i> (від франц. <i>battant</i> < <i>batter</i> – бити) – «один з основних механізмів ткацького верстата; спрямовує рух човника (прокладача), що вводить нитки піткання в основу і закріплює їх по краях тканини»).
<i>Бакелітник</i> ←	<i>бакеліт</i> («синтетична смола, яку використовують як електроізоляційний матеріал для просочування деревини, паперу, тканин і т. ін.»). Звідси, відповідно, і друга назва відповідного фаху – <i>просочувальник</i> .
<i>Барильєтник</i> ←	<i>барильєт</i> («змішувальний резервуар у металургії» (техн.)).
<i>Гідроциклонник</i> ←	<i>гідроциклон</i> («апарат, у якому відбувається розділення за масою зерна мінералів (або інших частинок) під дією відцентрової сили у водному середовищі»).
<i>Гільйоширник</i> ←	<i>гільйоширувати</i> («гравіювати поверхню предмета (каменя, металу, дерева, скла і т. ін.) механічним способом у вигляді сітки кривих (хвилястих) переплетених ліній»).
<i>Дефібрерник</i> ←	<i>дефібрер</i> («пристрій для одержання деревної маси шляхом стирання балансової деревини на обертовому абразивному камені»).
<i>Дифузорник</i> ←	<i>дифузор</i> («апарат для добування розчинних речовин із подрібненої сировини методом дифузії»).
<i>Дражувальник</i> ←	<i>дражувати</i> («обробляти поверхню насіння перед

	сівбою, обволікаючи його захисною і поживною оболонкою»).
<i>Кабестанник</i> ←	<i>кабестан</i> («лебідка з барабаном на вертикальному валу для піднімання вантажів, якорів, підтягування суден до причалів»).
<i>Камбузник</i> ←	<i>камбуз</i> («кухня на кораблі; чавунна або залізна піч з казаном»).

Не всі з проілюстрованих дериваторів є інноваційною лексикою, тому відповісти на питання, чому агентивно-професійні найменування відсутні в СУМ-20, складно. Така позиція, безумовно, має пояснення, з'ясування всіх нюансів, розкриття причин певних дій потребують скрупульознішої розвідки, що стане темою подальших наукових досліджень.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Узагальнюючи, зауважимо: чинний національний КП переконливо засвідчує те, що назви за фахом є відкритою системою, яка дієво реагує на запити соціуму та вимогу часу. Звідси, відповідно, і розмаїття вдосконалених форм агентивно-професійних найменувань, які здебільшого відбивають специфіку сучасної української літературної мови, її актуальні системно-нормативні тенденції. Проте залишається й чимало проблемних моментів, що стосуються не лише порушення чинних правописних, але й дериваційних норм.

Наразі є невідкладна, нагальна потреба ретельного обстеження всієї твірної бази, використовуваної для продукування агентивно-професійних найменувань, зокрема й з позиції передбачуваності формування дериватів із відповідним словотвірним значенням, визначення інвентарю словотворчих засобів для їх продукування, дослідження впливу інтралінгвальних та екстралінгвальних чинників на реалізацію дериваційного потенціалу, з'ясування особливостей породжувальної здатності тих чи тих слів і т. ін. Це сприятиме й усуненню недоліків, пов'язаних із дериватами одного ступеня творення, об'єднаних тотожністю твірної основи.

Окрім того, назви за фахом потребують ґрунтовнішого лексикографічного опрацювання, оскільки чимало з них відсутні в реєстрах академічних чи то спеціальних словників. Проблема ускладнена й тим, що не лише агентивно-професійні найменування не отримали належного (чи то будь-якого) потрактування, але й ті слова, що слугували їх дериваційною базою.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

КП – *Класифікатор професій*. (2024). <https://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/trudoustrojstvo/3978-klasifikator-profesij.html> (дата звернення: 26.09.2024).

УП – *Український правопис*. (2019). Харків: Право.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СУМ-11 – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка. URL: <http://sum.in.ua/>

СУМ-20 – Шевченко, Л. Л., Томіленко, Л. М., Менько, Н. М. та ін. (ред.). (2010–2023). *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Наукова думка. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>

ЛІТЕРАТУРА

Вікіпедія. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

Гінзбург, М., Левіна, С., Турчін, М. (2007). Класифікатор професій ДК 003:2005 – практичне втілення рекомендацій вчених. *Українська термінологія і сучасність* (с. 47–51). Київ: КНЕУ.

Гнатюк, Г. М., Городенська, К. Г., Грищенко, А. П. та ін. (ред.). (1979). *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка.

Дзюбак, Н. М. (2022). Назви осіб за галузями науки в Україні: етимологічний, словотвірний та функціональний аспекти. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія, 53 (1), 45–49.
<https://doi.org/10.32841/2409-1154.2022.53-1.10>

Заєць, В. Г. (2023). Продуктивні словотвірні типи агентивів у секторі засобів масової інформації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія, 59 (1), 117–121.* <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2023.59.1.27>

Кислюк, Л. П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2014). *Вибрані праці*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2000). Назви виконавців дії. Назви за фахом. *Українська мова: енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Колєсник, Л. (2017). Варіантність словотвірної структури агентивів у покутсько-буковинських говірках. *Українська мова, 4, 88–97.*

Кровицька, О. (2002). Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів: Інститут укр-ства ім. І. Крип'якевича.

Мирошніченко, М. І. (2011). Класифікація агентивних іменників української мови (семантичний аспект). *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки, 13. 246–253.*

Підкамінна, Л. В. (2022). Неологізми в назвах професій у сучасній українській мові. *Закарпатські філологічні студії, 24 (2), 7–11.*
<https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.24.2.1>

Сидоренко, Л. М. (2014). *Нормативність постпозитивної деривації технічних термінів*. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І.

Сушко, Н. (2010). Словничок ідеографічної організації назв суб'єктів культурної діяльності когнітосфера законодавства. *Лексикографічний бюлетень*, 19, 183–208.

Тараненко, О. О. (2015). *Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – ХХІ ст.)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Т. А. Космеда

АФОРИСТИЧНІСТЬ ЩОДЕННИКА ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

*Довженко володів щасливим даром жити
у стані постійної творчої захоханості, бачив окремі
явища в контексті народної історії. Він з тих художників,
які, охоплюючи поглядом життя людськості в цілому,
понад усе ставлять самоцінність і вершинну красу людини*
(Олесь Гончар)

Вступ

У сучасному мовознавстві актуалізовано увагу до его-текстів, або персональних текстів, до яких належать щоденники, мемуари, листи, афоризми, епіграми та інші продукти індивідуальної творчості [див.: Космеда 2023], оскільки саме такі тексти дають змогу найповніше досягнути внутрішній світ мовця, його інтенції, думки, мрії, світобачення та світорозуміння. Це дослідження виконане в межах теорії персональної лінгвістики, або Я-лінгвістики чи лінгвістики его-тесту, що презентує один із напрямів учення про теорію мовної особистості [див.: Загнітко 2017; Космеда 2022а].

О. Довженко належить до елітарних національних лінгвоперсон, оскільки його мовлення є вишуканим з огляду на актуалізацію в ньому системи образних засобів, зокрема й тих, що презентують українську лінгвокультуру: у його текстовому просторі простежуємо тяглість української традиції і новаторство, що збагачує українську МКС, арсенал стилістичних засобів, про що частково писали українські мовознавці, зокрема В. Гриневич [Гриневич 2011], Л. Мацько [Мацько 2009], Н. Момот [Момот 2006], Н. Сидяченко [Сидяченко 1996], Н. Чиж [Чиж 2017].

Проте в науковій лінгвістичній літературі до цього часу не простежено звернення до опису афоризмів письменника як одного з різновидів його

его-текстів, які до того ж функціують в іншому різновиді персонального тексту – письменницькому щоденнику, що дає змогу простежити особливу інтимізовану оригінальність моделювання афористикону О. Довженка. Це й визначає *новизну* праці, *мета* якої – схарактеризувати оригінальність мовомислення О. Довженка як елітарної української мовної особистості, що презентоване в афористиконі його щоденника, вияв невеликих его-текстів в структурі більшого за обсягом персонального тексту. Завдання – здійснити комплексний аналіз матеріалу з урахуванням багатоаспектної класифікації зібраних афоризмів (сентенцій) за моделлю, розробленою авторкою цієї статті [див.: Kosmeda 2022б], зокрема йдеться про презентацію (1) тематичної класифікації, а також класифікацій (2) на основі врахування способів семантичної побудови з актуалізацією логіко-філософського й психологічного аспектів, (3) за належністю до мовленнєвих жанрів, (4) на підставі врахування типів глибоко інтимізованих афоризмів, утворених як наслідок діалогу письменницького Его і його ж Alter Его, (5) за синтаксичною структурою і характером домінувальної модальності. *Матеріалом* дослідження є щоденникові записи письменника 1939–1956 років [Довженко 2013] (далі в тексті статті в круглих дужках подаємо посилання на це джерело, указуючи лише сторінку). Авторська картотека містить близько 300 одиниць, що зібрані методом суцільної вибірки.

Методологія дослідження. Афоризм розглядаємо як короткий его-текстовий жанр, що зазвичай містить оригінальну й актуальну інформацію і про довкілля, і про авторську позицію щодо його оцінки, і про світогляд автора висловлювань, особливості його мовомислення, лінгвофілософії. Цей жанр називають одним із «найзагадковіших жанрів світового письменства», образно його окреслюючи як «добре відредагований роман» [Kosmeda 2022б: 106–107], фрагмент пізнання довкілля в індивідуальному сприйнятті. «Афоризм – мовний феномен, який кваліфікують як унікальне мистецтво слова, що відповідає духу епохи, який однаково близький і до науки, і до мистецтва. У науці існує

традиційна дефініція афоризму як влучного вислову, що передає узагальнену закінчену думку повчального або пізнавального змісту в лаконічній увиразненій формі; це не лише стисле, але й вичерпне визначення предмета чи ситуації, що конденсує набутий досвід людини, його світобачення, світосприйняття та світорозуміння» [див.: Там само: 106–107]. Методологічні постулати щодо інтерпретації афоризму в українському мовознавстві запропонував В. Калашник, який трактує афоризм як (1) продукт комунікативної діяльності лінгвоперсони, вважаючи його (2) наслідком складної словесної творчості, лінгвокреативної енергії, (3) максимально концентрованою формою презентації думки. Названий учений наголосив, що афоризм – це образно-логічна одиниця, співвідносна із судженням [див.: Калашник 2011: 307–308]. Узагальнивши методологічні напрацювання вчених щодо презентації статусу афоризмів, виокремлюємо такі їх риси, як «(1) глибина й оригінальність думки, у якій виявляється індивідуальність автора; (2) узагальненість авторського судження <...>; (3) гранична стислість, що поглиблює смисл афоризму, спрямована на його запам'ятовування і підвищення прагматичного ефекту від його використання; (4) чіткість, точність, виразність; (5) смислова завершеність; (6) естетична досконалість і художність» [Kosmeda 2022б: 108].

Тематична класифікація афоризмів

О. Довженко як елітарний представник української нації, письменник, кіносценарист, режисер, вишукана лінгвоперсона в просторі свого щоденника змодельовував низку унікальних афоризмів, що покривають своєю семантикою систему тематичних груп, які окреслюємо відповідно до зібраного матеріалу.

А. Людина: (а) характеристика окремих верств населення, зокрема соціальних груп людей – *інтелігенції і міщанства*, напр.: *Ми єдина в світі країна побудованого соціалізму, в якій слово інтелігент звучало, як зневажливе слово. У нас було заведено поняття «гнилий інтелігент». А між тим*

*інтелігент ніколи не був у нас гнилим. Навпаки, він був полум'яним, чистим, передовим. Гнилою у нас була не інтелігенція, а міщанство. Воно осталося гнилим і нестерпно вонючим і зараз, не дивлячись на високі державні посади, що воно їх посідало (35): у цьому разі простежуємо й міркування щодо прагматичного наповнення слова *інтелігент*, його стилістичної маркованості; **інтелігенції та робітників і селян**, порівн.: Сьогодні інтелігенція «завоювала» собі честь стояти на третьому місці після робочих і селян. Знаменний розподіл. Кажу собі: людино, пам'ятай – вища твоя мета – стати на третє місце, на місце найвище, найдостойніше, найпрогресивніше. Люби се слово, хай буде воно твоїм символом – людина-інтелігент, бо не може бути радості життя сьогодні у країні, де тебе немає, де ти занедбана, третьорядна, фальшива, чи підроблена (35): простежуємо заклик любити слово *інтелігент*, а не зневажати його; **чиновництва**, напр.: Скрижалі оберігають народ, часом не добачаючи вже, що на них написано, – так засиділи його величезні рої чиновництва надкласового (35); **(б)** морально-етична та інтелектуально-розумова характеристика людини. Зокрема, запропоновано оригінальну метафору *майстри з лисими характерами*, що створена на основі актуалізації прийому антитези й лежить в основі моделювання афоризму, порівн.: ...Творець розділив майстрів надвоє: на тих, що плавлять, лаючись, метал, метал при височенних злих температурах, і на майстрів холоднотеплуватих, зате приємних, без червоточини в обтекаємих лисих характерах (377). Привертає увагу okazіоналізм *холоднотеплуваті*, що містить оригінальну оцінку. Крім того, афоризми творяться на основі протиставлення антонімних прикметників *великий і маленький*. Напр.: афоризм-узагальнення з актуалізованим повторенням прикметника *великий*: Великих людей творить велика мета (644) і вигуківий емоційний афоризм – О, маленькі вождики українського народу (404). Як бачимо, омовлено категорію *малої людини*, філософія якої була окреслена в радянському суспільстві; вербалізовано несприйняття людей подібного типу, порівн.: У малої людини одібрано щось велике і важливе. Сумно*

і страшно, і безрадісно їй стало. Вона стала безпорадною в серці своєму, піщинкою в океані (327). Певне презирство висловлює О. Довженко до людей із низьким інтелектуальним рівнем, називаючи їх *дурниками*, актуалізуючи росіянізм *дурак* та його підтип – *російський Іванушка* й висловлюючи негативне ставлення, недовіру до радянських брехливих засобів пропаганди як прийому виховання примітивних людей. Напр.: *Та й трудно зараз, в вік радіо, бути повним дураком, вроді Іванушки. Іванушка се наївна одноосібна давнина. А зараз усуспільнений дурник разом з розумними людьми зробив великий крок вперед. Бурхливе суспільне життя, газети, організації, і особливо радіо, наповнюють його щодня духовною їжею в виді ріжних, однакових для всього людства відомостей. Він пожирає ту їжу (388).* Омовлено риторичні питання і окличні речення щодо поширеності осіб, які не здатні самотійно мислити. Письменник непримиренний до кар'єристів, пихатих людей, осіб без моральних принципів: *Дурню, де твої межі? Дурню, як же багато тебе розвелось! (229).* Змодельовано афоризм, який декларує, що поняття нерозумності не пов'язане з освітою, інтелектом, розумом, належністю до певної партії: *Дурак – це не обов'язково Іванушка-дурачок. Дурак нині часом закінчує два факультети, займає високі посади, має ордена, партстаж. Він часом здається зовсім ніби звичайною людиною (235).* До позитивних морально-етичних типів О. Довженко вналежнює *щасливу людину*, присвячуючи цій категорії кілька афоризмів, зокрема ідеться про щасливих дітей. Напр.: *А чого у вас, тітко, діти брудні? – А хто знає. Щасливі, то й брудні (45).* Категорія *щаслива людина* потрактована дещо іронійно, напр.: *Знайдіть бодай один пам'ятник щасливій людині (406);*

(в) характеристика людини за професією, родом діяльності. У цій категорії афоризмів чи не найбільше таких, що характеризують генералів. Ці мовні одиниці створено в період війни 1941–1945 років: *Генерал не по штанах, а по шапці (нова народна моя приказка) (100); Народ не прощає поганих генералів (225).* О. Довженко висловлює переконання, що *Не потрібні будуть людству дурні генерали, полковники, ідіотичні танки і гармати, і весь оцей смітник*

атавістичних дурниць, всі оці пам'ятники великим вбивцям і їх коням, і готентотські почесні снайперам, маршалам і божевільним партизанам, що занапали в десять раз більше своїх людей, ніж німців (367). Привертає увагу афоризм, що слугує для характеристики науковця (*Учені – благородний людський інтелект єдиного суспільства без вражди /367/*) та народного вчителя з констатацією факту, що справжні педагоги відсутні в тогочасному суспільстві (*Народний учитель, учитель народу, серце і сумління села, зразок і предмет наслідування дитини, достойний, чистий, авторитетний, ушанований батьками, – нема, нема у нас народного вчителя /209/*). В основі афоризмів і трактування професії письменника чи митця загалом: *Для того, аби бути письменником у нас, треба багато більше мужності, ніж для воєнного героїства (452); Поет мусить бути подібним до свого народу (527); Творець мусить любити життя і показувати, що воно прекрасне (466)*. Видається оригінальним афоризм, який стосується характеристики недосконалого поета з актуалізацією метафоричного образу *тісний череп*, порівн.: *Він поганий поет. У нього дуже тісний череп (200)*. Несхвально потрактовано професію кінорежисера, очевидно, з огляду на особистий досвід письменника: *Є щось ганебне в професії кінорежисера. Щось несерйозне і підозріле. Щось дурнувате (398)*. Високу оцінку надає митець діяльності кобзарів, порівнюючи її з роботою *огненної печі*, що так омовлено в його щоденнику: *Кобзаря цінувати трудно. Він нагадує мені огненну піч, з якої обережно вихвачують угольки і, перекидаючи їх між пальцями, прикурюють. Особливо трудно вихвачувати ці вуглики нашим сусідам. Вони тоді чомусь нагадують мені чортів, що знаходять у святому письмі текст на свою користь (91)*: зрозуміло, ідеться про агресивного північного сусіда України.

Б. Категорія праця в оцінці письменника. О. Довженко критично ставиться до корисливої праці, насамперед заради посади та кар'єри. Письменник актуалізує прецедентні висловлювання радянської епохи (*Всяка куховарка мусить уміти керувати державою*), іронійно їх інтерпретуючи: *Всі*

прагнуть посад. Труд став ділом доблесті, честі й героїства. Просто труда вже немає. На героїство не всякий здібний. Але всяка куховарка мусить уміти керувати державою. До речі, прекрасне гасло, особливо якщо вона перестане бути нею (359); До смерті не зрозуміло, чого так лізуть до посад. Що може бути кращого від конкретної роботи, від уміння творити конкретну цінність для свого суспільства! (359) – протиставлено роботу заради посади й заради суспільства. Іронійна оцінка стосується праці селянина: Назовіть мені одну душу за тисячу літ, що прославилася би трудом праведним. Немає такої селянської душі. Труд був марним. Шлунковим, рослинним (406): протиставлено труд праведний і марний, шлунковий, рослинний – презентовано оригінальні індивідуально-авторські епітети.

В. Естетичні категорії краса й мистецтво, порівн.: *Краса нас всьому учить (326); Краса – верховний учитель. Доказ цьому мистецтво – малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Рима, од Ренесанса, коли б їх не було? (326). Зіставлено категорії краса й некрасивість, несмак з актуалізацією метафори луна (ужито росіянізм перхоть). Вербалізовано біль душі письменника, його відчай: ...нам ніколи займатися красою! Неправильно. Ми некрасивістю теж не займаємося. А вона лізе з нас з наших голів, як перхоть. Ми потураєм їй, і відсутність краси і смаку, се б то некрасивість, перхоть оця обходиться в шалену суму щорічних збитків, які, на жаль, не мають собі графи у бухгалтерській книзі державних збитків. Збитки від ігнорування краси! (34). Справжня краса протиставлена неправді й фальші: Скрізь, де я бачу ігнорування краси, смаку, я бачу фальшивку... (34). Письменник стверджує, що краса не може бути одноманітною – вона завжди оригінальна, унікальна: Чому ви хочете, щоб все було одно на одно похоже? Чому нудна однаковість вам засліпила очі? (34). Красу письменник не лише ототожнює з правдою, але й вище її оцінює: Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більше глибокої істини, ніж у одній лише правді. Істинне тільки те, що прекрасне (326); І коли ми не постигнемо краси,*

ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому (326); У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину (326). На думку О. Довженка, мистецтво найтісніше пов'язане з почуттями та емоціями людини: *Причини сірості, безкрилості, нудної буденності нашого мистецтва полягають, головним чином, в тому, що автори творів стоять, холодні й байдужі, в одній площині з фактами, з предметами своїх творів...* (788). Як талановитий кінематографіст, митець не міг не залишити афористичних висловлювань про кіно, викриваючи його недоліки, що були характерні для радянського суспільства, водночас актуалізуючи аксіологічну дихотомію демократичне – придворне кіномистецтво, він указує на очільників цієї галузі культури, застосовуючи прийом протиставлення: *Кіно – велике мистецтво і брутальне. Воно мистецтво жорстоке в гіршому розумінні цього слова. Воно заповнене пройдисвітами поверховими в виробництві, а керує ним кучка убогих чиновників, очолених мікро-Большаковим. У нас кіномистецтво не демократичне. Воно придворне* (398). Омовлено й велике значення кінематографії для суспільства загалом: *Якщо вдуматися глибоко в кінематографію, в цілий її процес зверху донизу, в природу творчості, роботу, специфіку на всіх ділянках роботи й керування, в оцінку якості, в досягнення, в розмах і в метод планування, одне слово, в усю її природу, не можна не прийти до одного висновку: до чого ж вона подібна на все наше життя. Немов би в краплині води в ній одбивається все наше життя* (414). Своєрідно омовлено й роль кольору в кінематографії в зіставленні його вияву з іншими видами мистецтва: *Малярство статичне. Колір в кіно процесуальний, динамічний. Він існує в стані неупинного руху. Колір ближче до музики, ніж до малярства. Він є – зорова музика* (429). Оригінальними є афоризми, що вказують на необхідність презентації війни в мистецтві, але її демонстрація, на думку митця, повинна все одно відтворювати красу: *Війну в мистецтві треба показувати через красоту, маючи на увазі великість і красоту людських вчинків персональних на війні. Всякий інший показ війни позбавлений є всякого смислу* (396). Письменник

іронізує над поняттям *мистецтво війни*, актуалізуючи російськомовний термін (*іскусство*) і презентуючи його з великої літери (прийом капіталізації): *І сам ідіотизм убивства і найганебнішого масового твалту возводиться в ранг – Іскусство войны! Военное искусство! Воно таке ж іскусство, як шизофренія* (397).

Г. Реалії радянського буття. Моделюючи афоризми, письменник, зважаючи на час їх творення, досить сміливо критикує радянську дійсність, указуючи на феномен *немотивованих нагород*, зокрема у сфері культури, що омовлено досить іронійно: *Чого тільки не придумали за останні два десятки років, аби викликати серед людей ретельність, самолюбство, честолюбство. Почесні звання, медалі, значки, своєрідний почесний загін слави, встановлений для суспільства трудяг і бідних мучеників, швидко слідували один за одним. Нарешті, коли вже не вистачало й сього, а потреба виросла здавалось до неба, канцелярії і департаменти духовних продуктів, своєрідні лабораторії слави і її науково-дослідні інститути винайшли особливу приправу – особливий перець. Почались премії, дважди-геройства, почався рекрутський набір в академіки, лауреати, народні нещасних художників, без їх відома* (341). Для номінації немотивованих нагород актуалізовано оригінальну метафору *приправа – особливий перець*. Простежуємо критику виховання радянських дівчат: *Що зробило з жінкою наше модерне свободне виховання дівчаток у піджаках без мод і без кос* (209). Розмірковує письменник і про статус України у складі СРСР, слушно наголошуючи, що не існувало в ті часи правдивої історії України: *Єдина країна у світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось запертним, ворожим і контрреволюційним. Це Україна* (98). Письменник пропонує образну оригінальну характеристику історії через метафору *скупенька мачуха* та демінутивний епітет *непривітненька*, що презентує зневагу, порівн.: *Творять великі смертні діла на полі брані, великі бойові подвиги, великі небачені геройські великості, а рік уже минув, і вмерли всі маленькими, і діють ще живі,*

щоби не вийшло часом перебору. Що й говорить, скупенька наша мачуха історія. І непривітненька (152).

Г. Релігія. Попри те, що в радянські часи релігія була заборонена, а митці не могли про неї і згадувати, О. Довженко залишив унікальні афоризми, презентуючи своє сприйняття релігійних реалій, зокрема, він інтимізувально пише про Великдень як найбільше релігійне свято: *Паска – найпоетичніше свято людей, що обробляють землю і найстаріше, безумовно, дохристиянське. Свято весни, свято тепла, свято оживання – життя роду – народження, продовження. <...> Свято над святами. Празників празник* (88). У наведеному афоризмі актуалізовано синтаксичні фразеологізми (*Свято над святами. Празників празник*), що містять великий аксіологічний потенціал. Крім того, письменник продемонстрував, що сповідує моральні принципи християнства, хоч у радянському суспільстві це було заборонено, порівн.: *Бог в людині. Він є або нема. Але повна його відсутність се великий крок назад і вниз. В майбутньому люди прийдуть до нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги звіро-жорстокого, тупого і скучного безрадісного будня* (398). Наведений текст, як бачимо, насичено яскравими епітетами.

Д. Загальні філософські категорії людського буття. У щоденнику О. Довженка презентовано філософські роздуми, зокрема вербалізовано іронію щодо діалектики буття: *...я зрозумів, що таке діалектика. В руках безсердечних демагогів се страшна зброя, хоч вона і є могутнім методом світу і могутньою зброєю пізнавальною в руках мудреця* (39–40) та свободу: *Отак як не потече Дніпро назад, не потече назад життя. Прийшов я до висновку, що свобода обмежена іншими свободами* (409). Презентовано чимало унікальних роздумів про такі філософські поняття, як *життя, горе, недоля, смерть, страждання*, напр.: *Наше життя й горе і смерть потонуло в океані горя, розтворилося, як крапля в морі* (55); *Багато їх тут стріляє, а смерть одна* (49); *Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многотраждальний?* (57);

Горе закохалося в нашу жінку (118); Недоля простягла свою тінь на землю нашу, на народ наш (55); Після довгих і великих страждань, що виснажують душу і тіло, організм прокидається з особливою силою життєздатності, життєдіяльності (145). Простежуємо інтерпретацію терміна *душа* як ключового поняття психології, що також не сприймалося радянською дійсністю: *Душа людська міряється повною мірою, да такою, про яку навіть не підозрював світ (61); Всяка буває душа – одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа по кісточки, а часом буває так, що і калюжки немає, а неначе, звиняйте, віл посить (134).* Як бачимо, для актуалізації виразності інколи актуалізовано й вульгарні образи. Простежуємо вербалізацію оцінної градації. Письменник креативно презентує життєві постулати, що омовлені за допомогою преференційних синтаксичних конструкцій із ключовим словом *краще*, напр.: *Краще вмерти, аби тільки доказати свою чесність (180); Краще бути удовою героя, ніж жінкою труса і зрадника (211); Краще вмерти, загинути героєм, ніж жити рабом (65).* Актуалізуючи вислів *Краще умеру стоя, чим житиму на колінцях...* (65) письменник, як видається, вдавня до ремінісценції, оскільки цей афоризм належить Долорес Ібаррурі: його ужито в промові, виголошеній 1933 р. в Парижі. О. Довженко тлумачить онтологічні дихотомійні категорії аксіології, зокрема *багатство* та *бідність*, порівн.: *Багатство – сила. Бідність – слабкість (243),* а також категорію *добро*, що виражається в інтерпретації ключових аксіологічних понять *хороше* й *красиве*, напр.: *І жити треба з тим, що є хорошого й красивого в людях. Не слід затуляти очі на лихо, але щаслива доля – хороше в людях (636),* а також *благородство ума – Справжнє благородство ума знає захоплення і співчуття (307).* У процесі омовлення поняття *любов до батьківщини* автор наголошує на неможливості її виміру, актуалізуючи форму риторичного питання і водночас пропонує відповідь на нього: *Чи може бути надмірною любов до батьківщини? Ні. Нема такої любові... (402).* О. Довженко пропонує глибокі роздуми про філософську трихотомію *старе – нове – старовинне*, напр.: *Старе те, що*

давно було новим. А старовинне те, що будучи в свій час новим, визначало якусь головну частину синтезу своєї доби, що знаменує характер минулої давнини, її вищий прояв. Тому старовинне цікаве і дороге нам як спадкоємцям культури минулих епох (629). Письменник актуалізує думку про важливість знання традицій для усвідомлення своєї національної специфіки. Він вибудовує понятійний ряд *архаїчне – старовинне – національне – архірейське*, демонструючи тонке лінгвістичне чуття щодо інтерпретації значення цих понять, порівн.: *Архаїка є в старому. І є велика різниця між старовинним і архаїчним. До речі, в застосуванні архаїчного є завжди важкуватість і щось від монастирського смутку. Мені хтось заперечить: то ж національне. Згоден. Але се є та частина національного, яку вірніше можна би назвати архірейською* (629). Індивідуальний досвід митця дав змогу презентувати креативну дефініцію категорії *старість*, порівн.: *Страшна і некрасива старість, і небагато людей обдаровує вона красивими чеснотами, ясным розумом і прозорим душевним благородством* (277). Наведені афоризми можна віднести до класу максим, тобто висловлювань, що презентують максимальне узагальнення щодо вираження фундаментального життєвого правила, принципу, об'єктивного чи суб'єктивного характеру, що містить відповідну оцінку буття. Позитивно оцінює О. Довженко досвідчених чоловіків похилого віку, висловлюючи симпатію до них: *Старі чоловіки в конечній старості своїй, коли багато вже людина зоставила чого на життєвських шляхах, старі чоловіки стають красивими і благородними. Очищена од суєти дрібниць мудрість, м'яка розважливість і хоч невеличкий, але свій розумовий синтез, нахил до філософічності, минулої і простої, прикрашує сивину останніх глибоких людських літ* (311).

Е. Поняття Україна, український у мовній свідомості О. Довженка:
(а) простежуємо *ідеалізацію української природи, її довкілля* з актуалізацією потужної авторської емоційної оцінки, зокрема через вербалізацію краси ріки *Дніпро* – національного символу, до опису якого, як відомо, неодноразово

звертаються класики української літератури: *Боже, як багато у світі краси! Яке небо. А Дніпро синій-синій. Чистий. Брате мій Дніпро, батьку мій дорогий і прекрасний. Скільки радості, скільки глибоких найдорожчих почуттів принесли моєму серцю рідні твої води! Скільки людської краси відкрилось мені на твоєму урочистому березі. <...> Велика річка народу мого* (681). Завдяки коротким номінативним реченням, розлогим звертанням, вигуківим реченням дуже виразно змальовано українську природу. Так само мальовничо омовлено й деякі ключові українські топоніми, зокрема афористично змодельовано портрет столиці України *Києва* (використано прикладкові слова, слова-пароніми, метафори, поширені означення), напр.: *Єсть – города-герої. Київ – город-мученик. Київ – город-геній, хворий на менінгіт* (438); *Київ – геніальне місто, геніальне місце. Київ – старець, поруйнований вісімсот років історичної своєї драми* (438); *Місто Київ – сад. Київ – поет. Київ – епос. Київ – історія. Київ – мистецтво. Київ – поема: Київ – наймодерніше місто...* (439); **(б)** письменник вербалізував низку афоризмів, у яких точно схарактеризував особливості **ментальності українців**, напр.: *Тісно ж на Україні. Більше, як на двох, ніколи місця не хватало* (139). Його оцінка гостро критична, простежуємо нагромадження негативних смислів: *В чомусь самому дорогому і важливому ми, українці, безумовно, є народ другорядний, поганий і нікчемний. Ми дурний народ і невеликий. Ми народ безцвітний. Наша любов один до одного, непошана, наша відсутність солідарності і взаємопідтримки, наше наплювальство на свою долю і долю своєї культури абсолютно разючі і, об'єктивно, абсолютно не виключаючи до себе ні в кого добрих почуттів, бо ми їх не заслуговуємо* (219). Розлогим є афоризм про специфіку національного характеру українців, особливостей їхньої психіки, що презентує біль такого негативного самоусвідомлення: *У нас абсолютно нема правильного проектування себе в оточенні дійсності в історії. У нас не державна, не національна, не народна психіка. У нас нема справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує у нас, як щось індивідуально-анархістичне, як*

почуття волі (звідси індивідуалізм і атаманство), а не як народно-державне розуміння свободи як усвідомлення необхідності. Ми – вічні парубки. А Україна наша вічна вдова. Ми удовині діти (219) або: Скільки ось уже я знаю українську нашу нещасну культуру, вона завжди мені нагадує коляску для двох чоловік – Яловой – Хвильовий – Микитенко – Кириленко і так далі. Третій обов'язково комусь наступає на ноги, затуляє ландшафт і заважає показати себе двом у повній своїй двоїстій красі. А саме дивне, що і двоє один одного не люблять. Отже, мабуть, так треба. Не подобаєт человеку єдину бити, це раз. І не розводити зайвих турбот два. А саме що головніше, що і природа так побудована. У людини ж дві ноги, дві руки, дві щоки, дві душі і навіть часом два язики. Уви, мені однодухому (140), а також: Їхали по-дурному, по-українському – кожна машина окремо, внаслідок чого, звичайно, розбрелися... (244). Щодо виміру категорії правда в ментальності українців, то О. Довженко змодельював такий вислів: Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда. Друга вигадана, неіснуюча, така, якою хотіли би її бачити. Вона вважається за дійсну, а дійсна вважається за ворожий наклеп. Так умовлено. Ми неповторні і єдині на цілий світ. Ми вміємо пафосу і героїки. Далі ми сліпі і безпорадні (300). Надто сміливо для своїх часів указує письменник на одвічного ворога України, актуалізуючи іронійну тональність: Москва – скрізь далеко, і нікуди не прямо (260); То що поробиш, коли Москві «нужна правда возвышенная» (371). Із симпатією і захопленням презентовано український національний одяг у протиставленні до радянського: Весела наївна плахта й вишита сорочка полотняна – царське вбрання в порівнянні з фуфайкою і іншим ширпотребом (407); (в) розмірковуючи про **долю української мови**, О. Довженко дещо наївно констатує: Дорого б дав я, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Вкраїні вищі школи давно вже переведено на руську мову [ідеться про російську мову – Т. К.], що таким чином українська середня школа мусить також зникнути, як непотрібна, безперспективна, і що се взагалі нічого спільного з ленінсько-

сталінською національною політикою не має. Що се за обман народу і всього світу (428). Простежуємо стримування негативних емоцій, обурення.

Афоризми крізь призму логіко-філософського й психологічного сприйняття довкілля

А. Афоризми-парадокси як твердження, що ґрунтуються на суперечностях чи алогізмах, проте так змодельована думка не є хибною. Парадокс – особливий каталізатор думки, стилістична фігура, в основі якої антитеза чи оксюморон, порівн.: *Я вже повний. Себто, я порожній* (61); *Мені сорок вісім. Моєму серцю шістдесят. Воно зносилося од частого гніву і обурення, і туги. Недосконалість видимого порядку речей навколо підточила його і зв'ялила. Тому і сивий став я і неначе злий до пустих людей* (180). Інколи О. Довженко сам визначає тип свого афоризму як парадокс: *Найбільша глупість розпачлива – це наявність нашого розговору на цю тему в двадцятому столітті у Європі, в передовій її частині. Це парадокс* (32–33), а також: *Моя доба найжорстокіша і найвеличніша одночасно* (366); *Я так навчився страждати, що вже почав знаходити якусь ніби потребу в стражданні і якусь навіть втіху в стражданні за красиве і справедливе майбутнє. Воно вже обернулося в щось вроді щастя* (425).

Б. Афоризми-аналогії – омовлення думки, в основі якої певна подібність, схожість предметів, явищ за відповідними властивостями, ознаками або відношеннями, що пов'язано з омовленням авторських асоціацій: *Люди, як коні, як тягла сила – це характерне явище* (74); *Самий сильний звір у лісі не тигр, а тхір. Він воняє* (141); *Наш народ чомусь нагадує мені тютюн. Його увесь час пасинкують. У його велике дебеле листя, а цвіту де-не-де* (110); *Конфлікт кожен з нас носить в собі, як колись гріхи носили* (568).

В. Афоризми-протиставлення, що заґрунтовані на антитезі, антонімії, контрасті: *Зараз треба соціалізм будувати, а не сміятись* (49); *Не озлоблених темних жорстоких молодців треба посилати б за військом, а цілителів*

духовних ран і каліцтв, чутливих і розумних, що знають ціну крихітці добра в лиху годину (151); *Життя народу – у жнивах ланів. Воно в виноградних гронах, в усмішці неба і в сльозах його – у дощах і росах, що падають на плоди садові. Воно не в законах адміністрацій, а в труді і любові* (307); *Я попросив хліба поради. Мені подали камінь осуду* (322); *Зараз пошана і слава переможцям і їх коням, а не мислителям чи критикам конячої породи* (305). Простежуємо оригінальні метафоричні образи: *усмішка і сльози неба; хліб поради; камінь осуду*.

Г. У складі афористикону О. Довженка виокремлюємо й **гібридний жанр афоризмів-епіграм**, що проєктуються, зокрема, на омовлення діяльності конкретних письменників: *Письменник А. так боявся написати книгу, що так за все життя і не написав нічого. І якось склалось так, що відсутність його літературної продукції ніхто не помічав. Він, так би мовити, замінив продукцію своєю персоною* (480); *Павло Тичина все життя так старанно намагався бути оригінальним, надзвичайним і ні в чому ні на кого не схожим, що зрештою так і сталося: він дійсно став на ні кого не похожим, в тім числі й на поета. Се головна його помилка в житті і творчості. Ніхто не любить вже ні його віршів, ні їх творця* (527).

Класифікація афоризмів за мовленнєвими жанрами

Сучасне мовознавство спроектоване на функційно-прагматичну комунікативну парадигму, тому поширення набули мовленнєво-жанрові класифікації висловлювань, які, зрозуміло, виявляємо і в системі афоризмів О. Довженка. Звернімо увагу на найбільш поширені їх типи.

А. Афоризми-поради вербалізують пропозицію, указівку на те, як слід діяти в певних обставинах. Подібні висловлювання актуальні й сьогодні, напр.: *Треба жити чимсь добрим* (78); *Не роз'єднуватись, а кувати єднання треба* (79). Часто порада презентує іронійну тональність, що характерна для мовомислення митця: *Переименования міст є показчиком нашої поверховості*

і нешанобливості. Цікаво, що перейменування йде не по імені героїв, часом скандально невдалих. Отже, міста вже, як і прізвища, на ов, на град, на ск. Не краще хіба і не достойніше було б не імена міст змінити, а прізвища героїв по назві міста, типу Марина Осипенко-Бердянська багато краще звучить, ніж місто Осипенко, бувший Бердянськ. Сього, здається мені, нігде нема у світі (304); Залізо треба нести і сталь! А не прощеніє заблудшим. Шибеницю і кулю зла, а не беззубе дурне добро для селяків лінивих і скаредних (305); Скільки голів, стільки смаків. На всі смаки не догодиш. Тому краще догоджати начальнику (364). Омовлено оригінальні метафоричні образи: кувати єднання; нести залізо і сталь; беззубе дурне добро.

Б. Афоризми-передбачення – висловлювання, що містять пророкування, указівку на майбутні події, їх прогнозування: *І яка страшна кара жде нещасну Україну... (74). Там, де рішаються спасатись, там не перемагають (244); Труменова атомна бомба – це є оголошення нової ери. Вона не буде ерою миру. Даремно сподіватися, що атомна бомба унеможливила війну взагалі. Вона приведе людство до самої найжахливішої з усіх воєн, які знала історія. Новодикунська ера принесе катастрофу (354). Людство вступило в останню фазу своєї трагедії. І трагедію йому принесла наука. В палкому бажанні прискорити загибель фашизму найбільші в світі вчені створили те, чого вони боялися і не хотіли робити – атомну бомбу. Вона попала в руки правителів і вже повисла над світом, як неминуча загибель (419); Наймогутніша машина епохи, земснаряд, має абсолютно нединамічний і неделікатний вигляд. За допомогою цієї машини ми перетворимо землю. Те, що мріялось лише в казках, чи в снах, може стати реальністю наших днів. Ось що таке земснаряд. Се не машина, а цілий образ (535).* Простежуємо авторське тлумачення низки понять, інтерпретацію реалій крізь призму авторського мовомислення, його лінгвофілософії.

В. Афоризми-спостереження, що вербалізують досвід письменника: його світобачення, світопоглядання і світорозуміння, часто презентуючи й

іронійне мовомислення письменника: *Я помітив, що характерною рисою тупих людей, що займають іноді відповідальні посади, є уміння швидко приймати радикальні рішення по любому питанню. Тут актом дії компенсується пустота. Се є творець. Звідси до гнучкості дистанція велика* (358); *Такі властивості людської душі, як, приміром, порядність, чесність, благородство, уважність, навіть проста обов'язкова ввічливість, не кажучи вже про люб'язність, чуйність, – трапляються так рідко, що я завжди плачу од зворушення, коли серед людської тайги знаходжу оцю рідку квіточку женьшеню дорогого* (358–359).

Г. Афоризми-побажання – висловлювання, у яких вербалізовано прагнення письменника, якими О. Довженко хоче поділитися. Це звертанням до загалу: *Одного мені треба. Щоб не одібрала в мене доля сліз і плачу по п'ятнадцяти мільйонах смертей мого нещасного вимученого народу* (371); *Мистецькі твори треба складати в пам'ять мертвих і в ім'я ненароджених. Тільки таким чином ми замикатимемо життєве коло, беручи участь в тім, що було є і буде* (287). Простежуємо алюзію на текст Т. Шевченка: *І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє*.

Г. Афоризми-сумніви, приклади яких були наведені й раніше: *Чи ж народ безсмертний? Чи невмирущий він в конечності своєї долі? Смертний, як і все, що живе. Все йде, все минає. А невмирання наше, довге українське, чи є воно життя, чи тільки кволе, жалюгідне існування? Нас, кажуть, більш за добре європейську державу. Ми є і нас нема. Де ми?* (216).

4. Типи афоризмів як наслідок діалогу письменницького

Ego і Alter Ego

Ідеться про афоризми, які омовлюють сокровенні думки, життєві кредо, мрії письменника, його жалі, скарги, передають його фізичний і душевний стан, миттєві почуття і емоції. Ці думки, вербалізовані афористично, можна

тракувати як внутрішній діалог письменника із самим собою, омовлення глибоко інтимізованих смислів, що пов'язані зі сприйняттям його часопросторового буття.

А. Самоіронія і самокритика, відчуття жалю до себе, наголошування на єднанні себе з народом, напр.: *І я, смішний, вже сивий чоловік, поліз на поле бою з картонним мечем критики (305); Людська душа – це чаша для горя. Коли чаша повна, скільки не лий, уже, більше не вміститься. У мене, мабуть, чаша маленька... (61); Дурість моя в тім, що я увесь час забував, що більшість городських людей не дурні і убогенькі (180); Тисячі думок і картин збиваються в купу і мучать мене. А витікають вони з голови неначе через мікронно тоненьку щілинку, і все написане мною здається завжди мені нікчемною краплинкою того, що я так пристрасно хотів сказати (322); Блаженні обмежені серцем і волею, блаженні, хто почепив замки на таємничі двері своєї душі, на всі воріття, що ведуть до споглядання людської недолі і несправедливості. Блаженні, повісивши і шторки на віконця своїх зисіків і інших машин. Горе мені, я не такий (336); Як очевидно й усі митці, я бачив помилки свої в більшій мірі і завсіди чомусь не там, де бачили їх великоухі критики, чіпляючи на мене свої убогі книжні ярлики і тавруючи вимучену мою шкуру таврами різноманітних ізмів (420); Як жаль мені себе, що так мій день повечорів, і сонце моє зайшло, не встиг і оглянутись. Всю Вкраїну, весь народ ношу я в серці своєму, і ноги мені згинаються під тягарем серця (392).* Письменник моделює алюзію на слова Г. Сковороди, порівн.: *Шукав і, здається, не знайшов (200) – Світ ловив мене, та не спіймав.* Наголосімо на неповторних письменницьких метафоричних образах (*картонний меч критики; замки на таємничих дверях душі; мій день повечорів*), а також гру смислами, що, зокрема, актуалізовано у висловлюванні *І стало мені темно в очах і на душі (34);*

Б. Аналіз своєї натури, характеру, образу своєї родини, тобто афоризми, що омовлюють процес *самопізнання, самоспоглядання*, напр.: *Страждання,*

заподіяні мені негативною критикою моїх творів в незрівнянній мірі переважають задоволення від самих захоплюючих і палких дифірамбів. Я майже байдужий до хороших байок. Але негативна критика ранила мене і руйнує неймовірно. **Се своєрідна якість моєї натури (287); Чи не є я звичайний Дон Кіхот з видуманими химерними мріями? Чи не вигадав я в хворобливій своїй уяві всі оці страхіття, що про їх пишу я у своїх нікому не потрібних книжечках? Чи не збожеволів я? Чи не впав у гординю, в манію величчя і місіанства? Чи не затулило хворобливе реагування моє на зло добра в житті народів? <...> Чи не Дон Кіхот я, не дріб'язковий плакальщик над непотрібним? (311); Я ніколи не був метким. І досі я в диспутах, якими таке рясне було моє життя, я знаходжу потрібні слова не зразу, а вже після боюдесь на самоті, стромивши голову в подушку. О, тоді я знаходжу для свого противника найсильніші аргументи, я обдаровую його найгострішою словесною зброєю, я підставляю під них свої слабкі місця терпеливо, зате тут же побиваю його щент такими досконалими яскравими влучаннями, що все тремтить в захопленні навколо, все радіє, та вже запізно, марно. Нема ні бою вже, ні перемоги. Одна досада і нещастя реальності (322); Основна риса характеру нашої сім'ї – насміхатись над усім і, в першу чергу, один над одним і над самим собою. Ми любили сміятись, дразнити одне одного, сміялись у добрі і в горі, сміялись над владою, над богом і над чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри. Сліз нам випало, проте, в житті багато більш, ніж сміху. І всі ми були добрі до людей (339); Своєрідність гумору було нашою родинною і національною ознакою. Вона, а не що інше, лежить і в основі мого так званого «державного злочину», що так звеселив геть-чисто всіх ворогів мого народу (339). Вербалізовано спогади про складні життєві ситуації, окремі події життя, пов'язані з переслідуваннями письменника радянською владою в сталінські часи, що, зокрема, письменник прирівнював до смерті: **Сьогодні роковини моєї смерті. Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено****

в Кремль. Там мене було порубано на шмаття, і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу по всіх зборищам. Все, що було злого, недоброго, мислительного, все топтало й поганило мене. Я тримався рік і вправ. Моє серце не витримало тягару неправди і зла. Я родився і жив для добра і любові. Мене вбила ненависть і зло великих якраз в момент їхньої малості (333). Практично кожне речення з наведеного контексту можна розглядати як окремий афоризм.

В. Афоризми-одкровення: *Десь загублено кращий якийсь гвинтик моєї душі* (200); *Де б не був і що я б не робив, я вкладав усю свою силу, щоб зробити краще, всю душу, всі нерви, всі м'язи* (200). Привертає увагу афоризм, змодельований у формі імперативу як наказ своєму серцю: *Боли, моє серце. Не втихай ні в день, ні вночі. Замуч мене. Страшно мені жити* (34). Одкровення виражається в омовленні відчаю, сумнівів, крику душі: *У хвилини душевного занепаду і слабості думаю – нащо я так убиваюся за долею українського народу, чого оплакую його, чого боюся за його долю, кричу про його труднощі і страждання? Може, їх нема* (311); *Страшна думка пронизала недавно мою свідомість. У нас лише сильним дано право на безсмертя – вождям, великим митцям, полководцям чи героям, одне слово, невеличкій меншості сильних* (327); *Я почав молитися богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невелику краплину своєї облуди. Ні, не той я, за кого приймав себе. Коли посивіла моя голова, і вицухли пристрасті, і день повечорів...* (397). Своє життя митець вважає трагічним: *Трагедія мого особистого життя полягає в тому, що я виріс з своєї кінематографії. Велика громадська робота, де б дійсно міг жити і творити народу добро, мені не судилася. <...> Я позбавлений творчості* (287–288). Заслуговують на увагу письменницькі розгорнуті метафори: *загублено кращий якийсь гвинтик моєї душі та краплина облуди*.

Г. Омовлення вияву певних психологічних станів, що вербалізовано у формі імперативу: *Вперед, вперед, душе моя! Не падай, не засни. Вперед*

ізгнаннице. Вперед до краси (327). Омовлено незадоволення собою, вияв душевної гіркоти: Або я зовсім не вмію писати, і все те, що я роблю, лише здається писанням по принципу – на безриб'ї і рак риба, або ж я втомився і виснажився увесь уцент (324); Треба мати залізні нерви, кам'яну душу і серце раба, аби витримати те, що робив я сьогодні (394); І коли я відчув і поняв малість і мізерність великих людей і жорстокість, в обійми якої нас кинуло навіки, мов у смрадну яму і мізерну переходящість слави, пошани, здоров'я, сили і правди, я подумав, що всі помилялись (397); Тепер я мушу повісити замок на свій розум і бажання, і добрий рік повідривати вже здійснений і закінчений творчий процес на пливці в тяжких каторжних умовах, з щоденними неполадками, хаосом, убогості виробництва, холодом і злом... (401).

І. Інтимізовані афоризми-роздуми письменника про імена, які можуть стати ілюстративним матеріалом для підручників і посібників з української ономастики: *Візьміть, припустім, людське ім'я. Уже тепер, приміром, щодо молоді – куди не глянь: Олег чи Ігор, а дочка – як не Світлана, то Тамара. І хорошо. І зрозуміло, і красиво, а головне, нікому не образно. Ніхто не засміється, і не плюне – се вам не Грицько, і не Срумик, не Акакій і не Мордохайчик (363); От через що, коли директор лялькової артілі Кабанець-Повний сказав, що його звуть Торохтій Макагонович, всі аж присіли. Ніхто не сподівався такого імені. Іностранець, так не іностранець. Більш того – мов не знає, за кордоном не був, родичів не мав – чиста, незаймана людина. От ім'ячко, Торохтій. Треба ж було уміти читати святці, щоб найти отаке гучне ім'я. Се вам не Алекс і не Джсек, се Торохтій Макагонович. Те, що він не іностранець, хоч і Торохтій, видно було і по його обличчю, і по одежі, і по манері. Все у нього було точнісінько таке, як і у нас (363).*

5. Типи афоризмів за синтаксичною структурою і характером модальності

Синтаксична структура афоризмів О. Довженка розмаїта – від простих речень (напр.: Треба переодягнутися для тяжкої гри в нещастя /91/; Звіра переможе людина /153/; Горе закохалося в нашу жінку /118/), зокрема й із конструкціями, що ускладнюють прості речення (Закутана Європа пеленою диму і удушливої аморальності жерців і слуг кривавого фунта і жирного долара /38/), – до розгорнутих (текстових) конструкцій (То колись було мертвих страшно. Тепер мертві люди не страшні. Тепер живі страшні /57/). Афоризми презентують різні типи складнопідрядних речень (напр.: А саме головне, щоби наша трибуна перестала нарешті бути заколдованим гоголевським місцем, на якому трава не росте, а росте щось часом таке, що й чорт не розбере /78/), що кількісно, як показує зібраний матеріал, переважають над складносурядними: відповідно до постулатів теорії гендерної лінгвістики зазначене характерно для високоінтелектуального маскулінного мовомислення (див. про це: Космеда 2014).

За характером домінувальної модальності простежуємо, як було продемонстровано, переважно речення зі стверджувальною модальністю (напр.: Коли світ твій такий красивий і такий високий, одвічний дух мужності грає на просторах, на невидимих своїх струнах /623/). Рідше актуалізовано тональність заперечну (І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому /326/). Поширені не лише розповідні речення, але досить часто вжито речення у вигляді риторичних запитань (Скільки Вороніжчини, Курицини, Стародубщини, Донщини заселено виключно українцями? Чому не приєднані вони до України УСРР по етнографічному принципу? Адже не збиралися ми з Росією воювати, ані сваритися. Одна ж сім'я. А так живуть собі в Росії «хахли», як і жили, навіть мову свою у школах учити забороняють, як при батюшці царі /220/) та окличних речень (Бідні мої, рідні люди, «хохли мої ліниві та хитрі»!

Безхитрісно і чесно поставилися ви до трагічної долі своєї і великої соціалістичної батьківщини. Честь вам і слава і вічна пам'ять! /230/; Коли б можна було Іронію і Жалість зробити суддями і свідками злочинів епохи! /287/). Характерними для мовомислення письменника, як було продемонстровано, є й прості односкладні, насамперед номінативні, речення, що дає змогу показати динаміку ситуації.

Висновки

Щоденник О. Довженка як жанровий різновид персонального тексту містить зразки іншого жанру его-текстів – афоризмів, що презентують у сукупності щоденниковий афористикон письменника, насичений яскравими й змістовними одиницями, які цілком можуть функціювати поза межами розглядуваного діаріуша як самостійні висловлювання, презентуючи національний афористичний фонд української лінгвокультури. Афоризми О. Довженка повинні увійти в активний суспільно-культурно-словесний обіг українців, розширивши запас прецедентних висловлювань української лінгвокультури.

Афористикон О. Довженка містить одиниці, що презентують різноманітні типи, які схарактеризовано з огляду на різні принципи аналізу. Актуалізовано багатоаспектну їх класифікацію, що відтворює (1) традиційну тематичну рубрикацію (*людина, філософські та естетичні категорії, релігія, реалії радянського буття, поняття Україна, український*), (2) класифікацію, базовану на способах їх семантичної побудови з актуалізацією логіко-філософського і психологічного аспектів (*парадокси, аналогії, протиставлення, епіграми*), (3) класифікацію за співвідношенням із мовленнєвими жанрами (*порада, передбачення, спостереження, побажання, сумнів*), (4) інтимізувальні афоризми як наслідок діалогу письменницького Его і Alter Его (*самоіронія, самокритика, самопізнання, одкровення, омовлення психологічних станів, лінгвістичні роздуми*), (5) характеристика за синтаксичною структурою і

характером модальності, яка презентує все розмаїття синтаксичних конструкцій української мови, що, однак, мають певні тенденції вияву і засвідчують особливості психотипу письменника – схильність до вияву емоцій, самокритики, жалю, іронії.

О. Довженко як елітарна українська мовна особистість демонструє високий рівень лінгвокреативності в моделюванні афоризмів. Письменник прагне позбутися банальностей і клішованості, моделюючи своєрідні образи, що ґрунтуються на авторській метафориці, порівняннях, індивідуальних асоціаціях, антитезі, контрастах, паралелізмі. Метатекст його афоризмів презентує характеристику складної історико-культурної доби – радянського ладу, сталінської епохи, років другої світової війни, проте О. Довженко досить сміливо критикує ідеологію тієї епохи, реалії радянського життя. Він осмислює минуле, сьогодення і майбутнє, проєктуючи свій аналіз, зокрема й на українські реалії. Мовомислення О. Довженка тяжіє до філософствування, вияву інтелектуалізму, ерудиції, інтелігентності, омовлення емоцій, почуттів, експресії, узагальнення власного життєвого досвіду, характеристики подій власного життя, важливих ситуацій. Тональність розглядуваних афоризмів переважно іронійна, презентує психологічну сутність їх автора, відображає його внутрішній світ, душевний і фізичний стани, етичні імперативи, душевні запити. В афоризмах зафіксована самоіронія, спроби самоспоглядання, самопізнання, самокритики, намагання пізнати своє письменницьке і людське Ego, презентувати особливості свого світогляду, базові морально-етичні оцінки.

Характерна риса ідіостилу О. Довженка – вияв інтерференції: впливу російської мови, що однак демонструє загалом мовлення представників радянської епохи, особливості їхнього мовомислення, усепроникний вплив «русского мира». Водночас в окремих випадках росіянізми підсилюють авторську іронійність.

Перспектива цього дослідження полягає в потребі укладання збірки афоризмів О. Довженка з урахуванням всієї творчості письменника.

ЛІТЕРАТУРА

Гриневич, В. (2011). «Я народився і жив для добра і любові» (матеріали до вивчення «Щоденника» О. П. Довженка). *Укр. літ. в ЗОШ*, (9), 17–22.

Довженко, О. П. (2013). *Щоденникові записи, 1939–1956*. Харків: Фоліо.

Загнітко, А. П. (2017). *Теорія лінгвоперсонології*. Вінниця: Нілан-Лтд.

Калашник, В. С. (2011). Афористичний вислів як семантичний і стилістичний компонент мовлення. *Людина та образ у світі мови: вибрані статті* (с. 307–316). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Космеда, Т. А. (2014). *Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика: кол. моногр.* / Т. А. Космеда, Н. А. Карпенко, Т. Ф. Осіпова, Л. М. Саліонович, О. В. Халіман; за наук. ред. Т. А. Космеди. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; Дрогобич: Коло.

Космеда, Т. (2022а). Теорія лінгвоперсонології: граматичні параметри діагностики психотипу мовної особистості. *Acta Universitatis Wratislaviensis. № 4093. Slavica Wratislaviensia, CLXXV*, 139–153.

Космеда, Т. А. (2023). Українська Я-лінгвістика: мовна особистість Л. А. Лисиченко в персональному дискурсі (на матеріалі мемуарів «І на тім рушникові...»). О. В. Халіман (гол. ред.), *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. пр.* Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди; Харків, (58), 53–78.

Мацько, Л. (2009). Зачарований Україною і словом (про мову “Щоденника” Олександра Довженка). *Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі: навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня “магістр”* (с. 303–308). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова.

Момот, Н. М. (2006). *Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен*: Автореф. дис. канд. філол. наук, Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка.

Сидяченко, Н. (1996). Про що розповідають тропи Олександра Довженка. *Культура слова: міжвід. зб.* Київ, (46–47), 40–46.

Чиж, Н. О. (2017). Воєнний щоденник як «текст пам'яті» в умовах екстремального напруження особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер. «Філологічна», (65), 99–102.

Kosmeda, T. (2022b). Мовомислення Станіслава Лема в просторі письменницького афористикону. *Theoria et historia scientiarum*. Vol. XIX. Ed. Nicolaus Copernicus University (pp. 105–122).

Р. О. Коца

СЛОВОТВІРНІ ТИПИ УКРАЇНСЬКИХ НЕОЗНАЧЕНИХ ЗАЙМЕННИКІВ: ХРОНОЛОГІЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Дослідження динаміки лексико-словотвірних типів (ЛСТ) у діяхронії – важливе завдання сучасної лінгвоукраїністики, оскільки вможливорює не тільки простежити процес формування дериваційної системи української мови, але й визначити її словотвірні можливості в різні часові проміжки. З цього погляду особливе місце займають займенники – дуже давня, сформована ще в праслов'янській мові група слів, яка в українській мові зазнала істотних, властивих тільки їй змін. Серед усіх груп помітно вирізняються неозначені займенники, характерною ознакою яких упродовж усіх періодів розвитку української мови було значне варіювання форм, тобто велика кількість формантів, що брали участь у творенні таких похідних. Кожен із відповідних ЛСТ має свою історію становлення і розвитку: вони виникали в різний час, мали неоднакове функціональне, територіальне й часове поширення.

На сьогодні, попри наявність цілої низки напрацювань, у яких порушено ті чи ті аспекти функціонування неозначених займенників в українській мові, інформація про них є неповною. Ідеться, зокрема, і про хронологічний аспект дослідження, результати якого дозволять встановити час формування основних ЛСТ сучасної української мови, показати варіантність формантів у різні періоди, визначити причини появи чи занепаду кожного ЛСТ.

У статті проаналізовано основні ЛСТ неозначених займенників, зафіксованих у пам'ятках української мови ХІ–ХХ ст.; основну увагу зосереджено на часі їх виникнення та періодах функціонування. Усі форманти розглянуто в хронологічній послідовності.

У **києворуський** період існувало три ЛСТ – із препозитивними формантами **нѣ-**, **любо-**, **либо-**.

Основним способом творення неозначних займенників в XI–XIII ст. було додавання препозитивного форманта **нѣ-** (< ***нѣ-**): *нѣкакыи*, *нѣкотерыи*, *нѣкоторыи*, *нѣкыи*, *нѣкаковыи* ‘якийсь’, *нѣкъто* ‘хтось’, *нѣчьто* ‘щось’. Похідні такого типу вживали як у церковнослов’янських текстах, так і в літописах. Наприклад: *чл(о)вкъ нѣкыи бѣ богатъ* (1095–1117 МЄ: 81 в), *въ нашемъ родѣ. даниль нѣкто бѣ чародѣи* (Изб 1076: 212 зв.), *Стѣславъ позва братью свою... ꙗхаша лѣтъ на санехъ. бѣ бо нѣчто извергълося [так!] емоу на нозѣ* (1194 / 1425 ПСРЛ II: 235).

Цей спосіб деривації неозначених займенників сформувався ще в праслов’янський період і є найдавнішим серед усіх інших: **нецьѣ* / **нѣцьѣ* < **ne* / **нѣ* + **цьѣ* (ЭССЯ 24: 112), **нецьсо* / **нѣцьсо* < **ne* / **нѣ* + **цьсо* (112), **нецьто* / **нѣцьто* < **ne* / **нѣ* + **цьто* (113–114), **неѣакъ(ѣ)* / **нѣѣакъѣ* < **ne* / **нѣ* + **ѣакъ(ѣ)* (133–134) тощо. Сьогодні похідні такої структури (або принаймні їхні залишки) присутні в усіх слов’янських мовах, окрім української. Порівняймо: укр. *хтось* відповідають серб. *неко*, хорв. *netko*, словен. *nekdo*, ч. *někdo*, слвц. *niekto*, в.-луж. *něchtó*, н.-луж. *něcht*, словин. *ñexto*, рос. *не́кто*, блр. *нехта* (ЭССЯ 24: 146–147).

Втрата українською мовою здатності утворювати неозначені займенники за допомогою префікса **нѣ-** зумовлена фонетичними та структурно-семантичними процесами. Передусім це злиття давніх [ы] та [і] в українській мові в передньо-середній голосний [и], перехід **ѣ** в [і], злиття заперечної частки **ни-** та неозначеної **нѣ-** і витворення заперечних займенників з префіксом-часткою **ні-**. Як наслідок цих змін, стався формальний збіг неозначеного **ніхто* (< **нѣкъто*), *ніщо* (< **нѣчьто*) із заперечним *ніхто́*, *ніщо́*, які міг розрізняти тільки наголос, що сприяло занепаду самого типу.

На основі аналізу українських пам’яток дослідники висловлювали різні припущення щодо часу злиття названих займенників в одну групу. Зокрема, С. П. Бевзенко вважав, що це сталося десь у другій половині XV ст. чи в XVI ст. [Бевзенко 1960: 178]; С. П. Самійленко відносив назване явище на кінець XVI –

початок XVII ст. [Самійленко 1970: 125]. Однак точно датувати аналізований процес неможливо, оскільки він був довготривалим і поступовим: від сплутування префіксів, що розпочалося ще в XIV–XV ст., до формування своєрідного перехідного типу за допомогою конфікса **нѣ-...-сь** у XVI ст. і повного занепаду ЛСТ неозначених займенників із префіксом **нѣ-**, конфіксом **нѣ-...-сь**, що відбувся до кінця XVIII ст.

Уже в українських грамотах XIV–XV ст. утворення з часткою-префіксом **нѣ-** були поодинокі [Гумецька 1958: 170]. Наприклад: *а пакли бы воєвода нѣкоторыми часы хотѣлъ нѣшто оучини(т) и оуста(т) противу з(с)дра* (1402 Cost. II: 623). Причому не всі похідні цього типу мали однакову частотність. Зокрема, **нѣшто**, за даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», засвідчено в текстах 9 разів (ССУМ II: 62), а **некоторыи** (**нѣкоторѣи**, **нѣкоторыи**) – 69 (ССУМ II: 36–37). В обстежених пам'ятках не виявлено **нѣкто** (**нѣхто**) 'хтось', водночас зафіксовано не лексикографований у ССУМі займенник **нѣкыи** – *жена же нѣкаѣ именемъ марфа* (XIV Уж. П.: 65 а).

Із к. XIV–XV ст. спостерігаємо поодинокі випадки сплутування префіксів **ни-** та **нѣ-** і використання останнього в заперечній функції, що, ймовірно, свідчить про їхню однакову вимову. Зокрема: *и такоже тоти люди ... да не имає(т) никто о(т) наши(х) пано(х) и оура(д)нико(х) соудити и(х) ни оу чє(м) а не оу которо(м)* ('ні в якому' – Р. К.) *дилѣ* (1472 DIR "А": 530). Продовжується і посилюється сплутування в наступні століття, наприклад: *по(д)даны(х) побил), помо(р)дова(л), а никоторы(х)* ('деяких' – Р. К.), *позабия(в)ши на смер(т), ни має(тѣ) ведомости, где и(х) тела подева(л)* (1611 АЖ: 17 зв.).

Протягом XVI–XVIII ст. обмежено функціують тільки займенники **некоторий**, **неякий** і **некий**: *у село приехали козаки: неѣки(и) Ташкови(ч) з людод(мѣ) своимѣ* (1611 АЖ: 14 зв.), *которого хлопѣца по нектори(х) слушѣны(х) знакахѣ* (1655 ЛРК: 9 зв.), *появившаясь съ нѣкоего уже времени ...*

гайдамацкая шаика (1768 Коліївщина: 61). Однак, таке явище, очевидно, зумовлено силою традиції і не є підтвердженням існування відповідного ЛСТ.

У пізній староукраїнський період частка **нѣ-** у свідомості мовців вже не була показником неозначеності, що сприяло виникненню перехідного способу творення неозначених займенників – додавання до похідних із префіксом **не-** / **нѣ-** / **ни-** постфікса неозначеності **-сь**. Це явище – приклад цікавої взаємодії двох формантів з обмеженою функціональністю, один з яких (**не-** / **нѣ-** / **ни-**) уже фактично втратив на той час продуктивність, а інший (**-сь**) – тільки перебував на стадії формування ЛСТ. Старші свідчення таких форм відносимо до ХVІ ст.: *виде(л) єсми неякиє(с) копѣи* (1578 КЗК: 41 зв.), а особливо велику їх кількість фіксуємо у ХVІІІ ст.: *зачул-є(м) нѣакиє(с) галаси и крики* (1704 АППС 2: 229), *хотѣла била гостинецѣ нѣяки(ѣ)сь послати* (1722 ПЛ: 29) тощо.

Попри те, що існування ЛСТ **не-** / **нѣ-** / **ни-...-сь** завершилося в староукраїнську добу, одиничні фіксації таких похідних знаходимо в словниках нового періоду. Передусім йдеться про займенник *неякийсь*. Пор.: у словнику П. П. Білецького-Носенка – *Неякій, -ая, -ее* (и. пр.), *неякаясь, неякеєсь, неякіусь* (мѣс. неопредѣленное) Нѣкоторый, нѣкій; какой-нибудь. (1843 Б.-Н.: 244), Б. Д. Грінченка – *неякийсь* (1907–1909 Гр. II: 563), «Правописному словнику» Г. К. Голоскевича – *неякийсь* (1929 Прав. сл.: 339), «Словнику українсько-російському» А. В. Ніковського – *неякийсь* (1927 Ніковський: 486).

Сучасна українська літературна мова не знає такого типу словотворення. Однак займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках залежно від наголосу можуть мати як значення заперечних (з наголосом на корені: *ніко́го, нічо́го, ніко́му, нічо́му* та ін.), так і неозначених (з наголосом на частці: *нікого́, нічого́, нікому́, нічому́* та ін.), але в називному відмінку – це лише заперечні займенники. Окремі лексеми наявні в західнополіських говорах – *нешо* ‘хтось, щось’ (СЗПГ I: 346), *некий* ‘якийсь’ (345), що, очевидно, зумовлено білоруським впливом.

У текстах давньоукраїнської та церковнослов'янської мови української редакції засвідчено неозначені займенники з формантами **-любо** (< **l'ubo* – рання граматикалізація відповідного прислівника (ЕССЯ 15: 177)) та **-либо** (< **li* + **bo* (ЕССЯ 15: 67)) у постпозиції. Наприклад: *и что любо тогда извъщаючи юи отъ стѣаго писаниа* (Изб 1076: 244), *на коемъ любо мѣстѣ* (945 / 1377 ПСРЛ I: 13), *или инъ которыи любо члѣкъ* (Напис 1161), *въ какоу любо да облчеться одежю* (XII / XIII УСт.: 223), *Възимати каковоу либо честь ѿ(т) приходящаго въ первую цркъвь имѣниа* (1284 КР: 94 а) та ін.

Ці ЛСТ не були продуктивними, а їх функціонування в українській мові обмежалося києворуським періодом. Одиначні вживання такого типу неозначених займенників у староукраїнській писемності свідчать радше про церковнослов'янську чи (говорячи про ділову документацію XVIII ст.) російську стихію, а не про активність чи продуктивність відповідних ЛСТ. Наприклад: *любо якій козакъ достане у татаръ коня доброго, того отоймутъ* (XVII ЛС: 4), *вопроси латинника, папу, или кардынала... и коего-либо латинского рода человека* (1588–1596 Виш. Кн.: 129), *для бунтовъ каковых либо бродяхъ, называючи(х)ся запорожскими козака(ми)* (1768 Коліївщина: 73).

Ні один з названих ЛСТ не зберігся до сьогодні.

Обмежене функціонування, а зрештою і занепад основного типу творення неозначених займенників за допомогою префікса **нѣ-** викликав особливо гостру потребу замінити ці форми іншими [Ткаченко 2008: 38, 39, 63], що зумовило формування нових ЛСТ.

У староукраїнській мові їх зафіксовано 11. Всі вони – новотвори цього періоду і, звичайно, не виникли одночасно.

Найраніше знаходимо форми з препозитивною часткою **будь-** [Самійленко 1970: 31], що утворилася від 2-ї ос. одн. (давніше 3-ї ос. одн.) наказового способу дієслова *бути* < псл. **bōdi* (ЕСУМ IV: 58). Як видно з грамот XIV–XV ст., саме вони становили найчисленнішу групу серед неозначених займенників і характеризувалися наявністю великої кількості

форм: *буди котории* (ССУМ I: 128) / *боудь котории* (129) / *боуд котории* / *боуд котории* (128) / *будь котории* (129), *боуди кто* / *боудь кто* / *боуді кто* / *боуд кто* (128), *боуді що* / *боуд що* / *боу(д) що* / *будь што* / *боуд што* (128), *боудь какьи* / *боуд какїи* / *боуд какы* (128) / *боудь каки* / *будь какїи* (129), *боудь каковъ* (129), *будь чии* (130).

Активно вживаними такі займенники були і в староукраїнській мові XVI–XVIII ст., і в новій українській мові. Наприклад: *а тело мое грешноє, будь который хрестининъ, або панъ Татаринъ, въ землю гдѣ погребѣтъ* (1577 AS VI: 71), *ани иншіе будь якіе небезпеченства* (1603 Пит.: 110), *такожъ буди хто с Полици з бунтовищиковъ и грабителей убѣгатъ будѣтъ* (1768 Коліївщина: 185), *каков бы ни был – будь-який* (1924–1933 РУАС: 681), *кому бы то ни было – будь-кому* (871), *кто-попало; когó-попало и т. д. – будь-хто́* (872) та ін.

Нині такі форми є літературною нормою: *будь-хто, будь-кого* ‘все одно (байдуже) хто; всякий’ (СУМ I: 250), *будь-чий, я, є* ‘все одно (байдуже) чий’ (250), *будь-що, будь-чого* ‘все одно (байдуже) що, що завгодно’ (250), *будь-який, а, е* ‘все одно (байдуже) який; всякий’ (250).

У пам’ятках нової української мови зафіксовано також неозначені займенники на *будлі-*, що виник унаслідок поєднання форманта *будь-* із давньою часткою *лі*. Наприклад: *Я напитаю там скарбову чи будлі-яку іншу службу* (І. Нечуй-Левицький)¹⁰ та ін. У словниках початку ХХ ст. такі форми лексикографовано здебільшого з поміткою «діал.»: (діал.) *будлі-який* (1924–1933 РУАС: 871), *кто-угодно, кто ни есть – будь (будлі-)хто* (871), *будлі-хто – кто-нибудь* (1927 Ніковський: 51)

У пам’ятках староукраїнської мови к. XIV–XV ст. вперше засвідчено використання західнослов’янзмів *которїи колвѣ* ‘будь-який’ (запозичення зі старочеської через старопольську – ст.-польськ. *którykolwie*, ст.-ч. *který-kolivěk*) (ССУМ I: 504), *кто колвекъ* ‘будь-хто’ (ст.-польськ. *ktokolwiek*) (ССУМ I: 524) і

¹⁰ Приклади без детальної паспортизації (тільки із зазначенням автора) взято з Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК).

який колвек (1401 УГр. XV: 26) ‘будь-який’ (ст.-ч. *jakykolivěk*). Наприклад: *мы Швидрикгаиль великий князь Олкгилдовичъ чынымъ знаменито сымъ нашимъ листомъ кождому ... кому колвекъ будетъ потребно* (1444 Арх. ЮЗР 1 / VI: 8).

Із часом староукраїнська мова запозичує саму словотвірну модель, результатом чого стало зрощення відмінкових форм українських відносних займенників *хто, що, которий, який* із західнослов’янською часткою **КОЛВЕК** (польськ. *kolwiek*, ч. *kolvěk* < *koli* + *-wie* + *-k* (Brückner: 247; Machek: 269, 682)), рідше її стягненою формою – **КОЛВЕ**. Похідні такого типу функціують до ХVIII ст. і зафіксовані на різних територіях України: *неха(и) то покаже ни(с)момъ яки(м) ко(л)век(к)* (1595 ККПС: 10 зв.), *яко и хто ко(л)векъ с приятеле(и) моихъ* (1655 ЛРК: 13 зв.), *просила безъ суда, жебы що(ж) ко(л)векъ даль* (1693 АППС 2: 155), *а мѣнь аекымъ колвекъ способомъ зотримаите* (1769 Удварі: 170) та ін.

Для нової української мови цей тип нехарактерний, за винятком одиничних фіксацій окремих лексем, зокрема: **якійкольвекъ** (1861 Закревський: 599).

У XIV–XV ст. активно використовували і неозначені займенники, утворені за допомогою форманта **КОЛИ** (*koli* < займенниковий корінь **ko* + частка **li* / *lě* (ЕССЯ 10: 85-86; Rejzek: 296)), запозичені зі старочеської і старопольської мов: *коториіу коли, котори коли, которы коли, котрыи коли* (ст.-польськ. *którykoli*, ст.-ч. *který-koli*) ‘будь-який, хто-небудь’ (ССУМ I: 504), *хто коли* (ст.-ч. *ktokoli*, ст.-польськ. *ktokoli*) ‘будь-хто’ (ССУМ I: 524), *што коли* (ст.-польськ. *sokoli*). Уживався названий формант як у препозиції, так і в постпозиції: *а коли которыи торговецъ поидеть торговать ис торунѧ* (1341 Гр. XIV: 24), *а што ко(л) ѡ(т) кого оуслышу* (1386 Гр. XIV: 65), *кому коли будетъ его потребно* (1407 УГр. XV: 35).

Для підсилення неозначеності частку **КОЛИ** могли поєднувати з іншою неозначеною часткою, поширеною у той час – **БОУДЬ**. У молдавських грамотах зафіксовано слово *которыи коли боудь* ‘який-небудь’ (ССУМ I: 507).

Наприклад: *а такожє слоубоуємы и имаємы воротити оусть записы тому истинно(м) королеви полскому и єго короуни, што перєдьковє нашы имили о(т) королевьства полско(г), **которыъ коли боудь** записы и тижь **которыъ коли боудь** перєдьковє нашы* (1436 Cost. II: 707).

У наступні століття цей ЛСТ не отримав розвитку.

У грамотах XIV–XV ст. фіксуємо сполучення відносних займенників із часткою **хоти / хотя** (< **xote* ‘хотячи’ – закостеніле утворення від дієслова *хотіти*, найімовірніше, його віддієприкметникова форма (ЕСУМ VI: 206–207)) у постпозиції, яка надавала сполученню семантики неозначеності. Зокрема: *волен пан Оножко тоє імєнє Дажєв ... продати ... и кому **хотя** записати* (1475 AS I: 72) та ін.

Від XVI ст. частка займає препозицію, що сприяє формуванню цілісного неозначеного похідного займенника. Такі форми зафіксовано, зокрема, у Нягівських повчаннях: *гадають, ажь лише дгьля грѣху кортаеть Бгѣ **хоть** кого* (XVI НП: 72 б–73 а), *што узавѣ **хоть який** дарѣ выдѣ Бога, хоть розумѣ, хоть писмо,.. имет келтовати на честь Божую* (141 а), *албо **хоть котрыи** такыи* (109 а).

У новій та сучасній українській мові аналізована частка у формі **хоч** входить до складу словосполучень із займенниками *хто, що, який, який-небудь* і под. і надає вислову означального значення ‘будь-який’, ‘всякий’. Наприклад: *Грицько бачив: Чіпка **хоч** кого підхилить під себе, й боявся... боявся за Христю!..* (Панас Мирний), *І **хоч який** він є в житті осібнім, а все ж він добрий римський громадянин* (Леся Українка), *Та **хоч що** там хай кажуть, а вона знає одне: з любові народився [Порфир]* (О. Гончар).

У діалектах названа частка функціює і в інших фонетичних варіантах. Зокрема: *хоц котрый, хоц чий* (Верхр. Лемки: 128), *хоц-хто, хоц-што* (Пиртей: 100), *хоть-котрый, хоть-чий, хоть-тко, хоть-датко, хоть-што* (Верхр. Зн.: 102), *хоть-який* (105), *хоц’-хто* (СБГ II: 346), *хот’-шчо* (346).

Використання запозиченої з румунської мови частки **варе** (< *oáre* ‘хіба, невже’ (ЕСУМ I: 331)) для творення неозначених займенників уперше фіксують пам’ятки староукраїнської мови XV ст. з території Молдавського князівства: *а тако(ж) варе кто име(т) брати ѿ(т) на(с) дєсѣтину* (1463 Угр. XV: 117), *варе що за ку(н)ци и боу(д) о(т) колѣ приїду(т)* (1460 DIR “А”: 515). Із XVI ст. зона активного поширення таких похідних переноситься на територію Закарпаття, власне – на Мараморощину, де тісно співіснувало українське та румунське населення. Найбільше цих форм ужито в Нягівських повчаннях: *варе у котрый часъ члѣвкъ грѣшный изъдыхнетъ ико милостивому Богу* (XVI НП, 31), *варе кто не иметъ носити крестъ свуй* (31), *симбрелю варе чий не держи у себе* (19), *варе што мене просити изъ вѣровѣ, послухатъ насъ Бѣъ* (100).

На іншій території України похідні названого типу не виявлено. Ймовірно, староукраїнські займенники *варе котрый* (СУМ 16–17 3: 177), *варе кто* (177), *варе чий* (178), *варе що (варе што)* (178) можна віднести до локальних діалектних утворень, які досить швидко вийшли з ужитку і не збереглися в сучасній українській літературній мові. Як залишок, у буковинських говорах вживають саму частку *варе (вари, варі)* ‘мабуть’ (СлБГ: 47). Наприклад: *Вари дощю сегодни ни буди*. ‘Мабуть, дощу сьогодні не буде’.

Серед займенникових новотворів староукраїнської мови найвиразніше виявилися неозначені займенники, утворені за допомогою частки займенникового походження **-сь**, співвідносної з формами давального (неповнозначного) і (мабуть, пізніше) знахідного відмінків зворотного займенника **si* (ЕСУМ V: 492). Старші свідчення таких форм відносять до XVI ст. [Бевзенко 1960: 178] – *которысь (котрысь), хтось, чийсь, штось, акийсь*. Наприклад: *штось за то хлопѣцу дати* (1655 ЛРК: 16 зв.). Зазначений ЛСТ набув особливого поширення й розвитку приблизно з XVIII ст.: *мене аки(й)сь узавѣ стра(х)* (1693 АППС 2: 142), *же, ис чиейсь науки, и(р)вала собачую ше(р)сть* (142), *они слыхали о(т) когось* (1768 Коліївщина: 231).

Нині форми неозначених займенників із формантом **-сь** активно використовуються і є літературною нормою: **хтось**, **когось** ‘якась людина, істота’ (СУМ XI: 166), **щось** ‘невизначений або невідомий предмет, якість явище і т. ін.; невідомо, неясно що’ (608), **якийсь**, **якась**, **якесь** ‘невідомо який’ (637), **котрийсь**, **ась**, **есь** ‘якийсь’ (312), **чийсь**, **чиясь**, **чиєсь** ‘невідомо кому належний, невідомо чий’ (322).

Займенники з часткою **-сь** поширені в усіх діалектах української мови, за винятком лемківських говорів, де маємо **-сі** / **-си**: **кто-сі**, **што-сі**, **який-си**, **котрий-си** (*ci*) (Верхр. Лемки: 128). Існування на цій території саме таких форм зумовлено впливом чеської та словацької мов, у яких неозначені займенники утворюються за допомогою форманта **-si** (ч. *kdosi, cosi, jakýsi* та ін.) < псл. **si* (2-а ос. одн. старого оптативу від кореня **es-* ‘бути’ (Rejzek: 600)).

У пам’ятках староукраїнського періоду зафіксовано незмінне слово **леда** (**lěda* < **lě* + **da* (ЕССЯ 14: 178–179)), яке використовували в препозиції з іменником для передавання семантики ‘будь-який’, ‘всякий’. Наприклад: *А то че(му); для того понеже основанїа дхѣ стѣго прѣм(д)рости не мѣла, бѣ(з) которого фундаме(н)тѣ клѣтка, ѡ(т) леда вѣтрѣца ро(з)валитисѣ мѹси(т)* (1598 Виш. Кн.: 277). Ця частка могла не тільки вживатися самотійно, але й брати участь у творенні неозначених займенників – **ледакоторый** ‘котрий-небудь, який-небудь’ (СУМ 16–17 16: 8), **ледахто** ‘будь-хто, хто-небудь’ (8), **ледащо** ‘казна-що’ (8), **ледаякий**, **ледаякій** ‘будь-який’ (8). Перша фіксація неозначених займенників такого типу припадає на к. XVI – поч. XVII ст: **ледащо** *збираючий* (1596 Зиз. Лекс.: 146), *вєликаѣ мѹ(д)ро(ст) не быти всквѣпливы(м) в справа(х)... до того тѣ(ж) приналежи(т) не леда которы(м) людѣ(м) слово(м) вѣрити* (1623 Мог. Кн.: 14).

Паралельно з нею вживали полонізований варіант **лада** / **ляда** (польськ. *lada* ‘будь-який, всякий; неважливий’ (Brückner I: 289)), поєднуючись з яким, неозначений займенник отримував значення зневажливості – ‘абиякий, неважливий, неістотний’. Пор.: **ледаякий**, **ледаякій** ‘будь-який’ і **лядаякий**

‘такий-сякий, який-небудь’, *ледахто* ‘будь-хто, хто-небудь’ і *лядакто* ‘будь-хто, хто-небудь, перший-ліпший’.

Похідні такого типу зафіксовано в лексикографічних працях новоукраїнського періоду, зокрема у словнику Є. І. Желехівського та С. Г. Недільського, Б. Д. Грінченка, у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова. У СУМі лексикографовано три неозначені займенники з часткою *леда-* з поміткою «діал.»: *леда-хто* ‘будь-хто або хтось, до кого немає довір’я’ (СУМ IV: 466), *леда-що* ‘будь-яка, яка-небудь дрібниця’ (467), *леда-який* ‘поганий, ледачий’ (467).

Попри те, що цей ЛСТ вийшов із літературного вжитку, похідні на *леда-* збережено в південно-західному наріччі, зокрема в буковинських (*леда-який* ‘який-небудь’, ‘такий-сякий’ (СлБГ: 255)), гуцульських (*леда-який* ‘будь-який’, ‘негідний’ (Піпаш: 92)), закарпатських (*ледаякий* ‘нікудишній, поганий’ (Сабадош: 160)), бойківських (*леда-йакый*, *леда-хто*, *леда-що* (СБГ I: 406)) та лемківських (*леда-хто*, *леда-що*, *леда-котрий*, *леда-чий*, *леда-який* (Пиртей: 184)) говорах. Полонізм *ляда* зі значенням ‘будь-який’ сьогодні функціює в західнополіських говірках (СЗГ I: 296).

До новотворів староукраїнської мови належать і неозначені займенники з префіксом *де-*. За спостереженнями С. П. Бевзенка, виникли вони досить пізно і зовсім не фіксуються навіть пам’ятками ХVIII ст. [Бевзенко 1960, 178]. Однак відповідні похідні (поряд із більш поширеними на тій території з префіксом *да-*) засвідчено давньою закарпатською пам’яткою – Нягівськими повчаннями, датованою ХVI ст. Наприклад: *обицяетъ Господь Бгъ много дешто на сюмъ свѣтъъ и по смерти пожитокъ вѣчный* (ХVI НП: 210), *естъ деякое згъля доброе на лѣкъ* (155). Щоправда, від ХVII ст. українські пам’ятки з інших територій засвідчують займенникові утворення з *где-* [Бевзенко 1960, 178], однак кількість їх невелика: *для справова(н)ня гдеяки(х) рѣчи(и)* (1652 ЛРК: 2 зв.), *Матка моя ... гдещо того меду продала* (1676 АППС 1: 42 б).

Дуже маловживаними ці форми були й у ХVІІІ ст. Зокрема: *в то(й) за(с) скринѣ на(й)довалося жєнски(х) сорочокъ стѣмъ,.. и (м)ного дѣаки(х) рупєсковъ* (1695 АППС 2: 168). Значно зростає їх використання в новій українській мові: *дещо* (1843 Б.-Н.: 405, 114; 1861 Закревський: 309; 1907–1909 Гр. І: 374), *дехто* (1843 Б.-Н.: 114; 1861 Закревський: 309; 1907–1909 Гр. І: 373), *деякій, -ая, -ее* (1843 Б.-Н.: 114; 1861 Закревський: 309) / *деякий* (1907–1909 Гр. І: 374), *де-чий* (373). Уже в «Російсько-українському словнику» за ред. А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова похідні на *де-* подано як еквіваленти до різних за структурою неозначених займенників російської мови. Пор.: *кое-какой – деякий* (1924–1933 РУАС: 1552), *некоторый – декотрий, кот(о)рий инший, деякий* (623), *какой-нибудь (из нескольких) – декотрий* (681).

Нині такі форми є літературною нормою: *дехто* ‘деякі люди, невелика група людей з числа інших’ (СУМ ІІ: 260), *дещо* ‘небагато чого; що-небудь, щось’ (261), *деякий* 1. ‘конкретно, точно не визначений; якийсь’. 2. ‘незначний, невеликий’ (261), *декотрий* ‘= деякий’ (236). Наприклад: *Від багатьох інших залишилися в пам’яті тільки імена, а дечий зовсім забулися* (М. Дейчаківський), *У декого у голові – просто порожнеча* (газета «День») та ін.

У деяких західноукраїнських говорах відповідником літературного префікса *де-* виступає *да-*. Виникли такі займенники не пізніше ХVІ ст. як спільне українсько-словацьке утворення в районі, що охоплює східнословацькі, лемківські та західну частину закарпатських говорів [Дзендзелівський 1969: 154]. У закарпатських писемних пам’ятках ці форми дуже широко фіксуються з кінця ХVІІ ст. Наприклад, у повістях із «Gesta Romanorum»: *дашито хотять дустати оу пановъ* (Яворський 1929: 15), *хоть юмъ дакто и каже* (36); в «Обороні...» М. Андрелли: *ачей бы дакто отъ нашихъ учителя учуль* (Оборона: 254). Із цього ж часу їх засвідчено й у пам’ятках зі східної частини Закарпаття – Мараморощини, деякі з них, можливо, із Тячівщини, і відбивають риси місцевих говорів [Дзендзелівський 1969: 152]. Наприклад, в Углянському учительному Євангелії: *дакому* (Яворський 1931: 42); в Углянському збірнику

«Ключ» (к. ХVІІ, можливо, поч. ХVІІІ ст.): *дашто, дакто, дахто* (Яворский 1931: 75); у повчаннях на Євангеліє по Нягівському списку 1758 р.: *дарованы дачимъ* (1758 НЄ: 97). Широка фіксація цього явища у марамороських пам'ятках кінця ХVІІ ст., як переконливо зауважував Й. О. Дзендзелівський, уже сама передбачає широке вживання його в живій розмовній мові не лише в середині, а й у першій половині ХVІІ ст. [Дзендзелівський 1969: 154].

Нині такі займенники і прислівники широко вживають на всій території Закарпаття, за винятком Рахівщини, де відповідно виступає літературне *де-*. Ізогласа форм *да-* продовжується в лемківських говорах (Верхр. Зн. ІІ: 235; Верхр. Лемки: 408, 409), у бойківському діалекті та в словацьких східних і центральних діалектах і словацькій літературній мові [Дзендзелівський 1969: 151–152].

Приблизно з ХVІІІ ст. засвідчено неозначені займенники з дієслівною часткою *-небудь*, яка утворилася в результаті злиття заперечної частки *не* і дієслова *бути* у формі 2-ї ос. одн. наказового способу – *-будь* (< псл. **bqdi*) (ЕСУМ ІV: 58): *той же рокъ на овоци всякіе такъ оскудній былъ, же барзо рѣдко где можно было найти овоць **якойнибудь*** (1717–1767 Дн. Марк.: 7). Сьогодні вони є літературною нормою: *що-небудь* ‘який-небудь предмет, якесь явище і т. ін. з ряду подібних або все одно, який предмет, яке явище тощо’ (СУМ ХІ: 606), *хто-небудь* ‘яка-небудь людина, байдуже хто’ (166), *який-небудь* ‘той або інший; байдуже, який саме’ (637), *чий-небудь* ‘належний тому або іншому, стос. до того або іншого, безвідносно до кого-, чого-небудь конкретного’ (322), *котрий-небудь* ‘= який-небудь’ (СУМ ІV: 311).

У новій українській мові виникає 4 нові ЛСТ.

Похідні з компонентом *аби-*, що його утворено внаслідок злиття сполучника й частки *а* з формами 2-ї чи 3-ї ос. аориста дієслова **byti*, які згодом теж набули значення умовної частки (ЕСУМ І: 38), знаходимо, починаючи з ХІХ ст., зокрема в словниках: *Абы-що ни то ни се. См. Нисенитниця* (1843 Б.-Н.: 405), *Абы-що (аби-що). Нѣчто; что-нибудь* (42), *Абы-хто (мѣст.*

неопред.) *Кто-либо; кто-нибудь; всякой* (42), *Абы-якій, -ая, -ее* (мгъст. неопред.) *Какой-нибудь; какой ни попало* (42), *абыхто* (1861 Закревський: 255), *абыщо* (255), *абыякій* (255). Кількість використань таких неозначених займенників у ХІХ – на поч. ХХ ст. невелика. Наприклад: *Побить, то й абыхто знайдеця, – от инше діло пожалувать!* (Номис), *вивчить мене на маляра, хоч абыякого, хоч поганенького, аби тільки на маляра* (С. Васильченко). Водночас, незважаючи на низьку частотність, займенники цього типу подано як можливі варіанти перекладу російських відповідників, однак із семантичною маркованістю – ‘зневажливість’, ‘незначимість’, ‘заперечення’. Пор.: *Всякий (презрительно) – аби-хто* (1924–1933 РУАС: 168), *Невесть – (пренебр.) аби-хто, абій-що, аби-який* (1497), *Кое-какой – (пустячный) аби-який* (748).

І в сучасній українській мові неозначені займенники з часткою-префіксом **аби-** вирізняються серед інших особливістю семантики. Пор.: *абыхто, абыкого* ‘будь-хто, хто-небудь, кожний’ (СУМ І: 3), *абыщо, абычого* ‘байдуже що, що-небудь, будь-що’, ‘дрібниця’, ‘дурниця, нісенітниця’ (3), *абычий, я, є* ‘байдуже чий, який належить будь-кому’ (3), *абыякий, а, е* 1. ‘будь-який, звичайний, нічим не примітний’. 2. ‘Недоброякісний, поганий’ (3).

Приєднання заперечної частки **не** до неозначеного займенника з першим компонентом **аби-** надає йому виразного емоційно-експресивного значення – ‘не такий, як усі’, ‘видатний’, ‘незвичайний’ тощо: *Не абы-якій, -ая, -ее; не бы-якій, не просто, а знатный; дорогой* (1843 Б.-Н.: 42), *Небыякій, -ая, -ее (и. пр.) Не какой-нибудь. Отмгънный; отличный (метаплазмъ)* (240). Похідні цього типу набувають поширення в новій українській мові. Наприклад: *Артисти, певно, вже догадуються, що був дід людина проста й малописьменна, але це не завадило йому разом з Григорієм відіграти в ХІХ столітті неабыяку роль у справі науки й освіти українського народу* (О. Довженко), *Я казав, що мій Іван майстер неабыякий* (І. Франко) тощо.

Неозначені займенники з постпозитивною часткою **-будь** здебільшого притаманні для нової української мови. Наприклад: *Хоч би **що-будь** вимовила, нехай таке саме немиле, нехай гірше, та інше!* (Марко Вовчок), *В великім клопоті **хто-будь** береться радити чоловікові, так що він не знає, кого слухати* (І. Франко). Вони не отримали поширення, хоча в словниках поч. ХХ ст. форми з постпозитивним і препозитивним компонентом **будь** подано як рівноправні варіанти. Пор.: *кто-попало; кого-попало и т. д. – **будь-хто, хто-будь*** (1924–1933 РУАС: 872) та ін.

Нині такі форми мають розмовний характер і здебільшого вживані в південно-західному наріччі, зокрема бойківських: *хто-будь* (СБГ II: 348) та долівських: *хто будь, щобудь, якій будь, котрый будь, чий будь* (Верхр. Дол.: 73) говорах. Водночас фіксуємо їх і в літературній мові, зокрема: *Якщо нічого не має сенсу – що заважає тобі придумати **який-будь** сенс?* (Остап Українець).

Утворення з частками дієслівного походження **бозна-, казна-, хтозна-** та ін. є надбаннями суто уснорозмовних стилів мови. Знаходимо їх у творах нової української літератури від ХІХ ст. [Бевзенко 1960: 179]. Неозначені займенники цього типу зафіксовано в словниках досить пізно: *ка-зна що* (1861 Закревський: 455), *бо-зна що* (1907–1909 Гр. I: 82) ‘дурниці’, *Ахинея – нісенітниця, дурниця, курзу-верзу, казна-що* (1924–1933 РУАС: 12), *Невесть – (не зна-) хто, що, який, куди, (пренебр.) бо-зна (ка-зна, кат-зна и т. п.) -хто, -що, -який, -куди* (1497), *Бог знает какой – бо-зна який* (46).

Розмовне мовлення позначене також функціюванням похідних неозначених займенників із виразним емоційно-експресивним значенням, які утворюються за допомогою складних препозитивних формантів **батьказна-, чорт(и)батьказна-, бісизна-, невідь-** (< **ne vědě* ‘не знати’ (ЕСУМ IV: 59)), діалектного лемківського **бодай-** (виник із давнього словосполучення *бог дай* (ЕСУМ I: 221)) та ін. Наприклад: *І не обридне вам, – каже Запорожець, – **чорти-батька-зна чого** блукать по світу!* (О. Стороженко), *А то верзе **біси зна що** Та й думає* (Т. Шевченко), *Й до могого слуху тоненький голосок*

долітає, якби із *невідь якої* далечини (А. Кондратюк), *бодай який* ‘будь-який’ (Верхр. Лемки: 128; Верхр. Зн.: 105).

Частки **бозна-**, **казна-**, **хтозна-** і под. постали внаслідок скорочення і стягнення членів відповідних словосполучень: *бог знає* (ЕСУМ I: 223), *кат зна(є)* (ЕСУМ II: 342), *хто зна(є)* тощо. Зокрема, П. П. Білецький-Носенко так пояснював значення і походження слова **казна**: *Казна* – «*Катъ знає или знаетъ*». Палачь то знаетъ, чтобъ не сказать: бѣсь знаетъ! «*Се катъ зна, се казна-що!*» Это ни на что не похоже! «*Се казна-чій!*» Это невѣдомо чей. «*Казна-що каже!*» Бѣсь его знаетъ, что онъ городить, бредитъ (1843 Б.-Н.: 177). Стійкі сполуки (синтаксичні фразеологізми) такого типу відомі на всіх етапах розвитку української мови: *Назвали єго слованє свои(м) языко(м) црїгра(д) що на остатокъ то(л)ко то є(д)но зъ бѣ знає якоє про(з)ви(с)ко боудє мати* (поч. XVII УЄ № 91: 202 зв.–203), *Ба и въ такърочной войнѣ бѣ вѣсть, якъ бы было, Кгдабы запорозское войско не прибыло* (1622 Сак. В.: 49 зв.), *бѣ то знае(т) хто то вчини(л)* (1655 ЛРК: 22) та ін.

Для розмовного мовлення характерні також займенники, утворені за допомогою форманта **-то**, приєднуваного до похідної твірної основи: **хтось-то**, **якийсь-то**, зокрема: *В суворім погляді похмурих очей, в непорушних обличчях лежала якась-то дума глибока* (М. Старицький), *і хтось то боїться, що про його неправедні діла дізнаються люди в далекому майбутньому* (Р. Іваничук), *Та сам собі оце шукаю когось-то, з ним щоб розмовлять* (Т. Шевченко).

Лінгвістичний аналіз неозначених афіксальних займенників, зафіксованих у пам’ятках української мови, у ретроспективі вможливив такі висновки:

1. Упродовж розвитку української мови функціювало чимало ЛСТ афіксальних неозначених займенників. Однак не всі вони збереглися до сьогодні і стали надбанням української літературної мови.

2. Основна частина ЛСТ неозначених займенників сучасної української мови сформувалася у староукраїнський період.

3. Літературною нормою сучасної української мови є ЛСТ з препозитивними формантами **будь-**, **хоч**, що виникли у XIV–XV ст.; препозитивними **де-** і постпозитивним **-сь**, утворення яких припадає на XVI ст., а також позпозитивним **-небудь**, перші фіксації якого маємо з XVIII ст.

4. У південно-західному наріччі активно функціують сформовані в XVI ст. ЛСТ з препозитивними формантами **да-** і **леда-**.

5. Усі ЛСТ, що виникли в період нової української мови, окрім з формантом **аби-**, характерні для розмовного мовлення.

6. Велика кількість формантів свідчить про широкі словотвірні можливості української мови, багатство її словотворчих засобів і вказує на довготривалість процесу формування системи неозначених займенників сучасної української мови.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

АЖ 1611 – Матвієнко, А. М., Мойсієнко, В. М. (упор.). (2002). *Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року*. Житомир.

АППС 1 – Чепіга, І. П., Штанденко, У. М. (упор.). (2017). *Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр. Збірник актових документів* (кн. 1). Київ: Наукова думка.

АППС 2 – Москаленко, Л. А. (упор.). (2017). *Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Збірник актових документів* (кн. 2). Київ: КММ.

АрхЮЗР – *Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ*. (1859–1914). (ч. 1–8). Київ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго.

Верхр. Зн. – Верхратский, І. (1899). Знадоби для пізнання угорско-руських говорів. *Записки НТШ*, 27–30.

Верхр. Лемки – Верхратский, І. (1902). *Про говор галицких лемків*. Львів: З печатії НТШ.

Верхр. Дол. – Верхратский, І. (1900). Про говор долівський. *Записки НТШ*. (т. 35–36, кн. 3–4, с. 1–128). Львів.

Виш. Кн. – Книжка Йоанна мниха Вишенского ... І. П. Єрьомін (упор.). (1959), *Іван Вишенський. Твори* (с. 125–158). Київ: Держлітвидав.

Гр. XIV – Пещак, М. М. (упор.). (1974). *Грамоти XIV ст.* Київ: Наукова думка.

ГРАК – Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. Київ, Львів, Єна. <https://uacorpus.org/Kyiv/ua> (дата звернення: 09.01.2025).

Дн. Марк. – Лазаревський, Ал. (ред.). (1893–1897). *Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.)*. (ч. 1–3). Київ.

Зиз. Лекс. – «Лексис» Лаврентія Зизанія. В. В. Німчук (упор.). (1964), *«Лексис» Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская* (с. 23–89). Київ: Наукова думка.

Ізб. 1076 (Ізб. 1076) – Котков, С. І. (ред.). (1965). *Изборник 1076 года: Тексты и исследования*. Москва: Наука.

КЗК – Ящук, Л. В. (упор.). (2018). *Кременецька земська книга 1578 року*. Кременець: Кремен.-Почаїв. держ. іст.-архітектур. заповідник.

ККПС – Боряк, Г. В., Гирич, Т. Ю., Гісцова, Л. З., Кравченко, В. М., Німчук, В. В., Сергійчук, Г. С., Страшко, В. В., Яковенко, Н. М. (упор.). (1991). *Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*. Київ: Наукова думка.

Коліївщина – Синяк, І. (упор.). (2019). *Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та мемуарній спадщині. Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі*. Київ: НАН України, Ін-тут історії України.

КР – Рязанська кормча 1284 р. – ГПБ, Ф. п. І, 1, 402 л.

ЛРК – Маштабей, О. М., Самійленко, В. Г., Шарпило, Б. А. (упор.). (1986). *Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.* Київ: Наукова думка.

ЛС – Дзира, Я. І. (упор.). (1971). *Літопис Самовидця*. Київ: Наукова думка.

Мог. Кн. – *Книга дийи нарыцаєма злото ... трудолюбіємъ Петра Могили...* (1623). Київ.

МС – Жуковская, Л. П., Владимірова, Л. А., Панкратова, Н. П. (упор.). (1983). *Апракос Мстислава Великого*. Москва: Наука.

Напис 1161 – Написи на хресті Єфросинії Полоцької 1161 року. В. Німчук. (2015), *Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст.* (с. 195–196). Житомир: Полісся.

НС – Поученія на евангеліє по Няговскому списку 1758 г. А. Петровъ. (1921), *Матеріали для історіи Угорской Руси. VII. Памятники церковно-религіозной жизни угроруссовъ XVI–XVII вв.* (с. 1–226). Петроградъ: Академическая двѣнадцатая государственная типографія.

НП – Дэже, Л. (1985). *Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ)*. Дебрецен: Kossuth Lajos. Tudományegyetem.

Оборона – «Оборона вѣрному члѣвку» Іерея Михаила. А. Петровъ (1914), *Матеріали для історіи Угорской Руси. VII. Памятники церковно-религіозной жизни угроруссовъ XVI–XVII вв.* (с. 227–295). С.-Петербургъ: Типографія Императорской академіи наукъ.

Пит. – Вопросы и отвѣты православному зѣ папѣжникомъ 1603 года. *Русская историческая библіотека, издаваемая Археографическою Комиссіею. Т. 7: Памятники полемической литературы въ Западной Руси* (1882). (кн. 2, с. 1–110). Петербург: Типографія Главного управл. Уделов.

ПЛ – Передрієнко, В. А. (упор.). (1987). *Приватні листи ХVІІІ ст.* Київ: Наукова думка.

ПСРЛ I – Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись* (2-е изд.). (1926–1928). Ленинград: Изд-во АН СССР.

ПСРЛ II – Ипатьевская лѣтопись. *Полное собрание русских лѣтописей. Т. 2: Ипатьевская лѣтопись* (2-е изд.). (1908). Санкт-Петербург: Типографія М. А. Александрова.

Сак. – Сакович, К. Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его королевскои милости запорозкого. В. П. Колосова, В. І. Крекотень, М. М. Сулима (упор.). (1978), *Українська поезія кінець XVI – середина XVII ст.* Київ: Наукова думка.

Угр. XV – Русанівський, В. М. (упор.). (1965). *Українські грамоти XV ст.* Київ: Наукова думка.

Удвари – Удвари, І. (2005). *Собрание источников для изучения русинской письменности. II. Епископы Гавриил Блажовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время.* Ниредьхаза.

УЄ № 91 – *Учительне євангеліє*. [Б.м.н.], поч. XVII ст. – Зберігається у Рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки НАН України, ф. 77, № 91.

Уж. П. – Колесса, О. (1925). Ужгородський «Полуставъ» у пергаментовій рукописі XIV в. *Записки НТШ*, 141–143, 1–59.

УСт. – Ищенко, Д. С. (1976). Устав студийский по списку XII в. (фрагменты). С. И. Котков, В. Я. Дерягин (ред.), *Источники по истории русского языка* (с. 121–130). Москва: Наука.

Яворский 1929 – Яворский, Ю. А. (1929). *Повести из «Gesta romanorum» в карпато-русской обработке к. XVII в.* Прага: Русский институт.

Яворский 1931 – Яворский, Ю. А. (1931). *Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI–XVIII вѣковъ.* Прага: Státní tiskárna v Praze.

AS – Radziwiński, Z., Skobielski, P., Gorczak, B. (1887–1910). *Archiwum księżąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* (т. 1–7). Lwów: Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego.

Cost. – Costăchescu, M. (1931–1932). *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare* (vol. 1–2). București: Viața Românească.

DIR “A” – Ionașcu, I., Lăzărescu-Ionescu, L., Cămpina, B., Stănescu, E., Prodan, D., Roller, M. (red.). (1951). *Documente privind Istoria României. Veacul XVI. A. Moldova. Volumul II (1551–1570)*. București: Editura Academiei Republicii Populare Române.

Rejzek – Rejzek, J. (2012). *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Б.-Н. – Білецький-Носенко, П. (1966). *Словник української мови*. Київ: Наукова думка.

Гр. – Грінченко, Б. (1907–1909). *Словарь української мови: у 4 т.* Київ.

ЕСУМ – Мельничук, О. С. (ред.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (т. 1–6). Київ: Наукова думка.

Закревський – Закревскій, Н. (1861). *Старосвѣтскій бандуриста. Кн. 3: Словарь малороссійскихъ идіомовъ* (с. 245–628). Москва: Въ Университетской типографіи.

Ніковський – Ніковський, А. (1927). *Словник українсько-російський*. Київ: Горно.

Пиртей – Пиртей, П. С. (б. д.). *Словник лемківської говірки. Матеріали до словника*. [Б. м. в.].

Піпаш – Піпаш, Ю. О., Галас, Б. К. (2005). *Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)*. Ужгород.

Прав. сл. – Голоскевич, Г. (1929). *Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)*. Харків.

РУАС – Кримський, А., Єфремов, С. (2007). *Російсько-український словник* (Електронна версія).

Сабадош – Сабадош, І. В. (2008). *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород: Ліра.

СБГ – Онішкевич, М. Й. (1984). *Словник бойківських говірок: у 2 ч.* Київ: Наукова думка.

СЗПГ – Аркушин, Г. Л. (2000). *Словник західнополіських говірок: у 2 т.* Луцьк: Вежа.

СлБГ – Гуйванюк, Н. В. (ред.). (2005). *Словник буковинських говірок.* Чернівці: Рута.

ССУМ – Гумецька, Л. Л. (ред.). (1977–1978). *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ – Білодід, І. К. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ 16–17 – Гринчишин, Д. (ред.). (1994–...). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. (вип. 1–...).* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ЭССЯ – Трубацев, О. Н., Журавлев, А. Ф., Варбот Ж. Ж. (ред.). (1974–...). *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд (вып. 1–...).* Москва: Наука.

Brückner – Brückner, A. (1927). *Słownik etymologiczny języka polskiego* (т. 1). Kraków: Nakład i własność Krakowskiej Spółki Wydawniczej.

Machek – Machek, V. (1968). *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha: Academia.

ЛІТЕРАТУРА

Бевзенко, С. П. (1960). *Історична морфологія української мови.* Ужгород: Закарпатське обласне видавництво.

Гумецька, Л. Л. (1958). *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.* Київ: Вид-во АН УРСР.

Дзендзелівський, Й. О. (1969). *Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі.* Київ: Наукова думка.

Самійленко, С. П. (1970). *Нариси з історичної морфології української мови* (ч. 2). Київ: Вища школа.

Ткаченко, О. Б. (ред.). (2008). *Історична типологія слов'янських мов*. Київ: Довіра.

І. Т. Кузьма

СЛОВОТВІРНА ПАРАДИГМА РОДОВОГО ВІДМІНКА

(антропонімна та геортонімна зони)

Розвиток основоцентричного підходу до вивчення словотвору посприяв особливому зосередженню уваги мовознавців на комплексній класифікаційній одиниці системи – словотвірній парадигмі («множина дериватів, безпосередньо мотивованих одним твірним словом» [Грещук 2007: 10]). Саме вона дозволяє не тільки «зафіксувати у всій повноті дериваційну спроможність твірних різних лексико-граматичних, а в їх межах – структурно-семантичних груп», але й виступає «каталізатором планомірного вивчення» [Грещук 2007: 21] дериваційного потенціалу, виконує прогностичну функцію [Валюх 2011: 25], дозволяє простежити «способи словотворення і словотворчі ресурси у їх взаємозв'язках і взаємодії» [Грещук 1995: 20], а також з'ясувати чинники, «які впливають на дериваційну поведінку твірних, зумовлюють можливості акту деривації чи унеможливлюють його» [Валюх 2011: 25].

У словотворі розрізняють два типи парадигм: конкретні й типові. Конкретна – це двопланова одиниця, яка має план змісту й засоби його вираження (план форми) і «охоплює всі похідні слова, утворені на першому ступені деривації, або безпосередньо від нього» [Валюх 2006: 7]. Між собою члени конкретної словотвірної парадигми «перебувають у відношеннях кодеривації, тобто вони є семантично рівноправними величинами, пов'язаними не безпосередньо, а опосередковано, через семантику твірного слова. Конкретні словотвірні парадигми слів однієї лексико-семантичної групи не завжди є однорідними щодо їхнього кількісного і якісного складу. Це зумовлено наявними в мові формально-семантичними, стилістичними та іншими обмеженнями. Типову словотвірну парадигму виводять із тих семантичних позицій, які містить конкретна парадигма кожного слова, що входить до складу

певної лексико-семантичної групи» [Валюх 2006: 7]. Типова парадигма має «узагальнений характер», оскільки «репрезентує всю сукупність «семантичних позицій» потенційних похідних одного ступеня похідності, які **можуть бути утворені** від твірної певної семантики»[Вакарюк 2007: 122], тобто це «одиниця плану змісту», яку «формують словотвірні значення»[Ципердюк 2014: 13].

В. Грещук «для виявлення й характеристики словотворчого потенціалу і його реалізації кожною частиною мови» пропонує ввести ще ширше поняття – «загальнокатегоріальної (частиномовної) словотвірної парадигми»[Грещук 2007: 11], яка виявляється в «сукупності семантичних позицій і їх репрезентантів усіх типових словотвірних парадигм кожної частини мови»[Грещук 2007: 11].

Попри те, що настанови І. Ковалика (рівномірно «враховувати як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)» [Ковалик 1961: 6–7] у словотворчому процесі) спонукали українських дериватологів до ґрунтовних основоцентричних досліджень ([Горпинич 1976], [Грещук 2005], [Грещук, Бачкур, Джочка, Пославська 2007], [Валюх 2005], [Познанський 2014], [Ципердюк 2014]), [Костриба 2023] та ін.), ми поки що не маємо вичерпного опису дериваційної поведінки всіх структурних, граматичних і семантичних груп твірних баз. Ідеться не тільки про словотвірні парадигми «периферійних» частини мови (їх аналіз, безперечно, матиме важливе значення «для створення повноцінної основоцентричної дериватології»[Грещук 2007: 25-26]), а й про унікальний деривант в українській мові різних періодів – **непочаткову граматичну форму** змінних частин мови. Це, звичайно, насамперед елемент морфологічної парадигми і предмет дослідження морфології: кожна змінна частина мови має початкову й похідні форми, що відображають її словозміну, формують морфологічну парадигму. Граматичну (морфологічну) форму вивчають переважно як засіб вираження граматичних значень, підпорядкованих різним граматичним категоріям або ж як результат «морфологічної (парадигматичної) деривації» [Ковалик 1979: 10]. Як можлива повноцінна

одиниця **словотвірної** системи, зокрема як елемент словотвірної пари, ланцюжка, гнізда, а насамперед як **особлива вершина дериваційної парадигми** морфологічна форма слова ще послідовно не досліджена: частково виявлено й опрацьовано в діяхронно-синхронному основоцентричному річищі тільки деякі іменні непочаткові форми-дериванти української мови [Кузьма 2017, 2018, 2021, 2023, 2024].

Словотвірна парадигма має багато спільного з морфологічною та синтаксичною, на що звернула увагу З. Валюх, наголосивши на ізоморфізмі цієї одиниці в усіх трьох підсистемах: він полягає передусім у тому, що ці парадигми «становлять своєрідні класифікаційні ряди, схеми породження... вторинних одиниць з однієї вихідної одиниці. Спільним для словотвірної та словозмінної парадигм є наявність у їхній структурі двох частин: постійної, яка об'єднує всі компоненти парадигми, та змінної, у якій компоненти парадигми розрізняються і протиставляються. Постійними елементами обох парадигм є основа (твірна чи граматична), змінними – дериваційні чи словозмінні (формотворчі) афікси. В основі структурування словотвірної та словозмінної парадигм лежить протиставлення значень: у морфології словозмінних граматичних значень, у словотворі – словотвірних (дериваційних) значень. Подібність словотвірної та словозмінної парадигм ґрунтується також на здатності їхніх компонентів до чергування залежно від синтаксичної позиції. Словозмінна парадигма – це набір словоформ тієї самої формотворчої основи, що реалізують її граматичні потенції, закладені системою мови. Словотвірна парадигма – це комплексна дериваційна одиниця, складниками якої є похідні тієї самої твірної основи, що реалізують її дериваційні потенції» [Валюх 2006: 7–8].

Узаємодія синтаксичної, морфологічної і словотвірної парадигм найвиразніше простежується тоді, коли деривантом виступає саме **непочаткова відмінкова форма** – одночасно і **вершина словотвірної парадигми**, дериваційний потенціал якої реалізується у відповідній **вихідній**

синтаксичній конструкції, і похідна одиниця морфологічної парадигми змінного слова. Це, зокрема, яскраво ілюструють представлені в цьому розділі оніми, мотивовані **родовим однини і множини** – формами, що засвідчили найвищу словотвірну продуктивність серед непрямих відмінків іменника (детальніше про ці дериванти див. [Кузьма 2023, 2024]).

Діахронну **лексикалізацію генітива** при трансономатизації презентують насамперед давні українські антропоніми, мотивовані особовими назвами батька, часом інших осіб (тільки деякі з них збереглися як офіційні родові прізвища), досить рідко географічні назви, переважно мікротопоніми чи найменування різних міських і сільських об'єктів, похідних від особових назв, а також більшість назв церковних/народних свят, мотивованих іменами святих. Це пов'язано як з етимологією і семантичними функціями цього відмінка, так із синтаксичною сполучуваністю морфологічної форми. Широкий діапазон функцій родового «загалом зумовлений процесами різнопланової синтаксичної деривації», «периферійні функції родового відмінка пов'язані з транспозицією його в приіменниковий атрибутивний зв'язок, де його словоформа конкурує із прикметниковим означенням» [Плющ 2010: 120–121], тобто родовий відмінок твірної бази-оніма при іншому онімі/ апелятивному іменнику найчастіше може виражати **належність** істоті або давати **атрибутивну** характеристику неживому об'єктові. Обов'язковою передумовою для реалізації **дериваційного потенціалу іменникової форми родового однини і множини** є функція неузгодженого означення, яка привертала увагу мовознавців переважно як результат **синтаксичної транспозиції**:

1. «Некатегорійне вираження атрибутивних відношень на рівні... словоформ...зумовлене їх постпозицією стосовно опорного субстантива, а також явищами семантичної компресії» [Городенська 1991: 96].

2. «У первинному функціонуванні родовий відмінок – це внутрішньовідмінкова семантико-синтаксична транспозиція називного і знахідного відмінків відповідно із суб'єктною та об'єктною функціями і

водночас зовнішня (частиномовна) формально-синтаксична транспозиція в ад'єктивну сферу» [Вихованець 2004: 71].

3. «Із-поміж усіх залежних від іменника відмінкових форм родовий виступає спеціалізованим на вираженні ад'єктивної функції відмінком. Його ад'єктивна сфера серед усіх інших виявів зовнішньої транспозиції є транспозиційним ядром та основною ланкою функціонування» [Межов 2014: 144].

Функція означення для генітива, проте, не стала кінцевою точкою синтаксичної транспозиції: атрибутивність чи належність – це не тільки її результат, а й передумова для нових дериваційних процесів, що підтверджують зібрані й систематизовані українські антропоніми, топоніми, геортоніми, які відповідають діяхронній моделі **лексикалізації форми** при трансономатизації інших онімів на основі метонімії (напр., найчастіше *батько – син, власник – власність, святий – свято на його честь*).

Узагальнено **типова словотвірна парадигма** родового відмінка відповідає схемі:

ТВІРНИЙ ГЕНІТИВ → **ПОХІДНИЙ АНТРОПОНІМ**

(*прізвища Захара, Карна, Щурат, Синов'ят*)

→ **ПОХІДНИЙ ГЕОРТОНІМ**

(*свята Миколая, Маланки, Василя, Всіх святих*)

→ **ПОХІДНИЙ ТОПОНІМ**

(*м. Турка, с. Дуба, с. Шкурат, с. Пасат*).

Одна з **конкретних словотвірних парадигм** родового однини (напр., з формою-вершиною *Любка*) у взаємозв'язку із морфологічною та синтаксичною парадигмою - у фрагменті схеми нижче:

Н. Любко (твірний антропонім)

Р. Нема *Любка* → Син (чий?) *Любка* → **Любка** (похідний антропонім, Н.в.)

→ Поселення (чий?) *Любка* → **Любка** (похідний топонім, Н.в.)

Любки (похідні антроп., топон., Р.в.)

Любці (похідні антроп., топон. Д.в.)

...

І типова сполучуваність родового відмінка з іншим іменником, і етимологія та семантичні функції цієї форми глибинно заклали в ній унікальний словотвірний потенціал дериванта, реалізація якого виявилася можливою при синтаксичній редукції означуваного слова. При втраті іменника, що керував родовим відмінком, атрибутивність чи посесивність цієї форми також втрачається, і тоді вона вторинно набуває вихідних функцій суб'єкта чи об'єкта, називаючи вже новий денотат, у трансформованій конструкції, а часом і в системі мови, поза контекстом: Нині *свято* (яке?) *Маланки* → *Нині*(що?)*Маланки*; *син* (чий?) *Карпа* → *прізвище Карпа*(хто?).

Реалізація словотвірного потенціалу родового однини в українській антропонімії

Повною, завершеною на семантичному й на граматичному рівні виявилася **лексикалізація посесивного родового однини** внаслідок редукції означуваного іменника: із неузгодженого означення без участі реальних словотворчих формантів постали **антропоніми** (нова синтаксична роль у трансформованій конструкції, нове поняття, нова лексема, нові граматичні значення, нова парадигма, часом і новий наголос). Наприклад, *син/зять/насинок/.../ДроздА* (неузгоджене означення, іменник другої відміни в **Р. одн.**) → редукція апелятива *син/ зять/насинок/.../* → *ДрОзда* (омонімна до твірного генітива початкова форма патронімної особової назви нащадка/ родича/ свояка, іменник першої відміни: *Дрозд-и, Дрозд-і, Дроздою...*, згодом офіційне родове прізвище).

Діахронну модель деривації **антропонім у родовому однини (неузгоджене означення) → особова назва нащадка (родича/ свояка/ пасинка/ слуги/ джури/...)** уперше простежуємо в чоловічій особовій назві *пеика* (1219р.), яку зафіксував Павло Чучка в ближньому Затиссі, припускаючи,

що «згадане прізвиськове ім'я могло виникнути на підставі українського розмовного апелятива *неук* 'нетямуща, мало знаюча людина'» [Чучка 2011: 265], а також у чоловічому імені *Лева* (1234) («Іменем стала словоформа родового відмінка від чол. імені Лев») [Чучка 2011: 216].

Пізніше цю модель відображають поодинокі оніми, зафіксовані в українських пам'ятках 14–15 ст. Відомі навіть словотвірні пари відповідних антропонімів першої і другої відміни: *Мелешко* ч. – *Мелешка* ч. (ССМ 1: 584), *Лєв* ч. – *Лєва* ч. (ССМ 1: 541–542), *Лєвко* ч. – *Лєока* ч. (ССМ 1: 543), *Сын* ч. – *Сина* ч. (ССМ2: 345). Підтвердити припущення, що антропонім на **-а** (Н.в.) мотивований **родовим посесивности** незафіксованого в пам'ятках твірного особового імени, допомагає контекст і синтаксична функція, зокрема вживання двох субстантивів поруч (Митко *Голенка*, Тоадера *Бецѣ*, *долха* драгомирь), а також наявність у пам'ятках відповідних апелятивів-деривантів (*борт*, *долгъ*, *кмит*): *Бєця* ч. Тоадера *Бецѣ* (ССМ 1: 95). *Борта* ч. ...где былъ *Борта* (ССМ 1: 112). *Долга*, *Долха* ч. *долха* драгомирь (ССМ 1: 314). *Кмита* ч. пан *Кмита* (ССМ 1: 478). *Немира* ч. пан *Немера*. *Немирка* ч. панъ *немирка* (ССМ 2: 39). *Скора* ч. *скора* яковъ; петръ *скора* (ССМ 2: 349). *Стоика* ч. дав. одн. *стоикъи*, *стоики*, *стоицѣ* (ССМ 2: 388).

З 16 ст. словотвірна продуктивність родового однини при антропонімотворенні зростає. У мові українських пам'яток того часу зафіксована значна кількість слов'янських особових назв українців, що найповніше відображає реєстр словника Павла Чучки: *Біла*, род. – *Били* (*Bila*, *Franciscus*, *Matheus* – сини шляхтича); *Горда*, род. – *Горди* (від син *Грда*); *Гудима*, род. – *Гудими*; *Драга*: козак *Дракга* Симеенько; *Каня*: *Suton* *Kania*; *Лева*: брат єго *Лева*; козак *Лева* Онищєнко; *Немира*. Чол. особове ім'я *Немира* від імені Немир: суддя *Филон* *Немира*... (Чучка 2011).

Найвищу словотвірну продуктивність неузгодженого означення у формі родового однини в 16–18 ст. відображають особові назви закарпатських українців. «Перші фіксації патронімів із формантом **-а** на Закарпатті містять

місцеві писемні пам'ятки XVI ст.: Joаn *Kozyka* 1572, Неліпино; Misko *Rusina* 1607, Волосянка, *Dmitruka Ivana Prokub* XVII ст., Смерекова, *Pyroha Zent* 1567, Нижні Ворота...» [Чучка 2005: XXVIII]. Аналогічно: *Бігунка, Біляка, Бобота, Бонка, Кузла, Бадила, Балога, Бея, Біла, Биндзя, Борта, Бубра, Бугра, Ванца, Варахоба, Ватага, Цицика, Юречка* (Чучка 2005).

На думку про генетичну похідність таких прізвищ від родового відмінка належності Ю. Редька навели насамперед оніми, утворені від власних імен: *Давіда, Деміда, Дёмка, Захара, Іва́шка, Ка́рпа, Сенька, Сви́рида, Севе́ра, Тере́шка, Тиме́чка, Усти́ма, Фе́да, Юра́, Юхи́ма, Яку́ба* (Редько 2023). Результатом словотвірної продуктивності **родового належності** стала й низка інших **офіційних прізвищ** на **-а** на різних теренах України: *Ба́са, Бе́вза, Бу́та, Глу́ха, Гу́дза, Гу́та, Дзя́да, Долу́да, Дро́зда, Же́ніла, Гро́ма, Кошу́та, Магоме́та...* (Редько 2023), *Похи́ла, Забі́ла, Люба́, Лю́бка, Нелю́ба, Неми́ра, Горда́, Доба́ра, Слаба́, Раба́, Оса́дця, Ду́ба, Пили́па, Козу́та, Ки́лка, Цана́, Ку́рія...* (Рідні).

Серед усіх наведених сучасних офіційних прізвищ, співвідносних з формою родового однини, особливу увагу привертають ті, що мотивовані антропонімом – субстантивованим коротким прикметником: *Горд* → *Горда́, -и*; *Люб* → *Люба́, -и*; *Похил* → *Похи́ла, -и*; *Добр* → *Добра́, -и*; *Слаб* → *Слаба́, -и* (Н.ч.р.=Н.ж.р.)... Їх **необхідно відрізняти** від співзвучних у ж. р. прізвищ прикметникового походження на **-ий/ -а**, що не пов'язані з родовим однини і відмінюються за зразком повних прикметників: *Біл-ий, -ого; Біл-а, -ої*.

Як і в давніх особових назвах, найвищу продуктивність форма родового однини проявила в офіційних родових прізвищах закарпатських українців: *Андре́йка, Бори́са, Гаври́ла, Гала́йка, Глі́ба, Горба́, Дани́ла, Карпа́, Козу́та, Козутка́, Кучеря́вка, Моро́за, Носа́, Пинця́, Петри́чка, Пиро́га, Росо́ла, Русинка́, Сви́рида, Сидора́, Симочка́, Ту́ра, Чона́, Шве́да, Юрця́, Яки́ма...* – усього, за словником, 150 одиниць (Чучка 2005).

Якщо з генетичною похідністю аналізованих антропонімів від **форми родового відмінка однини** в мовознавців жодних розбіжностей не виникає, то інтерпретація їхньої синхронної словотвірної моделі і способу творення неоднозначна, зокрема для ономастів. Наприклад, Ю. Редько розглядає такі прізвища не серед лексико-семантичних (трансономатизованих) похідних, а як деривати **морфологічного** способу, у межах якого виділяє окремо афіксальні деривати й окремо **прізвища у формі родового відмінка** (аналогічно до прізвищ, співвідносних з родовим множини на **-ат-**). Це свідчить про те, що мовознавець, добре усвідомлюючи діяхронну генітивну посесивність, більше акцентує на оформленні оніма, на **граматичних змінах** у процесі деривації, ніж на семантичній трансономатизації.

Прізвища закарпатських українців, генетично мотивовані родовим однини, П. Чучка наводить серед **суфіксальних**, витворюючи нову синхронну словотвірну модель *основа імени батька + родичівський формант -а*. Оскільки утворені прізвища на **-а** – це змінні одиниці, то тут, очевидно, варто було б уточнити тип родичівського форманта (**закінчення-суфікс/словотворче закінчення** при синхронному флексійному способі творення).

Реалізація словотвірного потенціалу родового множини в українській антропонімії

Повною, завершеною на семантичному й на граматичному рівні виявилася **лексикалізація посесивного родового множини** при редукції означуваного іменника. Неузгоджене означення, виражене **родовим множини** особових назв, що відмінюються за за зразком *t-основи*, у результаті синтаксичної редукції/ еліпсису означуваного іменника перейняло його семантико-граматичні функції, і без участі реальних словотворчих формантів постали антропоніми (нова синтаксична функція в трансформованій конструкції, нове поняття, нова лексема, нові граматичні значення, нова парадигма): **Форма** **одиночного іменника середнього роду із**

модифікаційним словотвірним значенням недорослості істоти в родовому множини на **-ат-** → антропонім чоловічого роду **-ат**, наприклад, *нащадок(чий?)*, *один із роду (чийого?)* **Рожнят** → особова назва, з часом прізвище **Рожнят**.

Серед «слов'янських особових імен українців» назв, що відповідають наведеній моделі, порівняно мало: **Войшат, Голят, Гудцев'ят, Домарат, Доморат, Малят, Підков'ят, Рожнят, Чарнат, Чернат...** – див. Інверсійний показчик чоловічих імен (Чучка 2011: 425). Деякі з незафіксованих у пам'ятках антропонімів схематично відтворені як дериванти для інших суфіксальних похідних: **Рожнят**. Ім'я відтворюється на підставі ойконіма Ів.-Франківської обл. **Рожнятів**, який уперше згадується 1437 р. (Чучка 2011: 306).

Пам'ятки цього часу містять тільки чоловічі антропоніми, похідні від форми родового множини на **-ат-**: **Кор'ят, Малят, Мушат, Чарнат**, що вже повністю набули відмінкової системи іменників другої відміни в однині: *за кор'ята* (ССМ 1: 501), *ємоу и... мальатоу* (ССМ 1: 574), *«в(тъ)ра п(ана) Мушата»* (ССМ 1: 621), *«втъра... Костына Чарната* (ССМ 2: 530), *пан Моушат* (ССМ 2: 621), *малат* – ч.р.(особова назва)(ССМ 2: 574).

Особові назви «з патронімічним суфіксом **-ят- (-ат-)**, які, мабуть, після ХІІ ст. ... втрачають свою продуктивність, збереглися, хоча й у зміненій формі, на західноукраїнській мовній території аж до кінця ХVІІІ ст. Як релікти прізвища цього типу трапляються серед українського населення західних областей і тепер. Особливою продуктивністю в утворенні власних особових назв відзначався суфікс **-ят- (-ат-)** з половини ХVІ до кінця ХVІІ ст. ... На території обабіч Карпат, у смузі Підкарпаття аж до ріки Сяну і в Закарпатті вздовж ріки Ужа, з'являється новий тип власних особових назв з патронімічним суфіксом **-ѣт** у формі родового множини на **-(ов)ят (-ат)**: **Wolczqt** Maksym, **Serelczqt** Sienko, Iwan **Romanczqt...**; **Грыцевят** Стефана, Андрей **Скалейчатъ**, **Масвят** Федко сын...; **Barancsat, Rusincsat, Timkovjat...**» [Гумецька 2014

:180]. Наводячи дані перепису населення 1715р. (*Mihnevat, Matycsat, Rebrascat*), Л. Гумецька зазначає, що первісно особові назви цього типу чергувалися з особовими назвами на **-а(-я)** (Кузян *Паишат* – Кузян *Паиша*, Федур *Приставчат* – Федур *Приставча*, Андреи *Лиича* – Андрѣи *Лиичят*)[Гумецька 1962: 19], що однозначно підтверджує трансформацію **родового множини** назви недорослої особи в називний однини і засвідчує **семантико-граматичні** чинники деривації, яка на відповідному часовому зрізі була реальним процесом, синхронією в діяхронії, а не просто етимологічними слідами **родового посесивности** в онімному (родичівському) форманті **-ат-** (←формотворчий **-ат-** ←словотворчий **-ат-/иат-/аат-** із модифікаційною функцією *недорослости, здрібнілости* ← **-et**← **-ent**, який, утративши своє первісне **значення належности**, «на слов'янському ґрунті набрав **значення здрібнілости**»[Самійленко 1964: 69–70]).

Високу продуктивність словотвірної моделі назв осіб із деривантом у **родовому множини** в XVI–XVII ст. «особливо на Підгір'ї коло Калуша, Самбора, Дрогобича» відзначає і обґрунтовує І. Франко: «Форми прозвищ **nom. sing.** здрібнілого **neutrum** на **я(ьа)** і **gen. plur.** такого ж **neutrum** на **ят (ьат)** – *Процевя, Процевят, Романча, Романчат* мають між собою посереднє огниво, що zarazом являєть ся їх спільним коренем, у групі прозвищ форми **nom. plur.** здрібнілого **neutr.** на **ята, ьата**: *Процевята, Романчата, Mosковиѣта, Jaczkowiѣта, Dimitrowiѣта, Pankowiѣта, Markoviѣта, Steczkoviѣта, Krupczęta...*[Франко 2019: 36]. Порівняно з іншими моделями, які вчений розглядає серед «вимираючих, вийшлих із моди прозвищ» [Франко 2019: 33], моделі з деривантом у **родовому множини** на **-ат-** виявилися найстійкішими. До таких «що колись були широко розповсюджені, належать ті,... в яких перший відмінок являєть ся другим відмінком числа множного форми другої, отже Іван *Романчат*, Хведір *Грицевят*»[Франко 2019: 33]. Семантичний бік словотворення таких антропонімів І. Франко пояснює типовими позамовними обставинами: «Очевидно виглядає так, що первісний

господар двора вмер, а сироти по ній, що лишилися на господарстві, зуться його іменем або прозвищем, але здрібнілим, як малі діти. Кождий поодинокий із таких спадкоємців зветься або *Московя*, *Панковя*, *Димитровя*, або *Московят* (один із *Московят*), *Панковят*, *Димитровят*, або *Московята*, *Панковята*, *Димитровята* (на **я- ята** /**ья-ьята**, діалект. **є-ста**). ...Таких назв у наших жерелах маємо більше сотні...» [Франко 2019: 36–37]. Група найменувань, найменше «привична для нашого вуха, де прозвище в **nom. sing.** являється граматично **genet. plur. neutr.**... Ми бачимо, як одних і тих самих людей називають *Sterkowiętha*, *Sterkowie*, а кожного з них поодиноким *Sterkowiqt.*... Найбільше прозвищ утворено від хресного імени батька»: *Androwiat i Andryczqt*, *Waskowiqt*, *Wankowiqt*, *waskowiqt*, *Wasilqt*, *Waskiczqt*, *Chomiet*, *Tymowiqt*, *Klimczqt*, *Demczyniqt*, *Lauryszqt*, *Hryckowiqt*, *Ryczeniqt*, *Markowiqt*, *Prokopię*, *Prokopczqt*, *Mikulczqt*, *Mikowiqt*, *Kulczqt*, *Sienkowiqt*, *Sienczqt*, *Semewię*, *Fedorczqt*, *Fedaszczqt*, *Olexiqt*, *Kuziowiqt*, *Kundranczqt*, *Pankowiqt*, *Paszkowiqt*, *Matwiejczqt*, *Matyszczqt*, *Michajlowiqt*, *Michnowiqt*, *Maximiczqt*, *Mikitzqt*, *Jurowiqt*, *Siechniqt*, *Dankowiqt*, *Walchowiqt*... [Франко 2019: 38].

Завершальним етапом зафіксованої в пам'ятках XI–XVIII ст. синтаксичної транспозиції **означення – означуване слово** і трансономатизації **назва недорослих дітей → назва нащадка незалежно від віку → чоловіче прізвисько** стало формування офіційного прізвища на позначення осіб і чоловічої, і жіночої статі (жіночі на **-ат-** незмінні).

Сучасні прізвища на **-ат-**, які становлять «скам'янілу форму род. відм. множини, що морфологічно асимілювалася з іменниками чол. роду II відміни, і так само, як ці іменники, відмінюються: *Процев'ят*, *Процев'ята*, *Процев'ятові*, *Процев'ятом*» [Редько 1966: 16], нині належать до рідкісних. Давній тип власних особових назв «з патронімічним суфіксом **-ят-** (**-ат-**) зберігся пережиточно в дуже рідких на сьогодні західноукраїнських прізвищах типу *Процевят*, *Хроновят*, *Щурат*...» [Гумецька 2014: 181]. Ю. Редько фіксує всього 12 таких прізвищ у Львівській області, розповсюджених переважно в

гірських районах Бойківщини: *Кон'ят, Миков'ят, Процев'ят, Стар'ят, Щур'ят, Санов'ят, Синов'ят*...[Редько 1966: 114]. На Закарпатті досить висока словотвірна продуктивність родового множини засвідчена прізвищами: *Морозчат, Єремчат, Банчат, Баранчат, Волошинчат, Кошарчат, Лазурчат, Веретчат, Микульчат, Панючат* (Чучка 2005: 686), *Семенят, Костенят, Малинят, Федорнят, Минець'ят, Гудцев'ят, Луцев'ят, Меньків'ят, Підков'ят, Питков'ят, Пітков'ят, Підков'ят, Сенков'ят, Пешков'ят, Попов'ят, Ком'ят, Підковлят, Ганят, Зиманят, Козленят, Оленят* (Чучка 2005: 687). Дотепер поширеним у Закарпатській області вважають тільки прізвище *Підков'ят*, але і «його вже інколи трансформують на ... Підков'як» [Чучка 2005: XXVIII]. Такий факт свідчить про затемнення реального шляху появи антропонімів на **-ат-**, а також про семантичне, граматичне і, як наслідок, словотвірне віддалення їх від **форми родового множини** іменників середнього роду внаслідок асиміляції до продуктивнішої моделі.

В інших регіонах України сьогодні також відомі прізвища з основою на **-ат-**, як і їхні суфіксальні деривати: *Шкурат* (*Шкуратова, Шкуратов, Шкуратько, Шкуратенко, Шкуратюк*), *Мушат* (*Мушатов, Мушатова, Мушатенко, Мушатеу*), *Пасат* (*Пасатюк, Пасатецька, Пасатецький, Пасатов, Пасатова*), *Щурат, Синов'ят, Процев'ят, Сенцов'ят* (<https://ridni.org/karta>). Порівняно з прикладами інших антропонімних моделей, прізвища, утворені в результаті онематизації/ трансономатизації **родового множини**, сьогодні є рідкісними.

Указуючи на історичну генітивну посесивність моделі на **-ат-**, Л. Гумецька, Ю. Редько, П. Чучка водночас розглядають усі прізвищеві назви цього зразка як афіксальні, утворені **антропонімним/ прізвищевим/ родичівським формантом, або патронімним суфіксом -ат-/-чат-/-ят-**. «Давній слов'янський патронімний суфікс, який пішов від форманта іменників середнього роду з *t*-основою, ...перетворив іменники середнього роду на **-ят-** на

іменники чоловічого роду... Первісна функція форманта **-ча(т)**, безумовно, була демінутивною, але деривати з цим суфіксом досить рано стали вказувати на відношення сина до його батька, а під кінець Середньовіччя стали патронімами майже в усіх слов'янських мовах...» [Чучка 2005: XXXVIII]. Цікаво, що в закарпатських джерелах XVI–XVII ст. зафіксовано **незмінність** антропонімів **чоловічого роду(!)** на **-ат-**, можливо, як перехідний етап у їхньому функціонуванні між первісною парадигмою іменника четвертої відміни у множині й сучасною системою словозміни як одиничного іменника другої відміни («Генітивне походження форманта **-ят/-чат** привело до **невідмінюваності** таких патронімів...: пошоль єм к *Гудцєвят*, при *Головчат*...») [Чучка 2005: XXXVIII].

Отже, у результаті викликаних редукцією означуваного слова **семантико-граматичних** перетворень (зокрема зміни синтаксичної функції, змін у граматичних категоріях роду й числа, особливо в морфологічній парадигмі), що затемнили кореляцію між деривантом четвертої відміни у формі родового множини і його дериватом другої відміни, виникла **вторинна синхронна суфіксальна модель**, а також новий **антропонімний формант -ат-** у сучасній словотвірній системі, що є закономірним еволюційним продовженням індоєвропейського детермінанта **-ent**, завдяки слідам його етимологічної посесивности в усіх похідних морфемах.

Реалізація словотвірного потенціалу родового відмінка в українській геортонімії

Лексикалізацію **родового відмінка** при трансономатизації в результаті редукції означуваного іменника презентує більшість **назв церковних/народних свят**, мотивованих іменами **святих/мітичних істот**: **агіонім у родовому однини (неузгоджене означення) → назва свята на його честь** (*На Петра вода тепла; Мокрини без дощу як обід без борщу*).

Якщо функційна, семантична, етимологічна, символічна, теологічно-етнографічна специфіка таких геортонімів і їхніх твірних агіонімів/ мітонімів ґрунтовно опрацьована в різногалузевих українознавчих/слов'янознавчих студіях [Белей 2014, Воропай 1958, Гнатюк 2021, Лесів 2000], то про не менш цікаві дериваційно-граматичні особливості українських назв свят, мотивованих родовим відмінком, знаходимо тільки поодинокі міркування. Зокрема С. Єрмоленко розглядає такі геортони́ми як «наслідок компресії зворотів, у складі яких виступають еліміновані лексеми *день* чи *свято*» [Єрмоленко 2017: 6]. Дослідниця лексико-семантичних та граматичних параметрів назв релігійних свят різних моделей І. Бочарова, поділяючи всі геортони́ми на офіційно-церковні і побутові, узагальнює, що вони є «мовним виявом двох концептів (подія і час)», а «специфіка семантики аналізованих одиниць зумовила своєрідність їх лексичних, морфолого- та семантико-синтаксичних характеристик» [Бочарова 1999: 15].

Як засвідчує зібраний матеріал, залежно від стилю, редукуватися можуть два типи іменників, що керують родовим відмінком агіоніма/мітоніма: і передонімні апелятиви (*день, надвечір'я, навечір'я, свято, празник, іменини*) і стрижневі компоненти складених офіційно-церковних назв свят (*Собор, Пам'ять, День, Різдво, Успення, Введення...*). Це підтверджують церковні календарі, фольклорні жанри, художня література, побутове мовлення: «*Празник **Миколи** - це найзвичайніший реченець, до якого наймаються слуги. ...В навечір'я св. **Миколая** по вулицях Львова ходили перебрані Миколаї* (Франко 2021: 1109) – Як не *на **Николи***, то вже ніколи (Франко 2021: 1181); ***Собор** Архистрати́га Михаїла (Архистрати́га **Михаїла, Михайла**), **День** всіх святих та поминання померлих (**Всіх святих**), **Благовіщення** Пречистої Діви Марії, **Введення** в храм Пресвятої Діви Марії (**Марії**), **Різдво** Івана Хрестителя (**Івана**), **Успі(е)ння** праведної Анни, матері Богородиці (**Анни**).*

Важливою передумовою трансономатизації родового відмінка агіоніма є його вживання при іншому іменнику у функції неузгодженого означення. Далі

відбувається внутрішньочастиномовна синтаксична транспозиція в означуване слово через редуцію/ еліпсис означуваного апелятива чи стрижневого іменникового елемента власної назви, тобто **трансформація словосполучення у граматичну форму**: *молитися до Миколая (агіонім) → не працювати на свято Миколая (агіонім → геортонім) → не працювати на Миколая (геортонім)*; аналогічно: *промовив до Анни → постив до Успення святої Анни → постив до Анни*.

У результаті такого метонічного перенесення назви святого/ язичницького ідола на день його пам'яті спершу втрачається/розхитується морфологічна парадигма твірного агіоніма/ мітоніма (наприклад, *Іван, Івана, Іванові, Іваном... (вшановувати Івана), Купало, Купала, Купалові, Купалом... (поклонятися Купалові)*), який, виступаючи в **родовому** відмінку однини як **неузгоджене означення**, стає назвою свята, спочатку керованою апелятивом:

День українських закоханих – це (хто, що? – Н.) свято (яке?/ кого, чого? – Р.) Івана Купала. Папороть шукають(коли?/на кого, що? – З.) на свято (яке?/ кого, чого? – Р.) Івана Купала. Збиралися (коли?/ перед ким, чим? – О.) перед святом (яким?/ кого, чого? – Р.) Івана Купала. (Кого, що? – З.) Свято (яке?/ кого, чого? – Р.) Івана Купала традиційно відзначають у день літнього сонцестояння. У 2024 (хто, що? – Н.) свято (яке?/ кого, чого? – Р.) Івана Купала збіглося з Трійцею.

Наступним етапом такого семантико-граматичного перетворення стає самостійне вживання скам'янілої лексикалізованої форми колишнього означення в родовому однини в новій еліптичній конструкції відповідного стилю мовлення, з новою синтаксичною функцією, перейнятою від пропущеного означуваного слова (напр., апелятива *день, свято*), у різних відмінкових формах, які визначаються в синтаксичному контексті (граматичне значення відмінка, визначене синтаксично, не збігається зі значенням відмінка морфологічної форми-дериванта (за винятком родового), що й свідчить про семантико-граматичну деривацію. Це своєрідна синтаксична транспозиція в

межах іменника, трансономатизація за суміжністю в трансформованій синтаксичній конструкції:

День українських закоханих – це (хто, що?) Івана Купала (род. агіоніма/міфоніма → **наз.** геортоніма, присудок). *Папороть цвіте (коли?/ на кого, на що?) на Івана/ Купала* (род. агіоніма/мітоніма → **знах.** геортоніма, обст.). *Збиралися (коли?/ перед ким, чим?) перед Івана/ Купала* (род. агіоніма/мітоніма → **ор.** геортоніма, обст.). *(Кого, що?) Івана Купала* (род. агіоніма/мітоніма → **знах.** геортоніма, додаток) традиційно відзначають у день літнього сонцестояння. У 2024 році *(хто, що?) Івана Купала* (род. агіоніма/мітоніма → **наз.** геортоніма, підмет) збіглося з Трійцею.

На важливу фонетичну деталь такої трансономатизації звернула увагу Л. Гнатюк – дослідниця агіонімів та їхніх похідних у мовній картині світу українців: переходячи в геортонім, агіонім у родовому відмінку може змінити наголос, «про що свідчать зокрема і слова, заримовані з іменем святого» [Гнатюк 2021: 185]: *До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі хоч комин/ грубу/ ноги витри. ..., а після Дмитра баба хитра* (Номис 1993: 622). *На Петра вода тепла... Справив му Петра, аж му с-а стерпла* (Франко 2021: 1267). Така зміна характерна для трансономатизації в цілому, що особливо виразно підтверджують прізвища, мотивовані родовим однини особової назви (*Карпа* → *Карпа*, *Дрозда* → *Дрозда*, *Козута* → *Козута*, *Нелюба* → *Нелюба*) [Чучка 2005], [Кузьма 2024].

Попри те, що реалізація словотвірного потенціалу родового однини в антропонімії та геортонімії має багато спільного, семантико-морфолого-синтаксичні механізми творення прізвищ і побутових назв свят нетотожні:

1. Повна, завершена на семантичному й на граматичному рівні загальномовна (позаконтекстуальна) лексикалізація родового однини в результаті редукції означуваного слова приводить до кінцевого результату – формування офіційного **прізвища** (новий денотат і поняття, нова лексема, нові граматичні значення, нова стійка парадигма першої відміни, очевидно,

пов'язана з морфемною аналогією початкової форми на **-а** з формою родового однини на **-а**, часом і новий наголос), напр., *син ДроздА* (ім. другої відміни в Р. одн.) → *ДрОзда* (початкова форма особової чоловічої назви першої відміни, на кінцевому етапі деривації офіційне родове прізвище: *Дрозд-и, Дрозд-і, Дрозд-ою...*).

2. У результаті редукції апелятива **свято/день/.../** або стрижневого іменника складеної офіційної назви церковного свята відбувається стилістично обмежена і також семантично завершена трансономатизація **особова назва (агіонім) в родовому однини** → **геортонім** (новий денотат і поняття): *на свято Маланки* → *на Маланки, на Успення Марії* → *на Марії*. Морфолого-синтаксичний бік такої внутрішньоіменникової деривації дуже специфічний: лексикалізація родового однини, порівняно з прізвищтворенням, на загальномовному рівні граматично не завершена, оскільки **нова морфологічна парадигма** деривата повністю синтаксично залежна, у деяких формах нестійка, схильна до варіювання, балансування між відмінковою системою твірного імени святого й похідної назви свята (через це й характерна омонімія форм), але водночас вона вже не ідентична з парадигмою дериванта-агіоніма: *Вже Юрія/Юрій на носі... Справляли Маланки/Маланку... Зажинали на Іллі/ на Іллю. Були чемні перед Миколая/ перед Миколаєм*. Відповідно граматичне значення відмінка завжди відображає контекст (семантика й граматика) і прийменниковий компонент форми, а не закінчення лексикалізованого родового однини твірної бази. Зафіксовані ілюстрації цього явища узагальнено поділяються на дві групи:

а) усі можливі синтаксично розрізнявані відмінки, що виражені скам'янілою керованою формою **родового однини** твірного неузгодженого означення без означуваного апелятива. Таку морфологічно-синтаксичну роздвоєність можна розглядати як результат **контамінації двох різних форм** - пропущеного апелятива (але збереженого його прийменника) і твірного агіоніма, що й пояснює можливу невідповідність закінчення геортоніма

прийменникові, який первинно стосувався апелятива (найчастіше **знахідний** ← **знах.+род.**, часто **називний** ← **наз.+род.**): *На Іллі (З.) новий хліб на столі* (Воропай 1958, 2: 153). *Цілий рік вона (під) робить службу, а на Василя (З.) йде в танець – вона ся віддає...* *На Меланки (З.) таздині... змащують під глиною...* (Воропай 1958, 1: 109). *Іллі (Н.) – громове свято* (Франко 2021: 906);

б) форми, що **вторинно набули парадигми твірної бази** – імени святого на честь якого названо свято. Такий варіант відмінювання, очевидно, міг бути пов'язаний 1) зі зворотним семантичним перенесенням у результаті вторинної метонімії або персоніфікації назви свята (найчастіше у функції підмета); 2) з перевагою синтаксичного компонента в граматичному значенні відмінка, зокрема відмінка редукованої форми апелятива, що керував залежним родовим, особливо при збереженні приапелятивного прийменника; 3) з римою, наприклад: *Як прийде Ілля, то наробить у полі гниллЯ... В північній Україні зажинають саме на Іллю...* (Номис 1993: 61).

Отже, геортоніми аналізованої моделі, що вживаються без апелятива, послідовно переймають його граматичну форму й синтаксичну роль. Насамперед унікальною в морфолого-синтаксичному аспекті є початкова форма похідної назви свята, мотивованої **агіонімом у родовому однини. Називний відмінок геортоніма, омонімний до родового дериванта, – результат контамінації цих двох відмінків при редукції апелятива: незалежний називний ← редукований називний + залежний від нього родовий.** Саме так переважно виражається підмет: *Кому Варвари, а мені лоб нарвали. Святої Варвари і св. Сави – малі церковні свята, в які можна робити, особливо прясти* (Франко 2021: 196). *Сьогодні Наума: хай тобі наука на ум піде!* (Воропай 1958, 1:127). *Катерини – це свято жіночої долі...* (Воропай 1958, 1: 18). *Варвари – день повороту на весну* (Воропай 1958, 1: 28). *У нас сьогодні Луки: ані хліба ані муки. Як прийде свйитого Луки, не буде ні хліба ні муки* (Франко 2021: 1070). *Не все в неділю Петра. Коли Петра і Павла випаде в середу, можна їсти з набілом. Петра вериги або поставит, або поломит криги*

(Франко 2021: 1266–1267). *Івана* коли мана, а *Николи* аби не було ніколи. *Івана Предтечі* забрав света на плечі (Франко 2021: 902). *Іллі* – громове свято (Франко 2021: 906). *Ци дуб, ци липа: нині свйитого Пилипа* (Франко 2021: 1269).

Назви церковних/народних свят, мотивовані родовим однини, – це переважно обставини часу, що й пов'язано з головною їхньою функцією – бути практичним орієнтиром у часі протягом календарного року. Найчастіше це форми **знахідного** з прийменником **на**: *На Петра Вериги* розбиваються криги (Воропай 1958, 1: 132). *Варити пиво на Миколи* – звичай дуже старий (Воропай 1958, 1: 29). *На Меланки* таздині...змащують піч глиною... (Воропай 1958, 1: 109). *Ходить Ілля на Василя*,... Де замахне – жито росте (посівалка *на Василя*) (Воропай 1958, 1: 110). *На Теплого Олекси* шука-риба лід хвостом розбиває (Воропай 1958, 1: 183). *На Явдохи і Теплого Олекси*... вибирай найкращі зерна для посіву (Воропай 1958, 1: 184). *Яка погода на Мокрини*, така буде й осінь (Воропай 1958, 2: 149). *Саме на осіннього Михайла Архистратиґа* ми з товаришем випили по чарці (Воропай 1958, 2: 74). *На Св. Луки* нема хліба, а ні муки. *Ворожба на Андрія* на вівцях... *На Ганни* ... починають бджоли мед їсти (Номис 1993: 61–63). *На Бориса і Гліба* берися до хліба. *В селі на Варвари* був празник... (Франко: 2021, с.196). *На святого Юра* висхне баюра. *На Явдоки* води по боки (Франко 2021: 1742). *На Іллі* новий хліб на столі. *Як не на Николи*, то хиба ніколи (Франко 2021: 1109) і под. Якщо іменники другої відміни не зовсім виразно засвідчують формальну відмінність між родовим/знахідним **імени святого** і знахідним **назви свята**, то **перша відміна** є безсумнівним розрізнявачем цих форм: *на Луки*, *на Іллі*, *на Олекси*, *на Миколи (Николи)*, *на Покрови*, *на Анни (Ганни)*, *на Варвари*, *на Явдохи*, *на Мокрини*, *на Маланки*, *на Петра Вариги*, *на Кузьми/ Косми* і *Дем'яна*, *на Сави*...(геортоніми у **знахідному**).

Позначаючи час, прийменникові форми геортонімів у **родовому**, що також є результатом конверсії словосполучення (Р.в.+Р.в.), засвідчують

накладання генітива пропущеного апелятива й генітива керованого дериванта-агіоніма (*до, з, від, після, напередодні свята Андрія* → *до, з, від, після, напередодні Андрія*). Тому такі форми не настільки переконливо і явно демонструють суть семантико-граматичної деривації – трансономатизації *ім'я святого* → *назва свята*. Через збіг граматичного значення відмінка у двох словах поруч, словотворення геортоніма, на перший погляд, видається явищем винятково семантичним. Напр., *Не йде до Петра, іно до Різдва* (Франко 2021:1266). *До святої Євдоки лежить сніг по боки* (Франко 2021: 1742). *До Іллі рій під гилі* (Франко 2021: 906). *На другий день після Петра є теж свято* (Воропай 1958, 2: 136) *У дурня сіна стане до Юр'я, а у розумного до Миколи* (Номис 1993: 59) ... *жінки вночі, напередодні святого Юрія, верхи на патику... облітали...* (Воропай 1958, 2: 60).

Обставини часу, виражені іншими формами геортонімів (*перед + орудний; о/об діал., по + місцевий; д', ик/к + давальний діал.*), переважно засвідчують повернення найменування свята до парадигми твірного агіоніма: очевидно, у результаті персоніфікації або зворотної вторинної метонімії ім'я святого, набуваючи відмінкової форми редукованого апелятива, повністю втрачає сліди зв'язку з родовим однини особової назви (ці відмінки засвідчують омонімію форм імени святого й назви свята). Напр.: *По святім Івані муха не гадає о пані* (Франко 2021: 904). *По Іллі повісь роя на гилі. Вони однаково недобрі по Іллі як і перед Іллею...* (Франко 2021: 906–907). *Не йде д' Петру, але д' Дмитру. ...По Петрі вже й по теплі* (Франко 2021: 1266–1267). *По Петру, то й по теплу. Мандрики печуть ик Петру... Після Петра чи об Петрі зузуля перестав кувать...* (Номис 1993: 59-61). *О Николі тай ніколи* (Франко 2021: 1181). *На кілька неділь вилетять мухи перед Теплим Олексою, на тільки сховаються по Теплим Олексі* (Воропай 1958, 1: 190). ...*Були вночі перед Йір'ом* (Номис 1993: 61).

Функціонуючи в контексті без апелятива, назви свят аналізованої моделі можуть бути й додатками. Прямий, виражений іменниками першої відміни,

частіше засвідчує унікальну **геортонімну форму**, відмінну від знахідного твірного агіоніма: *святкувати, відзначати, справляти Катерини, Ма(е)ланки, Варвари, Марії, Покрови, Ганни, Миколи, Теплою Олексю*, і зрідка форму, омонімну до знахідного твірного найменування: *святкувати, відзначати, Покрову, Маланку*: *Як...відзначали Маланку?...То дівчата Меланки справляють* (Воропай 1958, 1: 104). Непрямий додаток-геортонім в орудному завжди засвідчує омонімію з відповідною формою дериванта: *вітати, поздоровляти з Василем, з Меланкою/ Маланкою, з Юрієм: З Щедрим вечором та Маланкою! Будьте здорові з Новим Роком і з Василем. Дай, Боже!* (Воропай 1958, 1: 113).

Загалом похідність від імен у родовому відмінку зумовила специфічну словозміну геортонімів, що узагальнено відповідає такому шаблону:

Н. = Р. дериванта (Нині Маланки – завтра Василя)

Р. = Р. дериванта (до, від, напередодні, після, з Маланки, Петра)

Д. д' /к (діал. прийменниковий) = Д. дериванта (д' Маланці, к Петру обст. часу)

З.=Р./З. дериванта (святкувати Маланки/-у; на, під Маланки/-у)

О.=Р./О. дериванта (ніч перед Івана Купала, перед Миколая/-єм; вінишувати з Василем)

М. = М. дериванта (по Маланці, по Петрі/у, об Петрі, о Миколі діал. обст. часу)

К. геортоніма не зафіксований у використаних джерелах.

І нетипова початкова форма деривата, і своєрідна система відмінків, нетотожна з парадигмою дериванта, і нова синтаксична багатофункційність колишнього неузгодженого означення в трансформованих синтаксичних конструкціях зумовлені особливою мотивацією аналізованих геортонімів – **непочатковою формою**, зокрема **родовим відмінком** однини (у поодиноких випадках множини, напр., *Маккавеїв → Маковея/Маковія*). Усе це відображає

взаємодію словотвірної, морфологічної і синтаксичної парадигми при семантико-граматичному внутрішньоіменниковому словотворенні.

Деривація всіх онімів, мотивованих генітивом, – це синкретичний процес. Словотвірна парадигма цієї форми, як і сам деривант, є особливим об'єктом дериватології, граматики, ономастики. Саме власні назви ілюструють унікальні словотвірні моделі **лексико-семантичних і морфологічних** перетворень при лексикалізації **генітива в межах частини мови – трансономатизації** за відповідних **синтаксичних умов**. Видається, що такий процес найбільш вичерпно відображає **семантико-граматичний** спосіб – робочий термін цієї розвідки, в основі якого лежить дефініція І. Ковалика (**лексико-морфологічна/ семантико-морфологічна деривація**), поширена синтаксичним компонентом. В ономастиці реальну відгенітивну похідність аналізованих назв у синхронії спрощено трактують ще і як **афіксацію**: імовірно, незвична граматична характеристика твірної бази та максимальні морфологічно-синтаксичні зміни при деривації, а також синонімія з іншими патронічними словотвірними типами на **-ів, -ин, -ич (-ов/-ев-ич)** спричинили появу вторинних синхронних моделей з родичівським формантом **-а, -ат**. Така традиція зумовлена також потребою стрункої типології онімів і зручністю в лексикографічній практиці.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Воропай – Воропай, Олекса (1958). *Звичай нашого народу*. 1–2. Мюнхен.
https://svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t1.pdf;
https://www.svit.in.ua/kny/voropaj/znn_t2.pdf

Номис – Номис, М.(1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ.
https://chtyvo.org.ua/authors/Nomys_Matvii/Ukrainsko_prykazky_pryslivia_i_take_i_nshe/

Франко – Франко, Іван (2021). *Галицько-руські народні приповідки. (1901–1910)*. Львів. Цифрове перевид.

<https://www.i-franko.name/uk/Folklore/1901/GalRusProverbs.html>

Рідні. <https://ridni.org/karta>

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Редько 2023 – Редько, Ю. К. (2023). *Сучасні українські прізвища (походження, словотвір, поширення)*. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка.

ССМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. (1977–1978). 1–2.* Гумецька Л. Л. (голова редкол.). Київ: Наук. думка.

Чучка 2005 – Чучка, П. П. (2005). *Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник*. Львів: Світ.

Чучка 2011 – Чучка, П. П. (2011). *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*. Ужгород: Ліра.

ЛІТЕРАТУРА

Белей, О. (2014). Статус українських сакронімів та принципи їх класифікації. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*, 19, 12–16.

Бочарова, І. В. (1999). *Лексико-семантичні та граматичні параметри назв релігійних свят у сучасній українській мові: автореф. ... дис. канд. філол. наук: спец. 10.02.01*. Київ.

Вакарюк, Л. О. Панцьо, С. Є. (2007). *Український словотвір у термінах*. Тернопіль: Джура.

Валюх, З. О. (2005). *Словотвірна парадигматика іменника в українській мові*. Київ – Полтава.

Валюх, З. (2006). *Типологія словотвірних парадигм іменника в українській мові: автореф. ... доктора філол. наук: 10.02.01 – українська мова*. Київ.

Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ: Пульсари.

Гнатюк, Л. (2021). Агіоніми та похідні від них у мовній картині світу українців ХІХ ст. (на матеріалі збірки Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Філологія*, 1 (45), 182–188.

Городенська, К. Г. (1991). *Деривація синтаксичних одиниць*. Київ: Наук. думка.

Горпинич, В. О. (1976). *Відтопонімі прикметники в українській мові*. Київ.

Гумецька Л. Л. (2014). З приводу особової назви Гостята в новгородській берестяній грамоті № 9. *Українська мова. Хрестоматія*. 1. М. Железняк, Г. Козачук (уклад.) (с. 177–181). Київ: Наук. думка.

Гумецька, Л. (1962). Ономастичний формант -ят- в українській мові. *Слов'янське мовознавство*, 4, 17–32.

Грещук, В. В. (1995). *Український відприкметниковий словотвір*. Івано-Франківськ: Плай.

Грещук, В., Бачкур, Р., Джочка, І., Пославська, Н. (2007). *Нариси з основоцентричної дериватології*. Івано-Франківськ: Місто НВ.

Єрмоленко, С.С. (2017). Особливості реалізації геортонімів у контексті народнокалендарних прислів'їв (граматичний і міфологічний аспекти). *Мовознавство*, 2, 3–13.

Ковалик, І. І. (1961). *Питання словотвору іменників східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими мовами: автореф. ... доктора філол. наук*: 10.02.14. Київ.

Ковалик, І. І. (1964). *Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах*. Львів.

Ковалик, І. І. (1979). Вступ. *Словотвір сучасної української літературної мови*. (с. 5–56). Київ.

Костриба, О. (2023). *Віднумеративні словотвірні гнізда: структурний, семантичний, когнітивний виміри. Дис.... д-ра філос.: 035*. Івано-Франківськ.

Кузьма, І. Т. (2017). Морфологічна форма слова як об'єкт дериватології. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 64 (1), 96–101.

Кузьма, І. (2018). Словотворча здатність форм ступенів порівняння прикметника в сучасній українській мові (дієслівні словотвірні типи). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 68, 68–76.

Кузьма, І. (2021). Іменникові форми з основою на -ат- у словотвірній системі української мови (модифікаційні словотвірні типи на -ат-к-о/-атк-о в діяхронії та синхронії). *Збірник наукових праць на пошану професора Таміли Панько* (с. 376–390). Львів.

Кузьма, І. (2023). Власні назви як результат словотвірної продуктивності іменникових форм: називний і родовий множини як твірні бази при ономатизації/ трансономатизації. *Мовознавча комісія НТШ. З історії людей та ідей* (с. 203–220). Львів.

Кузьма, І. (2024). Словотвірна продуктивність іменникових форм: питання реалізації в українській антропонімії (родовий однини). *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 276. Праці Філологічної секції (с. 360–376). Львів.

Кузьма, І. (2024). Словотвірна продуктивність родового відмінка однини: реалізація в геортонімії, специфіка деривації. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича (с. 248–262). Львів.

Кузьма, І. (2025). Іменникові форми з основою на -ат- як дериванти: апелятивні й онімні словотвірні типи. *Культура слова*, 101, 170–188.

Межов, О. (2014). Ад'єктивне функціонування іменників у синтаксичних словосполученнях. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*, 2, 143–148.

Плющ, М. Я. (2010). *Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія*. Київ: Видавничий Дім «Слово».

Редько, Ю. К. (1966). *Сучасні українські прізвища*. Київ.

Самійленко, С. П. (1964). *Нариси з історичної морфології української мови*. Київ: Радянська школа.

Франко, І. (2019). Причинки до української ономастики. З. О. Купчинська (відп. ред.), *Львівська ономастична школа: хрестоматія* (с. 31–48). Львів.

Ципердюк, О. Д. (2014). *Словотвірна парадигма в системі комплексних словотвірних одиниць: курс лекцій*. Івано-Франківськ.

А. Г. Лукашанец

НОВЫЯ З’ЯВЫ ВА ЎКРАЇНСКАЙ МОЛАДЗЕВАЙ ЛЕКСІЦЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ АНЛАЙН-СЛОЎНІКА “МИСЛОВО”)

1. Уводзіны

Адметнай рысай кожнага выдатнага лінгвіста з’яўляецца разнастайнасць тэматыкі яго навуковых прац. Не выключэнне тут і творчасць Ніны Фёдараўны Кліменка, у кола мовазнаўчых інтарэсаў якой уваходзілі як розныя мовы (украінская, іншыя славянскія, грэчаская), так і розныя падыходы і метады (структурны, квантытатыўны, супастаўляльны, культуралагічны).

Сярод словаўтваральных і лексікалагічных прац Ніны Фёдараўны асобае месца займаюць даследаванні сучаснай украінскай мовы наогул і ў прыватнасці – дынамічныя працэсы ў развіцці яе лексікі. Таму маю надзею, што дадзены артыкул ляжыць у напрамку гэтых распрацовак і – у некаторым сэнсе – з’явіцца працягам даследаванняў выдатнай украінскай вучонай.

2. Матэрыял і методыка даследавання. Яго мэта

Сучаныя лексічныя працэсы ў мове могуць вывучацца на вельмі разнастайным матэрыяле, у тым ліку мовы СМІ, інтэрнэт-камунікацыі, вуснага маўлення і г. д. Сярод усіх такіх крыніц важнае месца належыць інтэрактыўным анлайн-слоўнікам. Гэтыя слоўнікі складаліся на працягу некалькіх апошніх дзесяцігоддзяў у розных мовах, прычым аўтарамі-стваральнікамі іх лексіконаў былі выключна простыя інтэрнэт-карыстальнікі, што абумовіла і спецыфіку лексікі слоўнікаў: яны ўключаюць у асноўным словы, якія ўжывае ў сваім маўленні моладзь. Гэта і моладзевы слэнг, і найпрост словы, якія прызнаюцца новымі.

Першым такім анлайн-слоўнікам (яны таксама называюцца “народнымі”, “самадзейнымі”), напэўна, быў англійскі Urban Dictionary, створаны ў 1999

годзе; потым з’явіліся французскія (Le dictionnaire collaboratif du français parlé, 2009), немецкія, славянскіх моў: балгарскі “Неолог”, польскія “Miejski słownik slangu i mowy potocznej” і “Słownik slangu młodzieżowego” рускія “Словоново”, “Teenslang” і “Словоборг”, сербскі “Rečnik slenga”, словацкі “Slangovy-slovník”, славенскі “Slangovnik”, харвацкі “Žargonaut” [Лукашанец 2018].

На прасторы ўкраінскага Інтэрнэту ёсць таксама анлайн-слоўнік такога тыпу – “Мислово” (<https://myslovo.com/>), які пачынаецца ад 2012 года і пазіцыянуе сябе як “Словник, який пишеш ти!” На сённяшні момант ён змяшчае каля 5 тысяч адзінак. Але мы адабралі толькі словы і толькі – украінскай мовы (ёсць і выразы – словазлучэнні і нават сказы, ёсць таксама невялікая колькасць лексем, якія напісаны лацінкай і належаць, відавочна, англійскай мове). У мэтах нашага даследавання новых з’яў мы ўзялі толькі тыя словы, якія былі дададзены з 1 студзеня 2020 года да канца верасня бягучага года. Гэта склала 1015 слоўнікавых артыкулаў.

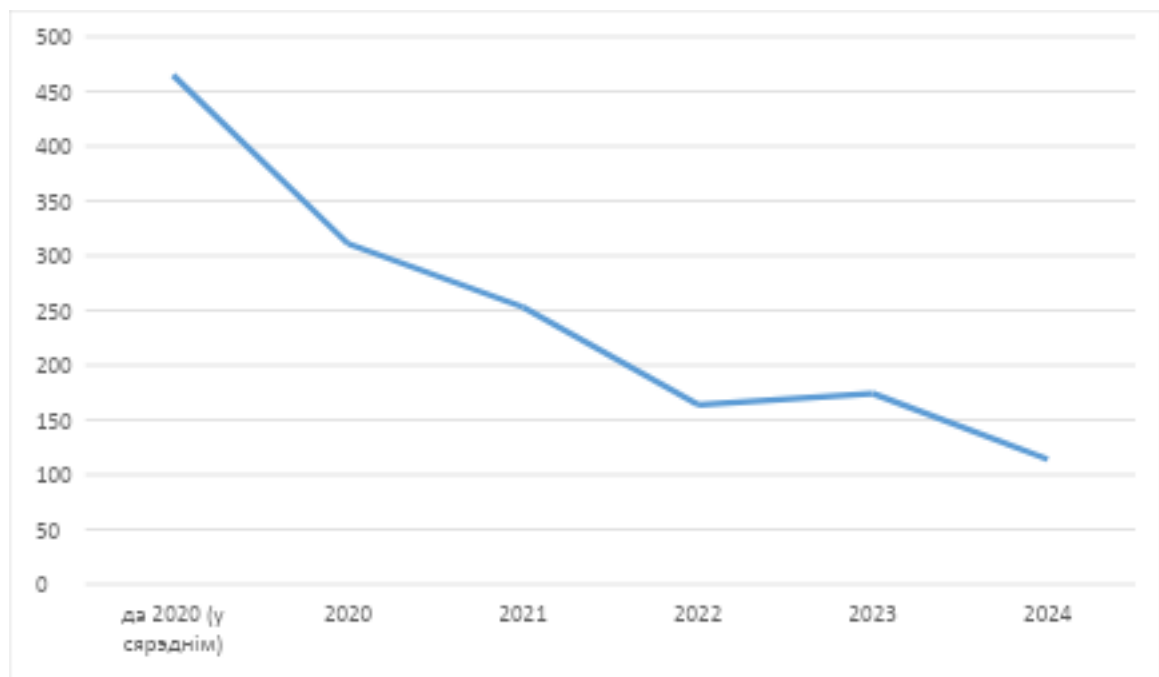
Некаторыя словы былі дададзены некалькі разоў, звычайна з падобнымі значэннямі, так што ствараліся т. зв. дублеты, напрыклад: *даркнет* ‘темна сторона інтэрнету, до якої можна зайти лише використовуючи спеціальні програми, зазвичай Тор-браузер. Використовується як для незаконних цілей (наркотики, педофілія), так і для законних людьми, які цінують свою безпеку та приватність. dark=темний net=мережа’ (дададзена карыстальнікам Robert 08.04.2021) і *Даркнет* ‘Темний нелегальний секретний інтэрнет (від англ. dark net) існує на базі основного, але використовує тільки захищені проксі-сервери та інтэрнет-з’єднання, щоб було неможливо відслідковувати користувачів та адреси сайтів’ (дададзена карыстальнікам Валентина 07.03.2024). Калі першы з такіх дублетаў з’явіўся ў слоўніку да 2020 года, усе яны былі выключаны з разгляду. Але калі ўсе дублеты адносіліся да 2020–2024 гг., тады дублетныя словаўжыванні былі аб’яднаны ў адну лексему.

Такім чынам, канчатковы спіс разгледжаных лексем складаў 956.

Мэтай нашага даследавання мы вызначылі ўсебаковае апісанне вылучаных неалагізмаў і тым самым далейшае выяўленне іх намінатыўных, тэматычных, стылістычных рысаў.

3. Папаўненне слоўніка “Мислово”: колькасць, крыніцы слоў, суадносіны да іншых сацыяльных падсістэм украінскай мовы

Цікавасць да інтэрактыўных слоўнікаў ва ўсім свеце ў апошнія гады падае. Таму і ў “Мислово” колькасць дададзеных адзінак з кожным годам змяншаецца (гл. малюнак 1).

Мал. 1. Дыяграма колькасці дададзеных слоў па гадах

У сярэднім у месяц было дададзена ад 25,9 у 2020 годзе да 12,7 – у 2024; сярэднія паказчыкі больш ці менш перавышаліся ў чэрвені-ліпені і снежні 2020 г., студзені, красавіку, верасні і кастрычніку 2021 (верагодна, за кошт каронавіруснай лексікі) і – менш – у 2023–2024 гг. (верасень, снежань – студзень).

Спецыфікай амаль што ўсіх інтэрактыўных анлайн-слоўнікаў такога тыпу з'яўляецца тое, што ўключаць слова ў слоўнік ці не – вырашае сам карыстальнік Інтэрнэту, які прымае ўдзел у стварэнні слоўніка. Таму ў слоўнік трапляюць нярэдка самыя розныя адзінкі.

Мы вырашылі паглядзець, якія з слоў “Мислово” сустракаюцца таксама ў іншых слоўніках украінскай мовы, і якіх менавіта, а якія словы не адзначаны ў лексікаграфічных крыніцах наогул.

1. Перш за ўсё трэба адмежаваць словы, якія поўнасьцю супадаюць з літаратурнымі ўкраінскімі – у тым ліку і па сваім значэнні, гэта значыць адзначаны ў тлумачальным слоўніку (СУМ), у яго віртуальнай версіі. Узнікае пытанне: чаму такія словы інтэрнет-карыстальнікі змясцілі ў “Мислово”? На нашу думку, асноўных прычын тут некалькі. Па-першае, сюды трапляюць словы, мала знаёмыя аўтарам “Мислово”, якія маюць іншамоўнае паходжанне і тэрміналагічную афарбоўку: *анорексія* ‘псіхічний розлад харчовай паводінкі, що характеризується критичним зниженням маси тіла, часто небезпечним для життя, тяжкою втратою апетиту’¹¹, *декарбонізація* ‘зменшення використання вуглецевмісного палива з метою зменшення викидів вуглецевмісних газів, що створюють парниковий ефект’.

Па-другое, частка такіх слоў з’яўляюцца дыялектнымі, ці ўстарэлымі, ці проста рэдка ўжываюцца: *гунцвот* ‘негідник, мерзотник’ (у СУМ: діал., лайл. Собачий син, шельма), *рахуба* ‘(застаріле, розмовне) 1. Лічба, рахунок. 2. Неприємний клопіт. 3. Розумник, грамотій. Багатозначне слово, значення визначає контекст’, *ряднина* ‘рідковживанне слово для “тканина”’.

Нарэшце, некаторыя літаратурныя словы змяшчаюцца аўтарамі для таго, каб выявіць свае адносіны да нейкага прадмета, рэалі, сваю ацэнку: *німці* ‘нація, яка виробила комплекс провини щодо москвитів через те, що знищила більше українців’.

¹¹ Фармулёўка значэння слов бярэцца намі непасрэдна са слоўніка “Мислово”, але ў некаторых выпадках трохі скарачаецца, што адзначаецца шматкроп’ем.

Да гэтага спісу прымыкаюць і тыя словы, што адзначаны ў 20-томным слоўніку (СУМ-20): *майданімі* ‘займатись революціями’ (у СУМ-20: Проводити акції протесту проти певних дій або рішень влади), а таксама і ў некаторых іншых слоўніках (ВРУПС, ГР-СУМ, СІС).

2. Другая частка слоў зафіксаваны толькі ў слоўніках не літаратурнай мовы, а дыялектаў, напрыклад: *накладанець* ‘бутерброд’ (ЛЛ), *вар’ят* ‘дурень, фрік’ (СГГ).

3. Некалькі слоў уяўляюць сабой неалагізмы, але ўжо такія, якія адзначаны ў новых слоўніках, напрыклад у (СНУ): *москворотий* ‘той, што гаворить російською’, а таксама даволі старыя ўжо слэнгізмы (ССУС): *додік* ‘1. розумово чи фізично неповносправний чоловік (фамільярно-зневажливе), 2. скорочення імені Давид’, *залівати* ‘впевнено та розложисто брехати, часто з переконливими деталями’.

У цэлым, прыкладна 16% слоў – гэта адзінкі ці літаратурнай мовы, ці дыялектаў і зафіксаваны ў адпаведных слоўніках. Большая ж частка слоў не можа быць знойдзена ў існуючых слоўніках, складзеных лінгвістамі, і уяўляе сабой разнастайную і дастаткова хаатычную сукупнасць – як кампанент лексічнай прасторы інтэрнет-камунікацыі. Відавочна, што такія адзінкі браліся стваральнікамі анлайн-слоўніка “Мислово” непасрэдна з жывога маўлення, з паўсядзённых зносін.

Тым не менш іх таксама можна размеркаваць па стылістычных групах. Мы паспрабавалі адшукаць многія словы на прасторы Сусветнай сеткі, каб адзначыць – па магчымасці – іх месца ў навейшым маўленні. Сярод іх больш за ўсё размоўных лексем рознай ступені аддаленасці ад літаратурнага стандарту, рознай ступені “прастамоўнасці”, неафіцыйнасці, грубасці і г. д.

Перш за ўсё, некаторыя адзінкі характарызуюцца як слэнгавыя (паводле шырока знаёмай класіфікацыі, іх можна аднесці ці да так званага агульнага слэнгу, ці да спецыяльнага). Так, некаторыя лексемы так і пазначаны ў тэксце самога слоўнікавага артыкула: *радэйка* ‘рація на сленгу вайсковых’,

завербований ‘закохайний. Той який сильно когось любить. Найчастіше використовується в повсякденній та сленговій лексиці’, *жиза* ‘сленговий вираз. Описує життєву ситуацію’, *фейл* ‘жаргонне чи сленгове слово, що означає негативну оцінку результату дій особи чи групи осіб’, *кріндж* ‘кріндж або криндж, або крінж, або кринж – змішані почуття огиди, сорому і відрази. Підлітковий сленг...’.

Іншыя прыклады таксама падобныя на вышэйапісаныя словы і маюць выразна сэнгавы ці жаргонны характар: *плюшки* ‘бонуси, заохочення, переваги...’, *тормоз* ‘людина яка завжди тупить і нерозуміє шо говорить...’, *триндіти* ‘...видавати мовлення (з азвичай у значних об’ємах)’, *шаромига* ‘людина, яка любить поживитися за чужий рахунок...’, *шикардос* ‘шикарний’, *ширконутися* ‘зробити прививку’.

Вельмі шмат таксама абсцэннай лексікі, але прыклады мы не будзем прыводзіць з-за этычных прычын.

Цікавай асаблівасцю “Мислово”, як ужо гаварылася, з’яўляецца наяўнасць дыялектных слоў, якія мы не змаглі знайсці ў адпаведных слоўніках. Па ўсёй верагоднасці, дыялектныя словы моладзь лічыць незразумелымі, новымі для яе, а значыць – яны заслугоўваюць уключэння ў слоўнік: *гамлат* ‘в гуцульському діалекті означає недалеку, дурну людину...’, *пайта* ‘діалектна назва верхнього одягу зі сходу та півдня України’.

Бывае нават, што моладзь здзіўляецца і такім словам, якія маюць іншамоўны (грэка-лацінскі) і разам з тым кніжны характар: *астротека* ‘Зоряне небо, всесвіт, космос’, *обелус* ““Знак ділення” – риска над і під якою крапки’, *патофілія* ‘любов до патологій. від грецького πάθος – страждання та філія – любов’, *фітогеометрія* ‘розташування у просторі рослин або їх частин’.

Наогул большая частка разгледжаных слоў фіксуецца ў інтэрнэт-камунікацыі, што дае магчымасць ацаніць іх як прыналежныя да ўзуальнай лексікі: *мацюпунький* ‘аналог “маленький, малесенький”’ (*мацюпунький такий*,

як

песик

покойовий:

<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1800439260054315&id=1156607997770781&set=a.1297131063718473>), *Ригспубліки* ‘тимчасово окуповані райони Донбасу’ (*Одразу пожиттєве, ну або розстріляти за законами маладої наротної ригспубліки дамбabwe: https://www.footboom1.com/ua/forum/football/145840.html*), *тарілочниця* ‘дівчина, яка ходить на побачення з метою безплатно поїсти...’ (*Чому ж дівчулькам не подобається, коли їх називають: чайки та тарілочниці? https://www.tiktok.com/tag/тарілочниця?lang=bn-IN*).

Але ў нашым матэрыяле ёсць і такія словы (не менш чым дзясятая частка ўсёй лексікі), прыклады ўжывання якіх мы не здолелі знайсці, што, верагодна, дазваляе аднесці іх да аказіяналізмаў: *бананувати* ‘їсти або виконувати інші маніпуляції з бананами’, *ЛИГАЙШВАР* ‘Шаблековтач. Ковтайшабля’, *полуницень* ‘ще одна назва місяця червня’, *синоптикиця* ‘приваблива синоптикиня (жінка-синоптик)’.

Вядома ж, усе вышэйпрыведзеныя выпадкі ў будучым павінны быць уважліва правераны лінгвістамі для надання ім неабходнага сацыялінгвістычнага статусу.

4. Тэматычная характарыстыка лексікі “Мислово” ў сувязі з прычынамі паяўлення слоў

Класіфікацыі лексікі на аснове тых прадметаў і паняццяў, якія атрымліваюць сваю назву ў дадзенай сацыяльнай падсістэме, звычайна праводзяцца з мэтай удакладнення асаблівасцей менталітэту яе носьбітаў, спецыфікі іх светапогляду. І тут важна, напрыклад, не колькасць назваў асоб ці канкрэтных або абстрактных назоўнікаў. Першаснае значэнне маюць нейкія агульныя тэндэнцыі, звязаныя з адлюстраваннем тых ці іншых сфер жыцця, якія ў найбольшай ступені закранаюць жыццё носьбітаў і іх найважнейшыя інтарэсы.

Таму варта выдзеліць наступныя асноўныя лініі, па якіх разгортваецца працэс узнікнення і ўкаранення новых слоў у моладзевым маўленні, адлюстраваным у слоўніку “Мислово”. Кожная такая лінія абумоўлена наяўнымі сацыяльнымі абставінамі. За разгледжаны перыяд у нашым слоўніку назіраюцца дзве такіх лініі.

Па-першае, гэта лексіка, звязаная з пандэміяй кавіду, – больш за паўсотні слоў. Яны былі дададзены ў слоўнік у асноўным ў 2020 годзе (34, г. зн. каля 60%), у 2021 годзе – амаль у два разы менш і адзінкавыя – у 2022–2024 гг.: *травіца* ‘російська вакцина “Спутник V”’, *коронойя* ‘зміна у псіхічным стане людзей через короновірус’, *ковіднутый* ‘хворый на коронавірус’, *кувідкрадівніцтва* ‘слово складаецца з двух слів – пандемічнаго захворвання і выразу П.О.Порошенка про выкарыстання грошей з “кувіднаго фонду” для будівніцтва доріг “своіми людзьмі” з великими відкатами’, гл. [Омельчук, Мандич 2020, Щепка 2021].

Па-другое, гэта вялікі пласт ваенна-палітычнай лексікі, якая адлюстроўвае рэаліі паўнамаштабнага ўварвання расійскіх войск ва Украіну. Цікава, што доля ваенна-палітычнай лексікі наогул з сакавіка 2022 года павялічылася прыкладна ў 5 разоў: з 6 да 30%. Асабліва шмат такіх слоў было дададзена ў першыя месяцы вайны (гл. малюнак 2).

Акрамя гэтага, значна змянілася і кола прадметаў і з’яў, якія атрымліваюць свае назвы. Так, да пачатку сакавіка 2022 года гэта былі ў асноўным назвы, якія тычацца Украіны, яе прэзідэнтаў, парламента і палітычных партый і г.д.: *дупутат* ‘попавший у ВР, у якога “выражает то лицо, чем садятся на крыльцо”’, *лехайм* ‘член партіі «Опозиційна платформа – За життя»’, *обдурендум* ‘референдум, який, попередньо обробивши баранів, олігархи використовують, щоб добитися бажаного...’.

Мал. 2. Діяграма колькасці (%) даддзеных слоў ваенна-палітычнай лексікі з сакавіку 2022 да верасня 2024 г.

З пачаткам жа ваенных дзеянняў словы ўжо называюць часцей за ўсё іншыя рэаліі:

1) адзінкі вайсковай тэхнікі і іх частак, ваенных прыстасаванняў, зброі і г.д.: *бандера-смузі* ‘так называюць коктейль молотова пад час російскага вторгнення в Украіну 2022’, *мoped* ‘іранскі дрон-камікадзе “Шахед”, названы так праз характэрны гук работы двигуна’, *стужа* ‘украінскі пратанкавы ракетны комплекс...’, *саушка* ‘просторічна назва САУ – самоходнай артылерійскай устанавкі...’, *пташка* ‘літальны апарат, дрон’, *дронглушылка* ‘прыстрій, метой якога ёсць ускладніць/унеможлівіць работу дронів’, *коробочка* ‘війсковы сленг; броньованая машына (БМП, БТР і г.д.), ратуе ад асколків’, *дрон-камікадзе* ‘дрон з выбухівкаю, якая выбухае, калі дрон врываецца в ціль’;

2) назвы ваенных дзеянняў: *двохсотити* ‘... вбываць’, *трыхсотити* ‘завдаваць паранень пад час бойовых дзей’, *хаймарсیتی* ‘1. працаваць

реактивною системою залпового вогню HIMARS 2. знищувати ворогів за допомогою хаймарсів’;

3) назви, якія звязані з ваєнними дзеяннями, але датычацца побыту, жыцця мірных жыхароў: *хрючево* ‘назва армійцями їжі, що не відповідає стандартам, бо ті, хто відповідають за постачання продуктів, крадуть безбожно’, *впо* ‘внутрішньо переміщена особа – людина, яка була змушена покинути свою домівку через війну...’, *мирняк* ‘на жаргоні воєнних – мирне населення’.

Найбільшу частку таких назваў складаюць словы, якія адносяцца да Расіі, яе грамадзян / вайскоўцаў, рускай мовы (амаль 1/3 усёй ваенна-палітычнай лексікі): *Фубледерація, Свиногор’є, Оркостан, Москляндія, Квазірусь, Балалайня, Уркостан (Расія), аквафрешики, асвабадзіцелі, свиногорець, чмоня, свинособака, смертеносці, рабсіяннн, чмобік, орки, огрузки, совкодрочер, підо-росіянин, совковатнік, рунат, пігдог, підари, москолота* (пра расейцаў), таксама РФ ‘1. російський фашизм, 2. російські фашисти’, *кадирівка* ‘мова(якщо її так можна назвати) якою розмовляє голова Чечні Рамзан Кадіров’, *москворотий* ‘той, що говорить російською’.

Акрамя гэтых дзвюх “генеральных” ліній, лексіка слоўніка размяркоўваецца па невялікіх дадатковых семантычных галінках. Як амаль у кожным моладзевым маўленні, тут прысутнічаюць словы такіх тэматычных груп, як:

1) інфармацыйныя тэхналогіі, Інтэрнэт, камп’ютар: *вордл* ‘популярна сучасна гра, записана у выглядзі матриці 5 на 6...’, *дегуглінг* ‘відмова від користування продуктами Гугла...’, *клікбейт* ‘заголовок в інтернеті, який створений, щоб примусити читача клікнути на нього і прочитати матеріал...’, *гієнотворчість* ‘відео, супроводжуване голосним “гієноподібним” гіготінням оператора...’;

2) часціны цела, фізіялагічныя працэсы: *борборизми* ‘раптове бурчання з шлунка як ознака голоду’, *джеджелик* ‘назва чоловічого полового органу’, *запички* ‘бакенбарди’, *булочки* ‘гарна дупка’;

3) прадукты, ежа, расліны: *кабачечі* ‘кабачки, кабачок, кабак – рослина сімейства гарбузових...’, *кампонтік* ‘компот, узвар’, *крамбл* ‘смачна ірландська випічка...’;

4) назвы асоб па розных прыкметах – прафесійных, фізічных, псіхалагічных: *знаменицiсть* ‘знаменитість, яка зганьбила себе’, *зюзя* ““ніяка” людина, бо погано володіє своїм тілом – або п’яна, або захворівша, або дуже замерзша, або та, що промокла “наскрізь” тощо’, *кайтсерфер* ‘людина, що катається по воді на дошці за допомогою кайта...’, *лохобан* ‘те саме, що лох, тільки підкреслено вітієвато’, *вайтішнік* ‘...людина, яка дуже сильно хоче в айті’;

5) абстрактныя паняцці: *жиза* ‘описує життєву ситуацію’, *інфотру́с* ‘використовується постфактум, для позначення подій що висвітлюються в інформаційному полі, задля створення резонансу в суспільстві, спеціальним або природним чином...’, *ісусизація* ‘1) процес навернення до Ісуса; 2) процес перетворення на Ісуса’.

Ёсць таксама назвы прыкмет і дзеянняў, г. зн. прыметнікі і дзеясловы: *колобокий* ‘...з округлим тілом...’, *мацюпунький* ““маленький, малесенький””, *опенькоголовий* ‘дурний, обманений’; *мадъорити* ‘просити на благочинність’, *менжуватися* ‘1. боятися, хвилюватися; 2. вагатися, коливатися...’, *скапцаніти* ‘та просто вмерти’, *фемінітивствувати* ‘зловживати фемінітивами’.

5. Неалагізмы слоўніка “Мислово” ў святле спосабаў іх намінацыі

Адной з важнейшых рыс лексічнай падсістэмы з’яўляюцца спосабы і тыпы намінацыі яе адзінак; характарыстыка гэтых спосабоў і тыпаў дае

магчымасць упісаць дадзеную сукупнасць слоў у агульную лексічную прастору дадзенай мовы¹².

Як вядома, у якасці асноўных спосабаў намінацыі выдзяляюцца запазычанне (як выкарыстанне іншамоўнага матэрыялу), а таксама марфалагічная і семантычная дэрывацыя, якая ўключае ў працэс словаўтварэння адзінкі сваёй мовы.

Зразумела, што часцей за ўсё крыніцай запазычанняў (у розных мовах і моўных падсістэмах) на сённяшні дзень з'яўляецца англійская мова. Не выключэнне – і слоўнік “Мислово”. Амаль што 13% лексем у ім маюць англійскае паходжанне. Гэта не толькі назоўнікі, але і дзеясловы, і прыметнікі, і нават прыслоўі: *краш* ‘об’ект закаханості або почуття закаханості. З англійскага *crush*’, *лонгрід* ‘англійскаю *longread*, буквально – «довгочит, довготекст».тип інфармацыі, на прачитання якой у карыстувача патрэбна больш часу, ніж зазвычай...’, *файрвол* ‘англ. *firewall* від *fire* «вогонь» + *wall* «стіна» – технологічны бар’ер, прызначаны для запобігання несанкцыянаванага або небажанага спалучэння між камп’ютэрнымі сеткамі або хостамі-камп’ютэрнымі прыборамі»; *нюдси* ‘інтымныя фотаздымкі. З англійскага *nudes*’, *рандомны* ‘з англійскай мовы “*random*” – выпадковы. Зазвычай, слова звязаны з азартнымі іграмі...’; *ліваты* ‘1. пакідаць што (памяшчэння або чат); 2. знікаць’; *кріпаво* ‘маторашна, жадліва. З англійскага *сreеру*’.

Ёсць таксама і запазычаныя з іншых моў: польскай – *ніц* ‘те саме, што й нічога’, французскай – *клафуті* ‘це французскі десерт, што ў сярэдзі між запіканкаю і пірогам’, японскай – *кярабен* ‘зроблены ў выглядзе людзей або жывёл японскі бенто-ланч, памаешчаны ў спецыяльнай каробачцы з дрэва, пластыку або металу’.

¹² Прадстаўлены ніжэй аналіз намінацыйных тэхнік праводзіцца толькі для тых лексічных адзінак, якія не зафіксаваны ў адзначаных лексікаграфічных крыніцах, гл. спіс лексікаграфічных прац.

Некалькі слоў уя’ляюць сабой утварэнні (магчыма – штучныя) ад грэка-лацінскіх каранёў: *плювіофіл* ‘дошлюб; той, хто любе дощ (лат. плювіус – дощ, філа – любимий)’.

Нарэшце, украінскі слэнг папаўняўся і пэўнай колькасцю адзінак рускамоўнага слэнгу, што часта адзначаецца ў самім тэксе дэфініцыі: *вічкарик* ‘вічкарик (рос. мовою: “очкарик”) від слова *вічи*’, *налік* ‘готівка. Калька російського “налик”, скорочення від “наличные”, *чушпан* ‘російський кримінальний жаргон; ...лох, якого необхідно принизити. Слово вилізло через російський кримінальний серіал “Слово пацана”’.

Усяго запазычанні займаць больш за 23% лексікі. Але, як бачна, слоў, створаных на ўкраінскай глебе, у слоўніку значна больш.

Семантычная дэрывацыя (па сутнасці, узнікненне ў слова новага, іншага значэння, звычайна на падставе метафарычнага ці метанімічнага пераносу наймення) займае невялікае месца ў слоўніку: з яе дапамогай створана прыкладна 13% слэнгавай лексікі. Звычайна лічыцца, што, паколькі слэнг, маўленне моладзі – вельмі эмацыйна “зараджаная” падсістэма мовы, яна павінна мець шмат экспрэсіўных сродкаў, у тым ліку – метафарычных найменняў. Але, як ні дзіўна, іх у нашым матэрыяле не так шмат: *галера* ‘типова українська ІТ-компанія, яка робе на аутсорсі/аутстафі...’, *завербований* ‘закохайний...’, *папrika* ‘порошок (фен, амф, скептик)...’ [наркотык амфетамін – А. Л.], *пташка* ‘літальний апарат, дрон’. У якасці зыходных могуць выкарыстоўвацца таксама і ўласныя імёны: *Свиногор’є* ‘жартівлива назва так званої росії...’ (гл. Свиногорье – сяло ў Татарыі).

Нярэдка ў семантычных дэрыватах мае месца моўная гульня, якая дае магчымасць абнавіць унутраную форму слова: *гризлі* ‘чіпси, сухарі’, *коронувати* ‘1) хворіти на коронавірус 2) заражити когось коронавірусом’, *самокат* ‘самогубця, самовбивця’.

Да выпадкаў семантычнай дэрывацыі прымыкаюць і вынікі так званай паранімічнай атракцыі, пад якой разумеецца “падбор для абазначэння нейкай

з’явы агульналітаратурнага слова, падобнага па гучанні на іншае ... слова, якое абазначае гэтую ж з’яву” [Лукашанец 2012: 159]. Напрыклад: *клімакс* ‘альтэрнатывна назва для украінскага музычнага выканаўцы Северіна Наконечнага (clonnex)’, *мoped* ‘іранскі дрон-камікадзе “Шахед”...’. Як відаць з прыкладаў, створае слова можа мець (*мoped*), а можа – і не мець (*клімакс*) сувязі па значэнні з зыходным словам, апошняе больш відавочна ў выпадках з запазычанымі словамі і тэрмінамі: *мадам* ‘просторічна назва хорошага емпатогену МДМА’.

Пераважная частка лексікі слоўніка – гэта вынікі марфалагічнай дэрывацыі. Гэта, перш за ўсё, афіксальныя словы, складанні, скарачэнні (аббрэвіятуры), зрашчэнні.

Сярод вынікаў марфалагічнай дэрывацыі пераважаюць афіксальныя ўтварэнні (каля чвэрці ўсёй лексікі), у асноўным – суфіксальныя. У назоўнікаў выкарыстоўваюцца розныя суфіксы:

- ак**: *мирняк* ‘на жаргоні военных – мирне населення’;
- ант**: *ухилянт* ‘ухилянт або ухилист – особа, яка ухиляється від служби в армії’;
- ень**: *дрібень* ‘шрифт “петит”’;
- ець**: *свиногорець* ‘мешканец Свиногор’я...’;
- ик**: *кропик* ‘зменшувально-пестлива форма назви міста Кропивницький’;
- иц(я)**: *чувачиця* ‘неформальна назва особи жіночої статі...’;
- к(а)** (у розных значэннях): *промка* ‘скорочення 1. промислова зона 2. промисловість 3. промо-матеріал (промоушен)’, *параноїчка* ‘від фемінітива “параноїк”...’;
- ук**: *бізнесук* ‘зневажливо про бізнесмена’;
- щин(а)**: *байрактарицина* ‘спекуляції, хайпожерство на темі російсько-української війни...’.

Уживаюцца і специфічна нелітаратурныя суфіксы: *шикардос* ‘шикарний’, *півандепала* ‘пиво’, *кабачечі* ‘кабачки...’, *лохобан* ‘те саме, що лох, тільки підкреслено вітієвато’.

Сярод дзясловаў больш за ўсё ўтварэнняў з суфіксам *-и(ти)*: *двохсотити* ‘військовий сленг... – вбивати...’, *ковідити* ‘хворіти на ковід’, *макронити* ‘створювати ілюзію кропітливої праці з вирішення проблеми, знаючи, що методами, які використовуються, проблема не не вирішиться’; таксама: *зозулити*, *пісочити*, *рейдерити*, *трёхсотити*, *тюленити*, *фемінітивити*, *хаймарсити*.

Ёсць і іншыя афіксальныя ўтварэнні, але іх няшмат: а) прэфіксальныя: *квазірусь* ‘росія...’, *недопереможці* ‘ті, хто каже “гоп” ще не перескочивши’; б) прэфіксальна-суфіксальныя: *беззарплата* ‘становище, коли працівникам не выдають зароблену зарплату тривалий час’, *нафронтник* ‘прихильник жорсткої мобілізації, який сам не підлягає мобілізації...’, *падоцин* ‘...відповідник англійському слову *петрикор*, що означає “запах землі після дощу”’.

Некалькі менш у слоўніку складанняў, гэта прыкладна 10% слоў. Як вядома, менавіта складанні ўяўлялі сабой прадмет найбольшага навуковага інтарэсу Н. Ф. Кліменка, гл., напрыклад, яе артыкулы ў энцыклапедыі ўкраінскай мовы [Клименко 2007а, 2007б]. Паводле тэорыі выдатнай украінскай вучонай, мы можам вызначыць у нашым матэрыяле, перш за ўсё, т. зв. кампозіты, якія, паводле іншага пункту погляду, могуць уяўляць сабой як складанні з суфіксацыяй, у тым ліку нулявой: *плитоноска* ‘бронежилет полегшеної за площею версії (plate carrier) – мае форму майки, що прикриває тільки торс’, *болтокат* ‘орендний електричний самокат від компанії “Bolt”...’, *дроновод* ‘оператор дрона’, так і чыстае складанне, найбольш распаўсюджанае: *короножир* ‘жир, набраний за час коронтину’, *совковатнік* ‘совок+ватнік=совковатнік. Те саме що совок або ватнік...’, *українськописьменний* ‘той, який пише українською’.

Што тычыцца скарачэнняў у разгледжанай лексіцы, то іх не так шмат. Гэта, па-першае, абрэвіатуры розных тыпаў: літарныя, гукавыя, складовыя. Напрыклад: *нойтс* ‘абрэвіатура від Не Одне Й Те Саме’, *рмс* ‘Реву та стогну. Абрэвіатура що використовується для вираження сміху для жарту...’, *рунат* ‘російський націоналіст...’, *дурфак* ‘фізкультурний факультет’. Мы бачым, што некаторыя (ініцыяльныя) абрэвіатуры звязаны выключна з камунікацыяй у Інтэрнэце, з графічнай формай маўлення.

Па-другое, ёсць некалькі ўсячэнняў (апокап): *евак* ‘1. евакуація (пораненых) 2. евакуацыйний автомобіль/евакуатор’, *зроз* ‘є скорочення слова “зрозуміло”’, *дяк* ‘розмовна скорочена версія слова “дякую”...’.

Акрамя словаўтваральных спосабаў, якія добра знаёмы і існуюць таксама і ў літаратурнай мове, даволі шмат адзінак слоўніка “Мислово” ўтвораны спосабам кантамінацыі. Кантамінацыя (блэндынґ) – гэта такі спосаб, калі адно слова як бы “ўрастае” ў іншае, “сплаўляецца” з ім, так што няма магчымасці правесці марфемную мяжу. Дадзены спосаб вельмі распаўсюджаны ў сучасных сацыялектах, а таксама і ў гутарковай мове. У “Мислово” кантамініраваных утварэнняў звыш 9%: *алкотаріанець* ‘людина, яка харчується переважно алкогольными напоями’, *біолух* ‘фанатик біології, вчитель з біології, а також подвійний олух’, *браунець* ‘брауні-млинець (млинець з какавою)’, *гомореска* ‘жарт про гомосексуальну людину’, *дуртушки* ‘тітушки, що здійснюють придуркуваті дії’.

Нарэшце, акрамя нешматлікіх зрашчэнняў (*боневтік* ‘іронічно-зневажліве прізвисько Зеленського у часи великого російського вторгнення’, *регочуажсцятихочу* ‘відповідник російського “ржунємагу”’), слоўнік “Мислово” ўключае некалькі слоў, утвораных спецыфічным для гутарковай мовы і пазалітаратурных сістэм спосабам, які можна назваць фанетычнай дэрывацыяй: гучанне агульнаўжывальнага слова больш ці менш змяняецца, скажаецца. Напрыклад: *брадішка* ‘утворено від слова “братішка”, буква “т” замяняецца на “д”...’, *вантіжити* ‘Азіривка [ірон. жартівливый вигаданий

“діалект” української мови, базований на промовах колишнього прем'єр-міністра України Миколи Азарова; характеризується надмірною заміною голосних на і, те саме, що й вантажити’, *науківець* ‘антонім поняттю науковець, з насмішливим підтекстом...’.

6. Вывады

Такім чынам, аналіз лексікі слоўніка “Мислово” сведчыць аб наступным. Па-першае, слоўнік папаўняецца лексікай з розных крыніц: гэта і слэнг, жаргоны, і дыялекты, якія ў апошні час выклікаюць вялікую цікавасць у моладзі, і тэрміны, і нават агульналітаратурная мова. Галоўнае тут – каб лексічная адзінка была незвычайнай і прыцягвала сваім экспрэсіўным “зарадам”.

Па-другое, на папаўненне слоўніка ўплываюць і важнейшыя сацыяльныя абставіны, працэсы, якія адбываюцца ў грамадстве ў гэты час; украінская моладзь імкнецца адлюстравач галоўныя падзеі, якія закранаюць яе краіну, у лексіцы свайго маўлення. Паколькі такія анлайн-слоўнікі папаўняюцца даволі хутка, не будучы абмежаванымі нармалізатарскімі ўмовамі, яны служаць зручнымі крыніцамі для даследавання новай лексікі.

Па-трэцяе, мы зафіксавалі, што, як і раней, асноўнай крыніцай запазычанняў у сучаснае ўкраінскае маўленне з’яўляецца англійская мова, а важнейшымі спосабамі марфалагічнай дэрывацыі – суфіксацыя і складанне.

ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫЯ ПРАЦЫ

ВРУПС – Благовещенський, О. С. та ін. (ред.). (2002). *Великий російсько-український політехнічний словник*. Київ: Чумац. шлях.

ГР-СУМ – Грінченка, Б. Д. (ред.). (1907–1909). *Словарь української мови: в 4 т.* Київ. <https://hrinchenko.com/> (дата доступу: 01.12.2024)

ЛЛ – Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., Дидик-Меуш, Г. (2009). *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Львів: Інститут українознавства НАН

України.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Khobzei_Natalia/Leksykon_lvivskyi_povazhno_i_na_zh_art.pdf (дата доступу: 01.12.2024)

СГГ – Чепара, С. (уклад.). *Словник галицької говірки*
<https://twothreedots.com/2019/11/12/galician-vocabulary/> (дата доступу: 01.12.2024)

СІС – Мельничук, О. С. (ред.). (1974). *Словник іншомовних слів*. Київ: Українська Радянська енциклопедія.
http://ukrajintsine.narod.ru/slovnyk_meln/index.html (дата доступу: 01.12.2024)

СНУ – Нелюба, А. (уклад.) (2012). *Словотворчість незалежної України. 1991–2011*. Харків.
https://drive.google.com/file/d/147UzADI8ihcQGSE_BENoOYqLA96k_a-f/view

ССУС – Кондратюк, Т. М. (упоряд.) (2006). *Словник сучасного українського сленгу*. Харків: Фоліо.

СУМ – Білодід, І. К., Горещький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.
<https://www.inmo.org.ua/sum.html> (дата доступу: 01.12.2024)

СУМ-20 – Русанівський, В. М. (гол. ред.). (2010). *Словник української мови: в 20 т.* Київ: Наукова думка.
https://chtvyvo.org.ua/authors/Slovnyk_ukrainskoi_movy_U_20_tomakh/ (дата доступу: 01.12.2024).

ЛІТАРАТУРА

Клименко, Н. Ф. (2007а). Основоскладання. В. М. Русанівський та ін. (редкол.), *Українська мова. Енциклопедія*. (с. 466). Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, вид. 3-тє.

Клименко, Н. Ф. (2007б). Словоскладання. В. М. Русанівський та ін. (редкол.), *Українська мова. Енциклопедія*. (с. 639–640). Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, вид. 3-тє.

Лукашанец, Е. Г. (2012). *Словообразование в арго : система способов и типов деривации*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing.

Омельчук, С. А., Мандич, Т. М. (2020). Контекстний аналіз аббревіатури COVID-19 та лексичних варіантів її на перетині лексикології, словотвору й синтаксису. *Challenges and achievements of European countries in the area of philological researches: Collective monograph. Vol. 2*. Р. 112–131. Riga: “Baltija Publishing”. doi.org/10.30525/978-9934-26-027-8-25

Щепка, О. А. (2021). Український вокабуляр коронавірусу. *Учені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, т. 32 (71), № 2, ч. 1, 83–88. doi.org/10.32838/2710-4656/2021.2-1/15

О. А. Матковська

МОДЕЛЮВАННЯ СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ «ДЕРЖАВА» ЯК ФРАГМЕНТА ЛЕКСИКОНУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Поняття політичної мови, політичного дискурсу та мови політики по-різному трактують дослідники зі сфер політології та політичної лінгвістики, а мова політики є багатоаспектним і міждисциплінарним об'єктом дослідження. Українські мовознавці, досліджуючи суспільно-політичну лексику, зробили висновок, що це неоднорідний семантичний простір з погляду лексичного моделювання, оскільки його ядро становить суспільно-політична терміносистема, яка входить у ширший простір суспільно-політичної лексики.

Дослідники розмежовують суспільно-політичну лексику як багатоплановий корпус слів, що об'єднує різностильові слова та словосполуки на позначення подій та явищ державного і громадського життя суспільства, властивих певному соціуму в певний час, та суспільно-політичну термінологію як ядерний складник суспільно-політичної лексики, наголошуючи на активізації процесів творення нових суспільних термінів, що відтворюють зміну суспільних та мовних стереотипів. Зважаючи на неоднорідність та розмитість меж суспільно-політичної лексики, тематичну дисперсію та широту сфери вживання, у сучасному мовознавстві існують різні підходи до структуризації такої лексики. Ставимо за мету дослідити принципи систематизації суспільно-політичної лексики, а також змоделювати семантичний простір «Держава» як фрагмента лексикону сучасної української політики та встановити взаємовідношення між його елементами.

Активне функціонування в мові одиниць суспільно-політичного лексикону зумовило необхідність теоретичного осмислення принципів систематизації суспільно-політичної лексики та їх представлення в лексикографічних працях. Перші спроби наукового осмислення та

систематизації цього пласту лексики зробив А. А. Бурячок, який запропонував структурувати суспільно-політичну лексику за функціональною ознакою (на власне суспільно-політичні лексеми і контекстуальні суспільно-політичні лексеми) і за семантико-поняттєвим принципом (з поділом на 8 груп, які своєю чергою розподілені за підгрупами). На думку А. А. Бурячка, суспільно-політична лексика організована в «лексико-семантичну систему, що складається з окремих ланок – тематичних груп лексики, які розпадаються на підгрупи (чи мікрогрупи), ті, в свою чергу – на синонімічні ряди, антонімічні пари тощо, які, зрештою, компонуються з окремих слів» [Бурячок 1983: 23]. На основі лексико-семантичних зв'язків дослідник виділяв лексико-семантичні групи, під якими розумів «об'єднання слів на відношеннях синонімії, антонімії, різних уточнень, диференціації та узагальнення близьких або суміжних значень» та зіставляв їх із термінами *лексико-семантична парадигма* та *семантичне поле* [Бурячок 1983: 24].

У сучасних дослідженнях такий принцип систематизації застосовує Ю. М. Костюк, поділяючи суспільно-політичну лексику на тематичні групи, підгрупи і мікрогрупи [Костюк 2021]. У лексичних класифікаціях, окрім опорних категорій, тематичних груп, мовознавці також використовують поняття концепту, розуміючи його як «будь-яка оперативна змістовна одиниця мислення (поняття, образ, схема дій), що існує в нашій психіці і, маючи статус пізнавальної категорії, виступає посередником між словами й екстралінгвальною дійсністю, а отже, є частиною нашого розуміння світу» [Брага 2002: 13]. І. І. Брага, досліджуючи концептуальне поле «держава», акцентує увагу на властивості концепту охоплювати «всю прагматичну інформацію мовного знака, а також когнітивну пам'ять слова, яка забезпечує зв'язок із системою цінностей носіїв мови» та виділяє такі концепти як *держава, влада, політика, економіка, народ, культура, мова* [Там само: 14]. Аналіз політичного лексикону в межах концептів здійснює і Я. П. Яремко, виділяючи базові концепти національної концептосфери: «політика»,

«держава», «народ», «етнос», «нація», «воля», «свобода» [Яремко 2015]. Лексичні одиниці політичного дискурсу Л. Л. Михайленко систематизує за опорними категоріями *суспільство, держава, влада, політика, економіка, право, мораль, військово-воєнна сфера, міжнародні відносини* тощо [Михайленко 2009: 20]. І. В. Холявко групує суспільно-політичну лексику за тематичною класифікацією, модель якої побудована за схемою: «опорна категорія – тематична група – тематична підгрупа – тематичний ряд» [Холявко 2004: 37], вказуючи, що «принцип, за яким розташовано слова в групах, можна назвати структурно-семантичним. Лексичні одиниці розміщено за ступенем близькості їхніх значень або за знаком соціально-ідеологічної оцінки» [Там само: 38].

Проблематику класифікації й принципи об'єднання лексики в ті чи ті групи досліджувала Н. Ф. Клименко в колективній праці «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики», вказуючи на умовність такого поділу й відсутність «якого-небудь одного чи кількох різних принципів виділення та об'єднання слів у поля, що визнавалися б всіма вченими» [Клименко 1982: 99]. Про пошук ознак, що кладуть в основу групування лексики, Н. Ф. Клименко також писала в розділі «Роль антонімії у формуванні семантичних полів» у колективній монографії «Лексична семантика в системі «людина – машина» (Київ, 1986). Тут дослідниця виділяла два умовні етапи аналізу: зовнішньо- та внутрішньолінгвальний. Перший становить виділення зовнішніх меж семантичного поля на логічній основі, «відмежування лексики одного семантичного поля від складників іншого», другий передбачає внутрішній поділ, структурування семантичного поля всередині [Клименко 2014: 166]¹³.

У монографії «Українська біологічна термінологія» (Київ, 2017) Н. Ф. Клименко запропонувала новий погляд на стратифікацію лексики та

¹³ Уперше опубліковано в: Лексична семантика в системі «людина-машина». – К.: Наук. думка, 1986. – С. 25-53

ввела поняття *семіохору* як елемента семантичного простору, що включає непохідні та похідні (афіксальні і складні), питомі і запозичені лексеми, а також розчленовані номінації, структуруючи їх в окремі угруповання: словотвірні гнізда, композитоугруповання, темогнізда найменувань-словосполучень, фраземогнізда [Клименко 2017: 77]. Семіохор відображає складну змістову єдність, що дозволяє об'єднувати масиви лексики різної природи: «питомої та запозиченої, простих і складних слів, належних до різних композитоугруповань та темогнізд, а також фраземогнізд», а також виявляти принципи взаємодоповнювальності різних елементів у межах поняттєвого поля [Там само: 8].

У пропонованій статті різнорідний за стильовою належністю матеріал ми структуруємо за трьома основними семіохорами (семантичними просторами), навколо яких базуються політичні поняття: «Держава» – «Армія» – «Суспільство». При виділенні цих семантичних просторів до уваги було взято такі чинники: 1) зв'язок їх із політичним життям суспільства; 2) поняттєво-змістові ознаки, які виявляються під час аналізу дефініцій номінацій, наявних у тлумачних словниках; 3) охоплення лексем, які підпорядковуються сфері, означеній цим словом, і мають у своєму лексичному значенні відповідну сему, так чи інакше пов'язану з цим поняттям.

Семантичний простір «Держава» є одним із центральних у межах лексикону політики, що відображає не лише організацію політичної системи, але й ціннісні орієнтири суспільства, структуру державних органів та міжнародні відносини держави. Його аналіз та структуризація дозволяють глибше зрозуміти особливості функціонування суспільно-політичної лексики в українській мові. Для моделювання аналізованого фрагмента враховуємо принципи, запропоновані Н.Ф. Клименко в розділі «Структура лексико-семантичного поля» колективної монографії «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики». Ці принципи базуються на необхідності розв'язання двох основних завдань при аналізі лексичних полів: «а) уточнити

склад аналізованого поля і окреслити його зовнішні межі; б) здійснити внутрішнє членування / структурування поля, визначити взаємовідношення між його елементами на основі певних ознак» [Клименко 1982: 99].

Моделювання семантичного простору «Держава» як фрагмента сучасного українського політичного лексикону вимагає комплексного підходу, що враховує як загальні принципи систематизації суспільно-політичної лексики, так і специфіку досліджуваного концепта, що передбачає детальний аналіз структури семантичного простору «Держава», визначення його ключових компонентів та характеру взаємозв'язків між ними. Наш підхід базується на принципі ієрархічної організації лексики, що дозволяє відобразити складну систему взаємозв'язків між різними складниками, починаючи від найширшого поняття семіохору і рухаючись до вузких категорій, одиниць систематизації лексики – семіогруп та семіопідгруп, що вміщують словотвірні гнізда, композитоугруповання і темогнізда (Рис. 1).

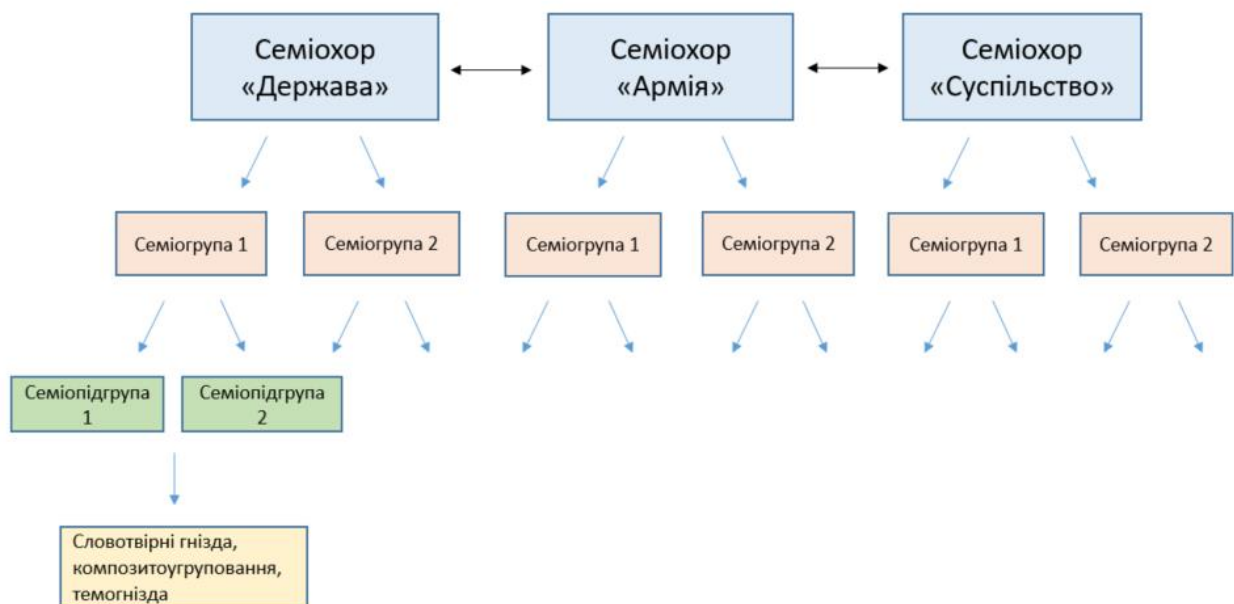

Рис. 1. Класифікація одиниць лексикону політики в межах семіохорів

Такий підхід дає змогу охопити різні типи підходів до класифікації та аналізу, врахувати різні типи семантично пов'язаних лексем (включаючи непохідні та похідні лексеми, запозичення та розчленовані номінації) та їхні взаємозв'язки, а також відобразити актуальні тенденції в розвитку суспільно-політичної лексики української мови:

- непохідні (базові слова словотвірних гнізд): *держава, закон, міністр, влада, країна*;
- похідні – прості: *державний, законний, безвладдя*; композити: *державовладний, державотворення, законопроект*; юстапозити: *державно-правовий, держава-терорист, держава-жертва, комік-президент*;
- запозичення: *президент, парламент, диджиталізація, е-демократія*;
- розчленовані (аналітичні) номінації: *електронна держава, державна безпека, цифрова трансформація, політична реформа*.

Запропонована модель семантичного простору базується на принципах ієрархічної організації лексики, що дає змогу відобразити складну систему взаємозв'язків між різними рівнями семіохору «Держава» в сучасному українському лексиконі політики (Рис. 2).

Семіохор «Держава» як вершина ієрархії. Вибір семіохору як найвищого рівня організації ґрунтується на концепції Н. Ф. Клименко, яка уможлиблює об'єднання різнорідних лексичних одиниць в єдину змістову єдність.

Семіогрупи як ієрархічні складники семіохору. Дві основні семіогрупи «Влада» та «Країна» виділено методом аналізу словникових дефініцій. Опираємось на дослідження Л. П. Кислюк, яка, аналізуючи динаміку функціонального потенціалу лексеми *держава*, виділяє за словниками такі основоположні аспекти семантики слова *держава* 1) сукупність людей і території та суверенної влади (синонім *країна*) і 2) спосіб організації влади в суспільстві, форма управління певною спільнотою (синонім *влада*) [Кислюк 2017: 163]. Такий поділ дає змогу охопити як традиційні, так і нові контексти вживання лексики, пов'язаної з державою та розглянути державу як

територіально-соціальну одиницю («Країна») та як систему управління («Влада»).

Семіопідгрупи в межах семіогруп. Подальша деталізація на семіопідгрупи дає змогу систематизувати лексику за конкретними темами чи аспектами, як, наприклад семіопідгрупа «Базові поняття»: *цифрова трансформація, цифровізація, оцифрування, диджиталізація* (варіант: *дигіталізація*).

Структурні угруповання (словотвірні гнізда, композитоугруповання, темогнізда найменувань-словосполучень, фраземогнізда) як найнижчий рівень ієрархії виявляють різні способи номінації та словотворення в межах аналізованої лексики. Вони унаочнюють парадигматичні та синтагматичні зв'язки між лексемами, дозволяючи простежити шляхи поповнення лексикону політики новими одиницями. Наприклад, у межах поняттєвого поля «Країна» виділяємо тематичне гніздо «Держава в умовах війни»: *єдина держава, наша держава, держава-жертва, держава-агресор, держава-терорист*; темогніздо «Електронні сервіси»: *електронна держава, електронний підпис, електронний кабінет, електронне голосування, електронні вибори*. У межах семіопідгрупи «Електронні сервіси», виділяємо «Композити з елементом е-»: *Е-освіта, Е-документи, Е-бізнес, Е-підпис, Е-лікарі*.

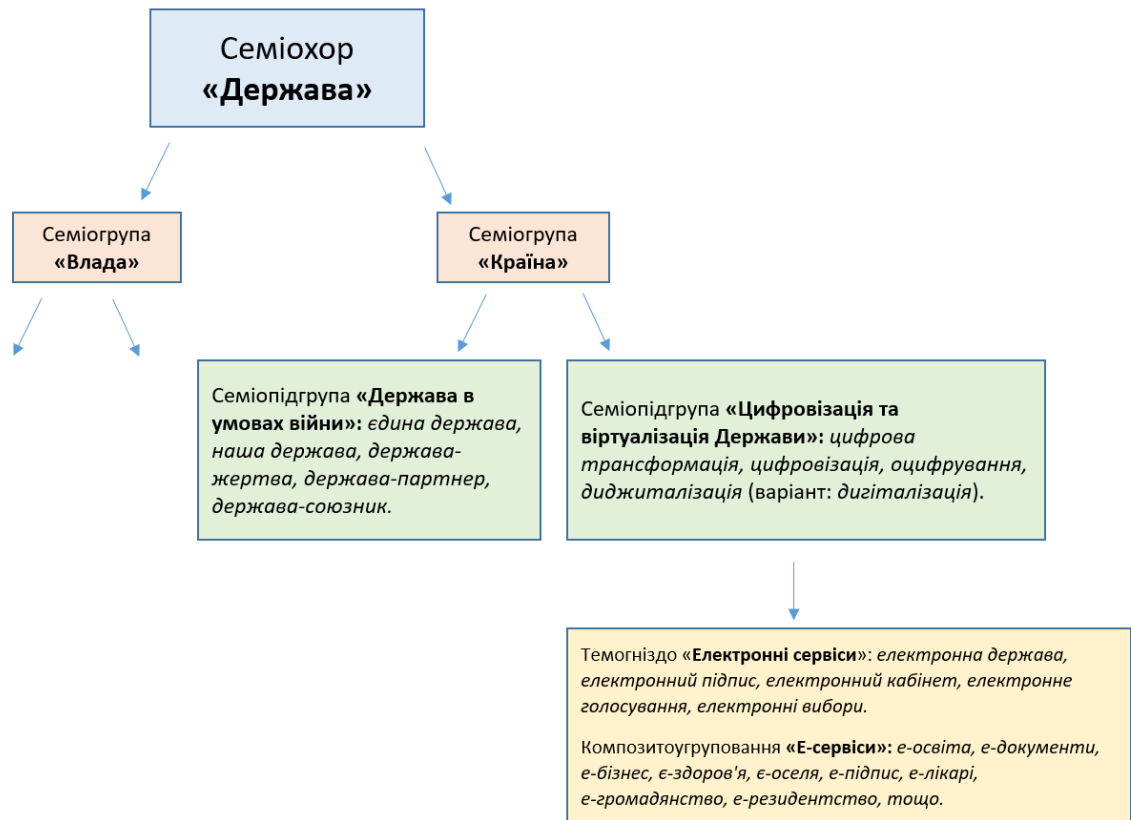

Рис. 2. Фрагмент моделі семіохору «Держава»

Висновок. Варіативність підходів до систематизації лексики, зокрема суспільно-політичної, зумовлена неоднорідністю та розмитістю меж суспільно-політичної лексики, тематичною дисперсією та методологічними труднощами, що виникають у процесі аналізу й класифікації. Сучасний лексикон політики є динамічним і контекстуально залежним, що ускладнює встановлення чітких меж між групами лексики.

Саме тому для систематизації лексикону політики обрано ідеографічний підхід, що відтворює природне структурування лексики й реалізується через використання семіохору (семантичного простору) як комплексної одиниці, що охоплює різні за походженням слова і розчленовані номінації зі спільним семантичним компонентом. Запропонована модель базується на принципах ієрархічної організації лексики: семіохор → семіогрупи → семіопідгрупи → темогнізда, композитоугруповання, словотвірні гнізда, фраземогнізда. Модель

унааявнює функціонально-прагматичний потенціал одиниць семіохору: гіперо-гіпонімічні відношення між елементами, синтагматичні та епідигматичні (дериваційні) зв'язки, що виникають у контексті їх використання, прагматику одиниць у політичному тексті.

Отже, така модель є ефективним інструментом лінгвістичного аналізу, що дає змогу організувати й систематизувати різноманітні одиниці лексикону політики та комплексно дослідити їхні структурно-семантичні та прагматичні аспекти у мові сучасної політики.

ЛІТЕРАТУРА

Брага, І. І. (2002). *Мовна репрезентація образу держави у пресі України (кінець 1970-х – початок 2000-х років): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*. Київ.

Бурячок, А. А. (1983). *Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов: назви відносин між державами, народами*. Київ: Наукова думка.

Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирева, Т. К., Романюк, Ю. В. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Кислюк, Л. П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку: Монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2014). *Вибрані праці*. Є. А. Карпіловська, О. Д. Пономарів, А. О. Савенко (упоряд). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2017). Когнітивний простір сучасної української суспільно-політичної лексики. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови* (с. 184 – 230). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2017). *Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI ст.: Монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф., Пещак, М. М., Савченко, І. Ф. (1982). *Формалізовані основи семантичної класифікації лексики*. Київ: Наукова думка.

Костюк, Ю. М. (2021). *Суспільно-політичний неолексикон української інтернет-комунікації у формально-семантичному та соціонормативному аспектах : дис. ... д-ра філософії в галузі філології: 035*. Тернопіль.

Михайленко, Л. Л. (2009). *Динаміка суспільно-політичної лексики української мови кінця ХХ – початку ХХІ століття (на матеріалі мови українських засобів масової інформації): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*. Київ.

Холявко, І. В. (2004). *Суспільно-політична лексика у пресі 90-х років ХХ ст. (семантико-функціональний аналіз): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01*. Київ.

Яремко, Я. П. (2015). *Сучасна політична термінологія: на перетині когніції та комунікації*. Дрогобич: Посвіт.

*І. А. Самойлова***АБРЕВІАТУРИ В РОМАНАХ ТРИЛОГІЇ «ЧАС» Ю. М. ЩЕРБАКА**

Сфера наукових зацікавлень Ніни Федорівни Клименко охоплювала дослідження з морфеміки, словотвору, лексикології, лексикографії, структурної лінгвістики (напр., автоматизований аналіз мови, автоматичне опрацювання текстів, автоматизація лексикографічної роботи), вивчення в зіставному аспекті мовних фактів української і новогрецької мов. Зокрема, у ділянці словотворення вчена пильну увагу приділяла композитам, юстапозитам, аббревіації, способам творення складних слів, морфемній і словотвірній структурі, словотвірній семантиці одиниць загальнолітературної мови, термінологічних систем. Результати різновекторного вивчення складних слів професор виклала в працях, як напр.: одноосібних монографіях «Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові» (1984), «Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст.» (2017), колективних монографіях «Словотвір сучасної української літературної мови» (1979), «Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови» (1998), «Українська мова в контексті сучасної славістики» (2019), науково-популярному виданні «Як народжується слово» (1991, 2-е вид., доповнене й перероблене, 2017), у низці статей, опублікованих у різні роки, однак нині зібраних у томі «Вибрані праці» (2014).

Н. Ф. Клименко була одним із розробників концепції і авторів тематичного покажчика, членом редколегії та одним із авторів статей до енциклопедії «Українська мова» усіх трьох видань – 2000, 2004 і 2007 років. Зокрема учена працювала над визначенням термінологічних одиниць: «Абревіатура», «Абревіація» і «Акронім». За Н. Ф. Клименко, аббревіатура (складноскорочене слово) – похідне слово, що виникає внаслідок аббревіації. Вона утворюється складанням скорочених основ і буває здебільшого

еквівалентною словосполученню, яке її мотивує [Клименко 2007а: 7]; аббревіація – спосіб словотворення, що полягає в об'єднанні скорочених основ, скорочених і повних основ, а також творення простого похідного слова шляхом довільного скорочення твірної одиниці [Клименко 2007б: 7]; акронім – аббревіатура, що складається з початкових літер або звуків слів твірного словосполучення [Клименко 2007в: 13].

Професор у статті про акронім і, зокрема, у розділі «Укорочуйся, щоб вижити» книжки «Як народжується слово» звернула увагу на аббревіатури, що є омонімами до слів з повними, неусіченими основами. Так, загальновідомий іменник *каскад* зафіксований зі значеннями: «1. Природний або штучний водоспад, що спадає уступами, або система таких водоспадів; 2. *перен.* Стрімкий, невинний потік великої кількості, маси чого-небудь; 3. Зв'язані між собою джерела енергії, двигуни тощо; 4. *заст.* В опереті – швидкий танець у супроводі співу» (СУМ IV: 115). Аббревіатуру *КАСКАД* утворено з початкових звуків словосполучення *клас автоматизованих систем комплексного аналізу документів* [Клименко 2017: 187]. Слово *амур* має значення: «1. У римській міфології – бог кохання, якого зображали крилатим хлопчиком з луком і стрілами; 2. *розм., заст.* Любовні справи, пригоди» (СУМ I: 40). Акронім *АМУР* утворено на підставі словосполучення *автоматична машина управління і регулювання* [Клименко 2017: 187]. Як термін морської справи *марс* із відповідною позначкою *мор.* зафіксовано зі значенням: «майданчик на щоглі вітрильного корабля, з якого стежать за горизонтом та управляють вітрилами» (СУМ IV: 633). Акронім *МАРС* утворено з початкових звуків терміносполучення *машина автоматичної реєстрації і сигналізації* [Клименко 2017: 187]. Прикметно, що на аббревіатуру *МАРС* натрапляємо в романах Ю. М. Щербака, однак мотиватором послугувало інше сполучення слів.

У своїх дослідженнях Н. Ф. Клименко розглядала аббревіацію, услід за А. О. Білецьким, як морфологічний або зовнішній словотвір. Вона не тільки

аналізувала словотворчу структуру, синтаксичні еквіваленти до складноскорочених слів, аббревіатури за співвіднесеністю їхніх компонентів із частинами мови, відаббревіатурні похідні, але й вказувала на творення експресивно оцінних слів унаслідок поєднання різнорегістрових одиниць [Клименко 2014: 64]. Так, сполучення основи **держ-** з основами, співвідносними зі словами з негативним забарвленням, зумовило набуття негативної конотації також і похідних складних одиниць (*держаморальний, держаморальність, держверхи, держрекет*); наслідком незвичності скорочення і пропуску компонентів мотивувального словосполучення може бути поява іронічного відтінку аббревіатур (*мінприродівець* – співробітник Міністерства охорони природи, *охороноздоровець* – співробітник Міністерства охорони здоров'я) [там само: 65].

Є. А. Карпіловська навела утворення *ЗМій, ЗМіст* як приклади каламбурного словотворення, гри слів, що постали на базі акроніма *ЗМІ* – *засобів масової інформації*, у статті «Роль картотеки «портретів слів» в укладанні словників нового покоління» [Карпіловська 2019: 464–465].

Аббревіатури становлять значущий складник серед мовних одиниць, уживаних у романах трилогії «Час» Ю. М. Щербака. 12 жовтня 2024 р. письменник, громадський, політичний діяч відзначив 90-річний ювілей. За фахом він лікар-епідеміолог, доктор медичних наук. Був головою Комітету з Національної премії імені Тараса Шевченка (2016–2019); Надзвичайним і Повноважним послом України в Ізраїлі, США, Мексиці і Канаді (1991–2003). Ю. М. Щербак – автор літературних творів («Хроніки міста Ярополя», «Україна: виклики і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття», «Україна в зоні турбулентності», «Україна в епоху війномиру: книга підсумків і пророцтв», «Мертва пам'ять. Голоси і крики: книга підсумків і пророцтв» та ін.), також п'єс, кіносценаріїв. 1988 р. за мотивами його оповідання «Гармонійне натхнення» знято телефільм «Якось у грудні».

Непересічною подією не лише для літературно-мистецького кола, а й для суспільно-політичної думки вважають публікацію трилогії «Час». Перший роман «Час смертохристів. Міражи 2077 року» опубліковано 2011 р., наступне видання – 2013 р., 2-е видання – 2020 р.; другий роман «Час великої гри. Фантоми 2079 року» побачив світ 2012 р., в оновленій редакції – 2020 р.; третій роман «Час тирана. Прозріння 2084 року» вийшов 2014 р., в оновленій редакції – 2021 р., 2-е видання, в оновленій редакції – 2023 р. Трилогію характеризують як геополітику в картинках, як політичну антиутопію, трилер, як прогностичний реалізм. Про романи висловлювалися, зокрема, І. Дзюба, В. Скуратівський, Д. Павличко, М. Слабошпицький.

І. Дзюба зазначав, що сприйняв перший роман як гротеск-фантастику, як застереження від недалекоглядності й пасивності, смертельно небезпечних у цьому світі, сповненому геополітичних пасток і підступів [Щербак 2013: палітурка]. В. Скуратівський порівняв перший роман з жорстокою глибокою притчею. Він зауважив, що це нібито твір-фентезі, «який, однак, точно віддає трагічну реальність українського минулого і української сучасності у контексті гіпотетичної української прийдешності» [там само]. Д. Павличко наголосив, що він поринув у події, «зображені твердою, жорстокою рукою трагіка, письменника, що охоплює своїм оком світ, бачить безліч деталей, але не губиться в них, пам'ятає про щось найголовніше. А головніше – це трагедія сучасного людства, нездатного врятуватися від атомної зброї.. Страшна картина світу після великої Темряви, що настала після вибуху атомних бомб, це не тільки нове слово в літературі, це – попередження, передчуття катастрофи» [там само]. М. Слабошпицький у статті «Феномен Юрія Щербака» в газеті «Урядовий кур'єр» від 14.10.2014 р. відгукнувся про трилогію як про першу антиутопію в українській літературі. В романах переплелися геополітичні, екологічні, етнічні проблеми, у непримиренному поєдинку зустрілися віра й безвір'я. У них демагогія, самовдоволена тупість і безмежна безвідповідальність політиків. «У трилогії легко пізнаються політичні лицедії з

арени сучасного світу, хоч Юрій Щербак не ставив собі за мету писати карикатури на дійових осіб нашого політикуму. Прийом зривання масок, до якого вдається автор, являє читачам похмурі мармизи тих, хто виступає солістами в політичній блазенаді вже XXI століття» [Слабошпицький 2014].

Головними героями трилогії є військові, розвідники. Основні події розгортаються навколо долі генерала української розвідки Ігоря Гайдука, який в третьому романі стає військовим диктатором України. Перший роман «Час смертохристів. Міражи 2077 року» був об'єктом розгляду літературознавців О. О. Гольник [Гольник 2013], М. В. Кірячок [Кірячок 2014], І. Л. Кореновської [Кореновська 2015], К. С. Шабаль [Шабаль 2017] та ін.

У наукових розвідках, присвячених складноскороченим словам, дослідники класифікують такі одиниці за різними параметрами [див., напр., Микульчик 2005]. Н. Ф. Клименко, зокрема, описувала типи аббревіатур, зважаючи на морфемну будову (літерні чи ініціальні, звукові, складові, мішані та ін.), за співвіднесеністю їхніх компонентів із частинами мови (співвідносяться як прикметник і іменник, як іменник і іменник, як прикметник, іменник і іменник, як прикметник і прикметник), виділяла тематичні групи назв країн, партій, організацій, органів виконавчої влади, машин і приладів [див., напр., Клименко 2007а: 7; Клименко 2014: 96].

У романах Ю. М. Щербака натрапляємо як на узуальні (загальноприйняті), так і на індивідуально-авторські (оказіональні) аббревіатури, утворені відповідно на підставі власних твірних словосполучень.

Серед узуальних аббревіатур письменник ужив назви, що стосуються:

- військової сфери в Україні і дотичних до неї ділянок, напр.: *АТП* – антитерористичний підрозділ, *БТР «Сара»* – броньований транспортер «Сара» (найменування автора), *ВМС* – Військово-морські сили (прикметно, що Головнокомандувач ЗСУ генерал-полковник О. Сирський, вітаючи особовий склад з Днем ВМС ЗСУ 7 липня 2024 р., наголосив, що воїни ВМС – це Вірність, Мужність, Сила (сайт *АрміяInform*), а отже створив нове

мотивувальне словосполучення), *ВПК* – військово-промисловий комплекс, *ВПС* – Військово-повітряні сили, *ЗСУ* – Збройні сили України, *КБ* – конструкторське бюро, *КПП* – контрольно-пропускний пункт, *МО* – Міністерство оборони, *ОУН-УПА* – Організація українських націоналістів – Українська повстанська армія, *ПТРК «Свердло»* – протитанковий ракетний комплекс «Свердло» (найменування автора), *РНБ* – Рада національної безпеки;

- військової сфери в інших державах, напр.: *АМАН* – Управління військової розвідки Ізраїлю, *РУМО* – Розвідувальне управління Міністерства Оборони (США), *ЦАХАЛ* – Цва хагана ле-Ісраель (Збройні сили Держави Ізраїль, армія оборони Ізраїлю), *ЦСБ* – Центральна служба безпеки (МО США);

- понять, об'єктів, організацій, інформаційної, медичної сфери тощо, напр.: *АЕС* – атомна електростанція (Чорнобильська), *ДНК* – дезоксирибонуклеїнова кислота, *ЗМІ* – засоби масової інформації, *ООН* – Організація Об'єднаних Націй, *СІЗО* – слідчий ізолятор, *УНІАН* – Українське незалежне інформаційне агентство новин.

Ю. М. Щербак використовує й іншомовні аббревіатури, напр.: *CNN* – Cable News Network (Кабельна мережа новин; варто зауважити, що цю аббревіатуру освоєно в українській мові графічно як *СНН*), *GPS* – Global Positioning System (Система глобального позиціонування), *GSO* – Global Security Organization (аббревіатуру освоєно в українській мові графічно й на лексичному рівні як *ОГБ* – Організація Глобальної Безпеки, і в романах здебільшого вжито аббревіатуру *ОГБ*), *MIT* – Massachusetts Institute of Technology (Массачусетський технологічний інститут), *STD* – Sacrae Theologiae Doctoratus (Доктор Богослов'я), *TV* – Télévision (з грец. τῆλε «далеко» і лат. vīsiō «бачення»; безумовно, це відома аббревіатура *ТБ* – телебачення, однак у текстах фігурує саме іншомовне написання).

Індивідуально-авторські (авторські) аббревіатури виконують як номінативну, так і, що важливо, експресивну функцію, демонструючи ставлення автора до описуваних реалій. Такими насамперед є літерні, звукові й

мішані (напр., поєднано початок першого слова і початкова буква останнього слова словосполучення, початок першого і початок останнього слова словосполучення, початок першого, початок другого і перша буква останнього слова тричленної конструкції, ініціальні літери перших двох слів, початок третього і початкова літера четвертого слова чотиричленної конструкції) аббревіатури. Розглянемо авторські аббревіатури за тематичним критерієм, а також за засобами досягнення експресивного ефекту.

На підставі предметно-поняттєвих ознак виділено такі тематичні групи авторських аббревіатур:

1) назви держав і об'єднань держав: *ДУР* – Донецько-Українська Республіка, *ЗУД* (ЗУДу) – Західно-Українська Держава, *КДПА* – Конфедерація Держав Північної Америки, *СДОР* (СДОРу)¹⁴ – Союз держав Чорної Орди, *УВК ФД* – Українська Військово-Козацька Федеративна Держава, *УД* – Українська Держава, *УРОД* – Українсько-Російська Об'єднана Держава;

2) назви різних структур, наближених до влади: *ВІРУ* – Військова розвідка України, *ГЕПРУ* (ГЕПРОЮ) – Генеральна Прокуратура України, *ДерВар* – Державна Варта, *ЗІС ДерВару* – Закордонна інформаційна служба Державної Варти, *КОПОР* (КОПОРу) – Комітет порятунку, *НРА* – Національне розвідувальне агентство (України-Руси), *РАМ* – Рада менеджерів;

3) назви різних вигаданих автором організацій, установ: *ГіВ* – галушка і вареник (Полтавський науково-дослідний центр), *ЕКВК* – Енергетичний концерн «Валер'янові краплі», *ІНКОМНАЦ* – Інститут вивчення комунізму і нацизму, *КОНАР* – Конгрес народів Росії, *КУК* – Конгрес Українців Конфедерації, *МАРС* – Мілан – Алчевськ – Рим – Сімферополь (українсько-італійська фірма), *МГБ* – медико-генетичне бюро, *МУДА(к)* – марксистсько-українська демократична асоціація, *СУКА* – Східно-Українська Комуністична

¹⁴ Якщо письменник уживав аббревіатурне слово в тому чи тому відмінку або у формі множини, в дужках наводимо також таку форму.

Асоціація, *УСРАН* – Українська секція російської академії наук, *ФВУ* – Фронт визволення України, *ХАМ* – Харківська асоціація м'ясників;

4) назви народів, осіб: *ЄДРОН* (ЄДРОНу) – Єдиний Державний Російський Народ, *НАЛ* – Народний лідер, *УБ* – Українська Богиня;

5) назви армій, військових угруповань: *ЕнРос* (ЕнРосу) – Енергія Росії, *ЛУК* (ЛУКи) – Ліга Устима Кармелюка (Кармалюка), *УРА* – Українська революційна армія;

6) назви гасел: «*три Д*» – Держава, Дисципліна, Динаміка; Держиморда, Дундук, Дебіл;

7) група аббревіатурних лексем, складена з назв різних об'єктів, а також понять: *АдЗЕК* – адміністрація *ЗЕКу*, *БКС* – бойова космічна станція (автор наводить і іншомовний відповідник *CSS* – Combating Space Station), *БОП* (БОПи) – бойова океанська платформа, *ЗЕК* (ЗЕКи, ЗЕКів, ЗЕКах) – зона етнічної консолідації, *РБК* – річковий бойовий катер; *ТВС* – тимчасово відкладені справи.

Пропонована класифікація за тематичним принципом дещо умовна, адже те саме аббревіатурне слово може входити до двох і більше груп. Напр., аббревіатура *АдЗЕК* може належати і до групи на позначення структурних підрозділів установ.

Стосовно стилістичного забарвлення чимало авторських аббревіатур мають емоційно-експресивну знижену характеристику. Для досягнення такого ефекту Ю. М. Щербак удавався до таких засобів, як:

1) зближення аббревіатури до загальновідомого слова, яке вже має у своєму значенні негативну конотацію / викликає негативні асоціації:

МУДА(к) і *мудак* «1. Наївна людина. 2. Дурна, нікчемна, шкідлива людина» (Словник сленгу). Обидва значення супроводжено позначками: *кримінальне, молодіжне, вульгарне, зневажливе, лайливе*. Письменник так пояснює додавання малої букви *к* до акроніма: *Зона етнічної консолідації (ЗЕК)* була епохальним винаходом колишнього лідера *МУДА* – марксистсько-

української демократичної асоціації, а нині – генерального прокуратора УКВФД Івана Оврамовича Крейди. Згодом до основної назви МУДА приклеїлося маленьке в дужках «к» – на честь Крейди. ..На вимогу українських аборигенів, протести яких щодо національних утисків звучали на конгресах МУДА(к) все частіше, він протиснув через Ареопаг і Сейм закон, згідно з яким усім любителям української мови, історії та традицій надавались острівці землі [Щербак 2013: 176]. Складноскорочене слово МУДА(к) виконує поряд зі стилістичною функцією й людичну;

СУКА і сука «перен., вульг. Уживається як лайливе слово, переважно до жінки» (СУМ IX: 830). Його Високоповажності Івану Оврамовичу Крейді, члену Ареопагу України, Воєводі Київському, Черкаському, Махноградському, Полтавському, Подільському, графу Люксембурзькому., Віце-президентові СУКА (Східно-Українська Комуністична Асоціація), Генеральному Прокуратору України, маршалу юриспруденції [Щербак 2013 : 149];

УРОД і урод «лайл. Погана, неприємна, підла людина» (Словник сленгу). Якщо у «Словнику сучасного українського сленгу» здійснено спробу, за словами упорядника Т. М. Кондратюк, відобразити сучасну живу мовну стихію, то в тлумачно-перекладному «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка початку ХХ ст. реєстрову одиницю урод наведено як стилістично нейтральну з російським еквівалентом *урожай* (СлГр 4: 352). Ю. М. Щербак так обіграє це аббревіатурне слово в тексті: *І щоб ні в кого не виникало сумнівів, кілька облуплених, застарілих плакатів, на яких білий, червоний, синій, блакитний і жовтий з зеленим кольори створювали химерний гібрид, закликали: «Наше майбутнє – УРОД».* Нижче, для невігласів-іноземців, містилася розшифровка: «УРОД – Українсько-Російська Об'єднана Держава» [Щербак 2013: 94];

ХАМ і хам «розм., лайл. Зухвала, груба, нахабна людина» (СУМ XI: 15). У Харкові власник міського ринку, злодій у законі Мігель Дупкін та член його бандформування Адольф Хермес, створивши підпільну організацію ХАМ

(Харківська асоціація м'ясників), вирішили перетворити місто на нову столицю України-Руси [Щербак 2023: 97];

2) зближення аббревіатури до кореневої морфеми слова, яке вже зафіксоване з негативним значенням / викликає негативні асоціації:

ДУР і дурень «розумово обмежена, тупа людина» (СУМ II: 437). *На жаль, режиму Гайдука не вдалося уникнути серйозних криз, пов'язаних із регіональним сепаратизмом. Першою стала спроба колишнього прем'єр-міністра.. проголосити незалежність Донецько-Української Республіки (ДУР) у червні 2081 року* [Щербак 2023: 99]. Водночас на асоціативному рівні можливий зв'язок і зі словом *дур*, яке зафіксоване у третьому значенні «затьмарення свідомості, запаморочення» (СУМ II: 437);

УСРАН і срати «испражняться» (СлГр 4: 193). Тут дієслово само собою не позначає чогось поганого. Відповідно до сучасного слововжитку воно має стилістичну характеристику як грубе і є синонімом до стилістично нейтрального дієслова *випорожнятися* (у СУМ супроводжено термінологічною позначкою *фізл.* (фізіологія), слова *какати* (у СУМ-20 має ремарки *дит., розм.*). Письменник зробив акцент на грубій конотації: *У 2070 р. організував УСРАН (Українську секцію російської Академії наук), ставши академіком і канцлером УСРАН. За його сприяння до Києва було переведено основні установи РАН* [Щербак 2013: 257];

3) зближення аббревіатури до загальнопоширеної аббревіатурної одиниці, що має негативну конотацію: *СДОР* – Союз Держав Чорної Орди і *СДОР* – сильнодійні отруйні речовини. Можна припустити, що автор зумисне до аббревіатури не залучив скорочення прикметника *Чорна* (у романах уживано власну назву *Чорна Орда*), щоб за стилістичним ефектом наблизити одну аббревіатуру до іншої: *Міністр закордонних справ України Руслан Фощенко продемонстрував чудеса дипломатично-геополітичного балансування, запропонувавши сміливий проект одночасного вступу України до двох*

організацій – Союзу держав Чорної Орди (СДОР) та Організації глобальної безпеки [там само: 242];

4) гри з фонемами, а саме трансформує шляхом заміни і додавання фонем у первісну аббревіатуру: В будівлях колишнього міністерства охорони здоров'я, відповідно реконструйованих та розширених, розмістився КОПОР, головою якого був Гайдук, та Рада менеджерів (РАМ) – виконавчий орган Комітету порятунку. ..До всіх територіально-адміністративних одиниць держави були призначені військові губернатори або комісари Збройних сил – так звані представники КОПОР-РАМУ (народне прізвисько ТОПОР-СРАМУ) [там само: 95–96]. Наслідком фонетичної трансформації є поява юкстапозита, складеного з повних слів *топор* і *срам*. Слово *топор* зафіксоване поряд з еквівалентами *сокира*, *сокирка*, *топорець* в перекладній частині до слів *топор*, *топорик* «Словаря російсько-українського» М. Уманця і А. Спілки (СлУС 4: 117). Його фонетичний варіант *топір* наявний у реєстрі СУМ зі значеннями «1. іст. Сокира з довгим держакон, що використовувалась як зброя. 2. діал. Сокира» (СУМ Х: 196). Іменник *срам* має значення «заст. Сором» (СУМ ІХ: 618). Письменник вкладає в юкстапозит своє оцінне ставлення, водночас певною мірою трансформуючи стилістику аббревіатури *КОПОР-РАМ* з нейтральної до несхвальної;

- заміняє в первісній тричленній конструкції слова *Держава*, *Дисципліна*, *Динаміка*, залишаючи незмінною тільки першу фонему *д* всіх трьох слів: *Циркуляр* нагадував про неприпустимість зловмисного псування портрета, особливо в його нижній частині, де перераховувалися основні принципи діяльності гетьмана «три Д»: *Держава*, *Дисципліна*, *Динаміка*. *Циркуляр*, очевидно, мав на увазі зловорожу кампанію проти гетьмана, коли 3 «Д» спотворювалися на *Держиморда*, *Дундук*, *Дебіл* [Щербак 2013: 105]. Якщо аббревіатура, мотивована первісною конструкцією, має стилістично нейтральний статус, а навіть і схвальну конотацію, то її ж омонім викликає негативні асоціації, несхвальне ставлення з огляду на значення слів похідної авторської

конструкції *Держиморда, Дундук, Дебіл* (*держиморда* «властолюбна, жорстока до підлеглих особа» (СУМ II: 251), *дундук* «про тупу, неповоротку людину (перев. стару)» (там само: 436), *дебіл* «1. перен., розм. Про тупу, нетямущу людину. 2. лайл. Уживається з метою образити кого-небудь, засудити чийось поведінку» (СУМ-20);

5) відмінювання невідмінюваної аббревіатури: – *Голубчику мій, – жалібно подивився на Гайдука .. Крейда. – Що завгодно просить, але не це. Так можна і ЗЕКи втратити. Нічого не можу вдіяти. Закон є закон. Вона добровільно підписала прохання на поселення. Ніхто її не примушував. Яким би я був ГЕПРОЮ, якби порушував закон* [Щербак 2013: 224–225]. Аббревіатура *ГЕПРУ*, мотивована сполученням *Генеральний прокуратор України*, має безпосередній асоціативний зв'язок з аббревіатурним словом *ГПУ* – *Генеральною прокуратурою України* (з 2020 р. *Офіс Генерального прокурора*). Граматична конструкція – орудний відмінок невідмінюваної аббревіатури *ГЕПРУ* сприяє появі сарказму в контексті;

б) експресивного ефекту з відтінком несхвалення аббревіатурна одиниця може досягати в умовах контексту, причому в деяких випадках контекстне тло повинно бути значним за обсягом. Прикладами таких аббревіатур можуть слугувати створені: а) на підставі сполучення стилістично нейтральних слів: *ГіВ* – *галушка і вареник*: – *Головна таємниця галушок – це процент солі у воді, де вони киплять. Я спонсую спеціальний полтавський науково-дослідний центр ГіВ – галушка і вареник, де ведуться серйозні дослідження, – з насолодою вдихав Крейда запахи шкварок* [там само: 224]; *УБ* – *українська Богиня*: *16 червня відзначали всенародне свято – День української Богині. Цього року на роль УБ була обрана Ксеня, всесвітньовідома письменниця, філософ, володарка мережі «вагончиків щастя» (boxes of happiness) – пересувних будок на автомобільних шасі, що стояли в усіх містах і містечках України; ..тут можна було одержати різноманітні сексуальні послуги тайських, філіппінських, в'єтнамських, китайських чи еритрейських дівчат. Особливою*

популярністю користувалися будки, що стояли поблизу шкіл та університетів.. Молоді надавалася знижка 50% [там само: 197];

б) на підставі омонімічного зв'язку зі стилістично нейтральним словом: Текст був простий: 1. Чартерів на всіх не вистачить. 2. Злочини так званої еліти проти трудящих є підставою для організації відкритих народних трибуналів.. 3. Наша вимога: повернення народу України вкрадених.. у трудящих земель, лісів, гаїв, річок, пляжів, парків, санаторіїв, заводів, не кажучи вже про справедливі заробітки, свободу і майбутнє. 4. Повернення вкраденого майна здійснюється на підставі вироків народних трибуналів. Головні інструменти виконання вироків – сокира, вогонь, ніж, гвинтівка, мотузка, вибухівка.. 6. Сезон полювання на ворогів українського народу оголошується відкритим. Ліга Устима Кармелюка – ЛУК. Червень 2077 р. [там само: 240]. Акронім ЛУК є омонімом до іменника лук зі значенням «ручна зброя для метання стріл, яка має вигляд стягнутої тяговою дуги» (СУМ IV: 553). Зближення за семантикою акроніма з іменником не випадкове, адже йдеться про «полювання на ворогів українського народу»;

в) на підставі омонімічного зв'язку зі словом зі схвальною конотацією, однак у тексті акронім виявляє здатність набувати іншої конотації. Аббревіатурна лексема УРА є омонімом до вигуку ура «1. Бойовий заклик під час атаки. 2. Уживається для вираження нагального схвалення, захоплення, радості» (СУМ X: 472). У контексті за допомогою цієї одиниці Ю. М. Щербак демонструє своє несхвальне ставлення до описуваних подій, навіть швидше гірка іронія звучить у рядках: – Так ось, – урочисто повідомила Оля, – один з підрозділів УРА працює над створенням атомної бомби. Вже виготовлено два боєзаряди. ..– А де ви їх хочете підірвати? – спитав Гайдук, ледве стримуючи гнів.. – ..Було б непогано підірвати Батиєву гору під час самоту Чорної Орди, – холодно пояснила Оля. Гайдук згадав слова Лесі Українки..: «Месники дуже приймуть мою зброю, кинуться з нею одважно до бою...» Ось вони, нові месники. Без жалю і не вагаючись, вони підірвуть Батиєву гору. Одночасно

злетить у повітря Байкове кладовище з кістками предків, інститут Амосова з хворими і лікарями, житловий масив на Солом'янці. ..І ще половина Києва» [Щербак 2013: 351]. Можна припустити, що Ю. М. Щербак з його глибоким знанням англomовних реалій, використовуючи аббревіатуру *УРА*, натякає на аббревіатуру *ІРА* – це Ірландська республіканська армія, що воює за звільнення території Північної Ірландії від влади Великої Британії і для якої акції насильства (терору) були основним способом боротьби;

7) використання вкраплень із російської мови. Так, аббревіатура *ЗУД* – Західно-Українська держава є омонімом до російського іменника *зуд*. Еквівалентами до нього в українській мові виступають іменники *свербіж*, *сверблячка*, *свербець*, *чос* та ін. Слово *свербіж* має значення «хворобливо-лоскотливе подразнення шкіри, слизової оболонки, яке викликає потребу чухати подразнене місце» (СУМ IX: 68). Аббревіатурна одиниця *НАЛ* – народний лідер відповідає сленгізму – скороченню *нал*¹⁵ (від слова *наличные*), нормативним еквівалентом якого в українській мові виступає слово *готівка*. Водночас можна припустити, що *НАЛ* – це скорочення слова *налічман*, яке зафіксоване, зокрема, у «Практичному словнику синонімів української мови» С. Караванського як синонім до слова *готівка* із позначкою *жаргонне* (ПССУМ: 74). Акронім *ЗЕК* – зона етнічної консолідації є омонімом до російської аббревіатури *ЗЕК* «заклученный каналoarmeeц», яка згодом стала загальноприйнятим синонімом (у розмовній мові) до слова «заклученный» (*зек* походить від скорочення *з/к* «заклученный красноarmeeц», з часом це скорочення стали розшифровувати як «заклученный каналoarmeeц»; так називали тих в'язнів, які будували великі канали в колишньому Радянському Союзі, зокрема й Біломорсько-Балтійський канал). Письменник уживає й похідні одиниці *зеківець*, *зеківський*: *При церквах, споруджених «зеківцями», існували парафіяльні школи, в яких навчали грамоті [грамоти] й рахунку дітей.*

¹⁵ Про стилістично-оцінну, прагматичну функції вкраплень із російської мови докладно див. у [Тараненко 2019].

Ні газет, ні телебачення в ЗЕКах не було, зате всім дозволялося досхочу розмовляти і молитися українською. Зони пильно охоронялися жандармерією ДерВару [Щербак 2013: 176] (також див. наведену ілюстрацію на аббревіатуру МУДА(к)).

З-поміж розглядуваних авторських аббревіатурних одиниць є, звичайно, й такі, що виконують власне номінативну функцію і мають стилістично нейтральний статус, як і ті мовні одиниці, з якими вони пов'язані. Напр., авторський акронім *КУК* – Конгрес Українців Конфедерації виступає омонімом до загальноприйнятого акроніма *КУК* – Київський університет культури. Це приватний вищий навчальний заклад, заснований у 2000 р., на офіційному сайті якого фігурує таке скорочення (також відомий і державний вищий навчальний заклад – Київський національний університет культури і мистецтв, скорочено *КНУКіМ*). Аббревіатура *МАРС* – Мілан – Алчевськ – Рим – Сімферополь, створена письменником на позначення українсько-італійської фірми, не тільки є омонімом до акроніма *МАРС*, базованого на термінологічному словосполученні, яке навела Н. Ф. Клименко, а й омонімом до морського терміна з повною основою, зафіксованого в СУМ. Також іменник *Марс* широко відомий як власна назва на позначення четвертої за віддаленістю від Сонця планети Сонячної системи; її назвали на честь давньоримського бога війни Марса (Відьмаченко 2018). У романі «Час смертохристів. Міражи 2077 року» письменник згадує про планету Марс у зв'язку з тим, що персонажі твору відвідували розташовані на ній військові бази.

Про те, що аббревіатурні одиниці є одним із визначальних стилеутворювальних компонентів текстів романів Ю. М. Щербака, свідчить і такий фрагмент, у якому продемонстровано супроводження кожної кількочленної номінації державної структури скороченням: *Після перевороту 2079 року.. були створені такі основні державні органи, підконтрольні Гайдуку як голові РНБ: – Координаційний комітет з розвідки й контррозвідки (КОРК) – колишній, до 2079 року, РОК – розвідувальний комітет..; – Національне*

розвідувальне агентство (НРА) з важливим компонентом – Управлінням військової розвідки (УВР)..; – Національне агентство внутрішньої безпеки (НАВБ) з включенням до його складу Управлінням військової контррозвідки (УВКР); – ..Національний департамент справедливості (НДС)..; – Національне управління поліції (НУПО) [Щербак 2013: 118–119].

Також це свідомо алюзія до новомови комуністичного режиму в колишньому Радянському Союзі. Типові риси такої новомови докладно описала Л. Т. Масенко в книжці «Мова радянського тоталітаризму», у якій окремий підрозділ авторка присвятила функціонуванню аббревіатур і складноскорочених слів [Масенко 2017: 34–37]. Л. Т. Масенко схарактеризувала виняткову роль роману-антиутопії Дж. Орвелла «1984», де йдеться про панування державної ідеології у вигаданій військово-політичній країні Океанії – ангсоц (Ingsoc «English socialism», тобто «англійський соціалізм») і відповідно створена новомова «newspeak» – штучна мова. Авторка наводить міркування британського письменника про мету створення такої офіційної мови, зокрема для звуження мислення [там само: 10–11], а також про спосіб творення складноскорочених слів як такий, що застосований у новомові цілком свідомо, адже аббревіатури «звужують і дещо змінюють значення відповідних слів» [там само: 37].

Отже, використання аббревіатурних слів у текстах романів Ю. М. Щербака є невіддільним і значним складником авторського лексикону, особливістю індивідуальної словотворчості. Якщо узуальні (загальноприйняті) аббревіатури виконують номінативну функцію, то індивідуально-авторські складноскорочені слова поряд з номінативною функцією реалізують експресивну і, ширше, прагматичну (оцінну, людичну) функцію. Авторські аббревіатури позначені яскравою прагматикою, через спрямовуваний переважно стилістично знижений ефект письменник відображає своє ставлення до описуваних подій, реалій. О. О. Гольник зазначила, що через аббревіатури увиразнюється абсурдність політичних утворень, викривається їхня антиукраїнська й антигуманна

сутність; вони стають авторськими символами денаціоналізаційних процесів сьогодення [Гольник 2013: 17]. Таким чином функціонування аббревіатур позначається і на загальному стилістичному тлі романів М. Щербака. Аббревіатури стали ключовими концептами в авторському мовомисленні та авторській мовній картині світу.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Щербак 2013 – Щербак, Ю. М. (2013). *Час смертохристів. Міражи 2077 року*. Київ: Вид-во «Ярославів Вал».

Щербак 2023 – Щербак, Ю. М. (2023). *Час тирана. Прозріння 2084 року*. Оновлена редакція. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, вид. 2-ге.

:

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ПССУМ – Караванський, С. (2012). *Практичний словник синонімів української мови*. 4-те вид., опрацьоване і доповн. Львів: БАК.

СлГр – Грінченко, Б. (упор.). (1907–1909). *Словарь української мови: в 4 т.* Київ.

Словник сленгу – Кондратюк, Т. М. (2006). *Словник сучасного українського сленгу*. Харків: Фоліо.

СЛУС – Уманець, М., Спілка, А. (упор.) (1893–1898). *Словарь російсько-український: у 4 т.* Львів: НТШ. r2u.org.ua (дата звернення: 03.10.2024).

СУМ – Білодід, І. К., Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Горецький, П. Й. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – Русанівський, В. М., Широков, В. А. та ін. (2010–). *Словник української мови: у 20 томах*. Київ: Український мовно-інформаційний фонд.

ЛІТЕРАТУРА

Відьмаченко, А. П. (2018). Марс. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/> (дата звернення: 11.12.2024).

Гольник, О. О. (2013). Жанрові особливості роману Ю. Щербака «Час смертохристів». *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*, 2, 13–19. <https://web.znu.edu.ua/herald/issues/2013/2013-fil-2.pdf> (дата звернення: 11.09.2024).

Карпіловська, Є. А. (2019). Роль картотеки «портретів слів» в укладанні словників нового покоління. *Українська мова в контексті сучасної славістики* (с. 458–473). Київ: Інститут української мови НАН України. [file:///C:/Users/Пользователь/Documents/KLYMENKO_KONFEREN_2024/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky\(2019\).pdf](file:///C:/Users/Пользователь/Documents/KLYMENKO_KONFEREN_2024/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky(2019).pdf) (дата звернення: 18.07.2024).

Кірячок, М. В. (2014). Перестороги апокаліпсису в романі Юрія Щербака «Час смертохристів». *Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки*, 4.13 (104), 113–118.

Клименко, Н. Ф. (2007а). Аббревіатура. *Українська мова. Енциклопедія*. 3-тє вид., зі змінами і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Клименко, Н. Ф. (2007б). Аббревіація. *Українська мова. Енциклопедія*. 3-тє вид., зі змінами і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Клименко, Н. Ф. (2007в). Акронім. *Українська мова. Енциклопедія*. 3-тє вид., зі змінами і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Клименко, Н. Ф. (2014). *Вибрані праці*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2017). *Як народжується слово*. 2-ге вид., доповн., переробл. Київ: Академперіодика.

Кореновська, І. Л. (2015). Поетика роману-антиутопії Юрія Щербака «Час смертохристів: міражі 2077 року». *Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*, 1, 91–94.

Масенко, Л. (2017). Мова радянського тоталітаризму. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”».

Микульчик, Р. (2005). Сучасні українські аббревіатури: перспективи і стан дослідження. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*, 538, 12–15.

Слабошпицький, М. (2014). Феномен Юрія Щербака. *Урядовий кур'єр*, 14.10. <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/fenomen-yuriya-sherbaka/> (дата звернення: 18.07.2024).

Тараненко, О. О. (2019). Нові тенденції в поширенні елементів російської мови в корпусі й текстах української літературної мови. I, II. *Мовознавство*, 2, 3–32; 3, 3–24.

Шабаль, К.С. (2017). Жанрова унікальність роману Юрія Щербака «Час смертохристів: міражі 2077 року». *Молодий вчений*, 7 (47), 249–252.

Н. В. Скибицька

ОСОБЛИВОСТІ НЕОЛОГІЗАЦІЇ АНГЛОМОВНОГО ІНТЕРНЕТ-ДИСКУРСУ

На сьогодні мережеве спілкування та нові широкі можливості, які пропонує інтернет, стають невіддільною частиною нашого повсякденного життя та подекуди витісняють усну комунікацію.

Стрімка популярність віртуального спілкування та його нові жанри викликають інтерес у мовознавців до вивчення особливостей інтернет-дискурсу. Віртуальний формат спілкування дав поштовх розвитку інтернет-лінгвістики та неології.

Дослідження інтернет-дискурсу проводяться з використанням різних підходів: у межах теоретичного мовознавства вивчають поняття гіпертексту (Ф. С. Бацевич, А. Д. Белова), розглядають лінгво-когнітивну структуру дискурсу (В. Лабов, М. Хеллідей, Т. А. ван Дейк), стилістика аналізує вплив інтернет-спілкування на трансформацію поняття «мовної норми», подеколи навіть становлення нової норми зі своїми правилами та закономірностями (С. В. Зайцева, Д. Крістал), комп'ютерний жаргон є об'єктом розвідок як лінгвокультурне утворення, у межах прикладної лінгвістики виокремлюється новий напрямок: інтернет-лінгвістика, Netlinguistics (С. Постегілло, Д. Крістал).

Ряд особливостей, властивих такій підмові, дозволяє виокремити її в окремий жанр [Кокнова 2022]. Такому дискурсу опосередкованого спілкування, властиві: гіпертекстуальність, писемна форма повідомлень, електронний канал передачі даних, невидимість співрозмовників та їхнє статусне рівноправ'я, можливість термінового зворотного зв'язку, діалогічність, відносна необмеженість у виборі мовних засобів, усунення часових та просторових обмежень.

Мовознавці підкреслюють, що «на сьогодні можна з упевненістю говорити про виникнення як особливої ще однієї форми спілкування – електронного письма, формою вираження якого є розмовна писемна мова, яка за структурними характеристиками суттєво відрізняється і від усної, і від писемної його форм» [Зайцева 2012]. А. Досенко виокремлює інтернет-дискурс як особливий вид дискурсу і стверджує, що з'являється новий тип дискурсу – усно-письмовий дискурс [Dosenko 2021: 7]. Д. Крістал тлумачить мережеве мовлення як новий жанр: писемне мовлення за формою передачі, наближене до усного більшою мірою, ніж усне до свого письмового варіанта [Crystal 2001: 48].

Для його опису в англомовній науковій парадигмі використовуються терміни *e-language*, *netlingo*, *etalk*, *geekspeak*, *netspeak*, *weblish*, *written speech*, *language centaur*.

Об'єктом нашого вивчення є неологізми в англомовному інтернет-дискурсі. За предмет дослідження правлять способи словотворення та процеси, що лежать в основі формування термінів на позначення нових номінацій інформаційного простору.

Метою нашого дослідження є опис основних тенденцій розвитку термінологічної лексики в сучасному англомовному інформаційному просторі. Завданнями, які диктує досягнення поставленої мети, є встановити поширені способи словотворення, словотвірні моделі англійських неологізмів, виділити їх продуктивні типи.

Нові номінації в інтернет-дискурсі є наслідками як морфологічного, так і семантичного словотворення у поєднанні із запозиченнями.

Афіксальний спосіб словотворення є поширеним. Суфіксація й далі залишається продуктивною. Вона здебільшого представлена елементами з класичних мов, латинської та грецької, зокрема: **-ology**: *MOOCology* (тут також присутня аббревіація), **-fication** та **-ify**: *codify*, *gamify*, *gamification*, *datafication*; **-ize**: *productize*, *revolutionize*, *optimize*, *operationalize*.

Питомі елементи засвідчені суфіксом **-ie / -y**, який походить з шотландського діалекту та набув поширення в англійській мові у 15-16 ст. Він передає пестливо-зменшувальне значення: *selfie*, *legsie*, *welfie* (*a wellness selfie*), *barbie* (*barbecue*), *bookie* (*bookmaker*), *brekky* (*breakfast*), *hankie* (*handkerchief*), *addy* (*email address*). Зустрічається використання суфіксів **-er** та **-able**: *Instagrammer* на позначення користувача соцмережі Інстаграм; *instagrammable* – прикметник у значенні «привабливий чи достатньо цікавий для фотографування та розміщення фото в соцмережі Інстаграм»: *Behind NYC's Highly Instagrammable All-Pink Restaurant* [ПДВПІ].

Наявні суфікси **-ism** та **-ist**, які походять з латинської мови: *clicktivism*, *clicktivist*, *hacktivism* та *hacktivist*.

Префіксація дає появу нових дієслів: *unfriend*, протилежне за значенням до *befriend*, *потоваришувати*. Популяризацією цього слова та появою неологізму *unfriend* завдячуємо соціальній мережі *Facebook*.

Латинська основа використана в неологізмі *anecdota*. Термін утворений телескопією [Клименко 2004: 680], поєднує частину прикметника *anecdotal* «заснований на власному досвіді, а не на перевірених фактах», та латинську лексему *data* «дані».

Словотворчі елементи класичних мов представлено також компонентами з грецької: в іменниках *nomophobe*, *nomophobia* (*'no mobile' phobia* – *having no mobile on you or being unable to use it fear*) та прикметника *nomophobic*, де представлено компонент *phobos* «страх».

В іменнику-неологізмі *Pseudofriday* використано префіксоїд грецького походження **pseudo-**. Зустрічаємо також префіксоїд грецького походження **cyber-**: *cyberattack*, *cyberspace*, *cybernation*. Однак префіксальний спосіб не є таким поширеним, як суфіксація.

У деяких англійських новотворах вжито також компоненти з японської: *zenware*, *movioke*, *cinemoke*. Ці неологізми утворено за допомогою телескопії,

що є досить продуктивним способом словотворення. Вживаються новотвори *webinar, netiquette, Wikiality, freemium, ringxiety, infopreneur, gloatgram*.

Серед інших морфологічних способів словотворення представлено усічення [Клименко 2004: 750–751] *blog (weblog), next gen (next generation), insta (Instagram), algo / algos (algorithm / algorithms)*, юкстапозицію *streamline, bodyline, Netstalker*, редуплікацію *win-win*.

Серед способів семантичного словотворення превалюють метафора та метонімія. Вони є мовними універсаліями. Завдяки притаманним їм наочності та можливості викликати певні асоціації вони полегшують сприйняття та засвоєння інформації, уможлиблюють дублювання іншомовних еквівалентів.

Ці семантичні процеси на сучасному етапі функціонування англійської мови активізувалися здебільшого завдяки метафоризації термінів інших галузей знання або слів загальноновживаної лексики.

Так, словосполучення *text stalking* та *text harassment* містять іменники *stalking* й *harassment*. Як терміни вони спершу виникли в межах юриспруденції, де позначали «домагання» та «залякування», що проявляється у переслідуванні жертви, стеженні за нею. Названі неологізми вживають в інтернет-дискурсі на позначення практики відправлення повідомлень задля залякування чи образи адресата.

Іменником *hallucination*, який виник в межах психології, позначають хибну інформацію, яку відтворює штучний інтелект: *She discovered that the articles cited in the essay did not exist, but were hallucinations that had been invented by the AI*. [СМФ].

Словосполучення *Information superhighway (I-way)* використовується на позначення інтернету та інших систем, які дозволяють людям швидко обмінюватися інформацією за допомогою комп'ютерних мереж. Первинним значенням іменника *superhighway* є «велика, широка дорога, якою рух транспорту відбувається на високій швидкості» (КСАМ).

Зустрічаємо використання скорочень мішаного типу: *I-way*, *e-waste* (*electronic waste*), *e-mail* (*electronic mail*), *M-day* (*mobilization day*), *m-learning* (*mobile learning*) чи його синонім, *e-learning*, а також один із типів такого навчання, який включає використання електронних засобів, комп'ютера чи мобільного телефону, *e-journey*. У цьому випадку спостерігаємо взаємодію аббревіації та словоскладання, що засвідчує появу нового структурного типу складноскорочених слів.

Поширеним є використання аббревіатур [Клименко 2004: 7], яким властиво виражати думки мінімумом знаків, усуваючи при цьому надлишок інформації. Зустрічаємо використання ініціальних аббревіатур: *KPI* (*Key performance indicator*), *MOOC*, *Mooc*, *massive open online course*, *SEO* (*Search Engine Optimization*) та *SMO* (*Social Media Optimization*).

Піджанр електронного спілкування засвідчує розповсюдження ініціальних аббревіатур. Так, *OH* (*other half*) чи *SO* (*significant other*) вживають в значенні «чоловік/дружина співрозмовника». *DH* *dear/darling husband*, *DW* *dear/darling wife*, *DS* *dear/darling son*, *DD* *dear/darling daughter*.

Абревіатури в мові мережевої спільноти представлені не тільки скороченнями багатокomпонентних словосполучень, а й згорнутих речень або частин речень. Так, термін *SWMBO* є згортком підрядного означального речення *she who must be obeyed*, та, якій потрібно підкорятись. *PAW* – *parents are watching*, *ROTFL* – *rolling on the floor laughing*, *TTYL* – *talk to you later*, *TTYL* – *talk to you soon*, *WU?* – *What's up?* *WUF?* – *Where are you from?* *IAYM* – *I am your master*.

Ще одним варіантом скорочень у цій галузі є буквено-цифрові аббревіатури: *L8R* (*see you*) *later*, *G2G* (*I've*) *got to go*, *F2F* *face to face* (*in person*), *4U* *for you*, *GR8* *great*, у них цифра замінює склад.

Отже, спостерігаємо тенденцію до зростання наслідків скомпресованої подачі вербальної інформації в розмовній мові, вираженій у письмовій формі.

Згадані аббревіатури є загальноприйнятими, усталеними, зрозумілими всім, незважаючи на поширену омонімічність термінів цієї підмови.

Відносно новим явищем, яке виникло в середовищі віртуального спілкування, є ератизація [Козубай, Шемет 2022]. Еративи є навмисними викривленнями нормативних орфографічних норм, що використовуються для спілкування в особливому жанрі інтернет-комунікації. Ератографія ж позначає систематичне використання еративів у певній комунікативній групі.

Інтернет-дискурс породжує нові мовні звороти, характерні для письмової мови. Поява таких мовних зворотів та графічних знаків (емотиконів, емодзі тощо), які застосовуються в електронному спілкуванні, є наслідком прагнення наблизити письмову мову до усної та прискорити процес введення повідомлень. Відбувається також процес зміни уявлення про орфографічну норму як таку, відбувається становлення нової норми. При цьому мовець володіє літературною нормою, спотворюючи висловлювання, він прагне максимально наблизити його до усного звучання. Слова набувають стилістичного забарвлення, мають іронічний, саркастичний або ж просто жартівливий ефект.

I Can Has Cheezburger? i can has ice scream? Ці речення ілюструють граматичні еративи, побудовані на порушенні правил правопису та граматики. Також, *dunno wut happnd, we dint touch it (Don't know what happened, we didn't touch it)* є варіантом граматичних еративів. Новотвори *bai (bye), ov (of), sirius (serious), belieb me (believe me), gud boi (good boy)* [СМІ] побудовані на графічному спотворенні правопису, наслідуванні звукової форми слів. У них використовується так званий телеграмний принцип написання: мінімумом знаків передано зміст повідомлення, бачимо, що випущені голосні.

За однією з теорій, всесвітньо відомий вираз *O.K.* походить від вимови аббревіатури виразу «oll korrest», неправильного написання фрази *all correct* (усе правильно).

Проведене дослідження дає підстави до таких висновків та узагальнень.

Неологізація англomовного інтернет-дискурсу відбувається здебільшого завдяки власним морфологічним засобам, інколи використовуються елементи класичних мов, грецької та латинської. Серед способів формально вираженого словотворення провідними залишаються афіксація та телескопія. Переважає іменне словотворення. Дедалі більше зростає роль скорочень, які уможлиблюють швидкий обмін інформацією за умови використання мінімуму знаків, при цьому аббревіатури постають одним із різновидів економії мовних засобів мовного повідомлення. Вагомою є роль метафоризації термінів інших галузей знання та загальноновживаних слів. Також «функціональна подібність метафор, використовуваних людиною як засіб пізнання, створює умови для формування нового вербального осмислення семантичного простору відомих раніше понять і формує підґрунтя для появи нових термінів – семантичних калюк» [Карпіловська, Кислюк, Клименко, Критська, Пуздирева, & Романюк 2017: 152].

Нові можливості у використанні візуальних засобів, що їх надає інтернет-дискурс, як новий комунікативний жанр, стають підґрунтям для появи повідомлень з паралінгвальними засобами усного спілкування, які знаходять графічне відображення на письмі у вигляді великих літер, використанні розділових та інших графічних знаків (емотиконів, емодзі). Відбувається стилістична неологізація інтернет-дискурсу, яка виражається у появі ератографії. Остання виникає на стику молодіжного сленгу / аргю та мовної гри, унаслідок бажання максимально спростити орфографію, та ґрунтується на фонетичному принципі написання слів.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

ПДВПІ – Платформа для візуального пошуку ідей «Пінтерест». <https://www.pinterest.com/> (дата звернення: 29.01.2025).

СМІ – Соціальна мережа «Інстаграм». <https://www.instagram.com> (дата звернення: 29.01.2025).

СМФ – Соціальна мережа «Фейсбук». <https://www.facebook.com> (дата звернення: 29.01.2025).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

КСАМ – Кембриджський словник англійської мови. <https://dictionary.cambridge.org> (дата звернення: 29.01.2025).

ЛІТЕРАТУРА

Зайцева, С. В. (2012) Інтернет-спілкування як нова форма міжособистісної комунікації. *Дослідження з лексикології і граматики української мови: збірник наукових праць*, 11, 45–53.

Карпіловська, Є. А. (відп. ред.), Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирева, Т. К., & Романюк, Ю. В. (2017) *Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2004) Аббревіатура. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», 7.

Клименко, Н. Ф. (2004) Телескопія. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», 680.

Клименко, Н. Ф. (2004) Усічення. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія», 750–751.

Козубай, І., Шемет, У. (2022) Сучасні тенденції розвитку англійської мовної системи. *Актуальні питання гуманітарних наук. Серія «Мовознавство. Літературознавство»*, 50, 184–189. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/50-28>

Кокнова, Т. А. (2022). Інтернет дискурс: визначення поняття і загальні характеристики (діахронічний аспект). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*, 57, 53–55. <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2022.57.13>

Crystal, D. (2001). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.

Dosenko, A. (2021). Mobile Discourse of Communication Platforms. *State and Regions. Series "Social Communications"*, 2 (46), 112–116.

ISTOPODSTAVNI SLOVENSKO-HRVAŠKI FEMINATIVI – ŠTUDIJA PRIMERA KOT POTENCIAL ZA SLOVANSKI PRIMERJALNI PRISTOP¹⁶

1 Uvod

Dosledna uporaba ženskospolskih poklicnih vzporednic je v slovenščini zelo ustaljena, k čemur prispeva po eni strani uveljavljena jezikovna politika, zavzemajoča se za spolno nediskriminirajočo rabo jezika z dosledno navedbo moške in ženske oblike poklica, kot se je uveljavila v zakonsko sprejeti *Standardni klasifikaciji poklicev* (SKP), po drugi strani pa sama narava slovenskega besedotvornega sistema, ki omogoča relativno predvidljivo tvorbo omenjene skupine tvorjenk.

Ženskospolskim oblikam je namreč mogoče slediti v slovničnih opisih slovenskega jezika že od 16. stoletja do danes. Pri tem obrazilno kontinuiteto ohranjajo tri najtipičnejša priponska obrazila, predvsem *-(o)ka* in *-ica*, ki se jima z nekoliko manjšo pogostnostjo pridružuje še *-inja* [Markežič, Stramljič Breznik 2020: 43–58].

Gradivno bogata leksikološka baza feminativov v slovenščini odpira možnost primerjalnih raziskav te pomenske skupine tvorjenk tudi v drugih slovanskih jezikih. Zato, da bi preverili, kakšne so možnosti takih primerjav, katere so pasti pri njihovi izvedbi in kakšne rezultate nam lahko ponudijo, v nadaljevanju predstavljamo študijo primera, v kateri vzporejamo slovenske in hrvaške feminine.

2 O feminativih v slovenščini

V najširšem smislu so ženskospolska vzporedna poimenovanja lastna ali občna imena ženskega spola, ki so parna moškemu poimenovanju, npr. *Franca* – *Franc*,

¹⁶ Prispevek je nastal v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156 (Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine (2020–2027) vodja programa akad. prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

učiteljica – učitelj, ali pa nastajajo z nadomestnimi osnovami, npr. *oče – mama*, *babica – dedek* [Toporišič 1992: 41, 383].

S stališča besedotvorja je feminativ iz moške oblike z obrazili tvorjeno istopodstavno občno ali lastno ime ženskega spola, npr. *kmetica – kmet*, *žanjica – žanjec*, *učiteljica – učitelj*, *golobica – golob*, *medvedka – medved*, *lisica – lisjak*, *Jožefa – Jožef*, *Kranjica – Kranjec*, ki poimenuje živali in ljudi. Tam, kjer naravne spolne razlike niso očitne (npr. *uš*), tudi poimenovalne parnosti ni [Toporišič 2000: 183].

Feminativna tvorba v slovenskem jeziku je predstavljena v monografiji *Feminativi v slovenskem jeziku* [Markežič, Stramljič Breznik 2021]. V njeno ospredje je postavljena tipična besedotvorna zmožnost slovenščine kot enega izmed slovanskih jezikov, v katerih lahko po predvidljivih besedotvornih vzorcih in s predvidljivimi morfemi nastajajo ženskospolske vzporednice k moškospolskim poimenovanjem, ki izvirajo iz dejanj, lastnosti ali značilnosti, in tvorijo prepoznavno besedotvorno skupino tvorjenk, imenovano feminativi.

V monografiji sta na kratko orisani družbeno vrednotenje spolov in spreminjanje položaja žensk v Evropi in na Slovenskem. Predstavljena so stališča družbe do posameznega spola in do družbenih razlik med žensko in moškim na posameznih ravneh življenja, ki se odraža tudi v jeziku. Dejstvo, da se namesto ženskih poimenovanj, še posebej ko gre za poklic ali nosilstvo funkcije, za osebe ženskega spola lahko uporabljajo njihove moške oblike, je mogoče razložiti s teorijo o zaznamovanosti slovničnih kategorij. Po njej so si slovnični spoli glede na zaznamovanost v naslednjem razmerju: srednji je zaznamovan v odnosu do moškega in ženskega, ženski pa v odnosu do moškega. Vloga nezaznamovanega spola ali t. i. nevtralizacijska vloga ob različnospolskih oblikah tako pripada moškemu spolu. Take njegove jezikovnosistemske nadspolne vloge pa nekateri ne priznavajo in jo prepoznavajo kot odraz zapostavljanja vloge žensk v družbi.

Težišče monografije je namenjeno lingvističnemu pristopu, v katerem so feminativi predstavljeni z besedotvornega vidika, ki ga vsestransko zanima način tvorbe ter podstavna in obrazilna kombinatorika takih poimenovanj.

Tvorbeno tipologijo feminativov, nastalih z dodajalnim (*uči-telj* – *učitelj-ica*) ali zamenjevalnim načinom (*tekm-ec* – *tekm-ica*), je vpeljal Toporišič (1966: 98). Vendar tudi v slovenistiki obstajajo neenotni teoretični pogledi, še zlasti na tvorbo t. i. zamenjevalnega tipa feminativov.

Ada Vidovič Muha [2003: 180, 2011: 30] namreč v t. i. zamenjevalnem tvorbenem načinu, ko se moškospolska obrazila ali njihovi deli zamenjajo z ženskospolskimi (npr. *bor-ec/-ka*), prepozna očitno podrejanje tvorbe poimenovanj za ženske osebe poimenovanjem za moške, zato tak način tvorbe prepozna kot navadne izpeljanke, ki so vzporedno nastale iz iste podstave kot moškospolske (*boriti* → *bor-ec* in *boriti* → *bor-ka*).

Avtorici monografije o feminativih v slovenščini se, upošteva slovensko slovniško izročilo, odločiva, da oba tvorbeni načina dosledno interpretirava kot modifikacijske izpeljanke, nastale po tvorbenem načelu dodajalnega oz. zamenjevalnega tipa ženskospolskih obrazil ob moškospolskih podstavah. V formalnem smislu je s tem vzpostavljen jasn in enoten metodološki pristop, ki tudi zamenjevalni tip ženskospolskih tvorjenk ohranja znotraj kategorije feminativov in modifikacijskih izpeljank. Temeljni argument za to je ohranjanje enotne besedotvornopomenske kategorije feminativnih izpeljank, razumljenih kot jezikovnosistemska možnost nastajanja parnih ženskih poimenovanj k moškim bodisi z dodajanjem (*tisk-ar* – *tisk-ar-ka*) bodisi z zamenjavo moškospolskega obrazila z ženskim (*bor-ec* – *bor-ka*). Hkrati pa na podoben način nastajajo tudi parna moška poimenovanja k ženskim, t. i. maskulnativni, bodisi z dodajanjem (*gospod-inja* – *gospod-inj-ec*) bodisi z zamenjavo ženskospolskega obrazila (*žanj-ica* – *žanj-ec*).

Gradivno izhodišče za monografijo so vsi spletno dostopni slovarji s poudarkom na SSKJ 1 in SSKJ 2 ter korpus Gigafida 2.0. Po pričakovanju je tvorbeni obremenitev ženskospolskih obrazil zaradi njihovega omejenega števila zelo

velika. Novosti monografije, ki jo vodi objektivni jezikoslovni pogled brez ideoloških tendenc, so ugotovitve, da je zamenjevalni tvorbeni način feminativov nekoliko pogostejši, da se glede na tvorbeno moč po zaporedju razvrščajo obrazila -ka, -ica, -inja, pri čemer je par excellence obrazilo feminativnih modifikacijskih izpeljank obrazilo -ka, ter da delež feminativnih tvorjenk v rabi narašča, kar se odraža tudi v trenutnih slovarjih.

3 O feminativih v hrvaščini

V monografiji o feminativni tvorbi v slovenščini je bilo izpostavljenih nekaj osnovnih spoznanj o pojmovanju in nastajanju moško-ženskih parnih vzporednic tudi v hrvaščini in prepoznanih je bilo mnogo vzporednosti s slovenščino. V Hrvatski gramatiki [Barić idr. 1997: 304] to področje pokriva termin *mocijska tvorba*, ki je razumljena kot tvorba samostalnikov enega spola iz samostalnikov drugega spola, pri čemer gre najpogosteje za tvorbo ženskospolskih samostalnikov iz moškospolskih (npr. *direktor* – *direktorica*, *lav* – *lavica*, *zubar* – *zubarica*, redkeje obratno, npr. *lisica* – *lisac*, *patka* – *patak*, *tetka* – *tetak*, tovrstne dvojice pa poimenuje parni samostalniki.

Stjepan Babić [³2002: 166–167] npr. pri obrazilu -ica konkretno navaja, da take tvorjenke, izpeljane iz moške oblike, pomenijo ženske osebe (*ban* – *banica*) in enako tudi v primerih, ko se pri moškospolskih oblikah krnita npr. -(a)c in -ik (*bjegunac* – *bjegunica*, *bjednik* – *bjednica*).

Ob poimenovanjih tipa *starac* – *starica* ali *tkalac* – *tkalja* sta mogoči dve razlagi: prva, da so iz iste podstave z različnimi priponskimi obrazili izpeljani samostalniki z razliko v spolu, in druga, da je poimenovanje za žensko osebo izpeljano iz poimenovanja za moško osebo. Babić se bolj nagiba k drugi razlagi [Štebih Golub 2012: 45]. Tako se torej tudi v hrvaščini pojavi podobna neenotnost pojmovanja feminativov kot v slovenščini. Eugeniya Barić [1987: 10, 1988: 43] namreč meni, da so poimenovanja za ženske osebe izpeljana neposredno iz poimenovanj za moške osebe samo v primeru dodajanja ženskospolskega obrazila

tvorjenki moškega spola (*car – carica, pletač – pletačica*). Kadar pa ženskospolsko obrazilo zamenja moškospolsko (*starac – starica*, v tem primeru priponsko obrazilo *-ica* zamenja obrazilo *-ac*), gre pri poimenovanju za žensko osebo (*starica*) za neposredno izpeljavo iz pridevnika *star* in ne iz samostalnika *starac*). Če se pri poimenovanju ženske ohrani del moškospolskega obrazila, gre še zmeraj za neposredno tvorbo iz poimenovanja moškega spola (*liječnik – liječnica*, kjer se ohrani *-n*) (Barić 1988: 44). Priponska obrazila, s katerimi so v hrvaščini tvorjena poimenovanja ženskih oseb, so *-a, -ača, -ica, -inja, -ka, -kinja, -lja, -ulja*. Niso pa vsa našeta obrazila enako produktivna: kot najfrekventnejše E. Barić [1987: 12, 1997: 310] izpostavlja priponsko obrazilo *-ica*, sledijo *-ka, -inja* in *-kinja*.

Barbara Štebih Golub [2012: 49] ugotavlja, da v hrvaščini tvorba feminativov z *-ica* ni mogoča, če tvorjenka s tem priponskim obrazilom v jeziku že obstaja oz. je ustaljena; zato lahko feminativna poimenovanja nastajajo tudi s *-kinja* ali *-ka* (npr. *crnica* je pomensko že zasedena, saj pomeni vrsto črne zemlje, zato *crnkinja*; *plavica* pomeni 'skuša', zato *plavka* ipd.).

Štebih Golub [2014: 461–478] opaza, da se z večanjem števila žensk, ki opravljajo tradicionalno »moške« ali prestižne poklice, spreminja tudi raba feminativov v vsakdanjem življenju, upoštevajoč ustrezno zakonodajo in jezikovno politiko, ki težita k enakopravnosti spolov. Njena raziskava je pokazala, da govorci hrvaškega jezika: a) dosledno uporabljajo feminativne oblike; b) v primeru »nenavadnosti« ženskega poimenovanja del govorcev rabi moškospolsko poimenovanje; c) feminativi se redno razlagajo kot ženske nomina agentis et professis in ne v pomenu 'zakonska žena'; d) 50 % vprašanih je v nekaterih primerih menilo, da je moškospolska oblika generična; e) govorci raje uporabljajo moškospolske priimkovne oblike in ne variant ženskega priimka ali svojilnih pridevnikov.

V sodobnem hrvaškem jeziku torej obstaja jasna težnja po uporabi feminativov. Vendar avtorica dejstvo, da moško obliko doživlja polovica vprašanih

kot generično, prepozna kot usmeritev za prihodnje razprave o uporabi vzporednih parov v hrvaškem jeziku [Markežič, Stramljič Breznik 2021: 81–83].

Aktualnost tematike kaže v letih 2017–2021 potekajoči hrvaški nacionalni projekt z naslovom Moško i žensko o hrvatskome, rezultat katerega so spletno dostopni Odostražni rječnik, Jezični savjeti, Jezične igre in Tražilica za mocijske parnjake, ki vsebuje 2690 mocijskih parov [Mihajlević 2022: 26].¹⁷

Posebej velja izpostaviti prispevek [Hudeček, Mihajlević 2019: 107–125], v katerem avtorici navajata obsežen nabor jezikoslovnih razprav, ki se ukvarjajo s to problematiko, in hkrati analizirata in sistematizirata razvejano hrvaško jezikoslovno terminologijo tega področja z izrazi, kot so *mocijska tvorba* ‘tvorba spolskih oblik’, *mocijske tvorenice* ‘spolske tvorjenke’, *mocijski parovi/parnjaci* ‘spolski pari’, *markirani/obilježeni član* ‘označeni člen’, *mocijski sufiks/dometak* ‘spolska pripona’).

Osrednji termin *mocija* se v hrvaščini tako uporablja v treh pomenih: (1) *parna tvorba*, *mocijska tvorba*, *moviranje* so izrazi, ki se uporabljajo za tvorbo samostalnika ženskega spola iz oblike za moški spol s pomočjo posebnih obrazil (*agent* – *agentica*, *radnik* – *radnica*); (2) za parno poimenovanje, ki je nastalo na supletivni način (*brat* – *sestra*) in (3) pridevniška mocija, tj. izražanje spola pridevnika s končnicami (*plav*, *plava*, *plavo*). Za naš prispevek je relevanten prvi pomen.

4 Metodologija sondažne raziskave

Bistveno za naš primerjalni pogled je, da v obeh jezikih primerjamo isto kategorijo tvorjenk. Torej primerjamo istopomenske, istopodstavne ženskospolske izpeljanke, ki so nastale iz moške oblike z dodajanjem obrazila. V slovenščini glede na teoretična izhodišča to pomeni, da bomo iz obeh jezikov primerjali le ženskospolske oblike, ki so nastale na podlagi t. i. dodajalnega tipa tvorbe, kar v hrvaščini ustreza mocijski izvedenici, ki je nastala z mocijsko ali parno tvorbo s pomočjo mocijskega morfema [Hudeček, Mihajlević 2019: 112–115].

¹⁷ Na spletni strani projekta je navedena tudi bibliografija: <https://muskozensko.jezik.hr/radovi/>.

Izhodiščni jezik primerjave je slovenščina. Glavni in edini vir je bil Slovar slovenskega knjižnega jezika 2 (SSKJ 2), ki obsega 112 000 iztočnic. Naključno smo izbrali več kot sto takih poklicnih feminativov, za katere smo predpostavljali, da bi lahko obstajali tudi v hrvaščini, saj so poklici širše primerljiva kategorija.

Za hrvaščino smo kot vir uporabili Hrvatski školski rječnik (HŠR) s 30 000 iztočnicami. Ker je po obsegu vir manjši, smo dopolnilno uporabili še Tražilico muško-ženskih parova (TMŽP).

Pri opravljeni raziskavi se zavedamo nekaj omejitev, zaradi katerih ugotovitve niso absolutne, vendar dovolj dobro nakazujejo tako podobnosti kot razlike med obrazilnimi značilnostmi istopodstavnih feminativov v obeh obravnavanih jezikih.

Prva omejitev izhaja iz dejstva, da gre za naključen izbor slovenskih feminativov. Druga omejitev izhaja iz obsega spletno dostopnih slovarskih virov v obeh jezikih (SSKJ 2 in HŠR), ki sta si po obsegu iztočnic dokaj različna. To ima lahko za posledico, da HŠR glede na obseg ali slovarski koncept ne vključuje ženskih poklicnih oblik, čeprav to ne pomeni, da v rabi niso potrjene. Prav zato smo dodatno upoštevali tudi TMŽP.

Tretja omejitev upošteva možnost, da je bila pri iskanju ustreznice v hrvaščini katera od oblik tudi nehote prezrta. Dejstvo je, da ima hrvaški jezikoslovec večje kompetence pri uporabi in interpretiranju hrvaškega slovarskega gradiva. Prav zato je pričujoča raziskava zgolj poskus soočanja feminativov v dveh stičnih jezikih.

5 Izbor slovensko-hrvaških istopodstavnih feminativov

Izmed več kot sto slovenskih poklicnih feminativov smo po preverjanju v HŠR in TMŽP ohranili 80 feminativov z nekaj vključenimi obrazilnimi dvojnicami v slovenščini. V primerjanih feminativih iz obeh jezikov smo opuščali naglase, saj nas zanimajo samo obrazila.

Največji delež poimenovanj je v obeh jezikih izvorno prevzetih in adaptiranih, zato je podstavna primerljivost velika in razlike nastopajo na obrazilnem delu tvorjenk, kar nas posebej zanima.

Izloženi so bili primeri neprevzetih podstav, npr. slo. *kmet* – *kmetica*, saj HŠR navaja le obliko *kmet* (pov)jesno 'seljak koji obrađuje zemlju svojega gospodara s čijega posjeda ne može slobodno otići i kojemu mora davati različita davanja', ki pa nima navedene ženske oblike. Slovenskemu parnemu pomenu *kmet* – *kmetica* tako ustreza hrvaški drugopodstavni par *seljak* – *seljakinja*, ki zato ne more biti predmet obrazilne primerjave med jezikoma.

Iz virov za oba jezika so ohranjene tudi slovarske oznake, iz katerih so razvidne normativne usmeritve.

V stolpcu s slovenskimi primeri je označeno naslednje. Kadar nastopata dve istopodstavni, a različnoobrazilni izpeljanki, npr. *agent-inja* → *agent-ka*,¹⁸ puščici vselej sledi nadrejena sopomenka, ki je v tem primeru ponovljena v naslednji vrstici, obe obliki (*agentinja* in *agentka*) pa sta preverjani tudi v hrvaščini.

Enako sta v hrvaščini preverjani tudi obe slovenski obliki, če je med njima enačaj (*filozof-inja* = *filozof-ka*). To pomeni, da v SSKJ 2 nastopata obe obliki kot samostojni iztočnici s polno razlago pomena in sta zato enakovredni sopomenki.

Kadar nastopata v slovenščini dva različnopolstavna feminativa, pri čemer je eden prevzet in drugi domač, slednji pa je nadrejen (*bibliotekarka* → *knjižničarka*), v takem primeru nadrejenega sinonima (*knjižničarka*) ne preverjamo v hrvaščini.

Med slovenskimi primeri je vključenih 7 istopodstavnih, a obrazilno variantnih parov (*agent-ka/-inja*; *filozof-ka/-inja*; *fotograf-ka/-inja*; *koordinator-ka/-ica*; *koreograf-ka/-inja*; *modist-ka/-inja*; *organizator-ka/-ica*). En primer *policist-ka* in *polica-j-ka* je v slovenščini drugopodstaven, saj izhaja iz drugače tvorjene moškospolske oblike (*policist* – *polica-j*). Za vse predstavljene oblike smo iskali potencialne istopodstavne vzporednice tudi v hrvaščini.

¹⁸ Pri istopodstavnih enakopomenskih, a različnoobrazilnih feminativih lahko govorimo o t. i. besedotvornomorfemski sopomenskosti, ki jo določa izrazna različnost obrazil ob enakem denotatu; besedotvorna podstava v celoti ali pa vsaj njen korenski morfem je v takih primerih izrazno prekriven: /.../ *brod-ar* – *brod-nik*; *brus-ač* – *brus-ilec* [Vidovič Muha 2021: 182].

Primeri, npr. slo. *atlet-ka* → *atletinja* in hr. *atletičarka*, niso bili upoštevani v primerjavi, saj se feminativa razlikujeta v izhodiščni moškospolski obliki: slo. *atlet*, hr. *atletičar*.

Za hrvaščino smo uporabili HŠR, ki je normativni slovar. Za besedo v iztočnici podaja slovnične podatke, pomen, pomenske odnose z drugimi besedami, zveze in frazeme, v katerih se pojavlja kot nosilna beseda, prav tako pa slovar prinaša tudi podatke o normativnem statusu besed. Iz slovarja so upoštevane naslednje usmeritve: *v.(idi)* je oznaka, ki napotuje na normativno ustrežnejšo besedo; puščica (→) usmerja z normativno nesprejemljive besede na normativno ustrezno besedo; *sin.(onim)* stoji pred sinonimi, kadar gre samo za prekrivnost v enem pomenu iztočnice; oznaka *zast.(arjelo)* kaže na arhaizem; sinonimi, ki normativno niso priporočljivi, so zapisani v oklepaju ().

Feminative smo iskali tudi po TMŽP, zato so primeri iz tega vira označeni z nadpisano zvezdico na koncu besede (*).

Kadar za variantoobrazilni slovenski feminativ v HRŠ ali TMŽP ustrezne ženskospolske oblike ni, je prazno mesto v stolpcu s hrvaškimi primeri označeno s poševnico (/).

Preglednica 1. Slovensko-hrvaški istopodstavni feminativi

Slovenščina	Hrvaščina
advokat-ka → odvetnica	advokat-ica v. odvjetnica
administrator-ka	administrator-ica
agent-inja → agent-ka	/
agent-ka	agent-ica
arhitekt-ka	arhitekt-ica
animator-ka	animator-ica
asistent-ka	asistent-ica v. pomagačica, pomoćnica
bibliotekar-ka → knjižničarka	bibliotekar-ica v. knjižničarka
biolog-inja	biolog-inja
bolničar-ka	bolničar-ka
dekorater-ka	dekoraterka*
detektiv-ka	detektiv-ka
direktor-ica	direktor-ica

doktor-ica	doktor-ica
dramatič-arka ¹⁹	dramatičar-ka
ekonomist-ka	ekonomist-ica
filozof-inja = filozofka	filozofkinja* (filozof) <i>sin.</i> mudroslovac <i>zast.</i>
filozof-ka	/
fizič-arka	fizičar-ka
fotograf-inja = fotografka	fotografkinja*
fotograf-ka	/
graditelj-ica	graditelj-ica
geodet-ka	geodetkinja*
higijenič-arka	higijeničar-ka
inšpektor-ica	inspektor-ica
inštruktor-ica	instruktor-ica
inženir-ka	inženjerka <i>sin.</i> inženjerka
karikaturist-ka	karikaturistica*
keramičar-ka	keramičar-ka
komič-arka	komičar-ka
koordinator-ica = koordinatorica	koordinatorica*
koordinator-ka	/
koreograf-inja → koreografka	koreografkinja*
koreograf-ka	/
kozmetičar-ka	kozmetičar-ka
kurir-ka	kurirka*
laborant-ka	laborant-ica
lektor-ica	lektor-ica
maser-ka	maser-ka
matematičar-ka	matematičar-ka
misijonar-ka	misionar-ka <i>sin.</i> vjerovjesnica
ministr-ica	ministr-ica
maneken-ka	maneken-ka
modist-inja → modistka	/
modist-ka	modist-ica
nadzorn-ica	nadzorn-ica
novinar-ka	novinar-ka
okulist-ka	okulist-ica

¹⁹ V slovenščini je obrazilo *-(ar)ka* posplošeno iz primerov, iz katerih je razvidno, da za tvorbo feminativa ni ustreznega podstavnega moškospolskega poimenovanja, npr. *dramatik* → *dramatič-arka*, ker v slovenščini ni oblike **dramatič-ar*, in jih štejemo v skupino k obrazilu *-ka*. S tem je tudi primerljivost med jeziki lažja, saj so v hrvaščini take moškospolske oblike povsem regularne: *dramatičar* → *dramatičar-ka*.

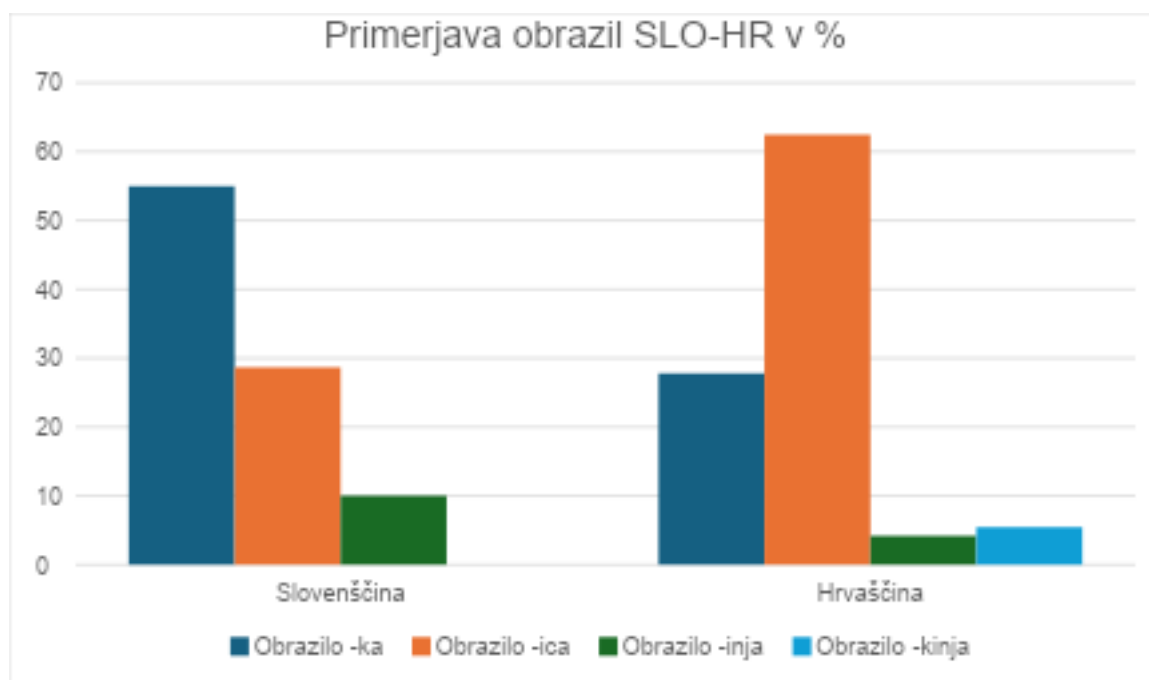
organizator-ica → organizatorka	organizator-ica
organizator-ka	/
pilot-ka	pilot-kinja
pogrebn-ica	pogrebn-ica
policist-ka → <i>pog.</i> policajka	/
policaj-ka	policaj-ka
politič-arka	političar-ka
pravn-ica	pravn-ica
predsedn-ica	predsjedn-ica
producent-ka	producent-ica
psihologinja	psihologinja
referent-ka → predavateljica, poročevalka	referent-ica
režiser-ka	režiser-ka v. redateljica
sekretar-ka	sekretar-ica → tajnica
skladatelj-ica	skladatelj-ica <i>sin.</i> (kompozitorica)
sobar-ica	sobar-ica
študent-ka	student-ica
tajn-ica	tajn-ica
tehnolog-inja	tehnolog-inja
telefonist-ka	telefonist-ica
trener-ka	trener-ica
učitelj-ica	učitelj-ica
umetn-ica	umjetn-ica
upravitelj-ica	upravitelj-ica
uredn-ica	uredn-ica
urbanist-ka	urbanist-ica
veleposlan-ica	veleposlan-ica <i>sin.</i> (ambasadorica)
veterinar-ka	veterinar-ka
vinar-ka	vinar-ica
voditelj-ica	voditelj-ica
zastopn-ica	zastupn-ica <i>sin.</i> (agentica)
zidar-ka	zidar-ica

6 Interpretacija

6.1 Distribucija obrazila pri istopodstavnih poklicnih feminativih

Za izbranih 80 slovenskih poklicnih feminativov, ki vključujejo tudi nekaj primerov z variantnimi obrazili ob istih podstavah, je v hrvaščini iz obeh uporabljenih virov najdenih 72 istopodstavnih, ki so lahko isto- ali različnoobrazilni. Delež prekrivnosti je torej zelo visok, 90-odstoten.

Vendar je s stališča pogostnosti obrazil v posameznem jeziku distribucija različna. V slovenščini pri izbranih primerih nastopajo 3 obrazila, med njimi je najpogosteje zastopano obrazilo *-(ar)ka* (55 %), sledita mu *-ica* (28,7 %) in *-inja* (10 %), medtem ko v hrvaščini nastopajo 4 obrazila, ki se po pogostosti razvrščajo takole: *-ica* (62,5 %), sledi *-ka* (27,8 %), *-kinja*²⁰ (5,5 %) in *-inja* (4,2 %).

Slika 1. Distribucija obrazil v istopodstavnih slovenskih in hrvaških poklicnih feminativih

6.2 Istoobrazilni feminativi v obeh jezikih

Od izbranih 80 poklicnih feminativov v slovenščini jih je v hrvaščini dobra polovica (56,3 %) tudi istoobrazilnih. Istopodstavne in istoobrazilne v obeh jezikih bomo predstavili s stališča najproduktivnejših obrazil v slovenščini, ki je tudi izhodiščni jezik primerjave. Najproduktivnejše slovensko obrazilo za feminine je *-ka*, kar se je potrdilo tudi v konkretni primerjavi. V hrvaščini je v primerjanih poklicnih feminativih obrazilo *-ka* (27,8 %) v odstotkih približno tako zastopano, kot je pri slovenskih primerih *-ica* (28,7 %).

²⁰ Obrazilo *-kinja* v slovenščini nastopa, a zelo redko.

Delež obrazilno skupnih tvorjenk z obrazilom *-ka* v obeh jezikih je četrtninski (25 %). Prekrivni so naslednji primeri: *bolničarka, dekoraterka, detektivka, dramatičarka, fizičarka, higieničarka, inženirka, keramičarka, komičarka, kozmetičarka, kurirka, maserka, matematičarka, misijonarka, manekenka, novinarka, policajka, političarka, režiserka, veterinarica*. Izmed naštetih primerov je v slovenščini le *policajka* označena s kvalifikatorjem pogovorno, saj je stilno nevtralna oblika *policistka*, vendar hrvaščina te oblike ne pozna.

Le za malenkost višji je delež skupnih tvorjenk z obrazilom *-ica* (27,5 %): *direktorica, doktorica, graditeljica, in(š/s)pektorica, in(š/s)truktorica, lektorica, ministrica, nadzornica, organizatorica, pogrebna, pravna, predsednica, skladateljica, sobarica, tajnica, učiteljica, umetnica, upraviteljica, urednica, veleposlanica, voditeljica, zastopnica*.

Izmed naštetih primerov velja, da je feminativu *organizatorica* v slovenščini nadrejena oblika s *-ka* (*organizatorka*).

Z obrazilom *-inja* v obeh jezikih nastopajo le 3 skupni primeri: *biologinja, psihologinja in tehnologinja*.

6.3 Različnoobrazilni feminativi v obeh jezikih

Ker je v slovenščini najproduktivnejše obrazilo *-ka*, a v hrvaščini *-ica*, je največja različenost ravno pri tovrstnih primerih. Slovenski feminativi s *-ka* so namreč v hrvaščini zelo pogosto tvorjeni z *-ica*:

advokatka – advokatica, administratorka – administratorica, agentka – agentica, arhitektka – arhitektica, animatorica – animatorica, asistentka – asistentica, bibliotekarka – bibliotekarica, ekonomistka – ekonomistica, karikaturistka – karkaturistica, laborantka – laborantica, modistka – modistica, okulistka – okulistica, producentka – producentica, referentka – referentica, sekretarka – sekretarica, študentka – studentica, telefonista – telefonistica, trenerka – trenerica, urbanistka – urbanistica, vinarka – vinarica in zidarka – zidarica.

Druga možnost je, da imajo slovenski feminativi, tvorjeni z obrazilom *-ka*, v hrvaščini vzporednico s *-kinja*: *geodetka* – *geodetkinja*, *pilotka* – *pilotkinja* ali pa je s *-ka* nimajo, ker je v hrvaščini predvidena samo oblika z *-inja*.

Omeniti velja, da je obrazilo *-kinja* prisotno tudi v slovenščini, vendar se pojavlja omejeno v ženskih parnih vzporednicah k moškospolskim zloženkam, ki imajo v drugem delu sestavino *-vod-ja*, npr.: *pevovodja* – *pevovodkinja*, *računovodja* – *računovodkinja*, *zborovodja* – *zborovodkinja*.²¹ Izjemoma obrazilo *-kinja* nastopa tudi še kot parna ustreznica k *vid-ec* – *vid-kinja*,²² čeprav se k moškim oblikam na *-ec* v slovenščini predvidljivo tvorijo ženske parne ustreznice na *-ka*.

6.4 Odsotnost vzporednic v hrvaščini

Pri izbranih feminativnih tvorjenkah v slovenščini smo navedli tudi nekaj obrazilno vzporednih zato, da bi bila omogočena čim večja primerljivost med jezikoma. Pri slovenskih dvojnih oblikah *agent-(ka/inja)*,²³ *filozof-(ka/inja)*, *fotograf-(ka/inja)*, *koreograf-(ka/inja)*, *koordinator-(ka/ica)*, *modist-(ka/inja)* in *organizator-(ka/ica)* v hrvaščini tako nismo našli vzporednic k *agent-inja*, *filozof-ka*, *fotograf-ka*, *koreograf-ka*, *koordinator-ka*, *modist-inja* in *organizator-ka*, ker so v hrvaščini potrjene le oblike *agent-ica*, *filozof-kinja*, *fotograf-kinja*, *koreograf-kinja*, *koordinator-ica*, *modist-ica* in *organizator-ica*, ki so ali isto- ali različnoobrazilne vzporednice le k eni od slovenskih obrazilnih možnosti.

²¹ Novi slovenski pravopis v nastajanju ne predvideva parnosti v izpeljankah *vodja* – **vodkinja*, ampak tudi za ženski spol ohranja le obliko *vodja*. ePravopis <https://fran.si/>.

²² V korpusu Gigafida 2.0 ima 93 pojavitev, npr.:
Deset dni po smrti zadnje vidkinje v Fatimi na Portugalskem,
sestre Lucie dos Santos /.../.

²³ Najprej je zapisan feminativ z nadrejeno obliko obrazila z izjemo pri primerih *filozof-ka* in *filozof-inja*, *fotograf-ka* in *fotograf-inja*, ki so normativno enakovredne.

7 Sklep

Feminativi dodajalnega tipa, ki nastajajo tako, da se žensko obrazilo dodaja neposredno na moškospolsko obrazilo (*učitelj-ica*), so v slovanskih jezikih prepoznana tvorbeni in besedotvornopomenska skupina, ki omogoča primerjalne raziskave.

V prispevku smo zato primerjali istopodstavne feminine v slovenščini in hrvaščini kot dveh stičnih južnoslovanskih jezikih. V slovenščini kot izhodiščnem jeziku primerjave smo k osemdesetim naključno izbranim feminativom iskali istopodstavne v hrvaščini. Med njimi smo ugotovili 56-odstotno prekrivnost pri obrazilih. Slovenščina in hrvaščina dosegata največjo prekrivnost pri obrazilu *-ica* (49 %), sledi mu *-ka* (44 %) in najmanjša prekrivnost nastopa pri obrazilu *-inja* (7 %). Potrjeno je bilo, da je v slovenščini najproduktivnejše obrazilo za tvorbo feminativov *-ka* (55 %), a v hrvaščini *-ica* (62,5 %).

Sondažna raziskava obrazilnih značilnosti v dveh stičnih slovanskih jezikih je pokazala dober potencial za primerjalno raziskavo, ki bi bila lahko razširjena tudi na druge slovanske jezike.

Tak primerjalni pristop bi za celovito in vsebinsko koherentno predstavitev moral vsebovati naslednje sestavine:

(1) Besedotvorni vidik. Vključuje opis uveljavljenih besedotvornih načinov za tvorbo feminativov kot moškospolskih vzporednic v vsakem posameznem slovanskem jeziku. Predstaviti bi bilo potrebno, ali se v sodobni besedotvorni teoriji in v slovnicaх namenja pozornost tej kategoriji tvorbe. Se slovnični opisi feminativov enoznačno razumejo kot modifikacijske izpeljanke ali ne, zlasti v luči dveh tvorbenih načinov, tj. dodajalnega (*profesor – profesor-ica*) ali zamenjevalnega (*veleposlan-ik – veleposlan-ica*)? Katera obrazila so v postopku tvorjenja feminativov vključena (*-ka, -ica, -inja -kinja, -a ...*) in katera so najproduktivnejša?

(2) Vidik dejanske jezikovne rabe. Vključuje opis razmerja med tvorbeno zmožnostjo in družbeno, komunikacijsko in normativno sprejetostjo tako besedotvorno ustvarjenih ženskospolskih vzporednic v jezikovni rabi. Ali je

jezikovna norma naklonjena rabi ženskospolskih oblik in jo priporoča (*gospa profesorica*)? Ali je jezikovna norma naklonjena le nezaznamovani moškospolski obliki (*gospa profesor*)? Kako tovrstna vprašanja rešujejo sodobni, aktualni leksikografski viri danega slovanskega jezika: navajajo obe obliki enakovredno (kot samostojni iztočnici ali ne), kako podajajo slovarske definicija za ženskospolske ustreznice: s samostojnimi ali posrednimi slovarskimi razlagami? Obstajajo morda specializirani slovarji feminativov? Kdo, s kakšnim namenom ga je izdal in kako so strukturirani (osnovna predstavitev)? Kakšni so odzivi na slovar (pozitivni ali negativni)?

(3) Obrazilna primerjava feminativov. To bi zahtevalo v izhodiščnem jeziku (npr. slovenščina) izbrati 100 feminativov, ki bi bili istopodstavni in primerljivi v vseh drugih slovanskih jezikih. To je mogoče najlažje zagotoviti s primeri poklicnih feminativov, ki so t. i. internacionalizmi (*biolog* – *biologinja*, *telefonist* – *telefonistka*). Pri neprevzetih, avtohtono slovanskih feminativih je primerljivost težko zagotoviti, ker so navadno ali drugokorenski (prim. slo. *kmet* – *kmet-ica* proti hr. *seljak* – *seljak-inja*) ali je moškospolska podstava tvorjena z različnima obraziloma (prim. slo. *čisti-lec* – *čistil-ka* proti hr. *čist-ač* – *čistač-ica*).

Izbor feminativov v izhodiščnem jeziku primerjave (slovenščini) bi moral temeljiti še na merilu vključenosti v najpomembnejši enojezični slovar nacionalnega jezika in merilu pogostosti v rabi (korpusni podatki, v slo. npr. Gigafida 2.0). Nabor pa bi moral biti v začetku precej širši, vsaj 200 primerov, ki bi se z uskladitvijo glede na možno istopodstavnost v vseh ali večini primerjanih slovanskih jezikov optimiziral na končno število 100 primerov v preglednici.

(4) Rezultati. Na podlagi 100 optimalno zbranih feminativov bi dobili podatke za obrazilne značilnosti istopodstavnih tvorjenk glede na delež prekrivnih z istim obrazilom ali delež različnih zaradi drugačnih obrazil. Sočasno bi dobili podatke ne samo za podobnost ali različnost z izhodiščnim jezikom, ampak bi bili podatki relevantni tudi za medsebojno primerjavo med vsemi slovanskimi jeziki.

Tako zasnovan vseslovanski primerjalni vidik bi prinesel zelo zanimiv in dragocen vpogled v podobnosti in razlike besedotvornih mehanizmov in sredstev pri tvorbi izbrane besedotvornopomenske skupine tvorjenk.

LEKSIKOGRAFSKI IN DRUGI VIRI

HŠR – *Hrvatski školski rječnik*. <https://rjecnik.hr/o-rjecniku.php> (datum dostopa: 17.12.2024).

ePravopis – Slovar slovenskega pravopisa <https://fran.si/> (datum dostopa: 10.1.2025).

Gigafida 2.0 – *Korpus pisne standardne slovenščine* <https://viri.cjvt.si/gigafida/> (datum dostopa: 10.1.2025).

SKP – *Standardna klasifikacija poklicev 2008* (SKP-08). <https://www.stat.si/SKP/Default.aspx?id=0> (datum dostopa: 17.12.2024).

SSKJ 1 – *Slovar slovenskega knjižnega jezika 1*. <https://fran.si/> (datum dostopa: 17.12.2024).

SSKJ 2 – *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2*. <https://fran.si/> (datum dostopa: 17.12.2024).

TMŽP – *Tražilica muško-ženskih parova*. <https://muskozensko.jezik.hr/trazilica/> (datum dostopa: 17.12.2024).

LITERATURA

Babić, S. (2002). *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Treće, poboljšano izdanje. Zagreb, Nakladni zavod Globus. HAZU.

Barić, E. (1987). Mocijski parnjaci i njihova upotreba. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. Zagreb: Zavod za jezik IFF. 9–18. <https://hrcak.srce.hr/69660>

E. Barić (1988). Tvorbeni status ženskog mocijskog parnjaka. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 14 (1), 43–49. <https://hrcak.srce.hr/69868>

Barić, E. idr. (1997). *Hrvatska gramatika*. Zagreb, Školska knjiga.

Hudeček, L., Mihajlević, M. (2019). Hrvatsko mocijsko nazivlje. *Jezikoslovni zapiski*. 25 (1), 107–125. <https://doi.org/10.3986/jz.v25i1.7569>

Mihajlević, J. (2022). Stranica Muško i žensko u hrvatskome jeziku. *Hrvatski jezik*. 9 (2), 22–26. <https://hrcak.srce.hr/281071>

Markežič, T., Stramljič Breznik, I. (2021). *Feminativi v slovenskem jeziku*. (Zora, 143). Maribor, Univerzitetna založba Univerze.

Štebih Golub, B. (2012). Imenice kojima se označuju osobe ženskoga spola u kajkavskome književnom jeziku. V J. Sierociuk (ur.), *Słowotwórstwo słowiańskie: system i tekst*. (str. 43–53). Poznań.

Štebih Golub, B. (2014). O mociji bez emocija. *Srpski jezik* 19, 461–478.

Toporišič, J. (1966). *Slovenski knjižni jezik 2*. Maribor, Obzorja.

Toporišič, J. (1992). *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Toporišič, J. (2000). *Slovenska slovnica*. Četrta pregledana in dopolnjena izdaja. Maribor, Založba Obzorja.

Vidovič-Muha, A., Gjurin, V., Marvin, T. (2021). *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Prva e-izdaja*. URN:NBN:SI:DOC-QSVADS5P from <http://www.dlib.si>.

Vidovič Muha, A. (2003). Čas stiske jezikoslovnega nazora ali odgovor avtorju na vprašanja zasnove Slovarja Slovenskega pravopisa. *Slavistična revija*, 51 (2), 177–181. URN:NBN:SI:DOC-T0XLBG7E from <http://www.dlib.si>

Vidovič Muha, A. (2011). *Slovensko skladenjsko besedotvorje*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Г.М. Сюта

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ЛІНГВІСТИЧНІ КООРДИНАТИ ФЕНОМЕНУ «МОВА СПРОТИВУ»: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Спротив – природна, психологічно виправдана реакція на агресію, експансію, небезпеку. Надто ж якщо вони спрямовані проти держави і народу, загрожують не тільки втратою людських життів і територій, руйнуванням інфраструктури та звичного укладу життя, а й підризом національної ідентичності, намаганням знищити державну суб'єктність. Вповні усвідомлюючи ці виклики й загрози, українське суспільство сформувало потужну комунікативну відповідь на російське військове вторгнення – колективну культуру спротиву. Її соціально значущі практики (мова, стратегічні комунікації, мистецтво в найширшому його родо-видовому та жанровому вимірі, новітні комеморативні ритуали) переконливо оприявнюють сформовану за час війни свідомість спротиву.

Варто наголосити, що і феномен українського спротиву, і формати його суспільного вияву мають виразні аналогії в історії та культурі інших країн. Наприклад, у Польщі під час Другої світової війни використовували схожі до наших патріотичні гасла й цитати (пор.: *Jeszcze Polska nie zginęła* // *Ще не вмерла України і слава, і воля...*); бійці Армії Крайової створювали й активно вживали парольну мову (згадаймо ідентифікаційну функцію українських шиболетів у перші дні війни) та ситуативно марковані графічно-вербальні символи (знак польського спротиву *Kotwica* масово інтегрували у стінописи, у зображення на поштових марках, друкували в газетах // масштабно меметизований «русскій корабель» став елементом різножанрових текстів українського спротиву). Очевидні паралелі маємо також у пісенній культурі: порівняймо виконувану в період німецької окупації (1939–1945) польську емоційно-сатиричну пісню «*Siekiera, motyka*» та вибухово «повернену до

життя» після виконання Андрієм Хливнюком на Софійській площі 27 лютого 2022 року українську стрілецьку пісню «Червона калина», що стала національним протестним гімном проти російської агресії. Тобто на загал ідеться про спільні тенденції й механізми дієвого використання «невійськових» ресурсів відстоювання національної свободи та ідентичності.

Водночас український спротив має низку відрізняльних ознак, як-от: *мовна деколонізація* (відмова від російської як мови агресора і засобу ментальної окупації); *декомунізація* як механізм відновлення історичної правди (перейменування населених пунктів та вулиць, елімінація чи принаймні соціокультурна й ідеологічна «нейтралізація» радянських наративів у всіх можливих жанрових виявах – демонтаж пам'ятників, меморіальних знаків та інших артефактів радянського минулого); *деокупація культурно-інформаційного* (літературного, музичного, книжково-видавничого, кінематографічного, театрального тощо) *простору* від російського продукту і – ширше – ментально-ідеологічного впливу.

Мовну деколонізацію в цьому переліку на чільне місце поставлено не випадково. У динамічних і на загал незворотних процесах перевизначення ключових цінностей національного буття, трансформації суспільної свідомості в напрямку утвердження української ідентичності та чинення принципового ментально-емоційного спротиву ворогові **МОВА**, **МОВНИЙ ВИБІР** стали чи не найбільш симптоматичними: «Люди сьогодні розуміють, що українська – це позиція: якщо ти говориш українською, то ти – на боці України в цьому протистоянні, в цій війні» (А. Пройдаков, допис у Facebook). Тобто російське вторгнення, маючи на меті укріпити істотно похитнуті позиції «руського міра», в царині мовної практики отримало діаметрально протилежний результат: український соціум сконсолідувався в обороні мовних кордонів як наріжних каменів національної цілісності та суверенітету (Освіта в Україні, 18.09.2025).

Мовний спротив російській агресії і підкреслення своєї належності до лінгвоментального простору українства засвідчили і публічні виступи медійних

осіб медійних, політичних діячів, публічних осіб (актори К. Кузнецова, Д. Легейда, А. Цимбалару, Т. Шеліга, С. Кисіль, співаки В. Дантес, Є. Галич, модель Д. Астаф'єва, художниця Є. Гапчинська), і тисячні коментарі й дописи українців у соцмережах. Аксіологічно визначальними для них є формулювання з модальним стрижнем *не хочу / не можу говорити російською*, наприклад: **Я не можу, я не хочу говорити російською**. Зараз російська – це мова мого ворога (Ранок, 22.05.2022); **...я не хочу розмовляти тією мовою, якою бомблять моє дитинство, вбивають дітей** (24 канал, 30.11.2022); *Після того, як почалася війна, весь свій контент почала робити українською, бо не хочу говорити однією мовою з орками-окупантами* (Твоє місто, 25.03.2022); *Зараз у багатьох російськомовних людей змінюються принципи та стереотипи. Вони не хочуть говорити російською, бо це прирівнює їх до тих росіян, які бомблять наші мирні міста та села* (BBC NEWS, 13.04.2022); **Не хочуть говорити російською, щоб уникати якихось політичних асоціацій з росією** (Українська правда, 28.05.2022). Натомість неготовність до мовної деокупації стала ознакою «намагання зберегти в Україні рештки «руського міра» (Ю. Ілленко, НВ LIFE, 9.11.2022). Деокупацію української мовної свідомості переконливо акцентують визначальні для змісту наведених висловлень негативно-оцінні характеристики російської: *мова ворога, мова орків-окупантів* (в інших текстах також зафіксовано *мова загарбників / убивць / рашистів / фашистів*); *мова, якою бомблять дитинство, мова, якою вбивають дітей*.

Вибір на користь української мови вербалізують позитивнооцінні текстові структури із семами 'свідомий', 'добровільний', 'за власним бажанням' – *добровільно перейшли; захотів перейти на українську і зробив це; хотів якомога швидше заговорити українською; зробив вибір; вирішив розмовляти; вирішив для себе тощо*. Тобто українці через власний соціокультурний та емоційний досвід приходять до усвідомлення того, що мова «відбиває не мовну практику, а мовну чи радше мовно-етнічну ідентичність, – і

саме вона найточніше відбиває етнокультурну диференціацію в українському суспільстві, в якому тепер майже всі стали українцями» (В. Кулик).

Експресивно цей процес кристалізації української мовної ідентичності демонстрували художні й публіцистичні тексти, які стали вірусними у соцмережах і завдяки цій вірусності поширюють ідею укріплення ідентичності: *Я не хочу «апрель», / мені потрібен квітень! / Я не люблю «сирень» / Лише бузкові квіти! / І «марту» тут не бути, / А березню і травню, / І Україні – жити! / І її людям славним! / І «щи» я не люблю, / А лише борщ і сало, / І «песен не пою», / А пісні я співаю! / Я мовою живу / І нею розмовляю* (Н. Матвієнко, «Мені потрібен квітень!»). Цілковиту ментально-оцінну суголосність із ними спостерігаємо в написах, що є частиною концепції онлайн-листівок: *Дякую ЗСУ за те, що настав вересень, а не сентябрь; Щира подяка ЗСУ, що настав листопад, а не ноябрь.*

У контексті міркувань про переструктурування мовної свідомості та активне формування арсеналу маркерів мовного спротиву принципово важливо згадати про жартівливі та іронічні написи – заохочення до українськомовності: *Живу своє краще життя українською; Говори людською* (виразна апеляція до зневажливого ставлення до української мови *говорите по-человечески*); *Розмовляю українською, бо хочу і можу; Каву п'ю українською. А ти?; Українська мова – антивірус від “руського міра”; Не плутай роди – мова тобі не Tinder; Українська – як борщ: спробував і не вже без неї не можеш.* З огляду на масовість тиражування на предметах побуту та щоденного вжитку (одяг, посуд, автомобілі тощо), маємо підстави вважати їх одиницями стратегії мовного спротиву.

Також інструментами цієї стратегії є новітні жанри цифрової доби – хештеги (#перейдинаукраїнську, #ГовориУкраїнською; #ГовориЩоХочешАлеУкраїнською; #БезМовиНіяк; #МовоюСвітліше; #НавчайсяРідною; #ПрокачайУкраїнську; #ЩодняУкраїнською; #УкраїнськаЦеМодно; #мовамаєзначення та багато ін.) і вербальні частини

мемів та інтернет-постерів – мотиваційно-патріотичних (*Говори українською – борись за Україну; Розмовляй українською – протидій окупанту; Говори українською – чини опір; Кожне слово – частина спротиву; Говори українською, щоб жила пам'ять; Говори українською – тримай культурний фронт; Полюби українську – і вона відповість; Українською звучить навіть тиша*) та жартівливо-саркастичних (*Українська. Безкоштовно. Без реклами. Без окупантів; Говори українською – хай навіть Siri ревнує; Вчи мову. Бо “шо” вже не комільфо*).

На окресленому вище тлі ментально-комунікативного знецінювання російської мови передбачуваною стала активна глорифікація української, засвідчена в підкреслено позитивних, навіть звеличувальних епітетах (*модна, стильна, сучасна, успішна*) та метафорах-ідентифікаціях (*мова переможців / титанів / вільних; мова героїчної нації; мова перемоги / сили духу / правди / національної єдності / консолідації / незламності / стійкості / гідності*). Пор.: *...ми довели на весь світ, що українською мовою можна робити круті колаборації, що це мова стильна, сучасна і успішна* (НВ LIFE, 9.11.2022); *українська мова ... – мова переможців, мова героїчної нації. Я не здивуюся, якщо її почнуть вчити, наприклад, китайці* (Там само); *Українська – мова вільних! Слово нас єднає і формує спільноту людей, готових відстоювати свою ідентичність і самобутність* (Реальний Київ, 27.10.2023); *Наша мова – це бренд, який символізує незламність* (Новинарня, 22.04.2022).

І зовсім логічно, що щоденна практики військового спротиву має релевантне відображення в мілітарних метафорах мови. Їх типологізуємо за змістотвірними семами ‘боротьба’ (*мова – зброя, інструмент протистояння, інструмент боротьби за українство, зброя культурного фронту, щоденний акт спротиву, тактика спротиву, «Мова – меч»* (назва книги Є. Кузнєцової); ‘захист’ (*мова – щит, захисний код, оборона, оберіг, броня, бронік*); ‘відмежування’ (*мова – кордон ідентичності, лінія розмежування, маркер «свій» – «чужий», межа між українським світом і руським міром*). Пор.: *Мова*

*стала оберегом від російського ІПСО та «сусідів» у посадках. І без перебільшення – тим **автоматом та броніком**, які мільйони вдягнули на себе вперше (Фейсбук, 27.10.2024); **Мова – наша броня**, яка міцнішає щоразу, коли ми нею спілкуємося, пишемо, творимо, мріємо. І любимо (Там само). Пор. численні тематично суголосні гасла, які сьогодні є невід’ємною частиною інтернет-комунікації: **Кожне слово – захист**; **Мова – наш щит!**; **Слово народу – щит народу**; **Мова – наш щит від пропаганди**; **Українська – наша броня**; **Через мову захистимо країну** – підкреслює роль української мови як символу національного спротиву; **Кожне слово – зброя**; **Мова сильніша за зброю**; **Слова – це зброя**; **Слово нації – зброя проти окупанта**; **Мова – фронт нації**; **Рідна мова – незламний фронт**; **Мова – наш фронт**; **Мова – наш фронт духовний**; **Слово – фронт культурного спротиву**.*

Мовноспротивна креативність українців максимально активно зреалізована в царинах графосимволізації та графодеривації (Т. А. Космеда, Є. І. Пересада, Л. І. Соболев), словотворення (Г. М. Вокальчук, Н. М. Костусяк, О. А. Стишов, М. І. Навальна, Л. П. Кислюк, Г. І. Гримашевич та ін.), неосемантизації (Ю. О. Цигвинцева, К. Малай, О. Лотошніков), неофразеологізації (М. І. Степаненко, Л. І. Шевченко, Д. Ю. Сизонов).

Графічними символами ідеологічно-свідомісного протистояння українського світу та «руського міра» від перших днів повномасштабного вторгнення стали відповідно графеми *Ї* (літера українського алфавіту) у протиставленні *Z і* – значно рідше – *V* (використання цих *латинських* літер як символів *російської* «величі», за слушним визначенням Т. А. Космеди, сприймається як алогізм [Космеда 2022, с. 118]).

Символізація літери *Ї* як графеми українського спротиву – історично й соціокультурно вмотивована, а тому дуже органічна. Маркуючи ментальні й міжмовні кордони, «її малювали на парканах і тротуарах, на пам’ятниках і стінах будівель в Маріуполі, на Херсонщині. Один із братів Капранових влучно зазначив: "Там, де літера "Ї" – там Україна! ... Саме "Ї" стала промінчиком надії

на визволення та потужним ідеологічним інструментом протиставлення літері Z – символу агресії Росії проти України, окупації та смерті» [Хотин 2022].

Суспільну іронію щодо російського Z в українських текстах війни виявляє інтенсивна інвективізація та пейоративізація і самої літери (пор.: *Ми зараз у підвалі, / Рашисти знову зранку бомбували. ... / У домі нашому вони, / Й трикляте z на кожній їх броні* (Ю. Дмитренко-Деспоташвілі, «Діалог, або як українці стають бандерівцями»), і створюваних із нею оцінних назв росіян, зокрема російських військових – *pyZki Зольдатен / pyZZo Зольдатен, pyzzki, Завойовники, Зайди,, Заблуди, мерZотники, головориZи, Zвірюки, Z-окупанти, Z-армія* тощо). Такі номінації вербалізують граничну зневагу до агресора та його ідеологічних «скріпів» (у випадку *pyZki Зольдатен / pyZZo Зольдатен* варто врахувати також встановлення німецькомовних звукоасоціацій та апеляції до досвіду II світової війни). Прикметно, що ця оцінність, як і наявна в семантичній структурі лівової частки Z-графодериватів сема 'ненависть', для українського соціуму є цілковито сприйнятними, емоційно резонансними, оскільки вони аксіологічно релевантні щодо розуміння природи й мети російського вторгнення: *Організовані колони "переможних" pyZZo Зольдатен покинули ЧАЕС та місто-супутник Славутич...* (<https://surl.lu/nkcaon>, 18.08.2025); *Для росіян битва за Донбас стане головною до 9 травня. Вони кинуть туди всі залишки сил. Але ЗСУ готова кришити мразоту кацапську на шматки* (Вертикаль, 3.04.2022).

Показовий приклад саркастично-висміювальної графодеривації за участю літерних символів Z та V засвідчив коментар користувача з нікнеймом 5 копійок до публікації про знищення флагмана російського військового флоту – крейсера «Москва» у квітні 2022 року: *Як правильно писати: Затонув, чи Vтопився?* (Цензор, 17.04.2022).

Максимально промовистим щодо демонстрування спротиву мовців і опірності мови став **словотвір зневаги**. Адже від початку повномасштабного вторгнення в українській мові вибухово активізувалися процеси творення

нових одиниць та неосемантизації вже відомих, які вербалізують семантику принципового протистояння ворогові, засудження його дій, поведінки, типу мислення тощо. Природно, що вони стали одним із найпопулярніших, а тому й найдокладніше схарактеризованих об'єктів лінгвістичного вивчення (Н. М. Костусяк, Г. М. Вокальчук, М. І. Навальна, Л. П. Кислюк, Г. І. Гримашевич, Г. Л. Вусик, Н. В. Павлик, О. Л. Кирилюк та ін.).

Із-поміж знакових, на нашу думку, й недостатньо осмислених у вимірі мовного спротиву варто виокремити оцінні номінації з префіксом **недо-**: *недокраїна, недоімперія, недоармія, недофлот, недофюрер, недогерой, недовойни, недобрат* і под., які семантично й оцінно відрефлексовують ставлення українців до країни-агресора, до її армії, забезпечення, зброї або до народу. Пор.: *Яка **недокраїна**, такі у неї й **недогерой*** (Блог С. Стерненка, 27.08.2023); *Росіяни себе уже переоцінюють і ... самі приведуть до катастрофи свою **недокраїну*** (Блог С. Стерненка. 30.08.2025); *Маємо бути у союзі з поляками, в боротьбі з Московською **недоімперією**... Прошу вас, сусіди-поляки, не робіть з нас ворогів. Ми, українці, за Українську самостійну соборну державу! І за незалежну Польщу* (Главком. 5.05.2025); *У них [росіян] якийсь **недофюрер, недокраїна**, і є в цьому «недо-» надія на те, що, може, цей народ ще не до кінця хворий... Це треба бути ну зовсім зашореною людиною, щоб не сприйняти очевидні факти* (В. Чалий, NV, 24.09.2022); *ЗСУ знищують російський річковий флот, **недофлот** та ведуть успішну контрбатареїну боротьбу* (Om TV, 31.08.2023); *Вони й не гадали ставати героями, / І тим більше здивований був "**недобрат**", / Що з ножем у спині, / У крові, та нескорені, / Гнати геть почали його в пекло назад* (Ю. Дмитренко-Деспоташвілі, «Вони й не гадали ставати героями»).

Очевидної функціонально-семантичної реактуалізації в контексті мови спротиву зазнала зневажлива номінація особи *недоукраїнець*. Її характерні для мовної практики кінця XX – початку XXI ст. значення й текстові вияви вичерпно схарактеризовано у відомій колективній монографії Н. Ф. Клименко,

Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» [Клименко 2008]. Зафіксоване дослідницями значення «зденаціоналізований українець» у сучасних медіатекстах аксіологічно розширюється до «ворог України», «поширювач російських наративів», «прихильник російської ідеології», іноді – «зрадник». Пор.: Є *такий недоукраїнець* ... *Анатолій Вассерман. Народився він в Одесі і вважається в Москві журналістом. Днями цей «спец во всех вопросах» у Держдумі прочитав лекцію про українців та українську мову. ... Єдинороси аплодували стоячи. І от що цікаво, найбільше ненавидять все українське якраз ті, хто виріс на українській землі, її зрадив і найнявся до плюгавого ворога* (Є. Рибчинський, ГРІНЧЕНКО-інформ, 26.01.2022); *Україна в крові, а українка Наташа Корольова – в чистому кайфі*", – написав [Дмитро Гордон]. *"Вона недоукраїнка"*, ... *"яка ж вона українка, вона свій вибір зробила"*, – написали підписники (Главред. 21.08.2022); *Про «принудительное гимнопение» в українських школах загаласували російські медія. А їм на підмогу кинулися такі зденаціоналізовані типи, як Наташа Влащенко. «Почему ежедневно? – рже вона. – Почему не перед каждым уроком?». Ще один недоукраїнець Юрій Раманєнка пише, що «украинские комсомольцы ничего, кроме воспроизводства совка, придумать не могут»* (Ю. Винничук Збруч, 15.04.2025). Прикметно, що ознаку зденаціоналізованості послідовно акцентують, увиразнюють російськомовні або транслітеровані вкраплення («принудительное гимнопение», «спец во всех вопросах», єдинороси тощо), які чітко делімітують ментальні кордони між українською та російською ідентичністю на рівні мови.

Суголосні тенденції фіксуємо і в поетичних текстах – рефлексіях на тему мовного протистояння і значення мовного вибору в час війни: *Ріже вуха кацапський **язык**, / Дівчам причаїлася мова. / **Недоукраїнець** бикує, як бик: / Російська, мовляв, гонорова... / Невже не дійшло? / Вбиває москаль / Усіх, без розбору, за мову. / Чи ти публіцист, чи поет, чи скрипаль... / Не бачать, не*

чують. Німі ви чи що? Невже на вас вирок, панове? (А. Урюпін, Клуб Поезії, 21.08.2025).

Знаковими для розбудови словника спротиву є також пейоративно забарвлені неолексеми із суфіксом **-щин**. У національній мовній практиці це традиційна модель творення назв явищ, які мають негативну оцінку в колективній свідомості. До таких належать історично-ідеологічні поняття *сталінищина* (доба масових репресій, терору), *брєжнєвищина* (період тотального застою, корупції, деградації суспільства), культурні *-шароварищина* (примітивізоване, вульгарне уявлення про українську культуру). У цей перелік органічно вписаний сучасний зневажливий новотвір *клопотенківщина* (химерний кулінарний стиль, який претендує на оригінальність, але часто відірваний і від національних традицій, і від реалій сучасного життя).

Саме це «акцентування системності в поганому» на рівні семантики засвідчують фіксовані від 2014 року іменники *путінищина*, *кисельовищина*, *скабєєвищина*, *захаровищина*. Пор. у текстах: ***П'ятихвилинка ненависті. Путінищина дає метастази...*** (Ю. Винничук, ТСН, 03.06.2025); ***Путінищина – це явище, що отруює життя мільйонів людей*** (Н. Яременко, Голос України, 10.10.2018); ***Скабєєвищина на “Дожде”! ОРЛОВА: зарозумілість росіян більше не будуть терпіти!*** (Прямий, 8.12.2022); ***"Кисельовищина" чистої води! Українців обурило пост росіянина про поїздку до Києва*** (Обозреватель, 14.07.2017); ***«Кисельовищина» дісталася й Естонії*** (Укрінформ, 14.09.2025); *Російський публіцист Марат Гельман відвідав Київ та розповів на сторінці у Facebook про "антиросійські настрої" в Україні та "правих" при владі. Пост росіянина викликав бурхливе обговорення у соцмережі. Користувачі називають висловлювання Гельмана "кисельовищиною"* (Знай, 12.09.2025). Модальність спротиву, яку імплікує суфікс **-щин-** при додаванні до імен осіб, причетних до ведення або висвітлення війни, а також скоординовану з цією модальністю семантику осуду, висміювання, згущеної критики ефективно підтримують й

інші негативно марковані компоненти тексту – *ненависть, метастази, отруює життя мільйонів людей, зарозумілість росіян* та ін.

За цією ж моделлю утворено також знакову, відому одиницю мови «внутрішнього спротиву» – іменник *байрактарицина* (очевидною є паралель із згаданим вище *шароварицина*). Слово виникло в українському медіадискурсі після початку повномасштабного вторгнення як зневажлива назва паразитування на темі війни, зокрема і з прагненням набути вигоду у формі суспільної популярності (масово-культурна байрактарицина) чи фінансів (комерційна байрактарицина) [Байрактарицина, 12.09.2025]. Сьогодні це мовний ярлик стигматизації примітивно-спекулятивних явищ національної культури – ця природа дає підстави умотивовано вважати його одиницею мови «внутрішнього спротиву»: *в країні відбувся «культурний бум» через створення безлічі пісень, віршів, кліпів, фільмів тощо. Проте виник і певний конфлікт: як не перетворити використання національного символізму у творчості на «байрактарицину»*. (Блог, 12.09.2025); *“Байрактарицина” – це спекуляція на війні: як має звучати українська пісня зараз* (24 канал, 12.09.2025).

Знаковий і водночас дуже динамічний сегмент словотвору спротиву – творення відантропонімних дієслів на зразок *кадирити, шойгувати / шойгунити, макронити, кімити* і т. ін. Вони вербалізують колективний раціональний і – що не менш важливо – емоційний досвід скептичного ставлення до публічної особи, чиє ім'я слугує твірною основою неолексеми. При цьому публічна поведінка цієї особи узагальнюється як абстрактна ознака. Оскільки ця поведінка здатна змінюватися в різні періоди чи моменти війни, неологізм може послаблювати свою мовноспротивну актуальність (як-от *кімити* – зберігати й випромінювати оптимізм у найскладніших психотравматичних умовах) або й зовсім виходити із мовного вжитку. Щодо останнього переконливим є мовне життя дієслова *макронити*. На початковому етапі війни намагання європейських партнерів урегулювати ситуацію були вкрай неефективними, наприклад, зусилля Еммануеля Макрона обмежувалися

публікаціями численних «стурбованих» фотосетів із Єлисейського палацу. Реакцією українців на цю практику стало згадане дієслово: *Коли Європа перестане макронити замість того, щоб реально щось робити...* (#макронити #життявонлайн, дата фіксації 23.04.2022); *Щойно прочитав допис у каналі: "Треба макронити, щоб ворог бачив нашу стурбованість". Люди, ви серйозно?* (Фейсбук, 18.05.2022). Однак надалі, коли політична позиція і публічна поведінка французького лідера стали послідовнішими й чіткішими, дієслово втратило функційну актуальність.

Натомість незмінно актуальним в українській мовній практиці залишається відантропонімне дієслово *кобзонити*, його похідні *закобзонити*, *відкобзонити* (*Захисники України "відкобзонили" до 110 окупантів* (УНІАН, 17.05.2022); *Втрати ворога збільшуються: ЗСУ вже "відкобзонили" майже 49 тисяч російських окупантів* (УНІАН, 2.09.2022)).

Безпрецедентно активним є також мовноспротивне фразеотворення із цим негативно символізованим іменем покійного російського співака: численні мовні формули саркастично евфемізують семантику смерті військових окупантів та інших рашистських діячів через концепт «концерт»: *відправити на концерт Кобзона: подарувати / отримати квиток на концерт Кобзона, відправити / піти, поїхати) на концерт Кобзона*, пор.: *Втрати росіян на 4 січня: на концерт Кобзона відправили ще понад 700 ворогів* (ТСН, 4.01.2023). *За попередніми підрахунками, знищена значна кількість військової техніки. Понад 100 російських солдат, які в цю ніч знаходилися в тимчасових казармах, отримали квитки на концерт Кобзона* (Українська правда, 08.08.2022); *Спермоусов* [зневажливе перефразування прізвища відомого колаборанта К. Стремоусова] – *тільки один із перших серед видатних колаборантів, які купили квиточок на концерт Кобзона* (коментар YouTube).

По-новому в текстах війни оприявнена прагматика *еративів* (какографів), які потужно розгерметизували свою здатність вербалізувати і семантику, й оцінність авторського спротиву до описуваного, зображуваного. Загалом це

відомий засіб вияву зневаги, негативної оцінки, саркастичного ставлення, який зазвичай функціонально активізується в час стрімких соціальних зрушень чи кардинальних політичних трансформацій. Згадаймо, що історично найближчими періодами активізації еративів були мовні практики Помаранчевої революції та Революції гідності, від яких ми успадкували вже афоризовані на сьогодні одиниці *напєреднікі*, *астанавітєсь* → *астанавіст* та ін. З огляду на інтенсивну зневажливу оцінність таких одиниць, як *іхтамнєт*, *аналоговнєт*, *адіннарод* / *адінарот*, *асвабадітєлі*, «*освободітєлі*», *васстанавітєлі*, *можем павтаріть*, *дєдивоєвалі* тощо, своєрідний бум їх уживання в сьогоденних текстах війни, які корелюють із темами й мотивами спротиву, є цілковито виправданим. Пор.: *Роблять російські "аналоговнєти" з лайна і палок* (Гордон); *Чимало полів перериті окопами й заміновані, багато аграріїв виїхали з-під окупації, а їхню техніку асвабадітєлі розікрали* (Укрінформ, 20.03.2023); *Ти чекаєш його із війни / Московитська дружино, чекаєш... / Руки в нього по лікті в крові, / А у грудях вже серця немає... / Він – істота, чорніша за ніч, / Їде з Бучі, твій «освободітєль», / Привезе тобі крадену річ, / Що з дитини зірвав, перш ніж вбити...* (Г. Британ, «Ти чекаєш його із війни»).

Прикметно, що окремі (очевидно, найбільш свідомісно й емоційно резонансні для українського соціуму) еративи демонструють інтенсивний словотвірний розвиток: *іхтамнєт* → *іхтамнєтити* (‘знищувати ворогів’ і – ширше – ‘видаляти те, чого не повинно бути’) – *іхтамнєтний*; *дєдивоєвалі* – *дєдовоєвалля* – *дєдовоєвалія* (Росія) – *дєдовоєвальна істерія*; *можем павтаріть* – *можем павтарітєлі* тощо.

Про активний розвиток цього сегменту словника спротиву свідчить і те, що низка номінацій утворює своєрідні синонімічні ряди: *асвабадітєлі* – *васстанавітєлі* – *можем павтарітєлі*; *адіннарод* / *адінарот* – *мишебратья* – *мишебраття* (→ одн. *мишебрат*).

Потужним мовним інструментом оприявлення семантики й прагматики спротиву в писемних текстах війни варто визнати також *транслітерацію*. Знову-таки, цей прийом відомий у стилістиці, однак за час війни в рази помножилася його активність, а також відбулося нове «вивільнення» аксіологічно-виражальних можливостей як засобу візуального маркування й розпізнавання мови ворога / агресора, «чужої мови»; також як мовного механізму «демонтажу величі» й нівеляції сакральності через створення графічних кодів іронії. Наприклад, написання *великая рассія / великая страна; нет аналогов в мире* підкреслює, що в суттєво оновленій за час війни українській картині світу це псевдосамозвеличувальна формула. Транслітерація знижує пафос, трансформуючи патетичне "гасло" в об'єкт глузування: *Зі сходу припхались до нас барани / Для «васстановлення великай страни»* (Т. Боровок, «Байрактар»).

Це також механізм ефективного знецінювання, обниження ключових пропагандистських штампів і кліше: у транслітерованому відтворенні тези *можем навтарить; своїх не брасаем; всё идёт на плану* втрачають статус ідеологем і перетворюються на одиниці карикатурного жаргону пропаганди, особливо коли вжиті в описах поведінки і дій окупантів, що діаметрально протилежні постульованим принципам: *«Своих не брасаем – росіяни вбили власного пораненого, який повз здаватися»* (заголовок) (АрміяInform, 11.01.2025).

Блискучим прикладом синтезу мовноспротивного і військовоспротівного перекодування штампу російської пропаганди *можем навтарить* слугує назва спільного мегазбору Фонду Сергія Притули, Сергія Стерненка та Ігоря Лаченкова, який стартував 10 жовтня 2023 року. Мета збору – **за 3 дні!!!** зібрати 175 мільйонів гривень для придбання високотехнологічної зброї українського виробництва 100 далекобійних БПЛА з великим радіусом дії «Морок». Пор. коментар організаторів: *Упродовж року наші військові застосовували їх* [придбані в рамках збору «На помсту» й передані Силам

оборони 142 дрони-камікадзе] для різних задач. Проте потреба у безпілотниках залишається. Військові просять нас ще. Тож **“можем павтаріть”!** А завдяки особливостям БПЛА “Морок” повтор для ворога очікується дуже яскравим та несподіваним. Дотепну мовно-свідомісну прецедентну гру (переосмислення формули *можем повторить* і часового маркера *за три дні*) миттєво розкодували й оцінили українці, достроково закривши збір.

Не менш переконливо простежуємо аксіологічність цієї транслітерованої формули в текстах інших жанрів: *Німеччина виділяє в рази більше грошей на розвиток Бундесверу. Донедавна вважала це неактуальним, а тепер, схоже, повірила, що московські параноїки “могут павтаріть”* (Українська правда, 17.01.2022); *Хочеться тиші та перемоги, / І щоб позаду були всі тривоги. / Кожному дах свій над головою, / Вирви в землі поросли щоб травою. / Щоб дочекалася, і дочекавсь, / Кожен з родиною знов об’єднавсь. / Всіх покарали російських катів, / Так щоби знов “павтаріть” не хотів* (Ю. Дмитренко-Деспоташвілі, «Хочеться тиші та перемоги»). Тобто транслітерація у мові спротиву – це свідомо стратегія конструювання мовної ідентичності й національної гідності в протидії агресорові.

У поле «мовноспротивного» реагування передбачувано потрапив емблематичний концепт мови російської пропаганди *спеціальна воєнна операція*, а також його композитний варіант *спецоперація* та абревіатура *СВО*. Максимально критичне, зневажливе ставлення українців до цього маніпулятивного формулювання закріплені в його інвективізованих написаннях:

а) у лапках – *«спеціальна воєнна операція»* (підкреслює його штучність, маніпулятивність і несприйнятність для української мовної свідомості): 24 лютого 2022 року близько 4-ї години президент РФ Володимир Путін оголосив про початок *«спеціальної воєнної операції»*, метою якої він назвав *«демілітаризацію і денацифікацію України»* (Радіо Свобода, 25.02.2023);

б) у транслітерації – *специальная военная операция* та *спецоперація*: Ми бачимо, як російські спортсмени, пов'язані з «Центральним спортивним клубом армії» або ж ЦСКА, та які лайкають пости про *специальную военную операцию* виступають на Олімпіаді у Парижі (ТБ Торонто, 25.07.2024); Офіційно в росії немає війни, в них там «*спецоперація*». То як виходить: спочатку ти починаєш війну, але називаєш її «*спецоперація*». Забороняєш називати війну війною, а потім сам виходиш і говориш війна. Путін, як так вийшло? Щось дуже поплутав, чи брехати про свою «сво» набридло? (Гончаренко, 22.12.2022);

в) в інвективних писемних фіксаціях фонетичної форми аббревіатури СВО – *есвео*, *ЕсВеО*: ... у школах на окупованих територіях активізували пропаганду. Приходять «казакі», ополченці та інший непотріб. Розповідають про «подвиги на “есвео”», тобто про вбивства українців, – сказав Федоров (LB, 26.05.2024); А що таке? Чого крічім? *ЕсВеО* не нравітся? Все ж по плану !! (з мови соцмереж).

Цим вербалізація спротиву до війни й до її некоректного номінування не вичерпується. Граничний вияв зневаги українців до відповідних маніпулятивних евфемізмів засвідчує фоносемантичне обігрування композита *спецоперація* в саркастично-вulgаризованому варіанті *спецобосрація*, аксіологію якого визначає сема 'ганебний провал', 'несправджений план'. З'явившись в усній мові, ця номінація активно розпросторилася в писемну соцмережеву практику. Зокрема, її часто вживають у коментарях користувачі месенджерів Telegram, Instagram, Facebook, соцмедійного застосунку TikTok, реагуючи на успішні дії ЗСУ, ГУР та сил оборони України, як-от Курська операція, атаки на російські НПЗ, знищення військових і транспортних літаків на стратегічно важливих російських аеродромах тощо: *Як спецобосрація? «Не жалко своих мужиков, бабоньки»* (TikTok); *Ростовська область минулої ночі відбивала атаку невідомих дронів... Згоріла електростанція, спостерігаються перебої зі світлом і чути дивні крики на аеродромі, де*

базуються бомбардувальники Су-34 і Су-24М. Також щось детонувало на аеродромі в Єйську. **Спецоперація йде за планом!** (<https://t.me.vartal>, 3.04.2024). Проілюстрована саркастична версія ключового гасла російської пропаганди («спецоперація йде за планом») показово оприявнює колективну емоцію українців.

Процеси переінакшення лінгвосвідомості, розширення мовного світогляду українців, каталізовані повномасштабним вторгненням, тривають дуже динамічно. Крім ключових, уже «засвоєних» суспільством ментально-оцінних проєкцій *мова* – код / символ національної ідентичності; фундаментальна ознака самодостатньої, історично, політично й культурно реалізованої нації; спосіб демаркації «свого» і «чужого» / «ворожого»; засіб етноконсолідації тощо, за час війни викристалізувалися нові: мова – інструмент мобілізації, захисту, спротиву агресорові.

Українська мова спротиву – багатоаспектне соціокультурне та лінгвістичне явище, осмислення якого щойно розпочинається. Поглиблене пізнання його психолінгвальної природи, вивчення особливостей, «узгоджених» із цифровою добою та гібридним характером сьогоденного російського-українського протистояння, формування засад етики мовного спротиву – перспективні і вкрай актуальні ракурси вивчення дискурсу війни,

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

24 канал – 24 канал: сайт. <https://24tv.ua/> (дата звернення: 22.09.2025).

АрміяInform – АрміяInform: інформаційне агентство. <https://armyinform.com.ua/> (дата звернення: 23.08.2025).

Блог – Блог ґрунтовної аналітики: сайт. <https://deepstateua.com/> (дата звернення: 22.09.2025).

Главком – Главком: сайт. <https://glavcom.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Главред – *Главред: всеукраїнське онлайн-видання.* <https://glavred.net/> (дата звернення: 22.08.2025).

Голос України – *Голос України: сайт газети.* <https://www.golos.com.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Гончаренко – *Гончаренко: телеграм-канал.* <https://t.me/oleksiiahoncharenko> (дата звернення: 22.08.2025).

Гордон – *Гордон: сайт.* <https://gordonua.com/ukr/> (дата звернення: 22.08.2025).

ГРІНЧЕНКО-інформ – *ГРІНЧЕНКО-інформ: суспільно-політичне студентське видання.* <https://grinchenko-inform.kubg.edu.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Збруч – *Zbruc: сайт газети.* <https://zbruc.eu/> (дата звернення: 22.08.2025).

Знай – *Знай.UA: сайт.* <https://amp.znaj.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Клуб Поезії – *Клуб Поезії: сайт.* <https://www.poetryclub.com.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

НВ LIFE – *НВ LIFE: сайт.* <https://life.nv.ua/ukr> (дата звернення: 22.08.2025).

Новинарня – *Новинарня: сайт.* <https://novynarnia.com/> (дата звернення: 22.08.2025).

Обозреватель – *Обозреватель: сайт.* <https://www.obozrevatel.com/> (дата звернення: 22.08.2025).

Освіта в Україні – *Освіта в Україні. 24 канал.* https://24tv.ua/education/osvita-v-ukrayini_tag7093/ (дата звернення: 22.09.2025).

Прямий – *Телеканал Прямий. YouTube.* <https://www.youtube.com/watch?v=wg2vZXt0yM0> (дата звернення: 22.08.2025).

Радіо Свобода – *Радіо Свобода: сайт.* <https://www.radiosvoboda.org/> (дата звернення: 22.08.2025).

Ранок – *Ранок. ICTV: сайт.* <https://ranok.ictv.ua/ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Реальний Київ – *Реальний Київ: телеграм-канал.*
<https://t.me/s/kievreal1?before=106113> (дата звернення: 22.08.2025).

ТБ Торонто – *Телебачення Торонто: телеграм-канал.*
<https://t.me/torontotv> (дата звернення: 22.08.2025).

Твоє місто – *Твоє місто: сайт.* <https://tvoemisto.tv/> (дата звернення: 22.08.2025).

ТСН – *ТСН: сайт.* <https://tsn.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Українська правда – *Українська правда: сайт.*
<https://www.pravda.com.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Укрінформ – *Укрінформ: онлайн-медіа.* <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

УНІАН – *УНІАН: новини України: сайт.* <https://www.unian.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Фейсбук – *Facebook: соціальна мережа.* <https://www.facebook.com/> (дата звернення: 22.08.2025).

Цензор – *Цензор.нет: інтернет-портал.* <https://censor.net/> (дата звернення: 22.08.2025).

BBC NEWS – *BBC NEWS: сайт.* <https://www.bbc.com/ukrainian> (дата звернення: 22.08.2025).

LB – *LB.ua: сайт.* <https://lb.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

NV – *NV: незалежний медіахолдинг: сайт.* <https://nv.ua/> (дата звернення: 22.08.2025).

Om TV – *Om TV. YouTube.*
<https://www.youtube.com/channel/UCOA1y6Wu0kug8rbOpvHFZEQ> (дата звернення: 22.08.2025).

TikTok – *TikTok: соціальна мережа.* <https://www.tiktok.com/> (дата звернення: 22.08.2025).

YouTube – *YouTube.* <https://www.youtube.com/> (дата звернення: 22.08.2025).

ЛІТЕРАТУРА

Байрактарщина. *Енциклопедія драматики*. <https://drama.kropyva.ch> (дата звернення: 12.09.2025).

Волошин, М. (2025). Ї проти Z: як українська мова стала зброєю, символом спротиву і лінією оборони. *24 канал*. <https://surl.li/ftloyt> (дата звернення: 22.08.2025).

Гриценко, П.Ю. (2025). Мова – важливий фронт перемоги. *Главком*. <https://surl.li/spwcup> (дата запиту: 19.01.2025).

Данильчук, Д. (2025). Війна, що змінила мову: росія з малої літери, легітимізація матюків. *Читомо*. <http://surl.li/ehoyu> (дата звернення: 15.09.2025).

Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*: [монографія]. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго.

Космеда, Т. А. (2022). Нове семантико-прагматичне навантаження літер латиниці в період російсько-української війни. *Культура слова*, 96, 113–130. doi.org/10.37919/0201-419X.2022.96.8

Масенко, Л. (2025). Українська мова – головний ворог Росії. *Радіо Свобода*. <https://surl.lt/ciygor> (дата звернення: 22.08.2025).

Степаненко, М. (2024). *Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022–2023 рр.)*. Харків: Видавець Іванченко І. С.

Тараненко, О. (2023). Російсько-українська війна і українська мова (попередні спостереження). *І. Мовознавство*, 3, 3–29.

Фещенко, Р. (2025). Лише українською чи й також російською? Відомі українці – про те, чи обов'язково під час війни переходити на українську мову. *NV*. <http://surl.li/gkzeq> (дата звернення: 19.09.2025).

Хотин, Р. (2025). Ї, Ї, Ї... Українське підпілля літерою Ї бореться з Росією на окупованих територіях. *Радіосвобода*. <https://surl.li/wsqqgt> (дата звернення: 12.08.2025).

Цигвінцева, Ю. (2024). *Неосемантизація в сучасній українській мові: чинники активізації внутрішніх ресурсів номінації*. Вінниця: НІЛАН-ЛТД.

М. Ю. Федурко

УСІЧЕННЯ ЯК ЯВИЩЕ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВОТВІРНОЇ МОРФОНОЛОГІЇ: КОНТЕКСТ АКТИВНОСТІ Й ПРОДУКТИВНОСТІ

Уведення в останній чверті XIX ст. у мовознавчий дискурс поняття й терміна «морфема» (від гр. *μορφή* ‘форма’) на позначення живої, наділеної значенням і морфологічно неподільної одиниці мови активізувало увагу лінгвістів не тільки до її значеннєвого плану, але також формального [Baudouin de Courtenay 1894: 219–364], детермінувавши становлення в першій третині XX ст. науки морфонології. В інтерпретації Н. Ф. Клименко, це «розділ *мовознавства*, що сформувався на перетині *морфології* та *фонології* й вивчає закономірності функціонування морфологічно зумовлених фонологічних засобів» [Клименко 2004: 379].

У зарубіжному мовознавстві, поряд із зазначеним терміном (див.: пол. *morfonologia*, чес. *morfonologie*, словен. *morfonológia*, хорв. *morfonologija* нім. *Morphonologie*, фр. *morphonologie*), уживано терміни морфофонологія та морфофонеміка (англ. *morphophonology*, *morphophonemics*) приблизно в тому самому значенні. Англійський словник Коллінза, для прикладу, тлумачить морфофонологію як “the branch of linguistics that deals with the phonological representation of morphemes” («розділ лінгвістики, який займається фонологічним представленням морфем»²⁴), а морфофонеміку – як “the study of the phonemic realization of the allomorphs of the morphemes of a language” (наука про закономірності фонематичної реалізації аломорфів морфем мови) (CED). У LanGeek Dictionary термін «морфофонологія» дефіновано як “a linguistic field that explores the interactions between morphology and phonology, investigating how morphological processes can affect the pronunciation and phonetic realization of

²⁴ Тут і далі переклад з англ. наш – М. Ф.

words” («сфера лінгвістики, що досліджує взаємодію між морфологією та фонологією й простежує, як морфологічні процеси можуть впливати на вимову та фонетичну реалізацію слів») (LGD).

Англійська Wikipedia наводить всі три терміни як взаємозамінні й так визначає їх: “Morphophonology (also morphophonemics or morphonology) is the branch of linguistics that studies the interaction between morphological and phonological or phonetic processes. Its chief focus is the sound changes that take place in morphemes (minimal meaningful units) when they combine to form words” («Морфофонологія (також морфофонеміка або морфонологія) – це розділ лінгвістики, який вивчає взаємодію між морфологічними та фонологічними або фонетичними процесами, зосереджуючи основну увагу на звукових змінах, які відбуваються в морфемах (мінімальних значущих одиницях), коли їх поєднують, щоб утворити нові слова чи форми слів) [Wikipedia].

Данський учений Г. Басбелль (Hans Basbøll) з університету Південної Данії наголошує на тих самих характеристиках науки морфофонології, але з заувагою, що другому термінові (morphophonemics) надавали перевагу американські структуралісти і що він «більшою мірою акцентує на сегментних будівельних блоках у лінгвістичній структурі, ніж інші терміни, нейтральні щодо різниці між сегментами та просодією» [Basbøll 2015: 2].

Засновник української дериватології І. І. Ковалик послуговувався обома термінами – морфонологія й морфонеміка, але не як взаємозамінними – пор. запропоновані ним визначення: «М о р ф о н о л о г і я – це вчення про систему морфем і фонемну комбінаторику морфем, а м о р ф о н е м і к а – це вчення про фонологічні зміни при сполученні морфем як у твірній основі, так і в афіксі» [Ковалик 1979: 12]. Обґрунтовано, крім того, думку про актуальність виокремлення морфонутики як складника (субдисципліни) морфонології [Dressler, Dziubalska-Kołaczyk 2006: 249].

Наведені вище дефініції морфонології (морфофонології, морфофонеміки) засвідчують, що в сучасному мовознавстві їй надавано статусу самостійної

лінгвістичної дисципліни. Проте такий погляд на морфологію не є загальноприйнятим. Зокрема, польська дослідниця К. Ковалік, авторка монографії про морфологічну структуру польської мови [Kowalik: 1997], кваліфікує морфологію як один із підрозділів морфології [Kowalik: 260]. Є серед морфологів прихильники визначати морфологію як частину фонології – докладніше див. у [Ramasamy 2010: 3–4]. Дискусійними є також питання про морфологічний рівень у структурі мови та про його характер – самостійний чи проміжний, а також про те, чи тільки мовам флективного й аглютинативного типів властива маркованість морфологічними явищами, адже мандаринську китайську характеризує чергування тону як функціонально значуще, хоч її вважають мовою без морфології [Wikipedia].

Сформувавшись у межах структуралістської лінгвістичної парадигми, морфологія своїм корінням сягає глибокої давнини, зокрема праць давньоіндійських (аналіз явищ *сандхі* ‘зміни звуків на морфемних швах і на межі слів’, *врдхі* і *гуна* ‘чергування голосних у коренях слів’) і арабських (вчення про триконсонантний корінь як типологічну ознаку семітських мов) граматистів. Проте й у час зміни наукової парадигми її проблематика актуальна – цьому свідчення розвідки різного статусу (статті, книги, дисертаційні праці, зокрема й зіставного плану), підготовлені на перетині XX й XXI ст. (докладніше про це див. у [Ramasamy 2010: 2–5; Федурко 2020]) і сьогочасні, скажімо: [Демешко 2023; Романенко 2021; Bańcerowski, Oueslati 2020; Saurbayev and others 2024].

Визначення морфології як розділу мовознавства, що вивчає взаємодію між морфологічними та фонологічними або фонетичними процесами, дає підстави до виокремлення її об’єкта – це «*варіювання морфем і парадигматика їх аломорфів*, зокрема: 1) фонемна структура морфем; 2) комбінаторні зміни звуків, яким підлягають морфеми в окремих морфемосполуках; 3) звукові чергування, що виконують морфологічну функцію» [Клименко 2004: 379]. Інакше кажучи, морфологію цікавлять ті зміни, які модифікують план

вираження морфем під час їхнього поєднання в актах словозміни й словотворення і які ще називають морфонологічними перетвореннями / процесами / операціями – коли розглядають у динамічному аспекті, та морфонологічними засобами / явищами / характеристиками – коли в аспекті статичному. Відповідно предметом морфонології треба визнати опис: а) морфонологічної будови морфем; б) повторюваних формальних перетворень в аломорфах певної морфеми; в) умов, які ці зміни детермінують, а завданням – формулювання правил (моделей), які в ідеалі можуть передбачити кожен морфонологічну зміну, що уможливорює постання нових похідних одиниць словника і / чи їхніх словозмінних форм. Ці правила набувають чинності на фінальному етапі творення похідної форми, тобто після процедури вибору морфем для реалізації відповідного ономазіологічного завдання.

Морфонологічні процеси / перетворення / операції – це: 1) історичні чергування (альтернації) голосних і приголосних фонем; 2) чергування наголосу; 3) усічення (елізії) морфем; 4) їх нарощення (авгументація) і 5) накладання, або гаплогія, засвідчена в назві самої науки, пор.: *морфонологія* ← *морфологія* + *фонологія*. Чергування фонем і наголосу – це якісні перетворення морфем, тоді як усічення, нарощення, накладання – кількісні. У процесах творення похідних одиниць словника або відповідних словозмінних форм згадані перетворення беруть участь самостійно або в комплексі як складники морфонологічних моделей (далі – ММ), елементарних і неелементарних, відповідальних за специфіку зовнішнього плану утворюваних форм. Вибір типу моделі в кожному конкретному випадку залежить від морфонологічної будови поєднуваних морфем.

Емпірично засвідчено й численними дослідженнями стверджено, що системи словозміни й словотворення зазначені процеси (засоби) використовують по-різному й не з однаковим ступенем активності. Так, під час творення словозмінних форм адаптація морфем досягається насамперед застосуванням чергувань фонем і наголосу, тоді як у процесах деривації

використовувано, поряд з ними, також операції усічення й нарощення морфем, рідше – накладання тотожних сегментів морфем. Відповідно до того, у якій мовній підсистемі застосовувано морфонологічні процеси (засоби), розрізняють морфонологію парадигматичну й морфонологію дериваційну [Клименко 2004: 379; Федурко 2003: 4]. Крім того, виокремлюють морфонологічну парадигматику, або теорію альтернацій, яка досліджує властиві тій чи тій мові альтернаційні ряди фонем, та морфонологічну синтагматику, дослідницька оптика якої спрямована на вивчення фонологічних типів наявних у мові морфем [Kowalik 1997: 11; Kowalik: 260].

Проте об'єктом нашого розгляду є не всі морфонологічні перетворення й не в обох підсистемах мови, а лиш усічення як різновид формальної видозміни морфем в актах їхньої дериваційної взаємодії, до того ж із погляду таких її (видозміни) якісних характеристик, як активність і продуктивність.

Продуктивність дериваційних ресурсів (коренів, афіксів, способів, типів, взірців, моделей) визначають як потенційну здатність кожного з них включатися в процеси творення нових одиниць словника у відповідь на когнітивні й комунікативні запити мовців [Клименко 2004: 534]. Аналізуючи феномен словотвірної продуктивності й пов'язуючи її насамперед зі словотвірним (але не тільки) типом, І. І. Ковалик наголошує: продуктивність останнього – це не тільки його словотворча здатність чи можливість утворювати нові слова, а передусім словотворча активність, тобто «здатність цієї можливості реалізуватися в словотворчих актах, унаслідок яких такі слова творяться» [Ковалик 1979: 45]. Британський лінгвіст Л. Бауер (Laurie Bauer) продуктивність морфологічного процесу (дериваційного зокрема) теж пов'язує з його активністю, пор.: “The productivity of a morphological process (whether inflectional or derivational) has to do with how much (or, in the limiting case, whether) it is used in the creation of forms which are not listed in the lexicon” («Продуктивність морфологічного процесу (словозмінного чи дериваційного)

залежить від того, наскільки (чи, у крайньому разі, загалом) використовувано його у творенні форм, не представлених у словнику») [Bauer 2005: 315].

Отже, продуктивність словотворчого ресурсу – це результат його активності, детермінованої дією позамовних чинників і засвідченої кількісно та якісно через певний проміжок часу новими одиницями словника, щонайменше двома – це, за Л. П. Кислюк, нижній поріг продуктивності [Кислюк 2017: 38]. Словотворчі ресурси різняться поміж собою і властивою їм активністю. Є. А. Карпіловська вирізняє такі її типи: 1) стабільна активність; 2) набута; 3) втрачена; 4) втрачена [цит. за Кислюк, 2017: 38].

Активність і продуктивність – важливі якісні характеристики не тільки ресурсів словотворення, але також морфології, які здебільшого – обов'язкові складники словотвірних процесів. Активність певного морфологічного ресурсу мови (процесу, засобу, ММ) – це, на нашу думку, його життєздатність, засвідчена участю в процесах творення нових одиниць словника. Чим частіше використовувано певний морфологічний засіб або модель у процесах номінації актуальних для суспільства понять, тим вищою є його / її активність. Натомість продуктивність морфологічного ресурсу – це результат його активності, підтверджений у системі мови тією чи тією кількістю похідних, утворених із включенням його механізмів. Отже, продуктивність у морфології – це пряме відображення частоти використання відповідного ресурсу (засобу, схеми, моделі), прояв його регулярності.

Важливе для морфології поняття регулярності тісно пов'язане з поняттями передбачуваності й повторюваності [Kowalik 1997: 16]. Їхня суть полягає в такому: знаючи морфологічні характеристики основи твірного слова та словотворчого афікса, можна спрогнозувати, яка з морфологічних моделей буде долучена до формування зовнішнього плану деривата. Морфологічна модель регулярна, якщо її дією позначені всі деривати, складники словотвірної структури яких відповідають умовам її чинності. Тотожність морфологічної будови морфем певного класу уможливорює

регулярність застосування відповідної моделі, що слугує підставою для визнання її активності та як результат – і продуктивності. Поняття і термін «регулярність» в опозиції до «нерегулярність» застосовний і щодо фактів словотворення, але в контексті відповідності / невідповідності щойно посталих одиниць словника словотвірній нормі, пор.: «У періоди інтенсивного оновлення лексиконів закономірно зростає увага мовців до проблеми правильності слова, зокрема, регулярності словотвірних номінацій. Регулярність при цьому трактують як відтворюваність номінації, відповідність її формально-семантичної будови продуктивним зразкам словотворення. Отже, нерегулярними вважають номінації, створені всупереч словотворчим зразкам і тому невідтворювані, поодинокі, із семантикою, залежною від конкретної комунікативної ситуації» [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 49].

Регулярність у морфології не є, однак, строго регламентованою, вона допускає детерміновані різними чинниками (фонетичними, морфологічними, лексичними, етимологічними) винятки в дії морфологічних правил [Федурко 2003: 77; Kowalik 1997: 16]. Тож ті можуть діяти вибірково, часом допускаючи альтернативні рішення стосовно формування морфологічної структури тих чи тих похідних одиниць словника, скажімо: *венеці́анський*, *венеці́йський*, *вене́цький*. СУМ-11 фіксує ці прикметники як однакові за значенням, але різні за стилістичним забарвленням: «**Венеці́анський**, а, е. Прикм. до **венеці́анці** і **Вене́ція**; // Зробл. у Венеції або таким способом, як робиться у Венеції»; «**Венеці́йський**, а, е, *рідко*. Те саме, що *венеці́анський*»; «**Вене́цький**, а, е, *рідко*. Те саме, що *венеці́анський*» (СУМ-11). СУМ-20 помітку *рідко* зберігає лише стосовно *вене́цький*, хоч контексти їх уживання тотожні, пор.: *Відомо від купців – треться **венеці́анський** посол Тьєполло, намовляє вдарити Порту* (Р. Іваничук); *Тим часом відкривається кризовий **венеці́йський** форум* (Ю. Андрухович); *Хоча й палац цей, який є водночас кораблем, далеким островом, **вене́цьким** палаццо, римським храмом – може бути страшною в'язницею, як в'язницею може бути – і буває – сама любов* (С. Андрухович).

Наведені прикметники, згідно зі словниковими дефініціями, – це полімотивовані одиниці. Умотивованість катойконімом *венеці́анці* засвідчує участь у дериваційному акті усічення основи твірного слова (Y_o) як адаптаційного засобу – самотійну та в поєднанні з переміщенням наголосу з суфікса твірного на суфікс похідного слова ($A_{H\{c\sim c\}}$) чи з суфікса на основу ($A_{H\{c\sim o\}}$), також у сполученні з нарощенням суфікса (H_c) чи гаплогією (Γ), пор.: *венец'-і́ан/ц-і* – *венеці́ан+с-ьк-ий* (ММ « Y_o »); *венец'+-і́й/с-ьк-ий* (ММ « $Y_o+H_c+A_{H\{c\sim c\}}$ »), *венéць-+к-ий* (ММ « $Y_o+A_{H\{c\sim o\}}+\Gamma$ »). Словотвірна співвіднесеність аналізованих прикметників з іменником *Вене́ція* засвідчує використання операції усічення під час творення тільки двох із них – *венец'+і́ан/с-ьк-ий* (ММ « $Y_o+A_{H\{o\sim c\}}$ ») та *венéць-+к-ий* (ММ « $Y_o+A_{H\{c\sim o\}}+\Gamma$ »).

Як впливає з наведеного, усічення – це лінійна морфонологічна зміна кількісного плану, яка маркує основу твірного слова під час її взаємодії зі словотворчим суфіксом – цей морфемний шов найактуальніший для включення механізмів морфонологічних перетворень. Вона полягає в елізії одно- чи кількофонемного сегмента, який унеможливорює зчеплення дериваційних морфем з фонологічних чи морфотактичних причин. Сегмент, що підлягає усіченню, – це за своєю природою:

морф певної суфіксальної морфеми (за умови похідності основи слова-мотиватора), наприклад: *украї́н-е́ць* – *украї́н-с-ьк-ий* (ММ – « Y_o »); *мінімал-і́зм* – *мінімал-і́ст* (ММ – « $Y_o+A_{H\{c\sim c\}}$ »); *о-крил-і́-ти* – *окрі́л-ен-ий* (ММ « $Y_o+A_{H\{o\sim c\}}$ »);

субморф відповідної субморфеми (якщо основа мотивувального слова з погляду синхронії непохідна, але морфонологічно, тобто формально, етимологічно, членована), як-от: *біл/к-а* – *біл'-а-ч-ий* (ММ « $Y_o+C\sim C'$ »); *Лу́ць/к* – *луч-а́н-и* (ММ « $Y_o+C'\sim\check{C}+A_{H\{o\sim c\}}$ »); *мінім/ум* – *мінім-а́ль/н-ий*; *кавалéр/і́-а* – *кавалер-і́ст*; *субсі́д/і́-а* – *субсид-ува́-ти*; *лібрéт/о* – *лібрет-і́ст* (ММ « $Y_o+A_{H\{o\sim c\}}$ »).

Субморфема, у нашому розумінні, – це ще одна, поряд з морфонемою як складовим елементом морфеми, одиниця морфонології, але вищого її підрівня,

що стикується з морфологічним і має властиву морфемам певної мови морфонемну будову, займає в основі слова ту саму позицію, зовнішньо збігається з якоюсь із морфем мови (питомою чи запозиченою), може зазнавати тих самих морфонологічних перетворень та здатна так само впливати на спосіб формування словотвірної та морфонемної структур похідних слів, пор.: *стеж/к-а* і *руч-к-а* (від *рука*) – *стеж/еч-ка* і *руч-еч-к-а*. На підтвердження слушності такого трактування цього структурного елемента одиниць українського лексикону пошлемося на авторитет І. І. Ковалика, який зазначав: «У структурі похідних слів поряд із морфемами, що трапляються в різному морфемному оточенні, існують і такі складові частини дериватів, які в іншому морфемному контексті не виступають. Вони мають властивості умовної, або дефектної подільності, їх називають субморфами, або квазіморфами. Вони – одиниці нижчого рівня, ніж морфи» [Ковалик 1979: 22–23].

Усічення субморфів можливе тільки на першому ступені словотворення, під час продукування похідних одиниць від слів (питомих і запозичених) із морфонологічно членованою основою, пор., з одного боку, *жін/к-а* – *жін-ót-а* ‘зневажл., збірн. до жінка 1, 2’ (СУМ-11); *паруб/ок* – *паруб-ót-а* ‘розм., збірн. до парубок 1’ (СУМ), *паруб/аг-а* ‘збільш. до парубок 1’ (СУМ); *кам/інь* – *кам/ан-ій*; *дал/ék-ий* – *даль* ‘1) простір, що видніється вдалині; 2) що-небудь дуже віддалене; далекий край // розм., велика відстань, віддалення’, *дал-ин-á* ‘те саме, що *даль*’ (СУМ-11); *корót/к-ий* – *коротун*, *корот-á-ти* ‘розм. заповнювати час якоюсь діяльністю, щоб швидко й непомітно минав’ (СУМ-11), а з другого, – *футур/ізм* – *футур-іст* ‘послідовник футуризму’ (СУМ-11); *біолóg/іж-а* – *біолог* ‘фахівець із біології’ (СУМ-11); *аташ/é* – *аташ-át* ‘підрозділ посольства, до якого входять аташе (військовий, військово-морський, військово-повітряний’ (ТСУМ); *vét/о* – *вет-увá-ти* ‘накладати вето; забороняти’ (СУМ-20); *гімназ'/іж-а* – *гімназ-іст* ‘учень гімназії’ (СУМ-11).

Усічення морфів як морфонологічний процес доволі продуктивний у відіменникових і відприкметникових похідних на другому й наступних

ступенях словотворення: *А́нгл'/ij-a* – *англі́j-ець* – *англі́й-к-а*, *англі́й-ськ-ий*; *Бо́сн'/ij-a* – *босні́j-ець* – *босні́j-к-а*, *босні́j-ськ-ий*; *мона́рх* – *мона́рх-ij-a* – *монарх-і́зм* – *монарх-і́ст*; *Украї́на* – *украї́н-ськ-ий* – *украї́н-і́зм*. У віддієслівній деривації його спостерігаємо вже на першому ступені словотворення: тут усіченню підлягає суфікс основи як репрезентант загальнокатегорійного значення ‘процесуальність’, наприклад: *верт'-і-ти* – *верт-к-ій*, *ко́вз-а-ти* – *ковз-к-ій*, *торг-увá-ти* – *торг* ‘дія за знач. торгувати¹’ (СУМ-11), *то́рж-ищ-е* ‘заст. місце торгівлі, торгова площа’ (СУМ-11). Не становить воно винятку й на наступних ступенях творення дериватів від похідних дієслів: *інка́с/о* – *інкас-увá-ти* – *інкас-а́ц/ij-a*; *фальш/ів-ий* – *фальш-увá-ти* – *фальш*.

У подальшому викладі спробуємо довести, що морфонологічні перетворення загалом, усічення непохідних і похідних основ як складників словотвірної структури дериватів зокрема – це активні процеси сучасного словотворення, що уможливлюють постання затребуваних мовною практикою суспільства нових одиниць словника. З цією метою скористаємося поняттям ММ як таким, що не тільки віддзеркалює реальність мови в цьому її сегменті, а й слугує схемою (зразком) синтезування зовнішнього плану дериватів-неологізмів.

ММ «У_о».

Це елементарна морфонологічна модель, заснована на операції усічення певного сегмента основи твірного слова, природа якого (субморф, морф) залежить від: а) ступеня словотворення; б) частиномовної належності твірного слова. З-посеред зафіксованих нами новотворів виокремимо передусім слова, утворені від англійських іменників – назв осіб за видами діяльності з субморфом /ер. В англійській мові суфікс *-er* активно продукує похідні від питомих і запозичених (передусім з латинської мови) дієслівних основ. Сьогодні такого взірця лексеми суттєво активізувалися в українському мовному просторі, зокрема професійному, наприклад: *к-но́пер* (прихильник корейської поп-музики); *ге́ймер* (від англ. *gamer* – гравець), *ра́йтер* і *копіра́йтер* (від

англ. *write* – писати; фахівець із написання текстів), *фрілансер* (від англ. *freelancer* – вільний списник; самозайнята особа без персоналу або вільнонайманець), *трейдер* (англ. *trader* від *trade* – торгувати; учасник біржової торгівлі) (<https://uk.wikipedia.org/wiki/>). Функціонування спільнокореневих із деякими з них одиниць (скажімо: *кóсплер* – любитель *косплé-у* ‘яп. コスプレ, *косупуре*, скорочено від англ. *costume play* – костюмована гра’; *гейміфіка́ція* ‘використання ігрових практик та механізмів у неігровому контексті’; *фріланс* ‘віддалена робота або робота на дому’, також *блог* – *блóг-ер*, *дизайн* – *дизáйн-ер*, *інтерв’ю* – *інтерв’юер* тощо) стимулює осягнення його українською мовною свідомістю як самостійного, хай і запозиченого, афікса. Зазначене підтверджує авторський неологізм «*ковóркер*» від *ковóркінг*, англ. *coworking* (із *collaboration* – співпраця та *working* – робота) ‘у широкому значенні – підхід до організації праці людей із різною занятістю у спільному просторі; у вузькому – такий простір, колективний офіс’ (<https://uk.wikipedia.org/wiki/>), утворений з усіченням субморфа */інг* – ММ «У_о»: *Інша студентська група намагалася дослідити комунікацію поміж відвідувачами **коворкінгів** у центрі міста. Виявилося, що більшість «коворкерів» абсолютно не була налаштована на комунікацію <...> (М. Титаренко). Дію цієї моделі спостерігаємо й у парі бу́л/інг (від англ. *bullying* – залякування) – бу́л-и-ти: У дитинстві спортсмена дразнили й **булили** через нетипову зовнішність (<https://gluzd.org.ua/articles/>) та *фактчéк/інг* – *фактчéк-ер*: У статті «Розквіт фактчекінгу у світі: огляд найцікавіших проєктів» наведено приклад використання цього вердикту: «Коли лідер канадських консерваторів сказав, що 137 марихуана значно небезпечніша, ніж цигарки, **фактчекери** зазначили, що в цьому твердженні «багато ковбаси» (<https://salo.li/7875ad5>). Як бачимо, в англійській мові суфікс *-ing* – продуктивний засіб творення віддієслівних іменників, до того ж доволі широкого значеннєвого спектра: на позначення дії, результату дії, процесу, матеріалу, продукту.*

У зібраному нами матеріалі ММ «У_o» використано в акті взаємодії основ на -ер із дієслівними суфіксами -ну- та -а-: *хак/ер* (англ. *hacker* від *to hack* – рубати; ‘знавець комп’ютерів; зломник мереж і програм’ (<https://goroh.pp.ua/>) – *хак-ну-ти*: *Ще дотик – і ти зафрендив президента. Розлучився з дружиною. Хакнув банк* (М. Титаренко); *юз/ер* (англ. *user* від *to use* – використовувати) – від-’юз-а-ти: *А виявляється, що там інші звичаї: від’юзали, поки був годеп, а як захворів, то може собі помирати на самоті, і нема кому води подати!* (О. Забужко). Наведені контексти засвідчують виразну експресивність цих індивідуально-авторських утворень, okazionalnist, яких детермінована поєднанням чужомовних основ із питомими суфіксами. Зазначене стосується й вербативів із суфіксом -и- від універбів на -к(а), зокрема валентинка ← листівка до свята Валентина: *Сили оборони відвалентилили росію десятками дронів* (Ютуб, 14.02.2025).

Похідним прикметникам на -ов-ий від запозичених незмінюваних іменників така маркованість загалом не властива, пор.: *хюг/е* від днв. сканд. *hyggja* – втішати; ‘данське мистецтво знаходити щастя в життєвих дрібницях’ (uk.wikipedia.org/wiki/) – *хюг-ов-ий*: *Свічкову майстерню «Просто Миколка» з виробництвом по всій Україні та навіть за її межами вирізняє хюговий стиль та креативність* (У. Сторщук, <https://gluzd.org.ua/>).

Стилістично нейтральними є й деривати когнітолог, космолог, представлені лише в СУМ-20 й утворені від слів-назв наук когнітологія, космологія з суфіксоїдом -лог/іj-а за зразком орнітологія – орнітолог, психологія – психолог, філологія – філолог (ММ «У_o+А_{н{0-0}}»), що фіксує усичення субморфа /іj та переміщення наголосу в межах твірної основи перед нульовим суфіксом).

До одиниць, які маніфестують дію аналізованої ММ, належить і відприкметникові субстантиви з суфіксом -ик(а) на позначення нерозчленованої сукупної множинності, наприклад: *конкрет/н-ий* від лат. *concretus* – згущений, ущільнений, затверділий, ‘реальний, точний, всебічно пізнаний в усіх зв’язках і

відношеннях' (СІС) – *конкрéт-ик-а*: В обох випадках доволі мало **конкретики** й деталізації: зустрілись, поговорили, потисли руки (<https://texty.org.ua/fragments> 28.12.2023). Його, на противагу дериватові *патентика*, утвореному від прикметника *патентований* у значенні 'збірн. до патентовані (у 2 знач.) лікувальні засоби' (СУМ-11), чи *україніка* 'сукупність чого-небудь, що стосується історії, економіки, культури і т. ін. України' (СУМ-11), словотвірно співвідносного також із прикметником *український* (пор.: сукупність усього, що стосується української історії, економіки культури), СУМ-11 не фіксує, він представлений тільки в СУМ-20, що засвідчує чинність у сьогоденні не лише ММ, а й словотвірного типу загалом.

Стилістично маркованими є також репрезентанти відприкметникових універбів із суфіксом *-к-а* першого й подальшого дериваційних кроків, як наявні в словнику мови, так і ті, що продовжують з'являтися, пор., з одного боку, *підземка* – розм. підземна залізниця (СУМ-11), *нетлінка* ← *інтел.*; *ірон.* нетлінні твори мистецтва (<http://slovopedia.org.ua/>), а з другого – *мажоритарка* ← мажоритарний округ, *гуманітарка* ← гуманітарна допомога (з розм.); *психіатричка* ← психіатрична лікарня: *Якби хто знав, що я робила цієї ночі – він би спровадив мене в психіатричку* (М. Матіос), *Нобелівка* ← Нобелівська премія (ЛСІ-2004), також *дистанційка* ← дистанційне навчання, *міжнародка* ← міжнародна політика: *Річ у тім, що міжнародка в чомусь схожа на каток: його дуже важко розігнати, і він погано повертає, але останнє – вже не його проблема* (<https://texty.org.ua/fragments>, 28.12.2023). Натомість у зафіксованому нами віддієприкметниковому дериваті суфікс твірного слова збережено: *оголенка* ← оголений ескіз: *Чим відрізняється «нетлінка» від «оголенки»?* (<https://syngraf.com/socrealism/>).

Процес творення дериватів, як-от *сигналка* ← сигнальний варіант будь-якого видання, *соціалка* ← соціальна політика: «Червоною ганчіркою» для «Розумної політики» як опозиційної сили прогнозовано є *соціалка* та тарифи (<https://glavcom.ua/>, 7.02.2025), *максимálки* ← максимáльні суми: *Ми працюємо*

у планах донатів на **максималках** (У. Сторщук, <https://gluzd.org.ua/>) залучає, крім операції усічення субморфа чи суфікса, чергування *л'//л* у фіналі усіченої основи – ММ «У_о+С'//С». Простежено також чинність операції усічення за взаємодії з суфіксами *-іст, -ець*: *цивіліст* ← фахівець із цивільного права: *Тоді [Кость Левицький] вдався до адвокатури і, треба визнати, був непоганим цивілістом* (Є. Куртяк); *незугар/н-ий* '1) який не має навиків до чого-небудь, не вміє робити чогось; нездатний, неспроможний' (СУМ-11); див. *зугарний, гарний* від пд. др. **гарь* (чи **гарь*) 'данина для князя' (ЕтСл-1982) – *незугарець*: – *Ха!* – *зневажливо пожбурила у зніченого Семенця каблучкою, незугарцем назвала* (Л. Голота), тоді як «У_о+С'//С» – з нульовим суфіксом (в іншій термінології – безафіксна деривація): *цивіл* ← цивіль/н-а особа, *реал* ← усе реаль/н-е (ЛСІ-2004). За іншого складу фіналі – ММ «У_о»: *прогресів* ← усе прогресів/н-е (ЛСІ-2004).

Під час творення похідних від дієслівних основ включення в дериваційний процес моделі «У_о» можливе за взаємодії з суфіксами *-енн'-а, -ен-ий*, і то лише за умови наголошеного кореня та наявності у фіналі морфонема, що не входять до альтернаційних типів *С~Ї* та *С~СІ*, пор.: *смаж-и-ти* – *смаж-енн'-а, смаж-ен-ий, скój-і-ти* – *скój-енн'-а, скój-ен-ий*; *бач-и-ти* – *бач-енн'-а*. У зібраному матеріалі наявні приклади черезступеневого словотворення з участю ММ «У_о»: *Україна* – *україн-ськ-ий* – **з-україн-и-ти* – *зукраїн-енн'-а*: Однак те, що система української словозміни здатна адаптувати такі екзотизми, що вона знаходить засоби для їх «зукраїнення» й використання в сучасній мовній практиці не викликає жодних сумнівів (Є. Карпіловська); *віртуаль/н-ий* (лат. *virtus* – потенційний, можливий) – **роз-віртуал-и-ти(ся)* – *розвіртуал-енн'-а*: У мережі люди одружуються, розлучаються, є численні агентства інтернет-знайомств, якісь зустрічі з **розвіртуаленням** у кав'ярнях (М. Титаренко).

ММ «У_о + А_{с~о}»

Дією цієї моделі позначені структури віддієслівних дериватів різних ступенів творення: *гіркий* – *гірч-ій-ти* – *з-гірчійти(ся)* – *згірч-ен-ий*, *коп-а-ти* – *за-коп-а-ти* – *зак-оп-к-и*, пор. з *розкоп-а-ти* – *розкоп-к-и*: Тому вирішено було їхати на **законки** в замок, що здавна дразнив уяву самою своєю назвою – *Парапертуза* <...> (І. Карпа).

ММ «Y_o + A_{o-c}»

Модель активна за творення похідних від:

іменників – питомих: *Порош/ёнк-о* – *порош-ійзм* (ЛСІ, 2017: 141) і запозичених: *результ/іт* – *результ-ув-а-ти*: <...> проведення детального аналізу може **результувати** вагомий внесок у розвиток наукової бази та здійснення практичних рекомендацій (В. Шевченко); *медит/іцї-а*, лат. *meditatio*, від *meditor* – розмірковую (СІС) – *медит-ув-а-ти(ся)*: *І вже зовсім не медитується* тобі ні на льодові вершини, ні на кришталеві озера, а лише зітхаєш ти скрушно <...> (І. Карпа); *продю'с/ер*, англ. *producer* від лат. *prodisco* – виробляю (СІС) – *продюс-ув-а-ти*: *Продюсерська компанія продюсує* фільм (<https://lb.ua/blog/>); *хю'г/е* – *хюг-ув-а-ти*: *На сторінках цієї книги ви познайомитеся з данцями, котрі пояснюватимуть, як вони хюгують і що для них є хюге* (М. Т. Сьодерберг);

2) прикметників: *глоб-аль/н-ий* – *глобал-ізм*; *індустр-іаль/н-ий* – *індустріал-ізм*.

ММ «Y_o + A_{c-c}»

Модель формує морфонологічну структуру похідних іменників на -ун-я, -ун, -от-а, мотивованих дієсловами з наголошеним суфіксом основи: *хап-а-ти* – *хап-ун-і* ‘руки’: *Моя Маня* десь від трьох років почала невпинно повсюдно і звияжно будувати замки – з усього, що потрапляло їй на очі і до її жадібних **хапунь** (М. Титаренко); *парк-ува-ти* – *парк-ун* (ЛСІ-2017: 129); *люб-ій-ти* – *люб-от-а*: *Цю жінку я люблю. Така моя печаль. / Така моя тривога і турбота. / У страсі скінчив день і в страсі день почав. / Від страху і до страху ця любовта* (М. Вінграновський). СУМ-11 фіксує це слово з позначкою діал. та

в значенні ‘приємність’, СУМ-20 – 1) *діал.* ‘приємність, задоволення’; 2) *поет., рідко* ‘любов (у 1 знач.)’, що, на нашу думку, підтверджує слушність твердження Є. А. Карпіловської про нормативність потенційних слів, навіть якщо вони утворені за непродуктивною словотвірною моделлю [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 51], тут – «усічена основа дієслова+*-ót-a* → іменник», пор. з *турбувати(ся)* – *турбота*, *дрімати* – *дрімота*, *робіти* – *робота*.

ММ «Y_o + C' ~ C + A_{o~c}»

За умови взаємодії усіченої основи з суфіксами-депалаталізаторами до морфонологічних операцій усічення й чергування наголосу долучається альтернація приголосних C' ~ C-типу: *Бовар/і* – *бовар-ізм* (ЛСІ-2004: 26).

ММ «Y_o + C ~ Č»

Ця модель супроводжує творення дериватів від похідних дієслів із наголосом на корені й альтернацією C ~ Č-типу в контактній зоні: *магніт* – *розмагніт-и-ти* – *розмагніч-ен-ий*; *честь* – *збез-чест-и-ти* – *збезчещ-ен-ий*, *погода* – *роз-погод-и-ти-ся* ‘2) *перен.* позбутися похмурого вигляду, перейматися добрим настроєм; веселішати’ – *розпогодж-ен-ий*: *Семенець лежав розпогоджений, навіть лице вигладилося* – *крізь знайомі риси проступали інші, Віолетою не зауважувані <...>* (Л. Голота). Можливі тут і черезступеневі деривати, як-от: *шахéd* (перс. شاهد ۱۳۶ /ʃɒ:'hed/, англ. *Shahed*, пер. ‘свідок’, іранський дрон-камікадзе) – **від-шахед-и-ти* – *відшахédж-ен-ий*: «**Відшахеджений**»: *загибель президента Ірану – кумедна добірка мемів* (Дивогляд, 20.05. 2024).

ММ «Y_o + C ~ Č + A_{c~o}»

На відміну від попередньої, цю модель використовувано під час творення іменників із суфіксом *-енн'-а* та значенням опрідметненої дії від дієслів із наголошеним суфіксом основи: *прост-і-ти* – *прощ-енн'-а*, *хрест-і-ти* – *хрещ-енн'-а*, *рост-і-ти* – *рощ-енн'-а*, *гост-і-ти* ‘приймати гостей’ (ЕтСл-1982: 517) – *гощ-енн'-а* ‘те, чим гостять, тобто пригощають’: *Мені неприємно було*

дивитись, як ці вічно голодні й неохайні перерослі хлопчики накидалися на *гощення* (С. Андрухович).

ММ «У_o+Н_c+А_{o~c}»

Цю модель вирізняє з-поміж проаналізованих морфонологічна операція нарощення словотворчого суфікса. Засвідчена в актах творення похідних:

1) від іменників на *-ація*: *інкарн/а́ціj-а* (від. лат. *incarnatio* ‘втілення’) ‘прояв духу, душі в матеріальному тілі, напр., Бога, Божественного Духа у Христі’ – *інкарн-увá-ти(ся)*: *Цей індійський штат давно був у моєму списку місць, котрі хочеться відвідати до того, як інкарнуюся в гірську козу чи, не дай Бог, циркового тюленя* (І. Карпа); *-зиція*: *пресупо/з́иціj-а* (лат. *prae* – попереду, перед і *suppositio* – припущення) ‘лінгв., лог. 1) компонент смислу речення, що має бути істинним для того, щоб речення не сприймалося як некоректне за смислом’ (СУМ-20) – *пресупо-н/увá-ти*: *Аналіз мовного матеріалу уможлиблює виокремити дві групи дієслів-маркерів, залежно від пресупозицій, які вони зумовлюють. До першої варто зараховувати дієслова, які пресупонують істинність пропозиції, що наведена в об’єктній підрядній предикативній частині; тобто ці маркери зумовлюють фактивні пресупозиції* (М. Чадюк), пор. з усталеними в лексиконі одиницями: *опо/з́иціj-а* (лат. *oppositio* – протиставлення), *опо-н/éнт* (лат. *opponentis* – який протиставить, заперечує), *опон-увá-ти*; *-о*: *інтерме́ц/о* – *інтерме́ц-ій/н-ий*: *Тобто я відбув інтермеційний сеанс із вогнем, але замість екстатичного спокою почав відчувати, як те називаю, «напівосінній смуток»...* (В. Шевчук).

2) прикметників – непохідних: *банáль/н-ий* – *з-банал-із/увá-ти*: *Його [запитування] можна збаналізувати і поставити у політично-прикладній площині та перспективі* (Т. Возняк) і похідних: *потенц/ій-н-ий* – *потенц-іон/ал/ізм*: *Найбільш поширеним на сьогодні є протиставлення потенційних слів (потенціоналізмів) як результату узуального словотворення okazіональним словом (оказіоналізмом) як наслідком словотворення неузуального* (Є. Карпіловська).

Проаналізоване дає підстави до таких висновків.

Система українського словотворення (відіменного й віддієслівного) активно послуговується усіченням як засобом формальної адаптації словотворчих морфем, забезпечуючи в такий спосіб постання похідних одиниць словника – репрезентантів когнітивної й мовно-культурної діяльності членів суспільства. Без включення механізмів цього морфонологічного перетворення словотвірний акт у численних випадках не отримав би свого логічного завершення. Це слугує водночас підтвердженням його продуктивності.

Усічення часто долучувано до процесів словотворення у взаємодії з іншими морфонологічними перетвореннями – чергуванням наголосу: *Бу-Ба-Бу* – *бубаб-ізм*; *раш/ізм* – *раш-іст* (ММ « $Y_o + A_{\{o \sim c\}}$ »); *американ-із/увá-ти* – *американіз-áціj-а* (ММ « $Y_o + A_{\{c \sim c\}}$ »); чергуванням фонем, наприклад, *л'~л*: *мінімáль-н-ий* – *мінімáл* (ММ « $Y_o + C' \sim C$ ») та фонем *і* наголосу: (*Борис*) *Джóнс/он* – *Джонс'-у́к* (ММ « $Y_o + A_{\{o \sim c\}} + C \sim C'$ »); з нарощенням суфікса, чергуванням фонем *і* наголосу: *америк-áн/ськ-ий* – *американ'-із/увá-ти* – (« $Y_o + H_c + C \sim C' + A_{c \sim c}$ »).

Усічення як морфонологічне перетворення морфем детерміноване в аналізованому матеріалі морфотактично (у складі українських похідних слів не спостережено комплексів на взір *уваація* чи *измист* супроти, наприклад, *истизм*: *артистізм*).

Морфонологічна будова елізованих субморфем не випадкова, бо з походження це в основному афіксальні морфеми – питомі чи запозичені. Так, флексійний з природи фінальний компонент запозичених незмінюваних іменників *véto*, *inkáso* (від лат. *veto* – забороняю, італ. *incasso* – виручка, виторг) збігається з українським іменниковим закінченням *-о* в *літ-о*, *неб-ó*, *сел-ó*; субморф */к-* у словах на зразок *жін/к-а*, *біл/к-а* – з пом'якшувально-демініутивним суфіксом *-к-а* в *ног-á* – *ніж-к-а* чи його омонімом, що в назві птаха за кольором оперення: *сів-ий* – *сів-к-а*. Як виняток, трапляються форми з

усіченням сегментів, не співвідносних з морфами чи субморфами, наприклад: уз/ус (лат. *usus* – звичай) – узу-а́ль/н-ий «книжн. Який випливає з узусу; загальноприйнятий, звичайний» (СУМ-11), хоч не зафіксована словниками форма *у́зусний* вповні прийнятна, пор. з: *ка́зусний, фо́кусний, ко́нусний*.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ЕтСл-1982 – Болдирєв, Р. В., Коломієць, В. Т., Критенко, А. П., Лукінова, Т. Б та ін. (уклад.) (1982). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (т. 1: А–Г). Київ: Наукова думка.

ЛСІ-2004 – Нелюба, А. (2004). *Лексико-словотвірні інновації. (1983–2003). Словник.* Харків.

ЛСІ-2017 – Нелюба, А., Редько Є. (2017). *Лексико-словотвірні інновації. (2015–2016). Словник /* Заг. ред А. Нелюби. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

СІС – Мельничук, О. С. (ред.). (1974). *Словник іношомовних слів.* Київ. <https://salolli/ecebe66>

СУМ-11 – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка. support@sum11.com.ua.

СУМ-20 – Широков, В. А. (наук. кер. пр.). (2010–2024). *Словник української мови: в 20 т.* Т. 1–15. Київ: Наукова думка. <https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0>.

ТСУМ – Тлумачний словник української мови – <https://slovnkyk.ua/>.

CED – Collins English Dictionary online. <https://salolli/F5Fb277>.

LGD – LanGeek Dictionary. <https://dictionary.langeek.co/>

ЛІТЕРАТУРА

Демешко, І. (2023). Мотиваційні функції та словотвірно-морфологічна специфіка новотворів. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*, 1(204), 28–34. Кропивницький: Видавничий дім «Гельветика». doi.org/10.32782/2522-4077-2023-204-4

Кислюк, Л. П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку: Монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2004). Морфологія; Продуктивність. *Українська мова: Енциклопедія*. Вид. 2-е. випр., доп. / Ред. кол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк (заст. голови), Є. А. Карпіловська (відп. секретар) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Ковалик, І. І. (1979). Вступ. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову. М. А. Жовтобрюх (відп. ред.), *Словотвір сучасної української літературної мови* (с. 5–56). Київ: Наукова думка.

Романенко, О. П. (2021). Морфологічна комбінаторика фольклорних демінутивів у колискових піснях новогрецької, сербської та української мов. *Вісник КНЛУ. Серія Філологія*, том 24, 2, 69–77. <https://salo.li/F675d16>.

Федурко, М. (2003). *Морфологія відіменникового словотворення*. Київ – Дрогобич: Вимір.

Федурко, М. Ю. (2020). Морфологічна проблематика в лінгвістиці сьогодення (90-і роки ХХ–ХХІ ст.). Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк, А. О. Савенко (упоряд.), *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України*,

доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко (390–397). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Bańcerowski, J., Oueslati, J. (2020). Quandaries over the morphonology of the verb in modern standard Arabic and Tunisian Arabic: a tentative draft. *Scripta Neophilologica Posnaniensia*, m. XX, 23–41. doi.org/10.14746/snp.2020.20.02.

Basbøll, H. (2015). Morphophonology. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, second edition, ed. James D. Wright, Elsevier Limited (826–833). doi:[10.1016/B978-0-08-097086-8.53036-0](https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.53036-0)

Baudouin de Courtenay, J. N. (1984). Próba teorii alternacyj fonetycznych. *Rozprawy Wydziału Filologicznego PAU 20* (219–364). Kraków.

Bauer, L. Productivity: Theories. P. Štekauer, R. Lieber (eds.), *Handbook of Word-Formation* (315–334). Dordrecht : Springer. <https://salolibrary.com/c83483F>.

Dressler, W. U. & Dziubalska-Kołaczyk, K. (2006). Proposing Morphonotactics. *Rivista di Linguistica* (249–266). <https://salolibrary.com/aC8F4b4>.

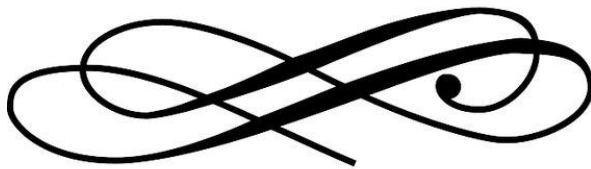
Kowalik, K. (1997). *Struktura morfonologiczna współczesnej polszczyzny*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN. <https://salolibrary.com/562B0f2>.

Kowalik, K. *Morfologia*. <https://salolibrary.com/6BbB6Cf>.

Ramasamy, M. D. (2010). *Topics in the morphophonology of Standard Spoken Tamil (SST): an optimality theoretic study* (a thesis submitted for the degree of doctor of philosophy). University of Newcastle upon Tyne. <https://salolibrary.com/b7CFdb3>.

Wikipedia, the free encyclopedia. <https://salolibrary.com/166262E>.

**МОВНА КАРТИНА СВІТУ:
ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ТА
ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ**

С. П. Бирик

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА «МІГРАЦІЯ – ПЕРЕСЕЛЕННЯ» В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: СОЦІОКУЛЬТУРНІ РЕФЛЕКСІЇ

Упродовж останніх десяти-тридцяти років (із перемінною інтенсивністю) в українській літературній мові номінації лексико-семантичної групи «міграція – переселення» функціонують як частина актуального, активного словника. Ця особливість виявляє себе в масштабах світової практики, і не лише через розв’язану росією війну проти України. Через це утвердилося поняття «міграціонізм сучасного світу». Тексти на тему міграції (з метою заробітків, під час воєнних дій тощо) побутують у масмедійному, літературно-художньому, офіційно-діловому і в повсякденному дискурсах. Відгук мови на важливу соціально-економічну, соціально-політичну, соціально-психологічну проблему буття людини – прояв її *соціокультурної рефлексивності*.

Лексикографічне джерело відображає ці дискурсивні реалізації як у парадигмі номінацій, так і в їх відповідному ремаркуванні, а також у показових екземпліфікатах, що стають на довгі роки символами цивілізаційної і національно-культурної ідентичності. Відповідно усі складники словника формують мовний портрет переселенця, є соціокультурною рефлексією.

Представлення мовного портрета мігранта-переселенця в українській лексикографії, зокрема й у термінологічному законодавчому полі, потребує поєднання і традиційних методик структурно-семантичного аналізу, і, може, комусь видасться дивним, але і лінгвостилістичного підходу. Оскільки лексикографічне джерело як феномен свого часу відображає когнітивно-дискурсивну модель втілення суспільного знання, у нашому випадку – про стан і статус мігранта – переселенця. Наведені у словниках, енциклопедичних довідниках, законодавчих актах відомості, над якими стоять реєстрові слова, можуть: а) бути носіями лінгвальної та лінгвокультурологічної інформації, б) виявляти сполучуваність складників лексико-семантичної групи «мігрант –

переселенець», що конкретизує їхню текстову семантику, в) свідчити про динаміку термінології сучасного міграційного права та уніфікацію поняттєвого апарату юридичного дискурсу.

Пропонуємо модель лексикографічного портрета «міграція – переселення», що її відбивають словники сучасної української мови, енциклопедичні видання XX – початку XXI ст.

У центрі такої моделі – людина як суб'єкт соціокультурної рефлексії міграції та її дії чи дії з нею, над нею, коли вести мову про примусові соціально-політичні явища, відомі в історії України. Отже, виділяємо два вектори лексико-семантичного розвитку зазначеної групи: **переселення, виселення, міграція, переміщення, евакуація, депортація і переселенець, виселенець, мігрант / емігрант** (окремо стоять слова **біженці, біженка, біженець**, бо для них не маємо аналогічного іншим віддієслівного корелята), **евакуйований, переселений, переміщена особа, ВПО, репатріант, депортований**.

Переселення – переселенець. Передісторія сучасного лексикографічного портрета «міграція – переселення» почалася в євангельському тексті, на який покликалися у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, подавши в реєстрі «переселити», «переселення» (Сл. Гр. 3: 136). Словотвірний і семантичний ланцюжок продовжує **переселець**, як-от:

Переселець, -льця, м. Переселенець. Стор. II. 102. *Дешево продавали (хату) пересельці, ідучи на степи. Г. Барв. 379. Та ми пересельці з Курської губерні. Астрах. г.*

З перекладного тлумачення у Сл. Гр. видно, що форма «переселенець», а саме вона перемогла в нашій практиці, така сама, як і в російській мові. Сама ж словоформа **переселець** і синонім *переселянин* архаїзувалися (Переселянин, -на, м. = переселець. Міусск. окр. (Сл. Гр. 3: 136).

Іншу практику номінування того, хто змінює місце проживання, у кінці XIX ст. засвідчив словник авторства Є. Желехівського та С. Недільського:

кодифіковано *переселенець* ← переселене, переселеньство, ~ народів (МНС 2: 623); від «виселити» – *виселенець* (МНС 1: 85).

На межі минулих двох століть конкурували номінації *переселець* / *переселенець*. Що ж перейшло у традицію номінування в цьому сегменті перекладної лексикографії у ХХ ст.?

Візьмемо до уваги ближчий до періоду Сл.Гр. «Словник чужомовних слів» З. Кузелі 1910 р. У ньому засвідчено латинізми *емігрант*, *еміграція* з відповідниками *переселенець*, *виходець*; *переселення*, *вихід за границю*, *вивандрування*; *міграція* ‘вандрівка’. Латинізм *евакуація* засвідчений із тлумаченням ‘випорожнення’, ‘усунення’ (війська). Отже, вже це джерело відображає коливання між книжною і народнорозмовною традиціями. Група ж з коренем **мігр-** рівномірно відбита в усіх правописних джерелах 30-х рр. ХХ ст.

У 10-ті рр. ХХ ст. російське «переселенець» рекомендовано перекладати як *переселець*, словотвірний варіант «переселенець» – *виселенець* (Дуб.) Цікаво, що «Українсько-московський словник» В. Дубровського не відбиває ці слова в реєстрі, а подає лише *емігрувати*.

У 20–30-ті рр. на першому місці подають назву, що ближча до російської за формою, пор.: Переселенець, -нка переселенець, переселець, переселенка, переселиця.

Подібні коливання відбивають і правописні джерела 30–40-х рр. Порівняємо за таблицею 1, як конкурують українські назви *переселець*, *переселенець* і *виселенець* з тенденцією до витіснення останньої словоформи і номінації, що не збігається з російською, а також звернімо увагу на закріплення латинізмів.

Табл. 1. Динаміка складу лексико-тематичної групи «мігрант – переселенець» у правописних словниках першої половини ХХ ст.

Реєстрове слово	Голоскевич Г. Правописний словник. Харків; Київ, 1930. 448 с.	Ізюмов О. Правопис ний словник. Харків, 1931. 580 с.	Правописний словник. За ред. О. Панейка. 2- ге доповн. вид. Львів, 1941. 784 с.	Правописний словник. Зредаг. А. Орел. Авгсбург, 1946. 264 с.
Переселець	+	+	+	
Переселенець				+
Переселенка				
Пересельниця		+	+	
Переселення	+	+	+	
Переселяння		+	+	
Переселенський	+		+	+
Пересельський	+		+	
Переселити(ся) / Переселяти(ся)		+	+ / +	
Виселенець	+	+	+	
Виселений	+		+	
Виселення	+	+	+	+
Виселити / Виселяти	+	+	+	/+
Виселок				+
Емігрант	+	+	+	
Емігрантка	+	+	+	
Емігрантський	+	+	+	+
Еміграційний	+	+	+	
Еміграція	+	+	+	+
Емігрований	+			
Емігрувати	+	+	+	+
Міграція	+	+	+	+
Мігрувати		+	+	+
Біженці	+			
Біженець	+	+	+	+
Евакуйований	+	+	+	+
	ще – евакований			
Евакуювати	+	+	+	+
	ще – евакувати			
Евакуація	+	+	+	+
Евакуаційний	+	+	+	+
Евакування / евакуювання	+			
Евакуаційний	+			

Репатріяція				+

Як бачимо, орфографічні словники першої третини ХХ ст. не фіксують словоформ «переселенець – переселенка» до кінця 40-х рр. ХХ ст. Перекладна та правописна лексикографія по-різному реагували на активність аналізованих слів.

У повоєнний час виводять із реєстру слово «виселенець», адже соціальні рефлексії повпливали на витіснення цього слова, що вживалося у складі словосполучення *виселки робітничі*, а можливо, і через те, що виселенцями були ті, хто зазнав тортур радянської тоталітарної машини – поселення з відділеними від загальної спільноти людьми. Соціальний ореол, конотація цього слова надто негативно забарвлені. Цю інформацію несуть українські тлумачні словники, зокрема «Словник української мови» в 11 т. На обмеженість у часі функціонування слова «виселенець» ‘Той, кого виселили або хто виселився звідки-небудь’ указують екземпліфікати – тексти художньої літератури другої половини ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. Наприклад: – *Просився торік мій чоловік [у голови], щоб записали в виселенці.., не записав!* (Панас Мирний, ІІ, 1954, 189); *Залунав [постріл] погрозлигим передвістям, стривожив і без цього занепокоєних виселенців* (Іван Ле, Міжгір’я, 1953, 236) (СУМ І: 481).

Мовна практика витіснила з активного ужитку *пересельник, пересельниця, переселянин*.

Тлумачна лексикографія ХХ ст. значно розширила уявлення про склад лексико-семантичної групи «мігрант – переселенець» і про її соціокультурну рефлексію – інформаційно-пізнавальний, культурно-історичний, лінгвокультурологічний конотативний ореол. Зокрема уточнимо, що «Словник української мови» (1970–1980) фактично можна вважати інформаційним додатком до підручників з історії України щодо висвітлення через екземпліфікати особливостей процесів переселення, оскільки він містить стислі відомості про активні з кінця ХVІІІ ст. масові переселенські рухи на нашій

території. Тому з його статей дізнаємося, що переселенці йшли на степи, переселенці були з Курської губернії, були смоленські переселенці, на Волго-Дон, Амур...:

ПЕРЕСЕ́ЛЕЦЬ, льця, чол. Те саме, що *переселенець*. – Як пішли *пересельці на Амур*, дак позоставалися від їх наділи (Борис Грінченко, II, 1963, 316); *Спритний осадчий привів йому цілий натовп пересельців із Правобережжя* (Зінаїда Тулуб, Людолови, I, 1957, 47).

ПЕРЕСЕЛÉНЕЦЬ, нця, чол. Той, хто переселився, переселяється на нове місце проживання або переселений куди-небудь. *Ви вже.. не дивитесь і на переселенців, що виставилися з-під своїх наметів і цікаво вас озирють* (Панас Мирний, IV, 1955, 312); *Розмова найбільше крутилася навколо переселенців, які завтра виїжджають із села* (Михайло Стельмах, I, 1962, 13); *Заселяючи Північну Америку, англійці на Атлантичному узбережжі зіткнулися з переселенцями з Франції, Голландії, Іспанії* (Нова історія. Підручник для 8 кл., 1956, 30); **Образно. – А ваші сибірські кедрі – це ж просто казка! Велику, велику ви робите справу з цими переселенцями* (Олесь Донченко, VI, 1957, 455).

ПЕРЕСЕЛÉНКА, и, жін. Жіночий рід до *переселенець*. *Слухає цей гомін Стасикова мати-переселенка, вона ще не зовсім обвиклася в цих краях* (Олесь Гончар, Тронка, 1963, 148) (СУМ VI: 273).

Назва процесу *переселення* – це віддієслівний іменник, що позначає дію за значенням *переселити, переселяти, переселитися* (СУМ VI: 273). Цей ряд дій має як повсякденно-побутове значення, так і соціальне, економічне, політичне, юридичне, історичне тощо (див. нижче різновиди міграції). Якщо в побутовому тлумаченні така діяльність може бути не обтяжена соціокультурним у широкому розумінні відтінком, то в усіх інших оцінна семантика приєднується, бо процес такого переміщення, зміни місця проживання, як засвідчила світова історія та історія українців зокрема, супроводжують значні психологічні переживання (травми, страхи, тривожність тощо [Зінченко 2015]), ідеологічні, суспільно-політичні, соціально-культурні,

етнічні (етногіперідентичність) оцінки, і не завжди позитивні (див., наприклад, також прозові твори відповідної тематики Г. Григоренка (Олександри Судовщикової-Косач), І. Франка та ін.). Але словники прямо не призначені для фіксації цього: вони зорієнтовані на явище, його об'єктивацію, на подання стислої інформації. Утім, екземпліфікати можуть опосередковано свідчити про непрямі соціокультурні оцінки того чи того феномена. Якщо погортати відповідні сторінки СУМу, то саме за цитованими джерелами помітимо, що укладачі словникових статей *Переселення*, *Переселенський*, *Переселятися*, *Переселенець* перебували під (непрямим) тиском ідеології, яка визначала або побутову нейтральну оцінку зазначеного явища, або ж негативну чи позитивну, якщо йдеться не про події з історії українського народу. Пор. такі цитати: <...> *Дід Григорій був небалакучий... Особливо помітно стало це після його невдалого переселення на Далекий Схід у 1907 році* (О. Довженко); *В 1911 р. на Україну повернулося близько 70% переселенців. Переселенська політика царизму зазнала краху* (з Історії УРСР).

Академічне тлумачне джерело зафіксувало станом на 80-ті рр. ХХ ст. дві термінологічні сполуки, пов'язані з процесом 'переселення' – **велике переселення народів** (іст., пересування германських, сарматських, слов'янських племен у I–VII ст., що сприяло падінню Римської імперії та формуванню романо-германських і слов'янських народностей); **переселення народів** (ек., іст., пересування великої кількості людей на значні відстані). За нейтральним поясненням «пересування, результатом якого стало формування <...>» (СУМ VI: 273) приховані долі народів. З відстані часу фахівці можуть лише оцінити наслідки процесу, а не психологічні та ін. травми, яких зазнавали народи.

Оскільки в період СРСР процес масового переселення, як правило, стимулювався чи організовувався державою, то він отримав і відповідне фахове тлумачення: *Переселення – в СРСР здійснюваний Радянською державою планомірний захід по переміщенню населення з густонаселених у малонаселені*

райони. Спрямований на найповніше освоєння природних багатств для подальшого розвитку продуктивних сил країни. Переселення в інші місця здійснюється на засадах добровільності (УРЕ 8: 256). Особам-учасникам такого переміщення дали найзагальнішу кваліфікацію за соціальним ранжуванням: переселенцями можуть бути робітники, службовці, колгоспники, яким держава надає матеріальну допомогу і влаштовує на місцях поселення. Отже, енциклопедичне джерело того часу відбиває державний підхід до переселення, фіксує його позитивну соціально-економічну мотивацію. Утім, за відомостями з історії України знаємо, що не всі акти з переселення мали позитивне заохочення, багато було і примусових, трагічних.

Тому сформувалося дві термінологічні сполуки: *добровільне переселення* і *обов'язкове (примусове) переселення* (депортація, евакуація); диференціюють типи переселень за мотивацією. Наприклад, за «Юридичною енциклопедією», «крім *традиційного сільськогосподарського переселення* [під час проведення століпінської аграрної реформи в Росії. – С.Б.], в роки 1-ї та 2-ї п'ятирічок (1929–37) набуло розвитку *промислове переселення* <...>. У 30–40-х рр. ХХ ст. як каральний захід відбувалися масові *примусові переселення* за дискримінаційною національною ознакою, куркулів тощо. 1944 р. мала місце депортація окремих народів (кримських татар та ін.). У 70–80-х рр. переселення у СРСР здійснювалося згідно з міжреспубліканськими планами, затвердженими РМ СРСР» (Юридич. 5).

У зв'язку з досліджуваною соціальною рефлексивністю поняття «переселення» зауважимо, що тлумачний словник, словник синонімів ставлять лексему *переселення* в один ряд зі словами *переїзд*, *виїзд*, *еміграція*, *в'їзд*, *імміграція*, *вивід* (іст., селян на інші землі); *переселятися* – у ряд зі словами *перебратися*, *перекинутися*, *переметнутися* (розм.), *перекочувати* (розм.), *перенестися* (заст.), *спровадитися* (діал.), *переїхати*, *перевезтися*, *емігрувати*, *іммігрувати* (Бурячок 2: 169). Цей перелік засвідчує, що процес «переселення»

кваліфікують за способами, напрямками здійснення, почасти – з урахуванням усно-розмовних оцінок та асоціацій.

Міграція – мігрант. Лексикографічний портрет «переселення – міграція» ми розпочали з аналізу власне українських номінацій. Суспільно-політичні обставини засвідчили, що на сьогодні в контексті міжнародного правового (демографічного) дискурсу ключовим мало би бути слово *міграція* і відповідно *мігрант* [Слюсаревський 2013: 34 – 35].

Як «чуже», а тому більш нейтральне слово, «міграція» має синоніми *переселенець, переселець, осадчий, поселенець, пожилець, засланець, виходець* та ін. (Бурячок 2: 169) залежно від мети міграції. За «Енциклопедією історії України» є *міграція внутрішня і зовнішня* (еміграція, імміграція), а її причинами й різновидами відповідно є *трудова, політична, освітня, етнічна, релігійна, індустріальна, урбаністична, підготовлена і непідготовлена, суверенна та вимушена, епізодична і сезонна нелегальна (незаконна) міграція, «неврегульована міграція» (irregular migration) – легальна (законна) міграція, врегульована міграція* (ЕІУ: 697). Електронні джерела до латинізму «міграція» додають синонімічні українські (*переміщення, переселення, подорож(і), переїждження, перехід, бродіння*), а також іншомовні відповідники *еміграція* (*переселення, виселення, (примусова) вигнання, екзиль*), *імміграція* (*людей*), *депортація*.

Синонімічний ряд понять «мігрант – переселенець» з розвитком цивілізації, формуванням юридичного міжнародного права, у зв'язку з суспільно-політичними, соціально-економічними процесами розширювався. У сучасній адміністративно-політичній практиці застосовують поняття *мігрант* (з класифікацією на *зовнішній / внутрішній; трудовий, політичний, етнічний, транзитний і зворотний* та інше, *нелегальний (незаконний) мігрант, неврегульований мігрант – легальний (законний) мігрант, врегульований мігрант*), а також *емігрант, іммігрант*, тлумачення яких у радянській лексикографії мало додаткову оцінність, наприклад:

ІММІГРАЦІЯ <...> ‘1. В’їзд чужоземців до якої-небудь країни на постійне проживання. *Імміграції з-за кордону; Імміграція населення*’ (СУМ IV: 20).

ЕМІГРАЦІЯ <...> ‘1. Переселення із своєї батьківщини в іншу країну, зумовлене соціально-економічними, політичними або релігійними причинами’ (СУМ II: 477).

ЕМІГРАНТ <...> ‘Особа, що залишила батьківщину і виїхала в іншу країну для постійного чи тривалого проживання. <...> 3. Збірн. До *емігрант. Відмовившись від політичної боротьби, не зв’язуючись ні з якими запроданцями, яких було дуже багато серед жовто-блакитної еміграції, Олесь з ненавистю засуджував войовниче політиканство українських буржуазних націоналістів* (Радянське літературознавство, 1, 1958, 100)’ (СУМ II: 476).

Як бачимо, тлумачення містять соціокультурний ідентифікатор – «чужий, інший – свій».

× — **біженець**. У текстах української художньої літератури 50-х рр. ХХ ст. засвідчено лексему **біженці** (саме в такій граматичній формі множини лексикографічна історія цього слова починається від фіксації у «Правописному словнику» Г. Голоскевича, як видно із наведеної вище таблиці 1; далі, як це підтверджено там само, реєстри правописних словників подають лише форму однини чоловічого роду – *біженець*). Наведемо приклад словникової статті, що зафіксувала вживання зазначеного іменника в жіночому роді також: **Біженці** *котили на двоколках убогий свій скарб* (Олександр Довженко, *Зачарована Десна*, 1957, 332) (СУМ I: 179); *Поступово веселішають обличчя поранених, згасає жах в очах одеських біженок та їхніх дітей* (Олесь Гончар, *Таврія*, 1957, 415) (СУМ I: 179). Слово має виразну соціокультурну конотацію: ‘Люди, що залишають місце свого проживання під час війни або стихійного лиха’. На відміну від слова «утікач» (СУМ X: 513) (‘Той, хто втікає, втік звідкись’), лексема «біженець» набула спеціалізованого термінологічного значення.

Актуалізувалася вона і зараз, у 2022-му році, адже називає тих, хто шукають порятунку від бойових дій за межами кордонів України. Екземпліфікати у тлумачних словниках мали би відбивати цю історію людей і слів, що їх означають, а також причини переселень різного типу, як-от це засвідчують термінологічні сполуки *екологічні біженці, економічні біженці*.

Переміщення (депортація, репатріація, евакуація) – переміщений (депортований, рапатріант, ВПО, евакуйований). Під впливом міжнародного права (після Другої світової війни) та відповідних термінопозначень в українському юридичному словнику поширилося поняття *переміщені особи*, від англ. *displaced persons*, акронім DP (у трансліті «Ді-Пі»). Цей термін об'єднав, крім представників інших країн і національностей, вивезених із території колишнього Радянського Союзу, понад 4 млн чоловік, з яких 2,4 млн – українці. За відомостями «Енциклопедії історії України», це поняття набуло поширення в роки Другої світової війни: «Переміщені особи – це ті, хто заходами нацистського режиму були вислані з країн свого громадянства або попереднього місця проживання з расових, релігійних чи політичних мотивів або вивезені з метою використання їх як дешевшої робочої сили» [Павленко 2003].

Частина таких осіб здобула статус *репатріантів* (*репатріант, репатріантка* – СУМ VIII: 508), тобто ‘повернених на батьківщину, з поновленням їхніх громадянських прав, військовополонених та цивільних осіб’, тих, то повернувся добровільно у свої етносоціуми, зокрема в Україну, після проголошення Незалежності, а також раніше *депортованих* кримських татар, що відновили проживання на історичних землях Криму.

Коротко з історії слова *депортація*. Воно вживається на позначення насильницького переміщення осіб, явище хоч і відоме в історії українського народу з часів Петра I, утім екземпліфікати СУМу дають скупу інформацію, не маємо тут і додаткових відомостей про масові примусові відселення, які чинив уряд СРСР щодо українців від 20-х рр. XX ст. Саме слово засвідчене в

українському лексиконі від 1943 р. (Кузеля). Проте, у т. зв. офіційній лексикографії, тобто у відомих до сьогодні словниках, фіксується з ідеологічним кліше «у капіталістичних країнах світу» (СУМ II: 245); явище кваліфіковано як ‘особливий вид заслання, що застосовується за кримінальним законодавством Франції з XVIII–XIX ст. і полягає у виселенні політично неблагонадійних до французьких заморських володінь’ (УРЕ 3: 296), пор.: *депортація, депортувати* ‘виселення / висилати за межі держави’ (СУМ II: 244). У проміжку 1947–1970 рр. це слово **не вводилося до реєстрів (!)** орфографічних, перекладних і тлумачних словників української мови. Коли ж у 1989 р. Верховна Рада СРСР засудила депортацію всіх народів колишнього СРСР, зокрема й кримських татар, і вони отримали право повертатися на рідну землю – у Крим як автономну частину України, слово активізувалося у ЗМІ, у загальномовному словнику. Термін же *депортовані особи* (Закон 2) набув поширення відносно недавно.

З переміщенням осіб пов’язане і поняття *репатріація*: 1. Повернення емігрантів на батьківщину з поновленням їх у правах громадянства. *Повернутися на Батьківщину порядком репатріації*. 2. Повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни (СУМ VIII: 508). За даними електронного ресурсу Інституту історії України НАН України, це ‘повернення в країну громадянства, постійного проживання чи походження осіб, які внаслідок різних причин опинилися на території інших держав. Репатріація здійснюється, як правило, на підставі міжнародних угод. Представницька Женевська конференція 1996, що відбулася під егідою ООН та була присвячена міграційним проблемам на теренах колишнього СРСР, запропонувала вважати *репатріантами* осіб, «які з причин економічного, соціального або особистого характеру добровільно переселилися до країни свого громадянства або походження з метою постійного проживання». Отже, важливі ознаки репатріації – вільне волевиявлення та напрям переселень до країни походження чи громадянства [Малиновська 2020].

Чорнобильська трагедія 1986 року актуалізувала увагу до феномена переміщення людей в межах держави і відповідного означення їх у юридично-правовому полі. Таких осіб об'єднало нове поняття-гіперонім **новітні «переміщені особи»**:

– *евакуйовані, відселені особи* ‘особи / громадяни, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи’, ‘потерпілі від Чорнобильської катастрофи’ (Закон 1);

– *депортовані особи* (Закон 2: 72);

– *внутрішньо переміщені особи* (акронім ВПО). Термін зафіксували нормативно-правові акти, закони. За статтею Вікіпедії, це категорія «біженців та вимушених переселенців російсько-української війни», тобто «громадян України, іноземців або осіб без громадянства, котрі були змушені покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту на частині території Донецької і Луганської областей України або окупації Автономної Республіки Крим» (https://uk.wikipedia.org/wiki/Біженці_та_вимушені_переселенці_російсько-української_війни, дата звернення: 21.05.2022). Виник термінологічний ланцюжок «внутрішньо переміщені особи» (ВПО) ← «вимушені переселенці» ← «переселенці». Від 1999 року слово «переселенець» набуло статусу юридичного терміна (Укр.: 72).

Отже, *внутрішньо переміщеною особою* є «громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» (Закон 3).

Зазначене підтверджує наші спостереження, що замість «переселення» більш поширеним стає поняття «переміщення». Нові соціально-політичні та

економічні події в Україні 2014 року актуалізували поняття «переміщена особа», яке тепер заведено вживати стосовно тих, хто вимушений був змінити місце постійного мешкання, перетнувши державний кордон, та опинилися у становищі, подібному до становища біженців, але залишилися під захистом свого уряду; і тих, хто хоча й залишилися в кордонах своїх країн, були вимушені покинути місця свого постійного мешкання або припинити звичайну економічну діяльність через те, що їхнє життя, безпека або свобода опинилися під загрозою внаслідок насильства, збройного конфлікту або внутрішнього безладдя. Цей поняттєвий зміст відбивають енциклопедичні лексикографічні джерела – «Енциклопедія історії України» (2003), «Українська дипломатична енциклопедія» (2004), «Політична енциклопедія» (2011). Але ці відомості неповні, адже узагальнені на основі тих подій в історії, що вже віддалені в часі.

У часи Другої світової війни й нинішньої російсько-української агресії 2022 року актуалізувалася назва *евакуація* '1. Організоване вивезення людей, підприємств, установ та різних матеріальних цінностей з небезпечної місцевості під час війни, стихійного лиха і т. ін.' (СУМ II: 452).

Серед найбільш пам'ятних для сучасних поколінь є евакуація-переселення, пов'язана з техногенною та екологічною катастрофою в Україні – на ЧАЕС 26 квітня 1986 р. Актуалізувалося це слово й у 2022 році. Сьогодні у Вікіпедії можемо прочитати: «Евакуація населення України – вимушені заходи з метою порятунку людей через військову агресію Росії, розпочату 24 лютого 2022 року» (https://uk.wikipedia.org/wiki/Евакуація_населення_України; дата звернення: 21.05.2022).

Отже, моделювання лексикографічного портрета «переселення – міграція» за словниковими та довідково-енциклопедичними, юридично-правовими джерелами засвідчує, що уживання понять *переселенець* / *переселенка* / *переселення*, і соціально-політичний, соціально-культурний контекст цього виразного явища в історії України, в історії відстоювання національно-політичної ідентифікації України як держави потребує

відображення їх у сучасних українських словниках. Історія реєстрів загальномовних словників та енциклопедій – це історія не лише когнітивно-дискурсивного поступу соціуму, але й соціальних рефлексій щодо певних вагомих феноменів.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Бурячок – Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Головащук, С. І. та ін. (2000). *Словник синонімів української мови: у 2 т.* Київ: Наукова думка.

Дуб. – Дубровський, В. Г. (1918). *Словник московсько-український*. Київ: Рідна мова.

Закон 1 – Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», 1991. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text> (дата звернення: 14.01.2025).

Закон 2 – Закон України «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою», 2014. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1223-18#Text> (дата звернення: 14.01.2025).

Закон 3 – Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 14.01.2025).

Кузеля – Кузеля, З., Рудницький, Я., Маєр, К. Г. (1943). *Українсько-німецький словник*. Лейпциг.

МНС – Желеховский, Є., Недільский, С. (1886). *Малоруско-німецький словар*: У 2 т. Львів.

Сл.Гр. – Грінченко, Б. (ред.). (1905–1907). *Словар української мови: в 4 т.* [https://r2u.org.ua/data/Словарь%20української%20мови%20\(1907-1909\).pdf](https://r2u.org.ua/data/Словарь%20української%20мови%20(1907-1909).pdf) (дата звернення: 15.01.2025).

СУМ – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

Україн. – Мисик, Л. В. (1999). *Українсько-англійський словник правничої термінології*. Київ: Юрінком Інтер.

УРЕ – Бажан, М. П. (голов. ред.). (1974–1985). *Українська радянська енциклопедія: у 12 т.* Київ: УРЕ.

Юридич. – Шемшученко, Ю. С. (голова редкол.). (1998). *Юридична енциклопедія: у 6 т.* Київ. <http://leksika.com.ua/legal/> (дата звернення: 14.01.2025).

ЛІТЕРАТУРА

Зінченко, О. С. (2015). Теоретичні засади дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 4(29), 47–53.

Малиновська, О. А. *Репатріація*. <http://www.history.org.ua/?termin=Repatriatsiia> (дата звернення: 23.04.2020).

Павленко, М. І. (2003). Біженці та переміщені особи. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ. http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischeni (останній перегляд: 23.04.2020).

Слюсаревський, М. М., Блінова, О. Є. (2013). *Психологія міграції*. Кіровоград.

В. В. Грещук, В. В. Грещук

МОЖЛИВОСТІ ТА ЛІНГВІСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА СЛОВНИКА «ГУЦУЛЬСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ТА ФРАЗЕМІКА В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ МОВІ»

Новим явищем у сучасній лексикографії є словники діалектної лексики та фраземіки в художній мові. Першою і поки що єдиною лексикографічною працею такого типу, принаймні в славістиці, став словник «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові» (ГДЛФ). Він докорінно відрізняється від традиційних словників діалектної лексики корпусом опрацьованих реєстрових лексичних і фраземних одиниць, технологією лексикографічної інтерпретації зібраного матеріалу, структурою словникової статті та обсягом її інформативності, що своєю чергою значно розширило його евристичний потенціал і можливості.

Реєстр лексичних діалектних одиниць зазначеного словника містить не всі гуцульські діалектні слова, але лише ті, які використані в художніх текстах. Однак це не означає, що він повторює тільки частину традиційного словника діалектної лексики. Річ у тім, що велика кількість гуцульських діалектних слів із різних причин не потрапила до переліку діалектних слів у наявних діалектних словниках, проте засвідчені в художніх текстах, і вони ввійшли до реєстру нового словника. Важливо ще й таке: «Питальники для збирання територіально обмеженої у функціонуванні лексики для діалектних словників зазвичай зорієнтовані на субстантиви, ознакова діалектна лексика до вивчення залучається принагідно, тому в традиційних діалектних словниках найкраще опрацьовано іменники, а прикметники, дієслова, прислівники значно слабше. Потреби художнього осмислення дійсності сприяють збалансованому освоєнню різночастиномовних діалектизмів, тому в реєстрі словника певного діалекту в

художній мові більш рівномірно відбито частиномовну належність діалектних слів [Грещук 2019: 7].

Структура словникової статті традиційного словника діалектної лексики обмежена фіксацією діалектної лексичної одиниці, її семантичної характеристики, в багатьох випадках підкріпленої поданням вужчого чи ширшого висловлювання, яке унаочнювало значення, та зазначенням деяких граматичних ознак. Натомість у згаданому словнику детальна семантична характеристика реєстрового слова теж є, тільки вона ґрунтується лише на тих семантичних виявах, які освоєні мовою художньої літератури. Семантичні простори словникових статей в традиційних гуцульських діалектних словниках та в словнику гуцульської лексики в художній мові не конгруентні, в якомусь сегменті вони пересікаються, однак у більшій частині, особливо, якщо йдеться, про багатозначні лексеми, – відмінні.

Загалом же структура словникової статті у ГДЛФ посутньо відрізняється від статей у традиційних словниках діалектної лексики, оскільки вона зумовлена завданнями, цілями, і призначенням, встановленими згаданою лексикографічною працею. «Для мовознавства вкрай необхідними є відомості про сегмент лексики кожного діалекту, освоєного літературною мовою, про тематичні групи діалектної лексики, інкорпорованої художньою мовою, та її обсяги, про ведення діалектного слова в художній текст як різновид контакту між діалектною і літературною формами мови, про функції діалектизмів у художніх текстах і т. ін. Інформацію щодо зазначених проблем <...> і подає словник мови діалекту в художній мові» [Грещук 2019: 8].

Словникову статтю у зазначеному словнику відкриває з'ясування лексичного (-их) значення (-ень). Із погляду розширення можливостей для подальших лінгвістичних студій не менш важливою є ілюстративна частина в статті. Вона побудована як множина контекстів усіх авторів, які у своїх художніх творах уживали реєстрове слово в такому значенні. Крім того, що екземпліфікація унаочнює, підтверджує семантику діалектизму, вона водночас

уможлиблює встановлення попиту кожного автора, зокрема, і художньої мови в цілому на таке значення діалектної лексичної одиниці та окреслює межі її функціонування в літературних текстах. Аналіз семантики діалектизмів дає змогу визначити лексико-семантичні й тематичні групи гуцульської діалектної лексики, використаної авторами художніх текстів для реалізації творчих задумів, і з'ясувати конкретизовану потребу художньої мови в таких функційно-естетичних елементах.

Загалом же реєстр аналізованого словника відкриває його нові можливості в тому сенсі, що він значно збагачує гуцульський лексикон такими діалектними лексичними одиницями, які ще не були зафіксовані дотеперішніми словниками, а отже, помітно розширює умовно зведений довідник з семантики лексичних та фраземних діалектизмів. Зайве говорити про важливість для сучасного українського мовознавства і діалектології, зокрема, наукового осмислення новооприятлених явищ, доповнюючи джерельну базу досліджень у ділянці гуцульської семасіології. Водночас матеріали словника поглиблюють і поліпшують його практичне значення, яке виявляється в тому, що матеріали цієї лексикографічної праці стануть незамінним поради́ником і помі́чником для пересічного читача художніх творів на гуцульську тематику, для редакторів і видавців літературних текстів про Гуцульщину, для краєзнавців, культурологів, етнологів.

В Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України визріла ідея створення великого фундаментального гуцульського словника. Одна з ініціаторів такого задуму, співавтор та відповідальний редактор словника «Гуцульські світи. Лексикон», зазначила: «Створення великого гуцульського словника – справа важлива й необхідна <...> Лексикон «Гуцульські світи» – лише спроба показати багатогранність гуцульського слова, його «інакшість», але водночас спорідненість з усім українським світом. Лексикон – лише фрагмент, дешиця роботи над більшим лексикографічним задумом. Властиво, лише пробна книга деяких його аспектів» (Хобзей 2013: 14) і висловила

сподівання на співпрацю багатьох поціновувачів гуцульського слова та його дослідників. Матеріали словника ГДЛФ становлять підґрунтя джерельної бази великого гуцульського словника в ділянці лексикографічного опрацювання функціонування гуцульської діалектної лексики та фраземіки в художніх текстах, у художній мові, її семантичних та естетико-образних вимірів.

У контексті можливостей і лінгвістичної перспективи ГДЛФ необхідно констатувати, що його поява засвідчила формування нового об'єкта мовознавства. А. Загнітко у рецензії на нього зауважив: «Аналізований словник розширює простір науковоорієнтованих лексикографічних праць, оскільки в ньому відбито концептуальне бачення самого автора ідеї В. Грещука, укладачів до питання взаємодії літературної мови та її територіальних діалектів, напрямків і тенденцій їх взаємопроникнення. Не менш важливим є те, що словник репрезентує сформований і/чи створений об'єкт нового лінгвістичного зразка, що в одному зі своїх виявів подає певний простір загальномовної картини світу, де територіальні діалекти постають не відокремленою, маргінальною величиною, а функційно навантаженим складником» [Загнітко 2021: 343].

Проблема взаємодії діалектного мовлення, мови художньої літератури і літературної мови не нова, що вказує і на її значущість. Матеріали ГДЛФ кардинально збагачують лінгвістичні технології розв'язання проблеми взаємозв'язку й взаємодії гуцульського говору, художньої і літературної мов, оскільки семантичні характеристики реєстрових слів і, особливо, ілюстративна частина – це своєрідний звід прикладів безпосереднього контактування територіально обмежених у функціонуванні гуцульських лексичних і фраземних одиниць із загальнонаціональним літературностандартним мовним середовищем. Він дає змогу відстежити саму «механіку» введення діалектизму в мову художнього тексту, визначити особливості входження іншосистемної (говіркової) діалектної одиниці в літературнонормативну лексико-семантичну, фраземну, стилістичну системи, і на цих засадах виявити типологію зв'язків

гуцульського діалекту й мови української художньої літератури. Вона охоплює чотири типи співдії гуцульського діалекту та української художньої мови. Перший із них характеризується окремими вкрапленнями знакових гуцульських діалектних слів і фразем, як, наприклад, у повісті О. Гончара «Маша з верховини». Другий тип репрезентують ті художні тексти, у яких в канву літературної мови інкрустовано стилізоване під гуцульську говірку мовлення персонажів. Найкраще цей тип ілюструє й засвідчує мова повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Третій тип, як і попередній, має всі ознаки літературно-діалектної диглосії, проте специфікою його є те, що літературною мовою в художніх творах такого типу є західноукраїнський варіант, сформований на підґрунті південно-західних говорів, в тому числі й гуцульського, а тому, попри значну насиченість діалектизмами, немає великого контрастного протиставлення мови персонажів і авторської мови, оскільки низка гуцульських одиниць, діалектних із погляду норм сучасної української літературної мови й наддніпрянського різновиду літературної мови ХІХ ст., для галицького варіанта були нормативними. Добре цей тип відбиває мова прози Марка Черемшини. Четвертий тип заманіфестований художніми текстами, у яких за літературну мову править гуцульський говір, тобто і в мові персонажів, і в авторській мові письменник послуговується гуцульською говіркою, пор. мову роману П. Шекерика-Доніківа «Дідо Иванчік» [Грещук 2019: 15–23]. Це напрацювання слугувало основою для створення типології зв'язків територіальних діалектів і мови української художньої літератури [Грещук В., Грещук В. 2015: 18–30]. Масив матеріалу ілюстративної частини словникових статей, встановлена типологія дають змогу значно поглибити аналіз взаємодії діалекту, мови художньої літератури та літературної мови, піднести його на якісно вищий рівень.

Словник ГДЛФ дає новий імпульс до розв'язання деяких питань лінгвокультурологічних та лінгвокогнітологічних студій. Йдеться, зокрема, про моделювання мовних картин світу, але не загальнонаціональних, а

регіональних, які відбивають особливості й специфіку світобачення й світовідчуття певних етнографічних груп. «Субстрат регіонально-діалектної картини світу становить говір як мовно-територіальне утворення, що характеризується переважною частиною, спільною з літературним стандартом, та низкою різнорівневих мовних одиниць, властивих тільки цьому говору, або йому та іншим, які межують з ним. Однак специфіка регіонально-мовної картини світу визначається саме діалектними мовними формами, оскільки вони називають реалії позамовної дійсності, для яких не знадобилось найменувань у загальнонаціональній мові поза діалектним ареалом» [Грещук В., Грещук В. 2018а: 30]. Словникові статті, матеріали словника ГДЛФ уможливають моделювання гуцульської мовної картини світу крізь призму української художньої мови. Перші напрацювання в цьому аспекті засвідчили їх евристичність, здатність одержувати нові знання, виявляти невідомі раніше властивості, закономірності. Так, аналіз фрагмента гуцульської мовної картини світу в ділянці лексичних компонентів концепту *гора* в художній версії продемонстрував помітну відмінність її від аналогічного фрагмента української мовної картини світу поза межами Гуцульщини, яка виявляється у різному категоризуванні позамовної дійсності. Мовний світ поліщуків, подолян, слобожанців, степовиків не засвідчує деталізації, конкретизації значення слова *гора*, натомість «в текстах української художньої літератури гуцульська мовна картина світу в аналізованому сегменті репрезентована низкою лексем *гора*, *грунь*, *кичера*, *китиця*, *магура*, *малява*, *голиця*, *горгани*, кожна із яких у семантиці фіксує ознаки, значущі для життєдіяльності горян, але індиферентні для пересічного українця з рівнинної частини України. Крім того, гуцульська картина світу в українській художній мові збагачена низкою образних компонентів, зумовлених використанням аналізованих діалектизмів в літературних текстах, у художніх компаративних сполуках, в поетичних метафорах» [Грещук В., Грещук В. 2018б: 14].

У моделюванні мовної картини світу гуцулів особливу функцію відіграють етнографізми. Лексикографічно опрацьовані в ГДЛФ етнографізми із ремаркою *етн.* є носієм і джерелом важливої етнокультурної та лінгвокогнітивної інформації. Так, стаття *гачі* інформує про семантичні нюанси цього етнографізму, про важливість його денотата в життєдіяльності гуцулів, про що свідчить і частота використання цієї номінативної одиниці в художній мові – рідко хто з авторів творів на гуцульську тематику обходиться без цього діалектизму. На помітну роль у формуванні гуцульської мовної картини світу вказує також його залучення до творення гуцульської діалектної фраземіки, пор.: *богач без гач* ірон. 'щедрий', *в гачі вбрати* 'перехитрити', *єк Гершкові гачі* ірон. 'мудрий', *накласти повні гачі* зневажл. 'дуже злякатися', *наробити в гачі* зневажл. 'перелякатися', *трясти гачами* зневажл. 'лякатися, боятися, тремтіти' (ГДЛФ 2019: 207–209). Інтерпретовані етнографізми у словнику репрезентують широкі тематичні пласти гуцульської лексики, зокрема назви одягу, взуття та прикрас, назви страв, їжі, назви географічних об'єктів, назви житлових і господарських приміщень, їх частин, видів господарської діяльності, знарядь праці, предметів побуту, назви, пов'язані з гуцульським народним мистецтвом, назви міфологічних істот, обрядову лексику [Грещук В., Грещук В. 2015–2016: 75–81].

Методологія й лексикографічна технологія, втілені під час створення словника ГДЛФ, можуть слугувати також взірцем, еталоном створення словників інших діалектів, які освоєні мовою української художньої літератури. Правда, тут треба брати до уваги те, що діалекти різняться ступенем їх використання в художній мові, «Зрозуміло, – що словник лексики, наприклад, надсянського діалекту в художній мові неможливий, – зазначено в передмові до ГДЛФ, – оскільки художніх текстів, які засвідчують використання такої лексики, практично немає. Інша річ гуцульський діалект. Як один із найкolorитніших, він має давню традицію використання й найбільш засвідчений з-поміж інших діалектів у художній мові, тому гуцульська

діалектна лексика, абсорбована мовою художньої літератури, найперше має бути лексикографічно опрацьована. З українських діалектів південно-західного наріччя перспективи словникового освоєння їх лексики в мові художньої літератури мають ще наддністрянський та бойківський діалекти, почасти покутський завдяки передусім творчості В. Стефаника» [Грещук 2019: 7].

Теоретико-практичні напрацювання в царині лексикографічного дослідження гуцульського говору в українській художній мові, втілені в ГДЛФ, відкривають перспективи для реалізації ще одного лексикографічного проєкту – створення словника діалектної лексики та фраземіки певного діалекту якоїсь мови у іншій художній мові, наприклад, гуцульського діалекту в мові польської художньої літератури. Щобільше, для цього маємо вже низку досліджень, які можна розглядати як своєрідну постановку проблеми. Так, ще в 1992 році опублікована солідна монографія Марії Бжезіни «Гуцульська стилізація» [Brzezina 1992], в якій проаналізовано використання гуцульських діалектних слів у польській художній літературі і фольклорі. Особливу цінність має їх характеристика у формі словникових статей із паспортизацією чотиристакількадесятьох реєстрових слів, використаних різними авторами, згрупованих у тематичні й лексико-семантичні групи. Їх можна розглядати як попередні підготовчі матеріали до безпосереднього укладання словника «Гуцульської діалектної лексики та фраземіки в польській художній мові». На жаль, сюди не потрапив корпус гуцульських лексичних діалектизмів, вжитих у відомій тетралогії С. Вінценза «На високій полонині», картотека якого, на думку дослідниці, у стосунку до картотеки таких же діалектних одиниць всіх інших авторів польських текстів на гуцульську тематику «становить ніби пасмо Чорногори на тлі менших верхів. Менших, бо і окремі твори були набагато менші за обсягом і самі письменники були часто меншого рангу. <...> Для майбутнього мовознавця-«вінцензолога» теперішня монографія може становити тло для порівняння» [Brzezina 1992: 8–9]. Якоюсь мірою цю прогалину може заповнити студія М. Лесюка, в якій проаналізовано

гуцульський діалект у повісті С. Вінченза «Звада» [Lesiuk 2005]. Маємо також порівняльну характеристику вживання гуцульського діалекту в українській і польській художніх мовах, в якій звернено увагу на феномен використання гуцульського діалекту в художніх текстах, писаних іншою мовою, та встановлено спільне й відмінне у функціонуванні гуцульського діалекту в обидвох художніх мовах [Грещук 2012]. Оприлюднено вже й думку про необхідність такого словника: «Укладання словника «Гуцульська діалектна лексика в польській художній мові» стало би добрим доповненням до нашого Словника. Сердечно запрошуємо польських колег до співпраці» [Грещук 2017: 100].

Таким чином, поява словника ГДЛФ засвідчує нові можливості та лінгвістичну перспективу в дослідженні української мови в її територіальних виявах і функціонуванні. Вони стосуються істотного розширення довідника з семантики гуцульських лексичних та фраземних діалектизмів, оскільки словник містить багато словникових статей, в яких вперше лексикографічно інтерпретовано ті чи інші діалектні одиниці, а отже, суттєво збагачено джерельну базу різноаспектних студій в ділянці діалектної лексики та фраземіки. Із цього випливає також значущість словника як неоціненого джерела матеріалів для великого фундаментального словника гуцульських говірок.

Нові горизонти для подальшого мовознавчого й літературознавчого дослідження відкриває й комплексне опрацювання сегмента гуцульської діалектної лексики та фраземіки, освоєного українською художньою мовою, як особливий новостворений об'єкт наукового осмислення.

Матеріал словника, завдяки фіксації у величезному за обсягом масиві контактування, співдії діалектної та літературнонормативної одиниць у межах одного тексту, уможлиблюють якісно вищий рівень аналізу проблем зв'язків і взаємодії гуцульського говору, мови української художньої літератури та української літературної мови.

Нові можливості словника пов'язані також з евристичністю його словникових статей, які дають змогу простежити розгортання семантичного простору кожного реєстрового діалектного слова в парадигматичному, словотвірному, синтагматичному та образотворчому напрямках, а це своєю чергою є основою моделювання регіональної гуцульської мовної картини світу крізь призму української художньої мови.

Нарешті, досвід створення словника ГДЛФ може слугувати моделлю, зразком для підготовки аналогічних словників інших говорів української мови в українській художній мові, а також словника «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в польській художній мові».

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ГДЛФ-2019-2023 – Грещук, В. (відп. ред.). (2019–2023). *Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові. Словник: у 2 т.* (т.1, с. 584; т.2, с. 468; додаток «Онімна лексика», с. 404). Івано-Франківськ: Місто НВ.

ЕтСл-1985 – Мельничук, О. С. (гол. ред.). (1985). *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* (т.2: Д – Копці, с. 570). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Грещук, В. (2019). Передмова. *Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові. Словник: у 2 т.* / Відповідальний редактор Василь Грещук. Т. 1 (с. 3–39). Івано-Франківськ: Місто НВ.

Грещук, В. (2012). Гуцульський діалект в українській та польській художніх мовах. *Aktualne problemy językoznawstwa słowiańskiego* (s. 93–102). Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.

Грещук, В. (2017). Гуцульська діалектна лексика і фраземіка в українській художній мові: лексикографічне опрацювання. *Slavica Wratislaviensia* CLXIV (s. 91–101). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Грещук, В., Грещук, В. (2015). *Діалектне слово в тексті та словнику*. Івано-Франківськ: Місто НВ.

Грещук, В., Грещук, В. (2015–2016). Етнографізми в словнику «Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові». *Етнос і культура*, 12–13 (с. 75–82). Івано-Франківськ.

Грещук, В., Грещук, В. (2018а). Мовна картина світу гуцулів крізь призму художньої мови. Полонина. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*: зб. наук. праць (с. 28–38). Дрогобич: Посвіт.

Грещук, В., Грещук, В. (2018б). Мовна картина світу гуцулів крізь призму художнього тексту. Гора. *Українознавчі студії*, 19 (с. 5–16). Івано-Франківськ.

Дзендзелівський, Й. О. (1969). *Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі*. Київ: Наукова думка.

Загнітко, А. (2021). Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові. Словник: у 2 т. Відповідальний редактор Василь Грещук. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2019–2020. Т.1. 584 с. Т.2. 468 с. *Славистика. Slavic studies* XXV/1 (с. 340–352). Београд: Славистичко друштво Србије. Филолошки факултет Университета у Београду.

Скаб, М. (2008). *Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери*. Чернівці: Рута.

Хобзей, Н. (2013). Слова з гуцульських світів. *Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш. Гуцульські світи. Лексикон* (с. 7–14). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Brzezina, M. (1992). *Stylizacja huculska*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych. Kraków.

Łesiuk, M. (2005). Huculska gwara w powieści Stanisława Wincenza Zwada. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 19–20 (s. 336–347). Warszawa.

Л. І. Дідун

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З ЕТНОКУЛЬТУРНОЮ СПЕЦИФІКОЮ В ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ АКТИВНОГО ТИПУ

Фразеологію називають мовним багатством, що є важливим маркером національно-культурної ідентичності українців. Фразеологізми з етнокультурною специфікою як сегмент мовної картини світу мають відбиття в низці фразеологічних та тлумачних словників і незмінно перебувають у колі дослідницької уваги. Важливим складником фразеологія є у тлумачному словнику активного типу (далі – Словник), над яким від 2021 року працює колектив відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України під керівництвом проф. Є. А. Карпіловської. Словник продовжує традицію академічної тлумачної лексикографії та має завданням представити оновлене актуальне лексичне ядро сучасної української мови. Адже словник такого типу – активний – покликаний не лише тлумачити слова, а й допомагати мовцеві в активному відтворенні лексики відповідно до граматичних, фонетичних та стилістичних особливостей уживання слів [Тараненко 2004: 13]. Надійним підґрунтям для роботи над Словником є академічні тлумачні та фразеологічні словники. Як особливо вагомі праці національної лексикографії, вони найбільш повно і всебічно відображають багатство мови в певний період її розвитку. Лексико-фразеологічну скарбницю як неперевершене досягнення українського словникарства містить «Словник української мови» в 11 томах (1970–1980; далі – СУМ), який є методологічним підґрунтям для створення багатьох лексикографічних праць та надійною основою для розробки як реєстру, так і структури словникової статті. «У ньому відпрацьовано теоретичні та практичні принципи параметризації словникового складу літературної мови: закладені авторським колективом базові засади створення словникового реєстру,

структурування словникових статей різного типу і сьогодні є актуальними для формування різноманітних за жанрами та структурою, лексичним наповненням словників, є визначальними для безперервного розвитку національної лексикографії» [Дідун, Козирєва 2021: 55]. Тож Словник є гідним продовженням традицій академічної тлумачної лексикографії та має завданням показати стан українського активного лексикону та фраземікону початку XXI ст. Основою для Словника слугують реєстри вже опублікованих словників та поповнювана картотека опрацьованих текстів різних сфер уживання української мови насамперед на початку XXI ст. Базовими для роботи з фразеологічними одиницями (ФО) у Словнику та для їх порівняння з уже кодифікованими стійкими сполуками є «Фразеологічний словник української мови» у 2 книгах (1993; далі – ФСУМ) та однотомний «Словник фразеологізмів української мови» (2003; далі – СФУМ).

Фразеологічний масив мови є важливим складником лексикографічних праць і потребує особливої уваги під час їх укладання. У низці академічних тлумачних та фразеологічних словників кодифіковано значний обшир фразеологічної картини світу українців, подано коло лексики і фразеології, пов'язаної з традиційним народним життям – дозвіллям і святами, звичаями, обрядами, реаліями народного побуту, українською етносимволікою. Зокрема лексика та фразеологія з етнокультурною специфікою можуть виступати окремим об'єктом лексикографування. Так, сталі фразеологізовані словосполучення етнокультурного змісту разом із лексикою, що має різноманітний етнокультурний підтекст, включені до словника-довідника В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» (2006). Дослідник вважав продуктивним лексикографічний опис мовних одиниць, семантика яких має глибинні етнокультурні нашарування (Ж: 3).

У дослідженні зосередимо увагу на фразеологізмах з етнокультурною специфікою в тлумачному словнику активного типу, які реалізують накопичений у свідомості української спільноти культурний досвід.

Актуальність розгляданого питання впливає з трактування фразеологізмів з етнокультурною специфікою як вербального маркеру національно-культурної ідентифікації соціуму та уваги до розробки концепції їх лексикографування у тлумачному словнику активного типу.

У передмові до фразеологічного академічного одностомника зазначено, що оформлення реєстрової одиниці становить одне із складних питань укладання фразеологічного словника (СФУМ: 5). Структура словникової статті нового Словника містить наголошене реєстрове слово, його граматичну та стилістичну характеристику, тлумачення та паспортизовану ілюстрацію. У структурі словникових статей зону стійких словосполучень розпрацьовуємо після характеристики лексичних значень слова. Відображаємо варіантність компонентів. Фразеологізми розміщуємо при реєстровому слові з урахуванням опорного компонента одиниці. При повнозначних реєстрових словах, що не є опорними компонентами фразеологізмів, подаємо відсилання на опорне слово. Якщо опорним є дієслівний компонент, то спершу фіксуємо його у формі недоконаного виду, а форму доконаного відокремлюємо скісною лінією (якщо більш уживаною є форма доконаного виду, то пріоритет надаємо їй). Наприклад, фрагмент робочих матеріалів словникової статті з реєстровою одиницею *пара* із зоною стійких словосполучень: **па́ра**¹, -и, ж. 1. Два однорідних або однакових предмети, що вживаються разом і складають одне ціле або комплект. *Марія чим має кормить його [порося], і за пару неділь уже підсвинок* (У. Самчук, Марія, 2001, 61); *Коровайниці мують руки і ту воду дві жінки несуть на тік, говорячи: «Скільки пар рук мили, щоб стільки пар наш Івашко волів мав»* (Сіверянський літопис, 2017, № 1–2, 265); *Це добре видно на прикладі дієслів доконаного та недоконаного виду: дуже рідко вдається обійтися однією статтею для пари дієслів, як це традиційно роблять у словниках* (Лексикографічний бюлетень, 2015, вип. 24, 91). ♦ **В па́рі**, зі сл. прожі́ти. *Подружжям, разом. І хоч із тобою прожили в парі цілісіньке, вважай, життя, ти й досі таки з іншого тіста, яке ото я печеним та вареним*

їм, подеколи стільки їм, що з горла лізе, а ніколи ситим не буваю, – і чого б то воно так велось і ведеться у нас, Мартохо? [Є. Гуцало, Позичений чоловік, Твори в 5 т., 1997, т. 3] (О. Важеніна, Авторська трансформація загальнонародних фразеологізмів..., 2018, 226). ♦ **Всякої тварі по парі**. Про різноманітний склад групи людей, спільноти та ін. *І, значить, наспіла пора брати всякої тварі по парі. Насамперед стали підступати до корабля, слідом за людьми, всякі домашні птахи – півень та курка, качка та качур, гуска та гусак, індичка та індик* [Є. Гуцало, Позичений чоловік, Твори в 5 т., 1997, т. 3] (О. Важеніна, Авторська трансформація загальнонародних фразеологізмів..., 2018, 241). – Вислів походить з біблійної історії про Всесвітній потоп і Ноїв ковчег, в якому заради порятунку було зібрано кожного виду тварини по парі чоловічого і жіночого роду. ♦ **До пари кому**. Відповідний кому-н. *Марта взагалі надзвичайно розумна жінка, у справах всі нюанси прораховує, а те, що в особистому житті – невиправно наївне й довірливе теля, так тому їй до пари Макар* (Люко Дашвар, РАЙ.Центр, 2009). ♦ **Крадена пара**. Про чоловіка та жінку, які перебувають у позашлюбному зв'язку, у цивільному шлюбі; син. кохánці. *Інша, звісно, вже давно б когось та підпустила до себе (хіба мало тіней у садах місячної ночі!) та й доцвітала б собі тихцем у краденій парі* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 354). ♦ **На пару**. Разом, удвох з ким-н. – *Я можу з'їхати! – образився Макар. – Лишайтеся на пару, патріоти. Не жартував. Почервонів. Підхопився з килима, заходився речі у рюкзак кидати* (Люко Дашвар, РАЙ.центр, 2009). ♦ **Не пара кому**. Хтось не підходить кому-н. – *Гнате. Як ти собі хоч, а Марія тобі не пара* (У. Самчук, Марія, 2001, 23). Словникова стаття також може містити довідкову частину, історико-культурний коментар про позначувані реєстровим словом або словосполученням реалію, явище, особу (див. напр. ФО *всякої тварі по парі*).

Джерельна база Словника відображена текстами різного стилістичного спектру кінця XX – початку XXI ст. Це твори художньої літератури, питомі та переклади, публіцистика, тексти засобів масової інформації, наукова, довідкова,

навчальна література, інтернет-комунікація. Для ілюстрування стійких сполук на позначення важливих реалій української етнокультури залучаємо передусім художні твори та етнографічні, історичні, культурологічні тексти, мемуари. Наприклад: «Місяцелік. Український народний календар» (1993) та нариси-дослідження «Святвечір» (1994) В. Т. Скуратівського; науково-популярні видання «Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст.» (1999) Г. В. Самойленка, «Битви за українські землі» (2010) В. Потоцького, «Міфи Київської землі та події стародавні» (1989) О. Знойка; нариси з історії О. Добриці «Князі чернігівські» (1992), «Історія Остерщини» (1998) О. Бузуна; журнал «Сіверянський літопис»; есе С. П. Реп'яха «Тарасові сліди. Марево» (1993); навчальний посібник О. В. Ковальчука «Українське народознавство» (1994); монографію О. М. Пошивайла «Етнографія українського гончарства: лівобережна Україна» (1993); етнографічний нарис Олексі Воропая «Звичаї українського народу» (2009) та багато інших. З цих та інших джерел ми черпаємо ілюстрації, наприклад, до таких лексем, як *гаївка, мавка, маківка, макітра, маковій, макогін, Макоша, макорженик, медовуха, медівник, Масляна; Меланка* тощо; фразеологізмів та паремій, наприклад: *хоч греблю гати, золоте гілля росте, на сухій гілляці повісити, гіркіший редьки гіркої, заплакати слізьми гіркими, глуха тетеря, по гамалику заробити, з гіркотою в серці, гірше реп'яха причепитися, і гадки не мати, одержати гарбуза, як у глинисько, передати куті меду, як маківка, мавський (русальний) тиждень, як по маслу, товкуций Марко, буде, як буде, а ти Марку грай, як макогін на ночви, покірне телятко дві матки ссе, прийде Ілля – наробить гнилля* тощо.

Різноманіття джерельної бази розкриває ще один аспект – можливість виявляти ФО, що не кодифіковані опорними академічними фразеологічними словниками, та фіксувати їх у процесі роботи над Словником. Таким чином фразеологічний ряд доповнюється модифікованими та авторськими одиницями. Так, Є. А. Карпіловська зазначила, що опрацювання текстів для картотеки «дає

змогу виявити чималу кількість стійких сполук різної формально-семантичної будови й з різними функціями, які не ввійшли до корпусів нормативних академічних тлумачних і фразеологічних словників» [Карпіловська 2023: 123]. Наприклад, до ФО *загнати (завести) / заганяти (заводити) в [тісний, глухий] кут (у безвихідь)* (ФСУМ І: 303), зафіксованої в академічному фразеологічному двотомнику, додані фразеологічні деривати та варіанти, представлені в матеріалах до Словника у збірнику наукових праць «Лексикографічний бюлетень»: *вїбратися з глухого кута* – знайти вихід зі скрутної, безвихідної ситуації, становища; *ант. завести в глухий кут. Обрання Майї [Маї] Санду президенткою Молдови її громадяни сприйняли як шанс вибратися з цього глухого кута* [складної ситуації у Молдові] (Радіо Свобода. Точка зору, 11.02.2023) [Карпіловська 2023: 123] та *заганяти (заводити) / загнати (завести) в глухий (тісний, сліпий) кут кого* – поставити кого-н. у скрутне, безвихідне становище; *син. заганяти (зводити) / загнати (звести) на слизьке. В умовах тодішньої жорстокої політичної і літературної боротьби такому чутливому ліричному поетові, як Сосюра, не було місця. Його загнали в сліпий кут* (Українська літературна газета, 14.02.2013) [Сніжко 2024: 187–188]. Фразеологічний ряд розширює іменниковий фразеологізм *глухий кут* – складна, безвихідна ситуація. *Була готова відкласти будь-яку справу, щоб їм допомогти: проглянути текст статті чи монографії, обговорити наукову проблему та черговий глухий кут, запропонувати нову тему чи ідею...* (У пошуках гармонії мови, 2020, 72).

Матеріальне й духовне в етнокультурі тісно переплетене. Обряди, наприклад, дуже часто вимагають використання тих чи тих предметів у ході їх проведення. Назва такої реалії може виступати прототипним компонентом фразеологізму з виразним національно-культурним значенням, який долучаємо до реєстру Словника. Наприклад, одиниця *розбити (побити) глек (глека, горищик, горищика, макітру і т. ін.)* ‘1. Розірвати, порушити дружні стосунки; посваритися. 2. Розірвати сімейні узи; розлучитися’ (ФСУМ ІІ: 743–744). У

традиційно-побутовій культурі українців здавна використовувався глиняний посуд й описані різні маніпуляції з ним в обрядових діях, зокрема у весільній, календарній обрядовості, магічній практиці наших предків. У такому посуді з природного матеріалу – глини – готували або подавали святкові обрядові страви (узвар, кашу (яку готували на хрестини), кутю, коливо, набирали непочату воду для магічної практики тощо). О. М. Пошивайло у монографії «Етнографія українського гончарства: лівобережна Україна» (1993) пише, що «гончарство – найдавніше ремесло, нероздільно пов'язане з такими визначальними категоріями буття, як земля (глина) і вогонь» [Пошивайло 1993: 34]. Тож глиняні вироби для обрядів наділялися сакральністю, цінувалися нашими предками як необхідні в повсякденному побуті речі і як незмінні атрибути обрядодій. Такий посуд берегли й тримали на кращому місці мисника, але також його могли спеціально розбивати на знак осудження, наприклад, у весільній обрядовості, або під час ворожіння. Тож биття глиняного посуду трактується також і як ритуально-магічна дія. Зауважимо, що в ряді значень дієслова *розбивати*, що є компонентом розгляданої ФО, знаходимо семи «пошкоджувати, руйнувати, розділяти, роз'єднувати» тощо, тобто порушувати цілісність чогось. Ця ж одиниця – *розбити глек* – трактується як порушення цілісності стосунків, дружніх чи сімейних, які є цінністю духовного плану. З негативним значенням побутують і одиниці *горщечок надщерблений* (про дівчину), *голова як решето* (як розбитий горщик) (про нерозумного) (РУССВ: 435), а з позитивним – одиниці *макітра розуму* 'Хто-небудь дуже розумний, розсудливий, кмітливий і т. ін.' (ФСУМ І: 461), *казанок (баняк, макітра) варить, фам.* 'Хто-небудь розумний, кмітливий, добре розуміє що-небудь, орієнтується в чомусь' (ФСУМ І: 361) тощо.

Прототипний компонент *глина* дослідники розглядають як важливий для окреслення українського лінгвосоціуму. К. І. Мізін наводить компаративну одиницю *білий як глина* ('бліда людина') в контексті дослідження концепту

«Змарніння» і зазначає, що в разі зіставного аналізу цю одиницю можна було б уважати унікальною, бо образ-еталон «глина» для передачі блідого кольору шкіри людини вживаний лише в українському лінгвосоціумі [Мізін 1993: 38].

Авторським географічно маркованим фразеологізмом з цим компонентом є кодифікована у «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» та відібрана для опрацювання у Словнику одиниця *глина опішнянська*. Про дуже піддатливу людину. *А то раніш, було, вечорами коло сільбуду тільки й бачиш: хто б з хлопців не підчалив до Софійки – дивись, уже залигав рукою тоненький стан, одлучив од гурту, шепоче щось, регочеться впевнено і – веде. А вона тільки озираться немічно і – йде. Хіба то дівка? Глина опішнянська!* (Гр. Тютюнник, Холодна м'ята, 2014, 321). – Опішня: селище на Полтавщині, яке є осередком сучасного українського гончарства (СМТОУ: 139). Опішнянська кераміка входить до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. В. В. Жайворонок у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» відмітив: «оскільки глина не має власної форми, а набирає її залежно від того чи того впливу на неї, то виступає символом слабохарактерності» (Ж: 138). За властивістю ставати пластичною та регіональним віднесенням вибудоване значення одиниці – «про дуже піддатливу людину» [Дідун 2021: 92–93].

Номінація цього природного пластичного матеріалу фігурує як складник і в інших одиницях, зокрема ремінісценціях з античної старовини, проєктуючи свої властивості як прототипного компонента в цілісне значення, наприклад: *колос на глиняних ногах* ‘щось уявно величне, міцне, а насправді слабе, нестійке’ (ФСУМ, 1: 387). Прототипний компонент проєктує значення нестійкості й таким чином сприяє втіленню ідеї, покладеної в основу одиниці і базованої на легендах та історичних фактах давнини. А саме переказах про велетенські статуї – *колоси*, які були зруйновані внаслідок природних катастроф, імовірно через неміцну основу, що виразно втілено у фразеологізмі

коłos на глиняних ногах. А. П. Коваль у словнику «Крилате слово» (1983) подає інформацію про *колоса Родоського* – велетенську статую з бронзи, що зображувала бога сонця Геліуса, на острові Родос у Середземному морі. Вона вважалася п'ятим чудом світу, але проіснувала лише шістдесят років – була зруйнована внаслідок землетрусу (КС: 96). У цій праці також згаданий *коłos Мемнонський*, що був однією з двох статуй святині під Фівами, побудованої фараоном Аменхатепом II й також зруйнованої внаслідок землетрусу (КС: 96).

При доборі лексики та, відповідно, фразеології до Словника потрібно спиратися на взаємодоповняльні критерії стабільності та активності одиниць. Для формування реєстру тлумачного словника активного типу варто користуватися критеріями частотності одиниці в сучасних текстах різних стилів і сфер уживання і важливості лексеми для українськомовної картини світу та сучасної комунікації [Кислюк 2021: 186].

Наприклад, прислівникова одиниця безеквівалентної фразеології, що характеризує спосіб дії, – *на галай- [на] балай; на галай, на балай* ‘як-небудь, недбало’ (ФСУМ I: 168) – має виразну культурно-національну семантику. В. Д. Ужченко зараховує її до одиниць з унікальними компонентами, що не трапляються поза цими ідіомами [Ужченко 2007: 283]. У Генеральному регіонально анотованому корпусі української мови (ГРАК) одиниця *на галай-балай* зафіксована 46 разів та подана у «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова (РУС), «Російсько-українському словнику сталих виразів» І.О. Виргана та М.М. Пилинської (РУССВ), «Російсько-українському словнику складної лексики» С. Караванського (РУССЛ) разом з українськими відповідниками *абияк, хтозна-як, на хіп-хоп* (РУССЛ: 433) та фразеологічних словниках. Ранні фіксації цієї одиниці є у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка (1909): *на галай-балай* у словниковій статті *галай* (СлГр) та у словнику В. Дубровського «Московсько-українська фразеологія» (1917): *Какъ попало – аби-як; троском, жуужмом; на галай-балай* (МУФ: 44). ФО зафіксована у «Словнику української

мови» в 11 томах: *на галай-балай* ‘як-небудь’ (СУМ II: 18), але проілюстрована лише одним прикладом з роману у віршах «Євгеній Онегін» у перекладі Максима Рильського: *В дуелях класик і педант, Методі вірний був Зарецький І дозволяв людину в рай Послать не на галай-балай, А як велить закон мистецький* (О. Пушкін, Євгеній Онегін, перекл. М. Рильського, 1949, 153). У Словнику, де заплановано подавати по три ілюстрації з різних стилів та різного часу написання текстів, фразеологізм буде проілюстрований з художнього та наукового джерел (наприклад, ілюстрація з художньої літератури: – *Ти, Маріє, так не спіши, – каже Мартин. – Не поспію ж я. Не можна так на галай-балай. Зерно мусить рівно лягти* (У. Самчук, Марія, 2001, 17)), також ілюстрацією з роману «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі» Мігеля де Сервантеса Сааведри у перекладі Миколи Лукаша та Анатолія Перепаді. Адже «ілюстрації традиційно засвідчують активність уживання слова в певному значенні – його частотність, актуальність, популярність, різностильовість» [Тищенко 2024: 10].

Отже, фразеологізми з етнокультурною специфікою як складник тлумачного словника активного типу сприяють розкриттю особливостей матеріального й духовного життя народу, відображенню важливих компонентів культурної та історичної пам’яті українців. Словникові статті з такими одиницями зокрема ілюструють подання варіантів, дериватів, синонімів та антонімів ФО, врахування яких є одним з аспектів роботи над Словником. Опрацювання таких фразеологізмів для словника української мови, що подає активний стан українського лексикону та фраземікону початку ХХІ ст., дозволить переглянути їх статус, визначити наявність їх фіксації у лексикографічних джерелах, або визначити як такі, що показали свою активність, але ще не були кодифіковані й потребують подальшого лексикографування.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Ж – Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра.

КС – Коваль, А. П. (1983). *Крилате слово*. Київ: Рад. школа.

МУФ – Дубровський, В. (1917). *Московсько-українська фразеологія*. Київ: Друк. Київської друк. спілки.
https://archive.org/details/dubrov1917/dubrov1917_2/page/n17/mode/2up

РУС – *Російсько-український словник: Т. I–III*. Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. Київ, 1924–1933.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>

РУССВ – Вирган, І. О., Пилинська, М. М. (1959). *Російсько-український словник сталих виразів*. Опрацювання тексту Анатолія Євпака. Сайт «Російсько-українського словника сталих виразів»: stalivrazy.org.ua

РУССЛ – Караванський, С. (1998). *Російсько-український словник складної лексики*. Київ: Академія.

СлГр – *Словарь української мови: у 4 т.* (1996–1997). [упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко]. Російсько-українські словники / упор. А. Рисін, В. Старко, Ю. Марченко, О. Телемко та ін. 2007–2024.
<https://r2u.org.ua>

СМТОУ – *Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття*. (2022). Київ: Інститут української мови НАН України. https://drive.google.com/file/d/1k1Vhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-uf/view

СУМ – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн.* (1993). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Дідун, Л. І., Козирєва, З. Г. (2021). Українська академічна лексикографія: здобутки та перспективи розвитку. *Українська мова*, 3(79), 54–65. doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.054

Дідун, Л. І. (2021). Національно-культурні особливості фразеологізмів із творів Григора Тютюнника *Лексикографічний бюлетень*, 30, 92–93. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2022/12/Lb_30_MAKET_1.pdf

Карпіловська, Є. А. (2024). Сполуки, не кодифіковані в базових словниках АСУМ: матеріал для роздумів. *Лексикографічний бюлетень*, 32, 123–133. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/Lb_32.pdf

Кислюк, Л. П. (2021). Термін у тлумачному словнику активного типу. *Термінологічний вісник*, 6, 179–189. <https://termvisnyk.iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/sites/11/2022/01/Kyslyuk.pdf>

Мізін, К. І. (1993). *Людина в дзеркалі компаративної фразеології*. Кременчук: Щербатих О. В.

Пошивайло, О. М. (1993). *Етнографія українського гончарства: лівобережна Україна*. Київ: Молодь.

Сніжко, Н. В. (2024). Динаміка сучасної української фразеосистеми (словникові матеріали). *Лексикографічний бюлетень*, 33, 178–192. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/Lb_33.pdf

Тараненко, О. О. (2004). Активний словник. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 12–13.

Тищенко, О. М. (2024). Моделювання семантичної структури словникової статті в активній лексикографії. *Українська мова*, 3 (91), 3–27. doi.org/10.15407/ukrmova2024.03.003

Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб.* Київ: Знання.

Р. Драгићевић

НАЗИВИ ЗА БОЈЕ У СРПСКОМ И УКРАЇНСКОМ АСОЦИЈАТИВНОМ РЕЧНИКУ

1. Називи за боје у једнојезичким речницима српског и украјинског језика. Мало је придевских појмова који се у једнојезичким речницима дефинисани навођењем појаве која се у свом прототипичном облику одликује оним што значе придевски појмови. Лексикографи с великим опрезом у дефиницијама основних значења придева наводе типичне појаве с особином која се дефинише јер су свесни чињенице да се протоком времена могу променити прототипични носиоци особине која се дефинише. Међу ретким придевима који се ипак могу дефинисати на тај начин јесу придеви за боје. Тако се, на пример, у *Речнику српскога језика* МС (РСЈ), боје овако дефинишу:²⁵

бео – 1.а. *који је боје снега, млека и сл.* (РСЈ: 73).

црн – 1.а. *који је боје угљена или чађи.* (РСЈ: 1415–1416).

црвен – 1.а. *који је боје свеже крви* (РСЈ: 1413–1414).

жут – 1.а. *који је боје лимуна, жуманцета, воска, злата и сл.* (РСЈ: 350).

зелен – 1.а. *који је боје лишћа, траве* (РСЈ: 404).

У *Словнику української мови: Академічний тлумачний словник* (1970–1980) (СУМ), исти називи за боје овако су дефинисани:

білий – 1. *який має колір крейди, молока, снігу* (СУМ: <https://sum.in.ua/s>, датум приступа: 14. 08. 2024).

[који има боју креде, млека, снега]

чорний – 1. *кольору сажі, вугілля, найтемніший; протилежне біли* (СУМ: <https://sum.in.ua/s>, датум приступа: 14. 08. 2024)

[који има боју чађи, угља, најтамнији]

червоний – 1. *який має забарвлення одного з основних кольорів спектра, що йде перед оранжевим; кольору крові та його близьких відтінків* (СУМ: <https://sum.in.ua/s>, датум приступа: 14. 08. 2024).

[који има боју боју крви и њој блиске нијансе]

²⁵ Неке од ових дефиниција су дате у скраћеној форми, навели смо део који је значајан за ово истраживање.

жовтий 1. який має забарвлення одного з основних кольорів спектра – середній між оранжевим і зеленим; який має колір золота, яєчного жовтка, соняшникового суцвіття (СУМ: <https://sum.in.ua/s>, датум pristupa: 14. 08. 2024).

[који има боју злата, жуманца, сунцокретовог цвета]

зелений – 1. один з основних кольорів спектра – середній між жовтим і блакитним. (СУМ: <https://sum.in.ua/s>, датум pristupa: 14. 08. 2024).

Таб. 1. Прототипичне појаве које се наводе у речничким дефиницијама

Придев за боју	Речник српскога језика (РСЈ)	Словник української мови: Академічний тлумачний словник (1970–1980) (СУМ)
бео / білий	снег, млеко	креда, млеко, снег
црн / чорний	угаљ, чађ	чађ, угаљ
црвен / червоний	крв	крв
жут / жовтий	лимун, жуманце, восак, злато	злато, жуманце, сунцокретов цвет
зелен / зелений	лишће, трава	/

И у украјинском речнику називи за боје дефинишу се навођењем прототипичне појаве коју дата боја карактерише. Примећујемо да се у оба речника наводе углавном исти ентитети. Занимљиво је да се за белу боју прво наводи креда, затим млеко, па снег, док се у српском речнику креда уопште не наводи, а снег и млеко се у дефиницији појављују другачује распоређене него у украјинском. У оба језика *црн* се дефинише довођењем у везу са бојом чађи и угља. Придев *црвен* се у оба језика везује за крв. У српском речнику се типична жута боја везује за лимун, жуманце, восак и злато, а у украјинском за злато, жуманце и цвет сунцокрета. Прототип зелене боје у српском речнику представљен је као боја траве и лишћа, а у украјинском језику не наводе се прототипични носиоци (што је необично, јер ова дефиниција одудара од система). Ове сличности у дефинисању указују на чињеницу да придеви за боје имају стабилно значење, што им и омогућава дефинисање помоћу указивања на

боју типичног представника. Осим тога, називи за боје очигледно имају исти денотат у српском и украјинском језику.

Да би овако дефинисао придеве за боје, лексикограф мора бити прилично сигуран да је за говорнике баш боја снега прототип за бело, боја угљена и чађи – прототип црног, боја крви протип црвеног итд. Такође, лексикограф верује да су ти прототипи стабилни и да се неће променити протоком времена јер се речници израђују за кориснике који ће се деценијама користити речником као лексикографским делом у којем је представљен савремени језик. И још нешто – овим дефиницијама лексикограф се обраћа и корисницима којима је српски односно украјински језик матерњи, али и онима којима су ти језици страни, поручујући им да је еталон за црно – угаљ, за црвено – крв, за бело – снег и да усвајајући називе за боје, морају имати у виду нијансе, које можда не одговарају у потпуности прототипима за боје у њиховим страним културама. Дакле, избор еталона у дефиницији за придеве за боје у једнојезичком речнику важан је за разумевање значења датог придева и о њему се мора пажљиво размислити, ако се лексикограф већ одлучи да га наведе.

Циљ овог истраживања јесте да проверимо да ли лексикографска дефиниција основног значења придева *бео*, *црн*, *црвен*, *жут* и *зелен* одговара слици коју о тим бојама имају говорници српског и украјинског језика, тј. да ли су правилно утврдили прототип беле, црне, црвене, жуте и зелене боје. Занима нас и да ли је прототип за ове боје исти код говорника српског и украјинског језика. Ако постоји разлика, који фактори до ње доводе?

Одговоре на ова питања потражићемо у српском и украјинском асоцијативном речнику (АРСЈ и УАС).²⁶ Пошто су испитаници од којих се прикупљају асоцијације обично млади људи, могуће је испитати да ли се асоцијације младих људи примарно везују за исте оне појаве које су као прототипичне наведене у речницима. Млади људи данас у урбаним условима

²⁶ На нека теоријска питања одговоре ћемо пронаћи и у литератури, исп. Ивић [1995]; Поповић [2008]; Илић [2016].

немају много прилике да виде ватру или чађ, па чак ни угаљ, па се поставља питање да ли ће црну боју асоцијативно везати за угаљ и чађ или за неку другу црну појаву; да ли је за омладину црвена прототипип за боју ватре или је везују за неке друге појаве? Многе појаве које се користе као еталони за боје могу имати различите нијансе – крв, жуманце, лишће, трава и др., па се поставља питање колико та чињеница утиче на квалитет дефиниције.

Анализа асоцијативних поља придева који означавају боје можда ће нам открити и друге језичке и културолошке сличности и разлике међу говорницима српског и украјинског језика у вези са бојама.

2. Бео и білий у асоцијативним речницима српског и украјинског језика. У асоцијативном пољу придева *бео* у АРСЈ има 800 асоцијација, а од тога 172 различите (АРСЈ: 120).

Најфреквентнија је асоцијација *снег* (216 асоцијација), а затим следе и ове лексеме са предметним, конкретним значењем које представљају асоцијације српских испитаника инспирисаних белом бојом:

град (52), зид (20), облак (17), Београд (11), анђео, хлеб, вео (8), креч, венчаница (7), дан, сир (6), зима (5), мантил, млађа (4), ауто, цвет, дрога, млеко, прах, воз (3), чаршав, џемпер, галеб, хаљина, медвед, папир, пекар, зуб (2).

У асоцијативном пољу придева *білий* у УАС има 213 асоцијација, а од тога 77 различитих. Овај речник је мањег обима него српски, али број асоцијација је довољан да би се могле поредити најфреквентније асоцијације (УАС I: 38).²⁷

Најчешћа асоцијација у овом асоцијативном пољу је *сніг 'снег'* (24 + 34)²⁸, а затим (међу асоцијацијама које су засноване на боји) следе:

²⁷ Пошто је АРСЈ богатији грађом од УАР, за ово истраживање нећемо узимати у обзир идиосинкратичке одговоре испитаника (то су они одговори који имају фреквенцију 1), а за украјински језик узимаћемо у обзир и такве одговоре.

²⁸ У УАС раздвојени су одговори мушких и женских испитаника, што за потребе овог истраживања није од кључног значаја. Ако се у овом раду у загради налазе две цифре повезане знаком +, прву цифру представља број мушких украјинских испитаника, а друга цифра означава број женских испитаника.

день 'дан' (7+11), птах 'птица' (3+2), папір 'папир' (2+3); ведмідь 'медвед' (1+3); дім 'кућа' (1+2); кінь 'коњ' (1+2); молоко 'млеко' (1+2); вельон 'вео' (2); кіт 'мачка' (1+1); халат 'кућни огртач' (2); танець 'плес' (2); чоловік 'човек' (2); одяг 'одећа' (1+1); папуга 'папагај' (1+1); ангел 'анђео' (1); аркуш 'лист' (1); вовк 'вук' (1), вогонь 'ватра' (1); грузовик 'камион' (1); зірка 'звезда' (1); зуб (1); зуби (1); камінь 'камен' (1); корок 'плута' (1); крейда 'креда' (1); лебідь 'лабуд' (1); лелека 'рода' (1); лілія 'љиљан' (1); лімузин 'лимузина' (1); мішок 'торба' (1); мяч 'лопта' (1); нітрогліцерин у порошку 'нітрогліцерин у праху' (1); орел 'орао' (1); пес 'пас' (1); плаття 'хаљина' (1); полотно 'платно' (1); пояс 'појас' (1); прапор 'застава' (1); собака 'пас' (1), стіл 'сто' (1); стілець 'столиця' (1); шарф 'шал' (1).

Прво запажање јесте да је *снег* најфреквентнија асоцијација на стимулус *бео* у оба језика и да је доминација лексеме *снег* у односу на остале асоцијације очигледна у оба језика. У оба асоцијативна поља појављује се и *млеко*, а у асоцијативном пољу говорника украјинског језика појављује се и *креда*. Из тога следи да су лексикографи інтуитивно (јер истраживање вероватно нису извршили) правилно поступили приликом избора прототипичних појава у дефиницији примарног значења придева *бео*.

Да бисмо стекли потпунији увид у остале асоцијације српских и украјинских испитаника, распоредићемо их по тематским групама.

Таб. 2. Тематске групе асоцијација српских и украјинских испитаника на стимулус *бео/білий*

Тематска група	Асоцијације српских испитаника на придев <i>бео</i>	Асоцијације украјинских испитаника на придев <i>білий</i>
особа, човек	млада (4), пекар (2)	човек (2)
делови тела човека	зуб (2)	зуб (1), зуби (1)
производ човековог рада	папир (2), чаршав (2)	папир (5), застава (1), креда (1), плута (1), појас (1), сто (1), столица (1), шал (1)
митолошка човеколика бића	анђео (8)	анђео (1)

одећа	вео (8), венчаница (7), мантил (4), цемпер (2), хаљина (2)	вео (2), огртач (2), одећа (2), хаљина (1)
храна	хлеб (8), сир (6), млеко (3)	млеко (3)
превозна средства	аутомобил (3), воз (3)	камион (1), лимузина (1)
биљка	цвет (3)	лист (1), љиљан (1)
животиња	галеб (2), медвед (2)	птица (18), медвед (4), коњ (3), мачка (2), папагај (2), пас (2), вук (1), лабуд (1), рода (1), орао (1)
насељено место	град (52), Београд (11)	/
грађевина или део грађевине	зид (20), креч (7)	кућа (3)
супстанце	дрога (3), прах (3)	нитроглицерин у праху (1)
атмосфера	снег (216), облак (17), дан (6), зима (5)	снег (48), дан (18)
природа	/	ватра (1), звезда (1), камен (1)

Ова табела показује да се одговори српских испитаника групишу око именице *град*. Разлог лежи у томе што се главни град Србије зове Београд, па је очекивано да се асоцијације на придев *бео* и на именицу *град* групишу око назива главног града државе. Приметно је и да се велик број асоцијација везује за атмосферске појаве – снег, зиму, облак.

За разлику од српских испитаника који придев *бео* најчешће асоцијативно везују за појаве које могу бити искључиво беле, велик број одговора украјинских испитаника везује се за животиње, и то оне које могу имати различиту боју, па могу бити и беле, односно, беличасте, светле – птица, медвед, коњ, мачка, папагај, пас, вук.

У обе културе се за белу боју асоцијативно везује *венчање* (и елементи који су укључени у ту церемонију – вео, венчаница, млада). Осим младе и венчања, за белу боју српски испитаници везују и одећу пекара, као и лекара (бели мантил). Српски испитаници за белу боју везују и дрогу која се еуфемистички назива *белим прахом*, док украјински испитаници нису имали такву асоцијацију.

Ако се пажљиво погледа табела, чини се да нема великих разлика у асоцијацијама српских и украјинских испитаника и да се изненађујуће често за придев *бео* везују ентитети који не морају бити бели (облак, кућа, лопта, пас, цвет) или су чак необични ако су бели (папагај, ватра, звезда). Чини се да испитаници чувају у свести појаве којима бела боја обезбеђује извесну маркираност у односу на исту појаву тамније боје.

Обратићемо пажњу и на апстрактне појаве које испитаници схватају као беле. Тако ћемо разумети симболику беле боје која се очитује из асоцијативних поља. Из перспективе лексичког значења, ова процедура омогућиће нам увид у конотацију придева *бео*.

Навешћемо прво лексеме с апстрактним значењем из асоцијативног поља придева *бео* у српском језику:

чист (27), мртав (13), светао (9), невин (6), невиност, смрт (5), болест, дух, хладан, нежан, светло (3), болестан, чедност, чистина, чистоћа, лепо, празно (2).

Представићемо и асоцијације с апстрактним значењем из асоцијативног поља придева *білий* у украјинском језику:

чистий 'чист' (1+2); невинність 'невиност' (2); весело 'забава' (1); від хвороби 'од болести' (1); вічний 'вечан' (1); добре 'добро' (1); ніжний 'нежан' (1); світло 'светло' (1); сон 'сан' (1); сні 'снові' (1); чистота 'чистоћа' (1); щасливий 'срећан' (1); щастя 'срећа' (1).

Таб. 3. Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев *бео/білий*

Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев <i>бео</i> у АРСЈ:	чист (27), мртав (13), светао (9), невин (6), невиност, смрт (5), болест, дух, хладан, нежан, светло (3), болестан, чедност, чистина, чистоћа, лепо, празно (2).
Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев <i>білий</i> у УАС:	чистий (1+2); невинність (2); весело (1); від хвороби (1); вічний (1); добре (1); ніжний (1); світло (1); сон (1); сніг (1); чистота (1); щасливий (1); щастя (1).

Одговори српских испитаника су изненађујуће подељени. Белина изазива пријатне асоцијације на чистоту, чистоћу, невиност, нежност, светлину, али и негативне, на смрт, болест, хладноћу, празнину.

Другачије су асоцијације украјинских испитаника. Скоро све су оне позитивне. Белина изазива асоцијацију чистоће, невиности, весеља, нежности, доброте. Позитивне асоцијације сличне су онима које имају српски испитаници, али нису сасвим исте, јер српски испитаници не везују белину за срећу и весеље, већ за благе доживљаје. Само један одговор украјинских испитаника везан је за болест.

2.1. Закључак у вези са асоцијацијама на стимулус *бео/білий*.

Асоцијације српских и украјинских испитаника на придев *бео/білий* веома су блиске. Обе групе испитаника најчешће асоцијативно повезују овај придев с именицом *снег*, што потврђује оправданост лексикографског поступка да у једнојезичким речницима српског и украјинског језика, *снег* наводе у примарном значењу придева *бео* као еталон за белину. Међутим, у речницима оба језика наводи се и *млеко*. На основу учесталости асоцијације *млеко* у асоцијативном пољу придева *бео/ білий* закључујемо да *млеко* ипак није еталон за белину или има ову особину у далеко мањем степену у односу на *снег*. У речнику украјинског језика наводи се и *креда* као еталон за белину, а у

асоціаціјама украјинских испитаника *креда* се појављује само једанпут, што значи да јој није место у дефиницији.

Поређењем вербалних асоціација које представљају именице са конкретним значењем запажа се да српски испитаници асоцијативно повезују придев *бео* са главним градом Србије (Београдом), док украјински испитаници имају разноврсне асоціације у вези са животињама беле боје. Белина се у обе културе асоцијативно повезује за ванчање и то је главни културолошки догађај који се асоцијативно повезује са белом бојом.

Апстрактне асоціације испитаника указују на упадљив расцеп доживљаја белог у свести српских испитаника. Белина се везује за нежност, чистоту, невиност, али и за болест, смрт, хладноћу. Украјински испитаници чешће него српски белину везују за позитивне доживљаје.

3. Црн и чорний у асоцијативним речницима српског и украјинског језика. У асоцијативном пољу придева *црн* у АРСЈ има 800 асоціација, а од тога 214 различитих. Убедљиво најфреквентнија асоціација на придев *црн* је *бео*. Навешешћемо и друге асоціације које се односе на конкретне појаве (АРСЈ: 513–514):

црнац (39), угаљ (34), човек (29), хлеб (22), облак (17), гавран (16), ноћ, земља (14), кафа (13), чоколада (11), ојачар, трн (9), Циганин, коњ, коса (9), бибер, дечко, дим, ђаво, капут, петак (5), дан, гар, лук, мак, момак, одело (4), дечак, младић, мушкарац, око, сунце (3), црн, катран, мрав, ојак, паук, рупа, шешир, зуб (2).

У асоцијативном пољу придева *чорний* има 218 асоціација, од којих је 89 различито. Навешћемо асоціације са конкретним (предметним) значењем (УАС I: 337):

ворон 'врана' (8+18); кіт 'мачка' (7+6); земля 'земља' (3+4); собака 'пас' (5+2); день 'дан' (3+3); ніч 'ноћ' (4+2); пес 'пас' (2+4); плащ 'мантил' (3+2); волосся 'коса' (2+2); костюм 'одело' (1+3); птах 'птица' (1+3); капелюх 'шешир' (3); кінь 'коњ' (3); светр 'џемпер' 3; галстук 'кравата' (1+1); ліс 'шума' (2); негр

'негро' (1+1); одяг 'одећа' (1+1); оксамит 'сомот' (2); піджак 'јакна' (2); хліб 'хлеб' (1+1); автомобіль 'аутомобил' (1); асфальт 'асфалт' (1); безодня 'понор' (1); браслет 'наруквица' (1); взуття 'обућа' (1); відьма 'вештица' (1); волос 'коса' (1); гольф 'гольф' (1); ґрунт 'тло' (1); дах 'кров' (1); дім 'дом' (1); жакет (1); екран (1); зуб (1); кашкет 'качкет' (1); космос (1); крук 'гавран' (1); лебідь 'лабуд' (1); лелека 'рода' (1); лімузин 'лимузина' (1); люди в чорному 'људи у црном' (1); маг (1); одногрупник 'колега' (1); олівець 'оловка' (1); очі (1); потяг 'воз' (1); портфель 'торба' (1); похорон 'сахрана' (1); пояс (1); рицар 'витез' (1); смола (1); степ 'степа' (1); стілець 'столица' (1); тканина (1); фрак (1); цвинтар 'гробље' (1); ящик 'кутија' (1).

За разлику од придева *бео*, чије асоціјативно поље у оба језика у потпуности потврђује оправданост лексикографске дефиниције примарног значења у којој се наводи снег као прототипични носилац белине, ситуације је нешто другачије у вези са придевом *црн*. И српски и украјински лексикографи у дефиницији наводе *угаљ* и *чађ* као еталоне за црну боју. У асоціјативном пољу придева *црн* у АРСЈ проналазимо потврде за угаљ, који представља другу асоціјацију по фреквенцији у асоціјативном пољу придева *црн*. Именица *чађ* се уопште не појављује, али донекле је замењује њен синоним *гар*, који је, међутим, на двадесет трећем месту по учесталости у асоціјативном пољу.

У асоціјативном пољу придева *чорний*, чак ни међу идиосинкратичким асоціјацијама (онима које се јављају са фреквенцијом 1), нема именица *вугілля* 'угаљ' и *сажа* 'чађ'.

Асоціјативна поља поручују да би у речницима српског језика било примерено дефинисати придев *црн* довођењем у везу с именицама угаљ и гавран, а у украјинском језику, довођењем у везу са бојом вране или гаврана. Поставља се питање због чега за српски језик наводимо именицу *гавран* која је тек на шестом месту по учесталости у асоціјативном пољу и због чега осим *вране* не наводимо ниједан ентитет за украјински језик. Разлог лежи у томе што асоціјација српских и украјинских испитаника у вези са црном бојом углавном нису биле везане за ентитете које могу бити само црне, већ за оне које су у нашим културама маркиране ако су црне. Тако је најфреквентнија асоціјација српских испитаника на придев *црн* – *црнац*, што је маркирано у земљи у којој

скоро искључиво живе белци. Именица црнац, међутим, не може бити препоручена за дефиницију придева *црн* јер није адекватан еталон за црну боју, будући да је црна боја каже, у ствари, браон или смеђа. Исто примећујемо и код већине осталих асоцијација српских и украјинских испитаника – црни ентитети који се јављају као њихове асоцијације представљају једну од две или већег броја варијанти истог ентитета других боја: црна мачка, црни хлеб, црна одећа, црн кров итд.

Погледаћемо сада до каквих је закључака могуће доћи тематском класификацијом асоцијација са конкретним значењем у асоцијативном пољу придева *црн* / *чорний*.

Таб. 4. Тематске групе асоцијација српских и украјинских испитаника на стимулус *црн/чорний*

Тематска група	Асоцијације српских испитаника на придев <i>црн</i>	Асоцијације украјинских испитаника на придев <i>чорний</i>
особа, човек	црнац (39), човек (29), ојачар (9), Циганин (9), дечко (5), момак (4), дечак (3), младић (3), мушкарац (3)	црнац (негр) (2); маг (1), колега (1), витез (1)
делови тела човека	коса (9), око (3), зуб (2)	коса (5), зуб (1), очи (1),
производ човековог рада	рупа (2)	сомот (2), асфалт (1), наруквица (1), екран (1), оловка (1), торба (1), столица (1), тканина (1), кутија (1)
митолошка човеколика бића	ђаво (5)	вештица (1)
одећа	капут (5), одело (4), шешир (2)	мантил (5), одело (4), шешир (3), џемпер (3), кравата (2), одећа (2), јакна (2), обућа (1), жакет (1), качкет (1), фрак (1)
храна	хлеб (22), чоколада (11),	хлеб (2)
превозна средства	/	аутомобил (1), лимузина

		(1), воз (1)
биљка	кафа (13), трн (9), бибер (9), лук (4), мак (4)	шума (2)
животиња	гавран (16), коњ (9), мрав (2), паук (2)	врана (26), мачка (13), пас (13), птица (4), коњ (3), гавран (1), лабуд (1), рода (1)
насељено место	/	/
грађевина или део грађевине	оцак (2)	кућа (1), кров (1)
супстанце	/	/
атмосфера	облак (17), ноћ (14), дим (5), дан (4), гар (4)	дан (6), ноћ (6),
природа	угаљ (34), земља (14), Сунце (3), катран (2)	земља (7), понор (1), тло (1), космос (1), смола (1), степа (1)

Тематска класификација асоцијација показује да је говорницима српског језика највише асоцијација на придев *црн* у вези са људима црне коже и црне косе док се асоцијације украјинских испитаника групишу око црне одеће.

Као и у вези са придевом *бео*, украјински испитаници имају више асоцијација у вези са животињама од српских, али је доста њихових асоцијација било и у вези са црним предметима.

Изненађује висока фреквенција именице *облак* међу асоцијацијама српских испитаника и у вези са стимулусом *бео* и у вези са *црн*.

Утицај савремене културе упадљив је у вези са асоцијацијама *црни петак*, *црни екран*, *црни маг*. С друге стране, утицај традиционалне културе очигледан је из асоцијације *црни шешир*, која се појављује у обе културе, иако се шешири данас мање носе него у прошлости.

Да бисмо разумели симболику црне боје обратићемо пажњу и на асоцијације у виду лексема с апстрактним значењем.

Таб. 5. Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев *црн/чорний*

Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев <i>црн</i> у РСЈ:	мрачан (12), смрт (6), туга (6), прљав (5), тама (5), живот (3), елегантан (2), лош (2), негативан (2).
Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев <i>чорний</i> у УАС:	темний 'таман' (2+2); гумор 'хумор' (3); поганий 'лош' (2); багатозначний 'многозначан' (1); бруд 'прљавштина' (1); важливий 'важан' (1); від старості 'од старости' (1); жалоба 'жалба' (1); зло (1); настрій 'расположење' (1); темнота 'тама' (1); туга (1).

Црна боја симболизује таму, тугу, прљавштину, старост, похабаност. Исту симболику црној боји придају говорници и српског и украјинског језика. У оба језика на првом месту је везивање црне боје за одуство светлости.

Заједнички им је и доживљај да је црно елегантно, да се везује за важне прилике и да може подразумевати и многозначну симболику. Ипак, негативна симболика преовладава.

3.1. Закључак у вези са асоцијацијама на стимулус *црн/чорний*.

Асоцијативна поља српских и украјинских испитаника на придев *црн/чорний* прилично су слична, иако има и разлика. Пре свега, показује се асоцијације украјинских испитаника уопште не подржавају лексикографску дефиницију у Академијином речнику украјинског језика јер међу асоцијацијама уопште нису потврђене именице *угаљ* и *чађ*, а ови ентитети би требало да су еталони за црну боју. Најфреквентнија асоцијација украјинских испитаника на стимулус *чорний* гласи *врана*. Асоцијације српских испитаника донекле подржавају лексикографску дефиницију у РСЈ – *угаљ* се јавља као друга асоцијација по фреквенцији у асоцијативном пољу придева *црн*, а *гар* (синоним лексеме *чађ*) појављује се као двадесет трећа асоцијација по фреквенцији у асоцијативном пољу. Најфреквентнија асоцијација у асоцијативном пољу придева *црн* у РСЈ гласи *црнац*.

Показало се да је највећи број асоцијација српских испитаника у вези са људима црне коже или косе, а највећи број асоцијације украјинских испитаника повезан је са различитим комадима одеће црне боје, као и са црним предметима. Украјински испитаници чешће него српски везују своје асоцијације и за црне животиње.

Црна боја симболизује таму, тугу, несрећу у обе културе, али и једни и други испитаници везују за црно и елеганцију и важне прилике.

Најважније је запажање да су асоцијације (нарочито украјинских испитаника) показале одсуство правог еталона за црну боју и везивање асоцијација за црне појаве које су маркиране по боји јер такве исте постоје и у другим бојама, нарочито у белој или некој другој светлој, и често су уобичајеније у другим бојама (нпр. *црн хлеб, црн човек, црн зуб*).

4. Црвен и червоний у асоцијативним речницима српског и украјинског језика. Асоцијативно поље придева *црвен* у АРСЈ садржи 800 асоцијација, а од тога је 233 различитих. Најфреквентнија асоцијација је *крв*, што се поклапа са еталоном за црвену боју који су лексикографи искористили у основном значењу придева *црвен* у РСЈ. Навешћемо и остале асоцијације којима се именују конкретни предмети и појаве из асоцијативног поља овог придева (АРСЈ: 511–512):

крв (54), крст (35), цвет (34), комунисти (31), звезда (19), ауто (17), трг (17), нос (14), цемпер (12), ферари, тепих (10), шал (9), мрави, петао, срце, ватра (8), образи, парадајз, Руси, ружа, застава (7), картон (6), Индијанци, каранфил, образ (5), аутомобил, јастук, комуниста, корал, петокрака, плашт, руж, шешир, змај (4), армија, барјак, ђаво, јабука, језик, Кмери, паприка, рак, Русија (3), цвеће, фењер, Индијанац, капут, кармин, комуњаре, корали, појас, семафор, сунце, Тито, звездаши (2).

Асоцијативно поље придева червоний у УАС садржи 213 асоцијација, од којих је 79 различито. Испитаницима је најчешћа асоција била *боја* (61), али пошто та асоцијација није од интереса за ово истраживање, полазимо од друге асоцијације по фреквенцији, а то је *помідор 'парадајз'*. Стимулус *червоний*

изазвао је ову асоцијацију код 22 испитаника. Именица *кров* 'крв' појављује се 12 пута у асоцијативном пољу, из чега би се могао извући закључак да су лексикографи погрешили што су је искористили као еталон за црвену боју код говорника украјинског језика и да је, можда требало да се определе за именицу *помідор* 'парадајз'.

Навешћемо и остале асоцијације украјинских испитаника у виду именица које означавају конкретне појаве (УАС I: 335):

помідор 'парадајз' (8+14); кров 'крв' (3+9) ; яблуко 'јабука' (3+4); прапор 'застава' (6); рак (1+5); буряк 'цвекла' (4); перець 'бибер' (3+1); мак (1+3); півень 'петао' (3+1); ніс 'нос' (3+1); вогонь 'ватра' (2+1); вишня 'трешња' (1+1); костюм 'одело' (1+1); мерседес 'мерседес' (2); плащ 'мантил' (1+1); прапор СРСР 'застава СССР' (1+1); сонце 'сунце' (1+1); ягода 'бобица' (2); як буряк 'као цвекла' (2); бик (1); BMW (1) галстук 'кравата' (1); день 'дан' (1); капелюх 'шешир' (1); квіти 'цвеће' (1); клубніка 'јагода' (1); лице (1); вино (1) дах 'кров' (1); дім 'кућа' (1); дракон 'змај' (1); кавун 'лубеница' (1); когут 'петао' (1); колір обличчя 'тен' (1); місяць 'месец' (1); обличчя 'лице' (1); овоч 'поврће' (1); палець 'прст' (1); піон 'божур' (1); плід 'воће' (1); порошок 'прах' (1); світлофор 'семафор' (1); серце 'срце' (1); стіл 'сто' (1); стяг 'засатава' (1); сумка 'торба' (1); схід 'исток' (1); троянда 'ружа' (1); тюльпан 'лала' (1); халат 'кућни огртач' (1); хробак 'црв' (1); шарф 'шал' (1); язык 'језик' (1); як кров 'као крв' (1); як рак 'као рак' (1).

Реч стимулус у српском језику гласи *црвени*, а не *црвен*, што значи да је дата у одређеном придевском виду који у српском језику може да се супстантивизује и да почне да означава носиоца или носиоце (јер у случају одређеног придевског вида, номинатив једнине и множине имају исти формални састав) комунистичке идеологије. Може се претпоставити да управо зато има много одговара у вези с овом идеологијом, нпр. трећа по реду асоцијација гласи комунисти (31), а у вези с тим су и асоцијације Руси, застава, комуниста, армија, каранфил, Русија, петокрака, комуњаре, Тито итд.

У одговорима украјинских испитаника нарочито долази до изражаја чињеница да су испитаницима падали на памет поредбени фразеологизми: як буряк 'као цвекла'; як кров 'као крв' (1); як рак 'као рак', чиме су нам

представљени еталони за црвену боју у украјинском језику, а то су крв, рак и цвекла. У српском језику постоје еквиваленти *црвен као крв* и *црвен као рак*, иако представници српске лингвокултуролошке заједнице немају контакта са црвеним раковима, па ни са крвљу. Цвекла се користи у исхрани, али у српском језику се не користи поредбени фразеологизам *црвен као цвекла*.

Након ових општих запажања која издвајамо јер су упадљива, представићемо тематску класификацију асоцијација у АРСЈ и УАС.

Таб. 6. Тематске групе асоцијација српских и украјинских испитаника на стимулус *црвени/червоний*

Тематска група	Асоцијације српских испитаника на придев <i>црвени</i>	Асоцијације украјинских испитаника на придев <i>червоний</i>
особа, човек	комунисти (31), Руси (7), Индијанци (5), комуниста (4), армија (3), Кмери (3), Индијанац (2), комуњаре (2), Тито (2), звездаши (2)	/
делови тела човека	крв (54), нос (14), срце (8), образи (7), образ (5), језик (3)	крв (13), нос (4), лице (2), прст (1), срце (1), језик (1)
производ човековог рада	крст (35), звезда (19), тепих (10), застава (7), картон (6), јастук (4), петокарка (4), руж (4), барјак (3), фењер (2), кармин (2), појас (2), семафор (2)	застава (9), кравата (1), семафор (1), сто (1), торба (1)
митолошка човеколика бића	змај (4), ђаво (3)	змај (1)
одећа	џемпер (12), шал (9), плашт (4), шешир (4), капут (2)	одело (2), мантил (2), шешир (1), огртач (1), шал (1)
храна	/	вино (1)
превозна средства	ауто (17), ферари (10), аутомобил (4)	мерцедес (2), BMW (1)

биљка	цвет (34), парадајз (7), ружа (7), каранфил (5), јабука (3), паприка (3), цвеће (2)	парадајз (22), јабука (7), цвекла (6), бибер (4), мак (4), трешња (2), бобица (2), цвеће (1), јагода (1), лубеница (1), поврће (1), божур (1), воће (1), ружа (1), лала (1)
животиња	мрави (8), петао (8), корал (4), рак (3), корали (2)	рак (7), петао (4), бик (1), петао (1), црв (1)
насељено место	/	/
грађевина или део грађевине	трг (17)	кров (1), кућа (1)
супстанце	/	прах (1)
атмосфера	/	дан (1)
природа	ватра (8), Сунце (2)	ватра (3), Сунце (2), Месец (1), исток (1)

Очигледно је да се асоцијације српских испитаника групишу око појмова који се тичу људи и предмета које човек производи. Упадају у очи и две културолошке чињенице. Друга по учесталости је асоцијација *крст*, јер испитаници везују придев *црвен* за ову међународну хуманитарну организацију. Занимљиво је да украјински испитаници нису имали ту асоцијацију. Друго запажање односи се на чињеницу да се асоцијације често везују за један од два најпопуларнија спортска клуба у Србији. Тај клуб се зове Црвена звезда, због чега се именица *звезда* нашла 19 пута као асоцијација на стимулус *црвени*. У асоцијативном пољу уочавамо још и асоцијацију *звездаши*, што је назив за навијаче Црвене звезде. Пажњу привлачи и асоцијација *ферари*, која се односи на аутомобил, чија је типична боја црвена. Ова чињеница је довела до тога да се у савременој култури, у онлајн каталозима за одећу и друге различите предмете мултинационалних компанија појављује *ферари црвена* као назив за јаркоцрвену боју [Драгићевић 2022]. Због тога не изненађује ова асоцијација.

Ђаво се у српској култури схвата као црн, али асоцијативно поље придева *црвен* показује да може бити и црвене боје.

Ако су за украјинске испитанике бела и црна боја асоцијативно везане за називе животиња, црвена боја је боја биљака. Тај асоцијативни низ предводи парадајз, а затим следе јабука, цвекла, бибер, мак итд. Занимљиво је да се људи асоцијативно не повезују са црвеном бојом у свести украјинских испитаника.

Обе групе испитаника везују црвену боју за црвенило носа. И једни и други сетили су се црвеног петла, црвеног Сунца, црвеног рака, црвеног пешира, црвеног шала, што су донекле нетипичне појаве.

Да бисмо испитали симболику црвене боје, анализираћемо и оне асоцијације које су исказане апстрактном лексиком.

Таб. 7. Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев *црвен/червоний*

Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев <i>црвен</i> у АРСЈ:	комунизам (20), љубав (14), топло (5), ватрени (5), радост (3), социјализам (3), светло (3), јарки (2), топли (2).
Лексеме с апстрактним значењем као асоцијације на придев <i>червоний</i> у УАС:	від сорому 'од стида' (4); добро (1); жар 'топлота' (1); заборона 'забрана' (1); крикливий 'гласан' (1); любов 'љубав' (1+1); радісний 'радостан' (1); соромитися 'стидети се' (1); сором'язливість 'стидљивост' (1); ядерний 'нуклеарни' (1); яркий 'светао, сјајан' (1).

У оба језика за црвену боју симболички се везује љубав, радост, светлост, сјај, топлина, топлота. Украјински испитаници су асоцијативно повезали црвену боју са стидом. Исто важи и у српском језику, али такве асоцијације су изостале у асоцијативном пољу придева *црвен* у АРСЈ.

4.1. Закључак у вези са асоцијацијама на стимулус *црвен/червоний*. У српском и украјинском једнојезичком речнику, придев *црвен/червоний* доводи се у везу са бојом крви, која је еталон за типичну црвену боју. Асоцијативна поља стимулуса *црвен/червоний* потврђују да крв представља еталон за црвену

боју говорницима српског и украјинског језика. Асоцијативно поље говорника српског језика показује снажно асоцијативно повезивање црвене боје са комунизмом, спортским клубом Црвена звезда и међународном организацијом Црвени крст. Украјинско асоцијативно поље не указује на неку специфично украјинску културолошку посебност. За украјинске испитанике, црвено је боја биљака, пре свега парадајза, који се нашао на првом месту по фреквенцији асоцијација. У оба језика за црвену боју симболички се везује љубав, радост, светлост, сјај, топлина, топлота.

5. Жут и жовтий у асоцијативним речницима српског и украјинског језика. Недостатак простора у овом раду не допушта нам детаљније анализе асоцијативних поља придева којима се именују остале боје. Ипак, укратко ћемо упоредити сагласност асоцијативних поља придева *жут* /*жовтий* и *зелен/зелений* са примарним значењем ових придева у РСЈ и СУМ.

Као еталони за придев *жут* у РСЈ се наводе лимун, жуманце, восак и злато. Најфреквентније асоцијације које именују предмете, биљке или животиње у АРСЈ гласе сунце (109), лимун (82), цвет (27), маслчак (15), сунцокрет (15), зуб (14), лист (13), банана (11), мрав (9), нарцис, пиле, злато (6), дукат, јаје, канаринац, пас, жуманце (4) (АРСЈ: 195–196).

Најфреквентније асоцијације потврђују лимун, жуманце (јаје) и злато, а не потврђују восак јер се испитаници не сусрећу често са свећама и воском. Важан је и распоред појава у дефиницији јер је за кориснике речника увек најупадљивији први појам који се наводи. Асоцијативно поље потврђује да лимун заслужује прво место, а да се злату даје предност у односу на жуманце.

Асоцијације с апстрактним значењем указују на чињеницу да је жута боја симбол болести (болестан 29; болест 22; жутица 14). Жута је и боја старости и прљавштине, али и љубоморе (љубомора 16; прљав 8; стар 3).

Као еталон за жуту боју у речнику украјинског језика (СУМ) наводи се боја злата, жуманца, сунцокретовог цвета (*який має колір золота, яєчного жовтка, соняшникового суцвіття*). Ако се изузме најчешћа асоцијација *колір*

(која није значајна за ово истраживање), листа најфреквентнијих асоцијација украјинских испитаника које означавају предмете, биљке и животиње изгледа овако (УАС I: 123):

сонце 'сунце' (7+19), лимон 'лимун' (4+2); листок 'лист' (3+3); соняшник 'сунцокрет' (3); будинок 'кућа' (2); клен (2); прапор 'застава' (2); автомобіль (1+1); банан (1+2); жовток 'жуманце' (1); кульбаба 'маслачак' (1); курча 'пилетина' (1); пшениця пшеница (1); свічка 'свећа' (1).

Асоцијативно поље украјинских испитаника не потврђује злато као еталон за жуто, али потврђује сунцокрет и жуманце. Показало се да боја љуске банане представља честу асоцијацију обе групе испитаника јер банана у обе културе постаје воће које је све приступачније иако се не гаји на територији Србије и Украјине.

Симболику жуте боје украјинских испитаника такође назиремо из асоцијативног поља, а на њу указују следеће асоцијације:

сонячний 'сунчан' (3); веселий (2); яскравий 'светао' (2); гарячий 'врућ' (1+1); світло 'светлост' (1+1); голод 'глад' (1); жовтуха 'жутица' (1); кохання 'љубав' (1); неякісний 'неквалитетан' (1); неправдивий 'лажан' (1); неприродний 'неприродан' (1); розлука 'одвајање' (1); смуток 'туга' (1); тепло 'топло' (1); хворий 'болестан' (1); хворобливий 'болестан' (1).

Рекло би се да симболика жутог носи концептуални расцеп код говорника украјинског језика и да је он израженији него код говорника српског језика. За украјинске испитанике жута боја симболизује светлост, топлину, љубав, радост, али и болест, раздвајање, неискреност, кварљивост.

Закључујемо да асоцијативна поља говорника српског и украјинског језика потврђују успешан избор еталона за жуту боју у дефиницијама основних значења, али да би редослед ентитета који се наводе могао бити другачији. Асоцијације српских и украјинских испитаника су сличне. Симболика жутог може бити позитивна и негативна код оба народа, али је у украјинској култури тај расцеп нешто израженији него у српској.

6. Зелен и зелений у асоціативним речницима српског и украјинског језика. Као еталони за придев *зелен* у РСЈ наводе се лишће и трава. Најфреквентније асоцијације на стимулус *зелен* у АРСЈ које означавају предмете, биљке и животиње овако гласе (АРСЈ: 211):

бор (135); лист (75); трава (62), бостан (28); врт (16); дрво (13); коњ, травњак (11); купус (9); ливада, орах, шума (8); парадајз, ванземаљац (7); џемпер, грм, очи, парк (6); шаргарепа, жбун (5), чај, гуштер, јабука, краставац (4).

Лишће и трава потврђују се као најфреквентније асоцијације на придев *зелен*, што значи да су лексикографи направили добар избор ентитета за које се у свести говорника типично везује зелена боја. Показује се и да се прототипи споро мењају. Зелена боја се у асоцијацијама испитаника везује се за природу – за травњак, шуму, ливаду, парк, дрво, жбун итд. Зелена је, очигледно, боја природе.

Међу асоцијацијама именованим лексиком с апстрактним значењем посебно се својом фреквенцијом одвајају:

млад (33); незрео (8); од беса, здрав (4); од зависти (3); болестан, неискусан, свеж, завист (2).

За зелену боју везује се симбол незрелости због метафоричке везе између недозреле воћке и младе, неискусне особе, а уз незрелост иде неискуство, младост, па и здравље. Међутим, зелена је и боја љубоморе, зависти, па и болести, што се такође региструје у асоцијацијама српских испитаника.

У речнику СУМ не наводи се прототип зелене боје. Констатује се само да је то боја која се на спектру налази између жуте и плаве (*середній між жовтим і блакитним*). У УАС се наводе следеће фреквентне асоцијације на придев *зелений* (УАС I: 153):

гай (8+14); трава (5+8); листок 'лист' (3+3); змій 'змија' (4+1); ліс 'шума' (5); чай (3+2); дуб 'храст' (3+1); горошок 'грашак' (1+1); дерево 'дрво' (1+1); жаба (2); жито 'раж' (2); луг 'ливада' (2); огірок 'краставац' (2); природа (2); сад

'башта' (2); світлофор 'семафор' (2); барвінок 'врста цвета' (1); долар (1); Карпати (1); клен (1); Львів 'Лавов' (1); парк (1); покіс 'ливада' (1); явір 'явор' (1).

И у українском језику је, баш као и у српском, зелена боја везана за природу. Значајно се смањило број асоцијација у вези са предметима, а повећао се број асоцијација у вези са зеленим површинама и биљкама. Зелена је боја шуме, траве, лишћа, дрвећа. Очекована је и асоцијација украјинских испитаника на Карпате и на цвет *барвінок*, као симбол Украјине. Поново се испоставило да међу асоцијацијама украјинских испитаника има више назива за животиње.

На симболику зелене боје украјинских испитаника указују асоцијације у виду лексема с апстрактним значењем:

спокій 'одмор' (2); відпочинок 'одмор' (1); гарний 'леп' (1); добрий 'добар' (1); м'який 'мек' (1); невмілий 'невешт' (1); недосвідчений 'неискусан' (1); неприємний 'непријатан' (1); неспілий 'незрео' (1); приємний 'пријатан' (1); рай 'рај' (1); свіжий 'свеж' (1); сон 'сан' (1); тихо (1); яскравий 'бљештав' (1); юнець 'младић' (1).

Асоцијације показују да је зелена боја као боја природе истовремено и боја спокоја, одмора, раја, тишине, али и незрелости и неискуства. Асоцијације не показују да се зелена боја везује за завист и љубомору, као у српском језику.

На основу вербалних асоцијација у српском и украјинском језику закључујемо да се зелена боја везује за природу – шуму, траву, лишће, дрвеће. Симболичка вредност зелене боје везује се за незрелост, младост, неискуство. У српском језику значајна је и љубомора, коју не показује асоцијације украјинских испитаника.

7. Закључак истраживања. На крају овог истраживања изнећемо неколико закључака.

7.1. У савременом свету у којем се све више купује, произвођачи задовољавају жеље купаца и на тај начин што има све више производа обојених најсуптилнијим нијансама свих боја јер боја игра важну улогу у свести пробирљивих купаца. Зато се међу новим речима у многим језицима појављује

све више назива за нијансе боја [Драгићевић 2022]. Ипак, тематска група придева са значењем боје је стабилна. Ентитети који су прототипични носиоци беле, црне, црвене, жуте и зелене боје у великој мери се поклапају у лексикографским дефиницијама једнојезичких речника и у асоцијативним пољима придева који означавају боје. Велик број производа обојених најфинијим нијансама није утицао на прототип основних боја. Прототипична је она нијанса која је најсјајнија, најбљештавија, најинтензивнија.

7.2. Међу асоцијацијама српских и украјинских испитаника постоји велика сагласност. Појављују се и ситније разлике, које су културолошки условљене. Тако је, на пример, међу асоцијацијама српских испитаника на придев *бео* било много оних које су инспирисане главним градом Србије, Београдом. Међу асоцијацијама на придев *црвен* било је и оних који се тичу једног од највећих српских спортских клубова Црвена звезда. На стимулус *зелен* украјински испитаници су се сетили Карпата, цвета барвінок и града Лавова.

7.3. Асоцијације на стимулусе са значењем боје понекад представљају појмове код којих је дата боја нетипична, маркирана и по томе упадљива (нпр. *црн зуб*, а очекује се да је бео; *црн човек* – у земљама у којима живе белци, *бели вук* – иако то није типична боја вука). Као што су антоними, после синонима, значењски најближе лексеме у језику, тако се асоцијације у неким случајевима формирају на контрасту, на мотивисаним супротностима. Због тога, висока фреквенција неке асоцијације не значи да она треба да се појави у речничкој дефиницији. Другим речима, да би се формирала одговарајућа лексикографска дефиниција, не би се у свим случајевима могло саветовати ослањање на најфреквентније асоцијације.

7.4. Вербалне асоцијације јасно указују на симболику коју боје имају и у српској и у украјинској култури. Потврђује се „концепција о дуалистичкој концептуализацији боја“ Људмиле Поповић [Поповић 2008], која је анализирала семантички потенцијал назива за боје у српском, украјинском и руском

фолклору. Свака боја може носити позитивну и негативну симболику. Ако су „светле, сјајне, чисте, свечане, драге, лепе” [Поповић 2008: 109], оне носе позитивну симболику, али све оне могу бити и „тамне, бледе, болешљиве, прљаве, злокобне, тешке” [Поповић 2008: 109] и онда имају негативну симболику. Вербалне асоцијације ово у потпуности потврђују.

7.5. Асоцијативни речници би морали бити незаобилазна литература лексикографима који се баве једнојезичком описном лексикографијом. Ако лексикографи науче да тумаче асоцијације, описни речници биће квалитетнији.

ИЗВОРИ

АРСЈ – Пипер, П., Драгићевић, Р., Стефановић, М. (2005). *Асоцијативни речник српскога језика*, Београд: Београдска књига, Филолошки факултет, Службени лист, 2005.

СУМ – Білодід, І. К., Горещкий, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка. <https://sum.in.ua/s> (датум приступа: 14.08.2024).

РСЈ – Николић, М. (ред.). (2018). *Речник српскога језика*, друго издање, Нови Сад: Матица српска, 2018.

УАС – Мартінек, С. (2007–2021). *Український асоціативний словник*, I–IV, Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка.

ЛИТЕРАТУРА

Драгићевић, Р. (2022). Супарништво словенских деривата и англицизама у српској неологији. *Slovanská slovo tvorba: synhrónia, inovácie, neologizácia. Slavic Word-formation. Synchrony, Innovations, Neologization*, editori Martin Ološtiak, L’udmila Liptáková, Klaudia Bednárová-Gibová (с. 147–161). Prešov: Prešovská univerzity.

Ивић, М. (1995). *О зеленом коњу*. Београд: ХХ век.

Илић, М. (2016). *Боје у оку, свести и језику*. Ниш: НАИС ПРИНТ.

Поповић, Љ. (2008). *Језичка слика стварности. Когнитивни аспект контрастивне анализе*. Београд: Филолошки факултет.

М.В. Жуйкова

СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ ПРЕДИКАТИВ *ГОТОВИЙ* І *ГОТУВАТИ* В КОНТЕКСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Мова як система знаків пристосована для інтерпретації та категоризації різних екстралінгвальних явищ, а також для регулювання складних інформаційних потоків у межах мовних колективів. Особливу роль у названих процесах відіграє семантичний рівень мови, завдяки якому мовці осмислюють, структурують та формалізують фрагменти різноманітних явищ та подій реального, ментального чи віртуального світів. Відбиття у мовних знаках знання про світ і подальша трансляція цього знання у процесах комунікації неможливі без ментальної процедури предикації – приписування певному явищу дійсності чи предмету думки тих чи тих конкретних властивостей або ознак, що втілюється через семантико-граматичну категорію предикативності. Постійне здійснення мовцями процедури предикації передбачає існування в мові широкого репертуару таких лексем, які позначають не сутності, а властивості та якості явищ об'єктивного чи віртуального світу, тобто предикатів. Відповідно, важливим питанням лінгвістики (зокрема, лінгвістичної семантики) було і залишається питання вичерпного або принаймні задовільного опису плану змісту тих лексем, які виступають у ролі предикатів і без яких неможлива побудова предикативних одиниць мови – речень. Довший час домінувала думка, що питання лексичного значення у кожному конкретному випадку доречно переносити у площину прикладної лінгвістики і розв'язувати у тлумачних словниках певної мови. Таким чином, саме на плечі лексикографів лягав важкий тягар експлікації змісту предикатних лексем. Проте зараз очевидно, що лексикографічний опис предикатів потребує інших підходів, ніж ті, які використовує традиційна лексикографія (зокрема, тлумачення дієслів не за допомогою інфінітивних конструкцій, а через актантні структури

відповідних предикатів). Визнання за предикатами основної ролі при відображенні екстралінгвальних ситуацій у мовних структурах (реченнях) також підвищує вагомість семантичних досліджень у сфері предикатної лексики. Не потребує спеціального доведення твердження, що зміст речення (а в усному мовленні – висловлення) не може бути успішно розкодований слухачем без знання ним потрібних фрагментів концептуальної картини світу. Пропонована стаття є спробою вийти за межі традиційного лексикографічного опису лексичного значення і подати такі семантичні моделі двох предикатів української мови, які відповідали б умовам когнітивного підходу до мовних явищ. Ітиметься про предикати *готовий* (*готов*) та *готувати* (*готовити*), які мають численні деривати (на кшталт *приготувати*, *заготувати*, *виготовляти*, *підготовка*, *напоготові*, *готово* та ін.). Про важливість цих одиниць у мовній категоризації світу свідчать, з одного боку, праслов'янське походження базового прикметника та похідного дієслова, див. (ЕСУМ I: 577), (Sław. I: 328), а з другого – їх висока активність у сучасному українському мовленні, що підтверджується даними корпусів, зокрема (ГРАК).

1. Традиційна лексикографічна інтерпретація предикатів

готувати та готовий

Згідно з даними СУМ-20²⁹, сучасне дієслово *готувати* має п'ять значень та два підзначення. Як основне подано таке значення: «робити придатним, готовим для використання» (з прямим додатком *кого / що*). В його межах виділене підзначення «навчати з якою-небудь метою, давати необхідні знання; підготовляти». Друге значення, «працювати, розробляючи що-небудь, виконуючи якесь завдання», супроводжується підзначенням «виготовляти що-

²⁹ Зазначу, що статті в СУМ-20 практично повторюють опрацювання обох лексем у СУМ-11, за невеликими змінами (наприклад, знято згадки про гасла піонерів у СРСР *Будь готовий – Завжди готовий*). У Сум-20 зникли контексти, що відбивали багаторічне існування нашого народу в межах СРСР.

небудь». Наступне виокремлене значення «варити, приготувати їжу; куховарити» реалізується в контекстах з прямим додатком чи без нього. Четвертим подане у словнику значення «заготовляти що-небудь для дальшого використання, робити запас чогось». Нарешті, на останньому місці знаходиться п'яте значення «збиратися зробити що-небудь, задумувати щось» (СУМ-20).

Прикметник *готовий* у СУМ-20 об'єднано в одну статтю з коротким прикметником *готов*. Загалом у цій словниковій статті виділено чотири значення та чотири підзначення. Для першого значення подано таке тлумачення: «який зробив необхідне приготування, підготувався до чого-небудь». Друге значення реалізується в конструкціях із семантично залежним інфінітивом: «який висловлює згоду, схильний до чого-небудь або виявляє бажання зробити що-небудь». Прикметник в обох наведених значеннях описує стан особи. Вживання прикметника у третьому значенні та його підзначеннях стосуються не істоти, а предмета, див.: «доведений до повної готовності, придатний для використання або споживання; приготовлений»; «уже зроблений, цілком закінчений у своєму виготовленні; виготовлений, завершений»; «заздалегідь продуманий, підготовлений, складений». Прикметник в останньому описаному у словнику значенні, що марковане як розмовне, «виражає закінченість, кінцевий результат якої-небудь дії, стану і вживається у значеннях: а) вмер; б) зовсім сп'янів». Ці значення цілком зумовлені контекстом і вимагають такого лексичного оточення, яке безпосередньо вказує на референтну ситуацію.

Перше значення дієслова *готувати* («робити готовим для використання») в СУМ-20 тлумачиться таким чином, що в ньому есплікується дериваційний і змістовий зв'язок між прикметником *готовий* та похідним дієсловом. У тлумаченні першого значення прикметника *готовий* спостерігається подібна картина: в ньому використовуються деривати від дієслова *готувати*: «який зробив необхідне приготування, підготувався до чого-небудь». Ті самі предикати вжито в тлумаченнях третього значення та його підзначень. Таким

чином, у тлумаченнях обох спільнокореневих лексем спостерігаємо так зване логічне коло.

В аспекті сучасних вимог до тлумачення наявність логічного кола розглядається як суттєвий недолік опису значення, див., зокрема, позицію провідного польського лексикографа П. Жмигородського в [4: 192–193].

Важливо зрозуміти, який з двох предикатів є семантично простішим і може бути визначений незалежно, без опертя на інший. Природно припускати, що семантично простішим є саме сучасний прикметник у його короткій чи повній формі (*готов* та *готовий*). Для підтвердження чи спростування цього припущення ми розглянемо основні змістові компоненти, актуалізовані у вживаннях цього прикметника, а також проаналізуємо основні типи вживань дієслова *готувати*.

2. *Готовий* та *готов*: означення та присудок

Чи доречно вважати, що одиниці *готовий* і *готов* у сучасній українській мові семантично еквівалентні? СУМ-20 описує обидві лексеми в одній словниковій статті, без розмежування їх ролі в реченні. Контексти свідчать про те, що прикметник *готовий* може вживатися у синтаксичній ролі означення, як в (1), а також у ролі іменної частини складеного присудка, див. (2).

(1) *А Матвій має вже на те готову відповідь:*

– *Коли б оно всі ми стільки гріхів мали, що він, то й попів не треба було б на землі.* Улас Самчук. Волинь.

(2) *Річард і Деві увіходять у хату потомлені. Річард при хвартуху, з мулярським знарядом; у Деві в руках відро і квач.*

Річард.

Готовий комин, навіть побілили. Леся Українка. У пущі.

У контексті (1) логічний наголос падає на іменник, прикметник *готова* позначає статичну ознаку предмета (відповідь персонажа подана як відтворена з пам'яті, а не сформульована в момент комунікації), а в контексті (2), навпаки,

логічний наголос припадає на прикметник — рему висловлення. Про комин повідомляється як про щойно завершений об'єкт, придатний до використання внаслідок перших дій суб'єкта, отже, мовцю важливо наголосити на тому, що певна дія не лише тривала, а й була завершена безпосередньо перед моментом мовлення. Контекст (2) допускає вживання перед предикатом підсилювальної частки, окремого заперечення або деяких обставин часу та міри (*комин майже готовий; комин не готовий; комин ще не готовий, комин готовий наполовину*). Використання залежних від прикметника *готовий* обставин чи підсилювальних часток вказує на семантичний компонент нестабільності ознаки в часі, навіть якщо цей прикметник вжито у ролі означення, див. (3):

(3) *Тугар Вовк ... ще оглянув майже готову вже метавку, попробував уживу і, похитавши головою, сказав: «Слаба»...* Іван Франко. Захар Беркут.

Такі вживання лексеми *готовий*, як в контексті (3), семантично наближають її до дієприкметників (*майже готову вже метавку* = *майже зроблену, змайстровану метавку*).

Прикметник *готовий* у ролі означення входить у деякі номінативні одиниці, що мають статус усталених: *магазин готового одягу, склад готової продукції, готові сніданки*, а також старе *готові гроші*. Такі сполучення не допускають трансформації у предикативні одиниці на кшталт **сніданки (не) готові, *гроші (не) готові* (речення *Одяг готовий* має інший сенс).

У минулому конструкції з прикметником *готовий* в ролі означення вживались активніше, ніж зараз, пор. словосполучення з текстів XVI–XVII ст.: *товары готовые лѣсные; попел готовый; потаиш готовый; прядива готового; куль готовых оловяныхъ до гаковниц; овса готового, жатого...* (Карт. ІУ)³⁰.

У художніх текстах другої половини ХІХ ст. ще подекуди трапляються подібні конструкції з прикметником у ролі означення, див. (4), (5):

³⁰ Щиро дякую п. Наталії Багнюк, завідувачці відділу української мови Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, за можливість працювати з матеріалами картотеки "Словника української мови XVI – першої половини XVII ст."

(4) *Молоді прийшли од вінчання, випили шампанського, повечеряли в маленькій компанії рідні, й пішла Настя на готову сім'ю вже літнього пристаркуватого удівця.* Іван Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки.

(5) *Він [Орядин] склонився перед нею [Верковичівною] глибоко і заявив з сіяючими очима, що буде старатися вчинити її волю і що і він грає дуже радо в шахи.*

Так? То, може, він навчить її цієї гри, бо в її мужа нема терпеливості і він любить лиш з готовими гравцями грати... Ольга Кобилянська. Царівна.

Див. також вживання прикметника у функції означення у складі паремій: *До готової колоди легко огонь прикладать* (Ном.: 228), *Мельники' до готової муки* (Ном.: 534), *Добра рада – як готові гроші, а лихая – готове нещастя* (Ном.: 289); *Готову миску і ложку мати* «жити на чийсь ласці, на всім готовім» (Фр.: 490). Семантику стабільної, а не динамічної ознаки має субстантив *готове* (*жити на всьому готовому, прийти на готове*), пор. *На готовім і циган господар* (Фр.: 490).

Що стосується короткої форми прикметника (у чоловічому роді), то вона виконує лише одну синтаксичну роль – частини складеного іменного присудка, див. (6).

(6) *Не впіла мати оглянутись, вже у Марусі і готов обід...* Григорій Квітка-Основ'яненко. Маруся.

Наведені контексти дозволяють дійти висновку, що використання прикметника *готовий* (*готов*) у двох різних синтаксичних функціях актуалізує різні семантичні аспекти: в ролі означення цей прикметник тяжіє до передання статичної характеристики предмета чи особи (*готові гроші, готова сім'я, готова відповідь, готова миска, готові кулі, готове прядиво*), тоді як у ролі присудка актуалізується, як правило, динамічна ознака, тобто така характеристика об'єкта, що може проявлятися різною мірою на різних часових проміжках. Разом з тим не можна не відчувати за сполученнями на кшталт

готове прядиво, готовий овес, готова колода, готова сім'я, готові грачі певних сценаріїв. Наприклад, щоб отримати *готовий овес*, хтось спочатку посіяв овес на полі, а потім вижав його і довів до стану, в якому його можна або зберігати, або продати, або споживати; щоб виготовити кулі, хтось добув належну кількість свинцю, розплавив його в печі, вилив у відповідні форми і після охолодження металу отримав кулі. Такі сценарії здебільшого включають активного діяча, який реалізує цілу низку дій (не обов'язкового власних), орієнтуючись на певну задуману мету (питання про мету ми обговоримо нижче).

3. *Готовий*: фізичний та ментальний стани об'єктів

У тлумаченнях, поданих у СУМ-20, не описана така важлива властивість об'єкта, що схарактеризована прикметником *готовий*, як його загальна категоризація, а саме: віднесення до категорії істот чи неістот. У контекстах (2) та (3), очевидно, йдеться про неживі предмети (комин, металеве знаряддя), які можуть перебувати в різних фізичних станах. Ці стани спостережувані і поступово змінюють один одного. На матеріалі таких контекстів можна наочно уявити деякі дії, що відповідають різним етапам роботи, див. (7).

(7) *Тоді він [Володько] рішив самий зробити собі скрипку, зрештою, це й не так тяжко. Приглянувся добре до Максимової, витесав денце, дістав міцних ниток, навоцив їх порядно воском, натягнув на денце, підпер кобилкою – і скрипка готова. Смичка зробив з кінської волосини, натягнутої на каблучку, і натер його живицею із соснових дощок. Скрипка вийшла значно гіршою, ніж Максимова, але вона все-таки грає і Володько вдоволений.* Улас Самчук. Волинь.

Інші ситуації, позначувані предикатом *готовий*, стосуються станів особи. З одного боку, це стани спостережувані, як у контексті (8); з іншого боку, це внутрішні, ментальні стани людини, які здебільшого не мають жодних виявів, як у (9).

(8) *А в дворі стояв, як і того разу, запряжений повіз, і візник сидів готовий до їзди на козлах...* Валерій Шевчук. Тіні зникомі.

(9) *...З мого життя зникли ситуації, коли мене питають урок, а я не готовий.* Любко Дереш. Намір.

Стан готовності / неготовності учня до перевірки його знань може стати спостережуваним лише тоді, коли на вимогу вчителя учень почне щось відповідати; до цього моменту цей стан залишається внутрішнім і оцінюється лише суб'єктом свідомості.

Крім того, предикатом *готовий* позначається певне поєднання фізичного та ментального стану, див. (10):

(10) *Раптом зброя заблищала,*

І гукнуло військо хором:

«Ми готові йти до бою!

Краще смерть, ніж вічний сором!» Леся Українка. Давня казка.

З одного боку, військо, щоб успішно воювати, має бути озброєне належним чином; з іншого боку, вояки мусять мати стимул до перемоги.

4. Готовий: функція чи призначення об'єктів

Говорячи про стан готовності предмета / особи, логічно поставити питання: до чого саме має бути готовий певний суб'єкт чи об'єкт? У багатьох контекстах, де використано цей предикат, типове призначення чи функція прописані безпосередньо в реченнях, див. (8) та (10): *візник готовий до їзди, військо готове до бою*. Функція чи призначення об'єктів можуть бути формально виражені деякими стандартними способами: *готовий до чого, готовий для чого, готовий на що*, див. також (11).

(11) *І був він [Князько] славетний на всю околицю бондар... Його багате подвір'я було завалене колодами сухого дуба, клена, ясена ... У причепі, сінях та комірчині стояли стосами готові і не готові до продажу діжі, цебри, кадуби з терпким запахом дубової клепки...* Улас Самчук. Волинь.

Проте в більшості випадків інформація про призначення предмета залишається латентною і виводиться слухачем чи читачем завдяки знанням позамовних ситуацій: зброя виконує функцію знищення ворогів; обід призначено для поїдання, готова скрипка має видавати музичні звуки, стаття має бути оприлюднена у газеті чи журналі тощо.

Власне, досягнення такого стану об'єкта, коли він здатний якнайкраще виконувати функцію чи реалізувати своє призначення, є ціллю суб'єкта, який впливає на відповідний об'єкт.

Досягнення цього стану маркується прикметником *готовий* (передусім у ролі предиката). Самовар готовий, коли в ньому закипіла вода; скриня готова, коли з'єднані всі її частини, до неї прилаштований замок і ручки, вона пофарбована, розмальована; коні готові, коли вони погодовані, напоєні, запряжені тощо.

Цей стан доречно називати **оптимальним**.

Важливо, що зміни в об'єкті настають поступово, його стан міняється в часі, досягаючи в якийсь момент певної кульмінації. Природний об'єкт може змінюватися під впливом внутрішніх процесів, до яких не дотична людина (наприклад, збіжжя в полі, яке дозріває, стане готовим, коли повністю дозріє); у випадку артефактів суб'єкт діє цілеспрямовано, організовуючи свою діяльність таким чином, щоб об'єкт перейшов у потрібний стан, див. (6) та (7). Аналогічно організовані ситуації, в яких виникає чи змінюється продукт інтелектуальної діяльності (*стаття, доповідь, уроки готові*).

Оптимальний стан для конкретного об'єкта визначається або колективними уявленнями про типове функціонування речей у позамовному світі, або особистими уявленнями суб'єкта свідомості. Особистий досвід спричиняє суб'єктивність і непевність у визначенні стану об'єкта як готового чи неготового, див. контекст (12):

(12) *Батюшка пішов до архієрея й доклав йому, що обід ще не готовий, але незабаром буде готовий, вже докипає. Архієрей сідає на канані й з*

терпеливістю жде. Пождавши трохи, він знов посилає господаря до пекарні. Обід все-таки був не готовий. Матушка вешталась, крутилася, як муха в окропі, і сердилась, аж сопла. Доклавши архієреєві, що обід ще не зовсім готовий, батюшка вернувся в пекарню... Іван Нечуй-Левицький. Українські гумористи та штукарі.

5. Готовий: про суб'єкт свідомости

Вище ми розглядали переважно ті об'єкти, які не мають власної свідомости, а зміни в їх стані спричиняються або природними процесами, або впливом людини.

Зосередимось на тих контекстах, у яких прикметник *готовий* характеризує суб'єкт свідомости. Найбільш типовою комунікативною особливістю таких вживань є мовлення від першої особи, як в (10) та (13):

(13) Степан

Я більше

не хочу заїдять твоєї долі.

Хоч як мені се гірко... я готовий

тебе до батька відпустити. Леся Українка. Бояриня.

У директивах використовується також контекст другої особи, як в (14):

(14) – *Завтра світом ми виступаємо, – сказав він [Казанцев] на саме вухо Олесі, – не спи та жди мене. Я серед ночі тихо під'їду під твоє вікно й постукаю в шибку. Одчиняй вікно й будь готова.* Іван Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки.

Такі вживання прикметника *готовий* заслуговують на докладний аналіз. У (13) йдеться лише про внутрішній, ментальний стан суб'єкта свідомости, а в (14) – більшою мірою про фізичний стан (Олеся має бути належно вдягнена, зібрана для втечі з офіцером тощо). Описати стан персонажів (Степана, Олесі) можна приблизно так:

Х готовий до чого:

Х свідомо активізував свої зовнішні та / або внутрішні ресурси і перейшов у ментальний та / або фізичний стан, необхідний для виконання ним певної дії³¹.

Для Степана такою дією є прийняття рішення відпустити Оксану в Україну³², для Олесі – втеча з офіцером; у контексті (10) персонаж налаштований на активну участь у битві. Отже, предикат *бути готовим* у стосунку до суб'єкта свідомості маркує необхідну умову для подальшої дії. Див. також актуалізацію обох аспектів предиката *готовий* у (15):

(15) *В інших районах повстання спалахували переважно стихійно, коли «товариші» починали через міру обдирати селян – тут селянин завжди готовий був вхопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами.* Юрій Горліс-Горський. Холодний Яр.

Перший фрагмент (*селянин готовий був вхопити зброю*) описує ментальний стан особи, тоді як друга частина тексту подає інформацію як про внутрішній стан — готовність селян до боротьби з татарами (наприклад, ненависть до ворогів, відсутність страху смерті, відчуття потреби у захисті своєї землі), так і про готовність фізичну, «предметну», тобто про зброю, наявність якої є необхідним складником боротьби.

³¹ У «Новому пояснювальному словнику синонімів російської мови» подано таку дефініцію для цього значення: **Готовый 2.1.** «такой, который решил, что он сделает Р, несмотря на возможные трудности, или не будет мешать осуществлению Р, несмотря на его нежелательность, потому что это нужно для него или кого-то другого» (НОССРЯ : 237). Це значення має російський синонім *согласный*. Таке тлумачення описує лише ментальну дію і тому добре пасує до українських контекстів, подібних на (13): Степан вирішив, що не буде перешкоджати Оксані повертатися до батька в Україну, хоча для нього самого розлука з Оксаною була би трагедією. Що стосується контекстів (10), (14) та (15), то вони не можуть бути витлумачені згідно з дефініцією, яка запропонована в НОССРЯ. Ці контексти маркують не лише ментальний акт (прийняття рішення), а й ті фізичні дії суб'єкта, що впливають з ментального акту і можуть бути його безпосереднім наслідком.

³² Звернімо увагу на те, що Леся Українка не використовує перформатив (*Я відпускаю тебе до батька*), а лише маркує ментальний стан Степана за допомогою прикметника *готовий*. Слова Степана не тотожні і конструкції *Я хочу тебе до батька відпустити*, яка позначає реалізований факт прийняття рішення.

Пор. також (16), де описані приготування суб'єкта свідомости до виконання ролі посланця:

(16) *Прибіг Меркурій, засапавшись,
В три ряди піт з його котив;
Ввесь ремінцями обв'язавшись,
На голову бриль наложив;
На грудях з бляхою ладунка,
А ззаду з сухарями сумка,
В руках нагайський малахай.
В такому наряді влізши в хату,
Сказав: «Готов уже я, тату,
Куда ти хочеш, посилай».* Іван Котляревський. Енеїда.

Стан готовності Меркурія в (16) визначається не стільки ментальним актом, скільки зовнішніми ознаками (відповідним одягом, запасом харчів тощо), і саме ці властивості є необхідними з погляду конкретного суб'єкта свідомости. Контекст (16) свідчить, що вербальний компонент, що містить інформацію про конкретизацію стану готовності (*готовий* до чого, *готовий* + інфінітив), часто буває латентним і легко відновлюється завдяки знанню описаної ситуації.

6. *Готовий* + інфінітив: про предмет

Метафоричною трансформацією конструкцій *готовий* + інфінітив, де позначено стан суб'єкта свідомости, є формально подібні конструкції, які маркують стан неживого об'єкта, див. (17).

(17) *Екіпаж Потоцького підкотився під танок Шароцьких, слуга поспішно відкинув приступні й відчинив двері. Граф був важкий тілом, і, коли виходив, натиснувши ногою на приступку, екіпаж на м'яких ресорах так нахилився, що готовий був перекинутися.* Валерій Шевчук. Три листки за вікном.

Очевидно, що при маркуванні не суб'єкта свідомості, а об'єкта в ролі підмета зникає один важливий семантичний складник предиката *готовий*, а саме: 'Х свідомо активізував свої зовнішні та / або внутрішні ресурси', оскільки в статусі Х виступає неживий предмет, який не може приймати рішення. Описати ці вживання можна таким чином: «у момент спостереження предмет знаходиться в певному стані; якщо цей стан буде тривати протягом якогось (як правило, незначного) часу, то, на думку суб'єкта свідомості, станеться подія, позначена інфінітивом». У контексті (17) екіпаж перекинеться, якщо граф не припинить тиснути на нього своєю вагою. Інфінітив маркує ситуації, які, на думку мовців, є несприятливими і суперечать цілям їх учасників (які часто залишаються латентними), пор.: *Щогла готова зламатися від поривів урагану, Багаття було готове згаснути.*

Метафоричний характер вживання предиката *готов* корелює з обмеженнями в граматичних формах (у реченнях можлива лише реальна модальність, а вживання предиката в майбутньому часі заборонене: **Щогла була би готова зламатися, якщо...* **Екіпаж буде готовий перекинутися*).

7. *Готовий*: основні сенси

Прикметник *готовий* у синтаксичній ролі означення найчастіше позначає таку властивість предмета (рідше істоти), яка інтерпретується як стала, проте досягнута в минулому завдяки діям чи діяльності особи. Прикметник вживається для підкреслення ознаки предмета, яка сприймається як завершена і не обов'язково пов'язується з попередніми діями суб'єкта (*готові гроші, готова сім'я, готова колода, готові ліки, готова миска, готова продукція, готові сніданки*). Для цих вживань можна застосувати контекстну синонімічну заміну: *готові гроші* – наявні, втілені в грошових знаках, на відміну від грошей у позиках³³, *готова колода* – складена з підходящого для горіння матеріалу,

³³ У сучасній українській мові це сполучення практично невідоме, воно згорнулось у дериват *готівка* (не виключено, що під впливом польського *gotówka*).

готова миска – наповнена їжею, *готова продукція* – виготовлена на заводі, *готовий одяг* – пошитий. Різноманітність референтних ситуацій утруднює інваріантний лексикографічний опис цього значення. У СУМ-20 для нього використано такі конструкції: «доведений до повної готовності, придатний для використання або споживання; приготовлений»; «уже зроблений, цілком закінчений у своєму виготовленні; виготовлений, завершений»; «заздалегідь продуманий, підготовлений, складений». Зрозуміло, що не всі випадки вживань можна пояснити таким способом; наприклад, сполучення *готові гравці* в (5) виглядає як нетривіальне, оскільки позначає не предмети, а людей, не початківців, а вже досвідчених гравців у шахи³⁴. Загалом слід зауважити, що подібні конструкції тяжіють до фразеологічних сполук, а тому їх значення доводиться формулювати для кожного конкретного вживання. Так, *готові сніданки* – це такі суміші різних харчів, переважно зерна, сухофруктів, горіхів, шоколаду, які не потребують теплового оброблення³⁵. Наявність будь-якого вербального компонента, залежного від прикметника *готовий* у ролі означення, утворює ефект напівпредикативності (вторинної предикативності), як в (3) та (11), а сам прикметник виступає центром додаткової пропозитивної структури.

Прикметник *готовий* у синтаксичній ролі присудка чи його складника (*коні готові, коні стояли готові*) входить у предикативний центр речення і позначає або стан предмета, або стан суб'єкта свідомості. Присудок маркує таку властивість підмета-предмета, яка досягається передусім у процесі

³⁴ Інтерпретація цього вживання через дефініцію в СУМ-20, запропоновану для першого значення («який зробив необхідне приготування, підготувався до чого-небудь») не є коректною, адже ця дефініція описує значення прикметника у синтаксичній ролі присудка.

³⁵ Пор. визначення сполук з прикметником *gotowy* у словнику польської мови: *gotowe ubranie* «ubranie szyte seryjnie, sprzedawane w sklepie», *wyroby gotowe* «towary, najczęściej ubranie, obuwie, szyte, robione seryjnie, nie na miarę, sprzedawane w sklepie, wyroby wykonane fabrycznie» (USJP). Цікаво, що українська мова маркує й особливий стан «готовності» людини – стан сп'яніння до такої міри, коли п'яний вже не тримається на ногах, пор. розмовний іменник *готовченко* (щиро дякую за цей коментар Є.А. Карпіловській). Це дериват від прикметника *готовий* в його особливому значенні (виключно про пиятику), адже йдеться про досягнення певного стану, який не сприймається в нашій культурі як мета суб'єкта.

цілеспрямованого впливу людини: *обід готовий, замовлення готове, доповідь готова*. Винятки становлять ті ситуації, які не потребують впливу людини (*трава готова під косу*). Ця властивість об'єкта силою своєї динамічної природи не є сталою, вона мислиться як один із можливих станів, в якому перебуває предмет (доповідь може бути написана наполовину, в ній може бракувати аналітики чи висновків тощо, і в такому стані її не назвуть готовою). Міру готовності предмета завжди визначає суб'єкт свідомості. Стан, якого він прагне досягнути, впливаючи на об'єкт, доречно вважати оптимальним, тобто таким, в якому предмет цілком придатний для виконання своєї ролі, призначення чи функції. Такий стан у багатьох випадках може бути зумовлений прийнятими суспільними практиками (наприклад, *коні готові, зброя готова* тощо), однак часто його досягнення лежить у площині індивідуальних вподобань та уявлень про стан речей (перфекціоністи, які виставляють до речей значно вищі вимоги, вважатимуть недосконалим те, що інші оцінюють як цілком готове).

Предикат *готовий* позначає також стан суб'єкта свідомості. Незалежно від формального оточення цього предиката (без семантично залежних компонентів або з ними), він маркує досягнення суб'єктом певного стану – внутрішнього (ментального) та / або фізичного. Саме цей стан є необхідною умовою для виконання дії, яка позначена в контексті (за допомогою інфінітива чи іменника з прийменником) або залишається неназваною і виводиться зі знання типової ситуації або картини світу. Такі вживання найбільш характерні для комунікативних актів з діячем першої та другої особи, однак конструкції цього типу часто використовуються в таких контекстах, де роль підмета виконує іменник з узагальненою референцією (*Японія була готова укласти мир*).

Для багатьох контекстів з предикатом *готовий* можлива заміна його на конструкцію *у стані готовності*: *візник сидів готовий – візник сидів у стані готовності, селяни готові до бою з ворогами – селяни перебували у стані*

готовності, щоб битися з ворогами; діжі стояли готові до продажу – діжі стояли в стані готовності до продажу³⁶. Стан готовності доцільно визначати як один з потенційно можливих станів об'єкта, що досягається в процесі його поступових змін. Основна властивість цього стану – оптимальність для виконання певної дії (коли йдеться про осіб), призначення чи функції (коли йдеться про неживі об'єкти). Саме цей зміст можна вважати основним, інваріантним при вживанні прикметника *готовий* (*готов*) у різних контекстах.

Варто зазначити, що саме ті сенси, які мовці пов'язують із ментальним та емоційним станом суб'єкта свідомості (*він готовий їхати, він готовий до дискусії* тощо), виявляються актуалізованими у спеціалізованих лінгвістичних текстах, зокрема в тих, де визначається поняття «мета». Див. дефініцію лінгвістичного поняття мети, запропоновану І. Левонтіною: «Людина А хоче, щоб мала місце ситуація Р, вважає, що дії Q, які вона може виконати, будуть причиною її виникнення, і готова здійснити чи здійснює ці дії» [2: 165]. У цьому визначенні використано те значення російського прикметника *готовый*, яке в АСРЯ подане як перше: «*Готовый* 1.1. Людина чи об'єкт володіє всім необхідним, щоб успішно діяти чи функціонувати в ситуації А» (АСРЯ II: 680). Щоб використати цю дефініцію для інтерпретації поняття «мета», треба виділити з неї лише ту частину, яка стосується суб'єкта свідомості (людини): людина готова щось здійснити, якщо має все необхідне для дії у певній ситуації. Без компонента «готовність до дії» неможливо уявити будь-яку цілеспрямовану діяльність людини³⁷.

³⁶ Контексти свідчать, що предикативна конструкція *бути в стані готовності* має книжний характер і частіше використовується щодо назв істот, однак жодних семантичних заборон на її вживання з назвами предметів нема, пор.: *Рови в Околіште, на думку дослідників, підтримували у стані готовності, періодично очищаючи від намулу, який утворювався через дію опадів*. Михайло Відейко ГРАК.

³⁷ Як показано в (АСРЯ III: 372), компонент «готовність» входить у тлумачення дієслова *ждать* в одному з його значень (*ждать отпуска, ждать приезда родителей*): «находиться в состоянии готовности к событию А».

Як ми побачимо нижче, цілеспрямовані дії суб'єкта є основою всіх референтних ситуацій, для позначення яких вживається дієслово *готувати*.

8. *Готувати (готовити)* – про об'єкти, що змінюються, та про об'єкти, що виникають

Визначення прикметника *готовий*, подане вище, дозволяє задовільно описати семантику дієслова *готувати*. У будь-якій ситуації, що позначена цим дієсловом, є активний суб'єкт, який діє цілеспрямовано й організує свої дії за певним продуманим сценарієм чи планом. Дії суб'єкта спрямовані на об'єкт, що, як правило, названий у реченні (виняток становить вживання в потенційному значенні недоконаного виду: *вона гарно готує*). Об'єкт або змінюється в процесі впливу на нього, або виникає як такий, що не існував перед початком дій суб'єкта свідомості. Перший тип конструкцій представлено в контекстах (18) та (19), а другий – у контекстах (20) та (21):

(18) *Надвечори отаман загадав готувать здорову мережу. Забродчики підходили до його рядком, і він складав їм на спину й плечі полотнища мережі. Один одходив, приходив другий, і незабаром потяглось рядком до моря десять чоловіка, несучи довгу мережу на плечах. В березі отаман здіймав мережу з кожного рибалки і складав її на човен. Іван Нечуй-Левицький. Микола Джеря.*

(19) *Маму дуже смішило, коли мій батько, безвусий парубійко, готував до випускного екзамену, сам будучи в першому класі, своїх бородатих старшокласників. Володимир Сосюра. Третя рота.*

(20) *Готовлю котомочку: та й сорочечок, та й штанців йому самих лучченьких, та й книшників, та й пиріжечків пухченьких, та й сальця, та й ковбаску... Архип Тесленко. Мати.*

(21) – *Міді й заліза у шведів велика сила, й звідти їхнє багатство. Чудову зброю готовлять, – додав [Мручко] і аж облизався. Богдан Лепкий. Полтава.*

У цих контекстах закодовано чотири референтні ситуації, які не мають між собою нічого спільного: суб'єкт свідомості щоразу виконує різні дії. В (17)

та (19) подано опис того, що власне робить активний діяч (десять рибалок переносять велику мережу з берега на човен; мати складає в клунок необхідні в далекій мандрівці речі). Проте в інших контекстах референтні ситуації має відтворювати чи домислювати слухач (читач), виходячи з семантики іменника-об'єкта та активізуючи свої знання про світ. Якщо ми не знаємо, як у Європі XVIII століття виготовляли зброю, використовуючи для цього мідь та залізо, ми не зможемо уявити собі процес в деталях чи хоча би в загальних рисах.

А проте значення дієслова *готовити* (*готувати*) може бути описане так, щоб охопити всі вживання у поданих вище контекстах. Для цього треба використати в описі предикат *готовий*:

Х готує Y: X цілеспрямовано впливає на об'єкт Y або інші об'єкти, каузуючи в них зміни, з метою досягнути такого стану об'єкта Y, який маркується прикметником *готовий*.

Мати готує клунок: мати (X) впливає на різні об'єкти, переміщуючи їх в клунок, з метою зробити клунок Y придатним для використання в мандрівці; цей стан клунка, на думку матері, є оптимальним для конкретної особи.

Отаман готує мережу: отаман (X) впливає на мережу Y, каузуючи її переміщення з одного місця в інше, щоб вона опинилась в тій точці, де буде використовуватися. Знаходження в цій точці є необхідною умовою для використання мережі.

Парубок готує старшокласників до екзамену: парубок (X) впливає на свідомість старшокласників Y, намагаючись змінити її таким чином, щоб старшокласники змогли задовольнити умовам перевірки знань на екзамені. У цьому випадку йдеться не про фізичний, а про ментальний стан.

Лише один з поданих контекстів, а саме (19), містить іменник, що вказує на мету (*готував до екзамену*), тоді як в інших прикладах такі компоненти відсутні. Це пояснюється тим, що функції чи призначення предметів, як правило, визначені наперед (особливо якщо йдеться про артефакти), причому часто цей семантичний складник включено в дефініцію лексеми, див. *мережа*

«сіть з великими вічками для ловлення риби, птахів і т. ін.» (СУМ-20). У той самий час функції чи ролі істоти (назва якої заповнює позицію Y-а) є вкрай різноманітними, і для їх позначення в контекстах потрібна додаткова інформація, пор.: *готувати дітей до першого причастя, готувати хворого до операції, готувати спортсменів до змагань* тощо.

Випадок трансформації суб'єкта X – його метонімізацію – представляють контексти, в яких йдеться про суспільну структуру, призначену для фахового навчання: *інститут готував меліораторів / агрономів / лісотехніків*. Як правило, в подібних контекстах не вказується на призначення Y-а, оскільки відповідна інформація виводиться з плану змісту X-а (інститут – навчальний заклад, отже, там навчають, інакше кажучи, трансформують свідомість з метою зробити особу готовою для виконання певних функцій).

9. Готувати (готовити): референтні ситуації та їхні сценарії

Найбільш виразно роль когнітивної сфери мовців виявляється при інтерпретації предиката *готувати (готовити)* в тих конструкціях, де відсутня інформація про референтну ситуацію. Порівнюючи (22), (23) та (24), можна зауважити суттєву різницю у способах репрезентації ситуацій:

(22) *Держась воєнного обряду,*

Готовили заздалегідь

Багацько всякого снаряду,

Що сумно аж було глядіть.

Для куль – то галушки сушили,

А бомб – то з глини наліпили,

А слив солоних – для картеч. Іван Котляревський. Енеїда.

(23) *Біля каси не було нікого. Нечисленні пасажери вже встигли взяти квитки.*

– Один... – промовила вона [Надія], нахилившись до віконця касиріві.

І поки касир, не поспішаючи, готував їй квиток, Надія мимоволі, на одну мить, знову заплющила очі... Леонід Смілянський. Михайло Коцюбинський.

(24) *Семінарія готує виставу «Наталку Полтавку». Зразкова школа бере також участь.* Улас Самчук. Волинь.

Іван Котляревський оповідає про приготування до війни: вояки мають наробити багато куль, картечі та бомб. Оскільки йдеться про пародійну ситуацію, поет розгортає перед читачем етапи дій: вояки наліпили галушок із тіста, надавши їм сферичної форми, і висушили їх, щоб не розвалювались при стрільбі; взяли мокрої глини, так само наліпили з неї кулі, але більші, розраховані за діаметром гармат, а для картечі припасли солоних слив (очевидно, круглої форми). Натомість у контексті (23) подана ситуація, яку автор не розгортає в деталях: ми довідуємось лише, що касир якийсь час щось робить із шматком картону чи паперу, перетворюючи його на квиток, який дозволяє пасажирові сісти в певний поїзд і доїхати до певної станції. У (24) письменник також не подає жодних подробиць референтної ситуації, проте для читача не виникає труднощів при інтерпретації того, що відбувається, оскільки речення *хтось готує виставу* описує типовий, знайомий сценарій з багатьма учасниками та антуражем (розподіл ролей, підбір костюмів, вивчення текстів ролей, репетиції тощо). Для розпізнання цього сценарію в його загальних рисах слухачеві достатньо мати знання про сенс мовних знаків *вистава* та *готувати*.

Таким чином, у (22) та (24) предикат *готувати* позначає ситуації, за якими стоять сценарії, знайомі носіям картини світу. В (24) описано стандартну ситуацію, яка не потребує коментарів; у (22), якби Котляревський не додав свою ламентацию (*сумно аж було глядіть!*), читач розгорнув би у своїй уяві типове приготування до битви, скажімо, для XVIII ст. Натомість у (23) ситуація залишається незрозумілою для сучасного читача, який володіє іншими

сценаріями купівлі залізничних квитків, попри те, що залізничні каси на вокзалах ще існують³⁸.

Ще один важливий аспект вживання предиката *готувати* (*готовити*) полягає у невизначеності часу, потрібного на розгортання та реалізацію відповідного сценарію. Носій мови, знайомий із різними сценаріями, може при інтерпретації контекстів спиратись на свій попередній досвід чи на вербалізоване знання. Найменший час, очевидно, потрібний для реалізації ситуації в контексті (23); приблизно два-три десятки хвилин витрачає суб'єкт свідомості в ситуаціях (18) та (20). Натомість у контекстах (19), (24) та (25) процес впливу на об'єкт (об'єкти) може займати місяці чи близько року. Якщо для мовця інформація про час впливу є релевантною, то він маркує її в контексті, див. (25):

(25) *Дід у себе на дворі нову хату закладає, та за шість тижнів і готова, немов з землі виросла.* Олександр Кониський. Дід Євмен.

Тут автору важливо підкреслити час, за який побудована хата від початку до завершення роботи, а також подати інформацію про те, що весь процес зайняв значно менше часу, ніж зазвичай. Максимальний час, який займає сценарій, представлено у контекстах на кшталт *готувати рушники*, *готувати віно*, див. (26) та (27):

(26) *Нимидора жалувала її [Любку], пестила й не давала робить важкої роботи. Любці минуло десять год, вже пряла на рушники й готувала хустки.* Іван Нечуй-Левицький. Микола Джеря.

(27) *Найбільше показувала характер братова, хоча й мала на своєму господарстві п'ять десятин, і воли, і корову. Але й дітей було у неї теж немало — аж четверо, і старшій дочці вже треба було готувати віно.* Михайло Стельмах. Щедрий вечір.

³⁸ Сучасні касири не користуються ручкою, як колись, а друкують квиток на принтері; інформацію про вільні місця у вагонах отримують з мережі, а не з таблички, на якій скреслено місця, продані на конкретній станції.

10. Готувати (готовити): про сценарії події

Як окреме значення у словниках виділені такі вживання, як в (24); у них місце об'єкта Y заповнене назвою події (вистави). Подібним чином побудовано вживання *готувати напад*, *готувати повстання*, *готувати весілля*.

(28) *Наша розвідка донесла, що москалі готовлять генеральний наступ.*
Улас Самчук. Гори говорять.

У таких контекстах заковано дві ситуації: одна з них розгортається до того моменту, для якого мовець може використати дієслово доконаного виду (*приготувати*, *підготувати*). Це сценарії підготовки до весілля, до повстання, до вистави тощо. Інша ситуація, позначена в контексті, є подією, яка розгортається після завершення приготувань, тобто після того моменту чи проміжку часу, який розділяє приготування до події та власне подію.

Це значення можна описати таким чином:

X готує Y: X організує свою діяльність так, щоб в майбутньому могла реалізуватися подія Y.

Несуттєво, чи сам X буде брати участь в події Y; його роль полягає в тому, щоб створити умови для реалізації цієї події. Це значення виявляється в похідному іменнику *підготовка* / *підготування* (*підготовка повстання*, *підготовка до весілля*), який містить семантичний компонент процесуальності, а не завершеності (результативності).

11. Готувати (готовити): основні сенси

Вживання предиката *готувати* (*готовити*) свідчать, що конкретне значення, реалізоване в контексті, значною мірою зумовлюється семантикою залежного іменника, який має статус додатка. Щоб упорядкувати всі значення дієслова, варто описати референтні ситуації, враховуючи семантичний клас їх учасників. Позиція агенса завжди заповнена іменем з класу 'людина' або його аналогом (*інститут*, *семінарія*...). Позиція пацієнса (втіленого у граматичному

об'єкті) може бути заповнена іменем із семантикою особи, предмета (включно з живими істотами, крім осіб) або події.

Перший тип референтних ситуацій завжди позначає зміни, які каузує суб'єкт свідомості в стані іншої особи: *готувати учнів до екзамену, готувати агрономів, готувати хворого до операції, готувати спортсменів до олімпіади*. Предикати доконаного виду *приготувати* та *підготувати* позначають досягнення такого стану, який суб'єкт свідомості вважає оптимальним чи як мінімум достатнім для виконання особою своєї майбутньої ролі. Специфіка референтних ситуацій в кожному випадку визначається прийнятими в суспільстві уявленнями та традиціями. Наприклад, підготовка сучасних спортсменів відрізняється від підготовки юнаків до спортивних змагань у давній Спарті.

Зміни, каузовані суб'єктом свідомості в іншій людині, можуть заторкувати як ментальну сферу особи, як в (19) та (29), так і її фізичний стан, як в (30).

(29) *Відома неформальним підходом австрійська система освіти включає безліч курсів, спрямованих на виховання незалежного судження і соціальної відповідальності у школярів. Юних громадян готують до участі в економічному й культурному житті Європи та світу*. Інтернет-газета «Лівий берег». ГРАК

(30) *1963 року НАСА відібрала його [Юджина Сернана] як одного з чотирьох астронавтів, яких готували до польоту на Місяць*. Інтернет-газета «Україна молода». ГРАК

Другий тип референтних ситуацій також позначає зміни, каузовані суб'єктом свідомості, проте ці зміни заторкують не особу, а предмет, що вже існує до початку впливу з боку суб'єкта. Такі референтні ситуації подано в контекстах (18), (31) та (32).

(31) *Занепокоєння викликав зелений паркан, встановлений перед цією будівлею, який може свідчити про знесення садиби. Але у КМДА запевнили, що будівлю готують до реставрації.* Інтернет-газета «Лівий берег». ГРАК

(32) *Жокеєм нібито працював до війни на одному з кінних заводів, чистокровних готував на експорт...* Олесь Гончар. Циклон.

Як підтип можна розглядати такі ситуації, в яких представлено накопичення певних однотипних (подібних за призначенням) об'єктів для подальшого використання (*готовити дрова на зиму, готувати запаси зброї*). Зміни, які казує суб'єкт свідомості, можуть виявлятися як в кількості предметів, так і в їх якості.

Третій тип референтних ситуацій представлено в контекстах, де об'єкт, названий у реченні, не існує до початку дій суб'єкта, інакше кажучи, його створюють. Класичний приклад – приготування якоїсь страви чи напою (*готувати голубці, готувати коктейлі*). І хоча складники об'єкта наявні до початку дій, вплив людини приводить до появи нового явища, яке має свою власну номінацію. Такі ситуації представлено в контекстах (22), (23) та (33), (34).

(33) *Для свого відьмацтва відьма чи відьмак уживають особливих чарівних речей: кістку з лиличого крила, гусячий та собачий кал, жаб і т. ін., та готовлять різні чародійні масті.* Іван Огієнко. Дохристиянські вірування українського народу.

(34) *В покоях був гомін та шум од жіночих тонких голосів. Молодші молодиці розпочали готувати купіль для Онисії Степанівни: одні носили воду з ставка, другі гріли окропи та виливали в здоровий шаплик, що стояв у кімнаті коло самого ліжка породіллі.* Іван Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки.

Останній фрагмент цікавий тим, що в ньому описано сценарій створення купелі: для цього треба наносити воду зі ставка, частину води підігріти до

кипіння, вилити всю воду у велику ємність. Письменник не розповідає про всі етапи докладно, оскільки вважає, що його читачі обізнані з цим сценарієм.

Загалом мовці часто ігнорують подробиці сценаріїв підготовки, див. контексти (30), (31), (33) та ін. Така інформація виявляється комунікативно нерелевантною, інколи доволі специфічною (як саме історичну будівлю готують до реставрації, ми здебільшого не уявляємо чи уявляємо в загальних рисах; це інформація, якою володіють фахівці).

На основі референтних ситуацій третього типу виокремилося самостійне значення предиката *готувати* «варити чи іншим способом створювати страви, куховарити». З огляду на високу частотність таких уживань стало можливим використання предиката без об'єкта.

Четвертий тип референтних ситуацій представлено такими вживаннями, в яких позицію об'єкта посідає ім'я події. Як ми зазначали вище, у таких контекстах кодується не одна, а дві ситуації, а для ідентифікації семантики предиката мовцю необхідно знати, як саме відбуваються обидва сценарії, див. (35).

(35) *Російські агенти готували теракт – планували збити пасажирський літак над територією Росії чи Білорусі та звинуватити в цьому Україну й союзників*. Інтернет-видання «Хмарочос». ГРАК

Етап підготовки до події може виявлятися нерелевантним, якщо мовцю важливо наголосити на самій події, як у (36), де суб'єкт свідомості акцентує увагу на штучному характері пожежі, яку нібито готує християнська громада Рима (адже природну пожежу не готують).

(36) Руфін.

Я певен, що пожеар великий Рима

не християни вдіяли, та, може,

вони пожеар готують нам ще більший. Леся Українка. Руфін і Прісцілла.

12. *Готувати (готовити)*: семантичні інваріанти

Перші три типи референтних ситуацій об'єднуються тим, що в них суб'єкт сприяє поступовому переведенню предмета (предметів) або особи в такий стан, якого не існувало до початку цілеспрямованого впливу.

Дії суб'єкта організовано таким чином, щоб досягнути стану предмета (особи), оптимального для реалізації ним певної функції, ролі чи призначення. Важливо, що оптимальний стан визначається як доцільністю, так і суспільною традицією чи стереотипами, а відхилення від цього стану може розглядатися як порушення суспільної норми з боку конкретного суб'єкта. Досягнення оптимального стану позначено дієсловом доконаного виду (*підготувати, приготувати, виготовити*, рідше *наготувати, заготувати, зготувати*).

У третьому типі референтних ситуацій залежний іменник має семантичний статус «Результат», який необхідно вживається при тематичному класі дієслів створення (зокрема, *будувати дім, ставити спектакль, смажити котлети, заплітати косу*). Це такий учасник ситуації, який виникає внаслідок цілеспрямованої діяльності суб'єкта (у випадку створення матеріального об'єкта – з певних складників, що зазнають тих чи інших перетворень). У контекстах (23), (27), (33) та (34) дієслово *готувати* сполучається з такими іменниками, що кодують не конкретні предмети, на які впливає людина, а кінцевий результат її дій (залізничний квиток, посаг, мазь, купіль). Цей результат існує у свідомості суб'єкта ще до початку його впливу на певні об'єкти у вигляді тою чи тою мірою промальованого образу. Як зауважує О. Падучева, «у дієслів створення існує презумпція відомості об'єкта без презумпції його існування» [3: 492]. Сказане повною мірою стосується й дієслова *готовити*, оскільки об'єкт фізично ще не існує, однак його ідеальний образ існує в ментальному світі людини.

До дієслів створення з учасником «Результат» слід віднести й такі контексти, де в ролі об'єкта вжито назву якоїсь професії: *готувати медсестер / агрономів*. Процес підготовки таких об'єктів вимагає значного часу і тому не

може бути зафіксований спостерігачем в одному акті спостереження (на відміну від тих ситуацій, в яких створюється залізничний квиток, купіль для породіллі, скрипка чи ліки).

Як ми зауважили вище, референтні ситуації, позначені дієсловом *готувати*, не мають жодних спільних проявів і специфічних зовнішніх ознак (виняток становлять уживання дієслова в значенні «куховарити», проте і такі ситуації мають різноманітні прояви, які не зводяться до одного сценарію). Звідси випливає, що предикат *готувати* можна зіставляти з такими дієсловами як *керувати*, *виховувати*, *царювати* тощо, які, як зазначила Т. Булигіна, не можуть маркувати якісь конкретні виявлення певного виду діяльності [1: 54]. Ці дієслова не вживаються в контекстах актуально-тривалого теперішнього часу, який може бути розпізнаним за відповідями на питання *Що він зараз робить?* (*зараз він царює / *він дві години керує банком / *вечорами він стежить за своїм здоров'ям). Проте дієслово *готувати* принаймні в частині своїх уживань допускає конструкції в актуально-тривалому теперішньому часі: *зараз він готує уроки, презентацію / вони зайняті, готують виставу / вони вже цілу годину готують купіль для породіллі*).

Ще раз подамо семантичну модель дієслова *готувати*, яка з певними уточненнями може бути застосована до референтних ситуацій перших трьох типів:

Х готує Y: X цілеспрямовано впливає на об'єкт Y або інші об'єкти (імена яких відсутні в контексті), каузуючи в них зміни з метою досягнути такого стану об'єкта Y, який маркується прикметником *готовий*.

Дії суб'єкта в нормі приводять до передбачуваного результату; досягнення цього результату дозволяє не лише здійснити перехід до дієслова доконаного виду, а й описати ситуацію за допомогою прикметника *готовий* (*готувати учнів до олімпіади – підготувати учнів до олімпіади – учні готові до олімпіади*). У тих випадках, коли внаслідок витрачених зусиль результат не досягається, як у (12), ситуація маркується предикатом *не готовий*. Для

позначення ситуацій, в яких суб'єкт впливає сам на себе, використовується зворотне дієслово *готуватися*.

Четвертий тип референтних ситуацій, очевидно, не можна схарактеризувати, спираючись на семантичний компонент «стан предмета / особи», бо суб'єкт ставить собі іншу мету: досягнути таких умов, за яких стане можливою певна подія (теракт, весілля, вистава тощо). Отже, йдеться про впливи на різні предмети чи осіб, реалізацію низки гетерогенних дій, характер яких визначається кінцевою метою. Однак можна зауважити, що між ситуаціями, позначеними сполученнями *готувати статтю до друку* та *готувати концерт до Дня матері*, є багато спільного. В обох випадках суб'єкт діє цілеспрямовано, орієнтуючись на досягнення своєї мети і знаючи, які саме дії можуть привести його до успіху. Суттєво відрізняється, однак, сам набір дій, які має виконати суб'єкт. У його свідомості має бути актуалізований такий сценарій (чи порядок дій), який він вважає необхідним для досягнення результату³⁹.

Таким чином, всі чотири типи референтних ситуацій (ми свідомо обминаємо численні образні вживання цього дієслова, зокрема такі, в яких ідеться про духовно-моральну сферу людини), попри відмінності в конкретних проявах, об'єднано такими характеристиками: суб'єкт активно впливає на один чи декілька об'єктів, уявляючи у своїй свідомості той результат (новий об'єкт, стан вже наявного об'єкта чи нову ситуацію), якого він прагне досягнути в кінцевий момент. Досягнення певного, наперед заданого результату завжди є метою суб'єкта.

³⁹ Відмінність між різними типами референтних ситуацій проявляється і на синтаксичному рівні: конструкція *готувати статтю / зброю / агрономів / учнів* може бути трансформована в іменникову конструкцію *готування статті / зброї / агрономів / учнів*; в той же час конструкції *готувати концерт / напад / весілля / посівну* трансформуються в сполучення *підготовка до концерту / до нападу / до весілля / до посівної*.

13. Висновки: *готовий* і *готувати* як предикати результату

Відношення між непохідним прикметником *готовий* та похідним від нього каузативним дієсловом *готовити* (*готувати*), на перший погляд, організовані так само, як і відношення в парах *веселий* – *веселити*, *білий* – *білити*. У всіх трьох випадках дієслово є семантично складнішим за прикметник, оскільки його лексичне значення тлумачиться через значення непохідного прикметника: *веселити* – це *робити веселим*, а *готовити* – *робити готовим*. Проте тут є один важливий нюанс: властивість ‘бути веселим’ чи ‘бути білим’ може виявлятися не набутою, а іманентною характеристикою певного об’єкта (сніг чи молоко є білими не внаслідок того, що їх білили). Водночас характеристика, позначена прикметником *готовий*, виявляється набутою ознакою предмета: *готова скриня*, *готова стаття*, *готовий дім*, *готовий вираз*, *готові сніданки*, *готовий одяг*. Усі ці предмети перейшли у стан готовності шляхом цілеспрямованої діяльності людини (винятки становлять нечисленні вживання прикметника щодо властивостей природних об’єктів: *трава готова під косу* – трава виросла настільки, що її можна косити). Ознака ‘бути готовим’ виявляється наділеною своєю унікальною передісторією: готові сніданки, готовий одяг, готова стаття, готова квартира виникли внаслідок цілеспрямованих дій людини, яка свідомо організувала свою поведінку, орієнтуючись на уявлений, наперед сформований в голові результат. Отже, прикметник *готовий* у статусі означення чи присудка маркує перш за все досягнення цього очікуваного, уявленого результату. На відміну від *білий*, *високий*, *сильний* чи *веселий*, які допускають остенсивне тлумачення (причому такі тлумачення базуються на об’єктивних характеристиках об’єктів), прикметник *готовий* в усіх своїх вживаннях не може бути визначений остенсивно. Його неможливо використовувати в порівняннях, оскільки не існує якогось прийнятого, універсального еталона *готового* (проте існують суспільні, закріплені вербально еталони білого, високого, швидкого, сильного тощо). Причина полягає не лише в тому, що кожен предмет, названий *готовим*, має

свою передісторію, завжди динамічну, а й в тому, що цей предмет кваліфікується через його стан, досягнутий в ході унікальної динамічної передісторії. Оцінка стану – це ментальний акт, здійснюваний людиною⁴⁰, яка спирається передусім на свої уявлення про світ, а також на набутий колективом практичний досвід і закріплені на його основі стандарти. Люди переважно наперед знають, яким має бути стан об'єкта, оптимальний для його використання чи функціонування, і припиняють свій вплив на об'єкт саме по досягненні цього стану.

Однак при оцінюванні стану готовності часто трапляються індивідуальні варіації, що визначаються психічними особливостями і характером конкретного суб'єкта свідомості та його уявленнями про те, яким саме має бути певний об'єкт, що змінюється чи виникає під його впливом. Ми бачили, що герой Лесі Українки в контексті (2) називає *готовим* димар, складений з каміння і поєднаний з піччю, однак персонаж не зупиняється на цьому, а білить димар вапном, завершуючи свою роботу. На функцію димаря ніяк не впливає факт його побілки, однак Річард вважає, що готовий димар має бути білим. Натомість персонаж Уласа Самчука в (7) не дуже переймається тим, що його *готова* скрипка вийшла зовсім недосконалою, адже його самого та його слухачів вона влаштовує⁴¹.

⁴⁰ Очевидно, в умовах сучасного розвитку техніки, коли артефакти виробляють на основі певного стандарту і за допомогою механізмів і машин, стан готовності визначається не для кожного створеного об'єкта окремо, а для певного класу виробів, і роль людської свідомості стає дещо знівельованою.

⁴¹ У зв'язку з суб'єктивністю оцінки стану готовності не можу втриматись від цитування одного російського фольклорного тексту, так званої «прибаутки», що зафіксована Володимиром Далем:

Сбил, сколотил – вот колесо, сел да поехал – ах, хорошо!

Оглянулся назад – одни спицы лежат!

Суб'єкт свідомості, поза сумнівом, вважає своє творіння цілком готовим, однак практичне застосування свідчить, що це далеко не так. Зрозуміло, що у цьому фольклорному творі містяться насмішка і повчання, а не просто констатація явища.

Семантику дієслова *готовити* можна пояснити, спираючись на бодай загальне поняття про те, що означає прикметник *готовий*. *Готовити* в першому наближенні – «робити готовим», що й відбивається в деяких словникових тлумаченнях. Наприклад, *готувати учнів до екзамену* – *робити учнів готовими до екзамену*; *готувати будинок до реставрації* – *робити будинок готовим до реставрації*. Однак не до всіх граматичних об'єктів, які залежать від дієслова *готовити*, можна застосувати предикат *готовий*: *інститут готовив агрономів* не трансформується в конструкцію **агрономи готові*. Не трансформуються й ті речення, в яких прямий додаток позначає подію: *готувати наступ*, *готувати весілля* не можна замінити конструкціями **наступ готовий*, **весілля готове*. Мовці скажуть інакше: *все готове до наступу* / *всі готові до наступу*, *все готове до весілля* / *всі готові до весілля*, акцентуючи на предметах і людях, а не на самій майбутній події.

Спостерігаючи за вживаннями обох предикатів, можна зауважити, що конструкції з дієсловом *готувати* значно легше трансформуються в конструкції з прикметником *готовий*, ніж навпаки. Наприклад, про побудовану хату, як у (25), не скажуть, що її *готували*: в українській мові для цього є дієслова створення *будувати* чи *зводити*, які узагальнено позначають різноманітні дії суб'єкта, спрямовані на досягнення певного результату. Процес створення скрипки в (7) також не можна позначити словом *готувати*. Мовці використовують для цього дієслово *майструвати*, семантика якого пристосована для кодування саме таких змістів. Проте досягнутий результат в обох ситуаціях ми успішно позначаємо прикметником *готовий*. Отже, між *готувати* і *готовий* не існує паритетності у вживанні, попри те, що семантика цього дієслова спирається на зміст «бути готовим» і часто включає його.

Загалом спостерігається певна тенденція у вживанні дієслова *готувати*: його часто використовують у тих випадках, коли дії чи процеси, виконувані суб'єктом, не мають в мові спеціальних конкретних вербалізаторів. Наприклад, як позначити процеси ручного створення ліків або чародійних засобів? Для

досягнення своєї мети суб'єкт буде сушити, варити, настоювати, дрібнити, змішувати, випарювати і так далі різні складники. Потреба в позначенні кожної окремої дії може виникати лише в особливих комунікативних умовах, наприклад, у навчальних підручниках чи етнографічних джерелах. Для недеталізованого опису референтної ситуації мовцям достатньо дієслова *готовити*, яке позначає всі дії комплексно, не зосереджуючи уваги на якихось окремих фрагментах сценарію. Як ми бачили вище, лише в окремих контекстах подано розгорнутий опис сценарію, як у (18), де письменнику важливо зобразити в деталях спосіб підготування великої мережі для морської риболовлі.

Мова не виробила узагальнених засобів на позначення багатьох різнорідних дій, які спрямовані до однієї мети. Ми маємо предикати *будувати*, *майструвати*, *вишивати*, *куховарити*, які здатні лаконічно позначати відповідні сценарії, часто дуже складні і багатокomпонентні. Однак мова не дає однослівних одиниць на позначення сукупної діяльності бондаря, гончаря, теслі, стельмаха, коваля, бджоляра, кушніра, слюсаря, гутника, шкляра, а тим більше, представників багатьох сучасних професій, орієнтованих на створення нових об'єктів. Описуючи діяльність таких фахівців, ми спираємось не на називання дій та процесів, а на номінування кінцевих результатів: гончар – це майстер, який виготовляє посуд з глини, стельмах – майстер, який робить вози та сани, кушнір – майстер, що виготовляє одяг зі шкіри. Причина відсутності однослівних спеціалізованих номінацій за допомогою дієслова, як нам видається, полягає в тому, що відповідна інформація виявляється для мовного колективу нерелевантною. Пересічні мовці здебільшого не знають, як саме виробляють прядиво на полотно, виливають дзвони чи створюють скрипки, хоча відповідні види діяльності нікуди не зникли. Очевидно, що членам мовного колективу важливо вербально зафіксувати сам факт зусиль, які хтось докладає для досягнення того чи того результату, а також назвати кінцевий продукт. Саме в таких ситуаціях і вживається дієслово *готовити* (*готувати*):

воно здатне позначати різноманітні види цілеспрямованих, контрольованих людиною дій, які мають на меті викликати потрібні людині зміни в певних об'єктах.

Підсумовуючи, варто зауважити, що предикат *готувати* у значній частині вживань орієнтовано на номінування таких ситуацій, в яких під впливом людини впорядковуються речі, середовище, істоти чи суспільство в цілому, тобто цей предикат маркує зменшення рівня загальної ентропії. Зменшення ентропії проявляється через постановку певних цілей, які суб'єкт формує у своїй свідомості і які намагається досягнути, організуючи певним чином свої дії. Отже, предикат *готувати* виконує важливу функцію: служить засобом фіксації й актуалізації суттєвого фрагмента концептуальної картини світу – структурування середовища, підвищення впорядкованості людського буття, спрямованість на процеси створення, а не руйнації і знищення.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

АСРЯ – Апресян, Ю. Д. (ред.). (2014–2017). *Активный словарь русского языка*. Т. 1–3. Москва.

ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови. <https://uacorpus.org/poshuk-u-graku/poshuk-u-graku>

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови*. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1982.

Карт. IV – *Картотека Словника української мови XVI – перш. пол. XVII ст.* Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Ном. – *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Уклад М. Номис. Київ: Либідь, 1993.

НОССРЯ – Апресян, Ю. Д. (руков). (1999). *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Вып. I*. Москва: Школа “Языки русской культуры”.

СУМ–20 – *Словник української мови в 20 томах*. <https://sum20ua.com>

Фр. – Франко, І. (1901). Галицько-руські народні приповідки. Т. 1. *Етнографічний збірник НТШ. Т. XVI, в. 1.* Львів.

Сław. – Sławski, F. (1952–1982). *Słownik etymologiczny języka polskiego.* Т. I–V. Kraków.

USJP – Dubisz, S. (red). (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego. T. 1–4.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

ЛІТЕРАТУРА

Булыгина, Т. К. (1982). К построению типологии предикатов в русском языке. *Семантические типы предикатов.* Москва: Наука.

Левонтина, И. (2006). Понятие цели и семантика целевых слов русского языка. Ю. Д. Апресян (ред.), *Языковая картина мира и системная лексикография.* Москва: Языки славянских культур.

Падучева, Е. (2004). *Динамические модели в семантике лексики.* Москва: Языки славянских культур.

Żmigrodzki, P. (2009). Najważniejsze zasady opisu znaczenia w „Wielkim słowniku języka polskiego”. *Linguistica Copernicana, 1(1),* 183–197.

Є. А. Карніловська

ПОНЯТТЯ СЕМАНТИЧНОГО ПРОСТОРУ МОВИ (СЕМІОХОРУ) В ПРАЦЯХ Н. Ф. КЛИМЕНКО

Давно вже загальником стало твердження, що структуралізм відмовляв мовним одиницям у змісті, зосередившись лише на формі та функції мовного знака. На жаль, ті мовознавці, які це стверджують, або погано знайомі з працями представників структурної лінгвістики, або свідомо протиставляють її іншим, пізнішим науковим напрямам і дисциплінам в їхніх межах, що, однак, великою мірою спираються на досягнення класичного структуралізму, як, наприклад, когнітивна лінгвістика чи лінгвокультурологія. Нагадаю лише, що в основі сучасної мовознавчої наукової парадигми лежить теорія мови як знакової системи, викладена в «Курсі загальної лінгвістики» одного з батьків структуралізму Ф. де Сосюра, а працю під промовистою назвою «Чи можна вважати, що значення слів утворюють структуру?» написав Л. Єльмслев, представник однієї з найбільш формалізованих шкіл структурної лінгвістики – копенгагенської глосематики. Я вживаю позначення *структуралізм* і *структурна лінгвістика* як часткові синоніми – вони взаємозамінні лише для класичного періоду розвитку структурної лінгвістики в першій половині ХХ ст., представленого діяльністю трьох найвизначніших її шкіл: американським дескриптивізмом, копенгагенською глосематикою і Празьким лінгвістичним гуртком, або школою функціональної лінгвістики. Як і будь-яка галузь наукового знання, структурна лінгвістика розвивається, змінюються предмет її досліджень, методи, завдання, проте незмінним залишається її об'єкт – структура мовного знака, відношення між знаками в межах системи мови та структура мови як різновиду знакових систем.

Цей вступ, на мою думку, був потрібний для введення в проблематику досліджень Ніни Федорівни Клименко, присвячених аналізу семантики мовних

одиниць – слів, словосполук з номінативними та предикативними функціями, висловлень – та будові тих ділянок системи мови, які вони структурують. Н. Ф. Клименко свою кандидатську дисертацію «Система афіксального словотворення сучасної української мови» в 1971 р. в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (нині – НАН України) захистила зі спеціальності 10.02.21 – структурна, прикладна та математична лінгвістика. Структуралістичний вишкіл незмінно відчутний і в її пізніших дослідженнях як у формулюванні завдань, так і в методах їхнього розв’язання. Незмінною в її дослідженнях є й увага до плану змісту мовного знака, до його семантики. Хочу на цьому наголосити як на ще одному переконливому свідченні уваги представників структурного напрямку в лінгвістиці до значення мовної одиниці. Вони, утім, підходили до його вивчення з позицій кореляції знака й поняття, реалії, явища дійсності, яке він позначає, з урахуванням місця знака в системі мови, у багатоаспектній взаємодії з його формою та функцією в процесі когнітивної та комунікативної діяльності людини. Для окреслення еволюції поглядів Ніни Федорівни Клименко на семантику мовного знака та підходи до її структурного моделювання зупинюся на 2 її ґрунтовних працях монографічного, узагальнювального характеру, присвячених цій проблемі і виконаних на матеріалі української мови, між якими проліг шлях напружених наукових пошуків у 35 років, шлях від перших моделей фрагментів лексико-семантичної системи української мови до формулювання поняття *семантичного простору*, або *семіохору* мови як цілого. Для увиразнення самобутності української номінації залучаю до розгляду низку праць Ніни Федорівни 2000-х років, з порівняльного аналізу української та новогрецької мов.

Уже перші ґрунтовні семасіологічні дослідження Ніни Федорівни беззаперечно довели скерування її аналізу формальної структури мовних одиниць на виявлення їхньої семантичної структури, змістових зв’язків з іншими складниками системи мови. 1982 року світ побачила колективна

монографія «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики», яку написали співробітники відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР⁴² Марія Михайлівна Пещак, Ніна Федорівна Клименко й Ірина Федорівна Савченко за редакцією Марії Михайлівни Пещак. У цій праці перу Ніни Федорівни належить розділ «Структура лексико-семантичного поля». У пошуках об'єктивних ознак форми, що унааявнюють семантику слова й уможливають її аналіз, авторка звернулася до академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах (далі – СУМ), повний корпус якого вже було на той час видано⁴³. З цього джерела вона вибрала 17 безпрефіксних дієслів, у дефініціях яких було виявлено їхню спільну архісему, або інтегральну сему – «здійснювати певні дії над яким-небудь волокном, виготовляти пряжу, нитки або вироби з них»: *бити, брати, вити, в'язати, крутити, мотати, м'яти, плести, прясти, скубити, снувати, сукаати, терти, тіпати, ткати, чесати, чухрати*. Завдання полягало в тому, щоб 1) вивчити семантику цих дієслів на основі метамови СУМ, 2) з'ясувати ті відношення, в які вони вступають з іншими дієсловами цієї тематичної групи, та 3) побудувати структуру того лексико-семантичного поля, яке ці дієслова та похідні від них іменники, ширше, субстантиви, утворюють в системі сучасної української мови. Сама ж така структура мала становити модель фрагмента поняттєвої (концептуальної) картини світу українців, ділянки когнітивного простору сучасної української мови, вербалізованого дослідженими мовними одиницями.

Ніна Федорівна підкреслила, що для побудови структури лексико-семантичного поля здійснює вивчення не окремих слів спільної семантики, а загалом їхніх словотвірних гнізд у двох вимірах: 1) за розподілом «лексем за категоріальними⁴⁴ значеннями» та 2) засвоєнням «лексичних значень твірної

⁴² Від 2011 р. цей колектив працює в Інституті української мови НАН України, нині – в об'єднаному відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики.

⁴³ Останній том цього словника опубліковано в 1980 р.

⁴⁴ У цитатах зберігаємо мовні норми оригіналу.

основи в похідних лексемах, закріплених за відповідними категоріями» [Пещак, Клименко, Савченко 1982: 101]. І висунула гіпотезу, важливу для досягнення поставленої мети дослідження: «Порівняння гнізд за цими ознаками розкриває особливості значеннєвої єдності лексико-семантичного поля, допомагає виявляти тенденції у формуванні окремих категоріальних значень і вплив на них лексичної семантики слів» [Там само]. Спершу Ніна Федорівна проаналізувала й структурувала семантику основи майбутньої структури лексико-семантичного поля – значення 17 твірних дієслів. Як засадничі системотвірні ознаки їхньої семантики вона виділила 2 параметри: 1) місце сем «оброблення волокна», «виготовлення пряжі або ниток» та «виготовлення виробів з пряжі або ниток» у семантиці дієслова, обсяг його плану змісту і 2) зв'язок твірного дієслова поля з дієсловами інших тематичних груп у системі мови. Щодо першого параметру, то дослідниця з'ясувала, що аналізовані дієслова багатозначні, проте семи «оброблення волокна», «виготовлення пряжі або ниток» та «виготовлення виробів з пряжі або ниток» в їхніх семантичних парадигмах займають різне місце, а отже, закономірно мають і різний спосіб творення, по-різному характеризують спільні дії, позначені архісемою аналізованого лексико-семантичного поля. Це доводять хоча б такі приклади, як **прясти**¹ – Скручуючи волокна коноплі, льону і т. ін., робити безперервну тонку нитку, пряжу. // *на що*. Виготовляти пряжу для певної тканини⁴⁵ (СУМ VIII: 371): **сукати** – 1. Скручувати, звивати кілька пасом разом. // Скручуючи, звиваючи кілька пасом, виготовляти що-небудь (мотузку, шнур і т. ін.). // Розкачуючи віск, виготовляти (свічки). 2. *розм.* Перебирати руками, ногами (СУМ IX: 830) і **в'язати** – 1. З'єднувати, скріплювати що-небудь, обвиваючи мотузкою і т. ін.; зв'язувати. // *перен.* Єднати, сполучати. // Прив'язувати до чого-небудь. // Поклавши що-небудь на хустку, скатертину і т. ін., з'єднувати їх кінці у вузол; зав'язувати. 2. Обвивати мотузкою руки або ноги, позбавляючи кого-небудь свободи руху; зв'язувати. // *перен.* Позбавляти можливості вільно,

⁴⁵ Статті із СУМ подаємо в скороченому вигляді.

самостійно діяти. 3. Плести що-небудь спицями, гачком і т. ін. 4. *мед.* Утворювати з білками тканин організму нерозчинні сполуки, припиняючи запальні процеси. 5. *спец.* Мати властивість склеювати, скріплювати тверді матеріали (про розчин вапна, цементу і т. ін.). 6. Скріплювати дерев'яні частини будівлі врубанням (СУМ І: 796).

Те, що значення «обробляння волокна», «виготовлення пряжі, ниток», «ткання» лише частково «покриває» семантичну парадигму деяких дієслів цієї групи, зумовлює її зв'язок з іншими тематичними групами та іншими об'єднаннями слів у лексико-семантичній системі мови. Такий перетин можливий на рівні як прямих, первинних, так і вторинних – метафоризованих або спеціальних значень дієслів, що й доводить зайвий раз багатозначність, багаторівневість, а отже, і складність структури як того лексико-семантичного поля, аналіз якого здійснила в обговорюваному дослідженні Ніна Федорівна Клименко, так і лексико-семантичної системи української мови загалом. Зокрема, за спостереженнями дослідниці, дібрані дієслова із зазначеною спільною архісемою мають «дотичність до лексем *мити, пушити, робити, сушити, чистити* тощо, які теж називають дії, виконувані при обробці вовни, конопель, льону, та до лексем типу *мережити, шити*, в яких результати процесів нашого семантичного поля виступають інструментом» (Пещак, Клименко, Савченко 1982: 100).

Наступним етапом побудови структури лексико-семантичного поля в розглядуваній праці Н.Ф. Клименко стало формування їхніх словотвірних гнізд. Похідні іменники засвідчили далі профілювання спільного для дієслів поняття, його «розпрацювання» в українській мові в системі категорійних (загальних) і розрядних (часткових) словотвірних значень. Такий підхід до моделювання семантики слів був близький до ранішого дослідження словацького дериватолога Клари Бузашшіової «Семантична структура словацьких девербативів» (Buzássyová 1974; Клименко 1976). Однак, якщо словацька дослідниця в основу своєї моделі семантики, за її визначенням,

словотвірної відміни дієслів обрала їхні синтаксичні функції в тексті, їхні інтенційні типи, то для Ніни Федорівни підставою семантичного класифікування дієслів і об'єднання їх в сукупності була спільність їхньої лексичної семантики, точніше, спільність профілювання архісеми поля.

На підставі аналізу іменників, ширше, субстантивів (дієприкметників та прикметників у значенні іменника), утворених від дібраних базових дієслів поля і засвідчених у СУМ, вона встановила такий набір реалізованих у них категорійних і розрядних словотвірних значень: 1) виконавець дії (особа): *в'язальник*⁴⁶; 2) адресат дії (особа): *бранець*; 3) знаряддя дії: *в'язила* (пути); 4) дія: *в'язання*; 5) матеріал для дії: *прядиво*; 6) наслідок дії (об'єкт): *в'язка*; 7) залишок після дії: *сукнина*; 8) місце дії: *прядильня*; 9) віддієслівна якість: *в'язучий*; 10) опредметнена якість дії: *в'язкість* і 11) носій якості дії: *убитий*. Ця сукупність категорійних і розрядних значень похідних від базових дієслів іменників, а також субстантивованих прикметників і дієприкметників задає систему координат словотвірних гнізд аналізованого лексико-семантичного поля, того простору української мови, який формують вербалізатори поняття «здійснювати певні дії над яким-небудь волокном, виготовляти пряжу, нитки або вироби з них». У цій праці Ніна Федорівна ще не вживала термінів *семантичний простір мови* або *семіохор*, послуговуючись термінами *семантичне (лексико-семантичне) поле*, *семантична організація словотвірного гнізда*, *кореляція (взаємозв'язок) значень у словотвірному гнізді*, *семантичні відношення (зв'язки) лексем*, *засвоєння підзначень твірного слова лексичними значеннями похідних слів* тощо. Вони беззаперечно свідчать про спрямування її дослідження на аналіз та моделювання семантики не тільки окремої лексеми, а й сукупностей лексем, пов'язаних спільними ознаками плану змісту.

Вивчення семантичних відношень між твірними дієсловами та похідними іменниками й субстантивами уможливило встановлення ядра (центру) та периферії аналізованого лексико-семантичного поля, а також структурування

⁴⁶ Приклади Ніни Федорівни Клименко.

перехідної зони між ними – оточення ядра, ближньої і дальньої периферії. На «Схемі відношень між вихідними дієсловами семантичного поля» (с. 190 монографії) дослідниця подала модель семантичної організації основи формованого лексико-семантичного поля. Така модель, графічно представлена орієнтованим графом, зв'язками між дієсловами, позначеними ребрами графа, вказує на напрямок відношень між твірними словами, а кількість ребер уявляє системотвірну силу певного дієслова, а отже, його вагу в семантичній організації поля як ділянки лексико-семантичної системи сучасної української мови. Як виявилось, найбільшу об'єднувальну силу в дослідженому полі засвідчило дієслово *ткати*, що вступає в безпосередні семантичні відношення з 5 базовими дієсловами поля (*бити, брати, сукати, терти, чухрати*).

Дальше структурування семантичної організації поля уможливив аналіз реалізації від базових дієслів встановленого набору категорійних і розрядних значень, процесів засвоєння в похідних окремих словотвірних гнізд семантики твірних слів, семантичних зв'язків між словотвірними гніздами в межах поля. Основу методології моделювання структури лексико-семантичного поля становили метамовні відповідники значень лексем в «Словнику української мови» в 11 томах. Їх аналіз дав Ніні Федорівні змогу не лише уявити процеси метафоризації та спеціалізації значень твірних дієслів у похідних іменниках і субстантивах, а й продемонструвати вплив на саму появу віддієслівного деривата з певним словотвірним значенням лексичної семантики твірного дієслова, ваги вербалізатора певного поняття в полі, а також особливостей самого позначуваного поняття в мовній картині світу українців, зокрема специфіки процесів оброблення волокон, вовни і т.ін., виготовлення пряжі, ниток, тканин. Наприклад, якщо *ткач* – це загалом виконавець дії ткання на ткацькому верстаті, виробник будь-якої тканини, то *в'язальник* – це той, хто плете що-небудь спицями або гачком, а *бральник* – той, хто збирає льон або коноплі. Урахування взаємодії семантичних відношень між твірними та похідними одиницями в окремих словотвірних гніздах і в полі загалом

уможливило й пояснення відсутності в мові реалізації потенційних слів. Так, на позначення місця дії в аналізованому полі наявні іменники на зразок *ткальня*, *прядильня*, *чесальня*, *сукальня*, але відсутні *чухральня*, *снувальня*. Так само на позначення опредметненої якості за дією в дослідженому полі є іменник *в'язкість* і відсутні деривати на зразок *битість*, *м'ятість* або *тертість*. Потужність певного твірного дієслова в семантичному структуруванні аналізованого лексико-семантичного поля Ніна Федорівна насамперед встановила за кількістю реалізованих у віддієслівних похідних категорійних і розрядних значень. Серед найпотужніших виявилися дієслова *прясти* (6 значень: *пряля/прядильник*, *прядіння*, *прядиво*, *прядильня*, *прядений*, *пряжа*)⁴⁷, *в'язати* (6 значень: *в'язальник*, *в'язання*, *в'язка*, *в'язкість*, *в'язила*, *в'язучий*), *ткати* (5 значень: *ткач/ткаля*, *ткання*, *тканий*, *тканина*, *ткальня*). У дальшому семантичному структуруванні поля дослідниця брала до уваги характер значення віддієслівних похідних та їхні відношення з іншими словами в гнізді і в полі.

Одержана модель семантичної організації в тлумачному словнику – СУМ – і в системі мови дієслів з архісеєю «оброблення волокон, вовни і т.ін., виготовлення пряжі, ниток, ткання», на думку Н.Ф. Клименко, засвідчила «багатоманітність семантики обраного для аналізу лексичного поля» і «можливість подальшого його дослідження в плані порівняння з іншими, близькими або віддаленими від нього за певними ознаками, полями». Для цього доцільним, з її погляду, був «ширший розгляд взаємозв'язків граматичних, словотвірних і лексичних значень, виявлених у полі». Він, на думку дослідниці, дасть можливість не лише глибше обґрунтувати «залежність повноти реалізації словотвірних значень у гнізді від особливостей лексичного значення твірного слова, а й зв'язок між способом модифікації та уточнення лексичних значень у похідних і розвитком їх категоріальних словотвірних значень, пов'язаність

⁴⁷ Враховуємо тільки похідні I такту деривації від базових дієслів, оскільки вони закладають основу для дальшого семантичного структурування поля.

процесів метафоризації, переносності та спеціалізації лексичних значень тощо» (Пещак, Клименко, Савченко 1982: 191–192). На підставі здійсненого дослідження Ніна Федорівна зробила закономірний висновок про те, що поглиблення знань про організацію слів у тлумачному словнику дає змогу краще зрозуміти їхні взаємозв'язки в системі мови і в мовній свідомості українців.

У наступні роки Н.Ф. Клименко продовжила вивчення способів і засобів систематизації української лексики, вплив на її впорядкування позамовних чинників (суспільно-політичних, економічних, культурних), взаємодію внутрішніх і зовнішніх ресурсів її розвитку в нових обставинах функціонування української мови як державної мови незалежної України. Особливу увагу дослідниці привертала проблеми збереження самобутності української номінації в умовах дедалі активніших глобалізаційних процесів, посилення відкритості української мови до контактів з іншими мовами, насамперед з англійською як мовою сучасної глобалізації. У пошуках засобів захисту типологічних рис української номінації, насамперед словотвірної, вона дедалі більше зверталася до порівняння процесів в українській лексиці, словотворенні, фразеології з аналогічними процесами в інших мовах, насамперед у новогрецькій, яку вона знала не лише в її літературному взірці, а й на рівні діалектів надазовських греків України, зокрема румейського. Сучасна грецька мова особливо цікавила Ніну Федорівну як мова, яка, забезпечивши разом з латиною англійській та іншим західноєвропейським мовам потужний ресурс для словотворення, сама для засвоєння запозичень використовувала передусім власні засоби – основи, форманти, моделі номінування.

У низці праць цього зіставного циклу 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. Ніна Федорівна не лише застосувала інший підхід до моделювання семантики слів, а й обрала для розв'язання такого завдання інший тип мовних одиниць – фразеологізми. Ці дослідження були пов'язані з її роботою над укладанням новогрецько-українського фразеологічного словника, якою Ніна Федорівна

була захоплена в останні роки свого життя. На жаль, словник залишився незавершеним. Відмінність у підході до моделювання семантичних зв'язків між фразеосполуками і побудови структури фразеологічного поля від попередньо описаного полягала в іншому напрямку побудови моделі, в іншому кінцевому продукті такого моделювання. Моделюючи структуру лексико-семантичного поля дієслів з інтегральними семами «оброблення волокон», «виготовлення пряжі, ниток», «ткання», Ніна Федорівна за відповідний пункт побудови моделі брала семантику вербалізаторів цих понять, реальних, готових мовних знаків із їхньої змістової структури, семантичних зв'язків між спільнокореневими словами в межах словотвірного гнізда і зв'язків між гніздами в структурі всього поля, тобто йшла від слова до поняття, яке воно позначає, застосовувала семіологічний підхід до моделювання семантики мовних одиниць. Натомість у дослідженні 2011 року «Новогрецько-українські паралелі у фразеологічному полі виразників розумової діяльності», присвяченому 90-річчю від дня народження знаного українського фразеолога й лексикографа Лариси Григорівни Скрипник, вона пішла іншим шляхом, застосувавши ономасіологічний підхід до моделювання семантики мовних знаків. До визначеного поняття «розумова діяльність» вона дібрала українські та новогрецькі фразеологізми – вербалізатори (виразники, в її термінології) цього поняття, проаналізувала категоризацію та аспектуалізацію (профілювання) цього поняття в обох мовах та виявила спільне (типове) і відмінне (національно та культурно марковане, характерне для світосприйняття й мовомислення українців і греків). Одержана семантична модель фразеологічного поля виразників розумової діяльності може слугувати основою як для виявлення типологічних ознак вербалізації поняття «розумова діяльність» у зіставлених мовах, виведення певних семантичних універсалій і фреквенталій, так і для встановлення характерологічних ознак його вербалізації, її самобутності в кожній із цих мов.

До засадничих спільних ознак вербалізації цього поняття українськими та новогрецькими фразеологізмами Н.Ф. Клименко уналежнила саму шкалу оцінки розумових здібностей людини. Її визначають, за її твердженням, опозиції прикметників *розумний – дурний, мудрий – немудрий, досвідчений – недосвідчений, тямущий, кмітливий – дурний, розсудливий – нерозсудливий, хитрий, винахідливий – простакуватий*. Члени цих базових опозицій вона доповнила їхніми синонімами за відомостями академічного «Словника синонімів української мови» в 2 книгах (Київ, 1999–2000). При цьому Ніна Федорівна звернула увагу на те, як детально й глибоко зокрема в українській мові «розпрацьовано» негативну ланку цих опозицій для означення незадовільної розумової діяльності людини. Вона залучила до аналізу розлогий ряд синонімів до прикметника-домінанти *дурний*, зокрема композитів як-от: *нерозумний, відсталий, недотепний, безголовий, безмозкий, кручений, пришепенкуватий, прителепенкуватий, дурнуватий, придуркуватий, недоумкуватий, дубуватий, тумануватий, благуватий, глупуватий, безглуздий; тугодумний, дурноголовий, пустоголовий, твердоголовий, тупоголовий, дубоголовий, дурнолобий, пустолобий, твердолобий, туполобий, міднолобий, тупорилий, дурноверхий* (Клименко 2011: 75).

Спільність світосприйняття та мовомислення українців і греків дослідниця виявила і в спектрі тих об'єктів довколишнього світу, які вони залучають для порівняння з недалекою, нерозумною людиною: курка, півень, осел. Однак відмінними можуть бути мовні одиниці, які оформляють такі порівняння. Якщо в українській мові це субстантивно-атрибутивна фразеосполука *куряча голова*, то в новогрецькій мові таке значення передає прикметник *κουτός* «нетямущий», етимологічно пов'язаний з іменником *κόττος* «півень» (Там само: 77). Цікавими є й фразеологізми, що містять спільні запозичення, наприклад, укр. *казан, казанок* і грец. *καζάνι*, запозичені з турецької мови. Вони, як відзначає Ніна Федорівна, залучені до порівняння з різними явищами. Українське *казан/казанок варить* вказує на розумові

здібності кмітливої, тямущої людини, а грецьке *μου κάει το κεφάλι καζάνι* (буквально – моя голова зробилася казаном, стала, як казан) позначає фізичний стан людини, яка відчуває сильний головний біль, у якої в голові гуде, як у казані.

Зіставний аналіз фразеологічних полів вербалізаторів поняття «розумова діяльність» в українській та новогрецькій мовах дав Ніні Федорівні вагомі підстави для висновку про те, що вони мають спільну змістову основу – шкалу оцінки розумових здібностей людини, для позначення якої залучають переважно зоометафори зі спільним набором назв тварин і птахів, рідше трапляються фітометафори на зразок укр. *блекоти (дурману, чемериці) наївся (об'ївся)* та грецького *τράω κουτόχορτο* з таким же значенням. Поодинокими в цьому спектрі порівнянь є назви предметів. Переважна більшість таких фразеологізмів має розмовний характер, а отже, доводить їхню глибоку закоріненість у мовній картині світу обох народів. На цій підставі Н.Ф. Клименко робить цілком переконливе припущення, що таке явище «не випадкове і, можливо, свідчить про виникнення багатьох із них внаслідок безпосередніх слов'янсько-грецьких контактів у VI–VII століттях п. Р. Х. під час великого переселення народів, зокрема другої і третьої його хвилі, тобто в добу переселення і поселення частини слов'ян у Тесалії, Тракії, на Пелопоннесі та в Греції» (Там само: 84). Застосований у цьому дослідженні зіставний підхід уможливив побудову моделі вербалізації поняття «розумова діяльність» у вигляді фразеологічних полів зі спільним і відмінними як складниками їхньої семантичної структури, так і моделями вербалізації поняття, наборами залучених для порівняння об'єктів (предметів, тварин, птахів, рослин) та конкретних компонентів фразеологізмів.

Вивершенням багаторічних досліджень Н. Ф. Клименко, присвячених вивченню семантики мовних одиниць і моделюванню їхньої семантичної організації в системі української мови, стала її остання прижиттєва монографія «Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI століття»,

опублікована у 2017 році. Саме в цій праці вона вперше оперує терміном *семантичний простір* і його однослівним синонімом *семіохор* (з грец. σήμειον «знак» і χώρος «місце, простір»). За мету свого дослідження, побудованого на матеріалах академічного «Словника української біологічної термінології» (Київ, 2012), Ніна Федорівна поставила з'ясувати напрямки, способи та засоби впорядкування семантичного простору терміносистеми біології в сучасній українській мові «через систематику і вербальне закріплення семантичних зв'язків між термінами за допомогою засобів словотворення, зовнішньо вираженого та семантичного, впливу запозичених і запозичуваних термінів на склад лексикону» (Клименко 2017: 46). *Семантичний простір мови*, або *семіохор* вона потрактувала як «об'єднання непохідних та похідних (афіксальних і складних), питомих і запозичених лексем, а також розчленованих номінацій, що виражають те саме поняття, що й іменник – назва семіохора (Там само: 77). Отже, така сукупність терміноодиниць – вербалізаторів певного поняття давала змогу оглянути в цілому категоризацію та аспектуалізацію (профілювання) в українському професійному лексиконі певного спеціального поняття, встановити ступінь і характер його мовного «розпрацювання». При цьому, у складі конкретних семіохорів (семантичних просторів) дослідниця виділила й інші одиниці систематизації термінів: словотвірні гнізда зі словотвірними парами, ланцюжками, парадигмами і рядами, підгнізда та частиномовні зони (блоки) словотвірних гнізд, темогнізда (тематичні гнізда), або композитоутворення, формовані сукупностями складних слів з тими ж першими або другими основами, тематичні парадигми одно- і кількаслівних термінів (аналітичних, або розчленованих терміноодиниць). Важливими аспектами дослідження для Ніни Федорівни були вивчення взаємодії питомих і запозичених ресурсів термінотворення, морфологічного й семантичного словотворення, зокрема калькування семантики запозичень у питомій формі, явища семантичного паралелізму. Ці складні процеси вона продемонструвала на прикладі термінування в біології таких лексем, як

царство (рослин, тварин, тобто флора і фауна) і *надцарство*, що в українській мові становлять відповідники англійських термінів *kingdom* і *superkingdom*. Унаслідок аналізу їхньої семантики і функцій у терміносистемі біології на відміну від терміносистем суспільствознавства чи історії вона зробила обґрунтований висновок про те, що «семантика цих термінів подібна, як схожа їхня словотвірна будова і мотивація» (Там само: 75–76). Систематизація в семіохорі всіх реалізованих засобів термінотворення дає не лише надійну основу для впорядкування певних ділянок українського професійного лексикону, а й закладає надійні підстави для його розвитку за допомогою активних, семантично і функціонально потужних ресурсів номінації, для збереження рівноваги між питомими та іншомовними терміноодинацями. Наприклад, у семіохорі вербалізаторів поняття «життя» термінологи мають урахувати семантико-функціональний потенціал не лише питомих основ *жи-* (*жити*), **життє-** (*життєдіяльність*), **живо-** (*живородіння*), а й запозичених грецьких **біо-** (*біологія*), **біос-** (*біос*), **біонт-** (*біонт*), **біот-** (*біотика*) і латинських **віт-** (*ундевіт*), **віталь-** (*вітальний*), **вітамін-** (*вітамін*).

Дослідження Ніни Федорівни Клименко, присвячені семантичному моделюванню об'єднань мовних одиниць (лексичних, словотвірних, фразеологічних), подають не лише оригінальні підходи до їхнього впорядкування в системі мови як відображенні певних фрагментів концептуальної і мовної картини світу українців, а й пропонують ефективні процедури для аналізу семантики мовних знаків і їхнього об'єднання за певними спільними семантичними ознаками в різного типу лексичні комплекси. Певна, що ці праці, як і створені в них моделі семантичного простору (семіохору) мови ще чекають на свого зацікавленого і вдумливого читача, не лише мовознавця, філолога, а й фахівців з інших галузей наукового знання, перекладачів і редакторів.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Гродзинський, Д. М., Симоненко, Л. О. (відп. ред.). (2012). *Словник української біологічної термінології*. Київ: Наукова думка.

СУМ – Білодід, І. К., Горещкий, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Клименко, Н. Ф. (2011). Новогрецько-українські паралелі у фразеологічному полі виразників розумової діяльності. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник (с. 74–85)*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2017). *Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ століття*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (1976). [Рец.: Klára Buzássyová. *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava, 1974, 237 s.]. *Мовознавство*, 4, 91–94.

Пещак, М. М., Клименко, Н. Ф., Савченко, І. Ф. (1982). *Формалізовані основи семантичної класифікації лексики*. Київ: Наукова думка.

Buzássyová, K. (1974). *Sémantická štruktúra slovenských deverbatív*. Bratislava: Veda.

Л. П Кислюк

АКТИВНІСТЬ СКЛАДНИКІВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «МИСТЕЦТВО» ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ

Проблема об'єднання лексики за поняттєвими ознаками з поєднанням аспектів вивчення семантики мовного знака не втрачає актуальності. У праці «Роль антонімії у формуванні семантичних полів», виданій у колективній монографії «Лексична семантика в системі «людина – машина» (1986) та перевиданій у «Вибраних працях» (2014) Ніна Федорівна Клименко вказувала, що окреслення меж семантичного поля залишається одним зі складних питань лексикології, передусім через пошук і визначення ознак, які дослідник використовує для групування лексики: «У сучасних мовознавчих дослідженнях великі семантичні поля групуються переважно на логічній, поняттєвій і, отже, екстралінгвальній основі; їхні зовнішні межі окреслені так само. Внутрішній поділ (структурування) поля як другий етап аналізу здійснюється за внутрішньолінгвальними ознаками» [Клименко 2014: 166]. Фактично, спільні компоненти значень слів (які виявляють завдяки словниковим формулам тлумачення), належних до одного лексико-семантичного поля, становлять його семантичне ядро, а периферію поля формують ті компоненти значень слів, які споріднюють його з іншими семантичними полями.

Ніна Федорівна називала два обов'язкові завдання, які має розв'язати дослідник лексичних (лексико-семантичних) полів: «а) уточнити склад аналізованого поля і окреслити його зовнішні межі; б) здійснити внутрішнє членування (структурування) поля, визначити взаємовідношення між його елементами» [Клименко 1982: 99]. У праці «Структура лексико-семантичного поля», яка є розділом колективної монографії «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» (Київ, 1982), дослідниця запропонувала ефективну процедуру аналізу лексичної та словотвірної семантики слів одного

поля та зробила висновки за результатами застосування такої процедури аналізу матеріалу, важливі як для лексикографів, так і для дериватологів. Визначаючи склад розглядуваного в розділі поля «ткання», Ніна Федорівна спиралася на лексикографічне опрацювання слів одного поля у тлумачному «Словникові української мови» в 11 томах (далі – СУМ). На підставі аналізу лексичного значення слів, належних до одного поля, вона виводила семантичний індекс поля – спільну сему. Від кожного зі слів поля на основі матеріалів СУМ упорядковано словотвірні гнізда, наповнення яких розширяло семантику поля. Ця методика дозволила виявити тенденції у формуванні окремих категорійних значень і вплив на них лексичної семантики базового слова гнізда. Таким чином, було з'ясовано, що семантична організація словотвірних гнізд включає: а) розподіл лексем за категорійними значеннями і б) спосіб засвоєння лексичних значень слова в похідних лексемах, закріплених за відповідними категоріями. Висновок (а він важливий і для роботи лексикографів над укладаннями формул тлумачення), який Ніна Федорівна зробила на основі аналізу семантики похідних, стосується поширеної серед мовознавців думки про те, що похідні семантично бідніші за твірні, бо вони реалізують частину значень твірного слова: «Вивчення мовного матеріалу змушує обачніше ставитися до цього твердження. Аналіз семантичних відношень між твірним і похідним всередині гнізда, а не між окремими словами, показує, з одного боку, що дуже мало похідних «дублює» повністю значення твірного слова. ... Отже, на перший погляд здається, що твірне слово семантично об'ємніше за його похідні. З другого, стає очевидним, що велика кількість похідних семантично багатша за твірну лексему. Вони можуть не успадковувати всіх її підзначень, але розвивають багато своїх, що не мають паралелей у твірному слові» [Клименко 1982: 117]. Цей висновок пояснює, чому далеко не завжди похідні слова у словнику можна витлумачити відсильними формульними статтями до твірних слів.

Запропоновану методику аналізу сукупності лексем, пов'язаних спільними ознаками плану змісту, за їхніми семантичними відношеннями, виявленими в словникових дефініціях, застосуємо до структурування лексико-семантичного поля «мистецтво» на підставі аналізу словникових формул тлумачення його компонентів з метою вичленувати спільну (інтегральну) сему поля. Результати використаємо для тлумачення новотворів, які поповнюють склад поля й як активні текстові одиниці потребують введення їх до реєстрів сучасних словників та випрацювання для них формул тлумачення. У своєму дослідженні Ніна Федорівна рухалася від словникових тлумачень до вивчення семантичної структури словотвірних гнізд, належних до одного семантичного поля. Ідеться про підхід, коли похідні слова з одного словотвірного гнізда витлумачують через лексичну семантику слів іншого словотвірного гнізда, якщо ці гнізда належать до того самого лексико-семантичного поля. Цю методику можна ефективно застосовувати для уточнення формул тлумачення реєстрових одиниць Тлумачного словника активного типу української мови XXI ст. (далі – АСУМ) – проєкту, над яким під керівництвом Євгенії Анатоліївни Карпіловської останні роки працює колектив відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. Словник активного типу охоплює найчастотнішу загальноновживану частину лексики, якою користуються носії мови та яка функціонує в сучасних текстах. На думку українських лексикографів, словники активного типу відображають «реальний стан мови» та відповідають «на реальні потреби та запити мовної практики сучасного українського суспільства» [Карпіловська 2017: 98].

Лексико-семантичне поле є системою не замкнутою, а відкритою для оновлення й розвитку передусім «за рахунок напружених її ділянок або ділянок з нестійкою рівновагою, де з'являються інновації які, демонструючи свою активність і життєстійкість, певним чином впливають на стабільність і розвиток системи, як-от: спостережувані варіантні та синонімічні словотвірні номінації

(нові похідні лексеми), показники продуктивності творення й активності вживання нових і вже наявних номінацій» [Кислюк 2017: 30]. Лексико-семантичне поле «мистецтво» об'єднує різні (за критеріями походження, обсягу семантики, стильової та функціональної активності нормативного статусу) лексеми на підставі аналізу формул їх тлумачення в загальномовному словнику: питома лексема *творчість* та запозичені в різний час *артистизм*, *майстерність*, *мистецтво*, *художність*, *штука*.

Спільну (інтегральну) сему вичленовуємо з низки синонімів, які входять до лексико-семантичного поля, порівнюючи тлумачення їхніх значень в академічному «Словнику української мови» в 11-ти томах (далі – СУМ). На підставі аналізу словникових дефініцій одиниць поля лексема *мистецтво* виявилася найповнішим виразником інтегральної семи «творча художня діяльність» та оцінної інтегральної семи «оцінка, якість», пор.: «1. Творче відображення дійсності в художніх образах, творча художня діяльність. // Галузь творчої художньої діяльності. 2. Досконале вміння в якійсь справі, галузі; майстерність» (СУМ IV: 719). За повнотою вираження інтегральної семи лексему *мистецтво* визначено базовим, стрижневим словом поля, хоча її й витлумачено за допомогою синонімів із цього ж поля (*творчий*, *художній*, *майстерний*). Ніна Федорівна Клименко писала, що ознакою семантичної близькості словотвірних гнізд є «використання лексем одного гнізда в тлумаченні лексичної семантики інших гнізд» [Клименко 1982: 101]. Підтвердженням семантичної близькості компонентів лексико-семантичного поля «мистецтво», таких як *артизм*, *артистизм*, *майстерність*, *творчість*, *художність*, *штука* є наявність у словникових формулах тлумачення їх у СУМі лексем *творити*, *творчий* (та спільнокореневих), *майстерний* (та спільнокореневих), *художній*, пор.: *артизм* «Висока майстерність; віртуозність, артистичність» (СУМ I: 62); *артистизм* «Висока майстерність, віртуозність» (СУМ XI: 667); *майстерність* «1. Властивість за значенням майстерний 1; умілість, вправність. 2. Висока якість виконаної роботи, твору тощо;

досконалість» (СУМ IV: 600); *творчість* «1. Діяльність людини, спрямована на створення духовних і матеріальних цінностей. 2. Те, що створено внаслідок такої діяльності, сукупність створеного кимось. 3. Здатність творити (у 1 знач.), бути творцем (у 1 знач.)» (СУМ X: 54); *художність* «Властивість за значенням художній 4, 5» (СУМ XI: 170); *штука*¹ «4. розм. // Окремий витвір мистецтва» (СУМ XI: 546); *штука*² «діал. Мистецтво» (СУМ XI: 547). Аналіз словникових тлумачень компонентів лексико-семантичного поля «мистецтво»: *вправність*, *мудрість*, *наука*, *умілість*, *хист*, як і названі вище *артизм*, *артистизм*, *майстерність*, *творчість*, *художність*, *штука* показує, що в семантиці їх перетинаються значення «робити щось добре своїми руками, виробляти щось, потрібне для життя» і «робити щось для прикрашання життя», наявні й у семантиці стрижневого слова *мистецтво*.

В українській мові *мистецтво* є давнім запозиченням, яке виводять від [*мистерний*], *майстерний*, похідне від запозиченого з німецької – *Meister*, що походить від латинського *magister* «начальник, учитель, керівник» (ЕСУМ III: 363, 466). У семантиці слова перетинаються значення «творчість» («творча художня діяльність») і «майстерність». Серед синонімів – компонентів поля засвідчено: *вправність*, *майстерність*, *наука*, *умілість*, *хист* – зі значенням «робити щось добре своїми руками, виробляти щось, потрібне для життя»; *артизм*, *артистизм*, *творчість*, *художність*, *штука* – зі значенням «робити щось для прикрашання життя». Названі компоненти поля та їхні похідні мають різну активність у сучасних текстах. Активність є поняттям мовної практики, викликана позамовними чинниками і виявляється системно й емпірично у творенні нових одиниць в узусі. У лексикології активну лексику як стилістично нейтральну та нормативну, з розвиненою системою значень і високою сполучуваністю протиставляють лексиці пасивній (архаїзми, історизми, неологізми, професіоналізми тощо). Останню подають у тлумачних словниках активного типу вибірково. Поняття словотвірної активності трактують як характеристику життєздатності певної словотвірної моделі, словотворчого

засобу чи словотворчих ресурсів мови взагалі, їхню спроможність створювати нові слова. Ніна Федорівна у статті «Морфеми активність» в енциклопедії «Українська мова», [Клименко 2007: 392] визначає для формантів низьку активність, найбільшу активність тощо. Активними вважають усі словотворчі ресурси, залучені до оновлення сучасного українського лексикону. Для нової похідної лексики факт творення її за стабільно активними словотвірними моделями підтверджує її системність навіть у разі лексичної okazionalnosti нових одиниць. Однак, для включення таких лексем до реєстру словника активного типу потрібно враховувати критерії нормативності та частотності їх у сучасних текстах (що орієнтовно можна визначити за частотними словниками, статистичними даними корпусів і гугл-пошуку), а також важливості таких одиниць для українськомовної картини світу та сучасної комунікації, що опосередковано виявляється у їхньому функціонуванні в різностильових текстах сучасної української мови.

Лексема *мистецтво* формує словотвірне гніздо, яке серед інших похідних подає назви осіб (*мистець*, *митець*, *мистецтвознавець*, *мисткиня*, *мистюк* – останню лексему вважають сленговою) і назви ознак (*мистецький*, *митецький*, *мистецтвознавчий*, включно з прислівниками *мистецьки*, *митецьки*). Серед наведених похідних наявні варіанти. Щоб подати їх у тлумачному словнику, потрібно визначити, до якого з варіантів буде застосовано формулу тлумачення, а до якого – відсильну формулу «Те саме, що...». Наприклад, у СУМ тлумачну формулу подано до реєстрового слова *митець*, а відсильну – до *мистець*. Чи збережеться такий порядок в АСУМ? З урахуванням поданих критеріїв (серед яких – частотність у сучасних текстах, наявність у текстах різних функціональних стилів) визначаємо, який із варіантів буде обрано для формули тлумачення, а який – для відсильної формули. Залучаємо сучасні інструменти, зокрема, можливості корпусів із надаваною ними статистичною інформацією, що дає інформацію для роздумів і подальшого поглибленого аналізу. Для лексеми *митець* застосовано описову формулу «Той, хто працює в якій-небудь

галузі мистецтва, діяч мистецтва», що корелює з високою частотністю функціонування її в текстах: ГРАК подає 48 524 слововживання, із них 28 873 слововживання за 2010-2024 роки, проте лише 180 слововживань у виданнях Києва та Харкова (ГРАК, 24.11.2024); а лексема *мистець* з відсильною формулою «Те саме, що *мистець*» має 10 674 слововживання за корпусом ГРАК, із них 1171 слововживання за 2010-2024 роки, і лише 59 слововживань у виданнях Києва та Харкова (ГРАК, 24.11.2024). Для тлумачного словника активного типу такі статистичні дані функціонування лексеми в сучасних текстах мають додаткову вагу для обрання формули тлумачення, розгорнутої (описової) чи відсильної і самого напрямку тлумачення на користь вибору розгорнутої формули тлумачення для лексеми з вищою активністю й відсильної для лексеми з нижчою.

Фемінітив *мисткиня* не засвідчений в академічному тлумачному словнику в 11-ти томах, проте слово засвідчене в чорновику Російсько-українського словника складної лексики (2012) Святослава Караванського (РУССЛ, 21.05.2025), як «Жін до мистець» із ілюстраціями з творів О. Шугая, Ю. Винничука, Любка Дереша (СУМ-20, VIII: 706), у «Вебсловнику жіночих назв української мови» (Львів, 2022) Олени Синчак (ВЖНУМ, 24.11.2024), у текстах корпусу ГРАК (2 532 слововживання, але всього 4 за 2000-2024 роки в Київському макрорегіоні) (ГРАК, 24.11.2024) та сучасних текстах. У «Вебсловнику жіночих назв української мови» О. Синчак, розміщеному на вебсайті «Російсько-українські словники», запропоновано тлумачну формулу з використанням «та, хто...» або «та, кого...»: «Та, хто творить у якій-небудь галузі мистецтва і є його представницею» (ВЖНУМ, 24.11.2024). Однак, треба враховувати, що «Вебсловник...», ставить своїм завданням передусім подати «тлумачення жіночих назв» (Там само). Зазвичай фемінітиви в тлумачних словниках подають у відсильних формулах на зразок: *художниця* – «жін. (жіноче) до *художник*» (СУМ XI 1980: 169). Такі відсильні формули акцентують на словотвірній похідності їх від назв осіб чоловічої статі, якщо

збережена їхня спільна семантика з твірним. Вони економлять простір словника за рахунок усунення повторів спільної семантики й підкреслення нового в дериваті. Однак, може бути застосована й описова формула, яка доречна тоді, коли такої спільності з твірним словом немає.

Обсяг семантики лексеми *творчість* є значно ширшим за межі лексико-семантичного поля «мистецтво» (так само як і семантика питомих *вправність*, *наука*, *хист*) і охоплює загалом «діяльність людини, спрямовану на створення духовних і матеріальних цінностей» (СУМ Х: 54). Етимологічне лексико-словотвірне гніздо об'єднує декілька словотвірних підгнізд із базовими словами *творити*, *тварина*, *потвора*, *затвірник* (*затворник*)), які етимологічно споріднені, проте втратили безпосередні мотиваційні зв'язки в історичному розвитку української мови. У словотвірному гнізді від дієслова *творити* семантичну структуру поля розбудовують новотвори (у табл. 1 подані курсивом) на позначення: ознаки – *творильний*, локативу – *творильня*, абстрактної ознаки – *творильність*, фемінітиви *творкиня*, *творчиня*, *творителька*, похідні від іменників на позначення особи чоловічої статі *творець* і *творитель*.

Табл. 1. Фрагмент словотвірного гнізда від дієслова *творити*

творити	творець	<i>творкиня</i>
		<i>творчиня</i>
	творитель	<i>творителька</i>
	<i>творильний</i>	<i>творильність</i>
	<i>творильня</i>	

Аналізовані одиниці залишаються можливими кандидатами до реєстру тлумачного словника активного типу, оскільки наявні в сучасних текстах: *Жінка перш за все – життя творителька* (Шевчук), *творителька* має 11 слововживань за ГРАКом (ГРАК, 30.10.2024); *Правами на франшизу володіє Джоан Роулінг, творчіня «поттеріани» й авторка всіх книг її серії* (Громадське, 25.10.2021), *творчиня* має 34 слововживання за ГРАКом (ГРАК,

30.10.2024). Тексти засвідчують *творителька*, *творкїня*, *творчїня*, *креатївниця*, *вигадниця* як синоніми. Перетин їхньої семантики засвідчено у формулах тлумачення «Вебсловника жіночих назв української мови» О. Синчак. Для фемінітивів-синонімів *творителька*, *творчиня* і *творчиня* авторка запропонувала тлумачення «Та, хто створює матеріальні або духовні цінності» (ВЖНУМ, 30.10.2024); *вигадниця* «та, хто легко вигадує щось, має бурхливу уяву»; «та, хто вигадала, створила щось» (Там само); *креатївниця* «1. спеціалістка зі створення креативних ідей та продукції; 2. Жінка творчої вдачі» (Там само). Новотвори *творильний*, *творильність*, *творильня* залишаються в статусі авторських текстових okazіоналізмів, пор., прикметник *творильний* використано в науково-фантастичному оповіданні Віталія Геніка: «Старші Сестри розповідали, наче вона з'явилася на світ із величезної хмари-вихора, породженої спалахом **творильної** сили Світила» (ГРАК, 30.10.2024) та в перекладі Орести Ткачук фентезійного оповідання польського письменника Анджея Сапковського: «Простим способом, переставляючи слова у **творильному** заклинанні, тобто Ефектом Дзеркала» (Там само); «Творильня «Яйце-Райце» – назва сайту Ольги Самборської, де авторка в слово *творильня* вкладає позначення місця «процесу творення від зародження ідеї, її реалізації до кінцевого результату», а також «цикли творчості» (Яйце-Райце, 24.10.2024); похідний іменник *творильність* функціонує як лексичний okazіоналізм у текстах художнього стилю: «Любов – єдина вічна субстанція, / Чистий Бог, Чисте Життя. / Чисте щастя. / Чиста Творильність» (Пашковський, 28.05.2024.); «Свою **творильність** вибавив од правил» (Юзва, 24.10.2024) та як термін у наукових і науково-популярних текстах конфесійного стилю: «Ці вірування ... виявляють деякі ознаки **творильності** щодо природного» (osvita, 24.10.2024); В теїстичних уявленнях давніх українців з'являються не лише ознаки **творильності**, але й змістовні характеристики деміургічної функціональності, притаманної “небесним” богам Роду, Сварогу, Перуну, Дажбогу. ... Втім деміургічні ознаки зазначених язичницьких богів слід

сприймати як *творильність* ієрархічно нижчого порядку (Фатюшина, 24.10.2024). Оказіональність зазначених новотворів зумовлює стилеві й стилістичні обмеження їхнього функціонування.

Повторне запозичення від англійського прикметника creative «творчий» - адаптований прикметник *креативний*, а також похідні *креатив* і *креативність* у сучасній українській мові зберігають значення чогось активно творчого як процесу, потенціалу. Давніші лексеми з цією ж основою в українській мові запозичені безпосередньо з латини та стосувалися сфер біології чи відпочинку, відновлення організму: *креатура*, *рекреація*, *рекреативний*, *рекреаційний*. Натомість *креативний*, *креатив*, *креативність* розширили семантичний обсяг і стосуються не лише мистецтва, терміносфери моди, музики, а й загалом характеризують діяльність людини, стосуються нових ідей або творчих рішень, новаторства, новаторської діяльності, пор.: *креатив* «соціол. Творча, новаторська діяльність» (НСЗ: 125). Їх уже засвідчують сучасні тлумачні словники: *креативний* «[від лат. creatio – створення], книжн. 1. Творчий, новаторський; 2. Здатний породжувати нове, вносити зміни в довкілля» (СУМЖ: 469); «Здатний до творчості, творчої діяльності. *Креативна особистість*. // Творчий, нестандартний. *Креативний проект*» (СУМД, 1: 501); «Пов'язаний з креативом, творчий. Ім. Той (та), хто виявляє творчу, новаторську діяльність» (СУМ-20, VII: 549); *креатив* «Принципово нові ідеї, концепції, нетривіальні творчі рішення, оригінально виконані предмети, які відрізняються від традиційних, загальноприйнятих» (СУМ-20, VII: 549); *креативність* «Властивість за знач. креативний. *Виявити креативність*» (СУМД, 1: 501).

У словникових формулах тлумачення лексеми *креативний* відображено зв'язок її семантики з лексемою *творчість* як «здатний до творчості, творчої діяльності» або той, «хто виявляє творчу, новаторську діяльність». Однак такий зв'язок запозичення *креативний* та його похідних *креатив*, *креативність* не означає, що вони є абсолютними синонімами до *творчий* і *творчість*.

Креативність як термін увійшла в концептуальний апарат лінгвістики, де часто використовують позначення *лінгвокреативність* замість *мовотворчість*. Пор. також термін *креативна граматика* поруч із термінами *жива, цікава, об'єктивна граматика*. За даними неологічних словників, на сьогодні сформовано коренево-словотвірне гніздо з запозиченнями *креативний* і *креатор* та похідними від них *креативність, креативник, креативниця* (НСЗ: 125), *креаторка, суперкреативний, креативніший, найкреативніший, креативити, накреативити, покреативити, креативно, креативніше, креативненько, лінгвокреативний, лінгвокреативність, арт-креатив* (АРСУН: 38-39). Статистичні дані функціонування *креативний* (13 576 слововживань) і *креативність* (3 390 слововживань) (ГРАК, 24.10.2024) у текстах підтверджують, що лексеми можуть претендувати на введення їх до реєстру АСУМ, якщо їхнє стабільне функціонування засвідчать різностильові тексти сучасної української мови.

Художність витлумачують як «властивість за значенням *художній* 4, 5» (СУМ XI: 170), а прикметник *художній* дослідники вважають давнім запозиченим від готського *handus* «мудрий» (ЕСУМ VI: 221). Слово багатозначне, але інтегральну сему можна визначити таку: «який стосується мистецтва або діяльності в галузі мистецтва». Сучасне словотвірне гніздо з чи базовим словом *худож-н(ій)* і вершиною – спільним коренем і його можливими варіантами налічує понад 40 похідних, простих (*художник, художній, художність, художньо, художниця, художницький, художничий, художничість, художників, художество, антихудожній, антихудожність*), серед яких є новотвори (розм. *художка* («художня школа»), *знехудожнювати, охудожнити, охудожнювати охудожнювання, художницьки, по-художницьки, по-художньому*) і складних (*художник-постановник, художник-пейзажист, фотохудожник, художник-кріпак, художник-самоук, художфонд, художньо-белетристичний, художньо-декоративний, художньо-естетичний, художньо-ідейний* та ін.) із новотворами (*художник-дизайнер, художньо-виробничий;*

худкерівництво). Якщо *художній, художник, художниця, художність* та низка складних дериватів входять до стабільно активного лексичного ядра сучасної української мови, то названі новотвори не виявляють активності за сучасними текстами й корпусами, тож не можуть бути претендентами на включення до реєстру АСУМ.

Синонім до лексеми *мистецтво штука* прийшов в українську мову з німецької: його виводять із середньовісньонімецького *stücke* із синкретичним значенням «штука; шмат; п'єса» (ЕСУМ, VI: 482)), найочевидніше з польської мови, де *sztuka* з первісним значенням «штука; п'єса; фокус; мистецтво» засвоїлося в запозиченні *штукар – фокусник*. У значенні «мистецтво» лексема *штука* функціонувала в XIX – на початку XX ст. на території Галичини: *Поет танцює і рида – і се зоветься штука* (І. Франко). Ширше по Україні лексему використовували в значенні «майстерність, вправність», так позначали прикладні заняття: *кравецька штука* (РУС II: 195); а також у значенні «окремих витвір мистецтва» (СУМ XI: 546). У значенні «мистецтво», «уміння, майстерність» СУМ ремаркує слово *штука* як *діалектне* й ілюструє прикладами з творів В. Стефаника (СУМ XI: 547). Лексема *штука* може бути представлена в АСУМ у словниковій статті *мистецтво* як один із синонімів до реєстрової одиниці, але з відповідною ремаркою.

Спільнокореневі *артизм* і *артистизм* мають різну історію функціонування в українській мові. *Артизм* у значенні «мистецтво» словники засвідчують із кінця XIX ст., тоді як *артистизм* засвідчує лише СУМ у додатковому реєстрі XI тому. Відомі з XIX ст. *артист, артистичний, артистка* запозичені в українську мову з французької *art* «мистецтво» від лат. *ars, artis* «мистецтво, ремесло, заняття, наука». «Словарь російсько-український» (1893-1898) М. Уманця та А. Спілки засвідчив: 1) *артиста* (чоловічого роду), *артистка*, та 2) *митець, мистець, мастак, майстер, шукмайстер* з уточненням «у шахрайстві» й прикладами: *митець до шовкових китиць, майстер до чужих тайстер* (УС I: 8), а також *артизм* як

синонім до *художество* (Там само). «Словник московсько-український» (1918) В. Дубровського подає синоніми *артист, мистець, митець* (СМУ: 13). Лексему *артизм* засвідчено у «Словнику українсько-російському» (1926 р.) А. Ніковського як відповідник до *мистецтво* (УРС: 14-15). Якщо у перекладних словниках 1930-х рр. *артизм* виступає синонімом до *мистецтво, художність, майстерність* (СЧС: 48; РУС I: 6), то СУМ засвідчує звуження семантики лексеми *артизм*: «висока майстерність; віртуозність, артистичність» (СУМ I: 62). Неозапозичення **арт-** з англійської мови як перша частина складних слів відповідає значенню англійського етимона «художній, мистецький»: *арт-галерея, арт-студія*. Основа належить до словотворчих ресурсів із високим потенціалом: виявлено понад 50 новотворів на позначення ознаки *артовий*, особи *артовик, артовичка*, дії *артувати*, об'єкта *арт-об'єкт*, місця *арт-майстерня* тощо. Однак, розглядаючи можливість включення названих новотворів до словника активного типу, слід враховувати передусім відповідність їх сучасним нормам української літературної мови та потребам української номінації та комунікації.

Лексико-семантичне поле «мистецтво» виявляє процеси оновлення й поповнення лексики української мови, переважно за рахунок питомих новотворів і новоzapозичених лексем. Аналіз семантики кожної такої одиниці разом із наявними синонімами й антонімами в контексті належності їх до поля «мистецтво» допомагає чіткіше вибудовувати словникові формули тлумачення для них. Н. Ф. Клименко зауважувала, що «поєднання словотвірного та лексичного аспектів вивчення семантики слів сприяє розкриттю складних процесів у системі мови на всіх етапах її розвитку» [Клименко 1982: 102]. Наприклад, у лексико-семантичному полі «мистецтво» засвідчено послідовну реалізацію словотвірних категорій: 1) ознаки суб'єкта: *артистичний, креативний, майстерний, мистецький, творчий, художній, штукарський* і не засвідчене в словниках *артовий*; 2) особи: *артовик, вправляльник, креативник, креатор*; складні слова, які спеціалізують, уточнюють основи –**художник-**

(*стріт-арт-художник, художник-дизайнер, художник-креативник, художник-оформлювач*), **-арт-** (*арт-директор, арт-керівник, арт-критик, арт-менеджер, арт-організатор, арт-продюсер, арт-терапевт*); 3) моції: *артовичка, креативниця, креаторка, творителька, творкиня, творчиня*; 4) дії: *творити*; наявні лише в текстах: *артистувати, артувати, креативити, знехудожнити, охудожнити, охудожнювати, художничати*; 5) об'єкта, результату дії: *арт-об'єкт*, розчленовані номінації-терміни *предмет мистецтва, художній виріб*; 6) місця (приміщення): *ательє, майстерня*, наявні в неологічних словниках *арт-галерея, арт-майстерня, арт-студія, арт-школа*; лише в текстах: *творильня, штукарня, художка*. Належність новотвору до тієї чи іншої словотвірної категорії впливає на побудову формули тлумачення похідного, пор.: *креативити* – «займатися креативом; створювати інтелектуальний або художній продукт новим способом або творчим рішенням»; *креативник* – «той, хто працює у сфері творення нових концепцій, змісту, ідей, що мають культурне або комерційне застосування»; *креативниця* – «жін. до креативник» тощо.

Таким чином, інформація про словотвірну категоризацію новотворів у словотвірних гніздах і місце їх у лексико-семантичному полі, визначене за інтегральною семою поля, допомагають структурувати формули тлумачення новотворів, подання до них синонімів. А «поглиблення наших знань про групування слів у поля допомагає краще пізнати загальні закономірності структурування лексики в словнику» [Клименко 1982: 192].

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

osvita – Сайт osvita.ua. <https://osvita.ua/vnz/reports/relig/20182/> (дата звернення: 24.10.2024).

ГРАК – Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко,

Т. Ніколаєнко, А. Лукашевський та ін. Київ, Львів, Єна, 2017–2025.
<https://uacorpus.org> (дата звернення: 24.11.2024).

Громадське – Громадське телебачення. <https://hromadske.ua> (дата звернення: 25.10.2021).

Пашковський – Пашковський Є. Літературна Україна.
<https://litukraina.com.ua/ievgen-pashkovskij-hmara-radosti/> (дата звернення: 28.05.2024).

Фатюшина – Фатюшина Н. Ю. Історіософський аналіз уявлень про надприродне у віруваннях слов'янського населення давньої України. Рукопис.
https://studwood.net/532817/religiovedenie/teoretiko_metodologichni_zasadi_dzhere_lna_baza_doslidzhennya (дата звернення: 24.10.2024).

Франко – Франко І.Я. Зібрання творів у 50-и томах. Київ: Наукова думка, 1976, Т. 3, с.48–49.

Шевчук – Шевчук В. На полі смиренному, або ж Новий синаксар Київський, писаний грішним Семеном-затворником святого Печерського монастиря: роман. Київ: Дніпро, 1983.

Юзва – Юзва Р. «Новильна писальність». Проба пера.
<https://probapera.org/publication/13/59909/novylna-pysalnist.html> (дата звернення: 24.10.2024).

Яйце-Райце – Яйце-Райце: сайт. <http://jajce-rajce.de/2016/11/22/hallo-welt/> (дата звернення: 24.10.2024).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

АРСУН – Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пуздирєва Т.К., Романюк Ю.В. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ».

ВЖНУМ 2022 – Синчак, О. (2022). *Вебсловник жіночих назв української мови*. Львів, https://r2u.org.ua/html/femin_details.html

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* Київ: Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.

НСЗ – *Нові слова та значення: словник* / уклад. Л.В. Туровська, Л.М. Василькова; відп. ред. Л.О. Симоненко; Ін-т укр. мови НАН України. Київ: Довіра, 2008.

РУС I – Кримський, А. (гол. ред.). (2016). *Російсько-український словник: у 4-х т.* Т. 1. А–Ж / Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1924 р. (Серія «Словникова спадщина України»).

РУС II – Кримський, А. (гол. ред.). (2017). *Російсько-український словник: у 4-х т.* Т. 2. Вип. 1. З–К / Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, М. Калинович, А. Ніковський, В. Ярошенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1929 р. (Серія «Словникова спадщина України»).

РУССЛ – Караванський, С. (2012). *Російсько-український словник складної лексики* (чернетка.) <https://r2u.org.ua> (дата звернення: 21.05.2025).

СМУ – Дубровський, В. (2013). *Словник московсько-український*. Інститут української мови НАН України. Київ: КММ.

СУМ – Білодід, І. К., Горещкий, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – Русанівський, В. М., Тараненко, О. О., Єрмоленко, С. Я. та ін. (ред.). (2010–...). *Словник української мови: В 20 томах. Томи 1–15 (А–п'ять)*. Київ: Наук. думка.

СУМД – Мовчун, Л. В. (ред.). (2017). *Словник української мови в 11 т. Додатковий том: у 2-х кн.* Видавничий дім Дмитра Бураго.

СУМЖ – Жайворонок В.В. (ред.). (2016). *Словник української мови*. Кер. В.В. Німчук та ін. Київ: ВЦ «Просвіта», 2-е вид.

СЧС – Бойків І., Ізюмов О., Калишевський Г., Трохименко М. (1932). *Словник чужомовних слів*. За ред. О. Бадана-Яворенка. Київ-Харків: УРЕ.

УРС – Ніковський, А. (2018). *Словник українсько-російський*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1926 р. (Серія «Словникова спадщина України»).

УС – *Словарь російсько-український*. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка. У 4 томах. Львів: 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1893-1898.

ЛІТЕРАТУРА

Карпіловська, Є. А. (2017). Роль картотеки «портретів слів» в укладанні словників нового покоління. *Studia z Filologii Polskiej s Slowianskiej*. Warszawa, 52, 93–109.

Кислюк, Л. П. (2017). *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку*. Київ: Академперіодика.

Клименко, Н. Ф. (1982) Структура лексико-семантичного поля. *Формалізовані основи семантичної класифікації лексики*. Київ: Наук. думка, с. 99–195.

Клименко, Н. Ф. (2007). Морфеми активність. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. (ред.), *Українська мова: енциклопедія. 3-тє вид., зі змінами і доп.* (с. 392). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Клименко, Н. Ф. (2014) Роль антонімії у формуванні семантичних полів. *Вибрані праці*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, с. 166–189.

Клименко, Н. Ф. (2017). *Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2017а). *Як народжується слово*. 2-ге вид., доповн., переробл. Київ: Академперіодика.

J. Kobus

NAZWY GATUNKOWE SAMCÓW I SAMIC WE WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU MIESZKAŃCÓW WIELKOPOLSKICH WSI

Nazwy zwierząt ze względu na płeć niezbyt często były przedmiotem szczególnych badań i zainteresowań językoznawczych. Wydaje się, że zagadnienie to obecnie spotyka coraz częściej entuzjastów poza światem nauki⁴⁸, lecz odpowiedź specjalistów jest dość ograniczona (sporadyczne publikacje popularnonaukowe⁴⁹). Warto dodać, że badacze z innych dziedzin niż językoznawstwo także są zainteresowani nazwami zwierząt, m.in. w gwarach [Migdał, Migdał 2008: 53–62], co uzasadnia przyjrzenie się temu mikropolu tematycznemu.

Dotychczasowa literatura przedmiotu często dotyczy historycznego kształtowania się nazw rozmaitych zwierząt (nie tylko w języku polskim), np. [Kobylińska 2008: 136–155], [Waśkowski 2017], [Śmieszek 1938: 1–18], lecz opracowania dialektologiczne należą do rzadkich, zwłaszcza w przypadku nazw zwierząt dziko żyjących (zob. [Budziszewska 1965] – opracowanie nazw przyrodniczych na tle słowiańskim, zawiera materiały gwarowe). W zdecydowanej większości publikacje dialektalne dotyczą nazw zwierząt hodowlanych, np. [Horodyska 1958]⁵⁰, [Basara, Basara, Wójtowicz, Zduńska 1959]⁵¹, [Pelcowa 1985] i [Pelcowa 2001]⁵², [Ziajka 2019: 235–251], nieliczne odnoszą się do nazw zwierząt dzikich, np. artykuł Oksany Zakhutskiej [Zakhutska 2023: 123–140]. W

⁴⁸ Np. <https://animalistka.pl/2017/11/22/samce-samice-mlode-jak-nazywaja-sie-te-zwierzeta/> (data dostępu: 23.04.2024)) https://www.rmfmxx.pl/news/Samice-samce-i-mlode-zwierzat-ktore-nazywamy-kaplon-tryk-skop,49919.html#crp_state=1 (data dostępu: 23.04.2024), <https://www.harpagan.pl/harpus/2020/07/na-tropie-przyrody-3/> (data dostępu: 23.04.2024).

⁴⁹ Np. <http://www.jezykajczysty.pl/> (data dostępu: 23.04.2024).

⁵⁰ Monografia zawiera następujące nazwy samców i samic: m. 1. Ogier, m. 2. Baran, m. 3. Baran wykastrowany, m. 20. Maciora, m. 29. Indyk, m. 30. Indyczka.

⁵¹ W monografii znalazła się tylko jedna nazwa zmapowana ze względu na jej fonetykę: m. 37. *Sz* w wyrazie „kokosz”.

⁵² Monografii H. Pelcowej zawierają kilka map m. 6 i 6A Cap ‘koziół, samiec kozy’ [Pelcowa 1985]; m. 41. Byk – samiec krowy oraz m. 50. Kogut – samiec kury domowej [Pelcowa 2001].

poszukiwaniu informacji na ten temat warto sięgnąć do opracowań etnolingwistycznych, np. [Kielak 2020], [Skawiński 2000, 93–121], [Warchoń 2020], (SEMSZ) i in. Niewątpliwie cennym kontekstem są prace Jerzego Sierociuka na temat specyfiki tworzenia rozmaitych nazw przez mieszkańców wsi (np. [Sierociuk 1996], [Sierociuk 2023: 9–27] i in.).

Do literatury przedmiotu należy także włączyć opracowane dotychczas atlasy⁵³ i słowniki dialektalne, w których nazwy samic i samców są dość rozproszone (m.in. SGP PAN, SGL III, SGO, ILGiKP, SGŚ, SGOWM i in.).

Dla Wielkopolski istotne są opracowania monograficzne poszczególnych części regionu, choć nazwy zwierząt z uwagi na ich płęć nie są zbyt bogato opisane (zwykle służą jako przykłady omawianych zjawisk językowych lub cech gwarowych): [Bąk 1960], [Zagórski 1967], [Gruchmanowa 1969] i [Gruchmanowa 1970], [Nowak 1970] i [Nowak 1982].

Moje dociekania skupiłam wokół materiałów współcześnie pozyskanych w Wielkopolsce, szczególnie tych, które zbieramy z myślą o serii Wielkopolskie Słowniki Regionalne (WSR). Interesujące wyniki dała ankieta⁵⁴ przeprowadzona wśród mieszkańców gm. Pobiedziska (pow. Poznań) jako kontynuacja badań do WSR-Pob. Przy części omawianych nazw przywołuję nieliczne materiały archiwalne z przedwojennej kartoteki Adama Tomaszewskiego (AT) i *Atlasu języka i kultury ludowej Wielkopolski* (AJKLW IV)⁵⁵.

⁵³ Na końcu artykułu znajduje się wykaz atlasów, które zawierają nazwy samic i samców gatunków zwierząt hodowlanych.

⁵⁴ Przygotowaną przeze mnie ankietę rozprowadziła wśród uczniów Szkoły Podstawowej im. Kazimierza Odnowiciela w Pobiedziskach, współpracująca z Pracownią Dialektologiczną UAM nauczycielka języka polskiego, mgr Anna Migdałek. W ankiecie zapytałam m.in. o nazwy samic i samców najczęściej hodowanych zwierząt gospodarskich ze względu na ich szczególne cechy, głównie płęć, wiek, wydanie na świat młodych. Ankieta zawierała 8 pytań o nazwę, 4 pytania o konkretną formę oraz 2 pytania otwarte, w których można było wpisać inne nazwy lub formy (niewymienione w pytaniu). Spośród 64 ankiet 3 pochodziły spoza powiatu poznańskiego (i gminy Pobiedziska), więc nie były brane pod uwagę w analizach, zaś pozostałe zostały wypełnione przez mieszkańców gminy, reprezentujących II, III, IV pokolenie oraz jednego informatora z pokolenia V (podział pokoleniowy według [Sierociuk 2003: 134]).

⁵⁵ Spośród kilku map atlasowych dotyczących omawianego tematu w artykule pomijam materiały WSR oraz m. 410. Nazwy starego konia z uwagi na specyfikę tych nazw (dochodzi do zatarcia

Przegląd wymienionych materiałów wykazał, że nasi informatorzy w niejednorodny sposób nazywają otaczające ich zwierzęta. Posługują się kilkoma typami nazw samic i samców, które nie zawsze wskazują na ciągłość systemu słowotwórczego. Wyróżnić można: nazwy samców i samic tożsame z ogólnopolskimi (to współczesne formy leksykalne, jak i derywaty), nazwy samców i samic zleksykalizowane (gwarowe, dialektalne, profesjonalne, ogólnopolskie – głównie są to nazwy młodych samic i nazwy wykastrowanych samców, choć nie wyłącznie), nazwy samców i samic uogólnione (równe nazwie potocznej gatunku bądź typu zwierzęcia, gdzie rozróżnienie płci w rzeczywistości i gramatyce zupełnie się mija).

Wyekscerpowane nazwy umieściłam w czterech tabelach: tabela 1. Nazwy samców gatunków hodowlanych, tabela 2. Nazwy samic gatunków hodowlanych, tabela 3. Nazwy samców gatunków dziko żyjących, tabela 4. Nazwy samic gatunków dziko żyjących. Zestawienia zawierają materiał z trzech słowników WSR: WSR-Czw⁵⁶, WSR-Pob⁵⁷, WSR-Kłc oraz z niepublikowanych transkrypcji. W kolumnie pierwszej znalazło się 14 gatunków zwierząt trzymanyh w gospodarstwach (tabele 1 i 2) oraz 7 gatunków zwierząt dziko żyjących (tabele 3 i 4) – tu materiał pochodzi tylko z WSR-Pob, ponieważ w tym terenie odpytano kwestionariusz PRZYRODA (w dwóch pozostałych projektach był to kwestionariusz PRACA NA ROLI I W GOSPODARSTWIE). Wyekscerpowany materiał będę omawiać według częstotliwości poświadczeń w poszczególnych lokalizacjach – najpierw nazwy poświadczone na terenie trzech WSR, następnie – dwóch i na koniec w obrębie jednego tylko obszaru (roboczo będę używać sformułowania słownik / WSR, mając na myśli materiał z tych obszarów, a nie samej tylko publikacji słownikowej).

różnicy płci zwierzęcia). Istotne dla interpretacji pozyskanych materiałów mogą okazać się m. 393. Hodowla owiec oraz m. 394. Proces zaniku hodowli kóz.

⁵⁶ Braki poświadczeń dla WSR-Czw wynikają z faktu, że badania w okolicach Czerniejewa były pilotażowymi, trwały krótko (1 rok szkolny, łącznie z opracowaniem słowniczka), stąd o wiele desygnatów nie pytano, bądź pytanie pominięto.

⁵⁷ Tu także materiał leksykalny z ankiet.

Tab. 1. Nazwy samców gatunków hodowlanych

desygnat	WSR-Czw	WSR-Pob	WSR-Kłc
samiec bydła domowego	<i>byk</i> (Gor)	<i>byk</i> (Głw) (Węg) (Zbk) (Złt) (Pob) <i>byczek**</i> (Złt)	<i>byk</i> (Boj) (Char) (Wil) (PIW) (Świ) <i>buhaj</i> (Char) (Wil)
samiec świni domowej	<i>knur</i> (Gor) (Nid) <i>knurek</i> (Nid) <i>wieprz*</i> (Gor)	<i>knur</i> (Węg) (Łag) (Głw) (Złt) (Pob)	<i>knur</i> (Bis) (Boj) (Char) (Wil) (Cze) <i>knurek</i> (Char) (Świ) <i>wieprz*</i> (Char) (Boj) <i>wieprzek*</i> (Char) (Cze) <i>kastrat*</i> (Cze)
samiec konia	<i>ogier</i> (Gor)	<i>ogier</i> (Głw) (Węg) (Złt)	<i>ogier</i> ^u / <i>ogier</i> (Bis) (Boj) (Char) (Wil) (PIW) <i>wałach*</i> (Wil)
samiec kozy	<i>koziół</i> (Gor)	<i>koziół</i> (Zbk) (Węg) <i>cap</i> (Węg)	<i>koziół</i> (Boj)
samiec owcy	<i>baran</i> (Gor) <i>tryk</i> [(Gor)]	<i>baran</i> / <i>baron</i> (Pob) <i>tryk</i> (Zbk) <i>skop*</i> (Zbk)	<i>baran</i> (Bis) (Char) (Boj) (Świ) <i>tryk</i> (Bis) (Wil) <i>tryczek**</i> (Bis) <i>skop*</i> (Bis)
samiec kury	<i>kogut</i> (Nid) (Gor) <i>kapłon*</i> (Gor) <i>kogutek**</i> (Gor)	<i>kogut</i> (Węg) (Złt) (Pob)	<i>kogut</i> (Bis) (Boj) (Char) (Świ) <i>kokot</i> (Świ) <i>kokot**</i> (Boj) <i>kogucik**</i> (Boj) (Char) <i>podkogut</i> (Char)
samiec gęsi	<i>gajor</i> (Gor)	<i>gajor</i> / <i>gajór</i> (Głn) (BisW) (Jerz) (KocG) (Węg) (Wag) (Pru) (Złt)	<i>gajor</i> (PIW) (Świ) <i>goⁿsior</i> (Boj)

		(Pob) <i>goⁿsior</i> (BisW) (Jerz) (Pru) (Tucz) (Pob) <i>geⁿsior</i> (Jerz) (Pob)	
samiec kaczki	<i>kaczorek</i> (Gor)	<i>kaczor/kaczór</i> (Głn) (BisW) (Jerz) (KocG) (Tucz) (Węg) (Wag) (Złt) (Pob)	<i>kaczor</i> (PlW) (Świ) (Bis) (Boj)
samiec indyka	-	<i>indor/indór</i> (Złt) (Pob) <i>guloz</i> (Węg) <i>indyk</i> (Węg) (Pob)	-
samiec perliczki	-	<i>perlik</i> (Węg)	-
samiec psa	-	<i>pies</i> (Głn) (Głw) (Wag) (Pob) (Boc) <i>kundel</i> (Głn)	<i>pies</i> (Boj) (Char) (PlW)
samiec kota	<i>kocur</i> (Gor) <i>kot</i> (Gor)	<i>kocur</i> (Łag) (Głw) (Wag) (Węg) (Prm) <i>kot</i> (Głn) (Boc) (Prm)	<i>kocur</i> (Boj) (PlW) (Kłc) (Char)
samiec królika	-	<i>królik</i> (Boc) (Prm) (Pob) <i>król</i> (Głw)	<i>królik</i> (Char)
samiec pszczoły	-	<i>truteń</i> (Głn) (Kap) (Prm) (Pob)	<i>truteń</i> (Bis) (Boj) (Kłc)

*Samiec wykastrowany; ** młody samiec.

Tab. 2. Nazwy samic gatunków hodowlanych

desygnat	WSR-Czw	WSR-Pob	WSR-Kłc
samica bydła domowego	<i>krowa</i> (Gor) <i>jałówka*</i> (Gor) <i>jałowica*</i> (Gor) <i>bódzka**</i> (Gor)	<i>krowa</i> (Głn) (Łat) (Węg) (Zbk) (Złt) (Pdo) (Pob) <i>jałówka*</i> (Głw) (Węg) (Pob) <i>jałówka**</i> (Jerz)	<i>krowa</i> (Boj) (Char) (PlW) (Wil) (Cze) <i>jałówka*</i> (Bis) (Boj) (Char) (PlW) (Wil)

		(Pob) <i>jałowizna</i> (Węg) <i>jałoweczka*</i> (Złt) (Głw) <i>pierwiastka/</i> <i>pierniastka/</i> <i>pierwioska/</i> <i>piernastka**</i> (Głw) (Głn) (BisW) (Jerz) (KocG) (Tucz) (Prus) (Węg) (Wag) (Pob) <i>dojna**</i> (Pob) <i>kle^mpa/kly^mpa**</i> (Głw) (Jerz) (Wag) (Pob) <i>kluka**</i> (Pob) <i>kobyła (!)</i> (Pob) <i>krasula**</i> (Pob) <i>krówsko**</i> (Jerz) (Pob) <i>młódka**</i> (Głw) <i>mućka</i> (Pob) <i>mućka**</i> (Głn) (Wag) (Pob) <i>rogatka**</i> (Głw) <i>stara krowa</i> (Pob) <i>wiekowa krowa</i> (Pob)	(Świ) <i>jałowica*</i> (Char) (PlW) (Wil) <i>pierwiastka**</i> (Boj) (Wil) <i>pierwiastka*</i> (Bis) <i>pierwiosnek**</i> (PlW)
samica świni domowej	<i>maciora</i> (Gor) <i>świnia</i> (Gor)	<i>maciora</i> (Głw) (PlW) (Wag) (Węg) (Zbk) (Złt) (Pob) <i>maciora**</i> (BisW) (Głn) (Jerz) (KocG) (Wag) (Pob) <i>maciorka**</i> (Głn) (Pob) <i>locha**</i> (Jerz) (Prus) (Tucz) (Wag) (Pob)	<i>maciora</i> (Bis) (Boj) (Char) (Wil) (Cze) <i>locha</i> (Char) <i>maciórka</i> (Cze)

		<i>loszka**</i> (Głw) (Głn) (Pob) <i>knur**</i> (Pob) <i>niuda**</i> (Głn) (Pob) <i>stara locha**</i> (BisW) <i>stara świnią**</i> (Pob) <i>świntuch**</i> (Głw) <i>tucznik**</i> (Pob) <i>wieprz**</i> (Pob)	
samica konia	<i>klacz</i> (Gor)	<i>klacz</i> (Złt) (Głw) (Węg)	<i>klacz</i> (Bis) (Boj) (Char) (PlW) (Wil) <i>kobyła</i> (Bis) (Boj) (Char) (PlW) (Wil) <i>kobyłka</i> (PlW)
samica kozy	<i>koza</i> (Gor)	-	-
samica owcy	<i>owca</i> (Gor)	<i>maciorka</i> (Zbk)	<i>owca</i> / ^u <i>owca</i> (Bis) (Char) (Boj) <i>maciorka</i> (Bis) <i>jarlica*</i> (Bis) <i>jarlica**</i> (Bis) <i>jarliczka*</i> (Bis) <i>jarliczka**</i> (Bis)
samica kury	<i>kura</i> (Gor) <i>kwoka**</i> (Gor)	<i>kokoszka*</i> (Węg) (Pob) <i>kurka*</i> (Węg) (Złt) <i>kwoka**</i> (BisW) (Jerz) (Wag) (Pob) <i>kokwa**</i> (Wag) (Pob)	<i>kura</i> (Bis) (Boj) (Char) (Świ) <i>kwoka**</i> (Bis) (Boj) (Char) (Świ) <i>nioska**</i> (Świ) (Boj) <i>kokoszka*</i> (Świ) <i>kurka*</i> (Boj)
samica gęsi	<i>geⁿś</i> (Gor) <i>goⁿska</i> (Gor)	<i>gyⁿś</i> (Węg)	<i>geⁿś</i> (Boj)
samica kaczki	<i>kaczka</i> (Gor)	<i>kaczka</i> (Węg) (Pob)	<i>kaczka</i> (Bis) <i>kaczuszka</i> (PlW)
samica indyka	-	<i>indyczka</i> (Węg) (Złt) (Pob) <i>gula</i> (Węg) (Pob)	<i>indyczka</i> (Bis) (Boj) (PlW) (Świ)

samica perliczki	-	<i>kurka</i> (Węg)	-
samica psa	-	<i>suka</i> (Węg)	<i>suka</i> (Boj) (Char) (PIW) (Cze)
samica kota	-	<i>kocica</i> (Łag) (Pob) (Wag) (Węg) (Prm) <i>kotka</i> (Pob) (Głw) (Głn) (Boc) (Łag) (Prm)	<i>kocica</i> (Char) (Boj) <i>kotka</i> (Boj) (Char) (PIW) (Kłc)
samica królika	-	<i>królica</i> (Pob) (Głw) (Boc) <i>króliczyca</i> (Prm)	<i>królica</i> (Boj) (Char) (Kłc)
samica pszczoły	-	<i>królowa</i> (Głn) (Kap) (Prm) (Boc) (Pob) <i>matka</i> (<i>pszczela</i>) (Głn) (Kap) (Łag) (Prm)	<i>królowa</i> (Boj) <i>królowa matka</i> (Kłc)

*Samica niemająca potomstwa (zwykle młoda), **samica odznaczająca się innymi cechami

Tab. 3. Nazwy samców gatunków dziko żyjących

desygnat	WSR-Pob
samiec dzika	<i>dzik</i> (Węg) <i>odyniec</i> (Głw) (Wag) (Węg) (Łag) <i>knur</i> (Wag)
samiec lisa	<i>lis</i> (Łag) (Głw) (Wag) (Węg) (Prm)
samiec wilka	<i>wilk</i> (Głw)
samiec sarny	<i>jelonek</i> (Wag)
samiec wiewiórki	<i>wiewiór</i> (Głw) <i>wiewiórka</i> (Prm)
samiec bażanta	<i>bażant</i> (Głn) (Wag) (Łag) (Głw) (Prm) ⁵⁸ <i>kogucik</i> (Wag) <i>kogut</i> (Łag)
samiec bociana	<i>bocian</i> (Wag) (Głw) (Węg) (Boc) (Prm) <i>pan bocian</i> (Wag)
samiec gołębia	<i>goło^mb</i> (Pob) ⁵⁹

⁵⁸ WSR-Kłc: *bażant* (Char).

⁵⁹ WSR-Kłc: *goło^mb* (PIW).

Tab. 4. Nazwy samic gatunków dziko żyjących

desygnat	WSR-Pob
samica dzika	<i>dzika maciora</i> (Pob) <i>dzika świnią</i> (Głw) (Prm) <i>locha</i> (Głn) (Wag) (Węg) (Boc) (Łag) <i>maciora</i> (Wag) (Łag)
samica lisa	<i>lisica</i> (Łag) (Głw) (Wag) (Węg) (Prm) <i>lisiczka</i> (Łag)
samica wilka	<i>wilczyca</i> (Głw) (Głn) (Wag) (Węg) <i>suka</i> (Głw) (Głn) (Łag) (Wag) (Prm) (Pob)
samica sarny	<i>łania</i> (Wag) ⁶⁰
samica bażanta	<i>bażancica</i> (Łag) (Głw) (Boc) (Prm) <i>kura</i> (Łag) <i>kurka</i> (Wag) (Węg)
samica bociana	<i>bocian</i> (Łag) (Prm) <i>bocianica</i> (Głw) (Wag) (Węg) (Boc) <i>pani bocianowa</i> (Wag)
samica gołębia	<i>gole^mbica</i> (Pob) (Głw) (Głn) (Boc) ⁶¹ <i>goło^mb</i> (Prm)

Już pierwszy ogląd materiału wskazuje na fakt, że informatorzy zdecydowanie rzadziej różnicowali nazwy zwierząt dzikich niż gospodarskich. Wyraźnie ilustrują to tabele 3 i 4. Spójrzmy jednak na materiał od początku.

Wśród nazw samców gatunków hodowlanych dominują nazwy tożsame z ogólnopolskimi. Zwierzęta najczęściej hodowane w gospodarstwach mają nazwy pokrywające się w poszczególnych lokalizacjach w trzech analizowanych WSR, z drobnymi niekiedy różnicami fonetycznymi: *byk* ‘samiec bydła domowego’, *knur* ‘samiec świni domowej’, *ogier*/^u*ogier* ‘samiec konia domowego’, *koziół* ‘samiec kozy domowej’, *baran*/*baron*//*tryk* ‘samiec owcy domowej’, *kogut* ‘samiec kury domowej’, *gajor*/*gajór* ‘samiec gęsi domowej’⁶², *kocur* ‘samiec kota domowego’. W

⁶⁰ WSR-Kłc: *kły^mpa* (Char).

⁶¹ WSR-Kłc: *gole^mbica* (Boj) (PIW).

⁶² W AT: *gajūr* (pow. Śrem, pow. Jarocin, pow. Wągrowiec), *gōsiūr*/*guosiūr*/*gajūr* (pow. Oborniki), *gōsiūr*/*gajūr* (pow. Gniezno), *gysiūr*/*gajūr* (pow. Września, pow. Środa Wlkp., pow. Poznań – także w samych Pobiedziskach oraz Łagiewnikach k. Pobiedzisk), *gajor* (pow. Leszno). Według AJKLW IV, m. 420. Gąsior i synonimy, w okolicach Pobiedzisk w l. 70-tych i 80-tych XX w. występowała nazwa *gajor*, w okolicach Kłęcka i Czarniejewa – *goⁿsior*, *gajor*, *gajór*. Obecnie we wszystkich słownikach widnieje hasło *gajor* (zgodne z AJKLW), ale formę *gajór* zarejestrowaliśmy tylko w

zdecydowanej większości są to nazwy tożsame z polszczyzną ogólną (poza *gajorem/gajórem*).

Podobnie jest w przypadku poświadczeń powtarzających się w dwóch słownikach: *knurek* ‘samiec świni domowej’ (WSR-Czw, WSR-Kłc), *wieprz* ‘wykastrowany samiec świni domowej’ (WSR-Czw, WSR-Kłc), *skop* ‘wykastrowany samiec owcy domowej’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *goⁿsior* ‘samiec gęsi domowej’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *kaczor/kaczór* ‘samiec kaczki domowej’⁶³ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *pies* ‘samiec psa domowego’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *kot* ‘samiec kota domowego’ (WSR-Czw, WSR-Pob), *królik* ‘samiec królika domowego’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *truteń* ‘samiec pszczoły miodnej’ (WSR-Kłc, WSR-Pob) – w tej grupie wyrazów również większość znana jest polszczyźnie ogólnej, a gwarowa fonetyka ujawniła się wyłącznie w wyrazie *kaczór* (WSR-Pob).

Niemąło wykscerpowałam nazw, które wystąpiły tylko na jednym z badanych obszarów (choć nie wydaje się, żeby nie były znane także na sąsiednich terenach): *byczek* ‘młody samiec bydła domowego’ (WSR-Pob), *buhaj* ‘samiec bydła domowego’ (WSR-Kłc), *wieprzek* i *kastrat* ‘wykastrowany samiec świni domowej’ (WSR-Kłc), *wałach* ‘wykastrowany samiec konia domowego’ (WSR-Kłc), *cap* ‘samiec kozy domowej’ (WSR-Pob), *tryczek* ‘młody samiec owcy’ (WSR-Kłc), *kokot//podkogut* ‘samiec kury domowej, niższy rangą w stosunku do koguta alfa’ (WSR-Kłc), *kogutek kogucik//kokot* ‘młody samiec kury domowej’ (WSR-Pob/WSR-Kłc//WSR-Kłc), *kapłon* ‘wykastrowany samiec kury domowej’ (WSR-Czw), *geⁿsior* ‘samiec gęsi domowej’ (WSR-Pob), *kaczorek* ‘samiec kaczki domowej’ (WSR-Czw), *indyk//indor/indór//gulorz* ‘samiec indyka domowego’ (WSR-Pob), *perlik* ‘samiec perliczki domowej’ (WSR-Pob), *kundel* ‘samiec psa domowego’ (WSR-Pob), *król* ‘samiec królika domowego’ (WSR-Pob). Także w tej grupie nazw pojawiają się formy tożsame z ogólnopolskimi (*buhaj*, *kastrat*, *wałach*, *kapłon*, *indyk//indor*). Nie

okolicach Pobiedzisk (jak w AT), gdzie atlas jej nie wykazał. Natomiast w terenie, gdzie według AJKLW notowano formę *gajór*, współcześnie dotychczasowych jej nie uzyskaliśmy.

⁶³ Z AJKLW IV m. 419. *Kaczor* (wymowa) wynika, że współcześnie rzadka wymowa *kaczór* (WSR-Pob) przez lata uległa modyfikacji w stosunku do atlasowej formy *koczór* (a nawet *koⁿczór*) w okolicach Pobiedzisk. Brak informacji w AT.

brakuje też zdrobnień (*byczek, wieprzek, tryczek, kogutek/kogucik, kaczorek* – formy te nie zawsze informują tylko o młodości zwierzęcia, zob. znaczenie *wieprzka* i *kaczorka*) i wyrazów o proveniencji regionalnej lub wprost gwaryzmów (*kokot* w 2 znaczeniach: 1. ‘samiec kury domowej’, 2. ‘młody samiec kury domowej’, *podkogut, indór//gulor, geⁿsior*). Do profesjonalizmów należy zaliczyć nazwy samców *perlik* i *król*, które funkcjonują w środowisku hodowców tych zwierząt, brak ich natomiast w słownikach języka polskiego, gdzie funkcjonują w innych znaczeniach: *perlik* ‘rodzaj młota górniczego’, *król* ‘królik’ (nazwa ogólna zwierzęcia, bez wskazania na płeć)⁶⁴.

Wśród nazw samic gatunków hodowlanych także mamy serie powtarzających się określeń w trzech słownikach: *krowa* ‘samica bydła domowego’, *jałówka* ‘młoda samica bydła domowego, która jeszcze nie rodziła’ (zob. też inne znaczenie), *maciora* ‘samica świni domowej’ (zob. też inne znaczenie), *klacz* ‘samica konia domowego’, *kwoka* ‘samica kury domowej, która ma młode’⁶⁵, *geⁿś/gyⁿś* ‘samica gęsi domowej’, *kaczka* ‘samica kaczki domowej’. Podobnie, jak było to w wypadku nazw samców, także i tu zdecydowana większość nazw jest tożsama z polszczyzną ogólną (za wyjątkiem *gyⁿsi* – wymowa gwarowa).

Wiele nazw powtórzyło się w 2 z 3 słowników: *jałowica* ‘młoda samica bydła domowego, która jeszcze nie rodziła’ (WSR-Czw, WSR-Kłc), *pierwiastka/piernastka/pierniastka/pierwiostka* ‘samica bydła domowego po urodzeniu pierwszego cielęcia’⁶⁶ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *owca/^uowca/maciora*

⁶⁴ Sprawdzono w *Słowniku języka polskiego PWN*, wersja online: <https://sjp.pwn.pl/szukaj/perlik.html> i <https://sjp.pwn.pl/szukaj/kr%C3%B3l.html> (data dostępu: 23.09.2024).

⁶⁵ W AT tylko *kvoka* (pow. Wągrowiec). Z kolei w AJKLW IV, m. 421. Kwoka i synonimy czytamy, że w okolicach Pobiedzisk występował typ nazewniczy *kwoka* (*gwoka*) i *kluka* (*gluka*), a w okolicach KłECKA (możliwe, że i Czarniejewa) – *typ kwoka* (*gwoka*) i *kokwa*. Współcześnie zarejestrowaliśmy w większości nazwę *kwoka*, zaś *kokwę* podano tylko raz w ankiecie z Wągrowa, gm. Pobiedziska, informator z p. III.

⁶⁶ Nazwa *pierwiastka/pierwiostka* ‘samica po urodzeniu pierwszego młodego’ notowana była przed II wojną światową w AT: *piernostka* (pow. Oborniki), *piernostka* (pow. Śrem), *piyrnastka* (pow. Poznań, pow. Konin, pow. Środa Wlkp.), *pierniastka* (pow. Poznań), *piyrnostka* (pow. Konin, pow. Środa Wlkp.). Następnie w 1.70-tych / 80-tych XX w. w AJKLW IV (m. 405. Nazwy krowy po pierwszym cielęciu), gdzie w okolicach KłECKA zapisano *typ pierwiastka* i *piernastka*, zaś w okolicach Pobiedzisk tylko *typ pierniastka* (nazwy dotyczą zarówno pierworódki krowy, jak i

‘samica owcy’ (WSR-Czw, WSR-Kłc), *kura* ‘samica kury domowej’ (WSR-Czw, WSR-Kłc), *kurka*//*kokoszka* ‘młoda samica kury domowej’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *indyczka* ‘samica indyka domowego’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *suka* ‘samica psa domowego’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *kocica*//*kotka* ‘samica kota domowego’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *królicza* ‘samica królika domowego’ (WSR-Kłc, WSR-Pob), *królowa* ‘najważniejsza samica pszczoły miodnej’ (WSR-Kłc, WSR-Pob). Można tu dostrzec ślady systemu w tworzeniu nazw na *-ica* i *-ka* (*jałowica*, *kocica*, *królicza* i *pierwiastka*, *maciorka*, *kurka*, *indyczka*, *kotka* – niektóre formy niosą ładunek emocjonalny). Tylko nieliczne formy wykazują cechy gwarowe (głównie w wymowie: *owca*, *piernastka*/*pierniastka*/*pierwiostka*), zaś pozostałe to formy leksykalne zbieżne z odpowiednikami ogólnopolskimi: *owca*, *kura*, *kocica*/*kotka*, *kokoszka*, *kwoka*, *suka*, *królowa*.

Wśród nazw samic gatunków hodowlanych są też formy notowane tylko w jednym słowniku (wielce prawdopodobne, że poświadczenia te znane są szerzej). Są tu w większości nazwy określające samicę ze względu na jakąś jej cechę (zaznaczam, że niektóre poświadczenia budzą wątpliwości semantyczne). Spójrzmy na zanotowane na terenie WSR-Pob nazwy krowy: *dojna* (Pob), *młódka* (Głw), *mućka* (Jerz) (Pob), *kle^mpa*/*kly^mpa* (Głw) (Jerz) (Wag) (Pob), *krasula* (Pob)), *stara krowa* (Pob), *wiekowa krowa* (Pob), *krówsko* (Jerz) (Pob), *kluka* (Pob)⁶⁷, *kobyła* (!) (Pob) – określenia te podano w ankiecie jako odpowiedzi na pytanie: „Jak się mówi na krowę po pierwszym ocieleniu?”. O ile dwie pierwsze nazwy można by uznać jako semantycznie konotowane z desygnatem, o tyle dwie kolejne dotyczą krowy ogólnie (*mućka*; podobnie z *krasulą*, którą to nazwę podano w znaczeniu ‘stara krowa’, podczas gdy odnosić się ona może do samicy bydła w ogóle – raczej nie do krowy po

świni). Współczesny materiał pokazuje, że na obydwu badanych terenach zarejestrowaliśmy wariant *pierwiastka* ‘samica bydła domowego po pierwszym ocieleniu’. Tylko w WSR-Pob poświadczono obok *pierwiastka*/*pierwiostka* także warianty *piernastka* i *pierniastka*. Raczej formą wykojejoną jest *pierwiosnek* (WSR-Kłc).

⁶⁷ Nazwę *kluka* odnotowano w AJKLW IV (m. 411. Nazwy starej krowy) w północnej i południowej Wielkopolsce. W okolicach Pobiedzisk poświadczono *staro buba* (*boba*) – obecnie niezarejestrowana.

pierwszym ocieleniu). Starą krowę w okolicach Pobiedzisk nazywają informatorzy w zróżnicowany sposób. Obok najczęściej przywoływanym określeń jak *kle^mpa/kly^mpa* (Głw) (Jerz) (Wag) (Pob) czy *mućka* (Jerz) (Pob), pojawiły się również: *krasula* (Pob), *stara krowa* (Pob), *wiekowa krowa* (Pob), *krówsko* (Jerz) (Pob), *kluka* (Pob). Nazwa *kobyła* zdecydowanie dotyczy samicy konia, nie krowy. Inne nazwy krowy odnotowane w pojedynczych lokalizacjach: *bódźka//rogatka* ‘krowa, która bodzie’ (WSR-Czw)//(WSR-Pob), *jałowizna* ‘ogół młodych samic bydła domowego, które nie miały jeszcze cieląt’ (WSR-Pob), zdrobnienie *jałoweczka//pierwiastka* (!) ‘młoda samica bydła domowego, która jeszcze nie rodziła’ (WSR-Pob)//(WSR-Kłc), *pierwiosnek* ‘samica bydła domowego, która pierwszy raz ma młode’ (WSR-Kłc).

Dość liczną reprezentację zróżnicowanych określeń ma samica świni domowej. Prócz nazwy ogólnej *świnia//locha//maciórka* ‘samica świni domowej’ (WSR-Czw)//(WSR-Kłc)//(WSR-Kłc), a w ankiecie pobiedziskiej zapisano: *maciora* (Głn) (Jerz) (KocG) (Wag) (Pob), *locha* (Prus) (Tucz) (Wag) (Pob), *stara locha* (BisW), *stara świnia* (Pob), *niuda* (Pob), *świntuch* (Głw), *knur* (Pob), *wieprz* (Pob), *tucznik* (Pob) – wszystkie w znaczeniu ‘stara świnia’ (WSR-Pob), przy czym *knur*, *wieprz*, *tucznik* raczej w odniesieniu do samców, zaś *świntuch* może dotyczyć obojga płci. Sporo określeń ma ‘świnia po pierwszym oproszeniu’, która w okolicach Pobiedzisk nazywana jest następująco: *maciora* (BisW) (Wag) (Pob), *maciórka* (Głn) (Pob), *locha* (Jerz) (Wag) (Pob), *loszka* (Głw) (Głn) (Pob), *niuda* (Wag)⁶⁸.

Nazwy samic innych zwierząt hodowlanych notowane pojedynczo to: *kobyła//kobyłka* ‘samica konia domowego’ (WSR-Kłc), *koza* ‘samica kozy domowej’ (WSR-Czw), *jarlica//jarliczka* w dwóch znaczeniach: 1. ‘młoda samica owcy domowej, która jeszcze nie rodziła’, 2. ‘samica owcy domowej, która pierwszy raz

⁶⁸ Według AJKLW IV (m. 406. Nazwy świni po pierwszym oproszeniu) w Wielkopolsce dominowała nazwa *pierwiastka/piernastka* z licznymi wariantami fonetycznymi. Nie ma w AJKLW informacji dotyczącej nazwy *niuda*, choć poświadczenie to znane jest dziś w Wielkopolsce w znaczeniu ‘świnia’; w kartotece SGP PAN można odnaleźć notację *niuduchna* ‘zdr. świnia, świnka’ (Kramsk koło Konina – za P. Bąkiem) oraz *ńuduś* ‘wołanie na prosięta’ (Murowana Goślina koło Obornik – za A. Tomaszewskim), a także zestawienia z komponentem *niuś/niut* ‘zawołania na świnie i prosięta’ – <https://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication/37742/edition/21860> (data dostępu: 23.09.2024).

ma młode’ (WSR-Kłc), *nioska* ‘samica kury domowej, hodowana ze względu na jaja’ (WSR-Kłc), *kokwa* ‘kura, która ma młode’ (WSR-Pob), *gula* ‘samica indyka domowego’ (WSR-Pob), *kurka* ‘samica perliczki’ (WSR-Pob), *króliczyca* ‘samica królika domowego’ (WSR-Pob), *matka* (*pszczela*)/*królowa matka* ‘samica pszczoły miodnej’ (WSR-Pob)/(WSR-Kłc). W przywołanym zestawie nazw większość jest tożsama z nazwami ogólnopolskimi, do gwarowych zaś należą jedynie: *bóźdzka*/rogałka, *kokwa*, *gula*, *niuda*, względnie *maciorka*, *loszka*, *kobyłka*.

Z kolei w grupie nazw samców i samic gatunków zwierząt dziko żyjących przeważają nazwy potoczne: *dzik* ‘samiec dzika europejskiego’, *lis* ‘samiec lisa’, *wilk* ‘samiec wilka’, *wiewiórka* ‘samiec wiewiórki’, *bażant* ‘samiec bażanta’, *bocian* ‘samiec bociana’, *goł^{mb}* ‘samiec gołębia’. Znacznie mniej jest nazw profesjonalnych (z języka łowieckiego, z zoologii): *odyniec* ‘samiec dzika europejskiego’, *kogut* ‘samiec bażanta’. Niektóre nazwy informatorzy przesuwają ze zwierząt domowych na dzikie: *knur* ‘samiec dzika europejskiego’, *kogucik* ‘zdr. samiec bażanta’. Do potocznych, a nawet wyszukanych należy zaliczyć nazwy: *jelonek* ‘samiec sarny’ (powszechny błąd)⁶⁹, *wiewiór* ‘samiec wiewiórki’, *pan bocian* ‘samiec bociana’.

Wśród określeń samic dziko żyjących najwięcej jest nazw profesjonalnych i zarazem zbieżnych z ogólnopolskimi: *locha* ‘samica dzika europejskiego’, *lisica* ‘samica lisa’, *wilczyca* ‘samica wilka’, *łania* ‘samica sarny’, *bażancica*/*kura* ‘samica bażanta’, *bocianica* ‘samica bociana’, *goł^{mbica}* ‘samica gołębia’. Znacznie mniej jest form tożsamych z nazwą potoczną (względnie gwarową) gatunku (*dzika świnia* ‘samica dzika europejskiego’ i jednocześnie regionalna nazwa gatunku, *bocian* ‘samica bociana’, *goł^{mb}* ‘samica gołębia’) oraz nazw przenoszonych ze zwierząt hodowlanych na dzikie (*maciora*/*dzika maciora* ‘samica dzika europejskiego’, *suka* ‘samica wilka’).

Jak wynika z analizy, wiele nazw samic tworzonych jest zgodnie z systemem za pomocą sufiksu *-ica*: *lisica*, *wilczyca*, *bażancica*, *bocianica*, *goł^{mbica}*.

⁶⁹ Interesujący artykuł na temat nazw sarny (samica, samiec, młode) w socjolekcie łowieckim polskim i rosyjskim napisały Beata Malczewska i Joanna Smoła [Malczewska, Smoła, 2023: 237–260].

Porównywalnie wiele zanotowaliśmy form leksykalnych: *locha*, *łania*, *kura*, *suka*, *maciora*. Funkcjonują tu także derywaty: *lisiczka* ‘samica lisa’, *kurka* ‘samica bażanta’ oraz nazwy opisowe, jak *pani bocianowa* ‘samica bociana’.

W zebranym materiale ujawnia się wyraźny problem z nazywaniem zwierząt dzikich ze względu na płeć. Często wynika to z faktu, że językowe rozróżnienie płci poszczególnych gatunków jest nieznane przeciętnemu użytkownikowi języka lub/i jest zarezerwowane dla specjalistów (weterynarze, przyrodnicy, myśliwi). Część poświadczeń jest okazjonalizmami (np. *pan bocian* i *pani bocianowa*) wypowiedzianymi spontanicznie w przekonaniu, że na zadane pytanie eksploratorowi trzeba coś odpowiedzieć.

Nazywanie samic i samców zwierząt hodowlanych i dziko żyjących stanowi coraz większy kłopot dla współczesnych użytkowników języka zamieszkujących wsie. Wpływa na to zapewne zmiana warunków życia – rezygnacja z hodowli i uprawy roli – co ogranicza kontakt ze zwierzętami i potrzebę ich nazywania, różnicowania ze względu na płeć, wiek, zachowanie. Las czy łąka przestały być ważnym miejscem pozyskiwania pokarmu. Te i inne przemiany kulturowe, socjalne, ekonomiczne mają niebagatelny wpływ na zasób leksykalny zbadanych informatorów.

Zebrany materiał pokazuje także jak bardzo rozchwiany jest system lokalnej mowy oraz jak przemieszany pod względem odmian polszczyzny jest język współczesnych mieszkańców wsi.

ŹRÓDŁA⁷⁰

AG I – Zagórski, Z., Sieradzki, A., Grzelakowa, E. (1992). *Mały atlas językowy województwa gorzowskiego. (T. 1)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM (m. 66. Wieprz (kastrowany), m. 75. Kwoka, m. 77. Gąsior, m. 78. Indyk, m. 79. Indyczka).

⁷⁰ Zestawienie atlasów dialektologicznych na podstawie [Reichan, Woźniak 2004].

AG II – Zagórski, Z. (1996). *Mały atlas językowy województwa gorzowskiego*. (T. 2). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM (m. 159. Owca).

AGM I – Kowalska, A., Strzyżewska-Zaremba, A. (1971). *Atlas gwar mazowieckich*. (T. I). Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 13. Indyk, indyczka, indyczęta, m. 14. Kwoka, m. 16. Knur).

AGM II – Kowalska, A., Strzyżewska-Zaremba, A. (1973). *Atlas gwar mazowieckich*, t. II, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 54. Owca, m. 56. Kogut, m. 160. Drygant (ogier)).

AGP I – Dejna, K. (1998). *Atlas gwar polskich*. (T. 1: Małopolska). Warszawa: Wydawnictwo Upowszechnianie Nauki - Oświata „UN-O” (m. 162. Cap ‘koziół, samiec kozy’).

AGP II – Dejna, K., Gał, a S., Zdaniukiewicz, A. (2000). *Atlas gwar polskich*. (T. 2: Mazowsze). Warszawa: Wydawnictwo Upowszechnianie Nauki - Oświata „UN-O” (m. 161. Kur ‘kogut’, Kokosz ‘kura’, Kluka ‘kwoka’, Kwoktucha ‘kwoka’, Nasiadka, -ucha ‘kwoka’, Gulon (indyk), Indyczka, m. 166. Kiernoz (knur)).

AJK I – Stieber, Z. (kier.). (1964). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. (T. I). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m.12. Krusza, kruszka ‘mała krowa’, m. 17. Nazimnica, nazimica ‘młoda świnią’, m. 49. Smuż(e)k, smusz(e)k ‘mała owca’).

AJK II – Stieber, Z. (kier.). (1965). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. (T. II). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 67. Koń; wałach, wałach ‘wykastrowany koń’, m. 67. Bula; byk ‘byk’).

AJK IV – Stieber, Z. (kier.). (1967). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. (T. IV). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 172. Niekastrowany samiec świni).

AJK VII – Popowska-Taborska, H. (kier.). (1970). *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*. (T. VII). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 303. Indyk, m. 304. Kogut).

AJKLW IV – Sobierajski, Z., Burszta, J. (red.). (1986). *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski. (T. IV: Rolnictwo – Hodowla. Cz. 1. Mapy 366–436, cz. 2. Wykazy i komentarze do map 366–436)*. Wrocław [i in.]: PAN (m. 405. Nazwy krowy po pierwszym cielęciu, m. 406. Nazwy świni po pierwszym oproszeniu, m. 410. Nazwy starego konia, m. 411. Nazwy starej krowy, m. 419. Kaczor (wymowa), m. 420. Gąsior i synonimy, m. 421. Kwoka i synonimy).

AJPP – Małecki, M., Nitsch, K. (1934). *Atlas językowy polskiego Podkarpacia*. Kraków: PAU (m. 177b. Koń kastrowany (o ile ma osobną nazwę), m. 182. Buhaj, m. 183. Kastrowany młody buhaj, m. 189. Kiernoz, m. 190. Wieprz (wyrznięty), m. 210. Kogut (*Gallus domesticus*), m. 211. Indyk (*Meleagris gallopavo*)).

AJŚ III – Zaręba, A. (1972). *Atlas językowy Śląska. (T. III. Cz. 1, Mapy 251–500, cz. 2. Wykazy i komentarze do map 251–500)*. Warszawa–Kraków: PWN (m. 464. Samiec świni, m. 465. Wykastrowany samiec świni, m. 467. Maciora, m. 471. Ogier, m. 472. Klacz).

AJŚ IV – Zaręba, A. (1974). *Atlas językowy Śląska. (T. IV. Cz. 1, Mapy 501–750, cz. 2. Wykazy i komentarze do map 501–750)*. Warszawa–Kraków: PWN (m. 507. Kotka, m. 528. Kogut, m. 533. Kwoka, m. 535. Gąsior, m. 538. Indyk (*Meleagris gallopavo*)).

AS III – Sobierajski, Z., (1973). *Atlas gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji. (T. 3)*. Poznań: PTPN (m. 259. Kobyła, m. 278. Gęś, m. 279. Gąsior).

AS IV – Sobierajski, Z. (1977). *Atlas gwar spiskich na terenie Polski i Czechosłowacji. (T. 4)*. Poznań: PTPN (m. 398. Kogut, m. 399. Indyk).

AW – Czyżewski, F. (1986). *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*. Lublin: Wydawnictwo UMCS (m. 38. Gęś, m. 83. Krowa, m. 111. Ogier, m. 117. Owca).

AWK I – Dejna, K. (1962). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego. (Z. I)*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (m. 35. Baran, m. 137. Kobyła, m. 148. Indyk, Indyczka, m. 158. Gąsior, m. 181. Gęś).

AWK II – Dejna, K. (1963). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego. (Z. II)*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (m. 204. Kaczor).

AWK III – Dejna, K. (1964). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego. (Z. 3)*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (m. 420. Z owcy).

AWK IV – Dejna, K. (1965). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego. (Z. IV)*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (m. 463. Buhaj, m. 553. Knur, m. 554. Kogut, m. 555. Kogut (rozpłodowy)).

AWK V – Dejna, K. (1966). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego. (Z. V)*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (m. 596. Kozio(ł) ‘samiec kozy’).

AWK VI – Dejna, K. (1968). *Atlas gwarowy województwa kieleckiego. (Z. VI)*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (m. 710. Skop, tryk, m. 783. Wół).

ILGiKP – Kaś, J. (2015–2019). *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej. (T. I–XII)*. Bukowina Tatrzańska – Nowy Sącz: Bukowiańskie Centrum Kultury „Dom Ludowy” – Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ

MAGP I – Nitsch, K. (kier.). (1957). *Mały atlas gwar polskich. (T. I. Cz. 1. Mapy 1–50 i 2 mapy pomocnicze. Cz. 2. Wstęp do tomu 1, wykazy i komentarze do map 1–50)*. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 431. Ogier i synonimy).

MAGP V – Karaś, M. (kier.). (1962). *Mały atlas gwar polskich. (T. V. Cz. 1. Mapy 201–250 i 2 mapy pomocnicze. Cz. 2. Wstęp do tomu 5, wykazy i komentarze do map 201–250)*. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 207. Kozioł i synonimy).

MAGP VI – Karaś, M. (kier.). (1963). *Mały atlas gwar polskich. (T. VI. Cz. 1. Mapy 251–300 i 2 mapy pomocnicze. Cz. 2. Wstęp do tomu 6, wykazy i komentarze do map 251–300)*. Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 254. Kobyła i synonimy, m. 265. Gęś).

MAGP IX – Karaś, M. (kier.). (1966). *Mały atlas gwar polskich. (T. IX. Cz. 1. Mapy 401–45. Cz. 2. Wstęp do tomu 9, wykazy i komentarze do map 401–450)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 430. Byk, m. 432. Niekastrowany samiec świni, m. 433. Kastrowany samiec świni, m. 434. Baran niekastrowany [komentarz] i Baran kastrowany, m. 438. Kogut).

MAGP XI – Karaś, M. (kier.). (1968). *Mały atlas gwar polskich. (T. XI. Cz. 1. Mapy 501–550 i 2 mapy pomocnicze. Cz. 2. Wstęp do tomu 11, wykazy i komentarze do map 451–500)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PAN (m. 514. Indyk, indor i synonimy, m. 115. Indyczka).

PLPJ – Dejna, K. (1951). *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe (m. 18. Kiernoz, m. 19. Wieprz, m. 82. Kaczor, m. 103. Wół, m. 117. Krowa, krów, m. 233. Kozioł, m. 242. Gęś, m. 282. Gąsior, m. 311 i 312. Z czarną krową, Czarną krowę, m. 343. Kurom).

SGL III – Pelcowa, H. (2015). *Słownik gwar Lubelszczyzny, t. III: Świat zwierząt*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.

SGO – Kaś, J. (2011) *Słownik gwary orawskiej. (T.I–II)*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

SGOWM – Stamirowska, Z. (red.). (1987–1991). *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. (T. I–II)*. Warszawa–Kraków: PAN. Stamirowska, Z., Perzowa, H. (red.). (1993). *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. (T. III)*. Warszawa–Kraków: PAN. Perzowa, H., Kołodziejczykowa, D. (red.). (2002–2006). *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. (T. IV–V)*. Warszawa–Kraków: PAN. Kołodziejczykowa, D., Sobolewska, K. (red.). (2014). *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. (T. VI)*. Warszawa–Kraków: PAN. Sobolewska, K. (red.). (2018–2023). *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur. (T. VII–IX)*. Warszawa–Kraków: PAN.

SGP PAN – Karaś, M. (red.). (1977–1981). *Słownik gwar polskich PAN. (T. 1, z. 1–3)*. Wrocław PAN. Reichan, J., Urbanczyk, S. (red.). (1983–1998). *Słownik gwar polskich PAN. (T. 2, z. 1 (4)–3 (6)–T. 5, z. 1 (13)–3 (15))*. Wrocław, Kraków: PAN.

Okoniowa, J., Reichan, J. (red.). (2001–2004). *Słownik gwar polskich PAN*. (T. 6, z. 1 (16)–4 (19)). Kraków: PAN. Okoniowa, J., Reichan, J., Grabka, B. (red.). (2005–2013). *Słownik gwar polskich PAN*. (T. 7, z. 1 (20)–4 (23)– T. 8, z. 1 (24)–4 (27)). Kraków: PAN. Grabka, B., Kucharzyk, R., Okoniowa, J., Reichan, J. (red.). (2014–2017). *Słownik gwar polskich PAN*. (T. 9, z. 1 (28)–4 (31)). Kraków: PAN. Grabka, B., Kucharzyk, R. (red.). (2018–2023). *Słownik gwar polskich PAN*. (T. 10, z. 1 (32)–4 (35)). Kraków: PAN.

SGŚ – Wyderka, B. (red.) (2006–2020). *Słownik gwar śląskich*. (T.I–XVIII). Opole: Instytut Śląski. Haas, A., Iżykowska, M., Kleszcz, K., Muszyńska, M. (2024). *Słownik gwar śląskich*. (T. XVIII). Opole: Instytut Śląski.

WSR-Czw – Kobus, J., Stępień, M. (red.). (2018). *Słownik języka mieszkańców okolic Czarniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie*. Poznań: Wydawnictwo PSP.

WSR-Klc – Kobus, J., Wilkosz, K. (red.). (2024). *Słownik języka mieszkańców okolic Klecka. Praca na roli i w gospodarstwie*. Poznań: Wydawnictwo PSP.

WSR-Pob – Kobus, J., Migdałek, A. (red.). (2023). *Słownik języka mieszkańców okolic Pobiedzisk. Przyroda*. Poznań: Wydawnictwo PSP.

KARTOTEKI

kartoteka AT – kartoteka Adama Tomaszewskiego w Pracowni Dialektologicznej UAM w Poznaniu.

kartoteka SGP PAN – kartoteka Słownika gwar polskich PAN w Krakowie: <https://rcin.org.pl/ijp/dlibra/publication/37742/edition/21860> (data dostępu: 23.09.2024).

MATERIAŁ TERENOWY – WYKAZ SKRÓTÓW MIEJSCOWOŚCI

WSR-Czw (gmina Czarniejewo, powiat Gniezno):

Gor – Goraniec

Nid – Nidom

WSR-Kłc (gm. Kłecko, pow. Gniezno):**Bis** – Biskupice**Boj** – Bojanice**Char** – Charbowo**Cze** – Czechy**Kłc** – Kłecko**PIW** – Polska Wieś**Świ** – Świniary**Wil** – Wilkowyja**WSR-Pob (gm. Pobiedziska, pow. Poznań):****BisW** – Biskupice Wielkopolskie**Boc** – Bociniec**Gln** – Gołunin**Głw** – Główna**Jerz** – Jerzykowo**Kap** – Kapalica**KocG** – Kociałkowa Górka**Lat** – Latalice**Łag** – Łagiewniki**Pdo** – Podarzewo**PIW** – Polska Wieś**Pob** – Pobiedziska**Prm** – Promno**Pru** – Pruszewiec**Tucz** – Tuczno**Wag** – Wagowo**Węg** – Węglewo**Zbk** – Zbierkowo**Złt** – Złotniczki

LITERATURA

Bąk, P. (1960). *Słownictwo gwary okolic Kramska na tle kultury ludowej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Głowiś, U. (2020). Samice, samce i młode zwierząt: które nazywamy “kapłon”, “tryk”, “skop”? : https://www.rmfmxx.pl/news/Samice-samce-i-mlode-zwierzat-ktore-nazywamy-kaplon-tryk-skop,49919.html#crp_state=1 (data dostępu: 23.04.2024).

Gruchmanowa, M. (1969). *Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w województwie zielonogórskim*. Zielona Góra: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Gruchmanowa, M. (1970). *Gwary zachodniej Wielkopolski*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Horodyska, H. (1958). *Słownictwo Warmii i Mazur. Hodowla*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kobylińska, J. (2008). Nazwy zwierząt domowych w XVI–XVIII wieku (na podstawie Ksiąg gromadzkich wsi Kasina Wielka), *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 62. Studia Linguistica IV*, 136–155.

Malczewska, B., Smoła, J. (2023). Nazwy apelatywne dotyczące sarny w polskim i rosyjskim socjolekcie łowieckim – nazwy gatunkowe, nazwy określające płeć oraz nazwy istot młodych. *Studia Linguistica 18*, 237–260.

Migdał, W., Migdał, Ł. (2008). Słownictwo gwarowe w hodowli zwierząt. *Wiadomości Zootechniczne XLVI*, 3, 53–62.

Na tropie przyrody #3: <https://www.harpagan.pl/harpus/2020/07/na-tropie-przyrody-3/> (data dostępu: 23.04.2024).

Nowak, H. (1970). *Gwary chazackie w powiecie rawickim*. Poznań: PTPN.

Nowak, H. (1982). *Gwary południowej Wielkopolski*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Pan KOŃ i pani KOŃ: <http://www.jezykoczysty.pl/> (data dostępu: 23.04.2024).

Pelcowa, H. (1985). *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny. Cz. I: Słownictwo pochodzenia małopolskiego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Pelcowa, H. (2001). *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Reichan, J., Woźniak, K. (2004). *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków: Lexis.

Samce, samice, młode – jak nazywają się te zwierzęta?: <https://animalistka.pl/2017/11/22/samce-samice-mlode-jak-nazywaja-sie-te-zwierzeta/> (data dostępu: 23.04.2024).

SEMSZ: Warchoń, S. (2007–2016). *Słownik etymologiczno-motywacyjny słowiańskiej zoonimii ludowej. (T. 1–5)*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Sierociuk, J. (2003). Założenia metodologiczne badań języka wsi. red. Krążyńska, Z., Zagórski Z. (red.) *Poznańskie Spotkania Językoznawcze IX*. Poznań: Wydawnictwo UAM, 131–136.

Sierociuk, J. (2023). Specyfika słowotwórstwa gwarowego – uwagi nie tylko metodologiczne. *ЛУЖНОСЛОВЕНСКИЙ ФИЛОЛОГ* 79, 1, 9–27. <https://doi.org/10.2298/JFI2301009S>.

Skawiński, J. (2000). Językowy aspekt badań nad zwierzętami w kulturze. *Zeszyt Etnologii Wrocławskiej* 1, 93–121.

Śmieszek, A. (1938). Kilka egipskich i koptyjskich nazw zwierząt (samców i samic). *Rocznik Orientalistyczny* 13, 1–18.

Sujecka, R. (1977). Formant -ica / -nica w funkcji feminatywnej w języku rosyjskim, serbsko-chorwackim i polskim. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze CCCCLXXVIII*, 56, 75–81.

Warchoń, S. (2020). *Dzieje i pradzieje Indoeuropejczyków w świetle archaicznej leksyki i zoonimii ludowej*. Lublin: Wydawnictwo Polihymnia.

Waśkowski, K. (2017). *Polskie nazwy zwierząt. Studium historycznojęzykowe*. Nowy Targ: Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu.

Zagórski, Z. (1967). *Gwary zachodniej Wielkopolski*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Zakhutska, O. (2023). Świat zwierząt w gwarze wsi Oleszkowce na Podolu na tle innych gwar polskich na Ukrainie. *Slavia Orientalis* 1, 123–140.

Ziajka, B. (2019). Wiek zwierząt jako czynnik determinujący sposób ich konceptualizacji. *Prace Językoznawcze* XXI/4, 235–251.

С. Л. Ковтюх

УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК МРІЇ

Я мрію про «Інститут українського правопису з достойним фінансуванням, широкими повноваженнями та низкою секторів щодо історичних проблем правопису, передачі засобами української графіки чужизмів, щодо загальноукраїнського академічного мультифасетного словника української мови (лексикографічного), лінгво-юридичної експертизи, академічного корпусу української мови тощо» [Ковтюх 2023: 72].

На нашу думку, для створення академічного енциклопедично-лінгвістичного електронного словника необхідно інтегрувати потуги провідних українських та закордонних мовознавців, авторитетних вітчизняних та іноземних інституцій, уповноваженого із захисту державної мови України, членів Національної комісії зі стандартів державної мови, письменників-інтелектуалів, професійних редакторів, крім цього, залучати фахівців із різних галузей для ґрунтовного поглибленого опрацювання спірних питань у сфері слов'янських і неслов'янських мов, термінознавчих, соціолінгвістичних, лінгводидактичних, діалектологічних, психологічних, психолінгвістичних та інших проблем.

Системна робота над українським словником мрії, якому немає аналогів у світі, має здійснюватися в кооперації з висококваліфікованими ІТ-спеціалістами з використанням революційних технологій, найновішого матеріально-технічного оснащення тощо. Найголовнішим у такому процесі є послугування здобутками української та закордонної лексикографії, суміжних і дотичних наук, зокрема корпусної лінгвістики.

Наше національне єго тішить висновок М. П. Кочергана про те, що «українська лінгвістична думка XIV–XVIII ст. не відставала від європейської, а

українська лексикографія була однією з найрозвинутіших у Європі» [Кочерган 2006: 38].

Українське словникарство вивчали А. А. Москаленко, Л. І. Гольденберг, П. Й. Горещкий, В. В. Німчук, Л. С. Паламарчук, С. П. Бевзенко, Т. Ю. Кульчицька, В. В. Дубічинський, О. М. Демська, І. О. Бабій, М. М. Паночко та багато інших. Найбільшим українським словниковим показником є праця Д. П. Пилипчука «Словники української мови: 1596–2018», у передмові до якої автор зазначає: «Це *перший* бібліографічний показник про паперові публікації словників української мови, укладений за принципом *максимальної повноти*. Охоплено видання за період з 1596 до 2018 року включно. Загалом у показнику 9244 бібліографічні нотатки» [Пилипчук 2020: 12]. Видання складається з трьох розділів: у I «Книжкові видання в Україні: 1627–2018» стисло репрезентовано 8036 словників, у II «Книжкові видання в інших країнах світу: 1596–2018» представлено 556 лексикографічних праць, у III «Окремі публікації в періодичних і продовжуваних виданнях та прикнижкові словники: 1793–2018» засвідчено 652 роботи. Крім того, описані праці розміщено за хронологією та за країнами видання (останнє – у II розділі). Д. П. Пилипчук виокремлює «три періоди піднесення української лексикографії, які чітко корелюють з історичними етапами «зростання національної свідомості й активності українців». Першим періодом є Українська революція. З 1627 до 1916 (сумарно 290 років) було опубліковано в Україні 93 словники, а з 1917 до 1918 (тільки за два роки) – 98. «Лексикографічний вибух!» Другий період – це час «відлиги» другої половини 50-х – середини 60-х років ХХ століття. За 14 років із 1944 до 1957 за рік публікували орієнтовно 4 лексикографічні праці. А за 7 років із 1958 до 1964 – 19 словників. Третій період збігається з найпотужнішим сплеском у царині вітчизняного словникарства – із часу проголошення Незалежності України до сьогодні. «Він чітко демонструє, що сучасний розвиток української лексикографії є формою утвердження національної самосвідомості та, хоч і

вкрай непослідовного, транзиту до функціонування української мови як державної, з усіма постколоніальними суперечностями цього процесу. <...> Якщо зіставити сумарні статистичні показники кількості назв словників у двох епохах – до проголошення Незалежності України і за Незалежності, – то дістанемо такі дві множини: **1153 (14,3%)** в 1627–1991 рр. включно – і **6883 (85,7%)** у 1992–2018 рр. Співвідношення *середньорічних показників* щодо кількості виданих назв у цих двох епохах – ... **еквівалентне співвідношенню 1 : 94**. ...за умов **свободи** показник лексикографічної активності щоразу зростає, і навпаки: **несвобода** щоразу радикально зменшувала шанси для видання словників, а отже, й для функціонування української мови» [Пилипчук 2020: 14–16].

Д. П. Пилипчук, зафіксувавши «понад дев'ять тисяч нотаток про паперові публікації словників української мови» з 1596 до 2018 року, робить висновок: «Україна – це країна сучасної і високорозвиненої лексикографічної культури та інтенсивного лексикографічного процесу: адже це дуже прикметно, що **97,6% усіх її паперових видань словників надбано всього лишень за одне століття, а 85,7% – всього-на-всього за якісь 27 років Незалежності України (1992–2018)**» [Пилипчук 2020: 27–28].

Якщо зважати на праці, які мають у назві лексичну одиницю «словник», то «Україна – це країна щонайменше сімох тисяч словників». Усього ж паперових лексикографічних видань, опублікованих на наших теренах та в 30 країнах світу до 2018 року, – **8 500**. Відповідно, **потуги москви «доводити науковцям інших країн, що ніякої окремої української мови не існує, – це нахабна й цинічна імперська брехня. ...ймовірно, українська лексикографія за своєю активністю належить сьогодні до першої десятки лексикографій світу»** [Пилипчук 2020: 15].

Досліджуючи лінгвістичні концепції ідеографічних лексикографічних праць, О. А. Рейда, К. С. Івлєва, Т. В. Братусь зазначають, що історично «сформувалися три основні типи тезаурусів:

- тематичні словники, в яких представлені слова, об'єднані якоюсь спільною темою;
- власне тезауруси, або ідеографічні словники, що відображають хід думки від загальних розумових категорій і понять до слів мови;
- аналогічні словники, що поєднують алфавітний принцип викладу слів і розбиття слів по смислових групах» [Рейда, Івлєва, Братусь 2020: 129].

Першим ідеографічним словником у світі вважають створений 1805 року, оприлюднений 1852 року тезаурус англійських слів та висловів П. М. Роже, у якому автор зібрану лексику поділив на 6 класів, 24 підкласи, 1000 тем, крім того, у межах кожної теми виокремив лексико-семантичні групи та лексико-семантичні категорії [Roget's Thesaurus 1911].

Три семени терміна «тезаурус» у значенні «лексикографічна праця» подано в «Словнику сучасної лінгвістики» А. П. Загнітка: «1) словник, що подає увесь лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками), різного ступеня узагальненнями та кількістю з перехресним групуванням та належною кількістю прикладів...; 2) словник, у якому зафіксований увесь лексичний запас певної мови, а також приклади вживання слів у текстах, відображені смислові зв'язки між словами, термінами й іншими елементами мови; 3) інформаційно-пошуковий словник, що подає в алфавітному порядку сукупність термінів (дескрипторів) певної галузі знань із систематизацією їхніх ієрархічних та корелятивних відношень, усі синонімічні для таких термінів слова і словосполучення» [Загнітко 2012 т. 4: 16].

Позаяк грецьке слово *θησαυρός* перекладають як *скарб*, то перший вітчизняний тезаурус, що побачив світ 2022 року, автор О. П. Синиченко назвав «Скарбниця української мови. Природа. Словник понять». Донині в нашій державі українське мовознавство, зокрема словникарство, як і в попередні століття, розвивається переважно завдяки ентузіазму й подвижництву небайдужих талановитих людей. Так і цю унікальну фундаментальну лексикографічну працю впродовж 60 років жертвно, скрупульозно й фахово

виконував письменник, перекладач, редактор О. П. Синиченко, який став досконалим словникарем, ще й опублікував її власним коштом накладом 100 примірників. Презентацію планували в березні 2022 року, повномасштабна російсько-українська війна відтермінувала цю подію, тому провели її 6 вересня 2023 року. Як розповів укладач першого українського тезауруса в інтерв'ю грузинському письменникові й перекладачеві С. Чочіа, ідеографійний словник почав укладати ще в 1958 році. Після виходу на пенсію 1991 року встановив для себе 42-годинний робочий тиждень і завершив працю у 2015 році. У тезаурусі класифіковано поняття, пов'язані з екологією та природою, до реєстрових слів подано відповідники російською та англійською мовами. Це одночасно і тлумачний, і фразеологічний, й орфографічний, і словник епітетів, і словник сполучуваності слів, й енциклопедичний довідник, і підручник української мови. Крім того, подано розгорнуту стилістичну характеристику, приклади використання, визначено частоту вживання в профільній літературі тощо. Фрагменти лексикографічної скарбниці було надруковано в журналі «Київ» (1997–2001) [Чочіа 2023]. Д. П. Пилипчук зазначає, що опублікований тезаурус «Природа» (в одній із версій О. П. Синиченко іменував його «Словничисько. Вежа перша») – це «лише один том із дев'яти» запланованих. <...> «Лексику, включену до словника, поділено на 10 розділів, а кожен розділ – на 10 гнізд (їх нумерація від 100 до 199). Гнізда діляться на частини, що позначені літерами, а абзаци в цих частинах нумеруються, і це дозволяє робити відсилання до іншого місця в словнику». Реєстр тезауруса «сягає 36 тисяч слів» [Пилипчук 2022: 199–201].

На особливу увагу заслуговує «Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст.: словник-індекс» (2017) у 3 томах, укладений науковцями відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. П. Ю. Гриценко в передмові до вказаної праці зазначили: «Це перший в українській лексикографії словник-індекс інтегровального типу: у ньому відтворено реєстри 18 філологічних і

деяких енциклопедичних словників із загальним обсягом близько 300 тисяч номінативних одиниць (слів і фразеологізмів)» [Український лексикон кінця XVIII – початку XXI ст. 2017 I: IV]. З. Г. Козирєва звертає увагу на те, що «Словник-індекс охоплює лексику найбільш значущих для свого часу різножанрових лексикографічних праць. Це дає змогу через порівняння їхніх реєстрів простежити динаміку лексичного складу мови кінця XVIII – поч. XXI ст., з'ясувати шляхи формування спільного лексичного фонду, окреслити групи актуалізованої та пасивізованої лексики, дослідити варіативну різнотипність, проаналізувати особливості лексикографічного оформлення полісемії та омонімії. Така інтеграція вокабулярів давніх і сучасних словників різних типів забезпечує лексикографам можливості для відтворення динаміки лексичної системи: збереження споконвічних лексичних надбань мови і фіксації неологізмів» [Козирєва 2018: 38].

Варто використати досвід та напрацювання найбільш відомих українських лексикографічних інтернет-ресурсів, які допомагають науковцям досліджувати різноманітні лінгвістичні явища, учням та студентам – вивчати українську мову, пересічним мовцям – розв'язувати поточні проблеми чи задовольняти їхнє зацікавлення тими або тими мовними питаннями.

Мережевою електронною бібліотекою є сайт «Горох», у структурі якого 12 розділів: «Тлумачення», «Словозміна», «Транскрипція», «Римування», «Синонімія», «Переклад», «Частота», «Етимологія», «Фразеологія», «Морфеміка», «Анаграми», «Слововживання» – відповідають, по суті, 12 словникам, які своєю чергою ґрунтуються на одній або кількох лексикографічних працях. Усю інформацію вказано на розгляданому інтернет-ресурсі [Горох]. Важливим фактом є опертя діяльності цієї публічної електронної бібліотеки на Конституцію України та чинні закони нашої держави, для цього виокремлено сторінку авторських прав. Користувачі можуть через інстаграм чи форму зворотного зв'язку надсилати пропозиції, зауваження, додавати лексичні одиниці, їхнє тлумачення тощо.

З одного боку, 12 основних словників ґрунтуються на матеріалі відомих друкованих лексикографічних видань (усі вони перераховані з дотриманням академічної доброчесності), з іншого – наявні матеріали, додані користувачами. Електронний формат дозволяє висвітлювати актуальну статистику: у тлумачному словникові – 251 тисяча вокабул із прикладами (постійно оновлюється інформація про додані нові тлумачення, на момент опису таких було 982 слова); в орфографічному – 6,3 мільйона словоформ для приблизно 441 тисячі лексичних одиниць; «фонетичний словник – єдиний і відповідно найбільший словник транскрипцій у мережі. Відбиває звуковий склад мови у більш ніж 330 тисяч словникових статей» (на нашу думку, варто за взірць було б обрати правила транскрибування «Орфоепічного словника» (1984) М. І. Погрібного, зокрема в передачі ненаголошених голосних звуків [e] та [и] в абсолютному кінці слова й у закінченні -ий); словник римувань укладено на основі фонетичного: усього «300 тисяч клаузул для близько 3 мільйонів слів. Слова відсортовані за частотою вживання»; засвідчено «109 тисяч синонімічних груп, що разом охоплюють близько 400 тисяч слів»; у словнику перекладів – «370 тисяч українсько-англійських та 620 тисяч українсько-російських» відповідників; «частотний словник збудований на основі корпусу з 260 мільйонів слів»; «етимологічний словник складається з 26 тисяч словникових статей»; у фразеологічному пояснено значення 26 тисяч найуживаніших фразеологізмів; «словник афіксальних морфем подає 817 афіксальних морфем (145 префіксальних та 672 суфіксальних), які функціонують у складі понад 130 тисяч простих слів сучасної української літературної мови»; «словник анаграм допоможе скласти слова із заданого набору літер або з літер іншого слова»; «словник слововживань висвітлює найпоширеніші помилки в українській мові» [Горох].

У першій чверті ХХІ сторіччя у вітчизняній лінгвістиці з'явилося багато авторитетних лексикографічних видань, серед них – «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» [Критська, Недозим, Орлова

та ін. 2011], авторами якого стали співробітники відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ та лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: В. І. Критська, керівник проєкту, кандидат філологічних наук, Т. І. Недозим, програміст, головний інженер, Л. В. Орлова, кандидат філологічних наук, Т. К. Пуздирева, молодший науковий співробітник, Ю. В. Романюк, кандидат філологічних наук, Н. Ф. Клименко, відповідальний редактор, доктор філологічних наук, член-кореспондент НАНУ.

Характеризуючи стан і перспективи граматичної лексикографії як окремої галузі вітчизняної лінгвістики, К. Г. Городенська зазначає: «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» названо етапною працею в прикладній граматиці, працею, що не має аналогів в українському словникарстві, працею, що зробила вагомий внесок в українську лексикографію, працею, що має незаперечне практичне значення» [Городенська 2018: 34].

На основі друкованого видання створено «Електронний граматичний словник української літературної мови (словозміна)», розміщений на лінгвістичному порталі «MOVA.info». При цьому матеріали друкованого словника було перероблено та доповнено. Авторський колектив той самий, крім Л. В. Орлової, у проєкті брав участь програміст В. М. Сорокін. В інформації для користувача зазначено: «У реєстрі словника містяться близько 140 000 слів. Для (діє)відмінюваних слів встановлено 1088 типів парадигм (які узагальнюють усі різні парадигми (діє)відмінювання в українській мові): 689 – для іменників, 280 – для дієслів, 25 – для прикметників, 39 – для числівників та 55 – для займенників. Тип парадигми описує буквено-цифровий код. Коди типів парадигм та їхні зразки вміщені у таблицях окремо для кожної частини мови (унікальні парадигми включно). Окремі характеристики типів парадигм:

флексійні набори, схеми наголошування та зміни в основах слів – також зібрані у таблицях» [MOVA.info 2003–2025].

У вказаному словникові описано словозміну апелятивів. Варто продовжити опрацювання відмінкових парадигм на засадах досліджуваної нами морфологічної парадигматики, долучивши до реєстру пропріативи різних класів і підкласів. Нами в співавторстві з О. М. Кашталян описано словозмінну парадигматику українських прізвищ, зокрема для граматичної частини майбутнього електронного словника стануть у пригоді два додатки до нашої монографії: «Таблиці відмінювання елементарних парадигматичних класів українських прізвищ» [Ковтюх, Кашталян 2012: 176–220] та «Репертуар елементарних парадигматичних класів українських прізвищ» [Ковтюх, Кашталян 2012: 221–256].

Як для словозміни загальних, так і власних назв виокремлено наразі 33 релевантних чинники: 1) віднесеність до тієї чи тієї частини мови; 2) тип відмінювання (власне-іменниковий, прикметниковий, група різновідмінюваних); 3) лексико-семантичний, або семантичний, тобто лексичне значення слова; 4) належність до певного класу чи підкласу власних назв; 5) віднесеність до категорії істот-осіб, істот-неосіб чи неістот; 6) «вплив на вибір флексії словотворчого форманта чи фіналі основи»; 7) маркування категорією роду: чоловічого, жіночого, середнього чи подвійного; 8) «контекстуальний (синтаксичний) чинник»; 9) «належність до однієї з відмін чи перебування поза ними... Окремо розглядають словозмінні парадигми прикметникового типу, нульової відміни, різновідмінювані, іменники *pluralia tantum*»; 10) «віднесеність до певної групи відмінювання: твердої, м'якої чи мішаної»; 11) «тотожність усіх словозмінних форм», тобто належність до нульової відміни; 12) повна / неповна парадигма; 13) акцентуаційний чинник; 14) однаковий набір флексій; 15) тотожне буквене позначення закінчень; 16) «наявність чи відсутність варіантних форм»; 17) «пріоритетність відмінкових форм на певному історичному етапі розвитку української мови»;

18) наявність формотворчих морфем у тих чи тих словоформах; 19) участь службових частин мови при утворенні аналітичних форм; 20) явище суплеції в словозмінній парадигмі; 21) чергування голосних і приголосних фонем; 22) інші морфонологічні зміни при формотворенні; 23) «фонетичні явища в основі лексем, пов'язані зі словозміною»; 24) «наявність унікальної словоформи в певному фразеологізмі»; 25) «існування у формах називного, знахідного та кличного відмінків множини зв'язаного, або синтагматичного, значення, на противагу вільному, або парадигматичному»; 26) «існування зв'язаного, або синтагматичного, значення в словоформах родового відмінка множини переважно іменників I відміни з різним наголошуванням в однині та множині в сполученні із числівниками *п'ять* і *більше*»; 27) збереження традиційних, узвичаєних словоформ, тобто вплив узусу; 28) «етимологічний чинник передбачає збереження історичних традицій у галузі словозміни»; 29) збереження діалектних словоформ; 30) «відхилення від прогнозованих форм»; 31) «нові пропозиції Орфографічної комісії (часто повернення до історичних форм системи словозміни української мови)»; 32) стилістичний чинник пов'язаний із використанням певних словоформ тільки в одному-двох стилях; 33) «перебудова, зміни в середині парадигми під впливом екстралінгвальних чинників (політичних, військових, соціальних, культурних, релігійних, моди на певні форми тощо)» [Ковтюх 2019а: 87–97].

Лінгвістичний портал «MOVA.info: про українську мову, лінгвістику і не тільки» надає можливість: «отримувати консультації та роз'яснення з питань, пов'язаних з українською мовою; розміщувати наукові статті, монографії, підручники, бюлетені та інші матеріали наукового характеру, пов'язані з лінгвістикою; отримувати безкоштовний доступ до інформаційних ресурсів» [MOVA.info 2003–2025]. У його створенні (на некомерційних засадах) брали участь працівники Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Н. П. Дарчук, доцент кафедри сучасної української мови (лінгвістична частина), О. Б. Сірук, кандидат філологічних наук, науковий

співробітник лабораторії комп'ютерної лінгвістики (ідея, лінгвістична частина, вебдизайн та кодування, загальне редагування та підтримка), М. О. Лангенбах, асистент кафедри сучасної української мови (лінгвістична частина, редагування, підтримка), Я. В. Ходаківська, філолог лабораторії комп'ютерної лінгвістики (редагування, підтримка), В. М. Сорокін, інженер-програміст лабораторії комп'ютерної лінгвістики (програмування). До роботи також долучалися Р. Терещенко, Д. Кузьменко, співробітники Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, аспіранти та студенти.

На мапі сайту «MOVA.info» указано перелік словників, підручників, статей, публікацій, проєктів, ігор тощо, розміщених на цьому лінгвістичному порталі. Крім того, запропоновано перелік низки мережевих сайтів (новинних, освітніх, наукових, довідкових, розважальних), так чи так пов'язаних із функціонуванням української мови. Окрема актуальна сторінка присвячена довідковій службі. На запитання користувачів розробники дають фахові відповіді та рекомендації. Також засвідчено зворотний зв'язок через «Гостьову книгу», де можна залишати повідомлення, або через сторінку ресурсу на фейсбуці.

Привабливим проєктом є «Відкритий словник», у якому до термінів англійською мовою (поряд є варіант російською) зі сфери комп'ютерних технологій запропоновані українські відповідники. Користувачі можуть пропонувати власні варіанти та поставити оцінку вже опублікованим.

Значно більшим є окремий мережевий ресурс «Словотвір» (задум М. Свистуна, програмування Л. Лукомського (головний упорядник), дизайн Р. Запотічного, науковий супровід кандидата філологічних наук, доцента кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка І. Л. Ціхоцького, до роботи над проєктом долучалися Р. Думітру», компанії «The Roxman» та «Reintech»), створений як інтернет-майданчик для добору українських відповідників до чужизмів. Станом на 1 лютого 2025 року

до 12 800 іноземних лексичних одиниць запропоновано 81 400 вітчизняних варіантів перекладу. Розробники сайту зазначають: «На жаль, швидкість утворення нових слів відстає від швидкості проникнення запозичень, і українська мова стає все більше схожою на міжнародний суржик. До нас усвідомлення проблеми прийшло під час написання текстів вакансій для програмістів. Як правильно написати українською «mobile apps developer»? «Девелопер мобільних аплікацій»? Чи «розробник мобільних застосунків»? Чи можливо «розробник мобільних додатків»? Але «apps» – це не єдине слово в ІТ, яке потребує перекладу. Як перекласти «рекрутер», «скіл», «контент», «тач-скрін», «хештег», «браузер», «сервіс»? Зрештою, таких слів і поза ІТ багато: «ріелтор», «маклер», «менеджер», «рітейл», «фітнес», «дедлайн», «руфер», «екзит-пол», «шопінг» і т. д. Швидший темп світу вимагає прискорення словотвірних «процесів. Саме для цього ми й створили Словотвір – майданчик для пошуку, обговорення, та вибору влучних відповідників до запозичених слів» [Словотвір 2014–2025].

На особливу увагу на сайті «MOVA.info» заслуговує «Корпус української мови», створений співробітниками лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Н. П. Дарчук (керівник проєкту), В. М. Сорокіним (програміст), О. Б. Сірук, Я. В. Ходаківською, Н. Г. Чейлитко, М. О. Лангенбах. Це інформаційно-довідкова система, за допомогою якої користувачі зможуть знайти лексеми чи словоформи в текстах, писаних українською мовою (окремо в художніх поетичних та прозових, законодавчих, наукових, публіцистичних, фольклорних). Крім цього, в окремих текстах можна віднайти морфеми, морфемні або синтаксичні структури. Така інформація допоможе «зробити статистично обґрунтованим ... дослідження з української мови, літератури, культури, розширити і поглибити його відповідно до сучасних наукових норм» [MOVA.info 2003–2025].

Одним із найпопулярніших серед низки вітчизняних корпусів є ГРАК – «Генеральний регіонально анотований корпус української мови», призначений для досліджень із низки галузей лінгвістики: граматики, морфологічної парадигматики, лексикології, семасіології, історії української літературної мови, стилістики, дериватології, лексикографії тощо. На інтернет-сторінці ресурсу вказано, що це «велика, репрезентативна, структурована колекція текстів українською мовою у супроводі програми, яка дозволяє будувати на базі корпусу власні підкорпуси, шукати слова, граматичні форми та їх сполучення, а також обробляти результати пошуку, сортувати, робити збалансовані вибірки і одержувати різну статистичну інформацію» [Шведова та ін. 2017–2024]. Усього опрацьовано понад 130 тисяч текстів різних жанрів 30 тисяч авторів у часовому діапазоні з 1816 до 2022 року. На сайті викладено посилання на інші корпуси слов'янських мов, серед них української, на окремі словники та інструменти.

Попри значні напрацювання в царині вітчизняної корпусної лінгвістики досі немає академічного корпусу української мови, про який я теж мрію.

Не можна оминути увагою ресурси, репрезентовані на сайті Українського мовно-інформаційного фонду НАН України: «Словники України online», «Тлумачний словник української мови» у 20 томах, «Український національний лінгвістичний корпус», «Український біографічний архів», система лінгвістичної взаємодії «ВЛЛ», «Мультимедійний словник з інфомедійної грамотності», віртуальна лексикографійна система «MONDILEX», віртуальна лексикографійна система «Turkish», віртуальна лексикографійна лабораторія «Українсько-кримськотатарський словник», низка перекладних термінологійних словників тощо.

Під керівництвом директора – академіка НАН України В. А. Широкова «в Українському мовно-інформаційному фонді створено теорію лексикографічних систем, яку за своїм логіко-лінгвістичним статусом може бути прирівняно до теорії формальних граматик. Теорія лексикографічних систем, а також її

узагальнення – лексикографічні середовища, лексикографічні числення тощо визначають підґрунтя сучасної лінгвістичної технології. <...> Український мовно-інформаційний фонд започаткував (1994 р.) і координує програму зі створення серії українськомовних словників нового покоління – «Словники України», яка вже налічує понад 70 праць. Серед них слід відзначити перший в Україні повномасштабний електронний словник української мови – Інтегровану лексикографічну систему «Словники України», одинадцять версій якої промислово випущено на лазерних дисках, починаючи з 2001 року. В Українському мовно-інформаційному фонді створено перший в Україні лінгвістичний корпус, який має обсяг понад 200 млн. слововживань і становить сучасну експериментальну основу для проведення фундаментальних мовознавчих досліджень та укладання лексикографічних праць нового покоління. <...> Український мовно-інформаційний фонд НАН України створив і забезпечує функціонування та розвиток єдиного в Україні лінгвістичного наукового об'єкта, який рішенням Уряду України внесено до державного реєстру наукових об'єктів, що мають статус національного надбання, а саме Національної словникової бази Українського мовно-інформаційного фонду НАН України» [Український лінгвістичний портал: мова, інформатика, лінгвістика 2001–2025].

«Великий електронний словник української мови» (ВЕСУМ) В. Ф. Старка та А. Рисіна має дуже компактну систему позначок відмінювання та тегів для слів, що дає змогу легко додавати нові слова, групувати наявні тощо; має підтримку токенизації, лематизації, частиномовного аналізу та базового зняття омонімії; містить інформацію про рідковживані, сленгові слова, про аббревіатури та розмовні форми, про керування відмінковими словоформами. Усього зафіксовано 426 191 лему [Рисін, Старко 2005–2025].

Автори В. Ф. Старко та А. Рисін описали призначення цієї електронної лексикографічної праці та перспективи її використання: «ВЕСУМ – це словник словозміни української мови, основними компонентами якого є реєстр лем,

коди класів словозміни й правила генерації словоформ на основі цих кодів, а також із застосуванням елементів програмової логіки. <...> Широке охоплення власних назв (загалом майже 53 тис.) – усі назви населених пунктів України згідно з КОАТУУ [Класифікатором об'єктів адміністративно-територіального устрою України – С. К.]; назви, введені в результаті декомунізації; велика база прізвищ (27,5 тис.), імен (3,4 тис.) та по батькові (1 тис.); чимало чужоземних власних назв; <...> ВЕСУМ – це фундамент, на якому можна будувати засоби лінгвістичного аналізу текстів українською мовою. Ним уже користуються для різних потреб: перевіряння орфографії, граматики й стилю (Правописник), побудови векторів слів (див. про це (lang-uk), реалізації повнотекстового пошуку (українська Вікіпедія та інші платформи), створення корпусу (БрУК). Серед інших можливих застосувань – укладання різних типів словників, мовознавчі дослідження, розробки в галузі комп'ютерної лінгвістики (зокрема побудова моделей мови, отримання статистичної інформації), довідкові функції тощо» [Старко, Рисін 2020: 136, 138, 139].

2019 року в Ірландії вийшла кінострічка «The Professor and the Madman» («Геній і безумець») режисера Фархада Сафінії про створення Оксфордського словника англійської мови. Фільм розповідає, як 1872 року лінгвіст-самоук Джеймс Мюррей (блискуче зіграний Мелом Гібсоном) береться за створення найповнішого словника, звертаючись по допомогу до пересічних громадян. Найактивнішим соратником стає колишній військовий лікар Вільям Честер Майнор (актор Шон Пенн), психічно хворий чоловік, який перебуває в Бродмурській божевільні. «Він напише – увага! – 10 тисяч статей. І ця «гра в слова» його поволі зцілюватиме» [Сивачук 2019].

Зважаючи на історії українських словникарів, на наших теренах уже мали б бути десятки подібних стрічок.

Нині «Oxford English Dictionary» (OED, «Оксфордський словник англійської мови») має реєстр 500 000 слів і висловів [Oxford English Dictionary 2025].

Щодо кількості слів в українській мові, то Д. П. Пилипчук назвав 11-томовий тлумачний «Словник української мови» (1970–1980) колоніальним словником «дозволеної повноти (134 058 слів). **Непрокрустований** (певна річ, електронний) тлумачний академічний словник української мови сьогодні мав би сягнути мільйона слів» [Пилипчук 2020: 4]. Таку думку вищеозначений письменник і лексикограф оприлюднив 21 лютого 2011 року під час презентації Українським мовно-інформаційним фондом першого тому двадцятитомового академічного «Словника української мови» на круглому столі «Мова і культура», присвяченому Міжнародному дню рідної мови. Прикметно, що головував на цьому заході Б. Є. Патон, багаторічний президент НАНУ, член-кореспондент НАНУ. Ішлося про апелятивну лексику.

На VI Міжнародних наукових читаннях пам'яті члена-кореспондента НАН України Ю. О. Карпенка (до 90-річчя від дня народження вченого) 26 вересня 2019 року на філологічному факультеті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за участю Інституту української мови НАН України професор М. М. Торчинський зі скрупульозними статистичними даними та розлогими поясненнями озвучив інформацію про те, що кількість пропріальних одиниць в українській мові становить понад 950 мільйонів у межах 6 онімних полів. 21 лютого 2025 року на пленарному засіданні III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Проблеми філології: історія та сучасність», організованою науковцями Хмельницького національного університету, М. М. Торчинський під час обговорення нашої доповіді висловив гіпотезу про наявність 975 мільйонів власних назв у сучасній українській мові. Наразі ці дані не опубліковані.

У багатьох лексикографічних працях не завжди онімна лексика представлена системно, з коректними науковими коментарями. Тому, на нашу думку, є потреба в перегляді, змінах, уточненнях, виокремленні додаткових параметрів, інформації, словоформ тощо, зважаючи на розвиток граматики

сучасної української мови, на перебудову й динамічні процеси в низці лінгвістичних підсистем, на появу нових галузей мовознавства тощо.

Для системного аналізу власних назв різних класів та підкласів М. М. Торчинський запропонував схему з 38 позицій [Торчинський 2014: 287].

Нині настала епоха комп'ютерних словників, у яких можна подати суттєво більше інформації, а також використати аудіо-, відео-, фотоматеріали, різноманітні карти з можливістю регулювати масштаб, супутникову трансляцію в режимі онлайн тощо. Крім того, інтегрованими лексикографійними системами значно простіше та швидше послуговуватися. При цьому не втрачають актуальності поліграфійнні (паперові) лексикографійнні праці.

Досить поширеним є фасетний метод класифікації лексичного матеріалу, який лексикографи запозичили з бібліотечно-бібліографічної справи, так званої «Класифікації двокрапкою» Ш. Ранганатана, «який розробив і впровадив принцип використання фасетів у формуванні рубрик класифікації. Тому Ш. Ранганатан займає провідне місце в галузі систематизації книг – індійський бібліотекознавець, професор, доктор літератури й математики» [Сербін 2015: 212]. Мовознавці виокремлюють від 67 до 155 чи й більше класифікаційних ознак, параметрів для укладання словників, які іменують фасетами (фасет – у дослівному перекладі «рамка» – атрибут класифікації; кожен фасет містить сукупність однорідних значень певного типологічного вияву, або набір значень однієї ознаки типології).

Учені розрізняють «змішані, комплексні, універсальні словники. Останній різновид передбачає виконання кількох завдань, але не всіх. Використовують термін «поліфункціональний словник», тобто той, що виконує декілька, багато функцій; призначений для різних цілей. Синонімами до лексеми «поліфункціональний» є «мультифункціональний» та «багатофункціональний» [Ковтюх 2019: 121].

У публікації 2019 року ми запропонували нове поняття «енциклопедично-лінгвістичний словник» (або синкретичний) для позначення електронної

лексикографічної праці нового покоління. У таких виданнях дослідники різних проблемних питань того самого матеріалу зможуть» представити «результати роботи. Усю можливу екстра- та інтралінгвальну інформацію необхідно репрезентувати в такому мультимірному словнику. Цінним є те, що можна уточнити, змінити, розширити певний сегмент електронної лексикографічної праці чи окремих словникових статей залежно від появи нових концепцій, методик, напрацювань. Найголовніше – професійний контроль за матеріалами, які постійно змінюються, їхня фахова оцінка. У разі різних поглядів на те чи те явище, ту чи ту норму варто подавати всі наукові трактування, гіпотези, ідеї, розміщуючи в хронологічному порядку й супроводжуючи відповідними коментарями, обов'язково зі вказівкою на автора» [Ковтюх 2019: 121–122].

Отже, словник – це агрегована модель лексико-семантичної системи. В Україні з її багатим і багатогранним досвідом лексикографування варто мати так званий золотий стандарт української мови, а також в одному ресурсі зафіксувати вітчизняні та чужоземні наукові здобутки, дотичні до цієї проблематики й позбавлені псевдонаукових, імперських та інших нашарувань. Необхідно створити український словник мрії – академічну енциклопедично-лінгвістичну (або синкретичну) працю нового покоління з науково обґрунтованою матрицею максимальної кількості параметрів, фасетів, з можливістю внесення коректив не всіма охочими, а колегіальним авторитетним науковим органом після ретельного вивчення історії тієї чи тієї лінгвістичної проблеми, різних гіпотез і поглядів щодо потрактування певного мовного явища, лексеми, словоформи тощо. Такі функції найкраще делегувати новітній державній мовознавчій інституції з достойним фінансуванням та колективом високопрофесійних фахівців. На базі такої установи для ґрунтового й скрупульозного опрацювання спірних питань варто створити об'єднання, до якого запросити провідних українських та закордонних мовознавців, уповноваженого із захисту державної мови України, членів Національної комісії зі стандартів державної мови, представників авторитетних вітчизняних

та іноземних закладів, організацій, письменників-інтелектуалів, професійних редакторів, спеціалістів низки дотичних галузей.

ЛІТЕРАТУРА

Городенська, К. Г. (2018). Граматична лексикографія: стан і перспективи. *Українська мова*, 1, 30–37.

Горох – українські словники [Електронний ресурс]. <https://goroh.pp.ua/> (дата звернення: 30.01.2025).

Загнітко, А. П. (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни*: у 4 т. Донецьк : ДонНУ.

Ковтюх, С. Л., Кашталян, О. М. (2012). *Словозмінна парадигматика українських прізвищ*. Кіровоград: ПОЛІМЕД-Сервіс.

Ковтюх, С. Л. (2019). Граматичні словники пропріальної лексики: принципи укладання, структура, специфіка. В. І. Кононенко (відп. ред.), *Збірник наукових праць на пошану професора Василя Грещука* (с. 115–123.) Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

Ковтюх, С. Л. (2019а). Система чинників для визначення словозмінних парадигм іменників у сучасній українській літературній мові. Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса (упоряд.), *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики : науковий збірник. Катерині Григорівні Городенській* (с. 85–99). Інститут української мови НАН України. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Ковтюх, С. Л. (2023). Нагальні потреби та перспективи функціонування державної української мови. *Філологічний часопис*, 1 (21), 68–78. <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2023.281357>

Козирєва, З. Г. (2018). Український лексикон кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст. – словник нового типу. *Українська мова*, 2, 36–49.

Кочерган, М. П. (2006). *Загальне мовознавство* (2-е вид., випр. і доп.). Київ: Видавничий центр «Академія».

Критська, В. І., Недозим, Т. І., Орлова, Л. В., Пуздирева, Т. К., Романюк, Ю. В.; Клименко, Н. Ф. (відп. ред.). (2011). *Граматичний словник української літературної мови. Словозміна*. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго.

MOVA.info. Лінгвістичний портал: словники, корпус, проекти, різне. (2003–2025). [Електронний ресурс]. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології. <http://www.mova.info/> (дата звернення: 30.01.2025).

Пилипчук, Д. П. (2020). *Словники української мови: 1596–2018*. Київ: Видавничий центр «Просвіта».

Пилипчук, Д. П. (2022). Книга, що прислужиться нації. Рецензія на: *Скарбниця української мови. Природа: Словник понять / укладач Олексій Пантелійович Синиченко*. Київ: Ярославів Вал, 2021. 1056 с. *Лінгвістичні студії*, 43, 197–211.

Рейда, О. А., Івлєва, К. С., Братусь, Т. В. (2020). Дослідження лексикографічних джерел лінгвістичної концепції тезауруса. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 33 (2), 126–129. [file:///C:/Users/irbis/Downloads/apgnd_2020_33\(2\)__21.pdf](file:///C:/Users/irbis/Downloads/apgnd_2020_33(2)__21.pdf) (дата звернення: 15.02.2025).

Рисін, А., Старко, В. (2005–2025). *Великий електронний словник української мови (BESUM)*. Вебверсія 6.5.5-SNAPSHOT. <https://vesum.nlp.net.ua/> (дата звернення: 15.02.2025).

Сербін, О. О. (2015). *Систематизація інформації в контексті розвитку класифікацій наук*: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет».

Сивачук, В. (2019). Що подивитись: художній фільм про створення Оксфордського словника «Геній і безумець». *Українське Радіо*. <https://ukr.radio/news.html?newsID=87474> (дата звернення: 18.02.2025).

Словотвір (2014–2025). <http://www.slovotvir.org.ua> (дата звернення: 01.02.2025).

Старко, В. Ф., Рисін, А. (2020). Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ) як засіб NLP для української мови. П. Ю. Гриценко та ін. (ред.), *Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк* (с. 135–141). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Торчинський, М. М. (2014). Онімна система і критерії її аналізу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство.* (с. 283–288). Тернопіль: ТНПУ, Вип. II (24).

Український лексикон кінця XVIII – початку ХХІ ст.: словник-індекс: у 3-х т. (2017). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Т. 1: А – Й. XXXV.

Український лінгвістичний портал: мова, інформатика, лінгвістика. (2001–2025). Український мовно-інформаційний фонд НАН України. <https://www.ulif.org.ua/> (дата звернення: 30.01.2025).

Чочія, С. (2023). Перший український тезаурус є! Його автор – Олекса Синиченко. *Українська літературна газета*, ч. 9 (353). <https://litgazeta.com.ua/interviews/pershyj-ukrainskyj-tezaurus-ie-joho-avtor-oleksa-synychenko/> (дата звернення: 16.02.2025).

Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК).* Київ, Львів, Єна. <https://uacorporus.org/Kyiv/ua> (дата звернення: 30.01.2025).

Oxford English Dictionary. (2025). <https://www.oed.com/?tl=true> (дата звернення: 24.02.2025).

Roget's Thesaurus of English Words and Phrases Classified and Arranged so as to Facilitate the Expression of Ideas and Assist in Literary Composition. (1911). New York. [http://public-library.uk/dailyebook/Roget's%20Thesaurus%20\(1911\).pdf](http://public-library.uk/dailyebook/Roget's%20Thesaurus%20(1911).pdf) (дата звернення: 16.02.2025).

Т. А. Коць

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНИХ РЕЛІГІЙНИХ ТЕКСТАХ

Релігійний стиль – один із нових і ще недостатньо вивчених об'єктів не лише української, а й слов'янської лінгвістики загалом. Він має давню історію, сформовані віками традиції і диференційні комунікативно-прагматичні ознаки. В умовах бездержавності упродовж багатьох десятиків років, попри декларативну відокремленість релігії від політики, церква завжди була об'єктом маніпуляції і заборон тоталітарного режиму. З часу проголошення незалежності України релігійна сфера функціонування мови – один із найактуальніших напрямів українського мовознавства, у фокусі уваги якого: історія стилю, його визначальні риси і функції, збереження давньої сакральної традиції, процеси оновлення у зв'язку з тенденціями літературної мови на тлі соціокультурних чинників доби. Загальнослов'янський контекст засвідчує її органічний, співзвучний пріоритетам світу розвиток, а національні виклики провокують психолінгвальне християнське осмислення війни як одного з найскладніших загроз демократичного устрою суспільного життя.

Аналізуючи релігійну сферу мовної комунікації, дослідники часто вживають поняття 'суб'єктивне бачення проблеми' і наголошують на неможливості об'єктивного вивчення почуттєвої сфери мовомислення [Wojtak 2006; Kvítková 2005; Makuchowska 2017]. Спільними проблемами слов'янської лінгвостилістики є науковий аналіз динаміки мовних засобів релігійного стилю в діахронному й синхронному аспектах, його жанрових різновидів у взаємодії з іншими функціональними стилями в контексті культурно-історичної ситуації і тенденцій літературної мови загалом.

Релігійний стиль в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. на загальнослов'янському тлі вирізняє незавершений процес відновлення

історичної пам'яті та власної ідентичності. Ці проблеми актуалізувалися у зв'язку з отриманням томоса у 2018 р., що засвідчує надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні. До їх критичного загострення призвела повномасштабна російсько-українська війна 2022 р., яка стала екзистенційним викликом існуванню України як держави, а українців як нації.

Церква стає відкритою до суспільних запитів, які у воєнний час концентруються навколо глобальних викликів часу: війни і миру, державотворення, збереження ідентичності. Релігійний стиль сьогодні відкритий до входження знакових для суспільства номінацій з інших сфер мовного життя, які обростають новими текстовими конотаціями. Консервативність стилю поступається динамічній стабільності передусім у релігійно-публіцистичному та проповідницькому жанрах.

Чутливим до зовнішніх чинників є словник релігійних текстів, який засвідчує з одного боку – динаміку літературної норми загалом, а з другого – оновлення стильової норми релігійного стилю як окремого функціонального різновиду.

У межах змін літературної норми показовою для церковної сфери функціонування мови є повернення до активного вжитку розмовних, рідковживаних, діалектних слів відповідно до активізованих у 90-ті рр. XX процесів збереження самотності українського лексикону. Це одна з двох визначальних тенденцій усіх сучасних слов'янських мов, що протистоїть процесам глобалізації і інтернаціоналізації.

У сучасних релігійних текстах під впливом цієї тенденції активізовано слова різних частин мови. Серед рідковживаних лексем, напр., дієслово *користати*, яке в СУМі в 11 т. зафіксовано з відповідною ремаркою і увідповіднено зі словом *користуватися* зі значеннями: 1. 'Уживати, використовувати що-небудь для власних потреб'; 2. 'Використовувати що-небудь у своїх інтересах, діставати вигоду з чогось' та проілюстровано

цитатами І. Франка та Ю. Смолича (СУМ-11 IV: 290). Про повернення його до вжитку у літературній мові загалом свідчить відсутність позначки *рідковживане* в словниках нашого часу та розширення джерельної бази прикладами з творів Б. Антоненка-Давидовича, Ю. Іваничука, Любка Дереша (СУМ-20 VII: 1398). Релігійні тексти репрезентують його функціонування у другому значенні, напр.: *Важливо у Великому пості приступити до Таїнства Покаяння. Церква заохочує до часткої сповіді, але тих християн, хто не **користає** з неї впродовж року, зобов'язує принаймні раз у рік приступити до цього таїнства, яке веде нас не лише до примирення з Богом* (<https://ugcc.ua/data/pist-tse-chas-na-bozhi-obiymy-vladyka-andriy-himyak-2392>).

Дієслова *користати* і *користуватися*, згідно зі словниками, мають синонімічні значення, але різну граматичну сполучуваність у підрядних словосполученнях, пор. *користуватися чим* і *користати з чого*. Про їх помилкове вживання у мовній практиці справедливо говорив Б. Антоненко-Давидович, застерігаючи від неграмотних штучних перекладів: «*Нова книжка письменника **користується** великим успіхом*», – пишуть у своїх статтях наші критики, рецензенти, не замислюючись над тим, що читачеві, який звик мислити по-українському, такі рядки відгонять обвинуваченням. Справді, дієслова *користуватися* чи *користати*, походячи від іменника *користь*, означають «*робити щось, дістаючи з того вигоду*». Не так писали колись харків'янин Г. Квітка-Основ'яненко й буковинець О. Федькович, не так пише й сучасник наш О. Гончар: «*За давніх-давен у всіх війнах парламентири **користалися** правом недоторканності*», – цебто парламентири могли йти в розташування ворога й знати, що їх не вб'ють. У таких фразах дієслова **користуватися**, **користати** передають поняття «*одержувати якусь вигоду*». Але яку власну вигоду має нова книжка хваленого критиком письменника, про яку рецензент запевняє, що вона «***користується** успіхом*»? Ніякої. Тому й слід було вдатися до інших слів, наприклад: «*Нова книжка письменника має великий успіх*» (або – «*зажила великого успіху*»). Не знаючи всього багатства

своєї мови, автори часто штучно перекладають з інших мов українською потрібні їм слова, але такі переклади не збагачують рідної мови, а лиш віддаляють її від природного звучання» [Антоненко-Давидович 1970: 99].

Мовна практика релігійного стилю свідчить про загальнолітературні тенденції активізації іменника *візія* зі значенням ‘роздуми, осмислення, самоаналіз’ (СУМ-20 II: 468). У реєстрі СУМ-11 його подано з ремаркою *рідковживане* і з семантикою ‘те саме, що *прівид*’ (СУМ-11 II: 668). Як синонім до іменників *видиво*, *видовисько*, *видовище* його зафіксовано в лексикографічних працях С. Караванського [Караванський 2016: 56]. У релігійних текстах натомість, очевидно, під впливом тенденції інтернаціоналізації, слово *візія* функціонує як синонім іменника *бачення* (від англ. *vision*), пор.: *І візія нашого українського майбуття також має бути такою світлою і яскравою, щоби нам не забракло впевненості прокладати шлях крізь усі можливі мороки сьогодення* (Патріярхат, 2022, № 6). Це показовий приклад зміни значення лексем під впливом соціокультурних чинників часу, який негативно впливає на збереження самобутності українського словника.

Релігійні тексти повертають до життя прислівник *огульно*, який на відміну від лексеми *користати*, ще не втратив словникової ремарки *рідковживане* (СУМ-11 V: 623; СУМ-20 XI: 2057). Словники уналежнюють його до прикметників *загальний*, *недиференційований*, та ілюструють єдиним прикладом з творів В. Шевчука. У церковній сфері слово *огульно* функціонує як синонім слів *неправомірно*, *вибірково*, напр.: *Є зараз люди, які називають себе православними, огульно, без суду і слідства, звинувачують у колабораціонізмі наших єпископів та священників* (СПЖ, <https://spzh.news/ua/chelovek-i-cerkovy/77157-biti-chi-ne-biti-os-u-chomu-pitannja>).

Серед словникових лексем з позначкою *розмовне* в мовній практиці релігійно-публіцистичних видань примітне вживання прикметника *таланливий* – ‘щасливий, удачливий’ (СУМ-11 X: 26). Його текстове

функціонування свідчить про розширення значення слова семою ‘справжній,’ напр.: *Сучасна молодь – це найбільш таланна генерація усіх поколінь, оскільки вона вже як мінімум 30 років живе українським життям, чого не мала жодна генерація до цього часу. Це молодь, яка своєю кров’ю показала свою віру в такі великі цінності, як свобода, ідентичність, демократія, вільний світ. Змогла це зробити у симфонії з багатьма країнами світу* (Церква і суспільство, 2023, № 3). Ця лексема має давню традицію вживання, її фіксували ще словник за ред. Б. Грінченка (1909) та «Російсько-український словник» М. Уманця та А. Спілки (1893–1898).

Тенденції демократизації мовної практики посилюють міжстильову взаємодію, провокують тенденції орозмовлення, що, порівняно з поодинокими випадками повернення забутих розмовних лексем, має негативний вплив на стильову норму релігійного стилю, знижуючи його визначальну ознаку – урочисту піднесеність. Невиправданим для цієї мовосфери є вживання слів *відпекуватися, відмазатися, насідати*, особливо, якщо вони контрастують із сакральними висловами в тексті, пор.: напр.: *Господь перший шукає того, хто вірує, і серед натовпу питає учнів: «Хто торкнувся Мене?». А що всі відпекувались, Петро мовив: «Наставнику, то люди коло Тебе юрмляться і тиснуться»* (З проповіді С. Шевчука, 20.11.2023); *Тоді побачите, що слова «Не бійся, тільки віруй» стануть ключем вашої стійкості, силою, якою ви будете вчити інших перемагати самих себе і ворога, котрий на нас насідає* (З проповіді С. Шевчука, 20.11.2023); *Наприклад, в моєї знайомої на фронті був чоловік, згодом у армію пішов син. Проте в їхньому селі їх не вважають героями. Вони невдахи, які просто не змогли «відмазатися»...* (Патріархат, 2021, № 5).

Сучасні релігійні тексти популяризують слова, які зберігають у словниках позначку *діалектне*, серед них дієслово *досвідити* зі значенням ‘зазнати; переконатися’ (СУМ-11 II: 382; СУМ-20 IV: 816), напр.: *Ми боронимо Богом дане право жити як люди на своїй землі. З цієї причини, будучи*

переконаними у своїй правоті, всупереч усім страшним випробуванням, які досвідчуємо щодня, ми все ж таки не втрачаємо надії. Бо живемо не тільки одним днем і дивимося на перспективу кожної людини через призму вічності (Патріярхат, 2022, № 5). У СУМ-20 до єдиного в СУМ-11 джерела з творів І. Франка додано цитату з перекладів М. Лукаша: – *Се я сам досвідив. Лиш мертвець та сліпець Може бути проти неї [жіночої краси] надійний борець* (І. Франко); *Розійшлася по цілому, вважай, світу велика слава про чудесні мудрости царя Соломона та про ту щедрість незвичайну, з якої він наділяє ними всякого, хто хоче їх на собі досвідчити.* (М. Лукаш, пер. з тв. Д. Боккаччо). Активне вживання лексеми *досвідчувати* на початку ХХ ст. підтверджує низка перекладних словників: «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського, С. Єфремова (1924–1933); «Українсько-російський словник» А. Ніковського (1927), водночас пропонуючи варіанти *досвідчати, досвідчувати*. «Російсько-український словник складної лексики» С. Караванського (2012) фіксує забуте в наш час значення дієслова *досвідити*, подаючи його як синонім до *навчати, інструктувати*.

Соціокультурні чинники доби визначальні для явища неосемантизації слів у релігійних текстах, передусім зі сфери інтелектуальної сфери мовомислення, що відповідає тенденціям літературної мови загалом. Оновлення або розширення значення слів притаманне ідеологемам – лексемам, які під впливом ідеології часу змінювали свою семантику. У свій час О. Довженко звертав увагу на іронійно-знижену конотацію слова *інтелігенція* у радянські часи, заперечуючи поширений вислів свого часу «гнилий інтелігент» та порівнюючи його з міщанством [Довженко 2015: 12]. Сучасні словники фіксують його, уналежнюючи до збірного поняття *інтелігенція* з семантикою ‘люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури’ (СУМ-20 VI: 1237). Релігійні тексти наповнюють його виразно піднесеним звучанням, пропонуючи синонімічне увідповіднення іменникові *інтелектуал*, напр.: *У радянський період широко побутувало взяте ще*

з російських царських часів поняття **«інтелігенція»**. Хоча тоді прийнято було говорити про **«трудоу інтелігенцію»**, вочевидь, маючи на увазі, що існує ще якась **«нетрудова»**, яка невідомо чим займається, але в кожному разі є ворожою до **«трудового народу»** і панівної комуністичної ідеології. У ширшому світі інтелектуалів ще донедавна окреслювали як **«людей розумової праці»**. Натомість тепер маємо іншу ситуацію. Сьогодні й це визначення не відповідає дійсності, бо переважну більшість працюючого населення в розвинутих країнах становлять люди, які не виконують важкої фізичної праці, а її все частіше перебирає так званий **«штучний інтелект»**. Тобто очевидним стає факт, що сама зайнятість якоюсь розумовою працею аж ніяк не робить її виконавця **«інтелектуалом»**. Отже, в сучасному світі саме це слово має якесь вужче значення, ніж раніше. Натомість завдання сучасного інтелектуала значно більші й відповідальніші, аніж його **«колеги»** років 100, 50 чи навіть 20 тому. Я спробую означити, що **інтелектуали тепер – це люди, які творять і пропонують загалу певні сенси, надають нашому життю смислу, внутрішньої спрямованості та доцільності** (Патріярхат, 2022, № 2–3).

У межах процесів літературної мови загалом вирізняємо англізацію словника шляхом калькування, що має негативні наслідки для самобутності лексичної системи української мови. Іншомовні назви витісняють з ужитку власне українські відповідники, напр. *гайд* заступає *путівник*, *фоловер* – *підписник*, напр.: *По-четверте, Церква, нарешті, може і повинна інвестувати в розвиток своїх майданчиків комунікації, таких як соціальні мережі, для залучення й утримування уваги вірних і ширшого кола громадськості, але в цьому аспекті з важливо робити спільні проєкти з медіа, які досі дбають про своїх **фоловерів** або читачів* (Патріярхат, 2024, № 1). До деяких іншомовних одиниць можна знайти атрибутивні відповідники: *стартап* – *успішний проєкт*, *кітч* – *продукт низької якості*, *саундтрек* – *звукове оформлення*. Проте релігійні тексти, як і інші сфери мовного життя, активно послуговуються невиннованими кальками з англійської мови, напр.: *Напевно, це не було легко*.

*Коли Господь покликав Авраама, йому було вже 75 років (Бут 12:4), кажучи сучасною мовою, не найкращий і не найлегший час для **стартану** (Патріярхат, 2022, № 5); Однак поверхове знайомство з християнською доктриною або небажання «завантажувати» читача складними питаннями має наслідком те, що в жанрових творах християнство перетворюється на **кітч**, і це викликає закономірну критику (Патріярхат, 2022, № 3–4); Пісня, яка стала **саундтреком** до культового фільму «Цілісно-металева оболонка» Стенлі Кубрика про війну у В'єтнамі, вмить стала нашою реальністю (Патріярхат, 2024, № 2). У таких випадках уживання власних атрибутивних відповідників, на думку Н. Ф. Клименко, є природним шляхом розвитку української терміносистеми [Вплив 2017: 122], який свідомо ігнорує сучасна мовна практика. Натомість інтернаціоналізація лексикону, особливо зважаючи на практику сучасного інформаційного простору, стає викликом XXI ст.*

У функціонально-стильовому вимірі релігійний стиль на тлі інших сфер мовного життя вирізняє його традиційна й одна з визначальних ознак – наслідування книжної традиції, зокрема у вживанні застарілої лексики, пор.: *Там пробув як **сотрудник** (отець Тарас Бублик) один місяць і був переведений на Золочівщину, в село Ушня (Патріярхат, 2022, № 5); Однак душпастирював у ньому лише чотири місяці і 15 вересня 1922 року отримав посаду **завідателя** (адміністратора) в селі Черепин Винниківського деканату (Патріярхат, 2022, № 5).*

Характерною ознакою сучасних релігійних текстів є уникнення спеціальних, незрозумілих широкому загалові спеціальних термінів. Винятком є лише номінації, які мають асоціативний зв'язок з сучасними реаліями війни, напр.: – *Католицький і протестантський світ доволі однозначно розуміє, що РПЦ перетворилася на прислужницю імперської ідеології путіна, сама заклала один із каменів у фундамент цієї політики і стала одним із її промоторів. Замість того, щоби сповідувати свій християнський шлях, який не є від світу*

цього, московське православ'я, на жаль, у своїй більшості обрало підпорядкування старій ідеї **цезаропанізму** (Патріярхат, 2022, № 4).

Проте стильова норма релігійного стилю з притаманною йому архаїчно-піднесеною символізацією явищ духовного світу під впливом соціокультурних чинників помітно оновлюється, зокрема за рахунок вживання актуальної для широкого загалу суспільно-політичної лексики, яка в нових умовах текстотворення розширює свою семантику, додаючи сакрального осмислення духовних цінностей, доповнюючи поширене публіцистичне осмислення реалій російсько-української війни.

Сугестивна функція релігійного стилю в умовах сьогодення працює не лише утвердження християнських ідеалів, а й засад української державності, які мають для українців філософсько-екзистенційний вимір і є проблемою виживання всієї нації. Особисті почуття людини, які завжди були в основі релігійних переконань, в таких умовах стають другорядними, поступаючись почуттям громадянським.

Одним із ключових для сучасних релігійних текстів є уже сформоване в інформаційному просторі поняття *Україна* – узагальнений персоніфікований образ народу, сучасний сакральний символ національної ідентичності, що в суспільно-політичних реаліях набуває вже не раціонального, а переважно чуттєвого виміру. Українська церква підносить молитву до Бога за Україну, як і за кожного християнина, на боці якого апріорі завжди добро і правда, пор.: *Але кожна віруюча людина може – а значить і повинна! – щодня приділити кілька хвилин своєї молитви проханням про Україну, про наш народ, який страждає від нав'язаної Росією агресивної війни, про жертв російського терору, про тих, хто страждає в полоні та під окупацією. Ми твердо віримо, що ця молитовна підтримка України – неймовірно цінний внесок у перемогу над злом* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Виклики сьогодення України, пов'язані насамперед з переосмисленням одвічних понять *війни* і *миру*, наповнюють новим змістом ключові абстрактні

релігійні опозиції *добра – зла, благодаті – гріха, любові – ненависті*. Війна у свідомості суспільства завжди асоціюється з агресивністю: руйнуванням, лихом, смертю, що прямо суперечить християнським засадам, а *мир* навпаки – із спокоєм, розвитком, життям. Таке сприймання цих явищ споконвіку закріпилося в антонімічному співвідношенні двох одиниць українського лексикону (пор. у «Словнику української мови» Бориса Грінченка: 'Мир: мирь, спокійствие' (СБГ II: 1312). У тлумаченні слова *війна* подано вислів з народної мудрості: *На войну йдучи по чужу голову, й свою неси* (СБГ II: 383). Базовим елементом протиставлення *війни* і *миру* в загальномовних словниках є вихідна семантика слова *війна*, яке містить контрадикторну ознаку, що заперечується у дефініції поняття *мир* (пор.: добро – зло, життя – смерть тощо). Лексема *мир* потребує власного семантичного наповнення, але з обов'язковою вказівкою на відсутність стану війни (пор. тлумачення їх у СУМ-11: *війна*: 1. 'Організована збройна боротьба між державами, народами або ж збройними угрупованнями всередині країни'. 2. перен. 'Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба' (СБГ II: 669); *мир*: 1. 'Відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода' 2. 'Відсутність збройної боротьби між двома або кількома народами, державами; протилежне війна' (СБГ IV: 712).

У сучасному релігійному тлумаченні справедлива війна проти ворога – це вимушений засіб досягнення миру як найважливішої християнської мети людського співжиття. Апостолу Павлу належать слова: «Отже, станьте, підперезавшись істиною, і зодягнувшись у броню праведності, і взувши ноги в готовність благовістити мир; а понад усе візьміть щит віри, яким зможете погасити всі розпечені стріли лукавого; і шолом спасіння візьміть, і меч духовний, що є Слово Боже».

Слово *війна* в релігійних текстах розширює своє загальномовне значення за рахунок виразної семи 'зла, несправедливості, цинізму', напр.: *З великим боєм ми спостерігаємо все нові й нові прояви **війни**, надзвичайного **цинізму**, з яким кремлівська тиранія використовує релігійні теми та гасла, а також*

контрольованих нею лідерів релігійних спільнот і очолювані ними структури для підтримки свого зла. (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023). Як текстовий синонім війни функціонує публіцистична ідеологема *русскій мір*, яку очільники церкви інтерпретують як заперечення основ християнства, пор.: *Ми бачимо, що ця вбивча ідеологія «русского міра» є нічим іншим, як викривленням, зрадою тих головних принципів Христового служіння, яке Він передав апостолам у своїй Церкві* (З проповіді С. Шевчука, 3.04.2023). Заклики до боротьби з *русскім міром* як одним із вимірів сучасного зла виконують одну з визначальних для релігійного стилю сугестивну функцію: *Ми закликаємо всіх, хто справді любить і шанує Лавру – звільнитися від кайданів «русского міра» та єднатися, разом з нами будувати єдину Помісну Церкву, як це визначене канонічним порядком і засвідчено в Томосі про автокефалію... Але перемога настане, добро завжди перемагає...* (Pomisna. Info, 02.04.2023). В умовах цивілізаційних викликів сучасного світу зростає актуальність психолінгвістичного аналізу релігійної сфери для встановлення механізмів впливу віри на духовне і фізичне оздоровлення людини не лише в Україні, а й у світі [Chaim 2019].

Негативну публіцистичну оцінність поняття *русскій мір* доповнюють релігійні паралелі з чужоземним кесарем, пор.: *Ми хочемо звільнити Лавру не від монахів чи студентів навчального закладу, а від омани «русского міра» та від служіння чужоземному кесарю, якого дотеперішні лаврські очільники бояться і шанують більше, ніж Бога* (З проповіді Епіфанія, 3.04.2023). Слово *кесар*, хоч і належить до пасивного лексикону літературної мови (словники фіксують його з ремаркою застаріле і зі значенням ‘володар, монарх’) (СБГ IV: 144), активно функціонує в релігійних текстах і добре відоме християнам.

В основі сучасного релігійного тлумачення поняття *війни* – її вже загальновідома, завдяки інформаційному простору, гібридна суть – поєднання збройного, економічного, політичного, інформаційного протистояння з духовною боротьбою за збереження національної ідентичності, напр.: *Понад*

дев'ять років тому з окупації Криму розпочалася російська агресія проти України. Відтоді тривала гібридна війна Росії проти нашої держави. Війна, в яку кремлівська тиранія втягнула всі ресурси: війська і дипломатію, економіку і культуру, засоби масової інформації та релігійні спільноти (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Спільним для релігійних і публіцистичних текстів сьогодення є модальність впевненості у перемозі, яку уможлиблює вживання стверджувальних висловлювань (*перемога неодмінно настане*), дієслів, прикметників з семою переконання в конструкціях від першої особи множини (*ми віримо, ми переконані, ми впевнені, ми виборемо*). У релігійних текстах такі усталені й частотні у вжитку синтаксичні вислови увиразнюються біблійними паралелями, які засвідчують перемогу правди навіть у надскладних обставинах, пор.: *Нехай радість Воскресіння Христового світлом надії на перемогу й відновлення осяє і вас у цей важкий час* (Ромісна. Info, 13.04.2023).

Війна в поділі на своїх і чужих чітко асоціюється з ворогом, номінації якого суголосні зі словником і раціональної (*російський окупант, загарбник, злочинець*) і експресивної (*потворний двоголовий орел, прислужники кремлівського тирана*) оцінності, якими оперують сучасні засоби масової інформації. Їх зміст розкривають однорідні додатки з семантикою 'злочинності' і актуалізації семи 'геноцид', напр.: *Згадуємо з болем і співстражданням до всіх невинних жертв звірств російського терору, актів геноциду та інших воєнних злочинів, які прислужники кремлівського тирана вчинили та продовжують чинити на нашій землі* (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023). Це ті мовні засоби, які наповнюють новим переважно експресивним змістом лексему *ворог* порівняно з її загальномовним значенням, пор. з мотиваційними дефініціями в словнику: 1) 'той, хто перебуває в стані ворожнечі, боротьби з ким-небудь; недруг, супротивник'; 2) 'супротивник на війні, у воєнних діях' (СБГ I: 739).

Боротьба за ідентичність у наш час охоплює і релігійну сферу, зокрема в очищенні церкви від ворожої ідеології, в запереченні будь-яких канонічних зв'язків з московським патріархатом. У зв'язку з цим низку синонімів ворога поповнюють переважно раціональнооцінні неологізми *первосвященники самозваного «третього риму»*, *вороги в релігійному одязі*, *вороги в рясах*, які доповнюють низку експресивно виразних і негативнооцінних публіцистичних синонімів *московські попи*, *попи в кремлівських рясах*, напр.: *Так і тепер ми бачимо серед наших православних братів та сестер тих, хто готовий і далі шанувати первосвященника самозваного «третього риму», який благословляє тамтешнього кесаря вбивати наш народ – аби лише не визнати, що вони не праві* (Ромісна. Info, 02.04.2023). Контексти з такими новотворами містять традиційні християнські порівняння з протиставленням добра і зла, Святого письма і диявола, християнських цінностей і «руського міра», нацизму, більшовизму тощо, напр.: ***Кремлівський тиран і його слуги у військовій формі, в костюмах чи релігійному одязі намагаються виправдати чинене ними зло посиланням на необхідність захисту традиційних християнських цінностей.*** Ці намагання для нас звучать так само, як ***цитування дияволом слів Священного Писання.*** Ось чому, на наше глибоке переконання, ідеологія «руського міра» повинна бути так само засуджена, як і ***нацизм, більшовизм та інші людиноненависницькі концепції, що виправдовують зло*** (З проповіді Епіфанія, 23.02.2023). Складні суспільно-політичні умови часто породжують не властиві церковній сфері психолого-лінгвістичні загрози, пов'язані з маніпуляцією мовною свідомістю [Levko 2023].

Зі словником низької експресії назв ворога контрастує слово *капелан* (пор. у словнику: 'католицький священик, що править службу в каплиці для вузького кола віруючих' (СБГ IV: 93); 'військовий священик' (СУМ-20 VI: 1277), яке в текстах набуває семи 'духовного захисту' і синонімічний ряд номінацій захисників України, напр.: *Блаженніший владика, зокрема,*

зазначив, що *капелани є духовним щитом українського війська, які спрямовують воїнів до нашої спільної перемоги* (Romisna. Info, 01.04.2023).

Публіцистичні назви для вираження спротиву війні, ворогу функціонують як текстові синоніми поряд з біблійними порівняннями, які утверджують віру в неминучу перемогу правди й справедливості, напр.: *Але як Давид супроти Голіафа, наш народ постав проти тиранії зла і вже здобув моральну перемогу* (3 проповіді Епіфанія, 23.02.2023).

Нового піднесеного сакрального змісту в релігійних текстах набувають номінації захисників України, які в поєднанні з християнськими цінностями (*жертвовною любов'ю, воскресінням, праведністю*) формують новий словник високої експресії релігійної сфери функціонування української мови, напр.: *Ми плачемо за нашими полеглими новітніми героями, за нашими звитязними захисниками, які віддали життя на полі бою за свободу й незалежність України, за нас із вами та за майбутнє наступних поколінь українського народу, але плач наш заспокоюється впевненістю у воскресінні, коли наші герої за виняткову жертвовну любов отримають нев'янучий вінець слави* (Romisna. Info, 13.04.2023).

Релігійний стиль – це невіддільний складник функціональної системи сучасної української літературної мови. Ця сфера мовного життя, утримуючи зв'язок з багатовіковою історією культури й духовності слов'янського світу, зберігаючи глибоку символічну образність, урочисту піднесеність, під впливом зовнішніх соціокультурних чинників стає дедалі відкритішою для змін передусім на рівні добору лексичних засобів. Проповідь і релігійно-публіцистичні тексти (як найбільш динамічна сфера церковного життя) засвідчують, з одного боку – процеси літературної норми загалом, які відбивають співіснування засад збереження самобутності мови, зокрема активізації пасивного фонду лексики, і протилежні тенденції глобалізації, які потребують належної мовознавчої оцінки.

В умовах посиленої міжстильової взаємодії та під впливом екзистенційних викликів доби зазнає змін стильова норма релігійного стилю, допускаючи вживання суспільно-політичної лексики, додаючи їй нових експресивно-сакральних конотацій.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СБГ – Грінченко, Б. (ред.). (1907–1909). *Словарь української мови*. Київ.

СУМ-11 – Білодід, І. К., Горещкий, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови*: в 11 т. Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – (2010–2024). Єрмоленко, С. Я., Тараненко, О. О., Шевченко, І. В. та ін. (2010–2024). *Словник української мови*: в 20 т. Т. I–XV. Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Антоненко-Давидович, Б. (1970). *Як ми говоримо*. Київ: Радянський письменник.

Довженко, О. (2015). *Щоденникові записи*. Харків.

Караванський, С. (2016). *Російсько-український словник складної лексики*. Львів: Бак.

Карпіловська, Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. та ін. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Левко, О. В. (2017). Маніпулятивні прийоми в українському релігійному медіадискурсі. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Вип. XXXV. С. 44–55.

Chaim, W. (2019). Akceptacja treści przekonań religijnych a religijne style myślenia i osobowość. *Badania empiryczne studentów*. [Acceptance of the content of religious beliefs and religious thinking styles and personality. Empirical research on students]. *Teologia Praktyczna*, 20, 153–176.

https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_14746_tp_2019_20_10.

Kvítková, N. (2005). Styl afirmacyjno-aklamacyjny (styl religijny). *Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji. Praca zbiorowa pod redakcją Mieczysława Balowskiego* (S. 239–256). Racibórz.

Makuchowska, M. (2017). O wzniosłości w dyskursie religijnym (z perspektywy słownictwa). *Stylistyka*, 26, 251–268.

Wojtak, M. (2006). *Styl religijny we współczesnej polszczyźnie*<https://www.rastko.rs/filologija/stil/2006/11Wojtak.pdf>

Л. В. Мовчун

НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПОЕТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В ЗАГАЛЬНОМОВНОМУ ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ АКТИВНОГО ТИПУ

Поетична лексика є неодмінним складником загальнонародного лексичного фонду і ключовим – для літературного, виформуваного на основі творів красного письменства, адже безсумнівним є зв'язок понять «поетична лексика (поетичне слово)» – «поетична мова» – «поетичний текст» і їх похідність від назви літературного жанру «поезія».

Для всебічного дослідження сформульованих у назві статті питань розв'яжемо низку завдань: визначимо співвідношення понять «поетична мова» і «мова поезії»; окреслимо обсяг понять «поетичність», «поетичне слово», «поетизм»; проаналізуємо статус слова в поетичному тексті; установимо критерії добору поетичних контекстів для ілюстрування слів у загальномовному тлумачному словнику; опишемо категорії слів, що належать до поетичної лексики; з'ясуємо способи ремаркування і тлумачення поетичних слів у словниках.

Сучасний етап розвитку української мови на тлі інтенсивних процесів викристалізування української політичної нації, що характеризується зростанням ролі української мови в суспільстві та усвідомленням її самобутності, зумовлює необхідність висвітлення поставлених завдань під кутом зору національної специфіки поетичної лексики, тобто її конструктивної ролі в мовній картині світу українців, і відтак важливість відповідного лексикографування в тлумачному словнику активного типу.

Теорія поетичної мови як унікальної за формою і суттю зародилася ще в античній поезії, проте залишається об'єктом осмислення до сьогодні як у європейській лінгвістиці, так і у вітчизняній. Як слушно зауважила О. О. Тележкіна, попри відмінності потрактування, головними рисами

поетичної мови українські мовознавці вважають образотворення, естетичність, міцний зв'язок із народною мовою [Тележкіна 2020: 27].

Термінологічна одиниця (далі ТО) **поетична мова** має кілька значень: 1) мова віршованої поезії; 2) мова художньої літератури; 3) система мовно-виражальних засобів, які слугують створенню ефекту високого стилю [Єрмоленко 2007 б: 521]. ТО **поетична мова** синонімічна до ТО **віршована мова**, проте друге з цих понять має значно вужчий обсяг, адже позначає мову лише тих текстів, форма яких організована за версифікаційними законами. У цьому значенні поетична мова, віршована мова може бути протиставлена прозовій мові, не організованій ритмічно. Забігаючи наперед, зауважимо, що в системі ремарок загальномовних словників є позначка *поет.* «поетичне слово», але, як правило, немає позначки «прозове слово», хоча існує сам термін **прозаїзм** – слово з розмовно-побутового мовлення або технічний термін, який у художньому контексті є неорганічним [Гром'як, Ковалів, Теремко 2007: 562]. Очевидно, це зумовлене тим, що звичайна мова у своїй нормі – як засіб спілкування – має прозову форму, а прозаїзм виявляється лише на тлі поетичного тексту⁷¹.

У ширшому значенні ТО **поетична мова** синонімічна до ТО **художня мова / мова художньої літератури**. І якщо подивитися в корінь, то можемо простежити генетичний зв'язок поняття «літературна мова» із літературою⁷² – мистецтвом слова.

Суть художньої мови, а отже, мови поетичної, полягає в образності (переосмисленні, перенесенні, перетворенні) – і це її найістотніша ознака. Проте, що метафора (з грецького буквально «перенесення») є генетично та

⁷¹ Пор. також протиставлення поетичному навіть у переносному значенні лексики **прозаїзм**: «життєва одноманітність, буденність, щось сухе, звичайне, позбавлене поетичності» (СУМ VIII: 181).

⁷² Від лат. *litterātūra* «буквене письмо; наука про мову, граматику, освіта, наука» (ЕСУМ III: 269).

еволюційно первинною і що вона, ймовірно, витворює як нашу мову, так почасти і мислення, у різні часи писали і О. М. Веселовський, Дж. Віко, М. Гайдеггер, Ж. Поль, Ф. Ніцше, О. О. Потебня, Ж.-Ж. Руссо, А. Тюрго та ін. [Єщенко 2018: 25]. Цю думку знаходимо і в працях Л. О. Пустовіт: «Категорія перетворення – конститутивна ознака художньої мови як нульової точки естетичного відліку. Вивчити способи перетворення (зокрема словоперетворення) – означає пізнати «механізм» поетичної мови» [Пустовіт 2009: 181].

Слово, опинившись у контексті високої поетичної естетики, отримує ореол поетичності, адже воно набуває потенційної образності, над-значущості, а відтак нової інтерпретації, нового розуміння: «Слово у поетичному мовленні... завжди багатопланове, несе в собі згусток уявлень митця про означувані ним реалії» [Єщенко 2018: 92]. Розуміння слова в поетичному тексті значно складніше за розуміння в нейтральному мовленні. Наприклад, осмислення поетичних рядків *Жовтими свічками **коров'як** / На наших на козацьких на могилах / Цвіте і плаче жовтими слізьми* (Вінграновський: 134) можливе на кількох рівнях. Перший рівень – явний, який лежить на поверхні: слово сприймається як одиниця лексичної системи із притаманним їй прямим чи переносним, але узуальним значенням: **коров'як** (дворічна висока трав'яниста рослина з ясно-жовтими квітками) **цвіте на могилах**. Додаткове образне значення виникає в поєднанні зі словосполучкою **жовтими свічками**: відбувається зближення двох образів – високої рослини, усіяної жовтим цвітом, і тонкої свічки такого ж кольору. Наступний рівень – образно-символічний – стає зрозумілим лише з усього тексту поезії, який завершується рядками: *Ми карасів наловим до обіду, / У балачки полізем як на те / І так поїдемо і зникнемо без сліду, / Що й коров'як на нас не зацвіте* (Там само). Ця жовта квітка не лише символ скорботи, як свічка, вона стає символом пам'яті про людське існування чи й навіть самого такого існування.

Отже, другий рівень значення, образний, контекстний, є не явним – він розкривається, якщо адресатові вдається розшифрувати код адресанта і за допомогою коду відкрити новий регістр значень.

Образне контекстне значення слова є унікальним, воно витворюється для певного тексту та існує в ньому. Кожне слово лексичної системи має безліч потенційних образних значень, які письменники реалізують відповідно до свого задуму, художнього бачення, ідіостилю. І, очевидно, у загальномовному тлумачному словнику немає ні можливості, ні сенсу відводити місце в семантичній структурі слова для виявлених контекстних образних значень, адже «індивідуально-авторська метафора як мовно-естетична категорія, що характеризується безсистемністю, суб'єктивністю, невідтворюваністю, ненормативністю, дифузністю, нерегулярністю, невичерпністю значення, полісемантичністю, завдяки своїй внутрішній формі здатна набувати в контексті різних відтінків і прагматичного значення, постійно нарощувати їх, надаючи слову статусу поетичної номінації» [Коваль 1987: 31–32].

Пор. пряме значення дієслова *вивихнути* в узуальних контекстах *я вивихнув ногу, я вивихнув руку, я вивихнув щелепу, я вивихнув плече; я вивихнув коліно, я вивихнув стегно, я вивихнув спину, я вивихнув суглоб; я вивихнув щиколотку, я вивихнув кисть, я вивихнув зап'ястя, я вивихнув палець; я вивихнув стопу, я вивихнув усе підряд, я вивихнув щось, олень вивихнув копито, пес вивихнув лапу* і унікальне, авторське, метафоричне значення в поетичному контексті *Я вивихнув душу на муках твоїх, / Іспаніє закатована* (Струцюк І: 165). Однак окреслення і – що вкрай важливо – узагальнення таких потенцій слова є цілком посильним лексикографічним завданням і відповідальною місією лексикографів, тож цілком виправдано в мікроструктурі словника відводити місце для зони образного вживання слова:

ВІВІХНУТИ, -ну, -неш, *док., що.* Зробити вивих; *син.* звихну́ти. ..

* Образно. *Я вивихнув* душу на муках твоїх, / Іспаніє закатована (Й. Струцюк, Фарватер, 2009, I, 165)⁷³.

Образне значення виникає на перетині значень кількох слів, одне слово «інфікує» образністю інші слова, тож у певному сполученні повнозначних слів іноді буває непросто препарувати образ, відокремити ці значення і вирішити, в зоні образного вживання якого заголовного слова подавати ілюстрацію, тобто чи є сенс визначати образну домінанту і обмежитися ілюструванням лише цього слова, чи варто ілюструвати обидва слова – конструктивні елементи поетичного образу:

ПЕЛЕХА́ТИЙ, -а, -е, *розм.* .. **2. перен.** Який має густе листя, довгі гілки і пишний цвіт або великі лапаті квіти (про рослину). .. * Образно. *Місяць пелехатий* / край великої дороги / застромив у тайстру роги (Й. Струцюк, Фарватер, 2009, I, 172).

МІСЯЦЬ, -ця, *ор.* -цем, *ч.* **1.** Найближче до Землі небесне тіло, супутник Землі, що світить відображеним сонячним світлом. .. * Образно. *Місяць пелехатий* / край великої дороги / застромив у тайстру роги (Й. Струцюк, Фарватер, 2009, I, 172).

Справді, ми маємо художній образ місяця, ба більше – ідеться про його народно-символічне уявлення як вола або цапа, пор. загадки:

Лисий віл через ворота дивиться.

Прийшов бик та у ворота – мик.

Лисий віл через болото брів.

Поле не зміряне, бидло не злічене, пастух рогатий.

Цап, цап, по полю басує, з цапенятами гарцює (Номис: 637).

⁷³ Тут і далі статті з матеріалів авторки до нового тлумачного словника активного типу (АСУМ), над яким працюють співробітники відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України в Києві.

Проте значення слова *місяць* у поетичному тексті Й. Струцюка не віддаляється від свого основного значення («небесне тіло»), тож у підсумку статтю моделюємо таким чином:

МІСЯЦЬ, -ця, *ор.* -цем; *ч.* 1. Найближче до Землі небесне тіло, супутник Землі, що світить відображеним сонячним світлом. *Місяць* пелехатий / край великої дороги / застромив у тайстру роги (Й. Струцюк, Фарватер, 2009, I, 172).

Зауважимо однак, що роль ілюстрацій – підкріплення й уточнення тлумачення слова, а не спонукання до художнього асоціативного мислення користувача. Через високу образність і нетиповість сполучень слів, як-от: *На срібних обличчях пунцовим криком / горять безнадійно ротів гвоздики* (Жиленко: 307), поетичні тексти варто брати в загальномовний тлумачний словник з великою обережністю, тим паче, для ілюстрування прямих значень.

Поетичне письмо асоціативне; воно може сягнути найвищого ступеня асоціативності – коли ланцюжок асоціацій породжує художній зміст, фактично не піддатний накладанню на реальність. Асоціативність, супроводжувана порушеннями граматичних норм та інверсією, взагалі ускладнює використання цитатного матеріалу: *Водограй туркотів про всі звиви і вивихи власні і прісно* (Федюк: 110); *Вражень багато не зовсім, а зовсім – свистіти холод* (Там само: 116); *І в жменьці днів моїх / Висвічується судний, / Що, наче жовтий віск, / Який упав ніде* (Там само: 130); *І течуть яри полем за* (Там само: 216).

Поетичний текст без розділових знаків і з орфографічною деформацією навряд чи доцільно використовувати для ілюстрування в загальномовному словнику: *щось відбувається що відбивається в люстрі / хто це сказав не важливо й нічому не кратне* (Там само: 115); *п'ятьдесять соколику – як зарізаний – п'ятьдесять* (Там само: 196).

Отже, особливістю поетичної мови є виникнення контекстуально зумовлених сем і нетиповість зв'язку між словами, що ґрунтується на законах асоціацій. «Поетична мова – це свобода у виборі лексико-семантичної

сполучуваності й досягнення ефекту поетичної несподіванки» [Єрмоленко 2007 б: 521]. Одиниці поетичної мови як системи є експресемами, стилістемами, мовно-естетичними знаками. Це одиниці, які маніфестують поетичну реальність, створюючи поетичну картину світу. На шкалі «високе – низьке» поетична мова однозначно відповідає позиції «високого».

Можемо стверджувати, що існує апріорне філологічне уявлення про суть поетичного. Порівняймо для прикладу 2 фрагменти поезій і переконаймося, що перший з них має ореол поетичності, а другий – ні:

1. *В сьомім дні богує хтось незнаний.*

Передзвін, тихіший над усі,

З запаших, але пекучих дланей

Крапотить сподібно росі (Бедрик: 136).

2. *Лох конкретний із міста Прилук*

Просадив в казино триста штук.

Тут історії край,

Далі вже й не питай:

Ніж в ребро – і придурку каюк (Позаяк: 111)⁷⁴.

Л. А. Лисиченко стверджує: «Для переважної більшості читачів (слухачів) поезія пов'язана із піднесеністю і красою слова, на тлі якого жартівливі, сатиричні і т. п. тексти уявляються як створені зі спеціальною художньою настановою відхилення від прекрасного в поезії. Піднесеність і краса поетичного тексту – і в віршованій формі, і в ускладненості змісту, підкресленого цією формою» [Лисиченко 2009: 87]. Притаманні поетичній мові категорії естетичності й образності не тотожні. Л. О. Пустовіт зазначає: «Буває так, що у вірші немає жодної метафори, але він не позбавлений поетичності» [Пустовіт 2009: 10].

⁷⁴ Тут активізується ще один стереотип: під поезією зазвичай розуміють насамперед лірику [Славинський 1975: 264].

Витоки розуміння естетики поезії – в античній філософії мистецтва. Неоплатонік Плотін уважав твори мистецтва носіями краси, основою якої є «внутрішній ейдос». Мислителі Нового часу робили акцент на мові мистецтва. Наприклад, італійський учений і поет кін. XVII – поч. XVIII ст. Джованні Вінченцо Гравіна мав намір розробити особливу поетичну мову та був переконаний, що «поезія виникла з прагнення мудреців донести розумну думку у приємній формі до слухачів» [Поліщук 2007: 10–24]. Романтизм дав поштовх переосмисленню мови поезії і її протиставленню як емоційної мові інтелектуальній, що надалі у XX ст. було розпрацьовано в неоідеалістичній стилістиці. Теорія формалістів трактувала поетичну мову як таку, що не підлягає граматичним і синтаксичним правилам практичної мови [Славинський 1975: 258]. В обох цих теоріях поетична функція мови різко протиставлена іншим функціям і сама поетична мова наділена лише однією функцією, проте це спрощений погляд: «Функції, властиві «непоетичній мові», у поезії відіграють роль тла – активного тла... для «поетичної функції». ...І навпаки, поетична функція присутня і в текстах іншої природи, де, посідаючи в ієрархії певне більш або менш високе становище, або допомагає, або чинить героїчний спротив домінанті. «Поетичність» за такого її розуміння властива всім текстам, а поезія – це той різновид мови, у якому поетична функція найбільш інтенсивна і переважає інші» [Там само: 259].

Наступна після образності й естетичності категорія, притаманна поетичній мові, – емоційно-експресивна конотованість. Поетичне слово виразне, йому притаманна здатність оприявнювати внутрішні переживання автора. Л. О. Пустовіт убачала в поетичному слові три компоненти – «понятійне ядро, образно-чуттєве уявлення й емоційно-стилістичне забарвлення» [Пустовіт 2009: 28]. Поетична лексика, за визначенням С. Я. Єрмоленко, – це «слова з додатковим стилістичним забарвленням, експресивно-емоційним змістом, які передають почуття ліризму, урочистості, захоплення прекрасним» [Єрмоленко 2007 а: 521].

Слова в поетичному тексті мають інгерентну, внутрішньо притаманну, експресію чи експресію, виражену формально. Узяти хоча б перші рядки збірки Т. Федюка «Золото інків»: *Вітер – вітрило для чорних провалів. / Камінь притиснув останню сторінку. / Криком і кров'ю гартована сталь. / Золото інків* (Федюк: 5). Практично кожне слово цього мікротексту передає внутрішню напругу, безнадію, відчай, трагедійність.

Поетична мова має поетичний словник. Які ж одиниці складають цей словник та чи є тотожними поняття «лексика поетичного тексту» і «поетична лексика»; «поетичне слово» і «поетизм»?

Фронтальний опис мови поетів фіксує лексичні одиниці, які вживав автор в усіх або в кількох поетичних творах⁷⁵. Реєстр цих словників сформовано лексикою поетичних текстів, тобто всіма словами, ужитими не лише в образному, а й у прямому значенні. В. С. Калашник вважав, що такі словники «з повним описом лексичного матеріалу творів письменника» не розкривають «секретів творчої майстерності митця, особливостей поетичної мови як своєрідної системи, відмінної від системи мови літературної. Словники і Шевченкової мови..., і мови Квітки-Основ'яненка (подібні їм так само)

⁷⁵ Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського. Показчик слововживання / В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова. Харків: Вид-во ХДУ, 1955. 207 с.

Лексика п'єс та од І. П. Котляревського / А. Бурячок, А. Залашко, А. Ротач. Харків: Вид-во ХДУ, 1955. 207 с.

Ващенко В. С., Петрова П. О. Шевченкова лексика: словопоказчик до поезій Т. Г. Шевченка. Київ, 1957. 106 с.

Словник мови Шевченка: у 2 т. / редкол: В. С. Ващенко, К. П. Дорошенко, Т. К. Маринченко та ін. Київ: Наук. думка, 1964.

Інверсійний словник-індекс до «Словника мови Шевченка» / відп. ред. П. І. Білоусенко. Запоріжжя, 2000. 115 с.

Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка: в 4 т. / підг. та ред. О. Ільницького, Ю. Гавриша. New York–Edmonton–Toronto, 2001.

Лук'янюк К. М. Юрій Федькович: словопоказчик мови творів письменника. Чернівці: Місто, 2004. 188 с.

Терлак З. М. Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Зів'яле листя». Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2010. 393 с.

Словник мови Лесі Українки (на матеріалі збірки «На крилах пісень»). Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. Ч.1: А–М, 123 с. Ч.2: Н–Я. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 119 с.

Терлак З. М. Словник мови поетичної збірки Івана Франка «Мій Ізмарагд»: у 2 ч. Львів: Апріорі, 2016.

належать більшою мірою до історії літературної мови, ніж до лінгвопоетики та лінгвостилістики, хоч і демонструють оригінальні переносні вживання слів, індивідуальну словотворчість як естетичне явище» [Калашник 2016: 73]. До поетичної лексикографії дослідник відносив словники авторських лексичних новотворів і словники, що фіксують елементи мови поезії: перифраз, афоризмів, поетичних символів, епітетів, метафор, метонімії, порівнянь тощо [Там само: 76]. Безперечно, тропи і фігури утворюють поетичний словник, але це надбудова над лексичним рівнем, нас же цікавить саме лексичний склад поетичної мови.

У науковій літературі погляд на тематичний склад поетичної лексики різниться. З одного боку, дослідники розуміють її широко і відносять до неї «частотні в поетичній мові лексеми на означення природних стихій (*вітер, сонце, небо, зоря, місяць, хмара*), назви з рослинного і тваринного світу (*явір, тополя, калина, рута-м'ята, барвінок, сокіл, орел, зозуля*) та ін., кольороназви, номінації спорідненості, що поетизуються в мові фольклору, в художньому стилі й пов'язуються з національним мовним сприйманням» [Єрмоленко 2007 а: 521], назви різних міфічних істот (*німфа, пан, див, мавка* тощо), явищ природи (*весна, гроза, бабине літо* і т. п.), абстрактних понять, виповнених глибоким душевним переживанням (*любов, ненависть, мрія* і т. п.), настроїв, пов'язаних із романтичними поривами до незвичайного чи трансцендентним заглибленням у проблеми першосутності [Гром'як, Ковалів, Теремко 2007: 542].

Поетичний текст і справді насичений лексемами, що належать до тематичних груп слів із високим емоційним та експресивним зарядом – назв емоцій (*сум, печаль, зажура, радість*), почуттів (*кохання, ненависть*), категорій буття і небуття (*смерть, народження*), понять мистецтва (*музика, мелодія, пісня*), коштовностей (*діамант, смарагд, рубін, золото, срібло*), космічних об'єктів (*місяць, сонце, зірка, сузір'я*), атмосферних явищ (*дощ, сніг, вітер, буря*), релігійних понять (*Бог, ангел, апостол*) тощо. Ці образи-символи попри,

здавалося б, поетичну універсальність, мають виразну національну специфіку (пор., напр., зближення образів місяця і парубка, дівчини і зорі в українському поетичному фольклорі). Названі групи лексики наповнюють поетичний текст – досить звернути увагу навіть на назви поетичних збірок, дібраних довільно: «Порцеляновий *янгол*» (В. Гужва) і «*Янгол-охоронець*» (А. Бортняк), «*Німбом золотим*» (Н. Поклад), «*Знак неба*», «*Київське небо*» (І. Драч), «*Украдене небо*» (В. Базилевський), «*У небо – навпростець*» (А. Дубій), «*Небесна долина*» (Г. Чубач), «*Шляхами вітру*» (В. Базилевський), «*Обличчя вітру*» (С. Йовенко), «*Нетутешній вітер*» (І. Павлюк), «*Застуджений вітер*» (А. Королів). Легко переконатися у високій щільності в тексті лексем цього штибу: *Опустила снігову вуаль. Тихий шурхіт сріберних сандаль... / – Слухай, ця розвітрена богиня має очі, що горять – аж синьо! / Ох, на неї, прошу, не дивись, бо вона вогненна, наче рись* (Короненко: 93).

З другого боку, склад поетичної лексики трактують вужче і поетичними вважають «слова, вживання яких обмежується звичайно мовою поезії...: *багрянъ, блакить, борня, винозорий, відлуння, вітровіння, живодайний, злоткосий, злототканий, зоріти, легіт, легкокрилий, лелія, могуття, надхмарність, надхмар'я, небокрай, небосвіт, осяйний, приваба, тепловій, тепловійний, яса* і под.» [Білодід, Жовтобрюх 1973: 156]. Така лексика, за влучним висловом А. В. Лагутіної, «визначає специфічне обличчя стилю» [Білодід, Їжакевич 1973: 56]. Поетична лексика у вужчому розумінні має виразну національну специфіку – як у засобах і способах словотворення, так і в здатності передавати світосприймання і світовідчужування, притаманне українському народу.

Для лексикографії більш прийнятним є вужче розуміння поняття «поетична лексика», що дає змогу подавати в словнику достовірну і лаконічну інформацію; уживання ж слів – назв емоцій і почуттів, космічних об'єктів, атмосферних явищ тощо не обмежується поетичним контекстом, що засвідчують словникові ілюстрації з текстів різних стилів.

Зіставимо обсяг понять «поетичне слово» і «поетизм». Літературознавчий словник визначає поетизм «як слово або зворот особливого естетичного змісту, що витворює специфічне враження, породжує стан духовного піднесення... Поетизм зумовлює неординарну атмосферу світосприйняття, впливає на стиль поетичного мислення, але за умови дотримання автором чуття естетичної міри. Поетизм втрачає свої функціональні можливості і тоді, коли перетворюється на версифікаційний штамп, трафаретний прийом, своєрідну, позбавлену смислового навантаження оздобу» [Гром'як, Ковалів, Теремко 2007: 542]. У літературознавчому словнику, укладеному польськими філологами, поетизм визначено як «слово, вираз або фразеологічний зворот, поява якого є в певній соціально-літературній ситуації стилізованим сигналом специфічно поетичного характеру висловлювання, що, як правило, не трапляється в інших функційних стилях і в розмовній мові. ...Слова стають поетизмами в межах визначеного художнього стилю. Також на них падає основний акцент у різноманітних стилізаціях або пародіях, що відсилають до того стилю» [Sławiński 2008: 402].

Підстав повністю ототожнювати ТО «поетичне слово» і «поетизм» немає, адже вживання поетизмів може свідчити і про високу якість слова, і про його трафаретність, недоречність і под., тобто про низьку якість. Національна специфіка розуміння суті поетичного виявляється і в тому, що в польській філології цьому поняттю відповідають два терміни з протилежними значеннями.

Поетичність (poetyczność) – термін, що вживається у зв'язку з негативно оціненими властивостями поетичного виразу, як-от: оперування заялженими поетизмами, кліше і образними стереотипами, заїждженою віршомелодикою, банальними римами, вторинністю і банальністю формулювань, неприродним пафосом чи штучною «настроєвістю» [Там само: 399]. **Поетичність (poetyckość)** – те, що становить суть поезії і визначає її самобутність та ідентичність серед усіх різновидів і форм мови; особливості видового поетичного виразу, що відрізняє його від інших видів вербального спілкування.

Нині під поетичністю розуміється насамперед домінування естетичної функції виразу [Там само: 399].

Для уникнення двозначності віддаємо перевагу ТО **поетичне слово** – саме таку ремарку використовують і лексикографи. Для лексикографії важливим є точне розуміння, які саме лексеми потрібно позначати ремаркою *поет.* «поетичне». Цілком очевидно, що йдеться про вужче розуміння цього поняття.

До категорії поетичних слів у лексикографії традиційно відносять «лексичні елементи, властиві поезії, поетичній мові, тобто слова з емоцією певної небуденності, що вживаються в художніх творах, як паралелі-синоніми замість загальноприйнятих «буденних», нейтральних слів (напр., *звитяга* замість *перемога*; *блакить* зам. *блакитне небо*; *линути* зам. *летіти*; *година* – зам. *пора, час*; *юний* зам. *молодий*, *юнь* зам. *молодість, молодь* і т. ін.)» [Перспект.. 1958: 33]. О. О. Тараненко зауважив, що «позначка *поет.* характеризує одиниці, традиційно вживані в мові художньої літератури, перев. у поезії, замість загальноновживаних нейтральних, «буденних» слів: *витязь, легіт, юнь, вінчати І, зоріти, злототканий, осяйний*» [Тараненко 1996: 113]. Та чи критерій наявності нейтрального еквівалента достатній для ремаркування слова як поетичного? Порівняймо прикметники *батьківський* (нейтральне слово) і *отчий*. Поетичні контексти засвідчують типовість сполук *отчий поріг, отча хата, отча стріха, отчі ворота, отче поле, отча могила, отча молитва, отче слово*, навіть *отчий хліб* (але не *отчий одвірок, отчий сарай, отча черепиця, отчий паркан, отча грядка, отча лайка, отча злість, отчий козух, отчий борець!*), напр.: *Донеччино, мій краю **отчий!*** (Книга про батька, В. Біляїв: 32); *Як зараз бачу хату **отчу**, / яку підняти в небо хоче / старий скрипучий журавель* (Там само, А. Кичинський: 115); *Спинився край **отчих** воріт – / ворота його не впізнали* (Там само, П. Шкраб'юк: 291); *«Тепер я повірю: ти мій!» – / земля йому **отча** сказала* (Там само, П. Шкраб'юк: 291) – пор. нейтральні сполуки *мій краю батьківський, хата батьківська, батьківські*

ворота, земля батьківська. Вибіркова сполучуваність прикметника *отчий* (у контекстах небуденності) доводить його стилістичну маркованість, але крім сповненості ліризму, слово має виразний відтінок патетичності, у зв'язку з чим одні словники ремаркують його як поетичне, інші – як урочисте (УЛ II: 482).

Пор. також лексеми, дібрані з поетичних текстів (у лівій частині), та нейтральні синоніми:

лоно (книжн., поет.⁷⁶) і *живіт*
рамено (заст.) і *плече*
бранний (ц.-с.) і *бойовий*
високочолий і *лобатий*
предковічний (уроч.) і *стародавній*
сивочолий (поет.) і *сивоголовий*, *сивий*
хлібодар (уроч.) і *хлібороб*
трудар (уроч.) і *трудівник*
ратай (нар.-поет, заст.) і *плугатар*
пращур і *предок*
уста і *губи*.

Ці «небуденні» слова мають різні ремарки, не завжди мають позначення «поетичне», а деякі в СУМ зовсім не супроводяться ремарками. Як слушно зауважила Л. О. Пустовіт, «поетична мова прагне присвоїти собі ті форми, які не засвоєно практикою щоденного вживання, тобто мають слабкий ореол зв'язку з денотативним позамовним простором. Сюди можна віднести високу поетичну лексику, міфологічний словник, okazіональні імена, різного роду архаїзми» [Пустовіт 2009: 18]. Поетична норма на тлі загальнолітературної норми має вигляд не-нормовості, або радше над-нормовості, яка виникає завдяки лексиці, що так чи інакше пересягає цю норму, є одиничною,

⁷⁶ Ремарки подаємо за СУМ.

унікальною. Поетичними словами є авторські неологізми в поезії [Білодід, Їжакевич 1973: 70], серед них слова різних лексико-граматичних розрядів.

Іменники: *Вірна давній звичці, / **тишинки** золоті / копичу у скарбничці* (Жиленко: 349); *Мені ж на сході світло і при айстрі. / Така тонка блакитна **світлизна*** (Там само: 54); *Засльозилось поміж **сніговинь** / джерельце, що заснути не хотіло...* (Фурса: 193); *Сидять, як зуб біля зуба, / молоді прометеї і **сонцеруби*** (Талалай: 221).

Дієслова: ***Зафіалковів** світ* (Жиленко: 58); *То просто осінь так в мені **дивачить*** (Там само: 61); ***Відлистопадить** дерево до ніг. / І осінь **відпечалиться** в саду, / і **відхимерить** жінка у мені* (Там само: 61); *Кружляє джміль навколо конюшини. / То збоку, то над нею **джемелить*** (Талалай: 171).

Прикметники і дієприкметники: *Та у ранок зимовий **стужний** / затверділи пісні* (Фурса: 63); *Розмив **поосінній** дощ / і теплу весну, і літо* (Талалай: 270); *Повз **чистилиціні** городи, / Буряки і огірки / Понесли нас чорні води / Посередині ріки* (Федюк: 17); ***Понадцерковне** плетиво дощів / Впліталось в онімілу службу слів* (Там само: 45); *Юрмою йдуть послідовники: / надійні, та обережні, / покроплені і **покровлені*** (Фурса: 46).

Прислівники: *Так не люблять лише Вітчизну – / **непозбувно і неуникно...*** (Там само: 3); ***Срібно** мені – і **стужно**. / **Хатньо** мені* (Там само: 175); *І синя бабка – тільки очі – / вже **безтілесно** мерехтить / і, невідомо чим, шерхоче* (Талалай: 237) тощо.

Однак слова-неологізми, які однозначно є поетичними, до реєстру загальномовного словника не потрапляють. Від цього повсякчас застерігали класики лексикографії, зокрема А. А. Бурячок: «Часто в творах наших письменників зустрічаються слова разового вжитку або індивідуального утворення (художні неологізми), які не закріпилися в суспільній практиці: **брунькоцвіт, вечорінь, безтонний, злотозор** і под. Таких слів, якщо не рахувати поетичного **багрян**, у СУМі не знаходимо, що свідчить про критичне ставлення укладачів і редакторів до подібних утворень» [Бурячок 1966: 112].

Лексема **багрянь** – класичний приклад поетичного слова, на який покликаються в лексикографічних працях; вона подана не лише в СУМ: **БАГР'ЯНЬ**, -і, ж., поет. Багрянець, багрянний колір. *І бригадиру в теплу рань Ходить отут, у чистім полі, Де в сизих росах стерні голі, Де лісу ближнього багрянь* (Я. Шпорта, Вибр., 1958, 97); *Ти [Київ] для мене, як пісня крилата Над багрянню прапорів твоїх* (В. Сосюра, Вірші, 1954, 30) (СУМ I: 86), – а й в орфографічному та орфоепічному словниках (УЛ I: 49). Проте ГРАК фіксує лише 5 випадків її вживання (зокрема в поезії А. Малишка, В. Сосюри та в контекстах аналізу цих творів), тоді як поетичне слово **позолоть** (УЛ III: 8) виявляє більшу активність у сучасній українській мові – ГРАК засвідчує 26 прикладів уживання. Цілком очевидно, що, добираючи поетичні слова до реєстру тлумачного словника активного типу, варто враховувати статистичний критерій, перевіряючи кожне таке слово за доступними корпусами української мови, і стильовий критерій – у яких стилях слово вжито (можливо, воно більш притаманне мові публіцистики).

Орієнтиром для визначення слова як поетичного може бути дериваційна обмеженість – відсутність або незначна кількість найближчих спільнокореневих слів, так само й обмеження внутрішньослівної (семантичної) деривації, оскільки поетичні слова переважно моносемічні:

ОГНЕЛІКИЙ, -а, -е, поет. Подібний до вогню. *Коли серпанок опліта світання І сонце встане огнелике, Ні слова більше про кохання...* (Л. Забашта, Вибр., 1958, 28); *У вибухах огнеликих здригається тіло гори* (Л. Первомайський, Вибр., 1940, 33); * Образно. *Зі мною гвардія велика, Зі мною слава огнелика, Мій комсомол, моє життя* (А. Малишко, Запов. джерело, 1959, 6) (СУМ V: 617) – пор. у сучасних поетичних текстах: *Життя наше – це вже навіки, / і щастя, і горе – навіки, / і танець душі **вогнеликий** / на темній озерній воді* (Жиленко: 296); ГРАК: **огнеликий** – 6 фіксацій, **вогнеликий** – 11; похідні не зафіксовано.

РОЗКРІЛЛЯ, -я, с. 1. Широко розгорнені крила; широкий розмах крил.
* Образно. *Наша країна підноситься все стрімкіше вгору.. на чудесних*

розкриллях розуму, праці, таланту, зцементованих волею партії (Радянське літературознавство, 1, 1962, 3). **2. перен.** Обриси чого-небудь у вигляді розгорнутих крил. *Поспішали ешелони Туди – на південь золотий. Вона не раз з розкрилля мосту Одна вдивлялася услід* (П. Усенко, Шість, 1940, 45) (СУМ VIII: 715) – пор.: *І тиша. І чути, як тяжко здригається серце / між хворим розкриллям легень...* (Жиленко: 112); *І рим нестертих ще шукаєш поночі, / І слово щире у розкриллі літ* (Гаврилюк: 28). ГРАК – 88 випадків. Слово полісемічне, має низку спільнокоренових слів: *розкрил, розкрилений, розкриленість, розкрилення, розкрилено, розкрилистий, розкрилювати і розкриляти / розкрилити, розкрилюватися і розкрилятися / розкрилитися* (УЛІІІ: 266) і не супроводиться ремаркою «поетичне» в словниках, попри, здавалося б, ореол поетичності.

Щодо способів дефініювання, то поетичні слова традиційно тлумачать двома способами – застосовуючи формулу «те саме, що...» (через покликання на нейтральний синонім) або розгорнутим тлумаченням (яке лексикографи також доповнюють одним або й кількома синонімами).

У науковій літературі трапляється формулювання, на нашу думку, дуже точне, що пояснює, чому не варто надуживати позначкою «поетичне слово» в лексикографії, адже значна категорія слів ужита у **функції поетичного слова**: «У функції поетичної лексики часто виступають старослов'янізми і церковнослов'янізми (**десниця** – заст., книжн., уроч., **зело** – заст., поет., **мзда** – заст., **перси** – без рем., у 2 знач. рідко, **перст** – ц.-с., уроч., заст. і под.)» [Білодід, Жовтобрюх 1973: 157]. Чимало слів, які вийшли з активного ужитку, у СУМ мають подвійне ремаркування: *Доброї мислі безсмертний **чертог**, – / все було гарним у нашому світі, / все було марним. / І марним був Бог* (Жиленко: 315) – заст., поет.; *Хай завжди променить [перлина] мені мову свою / в узголів'ї смутного **ложя*** (Там само: 343) – **ложе**¹ 1 – заст., поет.; *Муза, хоч яка сердита, / прощає, чаю налива, / бо що її сухі слова / без іскри Божої **пїіта*** (Талалай: 49) – книжн., заст.

Поетичну функцію успішно виконують архаїчні форми, напр.: *Не зраджую уже «круги своя»* (Фурса: 14); *Обридли і зорі, і двоє, / що знову щасливі / при місяці **стоя*** (Талалай: 176); *О, Господи Боже, якщо ти сьогодні **єси**, / ..подай нам зеленої гілки* (Федюк: 180); *Я ж **єсмь** чоловік: / об хомут новий і ярма / шию не зітру* (Струцюк II: 280), що також варто фіксувати відповідною ремаркою в тлумачному словнику.

Джерелом поетичних слів є не лише книжна писемна, а й усна фольклорна і діалектна мова – саме вона найяскравіше експлікує мовну картину світу українців. Лексика народної творчості у словниках має відповідну спеціальну ремарку (загальну чи в одному зі значень): *А поруч **місяченько** хвалькуватий / сріблиться нетерпінням проявить / характер свій, що ніби в козеняти* (Талалай: 248); – *Хіба ж я лукава – / точити із рідної **крівцю** вічну?* (Фурса 2022: 51) – нар.-поет. «народнопоетичне слово».

Діалектна лексика може виконувати функцію поетичної і додаткових ремарок не потребує: *Вдоволено розсмоктуючи **файку**, / він загинав думки в спіраль круту* (Струцюк I: 223); *Ранок накинє на мокре клоччя / **бинду** срібла чи скляну сорочку...* (Фурса: 89); *День перепише все – білим по білому – на **обрус** / неба* (Там само: 65); *Важкий альбатрос, як рибину, ухопить долоню / І рватиме руку, і битиме крильми **звізду*** (Федюк: 62) – діал. Ці категорії слів одивнюють, унезвичайнюють мову поетичних творів, підвищують її стилістичний реєстр.

Як ми переконалися, те чи те слово лексикографи кваліфікують як поетичне з великою обережністю, натомість використовують і комбінують інші функційно-стильові і часові позначки. Крім найпоширенішої в різних типах філологічних словників (тлумачних, перекладних, словниках синонімів, паронімів, іншомовних слів, неологізмів, фразеологізмів тощо) ремарки «поет.» укладачі пропонують інші більш або менш вдалі ремарки.

У «Польсько-українському словнику» (1958–1960) застосовано позначки «поез.» – що стосується поезії і «поет.» – що стосується поетики (галузева

ремарка): **корогва** (поез.) (ПУС І: 114), **ампліфікація** (поет.) (Там само: 13). До слова, у проспекті тлумачного словника української мови, підготовленому для обговорення в 1958 р., було запропоновано застосовувати позначки «поез.» і «народ.-поез.».

У «Російсько-українському словнику складної лексики» С. Караванського запропоновано ремарку «по.» – поетична мова: **рокочущий** – по. **бандурний** (РУССЛ: 434); **яркоокрасный** – по. **червоножарий**; **яростный** – по. **яристый** (Там само: 560).

У словнику міжмовних омонімів М. П. Кочергана (СМО) і тлумачному словнику за ред. В. В. Жайворонка (СУМЖ) використано позначки «поет.» і «трад.-поет.». Вочевидь застосування останньої ремарки потребує теоретичного обґрунтування того, що саме є традиційним у поетичній мові, спертого як на глибоке знання історії української лексики, так і вивчення історії української поезії.

Запропонована співробітниками відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України концепція тлумачного словника активного типу (АСУМ), робота над яким триває п'ятий рік, продовжує усталену лексикографічну практику позначати поетичні слова ремаркою «поет.».

Поетичні слова є важливими конструктивними елементами мовної картини світу українців, які окреслюють її образно-естетичні та емоційно-експресивні обшири. До реєстру АСУМ поетичну лексику добирають за критерієм активності таких одиниць у сучасній українській мові (належністю до стабільного лексичного фонду, наявністю парадигматичних та епідигматичних зв'язків з іншими одиницями, функційною широтою (засвідченим уживанням авторами з різних регіонів України і в різних стилях і сферах уживання української мови) та високою частотністю).

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Бедрик – Бедрик, Ю. (2004). *Цвіт геральдичний та інші поезії*. Київ: Факт.

Вінграновський – Вінграновський, М. (2004). *Вибрані твори*. Київ: Дніпро.

Гаврилюк – Гаврилюк, Н. (2024). *Не втрачене колишнє*. Київ: Ярославів Вал.

ГРАК – Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін. *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК): Грас* в. 18. Київ, Львів, Єна. <https://uacorpus.org/Kyiv/ua> (дата звернення: 14.11.2024).

Жиленко – Жиленко, І. (2006). *Євангеліє від ластівки: вибрані твори*. Київ: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ.

Книга про батька – *Книга про батька* (2013). *Українські поети ХІХ–ХХІ ст.: антологія* / упоряд. та передм. В. Л. Чуйка. Київ: Криниця.

Короненко – Короненко, С. (2020). *Замовляння на білоруську мову: поезії*. Київ: Ярославів Вал.

Номис – Номис, М. (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інш.* / упоряд. М. М. Пазяк. Київ: Либідь.

Позаяк – Позаяк, Ю. (2004). *Шедеври*. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. Львів: ЛА «Піраміда».

Струцюк І, II – Струцюк, Й. (2009). *Фарватер: вибрані поезії у двох томах*. т. 1–2. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня».

Талалай – Талалай, Л. (2011). *Безпритульна течія: вибрані поезії*. Чернівці: Букрекс.

Федюк – Федюк, Т. (2008). *Золото інків*. Київ: ТОВ «Брама-V», 2008.

Фурса – Фурса, Н. (2020). *Ані вирію, ані скиту*. Полтава: Дивосвіт.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови: у семи томах*. Т. 1–6. Київ: Наукова думка, 1982–2012.

ПУС – *Польсько-український словник: у двох томах (1958–1960)*. Київ: Вид-во АН УРСР.

РУССЛ – Караванський, С. (2006). *Російсько-український словник складної лексики*. 2-ге вид., доповн. і випр. Львів: БаК.

СМО – Кочерган, М. П. (1997). *Словник російсько-українських міжмовних омонімів*. Київ: Академія.

СУМ – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМЖ – Жайворонок, В. В. (відп. ред.). (2016). *Словник української мови*. Київ: ВЦ «Просвіта».

УЛ – *Український лексикон кінця XVIII – початку ХХІ ст.: словник-індекс: у 3-х т.* (2017). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

ЛІТЕРАТУРА

Білодід, І. К. (заг. ред), Жовтобрюх, М. А. (відп. ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія*. Київ: Наук. думка.

Білодід, І. К. (заг. ред), Їжакевич, Г. П. (відп. ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова. Стилїстика*. Київ: Наук. думка.

Бурячок, А. А. (1966). Про склад реєстру і критерії добору реєстрових слів до Словника української мови (на матеріалі 1-го тома). *Лексикологія та лексикографія: республ. міжвідомч. зб. Серія «Питання мовознавства»*. Т. II (с. 106–113). Київ: Наук. думка.

Гром'як, Р. Т., Ковалів, Ю. І., Теремко, В. І. (ред.). (2007). *Літературознавчий словник-довідник*. Київ: ВЦ «Академія».

Єрмоленко, С. Я. (2007 а). Поетична лексика. *Українська мова: енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови),

М. П. Зяблюк та ін. 3-тє вид., зі змінами і доп. (с. 521). Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана.

Єрмоленко, С. Я. (2007 б). Поетична мова. *Українська мова: енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. 3-тє вид., зі змінами і доп. (с. 521–522). Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана.*

Єщенко, Т. А. (2018). *Текстово-антропоцентричний вимір метафори українських поетів 1990-х: монографія.* Київ: Академвидав.

Калашник, В. С. (2016). Поетична мова як об'єкт лексикографії. *Студії з історії українського мовознавства та лінгвопоетики: зб. наук. праць* (с. 71–78). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Коваль, А. П. (1987). *Практична стилістика сучасної української мови: навч. посіб.* Київ: Вища школа.

Лисиченко, Л. А. (2009). По той бік поетичного. *Світ мови: поетика текстових структур: наук зб. на пошану професора Анатолія Мойсієнка / за ред. проф. М. Зимомрі* (с. 87–93). Київ – Дрогобич: Посвіт, 2009.

Поліщук, О. П. (2007). *Художнє мислення: естетико-культурологічний дискурс: монографія.* Київ: ПАРАПАН.

Перспектив тлумачного словника української мови (для обговорення) (1958). Київ: Вид-во АН УРСР.

Пустовіт, Л. О. (2009). *Словник української поезії другої половини ХХ століття: семантико-функціональний аспект: монографія.* Київ: УНВЦ «Рідна мова».

Славинський, Я. (1975). К теории поэтического языка. *Структурализм: «за» и «против»: сб. статей* (с. 256–276). Москва: Прогресс.

Тараненко, О. О. (1996). *Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника).* Київ – Кам'янець-Подільський.

Тележкіна, О. О. (2020). *ЗВУК–СЛОВО–ТЕКСТ: мова української поезії II половини ХХ – початку ХХІ століття: монографія.* Харків: Майдан.

Sławiński, J. (red.) (2008). Słownik terminów literackich. Wyd. 5. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.

I. Р. Процик

СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ФУТБОЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: З ДОСВІДУ УКЛАДАННЯ

У статті йде мова про розпочату працю над укладанням словника української футбольної лексики першої половини ХХ ст., яка функціювала в Галичині, проте тепер, на жаль, майже не znana сучасним мовцям і не зафіксована в українських лексикографічних і термінографічних виданнях.

Сучасна українська термінографія (починаючи з 90-х років ХХ ст. і дотепер) має поважну концептуальну проблему, яку намагається розв'язати, проте не завжди ефективно – це заповнення лакун серед термінних словників тлумачного типу. Кількість перекладних термінних словників, у яких представлено термінологію більшості сфер знань, є вагомою, проте термінні словники тлумачного типу з'являються нечасто. Зважаючи на таку прогалину в термінній лексикографії, виникла ідея укласти тлумачний словник української футбольної лексики⁷⁷. Оскільки об'єктом моїх наукових зацікавлень є лексика футболу в діяxронії, опрацювання матеріалів до словника розпочато з футбольних лексем першої половини ХХ ст., які функціювали у футбольному дискурсі Заходу України. Ці лексеми не потрапили до реєстрів словників через

⁷⁷ Термінні словники тлумачного типу необхідні, особливо, коли йдеться про спортивні терміни, які вживано понад століття тому. Словникові статті у термінних тлумачних словниках конче повинні містити приклади контекстів, у яких функціювали терміни, аби не траплялися помилки у тлумаченні термінних одиниць, як у випадку, який описав пластун Богдан Сітницький – зять наймолодшого Франкового сина – Петра. У статті про Петра Франка як одного зі засновників товариства «Пласт» Богдан Сітницький знайшов неправильні пояснення значень термінів *сітківка* (теніс, а не волейбол, як гадав автор статті, ймовірно, сплутавши українську назву з терміном *siatkówka* в польській мові, де той справді називає волейбол, що в українській мові мав назву *відбиванка*) і *відбиванка* (цей термін виник від назви основної дії у волейболі – відбивати м'яч, а дописувач помилково вважав, що таку назву має гандбол, де м'яч передають руками, а не відбивають, тому гра має назву *ручний м'яч*) [PRL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid024JjJodtoeRw77iKhAoqRUc8VpZppp2AK1JEiD4ZtrfTi2sakrr89apNc8BJN15jql&id=100010685056067] (дата перегляду 29.01.2025).

негативну дію позамовних чинників у советський період, й тепер є майже незнаними футбольним фахівцям, футболістам і широкому загалові прихильників футболу. Спонукою для укладання тлумачного словника футбольної лексики були не лише власні наукові зацікавлення спортивною (змаговою) термінологією та співпраця, пов'язана з унормуванням спортивної термінології, з фахівцями Львівського університету фізичної культури імені Івана Боберського, а насамперед те, що терміни цього періоду, які є дуже вдалим національними назвами спеціальних понять, практично не мають шансів конкурувати з сучасними термінами зі сфери футболу, бо дотепер не зафіксовані ні в українській лексикографії, ні в Генеральному регіональному анотованому корпусі української мови (спроби знайти футбольну терміну лексику першої половини ХХ ст. у корпусі ГРАК [<https://uacorporus.org/Kyiv/ua>], не дали результату). Сподіватися, що вдасться реактивувати терміни, яким понад сто років, занадто оптимістично, але, можливо, хоча б деякі з назв повернуться до активного функціонування.

Футбольну лексику першої половини ХХ ст. збережено переважно тільки на сторінках галицької преси згаданого періоду і небагатьох книжкових видань, які є бібліографічною рідкістю. Збирання фактичного матеріалу, укладання реєстрів лексичних одиниць та їх опис розпочато з опрацювання футбольних назв, ужитих в окремих спеціальних виданнях про копаний м'яч, насамперед у книжкових публікаціях футбольних правил і в перших підручниках із футболу, що вийшли друком на початку ХХ ст. у Галичині. Їх було лише кілька: 1) праця «Копана: Association Football» [Копана 1900] одного зі співзасновників українського спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл» Володимира Лаврівського, який переклав із чеської мови підручник Йозефа Кленки та доповнив його поясненнями футбольних правил, що їх у 1863 р. прийняла Англійська футбольна асоціація (ця дата є точкою відліку в історії сучасного футболу у світі); 2) оригінальний підручник «Забави і гри рухові. Часть III.

Копаний мяч⁷⁸» [Боберский 1906] започатковувача українського тіловиховання і змагу Івана Боберського й 3) опрацювання футбольних правил, доповнене докладними коментарями, – «Копаний мяч» [Верхола 1926] діяча Українського спортивного союзу Осипа Верхоли. Прикметно, що першою книжковою публікацією про футбол у підросійській Україні був російськомовний підручник «Футболь», який 1909 р. переклав із німецької мови та доповнив правилами гри Англійської футбольної асоціації Л. С. Можаровський [Можаровский 1909].

Працю розпочато з укладання окремих словничків-зшитків, які згодом увійдуть до Словника української футбольної лексики першої половини ХХ ст. 2023 р. побачив світ перший випуск – «Лексика на позначення футбольних понять у праці Івана Боберського «Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч» (Львів, 1906): словник-довідник» [Процик 2023]. Цього року завершено працю над другим випуском – «Термінна лексика в першому українському футбольному виданні «Копана (Association Football)» Володимира Лаврівського (Львів, 1900): словник-довідник».

Структура обидвох словників-довідників ідентична й має дві частини – вступну й основну. Вступна частина вміщує: 1) наукову статтю (у першому випуску – це розвідка «Українська футбольна термінологія в опрацюванні Івана Боберського: назви основних футбольних понять» [Процик 2023: 6–24], а в другому – «Національні назви футбольних понять у першому українському підручнику з футболу «Копана (Association Football)» Володимира Лаврівського (Львів, 1900 р.)»; 2) інструкцію «Як користуватися словником-довідником»; 3) список умовних скорочень. Основною частиною є сам словник-довідник, у якому семантизовано понад двісті футбольних термінів початку ХХ ст., ужитих у підручнику Івана Боберського «Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч» [Процик 2023: 31–54] і понад двісті термінів копаного м'яча з

⁷⁸ У назвах галицьких видань першої половини ХХ ст. і в прикладах, почерпнутих із них, збережено тодішні правописні норми західноукраїнського варіанта літературної мови – «желехівку».

підручника Володимира Лаврівського «Копана (Association Football)». Завершують видання списки джерел і використаної літератури.

Реєстрові слова розташовано в словниках-довідниках за алфавітом, подано великими літерами і наголошено, наприклад: **ЗМІ'Н | А** (Процик 2023: 40) / **ВОЖА'Й**⁷⁹.

У словниках-довідниках збережено чинні на початку ХХ ст. орфографічні норми західноукраїнського варіанта літературної мови – українського фонетичного правопису «желехівки», який використовували на українських землях, що входили до складу Австро-Угорщини; правопис діяв до 1922 р., а в деяких виданнях його використовувано до початку Другої світової війни. У словниках-довідниках відображено такі правописні норми «желехівки»:

а) відсутність апострофа для позначення роздільної вимови після губних приголосних і перед йотованими, наприклад: **СТРА'Т | А МЯЧ | А'** (Процик 2023: 51) / **РОЗЄ'МНИК**;

б) написання частки –ся окремо від дієслів, наприклад: **ЦО'ФНУТИ СЯ** (Процик 2023: 53) / **ВПРАВЛЯ'ТИ СЯ**;

в) неподовження приголосних в іменниках середнього роду зі закінченням –е, наприклад: **БИТ | Є'** (Процик 2023: 31), **ДРО'БЛЕН | Є** (Процик 2023: 38) / **КО'ПНЕН | Є**;

г) використання букви ї на місці і, що походить із давнього Ї та з е після м'яких зубних приголосних д', т', з', ц', с', л', н', наприклад: **СІ'Т | А** (Процик 2023: 51), **СУСІ'Д** (Процик 2023: 52);

г) збереження м'якого звука л' у чужомовних словах, відповідно до вимови у тих мовах, звідки лексему позичено, наприклад: **КЛЮБ** (Процик 2023: 40), **ФУ'ТБАЛЬ** (Процик 2023: 53) / **БА'ЛЬОН** (Процик 2023: 31).

⁷⁹ У розвідці скісною рисою відокремлено приклади з двох джерел: першою вказано лексичну одиницю зі словника футбольної лексики, вживану в підручнику Івана Боберського, а другою – футбольну назву з підручника Володимира Лаврівського. Через кому подано кілька прикладів з того самого підручника.

Варіантні терміни й терміносполуки подано через скісну риску, наприклад: **БИ'ТИ В ВОРО'ТА / БИ'ТИ МЯЧ | Е'М В ВОРО'Т | А** (Процик 2023: 31).

Словникова стаття у словниках-довідниках містить реєстрову одиницю (термін чи термінологічне словосполучення) та її граматичну характеристику, супровідні мовні відомості та семантизацію реєстрової одиниці. Реєстрові одиниці є переважно термінами-іменниками та термінами-дієсловами або номінативними й дієслівними терміносполученнями.

Реєстрові одиниці, що є термінами-іменниками чи номінативними терміносполуками, подано в початковій формі зі зазначенням місця наголосу: називний відмінок однини чи називний відмінок множини (якщо реєстрові одиниці не мають форми однини), наприклад: **БІЧНИ'К** (Процик 2023: 32), **ГОЛОВН | И'Й НАПАДА'Ч** (Процик 2023: 35–36) / **БРА'МК | А, ДРУ'Г | А ЗАЛО'Г | А**.

Реєстрові одиниці, що є термінами-дієсловами чи дієслівними терміносполученнями, подано в початковій формі зі зазначенням місця наголосу: інфінітив того виду дієслова – доконаного чи недоконаного, в якому їх ужито в тексті підручників Івана Боберського та Володимира Лаврівського, наприклад: **ГНА'ТИ** (Процик 2023: 35), **ГНА'ТИ МЯЧ НОГ | А'МИ** (Процик 2023: 35) / **ВИ'ГРАТИ, ВИБИРА'ТИ БРА'МК | У**.

Якщо реєстрова одиниця є змінним словом, то змінну частину відділено вертикальною рисою, наприклад: **ВОРО'Т | А** (Процик 2023: 35), **ГРИ'Щ | Е** (Процик 2023: 36) / **ДРУЖИ'Н | А, І'ГРИЩ | Е**.

Після цього для термінів-іменників і номінативних терміносполучень зазначено форму родового відмінка однини і рід (ч. р., ж. р., с. р.), наприклад: **У'СТАВК | А, –и, ж. р.** (Процик 2023: 53), **БІЧНИ'К, –а, ч. р.** (Процик 2023: 32), **СТАНО'ВИСК | О, –а, с. р.** (Процик 2023: 51) / **СВИ'СТАВК | А, –и, ж. р., ЗАЛО'ЖНИК, –а, ч. р., ТОВАРИ'СТВ | О, –а, с. р.**

Іменники, які мають лише форму однини, введено з позначкою *одн.*, а ті, що мають тільки форму множини, позначено *мн.*, наприклад: **КА'РНІСТЬ**, *одн.* (Процик 2023: 40), **КОРО'ТК | І ШТАН | И'**, *мн.* (Процик 2023: 42) / **ЗАМЕ'Ж | І**, *мн.*

Якщо реєстрова одиниця є номінативним терміносполученням, граматичну характеристику подано до всіх змінних слів, наприклад: **БІЧН | И'Й ПОМІЧНИ'К**, *–ого –а, ч. р.* (Процик 2023: 32) / **ВІДБ'Й** **КО'ПНЕН | Є**, *–ого –я, с. р.*, **ЗДОБУ'Т | А БРА'МК | А**, *–ої –и, ж. р.*

Якщо в словосполученні змінюється тільки форма стрижневого слова, то його словоформу в родовому відмінку подано повністю, наприклад: **ВІДБ'Й МЯЧ | А'**, *відбо'ю, ч. р.* (Процик 2023: 33), **КРА'СК | И КЛЮ'Б | У**, *кра'сок* (Процик 2023: 42) / **ГРАНИ'Ц | Я НЕПРИЯ'ТЕЛ | ІВ**, *грани'ці, ж. р.*, **КО'ПАН | Є ПИ'ВК | И**, *ко'паня, с. р.*

Вказівка лише на форму родового відмінка при реєстровій одиниці означає, що форми інших відмінків творяться за регулярними моделями та зі збереженням місця наголосу.

Якщо є відхилення від регулярного творення відмінкових форм (зміна наголосу, чергування голосних чи приголосних звуків, поява вставних звуків тощо), тоді подано ті форми, які відображають усю парадигму словозміни, наприклад: **ВИ'ДЕЦЬ**, *ви'дця, ч. р.* (Процик 2023: 32), **ВІДБ'Й МЯЧ | А'** **ГОЛОВО' | Ю**, *відбо'ю, ч. р.* (Процик 2023: 33).

У деяких словникових статтях подано й супровідні мовні відомості, зокрема, зафіксовані в текстах підручників синоніми, й оригінальні записи позичених слів чужими мовами.

Лексичні синоніми до реєстрових одиниць подано після граматичної характеристики в круглих дужках погрубленою письмівкою, наприклад: **ГОРІШН | ИЙ ОДВІ'РОК**, *–ого –а, ч. р. (ба'льок)* (Процик 2023: 36), **КО'ПАТИ МЯЧ** (*би'ти мяч*) (Процик 2023: 41), **ОСЕРЕ'ДНИК**, *–а, ч. р. (середови'к, сере'дний помічни'к)* (Процик 2023: 46).

Наприкінці сімох словникових статей (**ASSOCIA'TION FOO'TBALL, ГРА, ГРА ASSOCIA'TION FOO'TBALL, КО'ПАНИЙ, КО'ПАНИЙ МЯЧ, FOO'TBALL, ФУ'ТБАЛЬ**) у словнику-довіднику «Лексика на позначення футбольних понять у праці Івана Боберського «Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч» (Львів, 1906)» подано відсилання до статті **КО'ПАНИЙ МЯЧ** – Див. також *копаний мяч* (Процик 2023: 36, 41, 53, 54), оскільки з цього розлогого ряду синонімів для називання футбольної гри, вживаних у першій половині XX ст. у Галичині, він був найфункційнішим.

До реєстрових одиниць, які є чужомовними позиками, у круглих дужках подано оригінальний запис тією мовою, звідки слово позичене, наприклад: **ФУ'ТБАЛЬ, –ю, ч. р. (англ. football – футбол)** (Процик 2023: 53), **ЦО'ФНУТИ СЯ** (нім. *zurückgehen*, через пол. *cofnąć się* – йти назад, відступити, задкувати, запозичено з німецької мови за польським посередництвом) (Процик 2023: 53).

Семантизація реєстрових одиниць містить тлумачення змісту поняття або сучасний відповідник до футбольного терміна, який уживав Іван Боберський, чи футбольної назви, яку використовував Володимир Лаврівський.

Тлумачення поняття реєстрової одиниці подано після граматичної характеристики та супровідних мовних відомостей. Воно принципово не відрізняється від традиційних пояснень у тлумачних словниках української мови, наприклад: **ДА'ТИ ЗНАК СВИ'СТАВК | ОЮ** – сигналізувати свистком (про дії головного судді футбольного матчу) (Процик 2023: 37).

Тлумачення інших значень реєстрової одиниці є допоміжним і зазвичай пов'язане з відображенням характеру багатозначного слова, наприклад: **ГНА'ТИ** – 1. Бігти. 2. Бігти з м'ячем, копаючи його ногами (Процик 2023: 35).

Термінологічні сполуки потлумачено з урахуванням визначень, які подає спеціальна наукова література.

Останній фрагмент словникової статті містить матеріал, що відображає тематико-ситуативні зв'язки реєстрового слова та ілюструє його вживання в

контексті – у реченнях із підручника Івана Боберського «Копаний мяч» і з підручника Володимира Лаврівського «Копана (Association Football)». У дужках після речення подано номер сторінки з того посібника, звідки воно виписане. Реєстрове слово в контексті виділено світлою письмівкою, наприклад: **ДРОБУ'Н**, –а, ч. р. – той, хто дриблінгує, біжить із м'ячем. «Коли противник є добрим *дробуном* і годі йому відобрати мяч, то помічник старає ся віддрулити крайника від мяча, найліпше в тій хвили, коли в бігу ступає на праву ногу» (с. 21) (Процик 2023: 38).

Словникові статті у словнику-довіднику «Термінна лексика в першому українському футбольному виданні «Копана (Association Football)» Володимира Лаврівського (Львів, 1900)» доповнено поданими у квадратних дужках етимологічними відомостями про реєстрові одиниці, які почерпнуто зі семитомного «Етимологічного словника української мови» (ЕтСл-1982–2012) та «Етимологічного словника польської мови» Александра Брюкнера (Brückner-1998), наприклад: **БА'ЛЬОН**, –а, ч. р. (*опу'ка, пи'вка*) [*бальон [балон]* – з франц. *ballon*, від італ. *pallone* – м'яч, куля (ЕтСл-1982–2012 I: 128)] / **ВІДБИ'ТИ ПИ'ВК** | **У ДАЛЕ'КО** [*відбити*, від бити, псл. *biti*, бої, утворення від двох різновидів того самого кореня; походить від іє. *bhej(ə)- / bhoi- (ЕтСл-1982–2012 I: 186–187); *пивка [пилка]* «м'яч», пол. *piłka* утворено від старого *piła*, що походить від лат. *pila* «м'яч, куля» (ЕтСл-1982–2012 IV: 369), *piłka*, од *piła*, *pożyczka z łac. pila* (Brückner-1998: 414); *далеко*, від даль, псл. *dal-* (ЕтСл-1982–2012 II: 10)] / **ДОБУ'ТИ БРА'МК** | **У** [*добути*, добувати, псл. *dobyti* «добути», утворене за допомогою префікса *do* «до-» від бути «*byti*»; первісне значення «перебуваючи, досягти, добутись до» (ЕтСл-1982–2012 II: 98–99); *брамка*, від пол. *bramka* – ворота, від боронити «захищати, забороняти», псл. *borniti, похідне від *bornь «сварка, битва, боротьба», утвореного своєю чергою від *borti «бороти» (ЕтСл-1982–2012 I: 233)] – ‘здобути ворота, гол’.

Укладання реєстру словника й опис лексичних одиниць у ньому спонукали до аналізу способів творення спеціальних футбольних назв на

початку ХХ ст. Як і в кожній терміносистемі велику кількість футбольних номінацій утворено **лексико-семантичним способом**, коли загальновживані лексеми довантажено спеціальним змістом. У підручнику Івана Боберського вживано такі переосмислені у футбольних контекстах загальновживані назви: *відбій* – ‘відбивання м’яча’ [Боберский 1906: 13, 14, 22], *ворота* – ‘предмет футбольного інвентарю’ [Боберский 1906: 7], *гряда* – ‘воротарська площа’ [Боберский 1906: 7], *кара* – ‘покарання за порушення футбольних правил’ [Боберский 1906: 14], *місце* – ‘позиція гравця на полі’ [Боберский 1906: 16], *одвірок* – ‘стілка воріт’ [Боберский 1906: 24], *підсудний* – ‘бічний суддя’ [Боберский 1906: 16, 33], *роги* – ‘кути футбольного поля’ [Боберский 1906: 7], *сіта* – ‘сітка футбольних воріт’ [Боберский 1906: 6], *становище* – ‘позиція гравця на полі’ [Боберский 1906: 20], *становисько* – ‘ігрова позиція футболіста’ [Боберский 1906: 28], *чаша* – ‘кубок переможця змагань’ [Боберский 1906: 6]. Ці приклади демонструють спосіб думання українців, асоціативне мислення творців нових значень відомих слів у спеціальних текстах футбольної тематики.

Не менш промовисті й переосмислені у сфері футболу загальновживані назви з підручника Володимира Лаврівського: *вожай* – ‘очільник, капітан’ [Копана 1900: 5], *межа* – ‘довга лінія поля’ [Копана 1900: 3], *мета* (лексема є точним перекладом англійського терміна гол) – ‘ворота’ [Копана 1900: 15], *неприятель* – ‘команда-суперник’ [Копана 1900: 14], *опука* – ‘м’яч’ [Копана 1900: 5], *похибка* – ‘порушення правил’ [Копана 1900: 17], *«рука»* – ‘порушення, заборонена у футболі гра рукою’ [Копана 1900: 18], *свиставка* – ‘свисток судді’ [Копана 1900: 11], *суджа* – ‘суддя у футболі’ [Копана 1900: 17], *холява* – ‘халява чобота для захисту гомілок ніг футболістів’ [Копана 1900: 11].

В обидвох авторів використано такі довантажені футбольним змістом загальновживані слова: *гра* – ‘футбольний поєдинок’ [Боберский 1906: 6], [Копана 1900: 17], *границя* – ‘коротка лінія поля’ [Боберский 1906: 33], [Копана 1900: 3], *дружина* – ‘футбольна команда’ [Боберский 1906: 6, 16], [Копана 1900: 5], *жердка* – ‘стілка воріт’ [Боберский 1906: 14], [Копана 1900:

12], *залога* – ‘гравці лінії захисту’ [Боберский 1906: 18], [Копана 1900: 6], *крило* – ‘край поля, фланг’ [Боберский 1906: 14], [Копана 1900: 8], *судия* – ‘суддя матчу’ [Боберский 1906: 15, 33], [Копана 1900: 16], *сусід* – ‘одноклубник, гравець тієї ж команди’ [Боберский 1906: 18], [Копана 1900: 8], *хоруговка* – ‘1) прапорець судді; 2) прапорець на куті футбольного поля’ [Боберский 1906: 24], [Копана 1900: 11]. Це були перші спроби вибрати з термінного матеріалу на позначення спеціального поняття одну назву й запропонувати її в ролі терміна.

Найбільше футбольних найменувань у підручниках Івана Боберського і Володимира Лаврівського утворено шляхом словотворення. Тут представлено словотвірні моделі однослівних термінів, унаслідок яких постало чимало футбольних назв, уживаних в аналізованих виданнях.

Найменування осіб за видом діяльності, функційними обов’язками у футболі утворено переважно **суфіксацією** за такими моделями: **основа прикметника + суфікс –ик** (*бічник* (від *бічний*) – ‘бічний, фланговий півзахисник’ [Боберский 1906: 21], *чільник* (від *чільний*) – ‘центральный нападник’ [Боберский 1906: 17–18]), **основа іменника + суфікс –ник** (*заложник* (від *залога*) – ‘захисник’ [Боберский 1906: 21], *помічник* (від *поміч*) – ‘півзахисник’ [Боберский 1906: 18, 22]), **основа дієслова + суфікс –ач** (*грач* (від *грати*) – ‘гравець’ [Боберский 1906: 6], [Копана 1900: 9, 13], *нападач* (від *нападати*) – ‘нападник’ [Боберский 1906: 5, 17–18]), **основа дієслова + суфікс –ець** (*видець* (від *видіти*) – ‘глядач’ [Боберский 1906: 6]), **основа дієслова + суфікс –ун** (*копун* (від *копати*) – ‘футболіст’ [Боберский 1906: 6]). Кілька назв осіб, уживаних у підручнику Володимира Лаврівського, утворено **морфолого-синтаксичним способом** – субстантивацією прикметників із мотиваційних словосполучень (*криловіј* (від *криловіј нападач*) – ‘фланговий нападник’ [Копана 1900: 8], *передовіј* (від *передовіј грач*) – ‘нападник’ [Копана 1900: 9], *позадніј* (від *позадніј грач*) – ‘захисник’ [Копана 1900: 6], *упіmnениј* (від

упімненій *гравч*) – ‘попереджений гравець’ [Копана 1900: 10], *черговий* (від *черговий гравч*) – ‘нападник’ [Копана 1900: 6–7]).

Суфіксальним способом утворено віддієслівні іменники – назви опредметнених дій і процесів за словотвірною моделлю: **основа дієслова + суфікси –ен(є), –н(є), –т(є):** *впровадженє* (від *впровадити*) – ‘вкидання м’яча’ [Боберский 1906: 24], *дробленє* (від *дробити*) – ‘дриблінгування’ [Боберский 1906: 15], *копанє* (від *копати*) – ‘копання м’яча’ [Боберский 1906: 15], *копненє* (від *копнути*) – ‘удар у м’яч, копнення м’яча (одноразова дія)’ [Копана 1900: 12, 14, 16], *нарушенє* (від *нарушити*) – ‘порушення’ [Копана 1900: 15], *подаванє* (від *подавати*) – ‘подавання м’яча’ [Боберский 1906: 15], *битє* (від *бити*) – ‘удар у м’яч’ [Боберский 1906: 15].

Назви результатів дії здебільшого утворено **безсуфіксним способом** від основ дієслів: *вмет* (від *вметати*) – ‘вкидання м’яча з-за меж футбольного поля’ [Боберский 1906: 21], *закоп* (від *закопати*) – ‘перший удар із центра поля на початку тайму чи після здобуття воріт’ [Боберский 1906: 5, 18, 23], *зупин* (від *зупинити*) – ‘затримування суперника, змушування його зупинитися’ [Копана 1900: 9], *коп* (від *копати*) – ‘удар ногою в м’яч’ [Боберский 1906: 25, 34], *напад* (від *нападати*) – ‘атака’ [Боберский 1906: 21], [Копана 1900: 6], *удар* (від *ударити*) – ‘вдаряння’ [Боберский 1906: 12, 14, 20]; *перерва* (від *перервати*) – ‘пауза між таймами матчу’ [Боберский 1906: 23, 24], *устава* (від *устанавливати*) – ‘позиція гравця на полі’ [Боберский 1906: 35]. Назви результатів дії постали й внаслідок **суфіксального способу творення** від основ різних частин мови з додаванням **суфікса –ак**. Вони називають різновиди карних ударів у футболі: *грядяк* – ‘удар від воріт’ [Боберский 1906: 24, 32], *займак* – ‘одинадцятиметровий карний удар’ [Боберский 1906: 33, 34], *копняк* – ‘карний удар’ [Боберский 1906: 33, 34], *наріжняк* – ‘кутовий карний удар’ [Боберский 1906: 45]. Мотиваційна основа всіх цих найменувань, окрім родової назви – *копняк*, що вказує на спосіб завдання удару ногою в м’яч, називає

місце, з якого виконують карні удари, – *гряда* – воротарська площа, *займа* – карна площа, *ріг* – кут футбольного поля.

Не надто продуктивною у футбольній лексиці є давня словотвірна модель **основа дієслова + суфікс –ище**, за якою утворено назви місця, ділянок за їхнім призначенням – найменування ігрового майданчика у футболі – ‘футбольного поля’: *грище* [Боберский 1906: 7], *ігрище* [Копана 1900: 11].

В обидвох підручниках функціювала назва абстрактного поняття, утворена від **основи прикметника + суфікс –ість**: *карність* – ‘дисциплінованість, дотримання правил гри’ [Боберский 1906: 19], [Копана 1900: 9].

Поодинокі футбольні назви постали внаслідок **префіксально-суфіксального способу творення**: *побочина* – ‘бічна лінія футбольного поля’ [Боберский 1906: 7], *приворотє* – ‘карна площа’ [Боберский 1906: 7, 34].

Згадані словотвірні моделі є дуже давніми, вони засвідчують типологічні риси українського словотвору, особливістю якого є конструювання синтетичних найменувань. Тому футбольні назви, утворені за словотвірними моделями, що засвідчують тяглість процесів національного словотворення, мають шанси повернутися до вживання в сучасній українській мові футболу.

Ще одним шляхом поповнення терміносистем є **позичання назв із чужих мов**. У футбольній лексиці початку ХХ ст. серед чужомовних позик закономірно є англізми, адже з Англії походить сучасний футбол, проте в підручниках Івана Боберського та Володимира Лаврівського загалом домінує тенденція заступати позики питомими загальноновживаними словами, яким надано футбольного змісту, чи назвами, створеними за законами українського словотвору. Тому в системі спеціальних номінацій футболу початку століття **англізмів** небагато: *клуб* [Боберский 1906: 5], *футбаль* [Боберский 1906: 6], *football* [Боберский 1906: 5, 6], *bak* – ‘захисник’ [Копана 1900: 6], *forward* – ‘нападник’ [Копана 1900: 6–7], *halfbak* – ‘півзахисник’ [Копана 1900: 6]. Окрім наведених прикладів англійських позик, серед яких і варваризми, в підручниках

обидвох авторів функціює складений термін-варваризм *Association Football* – ‘футбол за правилами Англійського футбольного союзу’ [Боберський 1906: 5], [Копана 1900: 3]. З-поміж інших позик були лексичні одиниці з таких чужих мов: **грецької** – *стратегія* [Боберський 1906: 6], *тактика* [Боберський 1906: 6, 21], *harpastum* – ‘гарпаст, давня гра античних народів, що була прототипом футболу’ [Боберський 1906: 5], **французької** – *бальон* – ‘м’яч’ [Копана 1900: 5], *мундур* – ‘спортивна форма футболіста’ [Копана 1900: 6], *резервіст* – ‘півзахисник’ [Копана 1900: 6], **польської** – *брамка* – ‘ворота’ [Копана 1900: 3, 7, 12], *пивка* – ‘м’яч’ [Копана 1900: 8, 14], **німецької** – *бальок* – ‘поперечка футбольних воріт’ [Боберський 1906: 7], **латинської** – *комбінація* – ‘комбінаційні дії гравців’ [Боберський 1906: 11, 20]. Загалом кількість позик із чужих мов у футбольній лексиці, вживаній у підручниках Івана Боберського і Володимира Лаврівського, невелика, усього 4,5 % від загальної кількості футбольних назв у цих виданнях.

Отже, опрацювання футбольної лексики з перших українських книжкових видань про футбол показало, що в них домінували питомі найменування, утворені шляхом довантаження футбольним змістом загальноновживаних слів, і футбольні новотвори, створені за відомими в українській мові словотвірними моделями. Частка чужомовних позик була незначною. Фіксування й опис в окремих словничках-зшитках лексичних одиниць із підручників Володимира Лаврівського та Івана Боберського є першим кроком до укладання майбутнього словника української футбольної лексики першої половини XX ст.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Боберський – Боберський, І. (1906). *Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч*. Львів: Накладом Товариства «Сокіл».

ГРАК – Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально*

анотований корпус української мови (ГРАК). Київ, Львів, Єна.
<https://uacorporus.org/Kyiv/ua> (дата звернення: 10.10.2024).

Копана – Лаврівський, В. (уклад. і переклад.). (1900). *Копана: Association Football. Зошит перший*. Львів: З друкарні «Уділової».

Процик – Процик, І. (2023). *Лексика на позначення футбольних понять у праці Івана Боберського «Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч» (Львів, 1906): словник-довідник*. Львів: НТШ.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ЕтСл-1982–2012 – Мельничук О. С., Білодід, І. К., Коломієць, В. Т., Ткаченко, О. Б., Лукінова, Т. Б., Скляренко, В. Г., Болдирев, Р. В., Півторак, Г. П., Пономарів, О. Д., Родзевич, Н. С., Стоянов, І. А., Шамота, А. М., Критенко, А. П., Ткаченко, В. А. (уклад.). (1982–2012). *Етимологічний словник української мови: в 7 т. (т. 1–6)*. Київ: Наукова думка.

Brückner-1998 – Brückner, A. (1998). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

ЛІТЕРАТУРА

Верхола, О. (1926). *Копаний мяч*. Львів: Накладом Українського Спортивного Союзу.

Лаврівський, В. (уклад. і переклад.). (2019). *Копана (Association Football)*. Київ: Арт Економі.

Можаровский, Л. С. (сост.). (1909). *Футболъ. Руководство и правила: перевод с немецкого с добавлением правил игры, принятых С.-Петербур. футбол-лигой*. Одесса: Типография газеты «Одесские новости».

Процик, І. (2021). Іван Боберський – творець української футбольної термінології в Галичині. *Українська мова*, 1, 75–90.
doi.org/10.15407/ukrmova2021.01.075

Процик, І. (2024). Національні назви футбольних понять у першому українському підручнику з футболу «Копана (Association Football)» Володимира Лаврівського (Львів, 1900 р.). *Мова: класичне – модерне – постмодерне*, 10, 63–98. doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2024.10.63-98

І. Г. Саєвич

ЛЕКСЕМА *СВІТ* В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІНГВОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ: ЧИННИКИ СЕМІОЗИСУ

Діяльнісна функція мовного знака. Поняття семіозису, спрямоване на осягнення процесів буття знака, сформувалося в концепціях класиків американського логіко-філософського напрямку семіотики Ч. Пірса і Ч. Морріса та залишається засадничим у сучасних лінгвосеміотичних студіях. На «операційній, діяльнісній функції мовного знака, не лише його вживанні як факті комунікації, [...] а на вживанні як наслідку вербалізації поняття, як продукті мисленнєвої діяльності людини» наголошував і Ф. де Сосюр [Карпіловська 2023: 404].

Відповідно до теоретичних поглядів Ч. Пірса знакова ситуація має тричленний характер і містить знак (репрезентамен), інтерпретанту як діяльнісний чинник семіозису, локалізований у свідомості людини, й об'єкт. Онтологія знака, наголошував учений, можлива тільки за умови співдії всіх складників семіозису: «засіб представлення без об'єкта чи інтерпретанти вже не функціонує як знак» [Андрейчук 2021: 114]. Питання взаємозв'язку репрезентамена й інтерпретанти Ч. Пірс розглядав у площині відмінностей між різними знаковими утвореннями: іконами, індексами і символами.

Акцентування уваги на інтерпретанті як семіотичній домінанті притаманне й поглядам Ч. Морріса, автора класичного уявлення про акт семіозису, що поєднує чотири складники: 1) законосій (те, що постає як знак, 2) десигнат (клас об'єктів, позначених знаком), 3) інтерпретатор (той, хто сприймає знак), 4) інтерпретанта (узагальнене врахування знака інтерпретатором). Визначені Ч. Моррісом чинники семіозису корелюють з трьома основними його вимірами: семантичним, синтаксичним і прагматичним.

Семантика розглядає відношення знаків до об'єктів, синтактика – знаків один до одного, а прагматика – до їх інтерпретаторів [Саєвич 2017: 131–132].

У найзагальнішому розумінні семіотика «спрямована на вивчення зв'язку людини і світу» [Андрейчук 2021: 18], а поняття інтерпретанти / інтерпретатора є тією ознакою, що спрямовує розгляд теорії знаків в антропоцентричне річище. Н. Андрейчук звертає увагу на ключову функцію зазначеного чинника в контексті мовного семіозису – діяльності «**мовних знаків** щодо виробництва інтерпретант, яка є єдиним можливим способом їхнього функціонування й відображає сутність відносин між мовою та універсумом» [Андрейчук 2021: 119]. Мовний засіб представлення речей дослідниця розглядає як **базовий код мови**.

За умови врахування духовних, моральних та естетичних цінностей національної культури базовий мовний код розглядаємо як лінгвокультурний простір, тобто сукупність аксіологічно маркованих мовних знаків, що визначають світоглядні, когнітивні й комунікативні орієнтири етноспільноти. Із-поміж знакових одиниць, що забезпечують його цілісність, виокремлюють ті, які формують ядро мовної картини світу й постають ключовими засобами розуміння специфіки національного світосприйняття і світобачення. Такі одиниці зазвичай мають високу частоту використання, входять до складу значної кількості фразеологічних сполук, позначені тенденцією до семантизації завдяки розлогим синтагматичним зв'язкам та образно-асоціативному потенціалу й відповідно можуть розглядатися як знаки-репрезентанти лінгвокультурних концептів.

Лексикографічне опрацювання лексеми *світ*. Нашу увагу привернула семіотична активність лексеми *світ*, що в XXI ст. увійшла до складу високочастотних повнозначних одиниць української мови. Її функціонування

стало доволі вагомим мовним і соціальним явищем, а тому потребує детального висвітлення⁸⁰.

За результатами вільного асоціативного експерименту з носіями української мови *світ* належить до 30 ядерних одиниць ментального лексикону: *життя, людина, радість, друг, добре, дім, любов, щастя, спокій, гроші, чоловік, кохання, розум, гарний, надія, смерть, сила, робота, дитина, світ, великий, погано, краса, товариш, зло, жінка, світло, добрий, праця, дівчина* (САС-2004: 6–7). Ці лексеми були визначені як найчастотніші внаслідок кількісного опрацювання реакцій на 112 загальновживаних українських слів. До того ж дослідники врахували прямі (від стимулу до реакції) і зворотні (від реакції до стимулу) зв'язки між одиницями. Факт високої частотності є свідченням семантичної близькості між ядерними лексемами та іншими локалізованими в ментальному лексиконі знаками, а відтак може слугувати доказом їхньої потенційної активності в когнітивній і комунікативній практиці української етноспільноти. Зауважимо, що назва *світ* до переліку стимулів не увійшла, однак стала частотною реакцією на ті одиниці, що актуалізують притаманну їй просторову семантику: *великий, новий, зелений, красивий, старий, білий, маленький* (САС-2004: 721).

Вільний асоціативний експеримент вважають ефективним методом моделювання механізмів мовної діяльності, зокрема «принципів співвідношення семантики і синтаксису в мовленні і мові, закономірностей соціалізації індивідуальних семантичних змін та встановлення нових типових асоціативних зв'язків» (САС-2004: 4). Загальновизнаним є твердження про тимчасовий, динамічний характер цих зв'язків у свідомості окремого індивіда, що, однак, значною мірою можуть зазнавати впливу тенденцій асоціювання, сформованих на підставі а) закономірностей упорядкування знань про світ та б) парадигматичної, синтагматичної і тематичної організації знакових одиниць у конкретній національній мові. Актуальність горизонтально-вертикальних

⁸⁰ Частково питання функціонального потенціалу назви порушено в статті [Саєвич 2024].

відношень між ними як наслідок високої активності у мовно-мисленнєвій діяльності, установлена під час «зрізу» свідомості лінгвоспільноти в певний період, на нашу думку, є тим критерієм, що дозволяє розмежувати поняття «ядро мовної свідомості» та «лексичне ядро мови» як «сукупність переважно давніх за походженням та простих за будовою лексичних одиниць різних тематичних груп, які впродовж віків забезпечують різноаспектне спілкування мовців і є основою активних процесів номінації» [Сніжко 2024: 275].

Високу активність лексеми *світ* у мовній діяльності potwierджує й Генеральний регіонально анотований корпус української мови. Відповідно до 17-ї версії ГРАКу, *світ* посідає 132-у позицію в рейтингу частотності й зокрема належить до 30 найуживаніших іменників.

Етимологічний словник засвідчує, що *світ* є питомою одиницею українського лексикону: праслов'янське *svěť* етимологічно споріднене з литовським *švytėti* 'світитися, блищати, сяяти' та давньоіндійським *śvētāh* 'світлий, білий' (ЕСУМ V: 197) Семантичний зв'язок лексичної одиниці з етимомом простежуємо в словнику Б. Грінченка, де реєстрове слово *світ* співвіднесено з первинним та похідним значеннями: 1) свѣтъ, разсвѣтъ; 2) свѣтъ, мір, вселенная (СГр: 108–109). У СУМ в 11 томах ці лексеми подано як омоніми.

Сукупність уявлень української лінгвокультурної спільноти про світ деталізується в доменах, що формують осердя концептуальних сфер екзистенції: ІСНУВАННЯ, ЧАС, ПРОСТІР та ЕМОЦІЇ. Насамперед виразний антропоцентричний характер вбачаємо у фразеологічних одиницях із семантикою існування: *білий (Божий) світ* «1) життя у всіх його формах і виявах; 2) все навколишнє» (СФУМ-2008: 632); *світ [білий] закрився (замкнувся)* «1) хто-небудь помер, загинув; 2) хто-небудь втратив інтерес, став байдужим до життя» (СФУМ-2008: 633). Архетипна опозиція 'земля – підземний світ' визначила зв'язок антонімічних сполук *той світ* «потойбіччя,

загробне життя» (СФУМ-2008: 634) і *цей світ* «земне життя як протиставлення потойбічному, загробному» (СФУМ- 2008: 634).

Уявлення про світ у площині **внутрішніх переживань і настроїв людини** зафіксовано в стійких сполуках *[аж (наче, неначе і т. ін.)] світ [вгору] піднявся* «у кого-небудь поліпшився настрій, самопочуття і т. ін.» (СФУМ-2008: 632); *[і (аж, наче)] світ пошишав (роз'яснився, попросторішав)* «хто-небудь відчув радість, полегкість через приємні події, обставини і т. ін.» (СФУМ-2008: 632); *світ [в очах (перед очима)] тьмариться (темніє, меркне, мутиться) / потьмарився (потемнів, померк, помутився)* «1) хто-небудь перебуває в стані запаморочення, втрачає чіткість сприймання дійсності (від удару, болю і т. ін.); 2) хто-небудь дуже страждає, тужить, комусь надзвичайно важко» (СФУМ-2008: 633); *світ зів'яв* «хто-небудь втратив інтерес до життя, став байдужим до всього» (СФУМ-2008: 634); *світ немилий (не любий)* «хто-небудь зневірився, відчув байдужість, відразу до життя» (СФУМ-2008: 634).

Часовий параметр буття людини репрезентують фразеологізми, що а) експлікують етимологічний зв'язок із семантикою світла: *до світ сонця* «дуже рано, до ранку» (СФУМ-2008: 632); *ні (чи) світ ні (чи) зоря* «дуже рано» (СФУМ- 2008: 633) та б) визначають тривалість існування всесвіту: *як (відколи) світ світом* «споконвіку, здавна» (СФУМ-2008: 634); *як світ*, зі сл. *старий, давній, древній* «дуже, надзвичайно» (СФУМ-2008: 635). Набула конкретизації і семантика **простору**: а) необмежена протяжність земної поверхні в усіх вимірах і напрямках: *світ за очі* зі сл. *піти, побрести, побігти* і т. ін. «1) не вибираючи шляху, напрямку, без певної мети і т. ін.; 2) невідомо куди; у безвість» (СФУМ- 2008: 634); *не близький (далекий, такий) світ* «дуже далеко» (СФУМ- 2008: 633); б) оточення людини, суспільство: *у [далекій] світ; у [далекі (дальні)] світи* «1) дуже далеко; 2) в оточення чужих людей; у самотнє життя» (СФУМ- 2008: 634); в) внутрішній світ людини: *світ замалий* «комусь хочеться волі, простору» (СФУМ- 2008: 633).

Зауважимо, що функціональний потенціал зазначених фразеологічних одиниць розкривається передовсім у розмовному вжитку, фольклорних і художніх текстах.

Суттєве розширення семантичного обсягу назви *світ* унаслідок змін у когнітивній та комунікативній сферах діяльності соціуму простежуємо в ХХ столітті. СУМ-11 фіксує зміну рангового статусу ознак, що формують структуру лексеми, їхню кількісну та якісну реалізацію, а ядерними з-поміж них, на нашу думку, слід вважати семи 'межа', 'сфера' і 'сукупність', що актуалізовані в більшості лексико-семантичних варіантів. *Світ* – це :

- 1) сукупність усіх форм матерії як єдине ціле; *всесвіт*;
- 2) окрема частина всесвіту;
- 3) земна куля, земля з усім, що на ній є; // усе живе, усе навколишнє, що оточує людину; // оточення – суспільство, люди;
- 4) людське суспільство, об'єднане певними соціальними, культурно-історичними та етнографічними ознаками; // лад, устрій, спосіб життя;
- 5) певна галузь, сфера явищ природи; // сукупність яких-небудь явищ, предметів, що оточують людину; // певне коло явищ психічного життя (почуттів, переживань, уявлень і т. ін.);
- 6) певна галузь, сфера діяльності людей; // коло людей, об'єднаних спільністю професії, належністю до якого-небудь середовища і т. ін.;
- 7) обмежене коло людей, що складає вищий прошарок привілейованих класів буржуазно-дворянського суспільства (СУМ-11 IX: 84).

Подальша семантизація назви пов'язана з помітними зрушеннями культурних пріоритетів та науково-технічним прогресом української спільноти, а важливим етапом її лексикографічного опрацювання став ідеографічний словник нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (2013), у якому за точку відліку у формуванні реєстру лексичних інновацій обрано 1991 рік. Насамперед *світ* ідентифіковано як основу-категоризатор у номінаціях *медіасвіт*, *світопізнання*, *Світотворець*, *світолад*, *світоустрій* та ін. (АРСУН- 2013: 317– 318). Зафіксовано значну кількість синтагм з прикметником: *віртуальний світ*, *глобалізований світ*, *книжковий світ*,

людський світ, модний світ, паралельні світи, політичний світ, приватні світи, речовий світ, споживацький світ, український світ та ін. (АРСУН-2013: 318–319). Окрім того, розширення лексичної сполучуваності назви демонструють іменниково-іменникові конструкції *світ боксу*, *світ гламуру*, *світ знаменитостей*, *світ інтересів*, *світ комунікацій*, *світ технологій* та ін. (АРСУН-2013: 319). Словник окреслює й тенденцію до формування численних ергонімів з компонентом *світ*: «*Світ італійських кухонь*», «*Книжковий світ*» (магазин у Києві), «*Світ паперу*» (магазин у Львові), «*Світ Чаю*» (компанія), «*Світ мам*» (соціальна мережа для майбутніх матерів), «*Світ диванів*» (фотоальбом), «*Світ розваг*» (магазин комп'ютерних ігор), «*Світ ігор*» (інтернет-магазин), «*Світ радіо*» (вебпортал) та ін. (АРСУН-2013: 320–321). Загалом в АРСУН зафіксовано 72 сполуки з назвою *світ*, семантику якої узагальнено в дефініції: «1) місце, яке займає хтось або щось у реальній дійсності чи в свідомості людини; простір, поле; 2) середовище, коло, угруповання людей, пов'язаних спільною діяльністю, інтересами, смаками; 3) сукупність предметів, об'єктів дійсності» (АРСУН-2013: 317).

Назва *світ* у науковій сфері та рекламному дискурсі. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. позначився зрушеннями когнітивних орієнтирів в осмисленні уявлень про світ, увиразнених функціонуванням лексеми в різних регістрах мовлення. Для наукової сфери помітним стало домінування концептуальної метафори СВІТ – це КАРТИНА, на формування якої вплинуло сприйняття світу як об'єкта пізнавальної діяльності людини. Сутнісну властивість значної кількості філософських термінів з компонентом *світ*, що набули загальнонаукового й суспільно-політичного вжитку, визначила орієнтація на пізнання, ідеали й цінності індивіда та соціуму. Зокрема співвідношення концептів ЛЮДИНА і СВІТ об'єктивує один з найпоширеніших термінів суспільних і гуманітарних наук *світогляд* «самовизначення людини щодо її місця у світі та взаємовідносин з ним»; «система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс і мету життя, які визначають

діяльність індивіда або соціальної групи та органічно включаються у людські вчинки й норми поведінки» (ФЕС-2002: 569). Термін *світогляд* розглядають як родовий щодо видових варіантів *світобачення*, *світовідчуття*, *світорозуміння* й *світоспоглядання* (Там само), додамо також поширені в обігу терміни *світосприймання* і *світосприйняття*. І хоча концептуальна опозиція ЛЮДИНА – СВІТ набула особливої актуальності в сучасній гносеології, зауважимо, що українська традиція антропоцентричного осмислення світу має давнє коріння. Яскравим її виявом є філософія Григорія Сковороди та інших українських мислителів (пор.: *Світ ловив мене та не піймав*).

Процес світопізнання вважають однією з головних властивостей засадничого поняття суспільних і гуманітарних наук «картина світу», що, відповідно до об'єкта, суб'єкта, способу й ракурсу пізнавальної активності індивіда і соціуму, набуває різновидів та об'єктивується у відповідних терміносполуках: (*мовна / концептуальна, наївна / наукова, індивідуальна / національно-культурна, міфологічна, релігійна, філософська, художня* тощо) *картина світу*. Одним із ключових у лінгвокультурологічних студіях є термін *мовна картина світу*, який розуміємо як сукупність виражених у мовних знаках результатів пізнання об'єктів дійсності відповідно до історично зумовлених світоглядних орієнтирів та національно-специфічних способів концептуалізації. Попри тривалий час функціонування, зазначені термінологічні словосполуки не втратили образно-метафоричного характеру. Однак зауважимо доречність асоціативних зв'язків з мотивувальною основою стрижневого компонента *картина*, адже поняття «картина світу» співвідносять не з копіюванням, а з пізнанням та образним переосмисленням світу на підставі сформованих у свідомості знань, уявлень і почувань. Прикметно, що, на відміну від картини як завершеного художнього твору, у мовній картині світу вбачають не застиглу субстанцію, а живий процес постійного оновлення складу, взаємозв'язків і взаємодії мовних знаків, що корелюють з когнітивною і комунікативною діяльністю окремих індивідів та національної лінгвокультурної спільноти.

Зв'язок понять «світ» і «пізнання» potwierджує «Український асоціативний словник» С. Мартінек: *світ* постає найчастотнішою реакцією на слова-стимули *пізнавати* (22 %) та *пізнання* (7 %) (УАС-2007: 226–227). Процес пізнання, тобто осягнення розумом та інтуїцією світу, власного єства, сакральних сутностей, сенсу життя, істини у свідомості носіїв української мови є виявом прагнення знайти своє місце у житті й наповнити його змістом, а тому на шкалі соціальних цінностей поняття «пізнання» набуває високого статусу, зумовленого уявленням про сучасний соціум як суспільство знань, знаннєзорієнтований соціум.

Специфічною є реалізація лексеми *світ* в рекламному дискурсі, важливою сутнісною ознакою якого визначають прагмалінгвістичне спрямування. Для цього типу інституціонального дискурсу притаманними є постійні пошуки ефективних мовних засобів, здатних впливати на формування у споживачів товарів і послуг відповідних стереотипів поведінки. Помітним прагматичним потенціалом наділені ергоніми (власні назви магазинів, установ, закладів і компаній), що містять у своїй структурі компонент *світ*. На дієвість ергонімів, безумовно, вплинула семантика назви та безпосередньо актуалізація ознак 'межа / безмежність', 'сфера', 'сукупність', 'позитивна оцінка', що об'єктивують взаємозв'язок концептуальних сфер СВІТ, ЛЮДИНА, РІЧ, МЕНТАЛЬНА СФЕРА.

Більшість власних назв (переважно магазинів) співвіднесена з предметно-поняттєвим простором артефактів: «Світ товарів», «Дитячий світ», «Світ іграшок», «Світ танцю», «Світ моди», «Світ краси», «Світ шкіри та хутра», «Світ годинників», «Світ моделей», «Світ світла»/«SVITSVITLA», «Світ чаю», «Світ їжі»/«Світ Food», «Світ сирів», «SvitMedu»/«Світ меду», «Світ солодоців», «Світ меблів», «Світ матраців», «Світ дверей», «Світ квітів», «Sweet світ» (салон краси), «Світ кави» (кав'ярня) та ін.

Меншою мірою репрезентовано ергоніми, що апелюють до ментально-когнітивної та емоційної сфер людини: «Світ емоцій» (назва тренінгу для

дітей), «Світ кохання» (служба сім'ї), «Світ дитини» (дитячий садок), «Світ чудес» (театр пісні; інтернет-магазин), «Світ мрій» (благодійний фонд), «Світ туристичних бажань» (ТОВ), «У світі мистецтва» (художній салон-магазин), «Світ творчості “Логос”» (ТОВ), «Світ зору» (офтальмологічна клініка) та ін.

Семіозис *світ* в аспекті інтерпретант. Національно-культурну властивість діяльнісної суті назви можемо пояснити з урахуванням підходів, напрацьованих семантикою, семіотикою і когнітивістикою. Слушним вважаємо застосування для аналізу трихотомії інтерпретант, запропонованих Н. Андрейчук на підставі узагальнення класифікацій Ч. Пірса: 1) первинна інтерпретанта, «яка провадить до зв'язку з об'єктом»; 2) поняттєва інтерпретанта як «інтерпретанта знака для об'єкта»; 3) культурна інтерпретанта – «інтерпретанта знака для думки (для ментального об'єкта)» [Андрейчук 2021: 122].

Насамперед розглянемо семіотичну природу одиниці й характер взаємозв'язку акустичного образу з означуванням. Відповідно до класифікації Ч. Пірса *світ* розглядаємо як іконічний знак, зумовлений подібністю знаконосія й об'єкта означування. Цю подібність вбачаємо у звукосимволізмі, який вважають особливою реалізацією знаків-ікон і дефініюють як мотивований зв'язок між акустико-фізіологічними властивостями знаконосія і покладеними в основу номінації властивостями денотатів [Присянникова 2012: 560]. На звукосимволічний іконізм назви суттєво вплинули образно-асоціативні характеристики голосного [i], що пом'якшує попередні приголосні, а відтак надає знакові евфонічної виразності. Зауважимо, що на експериментально доведеному символічному потенціалі [i] як найменшому, найприємнішому, найповільнішому, найтеплішому, найслабшому, найм'якшому і найсвітлішому з-поміж українських голосних наголошував зокрема В. Левицький [Власова 2019: 315–316]. Фонетичний склад назви зближує її з етимомом *світло* (пор. поширену в Україні назву магазинів освітлювальних приладів «Світ світла») та з англійською лексемою *sweet* у значенні «солодкий, милий,

ніжний», що в окремих випадках використовують як прийом експресивізації знака (наприклад, салон краси «*Sweet swim*», медіакомпанія «*Sweet.TV*»).

З огляду на звукосимволічну природу, милозвучність, естетичну привабливість, семантичну глибину та позитивні конотації назви особливу увагу до її використання в номінативних процесах вважаємо достатньо мотивованою. Прикметно, що за результатами пошуку конструкцій 'світ + іменник' ГРАК подає більше ніж 300 оригінальних лем загальною кількістю понад мільйон контекстів. До найчастотніших іменників, що конкретизують семантику лексеми, належать *людина, ціна, лідер, виробник, ринок, коронавірус, війна, Україна, мода, країна, дитина, природа, око*.

Однією з найпоширеніших, за даними корпусу, є словосполуча *світ моди*, поява якої є досить закономірною, зважаючи на загальну тенденцію до реалізації номеном *світ* семантики всеохопності вимірів певного явища дійсності. У словниковій дефініції *мода* зафіксовано семантичні властивості, що відбивають специфіку референції назви, зокрема її співвіднесеність з ознаками престижності, популярності, смаку, недовготривалості, безмежності втілення у більшості сфер життя і культури. Пор.: «мода – 1) недовготривале панування в суспільстві певних смаків у будь-якій сфері життя або культури; зразки предметів одягу, взуття, що відповідають таким смакам; 2) *перен.* загальне визнання, популярність у певний час; 3) *перен., розм., перев. зневажл.* манера поведінки; звичка (у 1 знач.)» (СУМ- 20).

У складі синтагми лексеми *світ* і *мода* актуалізують інтегральні для обох одиниць семи: 'сфера', 'межа', 'сукупність', що стосуються і просторових меж, і сфери буття, і різних складників культури, із-поміж яких, однак, виокремлюють артефакти, пов'язані із зовнішністю людини. Потенційною для словосполуча є й оцінна сема, оскільки у системі ціннісних уявлень суспільства *мода / світ моди* корелює із всеосяжними поняттями «життя» і «культура». Референція *світ моди* у масмедіа найчастіше поширюється на предметно-поняттєві сфери, пов'язані з лідерством (1), впливом на суспільні смаки (2),

новаторством (3), артефактами (одяг, взуття, аксесуари тощо) (4), зовнішністю людини (5)⁸¹.

Пор.: (1) *«Відразу кілька гігантів світу моди заявили про своє бажання підкорити косметичну індустрію»* (NV, 01.11.2021). (2) *«Видання Business of Fashion оприлюднило свій щорічний рейтинг 500 найвпливовіших людей в світі моди – BoF 500. Перший аналогічний рейтинг був опублікований в 2013 році та об'єднав підприємців, дизайнерів, профільних журналістів й інфлюенсерів, які мають найбільший вплив на світ моди»* (NV, 01.02.2019). (3) *«Габріель Шанель відома не лише як засновниця модного дому Chanel, але й як новатор в світі моди»* (NV, 19.08.2019). (4) *«Речі насичених кольорів – must-have літа, який завоював світ моди ще на початку 2019 року і з тих пір стає все більш популярним»* (NV, 12.06.2019). (5) *«Щоправда, стандарти краси у світі моди інколи кардинально відрізняються від загальноприйнятих уявлень про вродливу зовнішність, та й, зрештою, смаки в кожного свої»* («Україна молода», 10.04.2012). На відміну від загальних номінацій назва магазину «Світ моди» звужує референцію і позначає приміщення торгівлі предметами одягу та аксесуарами.

Подібне звуження предметно-поняттєвої сфери власних номінацій є закономірним явищем. Так, референція сполуки *світ краси* має зв'язок зі сферою мистецтва і жіночою зовнішністю. Пор.: *«З дитинства пам'ятаю, як лився з блаженного радіоприймача його [Дмитра Гнатюка – І. С.] неповторний потужний голос: «Пісня про рушник», «Два кольори», «Черемшина», арія Фігаро... Він мовби відкривав інакший світ – світ краси, мистецтва...»* («Україна молода», 27.03.2015); *«Зараз в розпалі культурний сезон, коли багато виставок, концертів, вистав. Відволікайте себе, кидаючи з безодні відчаю у світ краси»* (NV, 28.10.2017); *«Отже, вже 4 вересня в Монако пройде конференція, присвячена цій загрозливій для планети екопроблемі, де представниці з 10 країн, які приїхали боротися за головну корону у світі краси,*

⁸¹ Приклади функціонування назви *світ* у масмедіа є результатом пошуків у ГРАК.

представляють свої соціальні програми з порятунку планети від забруднення пластиковими відходами» («Табло ID», 06.08.2019); «Здавалося б, доходи переважної більшості не дозволяли купувати ці марки. Але люди приходили в магазин і віддавали половину зарплати за флакон Givenchy. [...] Всім хотілося доторкнутися до **чарівного світу краси**, який багато років був для нас недоступний» (NV, 19.11.2020). Назва магазину «Світ краси», для якої семантика загальної номінації *світ (жіночої) краси* стала мотиваційною основою, звужує сферу референції відповідно до призначення закладу, пов'язаного з торгівлею парфумерією і косметикою. А, наприклад, найменування «вужчого» світу – відомого в Києві косметологічного центру «Інститут краси» – поєднує постійне прагнення до «ідеального» стану здорової й доглянутої шкіри як маркера краси та призначення закладу, функцією якого є лікування вад шкіри.

Словосполука *світ звуків* насамперед позначає сукупність акустичних явищ, доступних завдяки одному з основних модусів перцепції людини. Окрім того, номінація може відсилати до сукупності наукових даних як результату пізнання цього явища. Див., наприклад, інформацію із сайту Музею науки в Києві: «Експозиція «Акустика» – це простір, де ти дізнаєшся більше про звук – його фізичну природу, властивості, а також про можливості, які відкриває знання про **світ звуків**. Тут можна побачити свій голос, а також частоту звуку, почути його через акустичні дзеркала» (Сайт Музею науки, дата звернення: 28.11.2023). Частотним є застосування синтагми в текстах, що привертають увагу до особливостей світосприйняття людей з вадами слуху, де словосполуку *світ звуків* використовують як антитезу до *світу тиші*: «Дивіться інтерв'ю з тими, хто поєднує **світ звуків** і **світ тиші**: MEGOGO представив проєкт до дня перекладача жестової мови» («Дежавю медіа», 23.05.2023). Власну назву «Світ звуків» використовують на позначення логопедичних програм, дидактичних ігор, спрямованих на аудіальний розвиток

дитини, науково-популярних текстів, присвячених музичному мистецтву і музикантам.

Національно-культурну специфіку семіозису *світ* визначаємо в межах аксіологічних координат – передовсім, зіставляючи з особливостями функціонування парадигми просторових номінацій (*простір, поле, вимір, середовище, коло*). Під час означування реалій, явищ і процесів домінантна роль належить гіперонімічній назві *простір*, що яскраво ілюструють номінації із семантикою межі / сфери простору у фізичній дійсності, діяльності і сфері комунікації: *інформаційний простір, культурний простір, інтернет-простір, віртуальний простір, медіапростір* тощо [Карпіловська 2017: 99]. Функціональний потенціал назви *світ* увиразнюється на тлі смислового наповнення ментальних конструктів та їх взаємозв'язків у складі концептосфери. Так, ПРОСТІР як домен, у який профілюється більшість концептів, усвідомлюють як універсальне утворення, тоді як СВІТ визначаємо як українську лінгвокультурну домінанту, для якої ієрархічний зв'язок з доменом ПРОСТІР не вичерпує багатоманітності відношень з іншими концептуальними структурами. Головні вербалізатори концептів – лексеми *простір* і *світ* – мають відмінний семантико-прагматичний та функціонально-стилістичний потенціал. Порівняно із семантично й стилістично нейтральною назвою *простір* лексема *світ* наділена значною кількістю позитивно забарвлених конотацій.

Світ усвідомлюють як всеохопність і простору, і розміщених у ньому об'єктів та властивостей, тому функційно-прагматична дієвість номінацій значною мірою зумовлена актуалізацією семи 'повнота обсягу', експлікованої в дефініції назвою *усе*, що входить і до складу синонімічного композита *всесвіт*. Пор.: (*світ*) – «сукупність усіх форм матерії як єдине ціле; *всесвіт*» (СУМ-11 IX: 84). Зауважимо, що тісний семантичний зв'язок між лексичними одиницями доводять асоціативні експерименти. *Світ* і *всесвіт* належать до ядра асоціативного поля слова-стимула *усе* (УАС-2021: 504). За пошуком

атрибутивних словосполук з іменником *світ* як найчастотніші ГРАК визначає леми *все / весь, усе / увесь*,. Відомо, що багатоманітність об'єктів визначає сутність понять «багатство» і «достаток», які у суспільній свідомості кваліфікують як аксіологічно марковані величини, а відтак перебування у світі як особливому просторі, що охоплює «усі форми матерії», викликає у людини позитивні емоції. Аксіологічну маркованість назви potwierджує і «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» Н. Бутенко: чотирма найчастотнішими асоціатами до *світ* є означення **великий** (19 %), **прекрасний** (17,8 %), **гарний** (9,9 %) і **цікавий** (8, 3%) (САОІ-1989: 259).

Лінгвопрагматичний потенціал знака зазвичай залежить від мети та інтенцій мовців, а тому закономірно, що на актуалізацію позитивної оцінки впливає сполучуваність назви *світ* з емотивно-експресивними номінаціями (*дивовижний, чарівний, ідеальний, загадковий, таємничий* та ін.) та відповідно актуалізація семантики особливого, незвичного, небуденного простору: «*Ви дізнаєтеся, як ваш спосіб життя впливає на мозок та які позитивні зміни ви можете привнести у своє життя, використовуючи здобутки **дивовижного світу нейронауки***» («Українська правда», 30.01.2021); «*Алемані відзначила, що художниця в цій книзі «описує **чарівний світ**, життя в якому постійно переосмислюється через призму уяви, де кожен може змінитися, перетворитися, стати кимось та чимось іншим*» (Lb.ua, 11.06.2021); «*Музиканти проведуть Вас через **чарівний світ музики**, починаючи з легких творів Штрауса, Моцарта та Вівальді, до композицій, які стали сучасною класикою... Дозвольте собі на кілька годин **поринути в інший світ**, в якому поєдналися легендарні мелодії...*» (Zaxid.net, 03.06.2021); З інтерв'ю з художником І. Марчуком: «*Останній мій цикл «Погляд в безмежність». Звідки це, питають у мене. Як звідки? Я піднявся догори, пробив головою небо, подивився, який **дивовижний і прекрасний світ**. Порізав його на шматки і намалював цей світ*» (NV, 16.10.2019); «*В ідеальному світі технології*

постійно допомагають нам ставати більш екологічними, економними у своєму споживанні та розвиватися як єдиній людській спільноті» (NV, 01.12.2021).

Отже, особливість семіозису *світ* в українському лінгвокультурному просторі визначають а) звукосимволічна, іконічна природа знака, що забезпечує його милозвучність та естетичну привабливість; б) інтерпретація уявлень про світ у багатовекторних зв'язках з ментальними конструктами ЛЮДИНА, ІСНУВАННЯ, ПРОСТІР, ЧАС, ЕМОЦІЇ, РІЧ; в) аксіологічний потенціал когнітивних ознак «всеосяжність», «матерія» і «пізнання», що імплікують зв'язок з позитивними емоціями та визначають лінгвопрагматичне спрямування знака, а відтак дозволяють інтерпретувати СВІТ як українську лінгвокультурну домінанту.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

ГРАК – Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. Київ, Львів, Єна. <http://uacorporus.org> (дата звернення: 28.11.2023).

Дежавю медіа – Дежавю медіа. <https://www.deja-vu.space/divitsya-interv%CA%BCyu-z-timi-khto-poiednuie-s/> (дата звернення: 28.11.2023).

Сайт Музею науки – Сайт Музею науки. <https://sciencemuseum.com.ua/ua/about-us/pid/2> (дата звернення: 28.11.2023).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

АРСУН-2013 – Карпіловська, Є. А. (відп. ред.), Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирєва, Т. К., Романюк, Ю. В. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ».

ЕСУМ – Болдирєв, Р. В., Коломієць, В. Т., Лукінова Т. Б., Мельничук, О. С., Складенко В. Г., Стоянов, І. А., Шамота, А. М. (уклад.).

(2006). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (т. V: Р–Т). Київ: Наукова думка.

САОІ-1989 – Бутенко, Н. П. (1989). *Словник асоціативних означень іменників в українській мові*. Львів: Вища школа.

САС-2004 – Уфимцева, Н. В., Черкасова, Г. А., Караулов, Ю. Н., Тарасов, Е. Ф. (2004). *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Москва: Ин-т языкознания РАН.

СГр-1909 – Грінченко, Б. (1909). *Словарь української мови*. (т. IV).

СУМ-11 – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* (т. IX). Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – *Словник української мови у 20 т.* (2015–2025) Український мовно-інформаційний фонд НАН України. <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0> (дата звернення: 12.05.2024).

СФУМ-2008 – Білоноженко, В. М., Гнатюк І. С., Дятчук, В. В., Неровня, Н. М., Федоренко, Т. О. (уклад.). (2008). *Словник фразеологізмів української мови*. Київ: Наукова думка.

УАС-2007 – Мартінек, С. В. (2007). *Український асоціативний словник: У 2 т.* (т. I.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка.

УАС-2021 – Мартінек, С., Мітьков, В. (2021). *Український асоціативний словник*. (т. III). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка; ПАІС.

ФЕС-2002 – Шинкарук, В. І. (голова редк.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис.

ЛІТЕРАТУРА

Андрейчук, Н. (2021). *Виміри семіозису: монографія*. Львів: ПАІС.

Власова, Т. В. (2019). Звукосимволізм: сучасні лінгвістичні дослідження. *Наукові записки кафедри слов'янських і германських мов*. Житомирський державний університет ім. І. Франка; НОВОград, 292–334.

Карпіловська, Є. А. (2023). Українське мовомислення початку ХХІ ст. та його моделювання в активному тлумачному словнику. *Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія* (с. 404–421). Київ: Інститут української мови НАН України. <https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view>

Карпіловська, Є. А. (відп. ред.), Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф., Критська, В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Просяннікова, Я. (2012). Звуконаслідування та звукосимволізм як засоби реалізації іконічності. *Наукові записки КДПУ. Сер.: Філологічні науки (мовознавство)*. Вип. 105(1). Кіровоград: КДПУ, 558–563.

Сасевич, І. (2024). Світ «світів» у вимірах семіозису: На прикладі лінгвокультурного простору Києва. *Синопсис: текст, контекст, медіа*, 30(2), 104–111.

Сасевич, І. (2017). Узуальне / незуальне в лінгвосеміозисі існування (на матеріалі слов'янських мов). *Studia Philologica (Філологічні студії): зб. наук. праць*. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, Вип. 9, 130–139.

Сніжко, Н. (2024). Лексичне ядро мови. *Лексикографічний бюлетень. Зб. наук. праць* / Відпов. ред. Є. А. Карпіловська і О. М. Тищенко. Вип. 33. Київ: Інститут української мови НАН України, 275–276. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2025/03/Lb_33.pdf

Р. Л. Сердега

МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ ЛЕКСИКОГРАФІЙНОЇ ФІКСАЦІЇ АНТРОПОНІМІВ ФОЛЬКЛОРУ

Проблема лексикографічного відбиття власних назв, уживаних у мові фольклору, надзвичайно складне, але разом із тим доволі цікаве й актуальне завдання. Оними становлять значний пласт у творах усної народної словесності. У Словнику мови фольклору їм має бути приділено належної уваги. Крім того, фольклороніми цілком можуть стати й об'єктом окремого спеціального лексикографування.

На доцільності й необхідності в українському мовознавстві лексикографічної праці, присвяченої фольклоронімам, наголошувала Н. С. Колесник. На її думку, питання формування теоретичних засад для укладання словника фольклоронімів давно вже стоїть на часі, крім того, необхідно закладати основи практичної реалізації такого лексикографічного проекту, «узагальнивши різні спроби лексикографування онімів у слов'янській лінгвістиці...» [Колесник 2014: 8]. Згадувана дослідниця відзначає, що укладання «національного Словника фольклоронімів забезпечить дослідника матеріалом для ґрунтовних і вичерпних студій національного фольклоронімного простору, сформує оптимальні для фольклорної ономастики умови дослідження матеріалу та способів його обробки» [Там само: 7]. Від себе зазначимо, що можуть бути вибіркові лексикографічні праці ще вужчого плану, які можуть вибудовуватись або за типом онімів (наприклад, словник фольклорних топонімів чи антропонімів), або за жанровим критерієм (словник власних назв казки, балади та будь-яких інших жанрів тощо). Крім того, очевидно, можуть укладатися й невеликі словники, що можуть поєднувати обидва критерії (Словник географічних найменувань дум і т. п.). Отже, загалом, як слушно зауважує Н. С. Колесник, «питання створення Словника

фольклорних власних назв та засад їх лексикографування для потреб науки про власні назви все ще залишаються актуальними» [Колесник 2023: 176].

Мета нашої статті полягає в поданні загальних методологічних зауваг стосовно лексикографічного опису антропонімів, уживаних у мові фольклору та наведенні зразків їхньої можливої фіксації в спеціальних словниках фольклоронімів чи зведеному Словнику мови усної народної словесності. Її реалізація передбачає окреслення основних типів антропонімів, наявних у мові фольклору, та пропонування робочих моделей параметризації відповідних найменувань.

У нашій розвідці ми використовуємо насамперед метод лексикографування, який дозволяє більш-менш повно описати певну мову чи одну з її підсистем. Однією з найважливіших складових загальнонаціональної мовної системи є мова фольклору, зокрема такий її фрагмент, як пропріальна лексика. Лексикографічний метод передбачає насамперед відбір словесних засобів для їхньої фіксації в реєстрі словника (у нашому випадку це власні назви). Важливою частиною подальшого аналізу відібраного мовного матеріалу є також інтерпретація зафіксованих елементів. Вона потребуватиме залучення методу моделювання, який буде необхідним для розроблення словникових статей, придатних для опису різних антропонімів.

У творах усної народної словесності міститься велика кількість власних назв. Уже навіть попередньо проаналізовані відповідні мовні факти (переважно приказок і казок) наводять нас на думку, що Н. С. Колесник має рацію, висловлюючи думку про нагальну необхідність створення Словника фольклоронімів, який би міг системно представити онімний матеріал й ґрунтуватися б, зважаючи на його специфіку, «на особливих принципах опису з метою адекватного відображення онімної парадигми українського фольклору» [Колесник 2014: 7]. Онімний матеріал, наявний у творах усної народної словесності, справді, є досить специфічним. Проблема розроблення методологічних засад його опису відзначається актуальністю, має пошукове й

прикладне спрямування. Особисто ми онімний матеріал розглядаємо в річищі доцільності його представлення у зведеній лексикографійній розробці, присвяченій описові мови усної народної словесності. Власні назви, уживані у фольклорі, мають помітні особливості й потребують застосування дещо відмінних засад опису, ніж загальні, особливо це стосується пояснювальної частини словникової статті, зокрема такої її зони, як тлумачення, тобто того сегмента, що описує семантику.

Н. С. Колесник в одній із розвідок пропонує структуру словникової статті, придатної, на її думку, для опису фольклоронімів, і наводить зразки лексикографування власних назв, засвідчених у бурлацьких і наймитських піснях [Там само]. Ця дослідниця застосовує диференційний підхід до тлумачення онімів, уживаних у текстах фольклору, апелюючи до того, що більшість слів, зокрема й оніми, «мають те саме значення, що й в літературній мові, і добре відомі читачеві, отож, не потребуватимуть пояснення» [Там само: 9]. Однак далі дослідниця бодай частково, але все-таки визнає необхідність цього сегмента, зазначаючи, що «пояснення потребуватимуть насамперед маловідомі назви, наприклад, міфоніми, мікротопоніми, зооніми, казкові найменування, для розуміння яких потрібне знання не лише про їх належність до певного онімного класу, а й мовні та екстралінгвальні асоціації, пов'язані з їхніми референтами» [Там само: 9]. Цю думку дослідниця обстоює й у подальших своїх працях, наголошуючи на необов'язковості дефініції як неодмінного елемента словникової статті, необхідного для опису власних назв, і мотивує свою позицію тим, що традиційні оніми загальнозрозумілі, мають стандартний для представників певної етнокультури набір ознак та асоціацій, тому й не потребуватимуть тлумачення [Колесник 2023: 178]. Однак також не відкидає повністю цей сегмент словникової статті, зауважуючи, що ті оніми, уживання яких обмежене територіально й жанрово, все ж таки потребуватимуть тлумачення [Там само]. Більшість слів будь-якої мови належить до загальновживаної лексики, яка, зрозуміло, є загальновідомою для носіїв певної

мови, але це не означає, що подібні слова не потребують тлумачення. Семантика таких слів зазвичай також розкривається в словниках, зокрема тлумачних. Не слід забувати, що до словників можуть звертатись і представники інших етнічних спільнот, які можуть бути не надто обізнаними зі значеннями тих або тих загальновідомих для носія певної мови слів. Причина небажання описувати семантику власних назв, очевидно, зумовлюється тією обставиною, на яку певною мірою звернула увагу й Н. С. Колесник, наголошуючи, що науковці тривалий час відмовлялися залучати оніми та тлумачити їх через «відсутність спеціальних досліджень семантичної структури різних типів онімів у різних фольклорних жанрах» [Там само: 175].

Зазначимо, що оніми, уживані в мові фольклору, мають виразну специфіку, якою вони, суттєво відрізняються від загальних найменувань. Фактично кожен тип онімів потребуватиме спеціальної структурної моделі для опису. Простіше було б відмовитися від матеріалу, який потребує відмінного підходу, оскільки типізоване, те, що вкладається в певну систему, описати легше, проте до фактів дійсності ми маємо підходити максимально об'єктивно й не обминати увагою той матеріал, що лишається поза певною системою, хоча й він потребуватиме спеціального підходу, відмінної методики опису. Оніми – це надзвичайно багатий матеріал, який акумулює в собі знаки культурної національної пам'яті, і він має бути представлений у «Словнику мови усної народної словесності». Однак цілком можуть створюватися й окремі спеціальні словники, присвячені детальному описові фольклоронімів. У будь-якому разі, власні назви фольклору заслуговують на ретельне лексикографічне опрацювання.

Дискусійним моментом тут можуть бути хіба що речі, пов'язані зі структурною репрезентацією фольклоронімів у «Словнику мови усної народної словесності». Описувати оніми так само, як загальні назви, неможливо через наявність виразних особливостей. Звичайно, словникові статті з власними назвами можна розташувати в алфавітному порядку разом з усіма словами

реєстру, проте, з огляду на їх специфічність і для зручності користування, онімний фактаж можна подати у вигляді окремого додатка. Подібні структурні рішення цілком практикуються в сучасній українській лексикографії. Так, наприклад, у словниковій праці Л. О. Полякової «Український орфографічний словник з граматичними таблицями + короткий правописний коментар» наприкінці книги подано окремий додаток «Імена по батькові», який укладачка розбиває на дві частини – «Чоловічі імена» і «Жіночі імена» (Полякова 2005: 435–450). Розподіл особових імен за гендерним принципом є досить типовим і усталеним в українській лексикографії. Подібний підхід також використано в одному з найвідоміших словників-довідників Л. Г. Скрипник та Н. П. Дзятківської «Власні імена людей» (Скрипник, Дзятківська 2005). Антропонімний матеріал подібним чином пропонує розподіляти і Н. С. Колесник [Колесник 2014: 11–12].

Словникова стаття, що описуватиме антропонім (власне ім'я людини), на нашу думку, повинна мати таку структуру: 1) реєстрове слово (ім'я); 2) закінчення родового та кличного відмінків (подаватимемо через крапку з комою; спочатку родовий, потім кличний відмінок; між називним і кличним відмінком у тих випадках, коли наявне чергування, подаватимемо форми давального та місцевого відмінків); 3) пояснення первинного значення з наведенням слова чи словосполучення, від якого воно утворене; 4) варіанти імені (здебільшого зменшено-пестливих (*Петрик, Петруня*), рідше збільшено-згрубілих (наприклад, *Йванище*); 5) ілюстрації; 6) паспорт цитати.

Зауважимо, що подання в словниковій статті всіх можливих особливостей пов'язаних з відмінюванням аналізованих власних назв, переобтяжуватиме її, порушуватиме принцип економності, але для тих, хто вивчає українську мову, в кінці словника у вигляді додатків можна розмістити правописні коментарі, граматичні таблиці, схеми, які б пояснювали певні нюанси відмінювання тих чи тих антропонімів.

ЯВТУ́Х, -а; Явту́ше *гр.* *Εὐτυχής, Εὐτύχιος* – щасливий. «*Да куди їдеш, Явтуше, / Да куди їдеш, мій друже?*» (Перлини української народної пісні, 1991, 328).

Явту́шик, -а; -у. *В діда Явтушика – по-вуличному Неофіт – жив киргиз чи казах, то так і звали його: Курбан-Неофіт* (Народні оповідання, 1986, 290).

ТЕТЯ́НА, -и; -о *лат.* *Tatius* – ім'я сабінського царя; можливо, від *гр.* *τάττω* – призначаю, встановлюю. *Ой за гаєм, ой за гаєм, за Дунаєм, / Там Тетяна жито жала* (Пісні родинного життя, 1988, 259).

Та́ня, -і; -ю. *Наша Таня уночі / Загубила три ключі* (Дитячий фольклор, 1986, 263); **Тетя́ся**, -і; -ю. *Ой на горі круки в'ються, / А в Тетасі сльози ллються* (Пісні кохання, 1986, 289).

Наведені нижче моделі підходять для опису власного імені людини, але слід зазначити, що ця модель не є універсальною, інші оніми (топоніми, зооніми) і навіть інші види антропонімів потребуватимуть внесення певних змін у пропоновану структуру словникової статті відповідно до їхніх особливостей. Так, наприклад, досить активно в текстах усної народної словесності використовуються найменування жінки за іменем чи прізвищем (прізвищем) її чоловіка. При описі андроніма в зоні пояснення ми маємо вказати, від якого чоловічого імені, прізвища чи прізвиська він походить. Первинне значення такого чоловічого імені, враховуючи принцип економності опису, очевидно, подавати вже не слід. Наведемо далі кілька прикладів опису таких власних назв.

СІРЧІ́ХА-ІВАНІ́ХА, -и~-и; -сі~-сі; на -сі~-сі; -о~-о. Жіноче прізвище, утворене від чоловічого імені та прізвища; жінка українського полководця, легендарного кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. *В городі Мерефі жила вдова, / Старенька жона / Сірчиха-Іваниха* (Героїчний епос українського народу, 1993, 53).

ЮРЧІ́ХА, -и; -сі; на -сі; -о. Жіноче прізвище від чоловічого імені Юрко. *Ой із дуба та й на дуба скочила вівюрка, / Ходіть, хлопці, до Юрчихи,*

нема дома Юрка. / Ой із дуба та й на дуба скочила лисиця, / Ходіть, хлопці, до Юрчихи – файна молодиця (Бандурка, 2001, 202).

Виявляють себе певною мірою в мові фольклору й прізвища, проте вони представлені в значно меншій кількості, ніж власні імена людей. Крім того, зауважимо, що вони рідко функціонують у текстах фольклору як самостійні одиниці, виняток становлять хіба що анекдоти та бувальщини, і зазвичай поєднуються з власними іменами людей, їхніми назвами по батькові. Словникова стаття, що описуватиме прізвище як самостійну одиницю, має включати, очевидно, крім самого реєстрового слова (прізвища), також і мінімальну граматичну інформацію (родовий відмінок однини), контекст, у якому функціонує прізвище та вказівку на джерело ілюстрації. Ми загалом не планували подавати мотивацій, завдяки яким утворилося те чи інше прізвище, але цілком можливе укладання словникових розробок, присвячених прізвищевим найменуванням, що функціонують у мові фольклору із залученням етимологічних коментарів. Наведемо далі приклади лексикографування таких назв із мінімальним коментарем щодо походження.

ДЗИСЬ, -я; -ю. Польське за походженням прізвище, утворене від польського *dziś* – сьогодні. Інший варіант *Дзісь*. *І комісія запропонувала зняти Дзися з роботи* (Народні усмішки, 1986, 173).

СИДОРЧЕНКО, -а; -у. Українське прізвище патронімічного типу, утворене від зменшено-пестливої форми чоловічого імені Сидір – Сидірко. *Агроном Сидорченко слухає...* (Там само: 167).

Інколи у творах фольклору натрапляємо й на прізвиська. Якщо можна встановити конкретну особу, якій воно належало (реальну історичну особу), то пояснення має містити справжнє ім'я цієї людини.

ХМЕЛЬ, -я; -ю. Богдан (Зиновій-Богдан) Хмельницький. Скорочення від прізвища Хмельницький. *Ой Хмеле, Хмельниченьку! Учинив єси ясу / І між панами великую трусу!* (Думи, 1969, 233); *А молоді молодиці старого Хмеля /*

проклинаяють: / «Бодай тебе, Хмельниченько, / перва куля не минула!»... (Там само: 234).

Імена по батькові теж рідко функціонують у текстах фольклору як самостійні одиниці в основному поєднуються з власним іменем або ще й прізвищем. Однак трапляються випадки, коли в текстах фольклору мають самостійне значення. Лексикографічний опис такої одиниці може виглядати таким чином:

КАРПІВНА, -и; -о, ж. Ім'я по батькові від Карпо. *Я з роду Іванівна, а по батькові Карпівна* (Балади. Родинно-побутові стосунки, 1988, 36).

Щодо фіксації прізвиськ звичайних людей, то, якщо можливо з тексту встановити, кому воно належить, то зазначаємо це. Прізвиська зазвичай чимось мотивовані. Таку мотивацію за можливості також слід указувати в словниковій статті.

НОЯ, -ї; -є. Прізвисько одного з жителів села Летяче (нині село Литячі у Товстенській селищній громаді Чортківського району Тернопільської області) – Василя Швайчука (ХХ ст.), який нібито бачив Бога. Очевидно, прізвисько походить від імені праведника Ноя, врятованого Богом під час Всесвітнього потопу. *У Летєчому був такий чоловік, що нібито видит Бога, та й на него казали Ноя* (Гайсенюк В., 2019, 142).

Псевдоніми для творів фольклору є явищем нехарактерним, досить рідкісним. В основному це вигадані імена політичних діячів, під якими вони увійшли в історію. У текстах українського фольклору фіксуємо переважно вигадані імена діячів радянського часу. Словникові статті про такого типу оніми теж потребуватимуть певних енциклопедичних даних.

РАДЕК, -а; -у. Кароль Зобельзон (Карл Бернгардович Радек) (1885-1939) – революціонер, більшовицький та комуністичний діяч, один із найвідоміших радянських журналістів сталінського періоду. *Одного разу проходили вулицями Києва Радек, Троцький і Зінов'єв* (Сенько Г., 1956, 68).

Зазначимо, що імена реальних історичних постатей (маємо на увазі не тільки власне ім'я, а й прізвище, по батькові) можуть стати основою для довідкового (енциклопедичного) видання «Реальні постаті в текстах фольклору».

Поряд із реальними постатями, що діяли в певну епоху, у текстах фольклору (особливо в чарівних чи героїко-фантастичних казках) натрапляємо на імена вигаданих героїв (казкових, легендарних або міфічних). Такі антропоніми мають теж знайти своє відображення в лексикографічних розробках, присвячених описові мови фольклору, бо цілком очевидно, що вони навіть становитимуть специфіку фольклорних текстів певного жанру й потребуватимуть при собі в багатьох випадках не тільки позначки *фольк.* (фольклорне), а й конкретизованих ремарок. Наприклад, *казк.* (казкове). Подамо далі кілька прикладів лексикографічного опису таких одиниць.

БІЛА ЧЕЛЯДІНА, -ої~-и; -а~-о, *казк., діал.* Героїня народних казок Наддністрянщини, надзвичайної вроди дівчина що стає жінкою головного героя-царевича, якому доводиться її визволяти через власну нерозважливість – мимовільного звільнення лихої сили (змія та ін.). *Біла Челядина встала, побачила, що нема рушниці, хорта й сокола, подивилася на царевича і сказала: –Ти переміг. Я буду твоя жона. А була вона така файна, що в світі такої більш нема* (Чарівна квітка, 1986, 60).

ІВАН ГОЛИК, -а~-а; -е~-у, *казк. Гóлик*, -а; -у. Головний герой казки, найменший син князя, що попав у немилість до свого батька, бо готовий був перевішати всіх князів та панів, через що князь пхнув його в море й Івана проковтнула кит-риба, з черева якої він визволився голим, проте був не злопам'ятним, надзвичайно сильним і кмітливим; допоміг одружитися своєму старшому братові на змієвій доньці й втриматися з такою жінкою на княжому престолі. *Як узяв Іван Голик плести пугу: один пуд виплете конопель, а пудом смоли усмолить, – і вплив до півночі у сорок пудів пугу* (Героїко-фантастичні

казки, 1984, 39); *От погуляли до вечора, порозходились спати; князь приходить і розказує Голикові* (Там само: 34).

Отже онімний простір фольклору становить досить розгалужену систему, яка, очевидно, ще потребуватиме подальших наукових досліджень і подальшої лексикографічної репрезентації. Антропоніми в текстах української народної усної творчості становлять один із найбільш уживаних різновидів власних назв. Проведений у нашій роботі аналіз власних назв не претендує на вичерпність, оскільки представлений у статті фактаж відбиває лише незначну частку того онімного матеріалу, що наявний у текстах фольклору, проте він дозволяє зробити певні висновки щодо репрезентативності тих або тих типів антропонімів. Найуживанішими в мові фольклору є особові імена людей. Загалом увесь антропонімний матеріал, представлених у текстах усної народної творчості, ми розподіляємо на: 1) особові імена людей, які зустрічаються і в повсякденному житті, реальній дійсності; 2) казкові антропоніми (ті, що мають виразну казкову специфіку, імена, що практично не використовуються в повсякденному житті і функціонують переважно в текстах казок; 3) прізвища; 4) прізвиська; 5) імена по батькові; 6) найменування жінки за іменем чи прізвищем (прізвиськом) її чоловіка; 7) псевдоніми.

Спеціального лексикографічного опрацювання потребуватимуть імена реальних історичних постатей (маємо на увазі не тільки власне ім'я, а й прізвище, по батькові), які можуть стати основою для довідкового (енциклопедичного) видання «Реальні постаті в текстах фольклору». Загалом описуваний антропонімний матеріал, як і будь-які інші оніми, ми можемо розподілити за його типами, тобто застосувати тематичний принцип класифікації. Окремо подати в словнику особові імена, андроніми, прізвиська та ін. Однак можна розташувати такий матеріал за алфавітом разом із загальними назвами, але в такому випадку, очевидно, обов'язково треба чітко зазначити при цьому в словниковій статті тип антропоніма. Зауважимо, що власні (особові) імена людей мають певне первинне значення, яке маємо теж

відбивати при лексикографуванні. Особові імена, прізвища, прізвиська, псевдоніми можна розподіляти ще за гендерним принципом, тобто подати окремо чоловічі та жіночі власні назви, або ж робити на цьому акцент у словниковій статті, якщо такі оніми подаватимуться не окремо, а в загальному реєстрі. Варто також подавати у словниковій статті всі зменшено-пестливі варіанти особового імені, які функціонують у залучених для опису збірках фольклору. При описі імені по батькові, якщо є потреба виділити їх в окрему групу, очевидно, не зайвою може бути інформація про ступінь самотійності патроніма, чи він функціонує в тексті сам по собі чи вжитий при особовому імені. При лексикографуванні прізвища, прізвиська можна додати інформацію про природу таких назв, чим вони мотивовані, вигадані чи належать реальній людині (відомій історичній постаті), тоді слід, очевидно, додати мінімальну інформацію про відповідного діяча.

Отже, головне завдання нашої роботи ми вбачаємо в розробленні моделей словникових статей, певних методологічних засад, придатних для лексикографічного опису тих різноманітних словесних явищ, які наявні в мові фольклору. Власні назви становлять багатий фактичний матеріал, відіграють помітну роль у художньо-образній тканині фольклорних творів і, безсумнівно, потребують всебічного опрацювання, зокрема й лексикографічного. У цій статті ми безпосередньо зупинилися на антропонімах, зафіксованих нами в текстах усної народної словесності. Поки що не йдеться про практичне представлення словника чи певної його частини, ми перебуваємо на стадії розроблення методологічних засад, придатних для опису відповідних назв, ужитих у мові фольклору. Нами підібрана вже певна сукупність текстів, яка може бути використана як база для подальшої лексикографічної репрезентації. Це різноманітні за жанром збірки текстів усної народної словесності (анекдоти, балади, дитячий фольклор, думи, історичні пісні, казки, календарно- та родинно-обрядові пісні, коломийки, легенди та перекази, народні оповідання, родинно-побутові пісні, прислів'я та приказки, соціально-побутові пісні)

середини ХХ – початку ХХІ ст. Загалом маємо в активі близько 70 словникових статей, що охоплюють різні типи вищезазначених у цій статті антропонімів.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Гайсенюк, В. (укл.). (2019). *Моя бабуся приповідала... Фольклор села Летяче: збірник*. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В.

Гальченко, П. Ф. (упоряд.). (1986). *Народні усмішки: анекдоти, жарти, дотепи, бувальщини, небилиці*. Київ: Дніпро.

Гордійчук, М. М. (упоряд.). (1991). *Перлини української народної пісні: пісенник*. Київ: Музична Україна.

Дей, О. І., Ясенчук, А. Ю., Іваницький, А. І. (упоряд.). (1988). *Балади. Родинно-побутові стосунки*. Київ: Наукова думка.

Довженок, Г. В. (упоряд.). (1986). *Дитячий фольклор*. Київ: Дніпро.

Довженок, Г. В. (упоряд.). (1988). *Пісні родинного життя*. Київ: Дніпро.

Зінчук, М. А. (упоряд.). (1986). *Чарівна квітка: українські народні казки з-над Дністра*. Ужгород: Карпати.

Мишанич, С. В. (упоряд.). (1986). *Народні оповідання*. Київ: Дніпро.

Нудьга, Г. А. (упоряд.). (1969). *Думи*. Київ: Радянський письменник.

Сенько, Г. (упоряд.). (1956). *Підсоветські анекдоти*. Буенос-Айрес: Перемога.

Сулима, М. (упоряд.). (2001). *Бандурка: українські сороміцькі пісні*. Київ: Дніпро.

Таланчук, О. М., Кислий, Ф. С. (упоряд.). (1993). *Героїчний епос українського народу: хрестоматія*. Київ: Либідь.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Полякова, Л. О. (2005). *Український орфографічний словник з граматичними таблицями + короткий правописний коментар*. Харків: Торсінг.

Скрипник, Л. Г., Дзятківська, Н. П. (2005). *Власні імена людей: словник-довідник*. Київ: Наукова думка. 3-є видання, випр.

ЛІТЕРАТУРА

Колесник, Н. (2014). Структура статті в словнику фольклоронімів (на матеріалі бурлацьких та наймитських пісень). *Наук. вісник ССНУ ім. Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство*, 2, 7–14.

Колесник, Н. С. (2023). Проблема лексикографування фольклорних власних назв на матеріалі українського обрядового фольклору. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія*, 28, 174–185. doi.org/10.34079/2226-3055-2023-16-28-174-185.

J. Sierociuk

CO STRUKTURA ORALNEJ TWÓRCZOŚCI SŁOWNEJ MÓWI O HISTORII CYWILIZACJI?

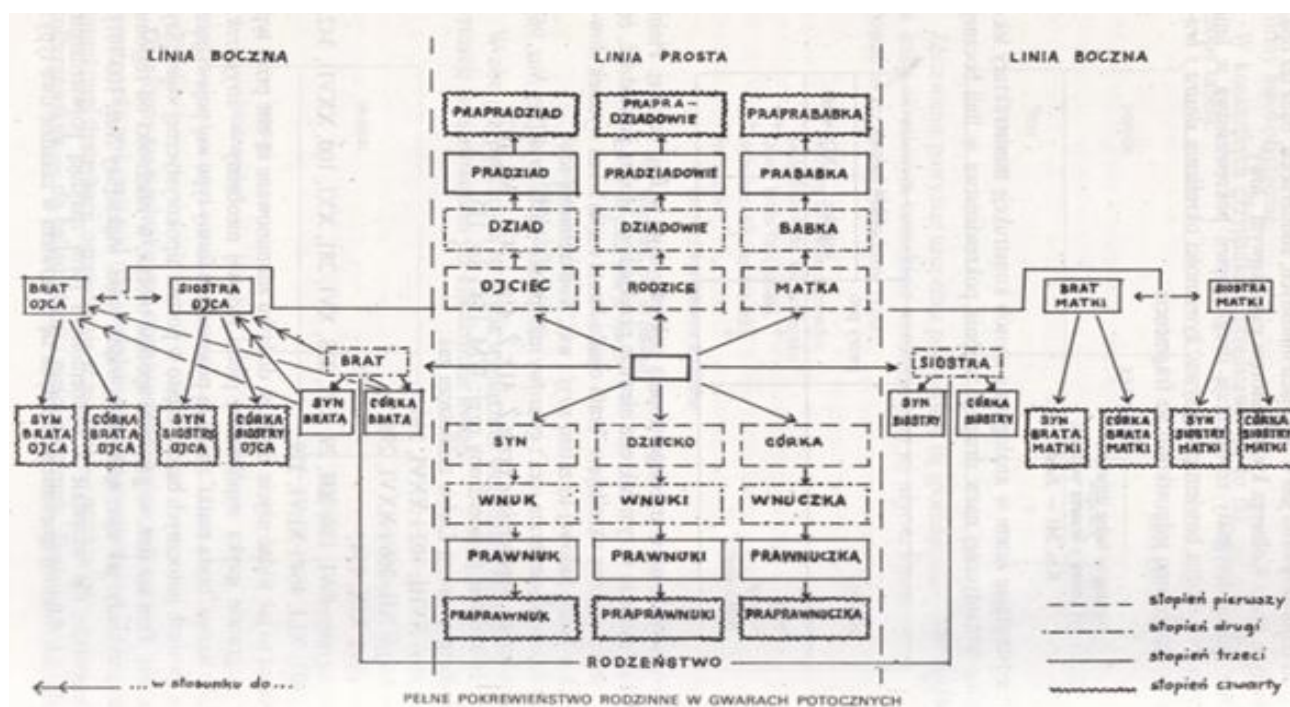
Artykuł niniejszy jest swoistą kontynuacją własnych dociekań dotyczących istoty twórczości słownej w tradycji oralnej. Najogólniej rzecz biorąc dotyczy możliwości wnioskowania o historii cywilizacji w oparciu o analizę struktury leksykalnej tekstów funkcjonujących w przekazie ustnym, z pokolenia na pokolenie.

W środowisku oralnym mamy do czynienia z dwoma typami struktur lingwistycznych: w jednej strony jest to podstawowa forma codziennej komunikacji – gwara (Серочук 2021), z drugiej to, co określane jest mianem języka folkloru. W tym drugim wypadku wyodrębniają się dwie grupy tekstów: podlegające bardzo wyraźnej kodyfikacji rytmiczno-rymowej powszechnie dominującej w strukturach wszelkiego typu pieśni ludowej oraz pozbawione tychże rygorów opowieści i relacje prozatorskie reprezentowane głównie przez bajki i baśnie ludowe. Mimo że funkcjonują w tym samym środowisku społeczno-kulturowym i w oparciu o tradycję przekazu międzypokoleniowego, to bardzo wyraźnie przestrzegany jest podział ze względu na dominującą funkcję (Jakobson 1960): w gwarach codziennych jest to funkcja komunikatywna, język folkloru to już prawie wszechobecna funkcja poetycka. Wprawdzie specyfika języka folkloru szczególnie zarysowuje się w tekstach wierszowanych – w pieśni ludowej – to jednak szczegółowa analiza tekstów prozatorskich – bajki ludowej – też prowadzi do interesujących wniosków.

Czytelnik ukraiński ma możliwość zapoznania się z wstępnymi badaniami istotnymi dla niniejszych ustaleń, które w roku 2009 zaprezentowałem w drukowanym w Kijowie artykule *Homer i współczesny folklor – różny czas, jedna tradycja* (Sierociuk 2009) inni także w nieco rozszerzonej jego wersji angielskiej (Sierociuk 2020). Tam też dostępna jest szersza literatura przedmiotu.

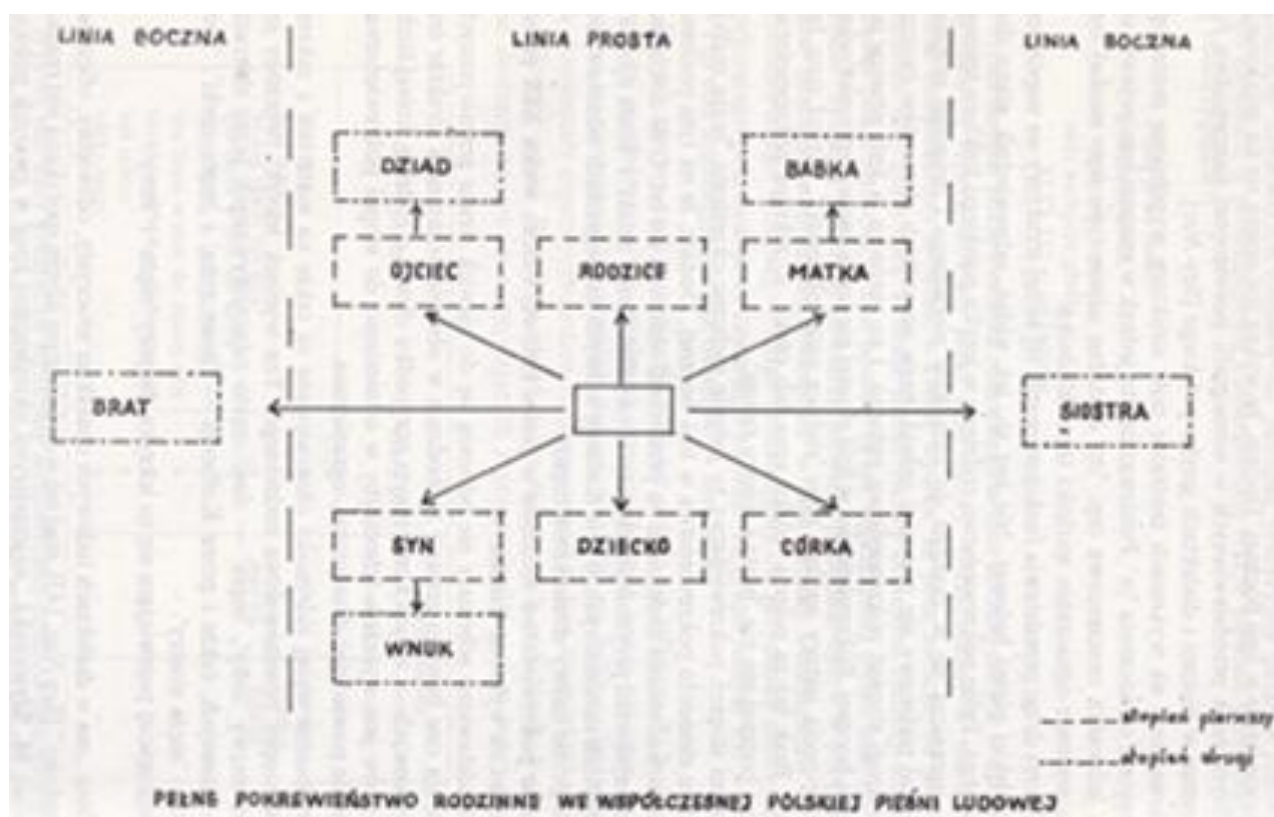
Przyjrzyjmy się po krótku innym zjawiskom stanowiącym niejako wstępny etap czynionych tu obserwacji.

Analiza zawartości leksykalnej polskiej pieśni ludowej wskazuje jednoznacznie na jej ograniczenie w stosunku do analogicznego typu słownictwa w gwarach codziennych, także w aspekcie historycznym. Jako przykład posłuży tu nam zestawienie terminologii rodzinnej w gwarach polskich i właśnie w pieśni ludowej. Zasób gwarowy zaprezentował swego czasu Mieczysław Szymczak (Szymczak 1969), obraz zawartości elementów tej struktury leksykalnej w polskiej pieśni ludowej omówiłem obszerniej w pracy *Pieśń ludowa i gwara* (Sierociuk 1990). Dla potrzeb dalszych analiz przywołam tu obrazy tych struktur potwierdzone w obu odmianach lingwistycznych żywotnych – co jest tu szczególnie istotne – w tym samym środowisku oralnym.

Rys. 1. Pełne pokrewieństwo rodzinne w gwarach potocznych (Sierociuk 1990: 160)

Bardzo rozbudowany system leksyki gwarowej w pieśni ludowej ulega znaczącemu ograniczeniu. Praktycznie jest to terminologia określająca tylko najbliższą rodzinę.

Rys. 2. Pełne pokrewieństwo rodzinne we współczesnej polskiej pieśni ludowej (Sierociuk 1990: 164)

Dla dalszych rozważań istotna może też być niewielka zmiana zauważana przy porównaniu zasobów leksykalnych pieśni rejestrowanych przez dokumentalistów w okresie oddalonym od siebie o ponad 100 lat (zbiory publikowane przez Oskara Kolberga – praktycznie II połowa XIX wieku - i dokumentacja zasadniczo drugiej połowy wieku XX).

Przyjrzyjmy się po krótku innym zjawiskom stanowiącym niejako wstępny etap czynionych tu obserwacji.

Koncentracja uwagi na innych aspektach oralnej twórczości słownej potwierdza ogólny wniosek powyższego zestawienia: struktura leksykalna folkloru wykazuje specyficzne uwarunkowania, także jeżeli chodzi o reprezentację gatunkową.

Przypomnijmy zatem kilka ustaleń:

– struktura językowa powszechnych w folklorze śpiewanym (zwłaszcza epickim) formuł zasadza się na ograniczonych połączeniach słownych (Sierociuk 1977),

– istnieją przesłanki ;pozwalające przyjmować tezę o językowych wyznacznikach tekstów folkloru śpiewanego. Specyficzne uwarunkowanie zauważalne są przy analizie językowego modelu ballady ludowej, która w mniejszym stopniu wykorzystuje deminutiwa (Sierociuk 1987). Bliższe przyjrzenie się dystrybucji zdrobnień w strukturze ludowego tekstu pozwala widzieć uwarunkowania powyższego typu także w szerszym kontekście słowiańskim (Sierociuk 1981, Sierociuk 2002),

– porównanie leksyki pieśni ludowej folkloru różnych narodów słowiańskich pozwala wskazać jednostki żywotne na całym obszarze słowiańszczyzny. Są to elementy specyficzne tylko dla utworów folkloru; chodzi tu między innymi o połączenie typu *wrony koń* dające podstawę do widzenia w nim dziedzictwa prasłowiańskiego języka poetyckiego (Sierociuk 2001, Sierociuk 2003),

– w kontekście podejmowanych tu rozważań istotne okazują się konstatacje dotyczące żywotności tradycji folklorowej. Poproszeni o przedstawienie znanej wersji bajki o Czerwonym Kapturku studenci podawali tekst zawierający praktycznie wszystkie najważniejsze elementy struktury bajki ludowej. Z tekstem rzeczonej bajki nie stykali się uprzednio przy okazji jakichkolwiek zajęć uniwersyteckich ani domowej lektury (Sierociuk 2008).

Jako uzupełnienie podstawowej literatury należy tu przywołać zwłaszcza prace A.B.Lorda (Lord 2010), W.J.Onga (Ong 1992), W. Proppa (Propp 1976) czy N. Rośianu (Rośianu 1973).

Dotarcie do specyficznych uwarunkowań leksykalnych ogólnej struktury twórczości oralnej – a dotyczy to zarówno tekstów wierszowanych (pieśni ludowej) jak i różnego rodzaju opowiadań prozatorskich – wymaga uwzględnienia rozbudowanych korpusów tekstowych obejmujących twórczość wielu narodów i to –

co jest w tym wypadku naturalne – głównie w wersji oryginalnej, Jest też oczywiste, że o wiele przydatniejszy będzie w tym wypadku materiał różnych środowisk etno-kulturowych. Takie warunki spełnia konfrontacja zasobów leksykalnych bajek polskich i hiszpańskich oraz zestawienie leksykalnej reprezentacji bajek polskich, rosyjskich i tadżyckich.

Analizy tu przywoływane przeprowadzone były dla potrzeb pisanych na polonistycie Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu prac dyplomowych dotyczących właśnie powyższych uwarunkowań.

W konfrontacji polsko-hiszpańskiej przejrzano w sumie 666 bajek, w tym 280 bajek hiszpańskich i 386 bajek polskich z trzech różnych regionów. Analizie poddano:

- bajki hiszpańskie zamieszczone w zbiorze: A.M. Espinosa⁸², *Los cuentos populares españoles, recogidos de la tradición oral de España*, Madrit 1946-47,
- bajki Warmii i Mazur wydane w roku 1995 przez T.Orackiego (Oracki 1995),
- bajki wielkopolskie ze zbioru O.Kolberga (Kolberg 1881),
- bajki krakowskie ze zbioru O.Kolberga (Kolberg 1875).

Wyszczególnione korpusy bajek były przedmiotem analizy K.Węc (Węc 2005). Wprawdzie w powyższym zestawieniu uwzględnione zostały teksty zapisane na przestrzeni 100 lat, to jednak nie powinno to wpływać na ogólną ocenę struktury leksykalnej poszczególnych tekstów. W zestawieniach tych uwzględniano występowanie danego leksemu w konkretnej bajce, nie zaś ogólną liczbę przywołań.

Oto zestawienia obrazujące tekstową żywotność poszczególnych elementów wybranych grup tematycznych:

⁸²Aureolio M. Espinosa, wybitny amerykański hispanista hiszpańskiego pochodzenia, pracujący na Uniwersytecie Stanford w Kalifornii zebrał te bajki w latach 1920-1921. Wydał je w trzech tomach.

Tab. 1. Frekwencja słownictwa świata roślin
w poszczególnych zbiorach bajek

BAJKA HISZPAŃSKA			BAJKA WARMIŃSKO - MAZURSKA		BAJKA WIELKOPOLSK A		BAJKA KRAKOWSKA	
drzewo	<i>el árbol</i>	31	drzewo	15	drzewo	22	drzewo	28
pszenica	<i>el trigo</i>	15	sosna	8	sosna	15	krzak	13
trawa	<i>la yerba</i>	13	jabłko	6	krzak	9	sosna	8
róża	<i>la rosa</i>	7	krzak	5	dąb	9	jabłko	7
kwiat	<i>la flor</i>	7	żyto	5	jabłko	9	kwiat	5
sosna	<i>el pino</i>	7	groch	5	zboże	8	zboże	5
groch	<i>el garbanzo</i>	6	wierzba	4	jabłoń	7	zioło	4
jabłko	<i>la manzana</i>	6	dąb	4	trawa	6	wierzba	3
brukiew	<i>el nabo</i>	5	trawa	4	owoc	6	trawa	3
jęczmień	<i>la cebada</i>	5	owies	4	groch	6	jabłoń	3
pomarańcza	<i>la naranja</i>	5	owoc	4	żyto	5	kapusta	3
gruszka	<i>la pera</i>	4	zioło	3	kwiat	5	grzyb	3
winogrono	<i>la uva</i>	4	ziemniak	3	kapusta	5	sitowie	2
czosnek	<i>el ajo</i>	3	dynia	3	brzoza	4	róża	2
papryka	<i>el pimienta</i>	3	jabłoń	3	gruszka	4	mak	2
bazylia	<i>la albahaca</i>	3	pszenica	3	owies	3	grusza	2
malwa	<i>la malva</i>	2	trzcina	2	mech	3	żyto	2
żyto	<i>el centeno</i>	2	śliwka	2	lipa	3	mech	2
rzodkiew	<i>el rábano</i>	2	róża	2	orzech	3	dąb	2
koper	<i>el hinojo</i>	2	roślina	2	ziemniaki	3	owoc	2
goździk	<i>el clavel</i>	2	proso	2	jagoda	3	orzech włoski	1
kasztan	<i>el castaño</i>	2	jagoda	2	pszenica	3	orzech	1
migdał	<i>la almendra</i>	2	zboże	2	rozmaryn	2	chwast	1
kapusta	<i>la col</i>	2	oset	1	sitowie	2	owies	1
orzech laskowy	<i>la avellana</i>	2	kąkol	1	lilia	2	pokrzywa	1
orzech	<i>la nuez</i>	2	tabaka	1	dynia	2	konopie	1
topola	<i>el álamo</i>	2	klon	1	buk	2	pszenica	1

figa	<i>el higo</i>	1	kapusta	1	wierzba	2	lilia	1
kukurydza	<i>el maíz</i>	1	warzywo	1	malina	1	lipa	1
drz.pomarańczowe	<i>el naranjo</i>	1	kwiat	1	róża	1	cytryna	1
grusza	<i>el peral</i>	1	lipa	1	jarzębina	1	leszczyna	1
dąb	<i>el roble</i>	1	pokrzywa	1	jałowiec	1	pomarańcza	1
trzcina	<i>la caña</i>	1	jęczmień	1	czosnek	1	olszyna	1
owoc	<i>la fruta</i>	1	koniczyna	1	jeżyna	1		
ananas	<i>la piña</i>	1	krzak róży	1	śliwka	1		
wiśnia(owoc)	<i>la picota</i>	1	jałowiec	1	melon	1		
czereśnia(drzewo)	<i>el cerezo</i>	1	mech	1	ogórek	1		
winorośl	<i>la vid</i>	1	świerk	1	ananas	1		
figowiec	<i>la higuera</i>	1			cytryna	1		
jabłoń	<i>el manzano</i>	1			pomarańcza	1		
fasola	<i>la alubia</i>	1			rydz	1		
szparagi	<i>el esparrago</i>	1			migdał	1		
ziemniak	<i>la patata</i>	1			jarmuż	1		
bób	<i>la haba</i>	1			proso	1		
drzewo oliwkowe	<i>el olivo</i>	1			leszczyna	1		
					jęczmień	1		
					jarzyna	1		
					trzcina	1		
					roślina	1		
					fiolatek	1		
					len	1		
					rzepa	1		
					brukiew	1		

To nieco obszerne zestawienie jednoznacznie dowodzi żywotności tekstowej praktycznie dwu – wyraźnie zarysowujących się – zespołów leksyki. Zestawienie otwiera grupa zawierająca kilka poświadczeń dominujących, pozostałe przykłady – w

przeważającej części jednostkowe – mogą być rezultatem indywidualnych preferencji osoby opowiadającej. Nie stanowią one osi strukturalnej bajki.

W innych grupach tematycznych – mimo mniejszej reprezentacji tekstowej – uwarunkowania są takie same. Dominacja kilku poświadczeń jest także wyraźna.

Tab. 2. Frekwencja słownictwa: krajobraz, przyroda nieożywiona w poszczególnych zbiorach bajek

BAJKA HISZPAŃSKA			BAJKA WARMIŃSKO - MAZURSKA		BAJKA WIELKOPOLSKA		BAJKA KRAKOWSKA	
góra	<i>la montaña</i>	53	las	36	bór	41	las	48
rzeka	<i>el río</i>	33	pole	27	pole	28	ogród	17
pole	<i>el campo</i>	26	jezioro	23	kamień	20	pole	13
jaskinia	<i>la cueva</i>	24	góra	19	las	16	morze	12
kamień	<i>la piedra</i>	21	kamień	9	góra	13	kamień	12
morze	<i>el mar</i>	16	rzeka	8	ogród	13	skała	10
łąka	<i>el prado</i>	15	łąka	7	łąka	12	góra	10
źródło	<i>la fuente</i>	14	morze	5	jezioro	8	rzeka	10
ogród	<i>el jardín</i>	13	staw	4	morze	8	pagórek	8
las	<i>el bosque</i>	8	ogród	4	wyspa	6	łąka	6
sad	<i>la huerta</i>	5	sad	3	rzeka	5	wyspa	5
strumyk	<i>el arroyuelo</i>	4	wzgórze	3	strumyk	4	dolina	5
łańcuch górski	<i>la cordillera</i>	2	pagórek	3	puszcza	3	jezioro	4
staw	<i>la laguna</i>	2	skała	2	pustynia	3	jaskinia	4
skała	<i>la roca</i>	2	przepaść	2	zdrój	2	kniewa	2
dolina	<i>el valle</i>	2	bór	2	bagna	2	bagno	2
pustynia	<i>el desierto</i>	1	strumyk	1	gaj	2	staw	2
wąwóz	<i>el barranco</i>	1	polana	1	staw	2	puszcza	2
pagórek	<i>la colina</i>	1	mokradła	1	sad	2	bór	2
wyspa	<i>la isla</i>	1	bagna	1	kniewa	1	pustynia	2
gaj oliwny	<i>el olivar</i>	1	dolina	1	skała	1	równina	1

			pieczara	1	źródło	1	grota	1
			sadzawka	1	przepaść	1	przepaść	1
			równina	1	jaskinia	1	gaj	1
			głaz	1	wąwóz	1	sad	1
					wzgórze	1	jama	1

To zestawienie wymaga pewnego komentarza dotyczącego zasobu leksykalnego bajek polskich – chodzi o określenia lasu. Gwary polskie potwierdzają oboczną terytorialnie parę *las* : *bór* (także: *gaj*, *dabrowa*), co w sposób naturalny może znajdować odzwierciedlenie także w folklorowych tekstach prozatorskich, bajkach. Zróżnicowanie to, także poświadczane w pieśni ludowej swego czasu przedstawiłem w stosownym artykule (Sierociuk 1976).

W kontekście powyższej uwagi dane obrazujące frekwencję tych określeń mogą być nieco wyższe, w naszym zestawieniu dotyczy to zwłaszcza materiału wielkopolskiego, gdzie ogólnie nazwy ‘lasu’ miałyby wartość 59 (41 *bór*, 16 *las*, 2 *gaj*). Dominacja tej jednostki jest tu zatem jeszcze większa.

Tab. 3. Frekwencja słownictwa: ciała niebieskie, zjawiska meteorologiczne w poszczególnych zbiorach bajek

BAJKA HISZPAŃSKA			BAJKA WARMIŃSKO - MAZURSKA		BAJKA WIELKOPOLSKA		BAJKA KRAKOWSKA	
niebo	<i>el cielo</i>	20	niebo	13	niebo	21	niebo	17
słońce	<i>el sol</i>	12	piorun	10	wiatr	15	słońce	13
księżyc	<i>la luna</i>	11	słońce	5	słońce	14	deszcz	7
wiatr	<i>el viento</i>	9	burza	5	gwiazda	8	wiatr	7
gwiazda	<i>la estrella</i>	9	deszcz	5	księżyc	7	księżyc	5
chmura	<i>la nube</i>	6	mróz	3	piorun	6	gwiazda	4
piorun	<i>el rayo</i>	5	śnieg	2	mróz	6	rosa	4
burza	<i>la tormenta</i>	1	chmura	2	deszcz	6	grad	3
			gwiazda	1	śnieg	6	chmura	3

			księżyc	1	chmura	5	wicher	1
			wiatr	1	wicher	4	mróz	1
			wicher	1	obłoki	3	śnieg	1
					rosa	2	piorun	1
					grad	2		
					mgła	2		
					burza	2		
					zorza	1		

W kontekście powyższych zestawień polsko-hiszpańskich szczególnego znaczenia zyskują potwierdzenia wyekscerpowane z tekstów bajek innego obszaru językowo-kulturowego. Poza bajkami polskimi (wielkopolskimi) podobnie przeanalizowane zostały zbiory bajek rosyjskich i tadżyckich. W zestawieniu tym szczególnie istotny jest materiał tadżycki, jako że reprezentuje odległą od wcześniejszych ujęć strukturę kulturową.

Te kolejne zestawienia pochodzą z przygotowanej także na moim seminarium pracy dyplomowej A.Tosheva (Toshev 2017), gdzie analizie poddano 396 bajek, z czego 113 tadżyckich, 172 rosyjskich i 111 wielkopolskich. Podstawą obserwacji był materiał zawarty w zbiorach:

- bajki tadżyckie ze zbioru, który przygotowali Раҷаб Амогов ва Додочон Обидов (Раҷаб Амогов ва Додочон Обидов 2008),
- bajki wielkopolskie ze zbioru O.Kolberga (Kolberg 1881),
- bajki rosyjskie ze zbioru, który zestawiał Аникин В.П. (Аникин 1959).

Dla konfrontacji z wcześniejszymi przywołam zestawienia potwierdzające żywotność dwu innych typów słownictwa. Z jednej strony są to nazwy najpopularniejszych ciał niebieskich, z drugiej zaś świat zwierzęcy.

Tab. 4. Frekwencja słownictwa: ciała niebieskie
w poszczególnych zbiorach bajek

BAJKA TADŻYCKA			BAJKA WIELKOPOLSKA		BAJKA ROSYJSKA		
słońce	<i>офтоб</i>	37	słońce	22	słońce	<i>солнце</i>	29
księżyc	<i>мохтоб</i>	25	księżyc	16	księżyc	<i>луна</i>	17
gwiazda	<i>ситора</i>	7	gwiazda	7	gwiazda	<i>звезда</i>	25

Tab. 5. Frekwencja słownictwa: świat zwierzęcy
w poszczególnych zbiorach bajek

BAJKA TADŻYCKA			BAJKA WIELKOPOLSKA		BAJKA ROSYJSKA		
koń	<i>аси</i>	228	koń	223	koń	<i>лошадь</i>	263
osioł	<i>хар</i>	207	pies	139	wilk	<i>волк</i>	237
wilk	<i>гург</i>	159	wilk	89	lis	<i>лиса</i>	204
pies	<i>саг</i>	123	krowa	49	koza	<i>коза</i>	202
lis	<i>рубох</i>	112	lew	49	niedźwiedź	<i>медведь</i>	187
niedźwiedź	<i>хирс</i>	69	lis	41	pies	<i>собака</i>	97
koza	<i>буз</i>	67	owca	37	wąż	<i>змея</i>	89
ptak	<i>парранда</i>	61	ptak	35	ptak	<i>птица</i>	87
królik	<i>харгуш</i>	55	zajac	29	baran	<i>баран</i>	83
krowa	<i>зов</i>	49	świnia	22	żuraw	<i>журавль</i>	69
lew	<i>щер</i>	43	mysz	21	mysz	<i>мышь</i>	66
owiec	<i>барра</i>	43	niedźwiedź	16	byk	<i>бык</i>	59
szakal	<i>цагол</i>	40	kaczka	14	krowa	<i>карова</i>	53
słoń	<i>фил</i>	34	ropucha	12	kogut	<i>петух</i>	52
kot	<i>гурба</i>	30	bydło	12	ropucha	<i>лягушка</i>	43
mysz	<i>муш</i>	29	byk	11	świnia	<i>свинья</i>	43
mrówka	<i>мурча</i>	21	ryba	11	zajac	<i>заяц</i>	39
zółw	<i>сангушт</i>	18	byk	11	lew	<i>лев</i>	13
tygrys	<i>паланг</i>	15	wąż	9	klacz	<i>кобыла</i>	26
byk	<i>барзагов</i>	14	mrówka	7	mucha	<i>муха</i>	13
komar	<i>хомӯшак</i>	14	kogut	6	orzeł	<i>орел</i>	11
ropucha	<i>курбака</i>	12	orzeł	6	jeleń	<i>олень</i>	10
wąż	<i>мор</i>	7	kura	5	kura	<i>курица</i>	8
ryba	<i>моҳӣ</i>	3	mucha	5	mrówka	<i>муравей</i>	7
mucha	<i>паиша</i>	2	klacz	4			
			osioł	3			

Poza istotną we wcześniejszych zestawieniach właściwością dotyczącą frekwencji poświadczanej leksyki zauważamy dodatkowo obecność nazw zwierząt niejako typowych dla obszarów egzystencji konkretnych narodów. W bajce tadżyckiej jest to *osioł*, w rosyjskiej zaś *niedźwiedź*. W obu wypadkach mieszczą się one w grupie jednostek dominujących. Jednocześnie zestawienie wszystkich nazw

potwierdzanych w tych trzech bajkach etnicznych wykazuje brak w bajce tadżyckiej nazwy *świni*.

Przegląd zasobu leksykalnego bajek kilku różnych narodów – reprezentujących odmienną kulturę i oddalonych od siebie geograficznie – wykazuje żywotność istotnej cechy zauważanej już przy oglądzie leksyki polskiej pieśni ludowej, jej ograniczenie z bardzo wyraźnym wyodrębnianiem się grupy leksemów dominujących. We wszystkich wypadkach zauważamy obecność kilku niejako „podstawowych” elementów charakteryzujących strukturę konkretnej bajki etnicznej. Ogląd frekwencji dopuszcza tu mówienie o grupie od trzech do pięciu dominujących, podstawowych jednostek. Właściwość ta zdaje się być strukturalną cechą bajki ludowej w kontekście ogólnym. Przestrzeganie powyższej zasady przez kultury oralne tak odmiennych geograficznie i kulturowo pozwala widzieć tu wspólne korzenie sięgające prakultury. Wielce prawdopodobne jest twierdzenie o istnieniu praźródła kulturowego, zachowanego w oralnej tradycji różnych narodów – niezależne od ich uwarunkowań językowo-kulturowych i lokalizacji geograficznej.

Jeżeli uwzględnimy dziedzictwo dawnej oralnej kultury we współczesnym folklorze śpiewanym (teksty wierszowane) (Sierociuk 2009, Sierociuk 2020) to wniosek nasuwa się sam: mamy tu do czynienia z bardzo długą tradycją kulturową. Struktura leksyki twórczości oralnej (wierszowanej i prozatorskiej) wielu różnych narodów jednoznacznie przy tym wskazuje na wywodzenie się jej z jednego praźródła, które historycznie lokalizować możemy u zarania cywilizacji. W naszym wypadku mamy więc do czynienia z przejawami kultury korzeniami sięgającymi dominacji kultury oralnej, a zatem znacznie wyprzedzającej tradycję kultury pisma.

Tym samym nie tylko *współczesny folklor* (wierszowany) można zestawiać z typem twórczości Homerowej; *różny czas, jedna tradycja* odnosi się także do twórczości prozatorskiej. Analizy współczesnych tekstów kultury oralnej mówią nam wiele o historii cywilizacji, o jej okresie pierwotnym.

ŹRÓDŁA

- Аникин, В. П. (1959). *Русская народная сказка*. Москва.
- Espinosa, A. M. (1946–1947). *Los cuentos populares españoles, recogidos de la tradición oral de España*. Madrid.
- Kolberg, O. (1875). *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, Krakowskie*. Seria VIII, część 4, Kraków.
- Kolberg, O. (1881). *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce, W. Ks. Poznańskie*. Seria XIV, część 6, Kraków.
- Oracki, T. (1995). *Jak Mazurowi diabeł matkę nosił, zebrał...* Gdańsk.
- Раҷаб Амогов ва Додочон Обидов. (2008). *Афсонаҳои халқи тоҷик*. Душанбе.

LITERATURA

- Jakobson, R. (1960). Poetyka w świetle językoznawstwa. *Pamiętnik Literacki*, LI, 2, 431–473.
- Lord, A. B. (2010). *Pieśniarz i jego opowieść*, przekład Paweł Majewski, Warszawa; Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [oryginał: *The Singer of Tales*. Harvard Studies in Comparative Literature 24, Cambridge, Mass. 1960].
- Ong, W. J. (1992). *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, Lublin Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego [oryginał: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, Methuen, London and New York 1982].
- Propp, W. (1976). *Morfologia bajki*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Roșianu, N. (1973). *Stereotipia basmului*. București: Editura UNIVERS.
- Sierociuk, J. (1976). Elementy interdialektalne w polskich pieśniach ludowych (na przykładzie nazw lasu). *Język Polski*, 3, 193–203.
- Sierociuk, J. (1977). Z zagadnień formuły w polskiej pieśni ludowej. *Literatura Ludowa*, 1, 3–15.
- Sierociuk, J. (1981). Cu privire la distribuția formelor diminutive în genurile folclorului polon (pe fond comparativ). *Analele științifice ale Universității „Al.I.Cuza” din Iași /serie nouă/, sec. III, e. Lingvistică, t. XXVII*, 103–106.
- Sierociuk, J. (1987). Czy istnieją językowe wyznaczniki gatunku w folklorze? (na przykładzie ballady). *Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, t. XV, Wrocław*, 83–93.
- Sierociuk, J. (1990). *Pieśń ludowa i gwara*. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza.

Sierociuk, J. (2001). Czy istniał prasłowiański język poetycki? *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza, VIII (XXVIII)*, Poznań, 127–137.

Sierociuk, J. (2002). W sprawie poszukiwania lingwistycznych podstaw genologii literatury ludowej. *Genologia literatury ludowej. Studia folklorystyczne, pod red. A. Mianeckiego i V. Wróblewskiej, Toruń*, 29–36.

Sierociuk, J. (2003). Czy językowy model gatunku w folklorze jest dziedzictwem prasłowiańskim? *Славянское слово в литературе и языке, Архангельск*, 45–52.

Sierociuk, J. (2008). Żywotność formuły folklorowej. O incipicie bajki o Czerwonym Kapturku słów kilka. *Kultura – Język – Edukacja. Dialog współczesności z tradycją, pod red. B. Gromadzkiej, D. Mrozek, J. Kaniewskiego, Poznań*, 59–66.

Sierociuk, J. (2009). Homer i współczesny folklor – różny czas, jedna tradycja. *Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. Редколегія збірника: П. О. Бех, В. М. Зорівчак, Є. А. Карпіловська... Київ*, 453–462.

Sierociuk, J. (2020). Homer and contemporary folklore – different time, one tradition. *Gwary Dziś, 13*, 153–163. DOI 10.14746/gd.2020.13.7

Szymczak, M. (1968). *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*. Warszawa.

Toshev, A. (2017). *W poszukiwaniu uniwersaliów folkloru. Leksyka polskiej, rosyjskiej i tadżyckiej bajki ludowej*. Praca napisana pod kierunkiem Prof. dra hab. Jerzego Sierociuka w ramach Programu Stypendialnego Rządu RP dla Młodych Naukowców. Poznań.

Węc, K. (2005). *W poszukiwaniu uniwersaliów folkloru. Organizacja leksyki polskiej i hiszpańskiej bajki ludowej*. Praca magisterska napisana w Zakładzie Dialektologii Polskiej UAM pod kierunkiem Prof. dra hab. Jerzego Sierociuka, Poznań.

Серочук, Е. (2021). Говор – речь устного сообщества. *Исследования по славянской диалектологии, 23*. Памяти Людмилы Эдуардовны Калнынь, 37–52, Москва; Ин-т славяноведения РАН; DOI: 10.31168/2618-8589.2021.23.03

О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк-Скопненко

ЕНАНТІОСЕМІЯ ТА ЕПІДИГМАТИКА У ФРАЗЕМІЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПРОБЛЕМИ ОПИСУ

Незважаючи на досить тривалу традицію вживання в українському мовознавстві термінів *енантіосемія* та *епідигматика*, навряд чи можна твердити, що названі одиниці мають однозначне термінологічне наповнення. Якщо різні підходи до розуміння обсягу одиниці *енантіосемія* ґрунтовно проаналізовані в дисертаційному дослідженні Т. О. Федоренко «Енантіосемія в сучасній українській мові» (1989) [Федоренко 1989], окремій розлогії статті О. О. Тараненка в енциклопедії «Українська мова» [Тараненко 2004; Тараненко 2007], а також в інших працях [Донець 2008; Іващенко, Федоренко 2009; Федоренко 2010; Ніколаєску 2023], то історія визначення термінологічного наповнення лексичного елемента *епідигматика* набагато скромніша. Досить лише зауважити, що в згаданій міродайній енциклопедії взагалі немає згадок про цей термін, бракує інформації про його неоднозначне розуміння й використання в сучасних підручниках української мови та словниках лінгвістичних термінів. Енантіосемію та епідигматику української мови дослідники вивчають здебільшого на матеріалі лексико-семантичної підсистеми, а розвідки, присвячені вивченню енантіосемічних та епідигматичних відношень у фраземіці, – досить рідкісне явище. Наприклад, не виявлено згадок про епідигматику в знакових академічних працях «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» за ред. І. К. Білодіда (1973), «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (1983), найпомітніших сучасних університетських підручниках «Українська мова» за ред. А. П. Грищенка (2002) та «Фразеологія сучасної української мови» В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка (2005, 2007). Натомість енантіосемія відносно часто згадувана в проаналізованих текстах. Проте, зрозуміло, розгляд

мотивацій похідності одиниць наявний у цих працях. Фактично поняття «мотивація виникнення лексичних одиниць» можна вважати основним варіантом співвіднесення з терміном *епідигматика*. Утім, недиференційоване вживання терміна *епідигматика* щодо лексем і фразем спричинює не лише затуманення дефініції одиниці, а й призводить до сплутування двох різних мовних підсистем, описуваних за допомогою терміна. Лексична та фраземна підсистеми, поза всяким сумнівом, попри формальні й семантичні зв'язки між ними, мають різну природу творення семантики, а отже, і асоціативно-дериваційні зв'язки фраземної одиниці (далі – ФО) та її компонентів – колишніх слів – цілком різні й потребують іншого способу опису.

У «Словникові лінгвістичних термінів» Д. І. Ганича та С. І. Олійника подано вокабулу «Енантіосемія» (СЛТГО: 75), термін *епідигматика* не описаний. Укладачі видання «Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» так само описали термін *енантіосемія* в окремій статті (УМКТС: 57), але обійшли увагою одиницю *епідигматика*. Л. О. Вакарюк і С. Є. Панцьо в словникові-довіднику «Український словотвір у термінах» узагалі не подали окремих вокабул ні для *енантіосемії*, ні для *епідигматики* [УСТ: 59].

У «Словникові лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія» М. І. Голянич, Р. І. Стефурак, І. О. Бабій уже наявні не лише дві вокабули «Енантіосемія» (СЛТГ: 69) та «Епідигматика» (Там само: 71), а й «Епідигматичні відношення» (Там само: 72). При цьому укладачі в передмові зазначають, що одиниця *епідигматика*, серед інших, належить до рідковживаних або нових (Там само: 5). Дослідники підійшли до проблеми опису дефініцій термінів максимально зважено й подали кілька варіантів визначення у формі прямих цитат з покликанням на першоджерела. За словником М. І. Голянич, Р. І. Стефурак, І. О. Бабій, *енантіосемія* – це «розвиток у мовної одиниці протилежних значень, поляризація її значень» [Тараненко 2004: 172; Тараненко 2007: 178]; «наявність у слові протилежних

(антонімічних) значень» [Кочерган 2006: 358]); «розвиток протилежних, антонімічних значень у слові» [Білодід 1973: 44–45]; «особливий, непродуктивний різновид антонімії, який являє собою протилежність значень (ЛСВ) одного і того самого слова і знаходить зовнішнє вираження у синтаксичних і лексичних засобах» [Мойсієнко 2010: 83]) (СЛТГ: 69). Як бачимо, з наведених визначень тільки в першому варіанті, що походить від енциклопедичної статті О. О. Тараненка, енантіосемія як мовне явище не обмежена лише лексичною підсистемою, інші автори випускають з-під уваги фраземний рівень. (Залишаємо поза коментарем мовне оформлення поданих вище дефініцій та деякі суперечності у визначенні обсягу семантики одиниці, як-от твердження про непродуктивність енантіосемії.)

У розгляданому словникові термін *епідигматика* має єдине визначення, подане за підручником М. П. Кочергана «Основи зіставного мовознавства» (2006): «Один із трьох аспектів системного вивчення лексики, який визначається асоціативно-дериваційними зв'язками між словами за формою і змістом» (СЛТГ: 71). Помітна кількість дефініцій інших термінів, поданих у словникові, побудована за допомогою використання понять «епідигматичні зв'язки», «епідигматичні відношення», як-от вокабули «Деривація семантична» («продукування нових семем, які поєднуються з вихідним значенням епідигматичними зв'язками на основі різних асоціацій» [Левицький 2000: 24]) (СЛТГ: 54), «Семантична структура слова» («структурна сукупність лексико-семантичних варіантів слова, які перебувають стосовно один одного в епідигматичних відношеннях семантичної деривації» [Левицький 2000: 33] (СЛТГ: 188). Найбільше інформації про епідигматику подано у вокабулі «Епідигматичні відношення». За названим виданням, – це: 1. «Асоціативно-дериваційні зв'язки між словами за формою і змістом» [Кочерган 1999: 132]; 2. «Внутрішньоструктурні інтегральні відношення у знаковій структурі між структурними елементами одного значення чи між значеннями того самого полісемічного слова, які відображають різні референти (предмети) чи денотати

(класи предметів) дійсності» [Левицький 2000: 25]; 3. «Асоціативно-дериваційні зв'язки за формою і за змістом, що виявляються на рівні слів та окремих значень і об'єднують в систему генетично пов'язані твірні й похідні одиниці, а також слова, відношення між якими базуються на псевдомотиваційному зв'язку (явище хибної етимології). У межах багатозначного слова асоціативно-дериваційні відношення об'єднують у систему (мікроепідигму) твірні й похідні значення» [Пітель 2005: 5] (СЛТГ: 72).

Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська та Л. П. Кислюк, вивчаючи лексико-семантичні інновації в українській мові кінця XX – початку XXI ст., услід за Д. М. Шмельовим трактують епідигматичні відношення «як асоціативні й дериваційні зв'язки певної одиниці» [Клименко, Карпіловська, Кислюк 2008: 232]. За багатьма джерелами, епідигматичні (мотиваційні) відношення між лексико-семантичними варіантами слова вперше виокремив саме Д. М. Шмельов 1964 р.

А. П. Загнітко в «Словникові сучасної лінгвістики» (2012) подає дефініцію термінів *епідигма* та *епідигматика*, які також виразно прив'язані до характеристики лексико-семантичної підсистеми. На думку укладача, *епідигма* – «це сукупність ієрархічно похідних, взаємопов'язаних значень, що утворюють внутрішню структуру багатозначного слова», а *епідигматика* – «асpekt, ярус лексико-семантичної мовної системи, що виявляє внутрішньолексемні відношення між узуальними значеннями багатозначного слова; значення багатозначного слова утворюють ієрархічну структуру, тому що вони пов'язані відповідними відношеннями похідності значень сучасного багатозначного слова. Внутрішньолексемні семантичні відношення між узуальними значеннями (лексико-семантичними варіантами) є епідигматичними; цей аспект лексико-семантичної структури мови охоплює епідигматика» (ССЛ: 265). Фактично дослідник терміном *епідигматика* позначає семантичну структуру слова, адже в цитованій вокабулі як приклад епідигматичних відношень наведені радіальний, ланцюговий і радіально-

ланцюговий типи полісемії. Ідентична інформація подана також у «Сучасному лінгвістичному словникові» А. П. Загнітка (2020) (СЛС). В обох словниках епідигматика фраземної підсистеми лишилася поза увагою укладача.

«Кембриджський лінгвістичний словник» К. Браун та Дж. Міллера (2012), зорієнтований на студентів бакалаврату та магістратури, не містить згадок про енантіосемію та епідигматику в ролі вокабул (Brown), як і великий за обсягом «Мовознавчий словник» Х. Буссманна (німецький оригінал 1990; англійський переклад 2006) (Bussmann; Bussmann). «Оксфордський короткий лінгвістичний словник» П. Метьюза (2003) наводить відомості про енантіосемію, але не подає вокабули з інформацією про епідигматику (Matthews). Німецький «Мовознавчий словник Метцлера» Х. Глюка та М. Ределя (2016) оминає увагою обидва терміни (Glük).

Актуалізація терміна *епідигматика* відбулася у XXI ст. Аналіз наукових статей, приступних в інтернеті, дає змогу твердити, що в англійськомовних мовознавчих розвідках термін *epidigmatics (theory of epidigmatic relations)* рідко вживаний, найчастіше його використовують дослідники з України, Білорусі та Росії (здебільшого в перекладних анотаціях до статей.) Епідигматику як внутрішньоструктурні відношення в лексиці різних мов досліджують Н. Г. Іщенко, Л. О. Кудрявцева, О. Д. Огуй, С. І. Липка та ін. С. О. Швачко під терміном *епідигматика* фактично розуміє словотворення [Shvachko 2015].

Німецько-італійський філософ і теолог Дж. Де Кандія у своїй праці «Динаміка слів: Безперервний переклад як принцип християнської традиції» (2025), крім усього іншого, розглядає «епідигматичний і парадигматичний переклади» й називає одиницю *Epidigmatik* (укр. *епідигматика*) неологізмом: «Два неологізми матимуть при цьому вирішальне значення, до яких варто звернутися з погляду практики найменування: “Mal-Setzung” та “Epidigmatik”» [De Candia 2025: 13]. За твердженням дослідника, термін *Epidigma* «походить від грецького *ἐπιδείκνυμι*, що означає “демонструвати”, “показувати” або “репрезентувати”. Отже, “позначення” як осадження й згущення історичного

досвіду значення ґрунтуються на “епідигматичній” характеристиці й вимагають нових творчо-об’єктивувальних (тобто істинно-розширювальних) форм осмислення, щоб “знак” не був зведений до простого “пам’ятника” або навіть знищений» [Там само]. Очевидно, Дж. Де Кандіа вкладає в термін *Epidigma* значення, близьке до семантики укр. *знак, позначення*.

Чи не першим в українському мовознавстві епідигматичні відношення у фраземіці окреслив М. Ф. Алефіренко. Дослідник у своїй монографії «Теоретичні питання фразеології» (1987) обґрунтовує думку, що «в процесі взаємоперетворень і взаємопроникнень (дифузії) цих елементарних фраземотворчих складників (твірної бази. – О. С., Т. Ц.–С.) простежується об’єктивна логіка тих епідигматично зумовлених змін, за якою фраземотворча взаємодія виявляється їх безпосередньою причиною. При цьому специфічними формами реалізації фраземотворчої взаємодії виступають міжрівневі, внутрішньосистемні та епідигматичні фразеологічні відношення і зв’язки, які в кожному конкретному випадку фраземотворення визначають тип і характер змін у сфері потенціальних і актуальних властивостей взаємодіючих одиниць» [Алефіренко 1987: 121]. М. Ф. Алефіренко визначає епідигматичні кореляції як специфічну форму фраземотвірної (фраземотворчої – у термінології науковця) взаємодії, у якій реалізуються зміни властивостей та ознак взаємодійних компонентів «у сфері їх об’єктивного існування в складі фраземодеривата. Своїм змістом вона обумовлює (зумовлює. – О. С., Т. Ц.–С.) і регламентує семантичні і граматичні перетворення компонентів фраземотворчої бази та функціонування лексико-семантичних і граматичних категорій на фразеологічному рівні мови» [Там само: 122]. Звичайно, з погляду сучасної фразеологічної теорії немає підстав говорити про «лексико-семантичні категорії» у фраземній підсистемі, таких категорій у фраземіці немає, оскільки компоненти ФО семантично несаможиттєві й до лексичної семантики мають лише опосередковане генетичне відношення. Власне кажучи, складники фраземи формою (граматично) пов’язані з лексичною підсистемою, а на

синхронному рівні семантично – ні. Компоненти можна розглядати лише як неподільні виразники фразеосемантики.

Отже, епідигматичні зв'язки, відношення та кореляції (використовуємо терміни М. Ф. Алефіренка) характеризують компоненти дериваційної бази фраземи, оскільки «властивості й ознаки компонентів фраземотворчої взаємодії ні в якому разі безслідно не зникають. Вони тим чи іншим способом трансплантуються у фраземодериват і у трансформованому вигляді зберігаються в ньому як епідигматичні елементи, обумовлюючи значною мірою онтологічні і функціональні риси кожної конкретної фраземи» [Там само]. На жаль, М. Ф. Алефіренко не запропонував на матеріалі української мови методики побудови загального епідигматичного опису фраземики.

Завдання епідигматичних студій фраземики полягатиме в установленні граматичних і семантичних шляхів перетворення лексичної одиниці (далі – ЛО) на складники ФО. У ґрунті речі, доведеться встановлювати міжрівневу взаємодію, під час якої відбуватиметься перетворення одиниць лексичної підсистеми на компоненти одиниць фраземної. При цьому потрібно враховувати не тільки процес і стан фразеологізації вільного словосполучення, а й появу полісемічних і варіантних фразеодериватів на базі першої вихідної фраземи. Здійснити такі пошуки належним чином можна за умови, якщо вдається достовірно показати спосіб утворення фразеодериватів. Утім, фразеодеривацію також розуміють неоднозначно. Скажімо, В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко вважають термін *фразеологічна деривація* найкоректнішим, оскільки він співвідноситься з терміном *лексична деривація* [Ужченко 2005: 117]. На думку дослідників, фразеологічна деривація – це «процес творення похідних ФО на базі вже існуючих ідіом чи паремій унаслідок лінгвістичних чи екстралінгвістичних факторів (лінгвальних чи екстралінгвальних. – О. С., Т. Ц. – С.) через модифікацію в семантиці, граматичному оформленні (нерегулярно) і структурі (регулярно)» [Там само: 118]. Якщо прийняти такий підхід відомих фразеологів, то доведеться визнати, що терміни *фразеологізація* та

фразеологічна деривація описують різні процеси творення ФО: перший зосереджений на перетворенні вільного словосполучення на фразему, а другий – на утворенні фразеологізму від іншого фразеологічного звороту або паремії. У такому разі *фразеологічна деривація* ґрунтується на поняттях тільки одного мовного рівня – фраземного (за умов похідності ФО від ФО), а *фразеологізація* аналізує міжрівневі переходи (ЛО → ФО). Проте означений підхід має свої дошкульні місця, адже якщо похідність спрямована від паремійної одиниці (далі – ПО) до фраземи (ПО → ФО), то це знову ж міжрівнева взаємодія, бо паремія не належить до фраземної підсистеми, оскільки організована за моделлю речення й зберігає лексичне значення своїх компонентів. Ми б воліли розглядати фразеологічну деривацію в широкому розумінні: як похідність ФО від будь-якої іншої одиниці (лексеми, фраземи, паремії), а фразеологізацію – як перехід одиниць лексичного рівня в елементи фраземи. Тоді в енантіосемії можна буде вбачати частковий приклад реалізації епідигматики. До речі, В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко в аналізованій праці не послуговуються терміном *епідигматика*.

Л. А. Юрчук, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк розглядають проблему фраземної деривації в передмові до «Словника фразеологізмів української мови» (2003), не вживаючи терміна *епідигматика*. Дослідниці наводять приклади фраземних дериватів «граматичного, лексичного та семантичного типів», наявних у вокабулах праці (СФУМ: 7–9). При цьому похідні форми часто наведені в екземпліфікаціях словника, без виокремлення в реєстрі. У передмові деривати *виссаний з пальця* (< *виссати з пальця*), *видивитися очі* (< *видивити всі очі*), *порозв'язувати язики* (< *розв'язувати язик*) та ін. проаналізовані як похідні одиниці. Проте всі наведені в аналізованому тексті фраземні деривати мають тотожну асоціативну структуру з вихідними формами, що ускладнює розгляд цих одиниць крізь призму епідигматичних зв'язків. Можливо, одиниці *зав'язати світ* – *світ зав'язаний*, *затуманити голову* – *затуманилося в голові*, *затуляти рот* – *роти позатуляти* тощо не

варто розглядати крізь призму епідигматичних зв'язків, оскільки асоціативно вони нерозрізнювані. Тут радше йдеться про фраземну деривацію без повноти епідигматичних зв'язків.

Варто згадати значний внесок вітчизняних дериватологів у теорію й практику опису процесів словотворення та семантичної деривації української мови. Надзвичайно багато в цій галузі, здебільшого на матеріалі лексичних виражальних засобів, зробила Н. Ф. Клименко, яка, слідом за А. О. Білецьким, розрізняла «морфологічний, або зовнішній словотвір, <...> і семантичний, або внутрішній, словотвір, що полягає в семантичних змінах лексем» [Клименко 1984: 3]. «На особливу увагу заслуговує зв'язок лексичної і семантичної структури фразеологізмів із складними словами, що ними мотивуються», – наголошувала дослідниця [Там само: 8]. Тут, очевидно, ідеться про компонентний склад і структуру ФО як дериваційну базу складних слів. Такий аспект деривації потребує окремого дослідження, що має ґрунтуватися саме на засадах *трансформації фраземної семантики в лексичну*, а не навпаки, як відбувається в більшості випадків. Таких досліджень обмаль (див.: Стишов 1991; Важеніна 2018), як, зрештою, і прикладів розгляданої деривації, адже не всі одиниці, зараховані в деяких працях до відфраземних утворень, походять від ФО. Скажімо, з переліку *зумазвод, носодер, алілуйник, вітрогон, закрутиголова, сушивода, варивода, хлібосол, гострослов, пустоголовий, сердобольний, тогосвітній, батькувати, зашорювати, насобачитися, ахінеїти* (приклади взято з [Ужченко 2005: 58]) тільки підкреслені одиниці беззастережно належать до відфраземних утворень. Однозначно сказати, що епідигматично іменник *алілуйник*, дієслова *зашорювати, насобачитися* пов'язані тільки з ФО (*співати алилуя (алілуя), брати в шори, *служити як собака (?)*) навряд чи можна, адже наведені три приклади цілком можуть походити й лише від ЛО, оминаючи стадію фразеологізації. Апелятиви *алілуйко (алилуйко) / алілуйник (алилуйник), отченашенко, заплюйсвічка, заплюйсвічко* тощо можуть мати епідигматичні відношення з лексемами й словосполученнями, а не фраземами. Зрозуміло, що

й *колінопреклонений, зарожевлений, добридень* [Там само: 59] епідигматично не пов'язані з фраземами.

Можна сказати, що випадки лексикалізації фразем належать до рідкісних явищ української мови. Н. Ф. Клименко, серед іншого, розглянула словотвір композитів *головоломний, злословити, окозамилування, хлібосольник, хлібосольство, чолобитник* як незаперечно відфраземні утворення [Клименко 1984: 240–241; Клименко 2014: 52]). Дослідниця проаналізувала семантичну мотивацію українських і грецьких дериватів на прикладі біологічної термінології та номенклатури, зокрема й відфраземні утворення [Клименко 2017: 165, 174]).

Якщо зосередитися на реалізації згаданого завдання, то доведеться враховувати три аспекти двох мовних рівнів: перетворення ЛО на ФО, а потім знову ФО на ЛО (ЛО → ФО → ЛО). Пор.: *біс, сто* → **до ста бісів!* → *достобіса*. Н. Ф. Клименко дійшла висновку, що між лексичним і словотвірним значенням наявний тісний зв'язок, для розкриття якого «важливо знати не стільки індивідуальне значення слова, скільки його співвідношення з іншими словами, належність до певних груп лексики, зокрема до семантичних полів» [Клименко 2014: 53, 174]). У принципі це по-іншому сформульоване поняття «епідигматичних відношень» і дороговказ для фразеологічних пошуків.

Багато зусиль для вивчення словотвірної й семантичної деривації доклала Є. А. Карпіловська. Розглядаючи вияви непрямої номінації на прикладі ЛО, лінгвістка зауважила: «Непряма номінація забарвлює наше мовлення новими відтінками, надає йому інтриги, оскільки дає змогу зробити назву непласкою, багатовимірною, зрозумілою тим, хто здатен сприймати не лише слово, а й те культурне тло, на якому воно постало, його інтелектуальний контекст. Вона, безперечно, великою мірою змінює загальний мовний образ світу. А отже, зазнає постійного оновлення й потребує незмінної пильної уваги мовознавців» [Карпіловська 2014: 195]. Наведені слова великою мірою можна застосувати й до фразеодеривації, яка обов'язково ґрунтується на метафоричному

переосмисленні вільного словосполучення. Інакше кажучи, опис енантіосемії та епідигматики фраземної підсистеми неможливий без урахування механізмів перенаповнення внутрішньої форми та аналізу базових параметрів національної лінгвокультури. Є. А. Карпіловська, аналізуючи роль засобів корпусної лінгвістики під час укладання словників, висунула ідею доцільності використання «портретів слів» для верифікації семантики й синтагматики лексикографованих одиниць, оскільки картотека у «форматі “портрета слова”» дає образ шуканої в тексті інформації про нього, а корпус як збалансована й кодифікована модель текстів дає уявлення про спектр уживання слова, характер його функціонування у тій чи тій сфері мовної діяльності суспільства або певного мовного осередка чи й окремого мовця. <...> конкретна картотека є варіантом фундаментальної, зведеної картотеки-скарбниці мови, а корпус становить вибірку за певними критеріями з усієї сукупності наявних на сьогодні текстів. Взаємодія картотеки і корпусу, їх взаєможивлення й взаємопідтримка закладають надійне підґрунтя для моделювання реальної картини складу та функціонування лексикону мови в словниках нового покоління» [Карпіловська 2017: 105]. Певна річ, цю ідею варто поширити й на фраземіку та запропонувати поняття «портрет фраземи» й відповідний механізм його реалізації засобами корпусної лінгвістики як бажаний параметр формування фонду ФО для вивчення енантіосемії та епідигматики. Що більше буде інформації про синтагматику фраземи, то повніше буде описана її семантика й епідигматика.

Ієрархічна семантична похідність фразем української мови досліджена не повною мірою, незважаючи на досить тривалу традицію аналізу синонімічних і варіантних відношень у фраземіці названого ідіому. Для того щоб описати типи епідигматичних зв'язків фраземних одиниць, потрібно не лише встановити параметри опису механізмів зародження, становлення й закріплення внутрішньої структури фразем, особливостей внутрішньої форми ФО, а й показати залежність конкретного елемента фраземної підсистеми від розвитку

його мовної форми. Це дуже складне завдання, яке можна буде виконати лише після розроблення механізмів аналізу кожного сегмента внутрішньої та зовнішньої структури ФО. Зрозуміло, що такі підходи напряду залежать від загального стану теоретичної та практичної фразеології. Неможливо подати епідигматичний опис ФО без глибокого аналізу її семантики, етимології, валентності, синонімічності, антонімічності та варіантності.

У вітчизняному мовознавстві бракує фразеографічних кодексів, які були б укладені з комплексним урахуванням перелічених аспектів. Досить лише зауважити, що досі немає етимологічного словника фразем української мови, а синонімічні, антонімічні й варіантні відношення в академічних словниках описані фрагментарно. Наприклад, у «Фразеологічному словникові української мови» (1993) синонімічні зв'язки описані непослідовно, а в «Словникові фразеологізмів української мови» (2003) узагалі немає інформації про синонімію. Фразеологічна антонімія в академічних словниках не описана, а єдиний «Словник фразеологічних антонімів української мови» В. С. Калашника й Ж. В. Колоїз (2004) невеликий за обсягом, що ускладнює простеження специфіки антонімічних відношень у фраземному фонді. «Словник фразеологічних синонімів» М. П. Коломійця й Є. С. Регушевського (1988) не лише став раритетом, а й з цілком зрозумілих об'єктивних причин не зміг залучити до реєстру багато ФО, що були пізніше фразеографовані в академічних словниках. Створення словника фразеологічних синонімів літературної мови обов'язково має базуватися на здобутках авторської фразеографії, а у вітчизняній лінгвістиці таких словників мало [див.: Цимбалюк-Скопненко 2007; Цимбалюк-Скопненко, Скопненко 2010]. У нашій фразеографії досі немає фразеологічних ідеографічних словників, що великою мірою ускладнює показ епідигматичних зв'язків у фраземному фонді.

В ідеалі через медіоструктуру фразеологічного словника можна визначити епідигму – сукупність ієрархічно похідних значень, проте до укладання кодексів, що відповідали б цим завданням, ще далеко, оскільки

навіть потреба їхнього створення належно не обґрунтована. Під час епідигматичного аналізу за допомогою інтегральних і диференційних сем треба встановити дериваційні внутрішні семантичні зв'язки. На лексичному матеріалі це легше зробити, хоч і не завжди просто, проте лексика глибше досліджена на синхронному й діяхронному рівнях. Про це можуть свідчити, наприклад, успіхи вивчення етимології та синонімічних відношень лексем.

Пропонуємо розглядати фраземну епідигматику як формування семантики ФО через призму похідності від вихідних форм. При цьому етапи фразеодеривації можуть мати різні типи епідигматичних відношень. Попри очевидну складність у семантичній структурі ФО можна встановити мотивувальні та мотивовані значення, а також спосіб побудови внутрішньої форми.

Опис епідигматики ФО обов'язково має враховувати:

1. семантичну структуру;
2. семантичну деривацію;
3. зовнішню структуру (компонентний склад);
4. механізми взаємозалежності між внутрішньою формою ФО та її планом вираження;
5. похідність фраземних елементів від лексем (фразем, паремій);
6. етимологію;
7. роль конотації в епідигматичних зв'язках;
8. синонімічні відношення;
9. антонімічні відношення;
10. варіантність.

Розглянемо кілька прикладів побудови вокабул у майбутньому «Словникові енантіосемічних та епідигматичних відношень українських фразем» (тлумачення ФО (з певною модифікацією дефініцій), а також екземпліфікацію, подано за СФУМом, якщо не зазначено інакше; знак → указує

на напрям розвитку енантіосемії від вихідного до похідного значення або епідигматики від ЛО до ФО).

ЕНАНТІОСЕМІЯ

ЗГОДА → ЗАПЕРЕЧЕННЯ

БІТИ ПО РУКАХ

1. Доходити згоди, домовлятися про щось (перев. при торгівлі) (СФУМ: 28).
*Грак, нашорошивши свої гладіолусові вуха, мовчки слухав і з усім погоджувався, хоч не все розумів. Потім **били по руках**, прощалися, обіймалися, і Дмитро Панасович на правах родича обцілював Грака, який йому найбільше сподобався* (О. Чорногуз).

2. кого. Перешкоджати чийм-небудь діям (перев. злочинним), карати когось за щось. *А трапляються ж ще вискочки, яким пощастило зайняти високі посади і які нівечать, спустошують людські душі. **Бити** б таких **по руках*** (М. Тарновський) (СФУМ: 28).

ЗАДОВОЛЕННЯ → НЕЗАДОВОЛЕННЯ

УЗЯВ БИ ЛИХІЙ

1. що. Ужито для вираження задоволення, захоплення чим-небудь. – *Ох, добра ж оця настоєчка, **взяв би її лихий*** (І. Нечуй-Левицький) (СФУМ: 338).

2. кого. Ужито для вираження незадоволення ким-небудь ***Лихий би взяв** вас усіх з татарами вкупі!* (І. Нечуй-Левицький).

ЗАБУТИ →

ДУМАТИ

ВЕРТІТИСЯ В ГОЛОВІ

1. у кого й без додатка. Хто-небудь ніяк не може пригадати щось. *У мене зараз не вертиться в голові й жодна фраза з тих запальних і довгих наших розмов* (СФУМ: 57).

2. Постійно, весь час виникає у свідомості (СФУМ: 57). *Вертілося в голові, що вдома в них, крім Стьопки, є ще й мати, і п'ятеро дітей і що, коли батько буде такий і далі, то...* (І. Сенченко).

ДУМАТИ →

ЗАБУТИ

ВЕРТИТЬСЯ НА ЯЗИЦІ (НА ЯЗИКУ)

1. у кого й без додатка. Хто-небудь готовий або хоче сказати щось. *Він глянув на Покотила – той ледве стримувався, аби не випалити те, що у нього вертілося на язику...* (С. Голованівський) (СФУМ: 57). *Вертілося на язиці сказати: «Як дізнаються в адміністрації, по голові не поглядять»* (В. Іванина).

2. Ніяк не пригадується (про що-небудь добре відоме, але забуте в певний момент). *Зараз Василь із сумом пригадував, скільки важливого він забув сказати, на язику вертілося, та от вислизнуло* (Ю. Яновський) (СФУМ: 57).

ХОТІТИ →

БОЯТИСЯ

[АЖ] ЖІЖКИ ТРУСЯТЬСЯ (ТРАСЮТЬСЯ) / ЗАТРАСЛІСЯ

1. у кого й без додатка. Хто-небудь має сильне бажання до чогось. *У Тимоша аж жижки затряслися – так кортіло поквитатися з п'яницями*

(М. Колесников) (СФУМ: 235); *Вріжте дрібної, аби аж жижки трусилися! Музики грають коломийки, кілька пар танцює* (І. Франко).

2. *у кого*. У кого-небудь з'являється почуття страху перед кимось або чимось. – *Ведіть у хату.., – сказав замість відповіді хлопець. – Прошу, прошу, – затурбувався господар, а у самого почали жижки трястися* (В. Гжицький) (СФУМ: 235).

ЕПІДИГМАТИКА

РУКА → ВЛАДА

ДЕРЖА́ТИ (ТРИМА́ТИ) В РУКА́Х

1. *кого, що*. Утримувати кого-небудь у залежності, у покорі, позбавляти волі, свободи дій; підкоряти. *Старий Бородавкін держав у руках село і сім'ю, неначе в залізних кігтях з гострими пазурами* (І. Нечуй-Левицький); *Дмитро додав сестрі поради, як найкраще тримати Дениса в руках* (М. Ю. Тарновський) (СФУМ: 235).

2. *кого, що*. Мати владу над ким-, чим-небудь; повелівати. *В своїх дужих руках тримав* (Юра) *сили небесні й земні, смерть і життя, здоров'я маржини й людини* (М. Коцюбинський).

МА́ТИ РУ́КУ

Користуватися чиеюсь підтримкою, допомогою, протекцією. [Дід:] *Він скрізь руку має, а ми що?* (І. Карпенко-Карий) (СФУМ: 376).

ПЛІД → ВІДСУТНІСТЬ

ДАВА́ТИ (ПІДНЕСТІ́) ГАРБУ́ЗА

кому, жарт. Відмовляти кому-небудь у сватанні. *Гарна була дівчина, на все село. Сватало її багато парубків, так вона всім гарбуза давала* (Укр. казки); *Маринка наша довго ховалася, та син старости виказав,— він до неї колись сватався, а вона йому гарбуза піднесла* (О. Іваненко) (СФУМ: 183).

ЯВИЩЕ ПРИРОДИ → ВІДСУТНІСТЬ

ЯК (НАЧЕ) ВІТРОМ ЗДУЛО (ЗМЕЛО)

кого, що. Хтось або щось несподівано або безслідно зник чи зникло. *Мене з печі як вітром здуло* (М. Стельмах); – *Усмішку з Толиного обличчя наче вітром здуло* (С. Журахович); *Касирша зникла, наче її вітром змело* (В. Винниченко) (СФУМ: 262).

Отже, терміни *енантіосемія* та *епідигматика* мають різну традицію використання в українському мовознавстві й потребують термінологічної кодифікації. Установлення чітких дефініцій цих одиниць сприятиме глибшому вивченню семантики та семантичної деривації одиниць різних рівнів, оскільки немає жодних підстав обмежувати енантіосемію та епідигматику тільки лексико-семантичним рівнем мови. Для належного опису енантіосемії та епідигматики ФО потрібно не лише встановити семантику, похідність, внутрішню форму й етимологію елементів, а й простежити синонімічні й антонімічні відношення між фраземами. Наслідком таких пошуків має стати укладання «Словника енантіосемічних та епідигматичних відношень українських фразем», у якому за допомогою продуманої структури відповідних вокабул наочно будуть показані напрями розвитку енантіосемії та епідигматики ФО.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СЛС – Загнітко, А. (уклад.). (2020). *Сучасний лінгвістичний словник*. Вінниця: «Твори».

СЛТГ – Голянич, М. І. (Ред.), Стефурак, Р. І., Бабій, І. О. (уклад.). (2011). *Словник лінгвістичних термінів: лексикологія, фразеологія, лексикографія*. Івано-Франківськ: Сімик.

СЛТГО – Ганич, Д. І., Олійник, І. С. (уклад.). (1985). *Словник лінгвістичних термінів*. Київ: Вища школа.

ССЛ – Загнітко, А. (уклад.). (2012). *Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни* (Т. 1). Донецьк: ДонНУ.

СФУМ – Білоноженко, В. М. та ін. (уклад.). (2003). *Словник фразеологізмів української мови*. Київ: Наукова думка.

УМКТС – Єрмоленко, С. Я (Ред.), Биби́к, С. П., Тодор, О. Г. (уклад.). (2001). *Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів*. Київ: Либідь.

УСТ – Вакарюк, Л. О., Панцьо, С. Є. (уклад.). (2007). *Український словотвір у термінах: словник-довідник*. Тернопіль: Джура.

Brown – Brown, K., Miller, J. (2012). *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. Cambridge University Press.

Bußmann – Bußmann, H. (1990). *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Bussmann – Bussmann, H. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Translated and edited by Gregory Trauth and Kerstin Kazzazi. London and New York: Routledge.

Glük – Glük, H., Rödel, M. (Hg.). (2016). *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart: J. B. Metzler Verlag GmbH.

Matthews – Matthews, P. H. (2003). *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford University Press.

ЛІТЕРАТУРА

Алефіренко, М. Ф. (1987). *Теоретичні питання фразеології*. Харків: Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа».

Білодід, І. К. (Ред.). (1973). *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія*. Київ: Наукова думка.

Важеніна, О. Г. (2018). *Авторська трансформація загальнонародних фразеологізмів у химерній прозі Євгена Гуцала мови*. [Дис. канд. філол. наук, Донецький національний університет імені Василя Стуса]. Вінниця.

Донець, М. М. (2008) Історія та лінгвістичний статус поняття «енантіосемія». *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*, (53), № 798, 17–20.

Іващенко, В. Л.; Федоренко, Т. О. (2009). Енантіосемія в парадигмі мовних і мовленнєвих явищ: основні напрями концептуалізації. *Мовознавство*, (2), 48–60.

Карпіловська, Є. А. (2014). Так і ні – не кажіть, чорне й біле – не називайте... *Slavica Wratislaviensia*, (CLIX), 189–196.

Карпіловська, Є. А. (2017). Роль картотеки «портретів слів» в укладанні словників нового покоління. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, (52), 93–109.

Клименко, Н. Ф. (1984). *Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.

Клименко, Н. Ф. (2014). *Вибрані праці*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2017). *Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ.

Кочерган, М. П. (1999). *Загальне мовознавство*. Київ: Видавничий центр «Академія».

Кочерган, М. П. (2006). *Основи зіставного мовознавства*. Київ: Видавничий центр «Академія».

Левицький, В. В., Огуй, О. Д., Кійко, С. В., Кійко, Ю. Є. (2000). *Апроксимативні методи вивчення лексичного складу*. Чернівці : Рута.

Липка, С. І. (2014). Епідигматичні характеристики німецького іменника *Flegel* (на лексикографічному та публіцистичному матеріалі). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*, (48), 87–89.

Мойсієнко, А. К., Бас-Кононенко, О. В., Бондаренко, В. В. та ін. (2010). *Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика*. Київ: Знання.

Ніколаєску, Е. В. (2023). Енантіосемічні лексеми: особливості визначення та класифікації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*, (60), Т. 2, 17–23.

Пітель, В. М. (2005). *Типологія епідигматичних відношень полісемічних флороназв та їх похідних у лексиці сучасної української мови* [Автореф. дис. канд. філол. наук, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника]. Івано-Франківськ.

Стишов, А. А. (1991). *Отфраземные образования в современном украинском языке* [Автореф. дис. канд. філол. наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР]. Київ.

Тараненко, О. О. (2004). Епідигматика. У В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (Співголови), *Українська мова* (с. 172–174). Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Тараненко, О. О. (2007). Епідигматика. У В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (Співголови), *Українська мова* (с. 178–179). Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. (2005). *Фразеологія сучасної української мови*. Луганськ: Альма-матер.

Федоренко, Т. (2010). Джерела енантіосемії в українській мові. *Українська мова*, (2), 60–75.

Федоренко, Т. А. (1989). *Энантисемия в современном украинском языке* [Неопубл. дис. к-та філол. наук]. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

Скопненко, О., Цимбалюк-Скопненко, Т., (2010). Матеріали до «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша». *Лексикографічний бюлетень*, (19), 168–183.

Цимбалюк-Скопненко, Т. (2007). Словник фразеологічних синонімів М. Лукаша: принципи укладання. *Лексикографічний бюлетень*, (15), 35–49.

De Candia, Gianluca. (2025). *Die Dynamik des Wortes: Fortwährende Übersetzung als Prinzip christlicher Überlieferung*. Freiburg; Basel; Wien: Herder GmbH.

Shvachko, S. O. (2015). Epidigmatic Function of the English Numerals. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Philology"*, (73), 54–58.

Н. В. Сніжко

УКРАЇНСЬКИЙ ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК АКТИВНОГО ТИПУ В СИСТЕМІ ІНТЕГРАЛЬНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Укладання нового тлумачного словника української мови активного типу (далі – АСУМ), як і загалом сучасні інтегральні дослідження її структури та функціонування, ґрунтується на теоретичних досягненнях видатних українських мовознавців другої половини ХХ – початку ХХІ століття: А. А. Бурячка, В. О. Винника, Г. М. Вокальчук, П. Ю. Гриценка, С. Я. Єрмоленко, Є. А. Карпіловської, Н. Ф. Клименко, Ж. В. Колоїз, Т. А. Космеди, Л. А. Лисиченко, М. П. Муравицької, В. В. Німчука, Л. С. Паламарчука, М. М. Пещак, В. М. Русанівського, Л. Г. Скрипник, О. О. Тараненка та ін.

Сьогодні ми добре розуміємо особливу роль українських структуралістів 80-х років минулого століття в розбудові інтегральних лінгвістичних досліджень. Ще під час оприлюднення 11-томного СУМ (1970–1980) учені розпочали досліджувати багатовимірну параметризацію словникових статей та сформували теорію формалізованого дослідження семантичного простору мови. М. М. Пещак увиразнила способи лексикографічного систематизування лексики, Н. Ф. Клименко показала переваги поняттєвого впорядкування лексики та дослідила наукові засади укладання іноземних ідеографічних словників, Є. А. Карпіловська узагальнила знання про типологію словників. Науковий світ збагатився колективними монографіями «Формалізовані основи семантичної класифікації лексики» та «Лексична семантика в системі «людина-машина», проспектом «Семантичного словника української мови» та іншими працями структуралістів Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні (нині – продовжувачі справи цього колективу працюють у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України в Києві), які нині допомагають досліджувати способи

лексикографічного систематизування лексики та моделювати мовну й концептуальну картини світу на основі загальномовних тлумачних словників [Клименко 1982; Карпіловська 1990; Проспект 1990]. Спадщина наших учителів – це надійне підґрунтя теорії сучасних інтегральних досліджень української мови в полікультурному світі [Сніжко 2012; Сніжко 2022; Сніжко 2023].

Теоретичні та практичні звершення структуралістів кінця ХХ ст. започаткували інтегральну лексикографію в Україні. Українські вчені глибоко та різноаспектно вивчили будову словникових статей 11-томного СУМ і запропонували на основі формальних показників словника досліджувати структуру семантичного простору мови. Було переконливо доведено, що загальномовний тлумачний словник містить усі необхідні інформаційні дані про поняттєву структуру мови, гіперо-гіпонімічне впорядкування лексикону, стратифікацію лексики за парадигматичними, синтагматичними, епідигматичними, хронологічними, аксіологічними та ін. особливостями. Структуралісти створили електронну інформаційно-довідкову систему «Морфемно-словотвірний фонд української мови» (далі – МСФ), де, окрім морфемних та словотвірних показників, було подано переліки словників-індексів [Клименко 1990]. На основі такого способу впорядкування даних укладено морфемно-словотвірні словники та сформовано електронну базу нових слів [Клименко 1998; Карпіловська 2002, 2019; АРСУН]. 1994 року на основі інформаційної моделі МСФ ми створили електронний ідеографічний словник іменників [Сніжко 1995]. Із застосуванням інтегральних підходів до вивчення та систематизування лексики української мови 2017 року творчий колектив відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України уклав тритомовий зведений словник «Український лексикон кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст.: словник-індекс» (далі – УЛ) [УЛ 2017].

Перелік словників-індексів в УЛ дозволив відтворити динаміку лексичного складу мови впродовж останніх трьох століть та змоделювати

лексичне ядро мови [Сніжко 2021, 2024]. Перспективно на основі такої інформаційної моделі може постати нова електронна система, у якій буде зінтегровано дані словників різних типів (тлумачних, орфографічних, перекладних, мови творчих особистостей, новотворів та новозапозичень тощо) і передбачено введення та опрацювання нової інформації про структуру та функціонування лексичного складу мови. Інтегральна лексикографічна система відтворюватиме генеральний реєстр мови, структуру активного й пасивного фондів лексики, будову та особливості функціонування лексичного ядра мови тощо. Вона міститиме термінологічні та фразеологічні одиниці, інформацію про етимони запозичених слів і т. ін., отже, сприятиме моделюванню динаміки та стратифікації лексики, а також її функціонально-стильової диференціації.

Укладання АСУМ актуалізує одне з найважливіших завдань сьогодення – зібрати, різноаспектно лексикографувати та теоретично осмислити результати сучасної активної мовотворчості українців. Особливу увагу варто звернути на лексикографічне опрацювання індивідуально-авторських новотворів, що відображають глибинні витoki української ментальності. Тільки у складі новітніх інтегральних словників можна відтворити високу естетику українського слова, увиразнити роль творчих особистостей у розвитку мови і суспільства, сформувати лексикографічний портрет сучасного українського мовосвіту як синтезу мовних світів майстрів слова [Сніжко 2022, 2023].

Надійним підґрунтям перспективного укладання електронних зведених словників або створення лексикографічних середовищ може бути електронна версія УЛ. У нашому експерименті спостерігаємо, наприклад, як розбудовується словотвірне гніздо з основою *буйн-* внаслідок інтегрування даних новітніх словників: «Українського лексикону кінця XVIII – початку ХХІ ст.: словника-індекса: у 3-х томах» (УЛ), «Словника української мови в 11 томах: Додаткового тому: у 2-х книгах» (СУМД), «Словника мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (СМТОУ), «Словника лексичних новотворів сучасних поетів Рівненщини»

В.В. Максимчука (СМ) та нині створюваного «Глумачного словника української мови активного типу» за ред. Є.А. Карпіловської (АСУМ):

буйнозелений *прикм.* Орф-9 УЛ

буйноквітно *присл.* СМ *Весна знов розгулялась буйноквітно* (А. Грицай)

буйноквіття *ім. с.* СМ *Травневе буйноквіття Безжально серце рве...* (Г. Царик)

буйнокрівний *прикм.* СМТОУ (М. Сервантес, Дон Кіхот, перекл. М. Лукаш)

буйнотрав'я *ім. с.* СУМД АСУМ СМ *В буйнотрав'ї між волошок і ромену Наймиліший цвіт очей твоїх для мене* (С. Бабій)

буйноцвіт *ім. ч.* СУМД *Пашисть медами скосиста гора. І серед того всього буйноцвіту Вона одна, заключена, стара* (Л. Костенко) АСУМ

буйноцвіття *ім. с.* АСУМ Орф-9 СМ УЛ

буйночубий *прикм.* СМТОУ *буйночубі хлопці* (О. Забужко) СМ *Зелені буйночубі вогнища дерев, що небо вимітають гілками своїми...* (В. Кучерук)

Індекси словників засвідчують час входження слів до структури української мови, а подані ілюстрації увиразнюють їх семантику та вагомість у сучасній мовній картині світу. Зібраний матеріал переконливо засвідчує активне творення складних слів з основою **буйн-** та моделює способи відображення цього процесу в АСУМ та інших словниках. Варто акцентувати, що в АСУМ для адекватного відтворення осново- та словоскладання застосовуємо різні прийоми: подання їх окремими реєстровими одиницями, якщо вони засвідчені в кількох текстах або розвивають додаткові значення, зокрема переносні або спеціальні, демонструють образне вживання, подання словотвірної основи та переліку слів для увиразнення цього процесу. Намагаємося компактно та різноаспектно засвідчити активні композити та юстапозити. Складні слова важливі для дослідження нашої ментальності, тому вони були об'єктом наукових досліджень Н.Ф. Клименко [Клименко 1984].

Активний розвиток сучасної інтегральної лексикографії сприяє поглибленню теорії системного вивчення лексики та динаміки мови й виводить сучасні лексикографічні дослідження на рівень державотворення. Сучасні лексикографи вважають словникарство ваговою ланкою **державотворення**, адже саме методологія сучасного інтегрального лексикографічного моделювання дозволяє відтворити провідні концептуальні домінанти сьогодення й актуалізувати важливі питання національного розвитку. Ми маємо потужний реєстр української лексики кінця XVIII – початку XXI ст., засвідчений в УЛ, фонд нової та індивідуально-авторської лексики, зібраний в СУМД, СУМЖ та СМТОУ. Ми готові наповнювати реєстр зведеного словника індексами нових історичних словників, які нині укладають історики Інституту української мови НАН України та Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича. На часі інтегрування знань про динаміку мови в синхронії та діяхронії, дослідження проблем мовної, історичної і культурної пам'яті як важливого складника національної ідентичності, мовної свідомості, національного менталітету.

За такого підходу зменшиться кількість позасловникової лексики, окрім, звичайно, найновіших новотворів і новозапозичень. Сьогодні ми ще мусимо визнавати, що до позасловникової лексики належить значна частина творчих здобутків О. Гончара, Л. Костенко, В. Стуса, В. Шкляра, Н. Гуменюк, М. Кідрука та ін., адже ми не маємо їхніх повних індивідуально-авторських лексиконів. Сподіваємося, що вони постануть після завершення укладання АСУМ. Ми зібрали чимало яскравих прикладів для відтворення динаміки української художньо-образної системи. Сучасні лексикографи одухотворені художньо-образними здобутками креативних особистостей, присвячують їм свої наукові дослідження, готові створювати генеральний лексичний реєстр мови.

У новітніх інтегральних словниках систематизуємо лексику за системно-структурними, функційними, хронологічними, аксіологійними та ін.

особливостями. Сукупно сучасні інтегральні словники (АСУМ, СМ, СМТОУ, УЛ) відтворюють динаміку українського мовомислення та світосприймання, увиразнюють вагоме місце української мови й соціуму в сучасному полікультурному світі [Клименко 2008; Карпіловська 2017; Лексикографічна парадигма 2023; Теоретичні засади 2023; Сніжко 2016–2024].

Новітні інтегральні словники употужнюють розвиток теорії лексикографії – металексикографію – та увиразнюють вагомість новітньої інтегральної лексикографії в систематизуванні знань про лексичний склад мови. У визначенні (тлумаченні) поняття **металексикографія** підкреслюємо її роль в сучасній макропарадигмі знань. **Металексикографія** (з грец. meta – після, за, через, поверх і лексикографія) – теоретична основа лексикографії, яка узагальнює знання про принципи, історію, традиції та інновації укладання словників різних типів і жанрів, формує методологію моделювання динаміки мовної системи та її адекватного лексикографічного опису у словниках нового покоління. Це новий напрямок макронаукового спрямування, який на межі XX і XXI століть постав на основі досягнень лексикології, лексикографії, семасіології, неології, неографії, комп'ютерної лінгвістики, лінгвокультурології, лінгвоконцептології, лінгвостилістики, соціолінгвістики та інших наукових галузей і зосереджений на глобальних проблемах вивчення та моделювання закономірностей розвитку мови й соціуму в глобальному полікультурному просторі [Клименко 2008; Гнатюк 2021; Лексикографічна парадигма 2023; Сніжко 2016; Сніжко 2017; Сніжко 2022; Сніжко 2023].

Металексикографія поглиблює теорію слова, його семантичної структури та функціонування, увиразнює вагомість парадигматичної, синтагматичної, епідигматичної, хронологічної, аксіологічної та ін. параметризації лексичного складу мови, формує нові напрями інтегрального лексикографічного відтворення динамічних змін у мові тощо. Серед наукових проблем металексикографії – лексикографічна типологія; лексикографічна критика; історія розвитку лексикографії; лексикографічний опис; лексикографічна

параметризація; інтегральне лексикографічне моделювання; макро- та мікроструктура словника тощо.

Поряд із терміном **металексикографія** в системі базових понять сучасних інтегральних лінгвістичних досліджень перебувають: **мовомислення, мовосвіт, менталітет, світосприймання, макронауковий, творча (креативна) особистість** та ін. Під **мовомисленням** розуміємо пізнання та відображення світу творчими особистостями за допомогою вербальних засобів, системи концептуальних домінант певної епохи й констант національної та загальнолюдської культури. Поняття **менталітет** розглядаємо як сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та інших особливостей соціуму. **Мовосвіт** (мовний світ творчих особистостей) осмислюємо як сукупність мовно-виражальних засобів (слів, стійких сполучень слів, образних висловів, метафор, афоризмів тощо), що постають внаслідок пізнавально-мисленнєвих процесів (концептуалізації та категоризації дійсності). **Світобачення** – це «сприйняття, розуміння навколишнього світу» (СУМЖ: 1031); **світосприймання** – «сприймання людиною навколишнього світу, дійсності. || Сукупність думок, почуттів людини як реакція на навколишній світ» (ВТССУМ: 1300); **макронауковий** – який стос. багатьох наукових галузей, змодельований за результатами міждисциплінарних досліджень. **Творча (креативна) особистість** – мовець із високим рівнем знань, який розвиває й удосконалює свої літературні та мовні здібності, продукує художні твори. При тлумаченні цього поняття спираємося на дефініції, опрацьовані Т.В. Цимбалюк-Скопненко у колективній праці лексикографів «Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус» [Теоретичні засади 2023: 37].

Серед найважливіших проблем системного дослідження лексики, над якими працюють лексикологи та лексикографи Інституту української мови НАН України, виділяємо такі: 1) різноаспектна формально-семантична стратифікація лексики в синхронії та діяхронії; 2) моделювання лексичного

ядра мови; 3) моделювання семантичного простору мови на основі конкретних лексико-семантичних варіантів слів; 4) семантизація як спосіб з'ясування семантичної структури слова; 5) моделі багатозначності у структурі лексико-семантичної системи; 6) динаміка полісемії та її лексикографічне відтворення; 7) методологія інтегрального лексикографічного моделювання; 8) лексикографічна синергетика як активна співпраця лексикографів України над укладанням словників різних типів і розвитком металексикографії; 9) державотворчий характер словникарства; 10) концептуальні домінанти сучасного мовомислення; 11) лексикографічна модель українського мовосвіту XXI ст. та ін. [Карпіловська 2021; Сніжко 2016б; Сніжко 2017; Сніжко 2023].

У процесі інтегральних лінгвістичних досліджень, а саме під час укладання УЛ за даними словників П. Білецького-Носенка, Є. Желехівського і С. Недільського, Б. Грінченка, одинадцятитомного СУМ, орфографічних та орфоепічних словників, Українсько-німецького словаря З. Кузелі і Я. Рудницького, Українсько-англійського словника К.-Г. Андрусишина та Я.-Н. Крет, нам вдалося змодельовати ту частину **лексичного ядра мови**, яка відтворена переліком слів на літери **а, б, в, з та п** [Сніжко 2021]. Автоматично було відібрано 386 слів (*баба, барвінок, борошно, будинок, вареник, збіжжя, зброя, зоря, полуниця, попіл* та ін.), тож можемо припустити, що на загальному масиві зареєстрованих слів буде приблизно півтори тисячі слів. Це найстійкіші одиниці лексичного ядра мови, які зафіксовані словниками упродовж останніх майже трьох століть.

Під **лексичним ядром** мови розуміємо сукупність переважно давніх за походженням та простих за будовою лексичних одиниць різних тематичних груп, які упродовж віків забезпечують різноаспектне спілкування мовців і є основою активних процесів номінації [Сніжко 2024]. Це найстійкіший шар загальноновживаної лексики, слова основного лексичного фонду, які зрозумілі кожному мовцеві й передаються з покоління в покоління. При тлумаченні поняття лексичного ядра мови спираємося на визначення ядра основного

лексичного складу мови Т. К. Черторизької, подане в академічному виданні «Лексика та фразеологія» за 1973 рік [Черторизька 1973: 213]. Залучаємо дані частотних словників С. Н. Бук, яка виділяє по три тисячі найчастотніших слів для наукового та розмовно-побутового стилів мови (НСН, НСР).

Тематично лексичне ядро української мови складають: іменники на позначення спорідненості і свояцтва (*мати, батько, баба, дід, кум*), частин тіла (*голова, рука, вухо*), свійських і диких тварин (*корова, кіт, лисиця*), птахів (*горобець, гуска, ластівка*), рослин (*вишня, груша, калина*), явищ природи (*дощ, грім, гроза*), часу та пір року (*день, весна*), одиниць лічби (*один, два*), знарядь праці (*коса, граблі, лопата*), почуттів (*радість, сум, гнів*); прикметники на позначення якості, кольору та ін. (*бідний, богомільний, заздрісний, білий, блакитний, зелений*); дієслова на позначення руху, діяльності, вияву почуттів тощо (*брати, ходити, бажати, любити*); прислівники (*абияк, байдуже, близько, завжди*); займенники (*я, ти, він, вона*); службові слова (*і, до, при, за*) [Черторизька 1973; Сніжко 2021; Сніжко 2022б].

Одиниці лексичного ядра мови беруть активну участь у розбудові системи нових номінативних засобів в усіх сферах побутування мови. Вони є активними компонентами традиційних та нових стійких сполучень слів (фразеологізмів, афоризмів, сентенцій тощо). Серед одиниць лексичного ядра мови переважають полісеманти, які увиразнюють моделі метафоризації та постають основою моделювання структури лексико-семантичної системи мови.

Лексичне ядро української мови є центральним поняттям у системі інтегральних досліджень розвитку мови й суспільства. Сучасне активне вживання одиниць лексичного ядра мови засвідчуємо у чотиритомному «Тлумачному словнику української мови активного типу». Розмежовуємо поняття лексичного ядра мови, сталого упродовж віків, та активного лексикону українців – активно вживаних слів певного часового відтинку. Поняття **лексичне ядро мови** є основою різноаспектної стратифікації лексики в синхронії і діяхронії, моделювання співвідношення активного й пасивного

фондів мови, поглиблення теорії динаміки лексико-семантичної системи [Сніжко 2022; Сніжко 2024].

Нині в АСУМ засвідчуємо активне функціонування одиниць **лексичного ядра** мови та виявляємо сучасну активну лексику, увиразнюючи розвиток новітніх галузей знання. Маємо змогу простежити динаміку активної і пасивної лексики, адже в АСУМ реєструємо історизми та актуалізовану лексику: *бунчук, бунчуковий, булавничий, боївка, боївкар* та ін. Відновлюємо ті фрагменти мовної картини світу українців, які були деформовані в умовах тоталітаризму.

Твори на історичну тематику та про сучасне життя, в тому числі й про російсько-українську війну, багата наукова та науково-популярна література, навчальні та довідкові тексти, а також сучасна **пісенна творчість** дають нам змогу інтегрувати знання про український мовний світ, українське світосприймання, менталітет та провідні концептуальні домінанти, або **мислеобрази**, як їх кваліфікують автори новітньої монографії з лінгвософії українських текстів XXI століття [Лінгвософія 2023]. Різножанрові тексти в структурі сучасної джерельної бази АСУМ – основа моделювання лексикографічного портрета сучасного українського мовосвіту.

Новітню джерельну базу АСУМ формуємо за зразком одинадцятитомного СУМ, який, як відомо, відобразив високий матеріальний і духовний розвиток українців 70–80-х років XX ст. [Сніжко 1995; Сніжко 2012; Сніжко 2022]. Новизною сучасної джерельної бази тлумачного словника є потужний фонд ЗМІ, енциклопедій, шкільних підручників, галузевих монографій, перекладної літератури та сучасної пісенної творчості.

Схема 1. Структура джерельної бази АСУМ

В АСУМ використовуємо ілюстрації з багатьох творів зарубіжної літератури, перекладених талановитими поліглоти: М. Лукашем, В. Митрофановим, О. Гладким, Ю. Костюк, О. Захарченко, Ю. Максимейко та ін. (див. перелік джерел фактичного матеріалу) [Сніжко 2022в]. У тексті нового словника постають фрагменти мовних та концептуальних картин різних народів світу. Засвідчуємо систему загальнолюдських цінностей та увиразнюємо українську ментальність у полікультурному просторі. Такі звичні для українців поняття, як *поле*, *пшениця*, *цвіркун* та ін., супроводжуємо ілюстраціями як з автентичних, так і з перекладних творів, які відображають красу й досконалість Божого світу.

Творцями сучасного українського мовосвіту, який ми моделюємо в АСУМ, постає когорта визначних майстрів слова: Л. Костенко, В. Шкляр, З. Мензатюк, Д. Чередниченко, Н. Гуменюк, В. Лис, Ірина Савка, М. Матіос, Г. Вдовиченко, Л. Воронина, Т. Белімова, В. Слапчук, А. Кокотюха, С. Жадан, Дара Корній, Дарина Гнатко, Ореста Осійчук, С. Талан, Л. Паниченко,

О. Хмельовський, М. Кідрук, Люко Дашвар, В. Крищенко, Ю. Рибчинський, А. Демиденко, А. Матвійчук, О. Білоконь, З. Журавка, О. Положинський, А. Процайло, О. Радимир та ін. Любов до Батьківщини, матері, родини, утвердження традицій української ментальності та невтомна праця над розвитком української духовності – такі основні особливості мовотворчості сучасних креативних особистостей.

Внаслідок лексикографічного опрацювання сучасних текстів переконуємося, що мовну та концептуальну картини світу творять вільні та духовно багаті українці з високими моральними та естетичними пріоритетами. Війна навчила нас гуртуватись, перемагати, боротися за домінування демократичних і правових відносин, цінувати звичаї та правила добropорядного людського співіснування, прагнути ще вищих висот у культурі, науці, спорті, мистецтві тощо. У новітніх словниках відтворюємо високі ідеали українського народу, спираючись на сукупний досвід творчих особистостей України і світу. Згадаймо змодельовані лексикографами концепти **Україна-Мати, висока духовність української інтелігенції, образний потенціал українського мовотворення** у «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» [СМТОУ 2022]. В АСУМ розуміння поняття-символу **Україна-Мати** моделюємо на основі сучасної пісні «**Україна-Мати**», створеної нині, під час війни, Зоєю Журавкою та Оленою Білоконь. Постає образ згорьованої Матері-України, яка щодня втрачає своїх синів і доньок: *Україна-мати у сльозах стоїть, Янголами діти линуть на поріг. Україна-мати на весь світ голосить, Бо дітей безжально смерть косою косить. Стогне і горює Україна-мати. Доки буде тіло ворог шматувати? Вже сніги червоним стеляться полями, Бо політі кров'ю, що тече річками* [З. Журавка, Україна-мати, Клуб Поезії, 09.01.2023]. Отже, новітня лексикографія утверджує давню всенародну традицію сприймати Україну як рідну матір, яку сини і доньки люблять і захищають від ворогів.

Сучасна пісенна творчість засвідчує високий патріотизм українців, підносить роль жінки в боротьбі з агресором. Спостерігаємо активну розбудову системи прикладок з основою **жінка** (*жінка-українка, жінка-волонтер, жінка-воїн*), напр.: *Жінка взяла берці, на порозі стала, І до серця фото донечки приклала. Хоч душа від болю плакала й тужила, А любов у серці їй давала силу! Їде жінка-воїн землю захищати, Їй би посміхатись, мріяти, кохати... Їде до перемоги, Бог її боронить, Бо за неї доня щохвилини молить! Жінка-українка, роду берегиня, Захищає землю і свою родину! В неї сила й воля, і вона незламна, Бо любов у серці – доля її славна!* [З. Журавка, Жінка-воїн, Українські пісні].

У сучасній мовотворчості спостерігаємо активне продукування зневажливої та несхвальної лексики на позначення ворога-нелюда [Сніжко 2023б]. В АСУМ вислови *двоногий звір* та *звір в людській подобі* постають синонімами:

двонóгі звíрі, несхв. Про російських загарбників, які відзначаються особливою жорстокістю та відсутністю будь-якого розуміння елементарних правил людського співжиття; *син. звíрі в людськíй подóбі.* – *Наволоч! Ненавиджу! – Треба їх поховати, – сказав Малий. – Не залишати ж їх, щоб собаки та звірі розтягли. – Двонóгі звíрі попрацювали до цього, – сказав Злий* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 281–282);

звíрі в людськíй подóбі – про надзвичайно жорстоких, аморальних людей з грубими, звірячими інстинктами; *син. двонóгі звíрі.* *І той, хто досі сумнівається в лиховісних намірах кремля, хай вдумається у кожне слово сучасних інквізиторів – там сформульована чітка програма ліквідації української нації, української державності, української культури і духовності. Звíрі в людськíй подóбі хочуть здійснити те, що не вдалося ані Сталіну, ані Гітлеру, ані їх послідовникам* (Вісті Ковельщини, 13.04.2022).

На онові інтегрування знань про поняттєву структуру мови та сучасні мовно-виражальні засоби під час укладання АСУМ одержуємо потужні

інформаційні блоки про структуру та функціонування активного лексикону українців.

Спостерігаємо активне вживання слів лексичного ядра у складі афоризмів: *Бог – то таки любов* (Ореста Осійчук); *Найкращий вчитель – пам'ять роду* (О. Хмельовський); *Мудре слово коронує вічність* (Л. Паниченко); *Патріотизм, як і справжнє кохання, це – дар Божий* (С. Горбань); *Молімося за світ піснею Роду, що Мати співала* (О. Радимир); *Усе минає, залишається тільки любов* (Е. Сафарлі, перекл. Т. Клюкіна); *Господь і наміри цінує* (Д. Гнатко).

Під час укладання АСУМ простежуємо потужність кожного письменника у формуванні образних висловів: *файли пам'яті; повинь книжок у книгозбірні; залопотів словами, наче мала дитина босими ніжками по голій долівці; духовна їжа* (В. Слапчук); *У моїй голові макітрилося від щастя; У голові віхолило тяжкими думками; У прочинену кватирку, з якої я щойно зірвав павутиння, вливався океан весняних запахів; боятися до дрижаків; зводити брови дахом; вергати слова-каменюки; У погляді вуйка ожили крихітні посміхайчики (я так давно не бачив їх, а може, не помічав)* (Ореста Осійчук); *язик довший від Чумацького Шляху; птахою защебетати; птахою злетіло слово; стіна відчуження; сяйнути небесною блакиттю очей; говорити дерев'яним голосом* (Д. Гнатко); *піруети долі; флюїди горя; як у дешевому мексиканському серіалі; нема зла, щоб на добро не вийшло* (Т. Белімова); *звити кубло з реп'яхів у мозку; лінгвістична еквілібристика; пояснити трафаретним голосом; збаламучена поверхня розуму* (Макс Кідрук); *тікати від чорної діри майбутнього; горе з'їдає мене живцем* (Джасмін Варга, перекл. Ю. Костюк); *шоколадно-теплий голос; постельно-блакитне небо* (Ніна Джордж, перекл. О. Захарченко).

Сукупно подібні приклади складають основу української ментальності, засвідчують високу одухотвореність і невичерпні мовотворчі потенції нашого народу.

З текстів сучасних творчих особистостей під час укладання АСУМ добираємо нові яскраві порівняння: *Чемна й тиха у неї донька, наче вода в криниці* (Дара Корній); *Їжакувато-пернате створіння* [про дівчинку з характером] (Н. Гуменюк); *Поруч стояла Іренка, у парчевій сукенці молочного кольору, схожа на тістечко з вітрини цукерні* (Ореста Осійчук); *Глухий, як Бетховен; з комплексом Наполеона; з глибокодумністю Піфагора* (В. Шкляр); *Ксива говорила, наче на друкарській машинці друкувала* (В. Слапчук); *Червона вишня біля хати Знов пригадалася мені. Червона вишня, ніби мати, Що в українському вбранні; Тополя, тополя, задума осіння В очах мого серця, як матір стоїть* (В. Крищенко); *Книги – паперові човники для душі; Манери, як зім'ята синтетична сорочка* (Ніна Джордж, перекл. О. Захарченко).

У сучасній українській мовотворчості спостерігаємо активне творення порівняльних фразеологізмів із компонентом **як** та засвідчуємо його в АСУМ:

◇ **як півник і курочка** зі сл. *сокоріти* – дружно, лагідно, ласкаво; *син.* як брат із сестрою. *І таки умовила Атаназара, і Муталіб не знав, що й думати, коли щовечора, повертаючись з роботи, заставав Клавдію Іванівну з Атаназаром за любенькою розмовою, сиділи, як півник і курочка, і тихо щось собі сокорили, й Іринка, це миле курча, іноді підсідало до них і теж щось там цвірінькало* (В. Шкляр, *Тінь сови*, 2019, 212);

◇ **як курчата за квóчкою** зі сл. *хóдять* – дружно, згуртовано. *Діти в школі його обожнюють, ходять за ним, як курчата за квочкою. Він учитель не лише фізкультури, але й праці* (Г. Вдовиченко, *Найважливіше – наприкінці*, 2019, 200);

◇ **як півень перед курячим гарéмом** – хвацько, браво, запально, чванькувато. – *Це така сама правда, як те, що він воював на російсько-японській війні (у семирічному віці!) і заслужив Орден Святого Георгія, з яким марширував переді мною, як півень перед курячим гаремом* (Н. Гуменюк, *Корона на одну ніч*, 2019, 88).

Варто зазначити, що в «Додатковому томі» до «Словника української мови» зареєстровані фразеологізми з компонентом **як**: *як брат із сестрою, як заєць, як громом уражений, як ружа коло сухого будяка, як того маку у різдвяній куті, як шпроти в банці* (СУМД 2017). Отже, у нових лексикографічних працях засвідчуємо тенденцію активного творення порівняльних фразеологізмів у сучасній українській мові.

Під час укладання АСУМ спостерігаємо особливості функціонування одиниць лексичного ядра в ролі активних компонентів сучасних фразеологічних одиниць (ФО), з'ясовуємо динаміку фразеосистеми (які нові та модифіковані ФО з'являються, а які сьогодні вже вийшли з ужитку).

Звернімо увагу, що в 11-томному СУМ (1970–1980) було засвідчено фразеологічну одиницю **говóрить (обзивáється, озивáється) / обізва́вся (озва́вся) го́лос крóві в кому–чому** зі значенням «з'являється відчуття кровної спорідненості з ким-небудь»: *Батьківський голос крóві Озався в душі моїй* (Л. Забашта). В АСУМ це значення подаємо на другому місці, бо фразеологізм активніше вживається нині зі значенням «пам'ять та звичаї роду, рідного народу»:

◇ **го́лос крóві** – **а)** пам'ять і традиції сім'ї, роду, рідного народу. – *Пісня – це голос крóві. Вона очищує душу, як шабля повітря* (В. Шкляр, Характерник, 2019, 292); *Це розуміння закономірності суспільно-культурного розвитку – не голос крóві віками гнобленої людини, не тимчасове прозріння стихійного бунтаря, а закономірний висновок мислителя, який стояв на вершині інтелектуального життя народу* (В. Русанівський, У слові – вічність, 2002, 23–24); *Сини та доньки, нарешті будьте готові Почути голос предків, почути голос крóві! Вони покличуть вас, міцні й гонорові, Словами віри, словами надії, словами любові!* (О. Положинський, Голос крóві, Українські пісні, 23.05.2016); *Мабуть, той голос линув до неї ще з більшої далини, аніж вітер, і навіював та пробуджував те, що ми називаємо голосом крóві* (В. Шкляр, Ключ, 2018, 112); **б)** відчуття кровної спорідненості з ким-небудь. *Нарешті з'явився й батько. За*

сто верств упізнав би його Лобода-син, цього козарлюгу з могутньою чоластою головою в розкудланій сивині. **Голос крові**, невже він справді є? Чи що ж тоді торкає душу, коли отак побачиш найріднішу тобі, єдину у світі людину? (О. Гончар, Собор, Вибрані твори, т. 1, 2005, 377).

Нині спостерігаємо активне функціонування ФО згладжувати куті непорозуміння поряд із традиційним згладжувати гострі куті:

◇ згладжувати гострі куті (куті непорозуміння) – робити менш помітними суперечності, зм'якшувати їх; запобігати суперечкам, незгодам. *Мама, як уміла, згладжувала кути непорозуміння між донькою та батьком, не усвідомлюючи, що ті кути давно перетворилися на ями* (Дара Корній, Сузір'я Дів, 2018, 88); *Його голос достоту такий, як я пам'ятаю: різкий, наполегливий, з відтінком веселості спортивного коментатора, який згладжує гострі кути* (С. Джіо, Я кохатиму тебе завжди, перекл. з англ. С. Мокра, 2019, 67); – *Час. Він стирає і згладжує гострі кути, що ранили нас* (Ніна Джордж, Маленька паризька книгарня, перекл. з англ. О. Захарченко, 2018, 153).

Синонімічним до традиційного крик (лément) душі постає нині ФО крик відчаю:

◇ крик відчаю – крайній вияв душевного болю і безвихідності; син. крик (лément) душі. – *Ні-і-і!!! – вирвалося у нього з грудей. – Іванко! Ні-і-і! Несамовитий крик відчаю полетів угору* (С. Талан, Повернутися дощем, 2016, 366); *Олесь відповів: – Думаю, що ні. Це крик відчаю. Може, він і хоче, щоб допомогли, але як це зробити?* (В. Лис, Обітниця, 2019, 237); *Румунські лікарі опублікували 13 жовтня відкритий лист під назвою «Крик відчаю», оскільки перевантажена система охорони здоров'я країни перебуває на межі через коронавірусну інфекцію* (Радіо Свобода, 13.10.2021).

Серед нових фразеологізмів у сучасній українській фразеосистемі та АСУМ постають: збій у звійклій парадігмі, панічно боятися, зачиняти (закривати) / зачиніти (закріти) серце своє для кого, від кого; райська (Господня, Небесна) брама (ворота), райський куточок та ін., напр.:

◇ **збій у звичлій парадігмі** – несподіване відхилення від прийнятого, звичайного, порушення звичного плину життя. *Казали, що ніхто такого [смерті] не чекав, бо все ж це вже було: загострення, шпиталь, одужання, зустрічі, жарти... Збій у звичлій парадигмі, щось пішло не так* (Г. Вдовиченко, Найцікавіше – наприкінці, 2019, 151).

Отже, сучасна українська фразеосистема активно розбудовується, наповнюється новими ФО для влучного відтворення всього спектру емоцій та світобачення людей. Частина з перелічених прикладів увійде до АСУМ, а частина постане у фразеологічних словниках.

Важливо, що сучасні художні тексти визначають також місце новотворів та новозапозичень у структурі тлумачних словників. Нижче подаємо приклади запозичених слів та новотворів з питомими основами, які ми відібрали із зазначених творів: *аерофобія, нанофізика, лептон, далекомагістральний лайнер, бортовий комп'ютер, суперкубок, плейоф, дьюті-фрі, вазоконстрикція, трансплантант, лайкати, соцмережа, велокав'ярня* (М. Кідрук, Де немає Бога, 2018); *жадібно-допитливий, турботливо-болісний, солодково-оманливий, випанькуваний, квіткувати* (перед хлопцями) (Дарина Гнатко, Проклята краса, 2016); *смартфон, крісло-мішок, дартс, пластянка* (Ореста Осійчук, Абрикосова книгарня, 2021); *людинопародія, посттравматична депресія, obsesивно-компульсивний розлад, чорний слимак депресії, брехати професійно, мілкшейк, панкейк, худі, мегарано, латаргійно, пластянка, фотошоп* (Джасмін Варга, Моє серце й інші чорні діри, перекл. з англ. Ю. Костюк, 2019) та ін.

Активне вживання новотворів та новозапозичень у сучасній художній літературі – вагомий показник їхнього асимілювання, органічного входження до структури української мови.

Укладання АСУМ відбувається в рамках послідовного комплексного дослідження структури та функціонування українського лексикону. Реєстр новітнього АСУМ має вагоме значення для з'ясування співвідношення активної і пасивної лексики та дослідження структури й особливостей функціонування

одиниць лексичного ядра мови. Зіставлення реєстрів АСУМ і попередньо укладеного УЛ уможливить з'ясування кількісного наповнення фондів активної та пасивної лексики. До реєстру УЛ увійшла активна й пасивна лексика, за винятком найновіших новотворів та новозапозичень. До складу АСУМ входять лише активні лексичні одиниці та деякі реактивовані слова й активні нові слова, без яких є неможливим сучасне побутування мови. Незмінним залишається лексичне ядро мови, засвідчене давніми й новими словниками.

Нижче подаємо схеми для зіставного відтворення реєстрів УЛ та АСУМ. До реєстру УЛ входить активна й пасивна лексика, до реєстру АСУМ – активна. Реєстр УЛ позначено коричневим прямокутником (схема 2), реєстр АСУМ – червоним колом (схема 3):

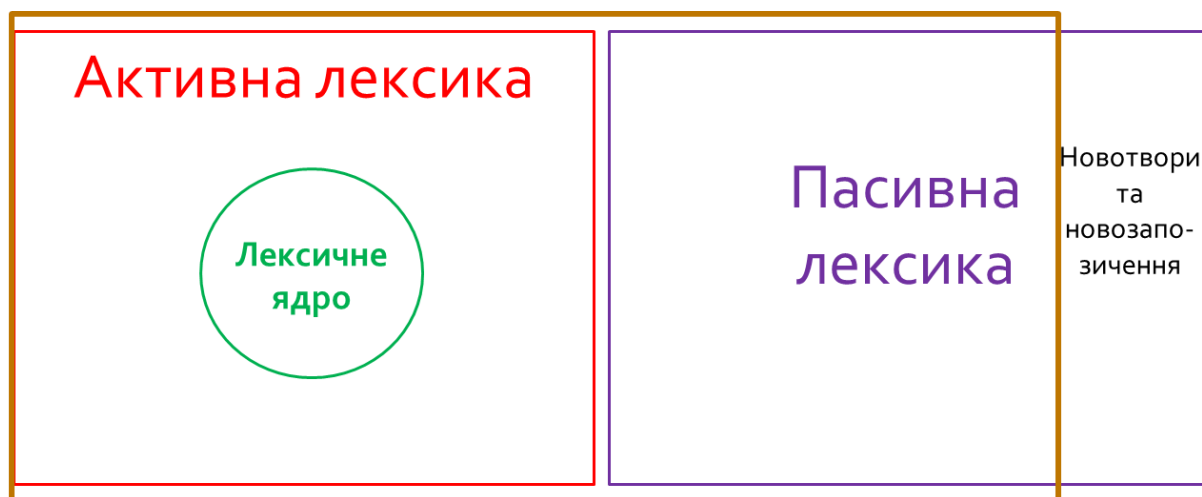

Схема 2. Лексичне ядро мови, активна і пасивна лексика в «Українському лексиконі кінця XVIII–початку ХХІ ст.: словнику-індексі» (УЛ)

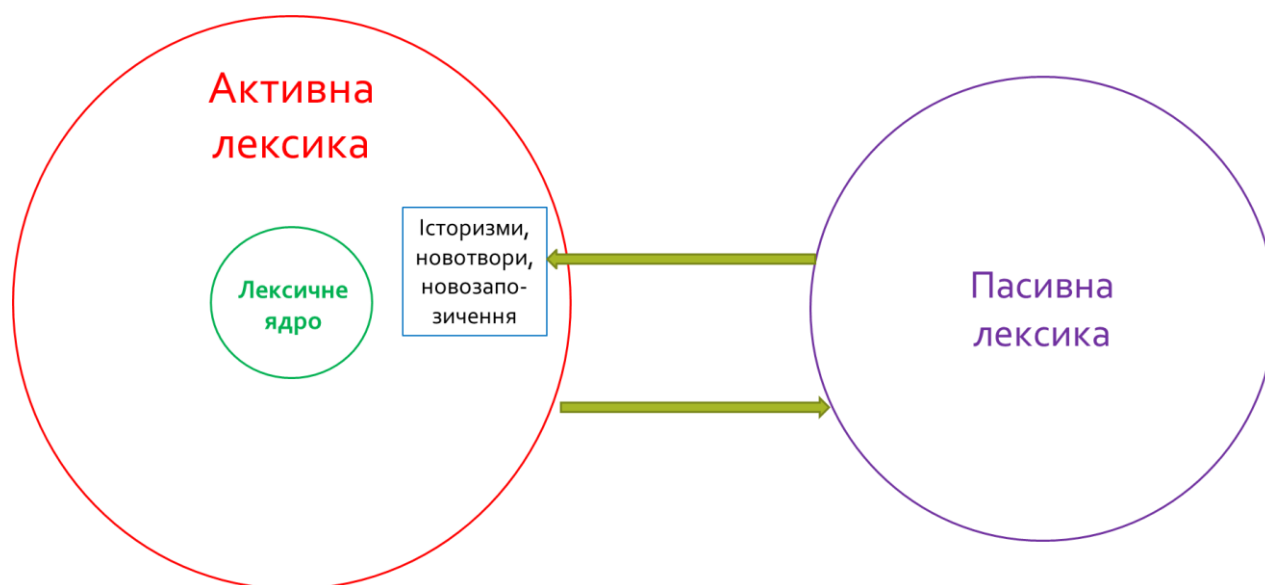

Схема 3. Активна лексика та лексичне ядро мови в «Тлумачному словнику української мови активного типу» (АСУМ)

Отже, сучасні інтегральні словники, укладені в Інституті української мови НАН України, – основа перспективних системних досліджень співвідношення активної та пасивної лексики, а також ролі лексичного ядра в розбудові мовно-виражальних засобів, моделювання мовної та концептуальної картин світу українців. Це вагома джерельна база для теоретичного осмислення динаміки мовної системи та стратифікації лексики на різних етапах мовного розвитку. Сучасна інтегральна лексикографія формує основу багатоаспектного дослідження розвитку семантики, взаємодії української мови з іншими мовами світу, утвердження констант української культури та оновлення структури мовомислення в умовах глобалізації й осмислення загальнолюдської системи цінностей.

АСУМ у сучасній макропарадигмі знань постає інтегратором активних мовотворчих процесів, забезпечує моделювання сучасного українського мовосвіту, поглиблює теорію системних лінгвістичних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Бредбері Р. Кульбабове вино: Повість / Пер. з англ. В. Митрофанова. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2019. 328 с.

Бюссі М. Чорні водяні лілії: роман / Мішель Бюссі; пер. з фр. В. Барської. Харків: Віват, 2019. 400 с.

Варга Дж. Моє серце й інші чорні діри / Джасмін Варга; пер. з англ. Ю. Костюк. Харків: Віват, 2019. 256 с.

Вдовиченко Г. Найважливіше – наприкінці. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 336 с.

Вдовиченко Г. Ось відкрита долоня: збірка / Галина Вдовиченко; худож. Т. Гущина. Харків: КСД, 2016. 208 с.

Волш Р. Сім щасливих днів / Розі Волш; пер. з англ. Ю. Максимейко. Харків: Віват, 2020. 320 с.

Воронина Л. Таємне Товариство Ботанів, або екстрим на горі Підстава: повість / Леся Воронина. Київ: Знання, 2018. 141 с.

Гнатко Д. Проклята краса: роман / Дарина Гнатко. Харків: КСД, 2016. 240 с.

Гончар О.Т. Собор. *О.Т. Гончар. Вибрані твори: У чотирьох томах.* Т. 1. Київ: Сакцент Плюс, 2005. С. 265–524.

Гончар О.Т. Циклон. *Гончар О.Т. Вибрані твори: У чотирьох томах.* Т. 2. Київ: Сакцент Плюс, 2005. С. 5–254.

Гуменюк Н. Вересові меди: роман / Надія Гуменюк. Вид. 2-ге, доповн. Харків: КСД, 2019. 320 с.

Гуменюк Н. Корона на одну ніч : роман / Надія Гуменюк. Харків: КСД, 2019. 320 с.

Гунель Л. Я обіцяю тобі волю: роман / Лоран Гунель; пер. з фр. Ю. Кузьменко. Харків: КСД, 2020. 384 с.

Джіо С. Ожинова зима / Сара Джіо; пер. з англ. Ю. Костюк. Харків: Віват, 2018. 320 с.

Джіо С. Я кохатиму тебе завжди: роман / Сара Джіо; пер. з англ. С. Мокрої. Харків: Віват, 2019. 288 с.

Джордж Ніна. Маленька паризька книгарня : роман / пер. з англ. Ольга Захарченко. 4-те вид. Київ: Наш Формат, 2018. 312 с.

Дзюба С. Заборонений: Історія життя і боротьби Василя Стуса. Роман / Сергій Дзюба, Артемій Кірсанов. Харків: Вид-во «Ранок»: Фабула, 2019. 176 с.

Калейдоскоп життя: оповідання, серія «П'ять зірок», № 1 / Корній Д., Кононенко Є., Доляк Н., Деркачова О., Процайло А. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2016. 320 с.

Кідрук М. Де немає Бога: роман / Макс Кідрук. Харків: КСД, 2018. 480 с.

Кокотюха Андрій. Таємниця козацького скарбу. Детективна повість. Для середнього шкільного віку. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2017. 224 с.

Корній Д. Зірка для тебе / Дара Корній. Харків: Віват, 2019. 320 с.

Корній Дара. Місячне насіння / оповідання, серія «Мала проза великої України». Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2017. 296 с.

Корній Д. Сузір'я Дів / Дара Корній. Харків: Віват, 2018. 288 с.

Костенко Л. В. Вибране. Київ: Дніпро, 1989. 559 с.

Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. 416 с.

Костенко Ліна. Триста поезій. Вибрані вірші. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2016. 416 с.: серія «Українська Поетична Антологія».

Лис В. Обітниця : роман / Володимир Лис. Харків: КСД, 2019. 352 с.

Лис В.С. Століття Якова: роман / Володимир Лис; передм. О. Забужко. Харків: КСД, 2018. 240 с.

Львів. Пристрасті. Таємниці: збірка / укл. Н. Нікалео. Харків: КСД, 2021. 304 с.

Львів. Спогади. Кохання: збірка / укл. Н. Нікалео. Харків: КСД, 2019. 320 с.

Матіос Марія. Солодка Даруся. Роман. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2020. 208 с.

Мейл П. Рік у Провансі / Пітер Мейл; пер. з англ. О. Гладкого. Харків: Віват, 2020. 256 с.

Міллер М. Цирцея / Медлін Міллер; пер. з англ. О. Гладкого. Харків: Віват, 2020. 400 с.

Нестайко Всеволод. Тореадори з Васюківки. Трилогія про пригоди двох друзів. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2004. 544 с.

Орвелл Джордж. Ковток повітря: Джордж Орвелл; з англ. пер. Т. Кирилук. Київ: Вид-во Жупанського, 2021. 240 с.

Осійчук Ореста. Абрикосова книгарня: роман. Київ: Наш Формат, 2021. 240 с.

Плохій С. Брама Європи / Сергій Плохій; пер. з англ. Романа Ключка. Харків: КСД, 2016. 496 с.

Радосинь. Поезія, проза, переклади. Київ: Український письменник, 2017. 272 с.

Рутківський В. Сторожова застав. Повість із життя Київської Русі. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2021. 304 с.

Савка Ірина. Шипшинове намисто: коротка проза / Ірина Савка. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 160 с.

Сафарлі Е. Я хочу додому / Ельчін Сафарлі; перекладач Тамара Клюкіна. Київ: Форс Україна, 2019. 272 с.

Слапчук В. РОМАН & РОМАН: роман-цитатник / Василь Слапчук. Київ: РІДНА МОВА, 2019. 592 с. (Серія «Великий роман»).

Стус В.С. Під тягарем хреста / Упоряд. О.Ю. Орач; Вступ. слово І.М. Дзюби. Львів: Каменярь, 1991. 159 с.

Талан С. Повернутися дощем: роман / Світлана Талан. Харків: КСД, 2016. 448 с.

Талан С. Я захищу тебе...: роман / Світлана Талан. Харків: КСД, 2019. 288 с.

Черкасенко С.Ф. Пригоди молодого лицаря. Роман з козацьких часів. Київ: 1993. 269 с.

Шкляр В. Ключ / Василь Шкляр. Харків: КСД, 2018. 256 с.

Шкляр В. Спів Божої пташки: роман / Василь Шкляр. Харків: КСД, 2020. 288 с.

Шкляр В. Тінь сови: роман / Василь Шкляр; передм. А. Куркова. Харків: КСД, 2019. 304 с.

Шкляр В. Треба спитати у Бога: новели, есеї, спогади / Василь Шкляр. Харків: КСД, 2019. 320 с.

Шкляр В. Характерник: роман / Василь Шкляр. Харків: КСД, 2019. 304 с.

Українські пісні – <https://www.pisni.org.ua/songs/>

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

АРСУН – Карпіловська, Є. А. (відп. ред.). (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ».

ВТССУМ – Бусел, В. Т. (уклад. і гол. ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун».

НСН – Бук, С. Н. (2006). *3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

НСР – Бук, С. Н. (2006). *3000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю української мови*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

СМ – Максимчук, В. В. (2015). Словник лексичних новотворів сучасних поетів Рівненщини. В. В. Максимчук, *Словотворчість сучасних поетів Рівненщини*: монографія; за ред. Г. М. Вокальчук (с. 118–348). Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія».

СМТОУ – Козирєва, З. Г., Мовчун, Л. В., Самойлова, І. А., Сніжко, Н. В., Тищенко, О. М., Цимбалюк-Скопненко, Т. В., Дідун, Л. І. (2022). *Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття*. Наук. ред. Є. А. Карпіловська, З. Г. Козирєва. Київ: Інститут української мови НАН України. <https://drive.google.com/file/d/>

СУМ – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМД – Мовчун Л. В. (ред.). (2017). *Словник української мови в 11 т. Додатковий том: у 2-х кн.* Видавничий дім Дмитра Бураго.

СУМЖ – Жайворонок, В. В. (ред.). (2012). *Словник української мови*. Київ: Просвіта.

УЛ – *Український лексикон кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст.: словник-індекс: у 3-х т.* (2017). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

ЛІТЕРАТУРА

Гнатюк 2021 – Гнатюк, І. С. (відп. ред.), Миронюк, О. М., Козирєва, З. Г., Самойлова, І. А., Балог, В. О., Гордієнко, Н. Г., Сніжко, Н. В., Тищенко, Л. О., Цимбалюк-Скопненко, Т. В., Дідун, Л. І., Мовчун, Л. В., Тищенко, О. М., Дюндик, О. А. (2021). *Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні: монографія*. Київ.

Карпіловська 2002 – Карпіловська, Є. А. (2002). *Кореневий гніздовий словник української мови: гнізда слів з вершинами – омографічними коренями*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана.

Карпіловська 2017 – Карпіловська, Є. А. (відп. ред.). (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови: монографія*. Київ: Видавничий дім Д. Бураго.

Карпіловська 2019 – Карпіловська, Є. А. (2010). Здобутки академічної структурної та математичної лінгвістики у моделюванні українського слова. *Українська мова, 1*, 18–35.

Карпіловська 2021 – Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Романюк, Ю. В. (2021). Формально-семантична стратифікація та функціонально-стильова диференціація в українській мові початку ХХІ ст. *Українська мова*, 4, 24–48.

Клименко 1982 – Клименко, Н. Ф., Пещак, М. М., Савченко, І. Ф. (1982). *Формалізовані основи семантичної класифікації лексики*. Київ: Наукова думка.

Клименко 1984 – Клименко, Н. Ф. (1984). *Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові*. Київ: Наукова думка.

Клименко 1990 – Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А. та ін. (1990). Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система. *Мовознавство*, 6, 41–50.

Клименко 1998 – Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Карпіловський, В. С., Недозим, Т. І. (1998). *Словник афіксальних морфем української мови*. Київ.

Клименко 2008 – Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: Монографія*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Лексикографічна парадигма 2023 – Карпіловська, Є. А. (відпов. ред.). (2023). *Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія*. Київ: Інститут української мови НАН України.

Лінгвософія 2023 – Єрмоленко, С. Я. (відп. ред.), Библик, С. П., Ганжа, А. Ю., Коць, Т. А., Сюта, Г. М. (2023). *Лінгвософія українських текстів ХХІ століття: колективна монографія*. Київ: Інститут української мови НАН України.

Проспект 1990 – Пещак, М. М. (отв. ред.), Клименко, Н. Ф., Карпиловская, Е. А. и др. (1990). *Украинский семантический словарь. Проспект*. Київ: Наук. думка.

Сніжко 1995 – Сніжко, Н. В. (1995). Ідеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників). *Мовознавство*, 6, 28–34.

Сніжко 2012 – Сніжко, Н. В. (2012). Тлумачний словник як скарбниця знань про мову, світ та духовність у площині інтегрального моделювання. І. С. Гнатюк (відп. ред.), *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* (с. 282–290). Інститут української мови; Київ: КММ.

Сніжко 2016a – Сніжко, Н. В. (2016). Проблеми, здобутки і перспективи інтегрального дослідження розвитку лексики української мови. *Лексикографічний бюлетень*, 24, 56–70.

Сніжко 2016b – Сніжко, Н. В. (2016). Структурна, функціональна та хронологічна параметризація лексики у зведеному словнику, тезаурусі й електронній картотеці. *Українська мова*, 4, 87–102.

Сніжко 2017 – Сніжко, Н. В. (2017). Український мовосвіт XVIII–XXI століття: проблеми інтегрального лексикографічного моделювання. *Система і структура східнослов'янських мов*, 12 (с. 73–84). Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова.

Сніжко 2021 – Сніжко, Н. В. (2021). Динаміка мови та мовних норм (за матеріалами зведеного словника лексики української мови кінця XVIII – початку XXI ст.). І. С. Гнатюк (відп. ред.), *Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні: монографія* (с. 99–117). Київ, Інститут української мови.

Сніжко 2022a – Сніжко, Н. В. (2022). Концепції новітніх тлумачних словників української мови та проблеми металексикографії. *Українська мова*, 3, 3–24.

Сніжко 2022b – Сніжко, Н. В. (2022). Лексичне ядро української мови у новітніх тлумачних словниках та мовній картині світу українців. *International*

scientific innovations in human life. Proceeding of the 12th International scientific and practical conference (p. 787–797). Manchester, United Kindom. sci-conf.com.ua

Сніжко 2022в – Сніжко, Н. В. (2022). Мовосвіт сучасної творчої еліти України в інтегральних лінгвістичних дослідженнях. *Образне слово Луганщини* (с. 172–177). Полтава: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка».

Сніжко 2022г – Сніжко, Н. В. (2022). Сучасна перекладна література у складі тлумачного «Словника української мови активного типу». *Лексикографічний бюлетень*, 31, 71–83.

Сніжко 2023а – Сніжко, Н. В. (2023). Металексикографія. *Лексикографічний бюлетень*, 32, 270–272.

Сніжко 2023б – Сніжко, Н. В. (2023). Номінативні засоби відображення російсько-української війни (словникові матеріали). *Лексикографічний бюлетень*, 31, 170–185.

Сніжко 2023в – Сніжко, Н. В. (2023). Семантизація, тлумачення та систематизування нових лексичних та художньо-образних засобів мови Олеся Гончара. З. Г. Козирєва (відп. ред.), *Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус* (с. 79–117). Київ: Інститут української мови НАН України.

Сніжко 2023г – Сніжко, Н. В. (2023). Сучасне українське мовомислення в художньо-образному та лексикографічному відтворенні. *Лексикографічний бюлетень*, 32, 54–70.

Сніжко 2024 – Сніжко, Н. В. (2024). Лексичне ядро мови. *Лексикографічний бюлетень*, 33, 275–277.

Теоретичні засади 2023 – Козирєва, З. Г. (відп. ред.), Дідун, Л. І., Мовчун, Л. В., Самойлова, І. А., Сніжко, Н. В., Тищенко, О. М., Цимбалюк-Скопненко, Т. В. (2023). *Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія*. Київ: Інститут української мови НАН України.

Українська і слов'янська 2012 – Гнатюк, І. С. (відп. ред.). (2012). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія*. Леонідові

Сидоровичу Паламарчукові. Інститут української мови НАН України; Київ: КММ.

Українська лексикографія 2011 – *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. (2011). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Черторизька 1973 – Черторизька, Т. К. (1973). Активна і пасивна лексика в сучасній українській літературній мові. І. К. Білодід (ред.), Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія (с. 211–261). Київ: Наукова думка.

С. О. Соколова

**ОПРАЦЮВАННЯ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ
В АВТОРСЬКОМУ «РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВНИКУ
СЕМАНТИЧНИХ АСИМЕТРИЗМІВ»**

Явище мовної симетрії і протилежне йому – асиметрії, як відомо, можна спостерігати як в окремо взятій мові (у синхронному і діяхронному планах), так і порівнюючи різні мови. У першому випадку йтиметься про внутрішньомовну, а в другому – про міжмовну симетрію та асиметрію. Внутрішньомовна синхронна асиметрія, відома як асиметричний дуалізм мовного знака [Карцевский 1965], представлена передусім фактами багатозначності, омонімії, варіативності, паронімії, синонімії та інших типів формально-семантичних відношень між двобічними мовними одиницями. Вона є характерною ознакою певної мови і частиною мовної картини світу народу. Міжмовна семантична асиметрія виражена через специфіку лексико-семантичного варіювання, відношень синонімії, омонімії, паронімії і варіантності в різних мовах [Соколова 2012: 137], з одного боку, і можливу формальну подібність семантично відмінних одиниць різних мов – так звану міжмовну омонімію – з іншого ⁸³. З міжмовною асиметрією пов'язані труднощі засвоєння нерідних мов, адекватного перекладу тощо [Кійко, Кудрявцева 2020; Yarova, Verhovtsova, Kutsenko 2018], тому міжмовні омоніми і пароніми ще образно називають «хибними друзями перекладача» [Панченко 2022; Фокін 2013].

⁸³ Ми дотримуємось саме такого, поширеного в українському мовознавстві, визначення міжмовних омонімів, відображеного у низці словників, у яких однією з порівнюваних мов є українська [Кочерган 1997; Кононенко, Співак 2008; Баран 2020 та ін.]. Запропоновано й інше розуміння цього терміна – як «паралельних омонімічних опозицій двох синхронічно порівнюваних мов» [Дубічинський, Ройтер 2020: 61]. Надаємо перевагу традиційному тлумаченню насамперед тому, що тип семантичної опозиції (омонімія, багатозначність, синонімія і под.) можна встановити лише для пари (або низки) однозначних одиниць як тієї самої мови, так і різних. Аналогічно синонімічні пари і ряди (внутрішньо- та міжмовні) формують не для лексеми загалом, а для кожного її значення.

Так, окремим значенням російського іменника *лицо* в українській мові відповідають різні слова (табл. 1)⁸⁴ – *обличчя, лице, особа, фасад* та ін., які також мають власні синонімічні ряди.

Табл. 1. Українські семантичні еквіваленти до окремих значень російського іменника *лицо*⁸⁵

Російська мова	Українська мова
ЛИЦО́, сущ., с.р. 1. ‘Передня часть головы человека’. <i>Черты лица. Приятное лицо. Румяное лицо. Напудрить лицо. На лице сияли глаза.</i> 3а. ‘Человек как член общества, представитель какого-л. социального слоя’. <i>Должностное лицо; юр. Дееспособное лицо.</i> 4. ‘Передняя сторона дома, строения, сооружения и т.п.; фасад’. <i>Лицо здания украшено лепкой. Дом стоял лицом к реке</i> (фасад был повернут в сторону реки).	ОБЛІ́ЧЧЯ, режє: ЛИЦЕ́, с.р.; ВИД, <i>груб. ПІСОК</i>, <i>висок. ЛИК</i>, м.р. <i>В’язкий туман застилав зір, але в тому тумані я виразно, дуже виразно бачив її сплотно́ле обличчя, бачив сірі розчахнуті очі й побілілі вуста</i> (Василь Шкляр); <i>Один донощик на тебе мовчуна подививсь да й вичитав на твоєму лиці́ і до́ніс «А він думає по-антирадянському»</i> («Українська літературна газета»); <i>Коляда провів долонею по виду́, щоб трохи стерти напругу, але відчував, що здатен виконати все, на що натякав старий Мільх</i> (Іван Білик); <i>пригадується уривками – чийсь розквашений писок, перекинута ятка, порив пташиних крил з розбитої клітки ... чи побридували, доброчесні – як тоді, колись, на цій же клятій площі ...</i> (Марина Соколян); <i>Кам’яні лики святих злякано одлетіли кудись далеко-далеко</i> (Степан Васильченко). ОСО́БА, ж.р. <i>Тим, що якимось краями врізається у долі приватних осіб</i> (Тарас Прохасько); <i>Списки членів дільничних комісій до окружних комісій подають на затвердження довірені особи кандидата</i> («Українська правда»). ПЕРЕ́Д, ФАСА́Д, м.р. <i>Просуватись далі заважав наріжний будинок протилежного кварталу, що виходив фасадом на саме перехрестя</i> (Олесь Гончар).

⁸⁴ Тут і далі в таблицях використано фрагменти словникових статей «Словника міжмовних семантичних асиметризмів», укладаного автором [Соколова 2023]. Згідно з концепцією цього словника, який належить до категорії перекладних, тлумачення вихідних одиниць, граматичні характеристики і стилістичне маркування в обох частинах подано вихідною мовою – російською, оскільки словник насамперед адресований тим, хто опановує українську мову на базі російської. Для тлумачення російських слів використано матеріали словника (СРУ). Приклади слововживання до українських відповідників переважно дібрано з корпусу Мова info, окремі приклади – з СУМ та ГРАК.

⁸⁵ Таблиця має ілюстративний характер, тому в ній відображено лише частину значень вихідного слова. У словнику враховуємо всі лексико-семантичні варіанти та їх відтінки з відповідними перекладами.

Нерідко мовець, для якого першою мовою є російська, поширює своє знання про багатозначність її лексичних одиниць на українську і помилково вживає в ній відповідник до одного зі значень багатозначної лексеми як еквівалент до всіх її значень. В українській мові таке слововживання призводить до порушення лексичних норм, але, на жаль, трапляється не лише в розмовному мовленні, а навіть у ЗМІ: *Чоловік приходив за місцем проживання потерпілих, як довірене **лице** (треба: довірена **особа**) та забирав кошти, нібито на допомогу їх знайомих та родичів* (ВК, 23.10.2024).

Омонімічним прикметникам *худой I* і *худой II* російської мови в українській також відповідають різні прикметники (табл. 2, 3). Мета укладання російсько-українського словника міжмовних семантичних асиметризмів – якомога повніше представити багатозначні лексичні одиниці, семантична структура яких (кількість і склад лексико-семантичних варіантів і омонімів) в українській мові відрізняється від російської, відповідно до нашого розуміння міжмовної семантичної симетрії / асиметрії як різновиду гомологічної (пов'язаної з взаємовідношеннями двох об'єктів, у нашому випадку – різних мов) симетрії / асиметрії, який відображає особливості багатозначності, омонімії, синонімії та інших типів опозицій лексичних одиниць у цих мовах [Соколова 2012: 137; Соколова 2023: 502].

Пропонований словник унаочнює співвіднесення кожного значення (а в окремих випадках і валентно зумовленого конкретного вживання) російської лексеми з перекладом українською мовою. Не всі факти незбіжності складу лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) і омонімів у двох мовах стають джерелом інтерференційних помилок, але стійкі словосполучення на їх основі також відображають специфіку різних мов і можуть ставати джерелом помилок, або мовець свідомо може їх уникати, усвідомлюючи можливість помилки. Зважаючи на те, яка кількість раніше російськомовних громадян України (як українців за етнічним походженням, так і представників інших етносів) переходить зараз до спілкування українською мовою, проблема набуває

додаткової актуальності. З нашого досвіду спілкування з мовцями, які нещодавно змінили мову спілкування з російської на українську, саме фразеологія в широкому розумінні є для них найбільшою проблемою, яка певною мірою навіть може стримувати процес повного переходу до спілкування українською.

Табл. 2. Українські семантичні еквіваленти до російського прикметника *худой* I

Російська мова:	Українська мова:
ХУДОЙ I, прил. 1. 'Имеющий тонкое, сухошавое тело (о человеке и животном); тощий'. <i>Худая</i> брюнетка. <i>Худой</i> паренёк. <i>Стать худым</i>. <i>Какая худая собака!</i> 2. 'Лишённый подкожного жирового слоя' (о теле или частях тела). <i>Худая</i> спина. <i>Худые</i> руки. <i>Худое</i> лицо.	ХУДИЙ, МАРНИЙ, ХУДОКОСТИЙ, ХУДОРЁБРИЙ, ХУДОРЛЯВИЙ, СУХОРЛЯВИЙ, СУХОРЕБРИЙ. У дзеркалі Наташа побачила відображення високого <i>худого</i> чоловіка, який вихором влетів досередини, на ходу розціпаючи сірі обвислі штани (Софія Андрухович); Вона втягла щоки і пустила під лоб очі, щоб показати, який він <i>худий</i> (Григорій Тютюнник); Коло них [дітей] лежала мама, <i>марна</i>, жовта, і бгала коліна під груди (Василь Стефаник); Навіть малюк <i>худоребрий</i>, на прізвисько Хлястик, теж пробував через мур перелізти... (Олесь Гончар); Дністер був зовсім змілів, безпорадно шулювся до безвітряних тіней тополь і нагадував <i>худокостого</i> дідугана, який не знає, куди дітися з наболілими боками (Роман Андрияшик); Барабанний бій стихнув, і наперед вийшов <i>худорлявий</i> чоловік у старшинському вбранні (Дмитро Білий); Вона була <i>сухорлява</i>, <i>худенька</i>, бліда (Юрій Збанацький); <i>Сухореброго</i> Пархома прив'язали до стовпа. Жовніри почеркали Пархомові спину смугами од самої шиї (Нечуй-Левицький, VII, 1966, 171). ХУДИЙ, ХУДОРЛЯВИЙ, СУХОРЛЯВИЙ. <i>Худе</i> та поморщене бабине лице аж зчорніло, неначе землею припало (Іван Нечуй-Левицький); Удівітально, – знизав <i>худими</i> плечима Птіцин (Василь Шкляр); В довге <i>сухорляве</i> лице був ніби заткнутий гострий, горбатий та тонкий ніс (Іван Нечуй-Левицький); Почав він захоплено, палко, притискуючи руки до вузьких, <i>худорлявих</i> грудей (Зінаїда Тулуб).

Словосполучення, зокрема й стійкі, з багатозначними словами, переклад яких зазвичай не створює проблеми, можуть спричиняти труднощі тим, хто лише опановує мову. Далі на матеріалі однієї словникової статті спробуємо показати, які проблеми виникають під час опрацювання стійких словосполучень у словнику міжмовних семантичних асиметризмів.

Табл. 3. Українські семантичні еквіваленти
до російського прикметника *худой II*

Російська мова:	Українська мова:
ХУДОЙ II, прил., разг. 1. 'Плохой, дурной'. <i>Худой отец. Худой обед. Худой материал. Худой поступок. Худые дела. Худая примета.</i> 2. 'Дырявый, ветхий'. <i>Худое ведро. Худые рукавицы, сапоги.</i> 3. Устар. 'Незнатного происхождения, низкого рода'. <i>Худое родство.</i>	ПОГАНІЙ, КЕПСЬКИЙ, разг. НЕВІРНИЙ, ПЛОХІЙ (нехороший – ещё) НЕДОБРИЙ, ЛИХІЙ, заст. ХУДИЙ. [Ігнат:] <i>Гордєєв усю ніч пік у кухонній юрті пироги і все хвилювався, що дріжджі погані, але.. пироги вийшли високі, рум'яні й легкі</i> (Зінаїда Тулуб); <i>Наші галицькі селяни пристосувалися до кепського харчу</i> (Василь Стефаник); [4-й син:] <i>Ех, цю б силу та на Змія! Та чомусь плоха надія...</i> (Олександр Олесь); <i>Сам себе втішав Оксен, але самопочуття в нього було недобрим</i> – якийсь пекельний вогонь палив йому груди (Григорій Тютюнник); <i>Вона [Наталя] перелякалася так сильно його слів, неначе схоплена на лихім учинку</i> (Ольга Кобилянська); <i>Скільки у нас уже гетьманів було: пропали через військові чвари!</i> [Павло:] <i>Які через чвари, які через худий розум, а які через кривду свою</i> (Микола Костомаров); [Омелько:] <i>Дай же, боже, гуляти нам тихо, без сварки і без худого слова!</i> (Марко Кропивницький). БЛАГІЙ, ПЛОХІЙ, ДІРЯВИЙ, ДРА́НИЙ, ПОДЕР́ТИЙ. <i>Горенько Парасці! А ще більше горе, коли хто з дівчат або хлопців насміється з її благого одягу</i> (Панас Мирний); <i>У Маріки теж уже сині бриніли од холоду губи, під благою сорочиною хвилями ходили дрижаки</i> (Степан Васильченко); <i>Вивели Марину в драній рядняній сорочці з зав'язаними на спині рукавами</i> (Панас Мирний); <i>Коли я боялася тих злиднів, то се не тому, що мене лякав холод, голод, пошарпані вбрання, подерті черевики</i> (Леся Українка); <i>штани латка на латці та дірявий солом'яний бриль ...</i> (Іван Білик). ХЛО́ПСЬКИЙ, НИЗЬКІЙ, МУЖИ́ЦЬКИЙ, заст. ЧО́РНИЙ (у сполуч. чо́рна кістка). <i>він з русинів, тобто хлопського роду ...</i> (Юрій Сорока); <i>Я знаю, як мене болить, коли хто вразить моє чуття патріотичне. А хлоп для чоловіка з хлопського роду, мабуть, також свого роду патріотизм</i> (Іван Франко); <i>Нікому з «товариства» не було таємницею, що брати Калиповичі походили з низького роду, що були синами вбогого канцеляриста</i> (Іван Франко); <i>Низького роду, простолюдники</i> (Раїса Іванченко); <i>Зіна, що вже добре наламалась у панських покоях, чула своїм нутром моє мужицьке походження і не поспішала, як іншим, прислужувати мені за столом</i> (Борис Антоненко-Давидович); <i>Бути княжим огнищанином, сидіти за княжим столом з срібною ложкою, зневажати всяку роботу, властиву тільки рабам, смердам, чорній кістці, - і тепер добровільно нагнути шию, як віл під обух, стати чорноробом, водоносом, марним нестямою і просмердітися від знемоги потом, як його онучі, - і гай, гай, Сміянку!</i> (Павло Загребельний).

Для детального аналізу симетрії та асиметрії словосполучень у порівнюваних мовах обрано лексему **язык** та її українські відповідники як дуже важливу для формування мовної картини світу українців, відмінну від мовної картини світу росіян. Протиставлення **язык** – **мова** набуло для українців особливої актуальності, і більшість українців (навіть російськомовних) добре засвоїла відмінність семантичної структури російського іменника **язык** і його українських відповідників (табл. 4), на що ми вже звертали увагу, аналізуючи спонтанне мовлення білінгвів [Соколова 2019]. З початком повномасштабного вторгнення Росії до України ці тенденції значно посилюються.

Зауважимо, що для українців концентрація понять, що в російській мові відповідають одному слову (**язык**), навколо двох слів (**язык** і **мова**) спричинила й різне членування дійсності в мовній свідомості, тому в нашому російсько-українському словнику семантичних асиметризмів ми змінили порядок слідування ЛСВ російського іменника (у дужках позначено нумерацію значень в російському тлумачному словнику). Ще раз підкреслимо, зазвичай українці, навіть російськомовні в минулому, слова **язык** і **мова** не плутають, навпаки, слово **язык** у значенні «мова» вони можуть свідомо використовувати на позначення російської мови, протиставляючи її українській – власне мові.

Словосполучення з цими іменниками дуже поширені в обох мовах, частина таких словосполучень еквівалентна семантично і подібна формально, частина – різниться, тому їх також бажано зафіксувати в словнику. Як вільні словосполучення, так і фразеологічні звороти (далі – ФЗ), прислів'я тощо, зазвичай наводять як одномовні, так і перекладні словники різних типів, а кількість і склад залучених одиниць залежать від типу словника. Тому й перед нами постало питання, які саме словосполучення подавати, як їх компонувати, враховуючи формальне варіювання, на яке слово тлумачити і перекладати й як граматично опрацьовувати. Саме це спробую проілюструвати фрагментами словникової статті іменника **язык**.

Табл. 4. Українські семантичні еквіваленти
до російського іменника *язык*

Російська мова	Українська мова
1	2
ЯЗЫК, сущ., м.р. 1. ‘Орган в полости рта в виде мышечного выроста у позвоночных животных и человека, способствующий пережёвыванию и глотанию пищи, определяющий её вкусовые свойства’; ‘этот орган некоторых животных, используемый в пищу; кушанье из него’; ‘этот орган человека, участвующий в образовании звуков речи и тем самым в словесном воспроизведении мыслей; орган речи’. <i>Облизать губы языком. Положить таблетку под язык. Отварной язык с горошком. Произнося этот звук, прижмите кончик языка к верхним зубам.</i> (1) 2. ‘О том, что имеет удлинённую, вытянутую форму’. <i>Языки пламени. Огненный язык. Язык ледника.</i> (9) 3. Разг. ‘Пленный, от которого можно узнать нужные сведения’. Взять языка. Допросить языка. (7) 4. ‘Металлический стержень в колоколе или колокольчике, который, ударяясь о стенку, производит звон’. <i>К языкам привязаны верёвки. Ударить языком о стенку.</i> (8) 5. ‘Система словесного выражения мыслей, обладающая определённым звуковым и грамматическим строем и служащая средством общения людей’; только ед. ‘способность говорить, выражать словесно свои мысли. <i>Древние языки. Французский язык. История языка. Язык – принадлежность человеческого рода.</i> (2).	ЯЗІК, м.р. <i>Оточивши коней, ковалі вправно хапали їх за ноги, оглядали копита, цмокали языками (Олесь Гончар); Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звисили з ротів языки і носять боками з коротким свистом (Михайло Коцюбинський); – А ми так готувались! – зітхнула засмучена мама і присувала мені ковбасу або копчений волячий язык (Михайло Коцюбинський); Самійло Лац.. розбалакався й справді допомагав своїм вертким языком вести розмову, що рвалась щохвилини (Іван Нечуй-Левицький).</i> ЯЗІК, м.р. <i>Багаття під лісом все розгорювалось і піднімало вгору довгі червоні языки (Іван Нечуй-Левицький); З кожним подувом вітру хвиля заходила все глибише на захід, водяні языки шурхотіли по мерзлому піску все далі й далі... (Олесь Гончар).</i> ЯЗІК, м.р. <i>тільки три дні тому на превелику силу [розвідники] дістали «языка» і «хазяїн» дав їм відпочинок на кілька день (Олесь Гончар).</i> ЯЗІК, м.р., СЕРЦЕ, БОВКАЛО, с.р. <i>Коні помчалися; дзвоник залізним языком вибива йому зичну, голодну пісню... (Панас Мирний); Він хотів ще потягнути мотуза, напружився і таки; потягнув, але важке металеве серце ледве дійшло до обідка дзвона (Михайло Стельмах); Юнак підскочив до нього [дзвона] і зірвав ковпачок з металевого бовкала (Олесь Донченко).</i> МОВА, ж.р., уст. ЯЗІК, м.р. <i>Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова (Панас Мирний); хочемо в Україні зберегти українську мову як єдину державну мову (Інтернет: публіцистика); Сміялися з незграбної ромейської мови Сивоокової, сміялися з його сподівань (Павло Загребельний); Веліла вона [княгиня] готуватись у дорогу.. п'яти тлумачам, які красно вміли говорити языками грецьким, франкським і латинянським (Семен Скляренко).</i>

1	2
6. 'Разновидность речи, обладающая теми или иными характерными признаками; стиль'. <i>Литературный язык. Разговорный язык. Поэтический язык. Газетный язык. Язык науки.</i> (3) 7. 'Способ словесного выражения, свойственный кому-, чему-л.; индивидуальный стиль, слог'. <i>Звучный, сильный язык Шекспира. У каждого персонажа свой язык.</i> (4) 8. 'Система знаков (звуков, сигналов), передающих информацию'; 'то, что выражает, объясняет собой что-л.'. <i>Язык животных. Язык жестов. Язык программирования. Информационные языки. Язык фактов. Язык формул. Язык музыки.</i> (5) 9. <i>Мн.: язы́к и язы́ки. Устар.</i> 'Народ, народность'. (6)	МО́ВА, ж.р. МО́ВЛЕННЯ, с.р. <i>Хто нікчемну душу має, То така ж у нього й мова</i> (Леся Українка); <i>Велич і масштабність подій змушувала мене стискувати матеріал</i> [у фільмі «Арсенал»]. <i>Це можна було б зробити, вдаючись до мови і поетичної, що й є начебто мою творчою особливістю</i> (Олександр Довженко); <i>ефект фонетичної структури такої поетичної мови майстерно використаний мисткинею для персоніфікації подій</i> (Лінгвістика: наукові тексти); <i>автор <...> досить схематично визначає кольорову символіку, котра є невід'ємною властивістю поетичного мовлення, не звертає уваги на значення семантичної сполучуваності в домінантних групах кольоронайменувань</i> (Лінгвістика: наукові тексти). МО́ВА, МО́ВЛЕННЯ, ж.р., СТИ́ЛЬ, м.р. <i>Лякають дитину й дядьків погляд, і його буркотлива мова</i> (Михайло Стельмах); <i>Дається тут взнаки й індивідуальний стиль письменника, зокрема ботанічне бачення простору</i> (Літературознавство: наукові тексти); <i>[в дисертації] виокремлено концепти, що репрезентують концептосферу письменника, адекватну фразеологічній підсистемі його індивідуального мовлення</i> (Лінгвістика: наукові тексти). МО́ВА, ж.р. <i>Дід Маноцівник був дуже мудрий, і казали, що він навіть розуміє мову звірів та птахів і часто в лісі розмовляє з ними</i> (Всеволод Нестайко); <i>він [Сивоок] тепер жив і промовляв до людей тільки барвами, і все для нього вкладалося в мову барви</i> (Павло Загребельний); <i>Оце й була найвиразніша, мовою фактів, живої політики викладена відповідь на питання</i> (Інтернет: публіцистика). НАРО́Д, м.р., НАРО́ДНІСТЬ, ж.р., устар. ЯЗІ́К, м.р. <i>Кожна цегла, статуя, колона, мережечка, різьба і малювання незримими устами промовляє: «Мене створив єгипетський народ»</i> (Леся Українка); <i>Народе польський! День новий Стрічаєш ти у славі .. Тож повні келихи налий На честь усій державі!</i> (Максим Рильський); <i>Встане правда! встане воля! І тобі одному Помоляться всі язики Вовіки і віки</i> (Тарас Шевченко).

У «Фразеологічному словнику української мови» (далі – ФСУМ) словникові статті на слово *язик* у різних відмінкових формах займають майже 6 стовпчиків, на слово *мова* – ще 2. Досить багато їх у «Словнику української мови» в 11 томах (далі – СУМ) і «Російсько-українському словнику» в 4 томах (далі – РУС). Частина стійких словосполучень подана при окремих ЛСВ, частина – у кінці словникової статті. У своєму словнику ми переважно обмежилися словосполученнями, зафіксованими в чотиритомному тлумачному словнику вихідної (російської) мови (СРЯ) у статті, присвяченій іменнику *язык*, доповнивши тими, що є в РУС⁸⁶. Вільні словосполучення, відображені в перекладних словниках, зазвичай не складні для засвоєння, але їх варто фіксувати, оскільки вони теж можуть бути не вповні еквівалентними і добре ілюструють специфіку окремих значень, яку розкриває ілюстративний матеріал. Такі сполучення пов'язані з конкретним значенням основного слова (табл. 5).

Внутрішня форма фразеологізму при цьому може бути такою самою (принаймні, в одному з варіантів ФЗ), за винятком одного (*), прямого еквівалента якому (саме як ФЗ) не знайдено в українській мові, натомість він зафіксований у російському тлумачному словнику, отже, визнаний важливим для російської ментальності і, ймовірно, свідчить про те, якого значення в цій свідомості надано знанню саме російської мови.

Складнішими для засвоєння є словосполучення з переносним значенням, тобто власне ФЗ. Для іменника *язык* ФЗ поділяються на такі, яким у перекладі відповідає українське слово *язик* (переважно в значенні «м'язовий орган») і слово *мова* (у значенні «засіб спілкування»). Внутрішня форма більшості ФЗ з іменником *язык* в українській мові подібна до внутрішньої форми відповідних російських ФЗ, деякі мають досить розгалужені синонімічні ряди (табл. 6).

⁸⁶ Багато ФЗ у цих реєстрах збігаються.

Табл. 5. Вільні словосполучення, співвідносні зі значенням 5 іменника *язык* («мова»)

Російська мова	Українська мова
язык – ‘мова’	мова
Владеть языком, НСВ ⁸⁷ / овладеть языком, СВ	Володіти мовою, знати мову, НСВ / оволодіти мовою, опанувати мову, СВ. Вона [Варка] <i>володіла мовами</i> , про які сказано у Євангелії (дари Святого Духу). А влада приписала їх до мов американських... (Володимир Дрозд); А він мені потрібен – <i>знає мову</i> , звичаї, дорогу (Володимир Малик); Природжена можливість, здатність <i>оволодіти мовою</i> , мисленням, стати особистістю, реалізується лише в людському, соціальному оточенні, у світі культури (Філософія: наукові тексти); Я легко <i>опанував мови</i> , навчився влучно стріляти (Роман Андріяшик).
Говорить, писать (на каком языке), НСВ.	Говорити, писати (якою мовою). Усі <i>говорять</i> архаїчною і доброю <i>українською мовою</i> , набагато чистішою, ніж мова львів’яків, яких тут найбільше (Тарас Прохасько).
Мёртвые языки (существующие только в памятниках письменности).	<i>Мёртві мови</i> . хто мене спокусив зайнятися <i>мертвими мовами</i> і літературами? (Юрій Винничук).
Разговорный язык.	<i>Розмовна (повсякденна) мова</i> . До середини ХІХ століття основною <i>розмовною мовою</i> на Смоленщині була говірка дуже близька до білоруської мови (Артур Сіренко).
Родной (материнский) язык.	<i>Рідна (матерня, материна, материнська) мова</i> . В момент схвилюваності болгарин завжди переходив на <i>рідну мову</i> . (Іван Білик).
Язык преподавания.	<i>Мова викладання, викладова мова</i> . Згодом, російська мова, за наполяганням царату, стає <i>мовою викладання</i> у всіх навчальних закладах (Педагогіка: наукові тексти); Перейшовся до гімназії саме в р. 1868, коли заведена була шкільна рада і <i>мова викладова</i> німецька змінена була на польську (Іван Франко); Я.. знаю і російську і французьку <i>викладову</i> мову (Леся Українка).

Серед усіх українських ФЗ зі словом *язык* (з еквівалентами, що можуть і не мати цього слова у своєму складі) виокремлюємо той (церковнослов’янського походження), де слово *язык* ужито в застарілому значенні – «народ».

⁸⁷ У фрагментах словникових статей використовуємо скорочення російською мовою: НСВ – несовершенный вид, СВ – совершенный вид, у тексті статті – українською мовою: НДВ – недоконаний вид, ДВ – доконаний вид.

У низці стійких словосполучень російському іменнику *язык* відповідає українське *мова* в тому самому значенні – «засіб спілкування» (табл. 7).

Табл. 6. ФЗ з іменником *язык*, яким в українській мові відповідають ФЗ з іменником *язык*

Російська мова	Українська мова
язык – ‘язык’	язык
1	2
Высунув (высуня) язык [бежать] – очень быстро. <i>Бежать, высунув язык.</i>	[См. высовывать] ⁸⁸ . Висолопивши (висунувши) язýк (язика) [бiгти]. – <i>Ото дурень той Бурко! Він десь тепер, певне, бiгає попiд липою, язык висолопивши, та шукає ковбаси, а не знає, що я його голуб'ятком так славно пообiдав</i> (Іван Франко).
Дать (СВ; НСВ: давать) волю языку – ‘начать (начинать) много, безудержно говорить’	Дати (СВ; НСВ: давати) волю язýку. <i>Ірина наче довго стримувала себе і от нарешті дала волю языку, її голос задзвенів чужими напруженими нотами</i> (Галина Вдовиченко) ⁸⁹ .
Разг. Держать (НСВ) язык за зубами (на привязи) – ‘умалчивать, не говорить о чем-л.’	Тримати (держати) язýк[а] за зубами⁹⁰, тримати (держати) язык на зашморзі (на припiнi, на прив'язi); iнодi замика́ти рот (уста).
Длинный язык (неодобр.) – о том, кто говорит лишнее.	См. длинный. Довгий язýк (у кого); довгоязýкий. – <i>Хай собі довгi язики що хочуть говорять: ротiв людям не позамазущи i слухати – не переслухаєш</i> (Панас Мирний, СУМ).
Мозóлить (НСВ) (чесать и т.п.) язык	См. мозолить. Ляпати (плéскати, молóти и т.п.) язýком, мýля(и)ти, мозóлити язýка ([свій] язýк). <i>Я тільки так мелю язýком од хвилювання</i> (Володимир Винниченко); <i>Втім, я був несправедливий до Чоломбiтька і згодом зрозумiв, що він надто шанував Олеся, аби отак відразу плескати язýком довкола його особи</i> (Василь Шкляр) ⁹¹ .
На язык остёр (бóек) (кто-л.), острый язык (у кого-л.) – ‘умеет говорить остро’.	См. острый. Меткий (швидкий, гóстрый) на язýк (хто); язýкатий, дотéпний (хто). <i>Тим часом Карапетьян справляв вражіння дуже порядної людини, дотепної й гострої на язык, лише безмежного й одчайдухого цинiка, що достославний вірменський гумор довів до віртуозності, глузуючи сам з себе й своїх братів кровi</i> (Іван Багряний).
Притча во языцех	См. притча. Притча во язýцех (язицiх). <i>Притчею во язицех був</i>

⁸⁸ Концепція СУМ і РУС щодо подання видових пар суфіксального типу передбачає, що дієслово потлумачено (перекладено) у статті, присвяченій формі недоконаного виду, тому навіть ФЗ, у яких дієслово (дієприслівник) має форму лише доконаного виду, наведено саме в цій статті. У квадратних дужках наводимо відсилання, що містяться в РУС, Зважаючи на вибірковість реєстру нашого словника, у ньому кількість таких відсилань буде мінімальною.

⁸⁹ Більше прикладів див. у табл. 11.

⁹⁰ Приклади див. у табл. 9.

⁹¹ Більше прикладів див. у табл. 12.

(см. притча) – ‘предмет всеобщих разговоров, пересудов’.	свого часу фразеологічний словник Дубровського (Максим Рильський); моя дисертація стала притчею во язицех серед телевізійників (Ірен Роздобудько).
1	2
Разг. Отс́охни (СВ) у мені́ язýк . Клятвенное заверение в подтверждение правильности сказанного.	См. отсы́хатъ. Щоб (бода́й) мені́ язýк відсо́х (усо́х), неха́й (хай) мені́ язýк відсо́хне (усо́хне), щоб (бода́й) [мені́] ру́ки й но́ги повсиха́ли (повідсиха́ли, повисиха́ли), хай (неха́й) [мені́] ру́ки й но́ги повсиха́ють (повідсиха́ють, повисиха́ють).
Просі́ться на язýк , НСВ. О словах, фразах, готовых быть произнесёнными.	Просі́тися на язýк (з язика́); під язиком горóшина му́лить.
Разг. Типу́н [бы] тебе́ на язýк! Недоброе пожелание тому, кто говорит не то, что следует.	См. типун. Бода́й тобі́ з тако́ю мово́ю! (гру́бее) Пі́поть тобі́ на язýк! Щоб тобі́ попріщи́ло! Бода́й тобі́ заці́пило!
Язýк на плече́ (у кого) – о состоянии большой усталости (от дел, движения).	Ві́солопивши язика́; язýк на плеча́х (плечі́).

В українській художній літературі ми знайшли цей вираз лише як цитування мовлення росіян. Пор.: *Вона [Маруся] мовчала, вона навіть не дивилася на Мозоліна, а прислухалася до чогось іншого, тільки не до нього, не до Мозоліна, і на її вилицюватому обличчі блукала загадкова усмішка. «Я тебе́ рускі́м язиком спра́шиваю, ілі ти не панімаєш на рускі?»* (Василь Шкляр).

У деяких ФЗ російської мови в основу фразеологічного значення покладено зв'язок між **язиком** як фізичним органом і **мовленням**, яке він здатен забезпечувати, і відповідно мовою, зокрема її якістю. В українській мові їм відповідають звороти зі словом *мова* або іншими словами, що вказують на здатність говорити або якість мовлення (табл. 8). Відповідно відмінною від російської мови є внутрішня форма цих ФЗ, національна специфіка притаманна також прислів'ям.

Багато ФЗ з іменником *язык* мають у своєму складі дієслово, якому властиві власні граматичні характеристики, зокрема категорія виду. Загалом

аспектуальна модифікація дієслова ФЗ притаманна значно меншою мірою, ніж дієсловам у вільному вжитку, але вона таки трапляється [Соколова 2007]. Частина ФЗ з іменником *язык* і дієсловом у складі є одновидовими (табл. 9), попри те, що дієслова у вільному вживанні нерідко мають обидві видові форми.

Табл. 7. ФЗ з іменником *язык*, яким в українській мові відповідають ФЗ з іменником *мова* в тому самому значенні

Російська мова	Українська мова
язык – ‘мова’	мова
Говоріть (НСВ) на різних языках (с кем-л.) – ‘не иметь взаимопонимания, не понимать друг друга’.	Говоріти (НСВ) різними мовами ; не розуміти одін одного . [Хвора:] <i>Не хтіла б я тебе вразити, сестро, Та, бачу, прийдеться розмову залишити, Бо ми говоримо на різних мовах</i> (Леся Українка); <i>Як би ми з тобою не говорили, все рівно не зрозуміємо один одного, бо говоримо на різних мовах</i> (Григорій Тютюнник); <i>вона [тридцятилітня жінка] сварила градоначальство за псування старих районів міста, ми в принципі не розуміли один одного, ми в принципі були різними людьми</i> (Артем Чех).
Найти (СВ; НСВ: находит) общий язык (с кем-л.) – ‘достичь взаимопонимания; договориться о чём-л.’.	Знайти (СВ; НСВ: знаходити) спільну мову , порозумітися з ким-н. <i>Яка вона [Марта] була щаслива, коли між двома сварками, хоч на хвилину, їй вдавалось знайти спільну з Антоном мову!</i> (Михайло Коцюбинський); <i>Вона [мулатка] мовчки сховала гроші в кишеньку на фартушку: здається, ми знайшли спільну мову, і можна було посидіти ще хвилину</i> (Василь Шкляр); <i>Завжди дивувався вашому вмінню знаходити спільну мову з навколишнім світом</i> (Дмитро Білий); – <i>Молодець, Тимофію, – з почуттям говорить Січкарь. – Молодець! Я так і знав, що з тобою можна по-людськи порозумітись</i> (Михайло Стельмах); <i>Турбувало те, що важко буде порозумітись з хірургічною сестрою: вона звикла асистувати Сатіаналові, то годі їй сподіватися, що мовчазний жест або навіть погляд іншого хірурга накаже їй зробити те чи інше</i> (Микола Дашкієв).
Птичий язык – ‘речь, перегруженная терминами и понятная только немногим или вообще малопонятная’.	Пташина мова . <i>А дехто їй кавалок юности пригрібає – всі ті вискубування брівки, перемиряння на себе різних стрижок («гавроші», «сесун») – пташина мова, уже неврозумлива для хлопців</i> (Оксана Забужко).
*Русским языком сказать (СВ; НСВ: говорить) (что-л.) – ‘сказать что-л. ясно, понятно’.	Сказати (СВ; НСВ: говоріти) зрозумілою мовою (ясно, зрозуміло). <i>Я, здається, зрозумілою мовою пояснив, чого від тебе хочу</i> (Наталія Гурницька).

Інколи дієслово в різних видових формах маркує різні значення ФЗ, а в перекладі їм відповідають зовсім різні одиниці. На них слід звертати особливу

увагу під час навчання інофонів для запобігання помилок (останні два приклади в табл. 9). Видова ознака дієслова в останньому прикладі до того ж суто формальна, оскільки ФЗ загалом має граматичне значення прикметника (функцію означення).

Табл. 8. ФЗ з іменником *язык*, в основі яких в українській мові лежить інший образ

Російська мова	Українська мова
язык – ‘язык’	мова (або інші слова) – ‘мова’, ‘мовлення’
Лиші́ться язы́ка – ‘неожиданно замолчать (от удивления, испуга и т.п.)’	Втрати́ти мо́ву (дар мо́ви); онімі́ти. Вона [бабуся, що лишилась жива], здавалося, втратила мову й тільки потрясала простягненими костлявими руками й пасмами сивого волосся, побиваючись над загиблими (Іван Багряний); Трактан після пострілу з гармати втратив мову , але тут заговорив знову (Леонід Сапожников); З несподіванки сторож аж онімів , дивуючись, що інопланетянин такий нетямуций (Володимир Заєць).
Ломáть язы́к – ‘говорить неправильно, искажая слова, звуки’.	Калі́чити мову. Таж то я вмисне калічив мову на твоїй лад (Роман Іваничук); Вона [Наумиха] була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову , ламав прадідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина (Михайло Коцюбинський).
Что́б у теб́я язы́к отня́лся (вульг. разг.).	Бода́й то́бі заці́пило; бода́й ти (а щоб ти) зані́мів. і заскреготала сорока, та що далі, то все хутчіш та все дрібніш... – А бодай то́бі заці́пило, скреготухо! – крикнув горобчик, – ото глуши́ть! (Леся Українка); – Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе зані́мило! Що ти плетеш? – крикнув принципал (Іван Франко, СУМ).
Язы́к отня́лся (у кого), СВ / язы́к отнима́лся (у кого), НСВ.	Відібра́ло (відняло́, замкну́ло) мо́ву (кому); стрáтив мо́ву (хто); рі́ч відняло́ (відтя́ло) (кому / у кого); заці́пило (кому); (іноді) усóх язы́к (кому / у кого), СВ / відбира́ло (відніма́ло) мо́ву (кому), НСВ. Недурно тим жевжикам відразу відібрало мову (Юрій Дольд-Михайлик); – Иди собі! – гукнув голова, бачачи, що в неї [Мотрі] й річ відтяло (Панас Мирний); І – всім разом заці́пило... (Тарас Шевченко); балакуча Ольга, балакучий Андрій стратили мову (Улас Самчук); Але розмов не було багато: видно, князь після сперечання з Сивооком в підбанні храму повелів не чіпати митця, а може, просто відбирало мову в кожного, хто спостерігав увесь огром створеного цим чоловіком (Павло Загребельний); Від самої думки про це мені мову віднімало і я одвертав до полиць обсипане гарячим приском обличчя (Володимир Дрозд).
Присл. Языкóм молóть – не дрова́ колóть: спина́ не заболі́т.	Языкóм вихáти – не ціпо́м маха́ти. Одне́ – творі́ти языкóм, а другé – пёрти плу́га. Найме́нше ді́ло – бала́кати. Хоч вари́ла – не вари́ла, аби до́бре говори́ла.

Словники всіх типів (одномовні тлумачні, одномовні фразеологічні, перекладні тощо) дуже непослідовно фіксують варіанти ФЗ, пов'язані з модифікацією аспектуального значення. У загальномовних перекладних словниках подання дієслівних ФЗ залежить переважно від концепції словника щодо виду, наприклад, РУС усі ФЗ з парновидовим (в принципі) дієсловом подає саме на форму НДВ, незалежно від того, яка форма притаманна фразеологізму, навіть якщо у ФЗ дієслово зафіксовано лише у ДВ. Для ФЗ з дієсловом в одній видовій формі у словнику достатньо вказати вдову належність.

Табл. 9. ФЗ з іменником *язык* і дієсловом лише в одній видовій формі

Російська мова	Українська мова
Вертётся на языке́ (на ко́нчике язы́ка), НСВ. 1) о сдерживаемом желании сказать, спросить и т.п. <i>Вопрос вертится на языке;</i> 2) о тщетном усилии вспомнить что-л хорошо известное, но забытое в этот момент. <i>Фамилия вертится на языке.</i>	Круті́тися (верті́тися) на язи́ці (на кінчику язы́ка); на язи́ці ві́сити, НСВ. – <i>Як спали, Палагночко, душко? – На язи́ці в неї верті́лась</i> <i>одповідь: «Гаразд, як ви?»</i> (Михайло Коцюбинський); <i>Невідомою силою Юхима потягло ближче. На язи́ці верті́лися,</i> <i>здавалось, страшні для офіцерів слова</i> (Іван Ле); <i>Зараз Василь із сумом пригадував, скільки важливого він забув сказати, на язи́ку верті́лося, та от вислизнуло</i> (Юрій Яновський); – <i>А мене так і кортить розпитать про Марію, так і круті́ться на язи́ці ймення її, та ніяково розпитувать...</i> (Михайло Коцюбинський, СУМ); <i>Прокляття висі́ли в мене на язи́ці, і це чекання було найтяжчим</i> (Василь Рубан).
Говорі́ть на ра́зных язы́ках (с кем), НСВ – ‘не имеют взаимопонимания, не понимают друг друга’.	Говорі́ти рі́зними мо́вами (на рі́зних мо́вах); не розумі́ти оди́н одно́го, НСВ. [Хвора:] <i>Не хті́ла б я тебе вразити, сестро, Та, бачу, прийде́ться розмову залиши́ти, Бо ми говоримо на рі́зних мовах</i> (Лєся Українка); <i>Як би ми з тобою не говорили, все рівно не зрозумі́ємо один одного, бо говоримо на рі́зних мовах.</i> <i>Ти хочеш, щоб у тебе було повне горище хлі́ба і чотири пари чо́бит, а я хочу, щоб до всього цього в нас ще росла й чорна металургія</i> (Григорій Тютюнник); <i>Я гадаю, що цей вплив на молодь страшніший за смерть, бо батьки й діти починають говорити рі́зними мовами, і буде день, коли вони здіймуть один на одного зброю</i> (Зінаїда Тулуб).
Укороті́ть язы́к (кому), СВ – ‘заставить кого-л. поменьше болтать, быть менее дерзким’.	Урі́зати (прикороті́ти, укороті́ти) язы́ка (язы́к) (кому), <i>реже замкну́ти губу́</i> (кому), СВ. <i>Ох, і лютував тоді дядько Володимир і все обіцяв комусь вкоротити язык</i> (Михайло Стельмах); <i>От ми з Опанасом мовчимо тепер і живемо собі покійно, наче в бога за пазухою; а колись були дурні, языкали – ну нам і вкоротили язы́ків...</i> (Олександр Кониський).
Ломáть язык, НСВ –	Калі́чити мо́ву, НСВ. <i>Таж то я вмисне калі́чив мову на твої</i>

‘говорить неправильно, искажая слова, звуки’.	лад (Роман Іваничук). Вона [Наумиха] була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина (Михайло Коцюбинський, СУМ).
Язы́к слома́ешь, СВ. ‘Очень трудный для произношения’ (о словах, фразах и т.п.).	Язика́ злама́єш (зло́миш, полама́єш), СВ. – Дре-дре-дре... Дрепер! – аж скрикнув становий, читаючи далі, і сплюнув. – Ну й прізвище?! І язика зламаєш (Панас Мирний); Місяць якісь такі сказав чудні назви, що Христя аж здивувалася. Вона зроду таких не чула, то й виговорити їх чоловікові – ..язика зломииш (Панас Мирний, СУМ); Поки вимовиш – то й язика поламаєш! (Панас Мирний, СУМ).

Складніше розібратися з ФЗ, які не лише можуть мати форми обох видів (входити до класичної суфіксальної видової пари), а й зазнають аспектуальних модифікацій, що для дієслова відповідає модифікації за родом дієслівної дії (РДД). Такі одиниці словники нерідко фіксують як окремі без взаємних посилань або лише у формі одного з видів, деякі, втім, наводять як варіанти. Ми намагалися всі ФЗ з дієсловами перевіряти на можливість видової парності або іншої аспектуальної модифікації (табл. 10).

Дієслова в таких ФЗ нерідко належать до класичних видових пар суфіксального типу. Їх місце у словнику визначає концепція щодо того, яку форму розглядати як основну – ДВ чи НДВ. У нашому словнику це форма ДВ. Префіксальні пари словники зазвичай не фіксують або фіксують непослідовно. Єдність фразеологічного значення створює передумови для того, щоб ФЗ, у яких дієслова НДВ і ДВ різняться відсутністю / наявністю префікса, описувати в тій самій словниковій статті, основним тут є безпрефіксне дієслово в формі НДВ як базове (табл. 11). Семантичні відношення між дієсловами НДВ і ДВ у ФЗ наближаються до суто видових (дія – результат, стан – одноразовий прояв цього стану), нерідко серед синонімічних ФЗ зі значенням НДВ трапляються як базові, так і префіксально-суфіксальні дієслова (*тримати, держати – утримувати, притримувати, удержувати*), що є додатковим аргументом на користь того, що префіксальне дієслово є парним до базового. У ДВ трапляється синонімія дієслів з префіксом і суфіксом (*смикнути – потягнути*).

Серед співвідносних ФЗ з дієсловами НДВ і ДВ трапляються й такі, де дієслова ДВ з префіксом мають яскраво виражену додаткову аспектуальну характеристику (табл. 12) – вказують на початок дії, що її називає дієслово НДВ (*замолоти язиком*), чи обмежений у часі її прояв (*помолоти, поплескати язиком*). Зазвичай такі дієслова ДВ і НДВ видової пари не утворюють, у словниках їх подають окремо.

Табл. 10. ФЗ з дієсловом (дієсловами),
що можуть вживатися у двох видових формах

Російська мова	Українська мова
Закусить (прикусить) язык, СВ / заку́сывать (прику́сывать) язык, НСВ – ‘внезапно замолчат’.	Припну́ти (прикуси́ти, укуси́ти, прип’ясти) язы́к (языка́), укуси́тися (укуси́ти себе) за язы́к (языка́), замкну́ти рот (уста́), затыгті́ (затыгну́ти) язы́к (языка́), СВ / прику́шувати язы́к (языка́), замика́ти рот (уста́), НСВ. <i>Онися обернулась і прикусила языка: в одчинених дверях стояв Балабуха, а за ним в сінях стояла Олеся й насмішувато дивилась на всю ту справу та справдовування</i> (Іван Нечуй-Левицький); <i>Укусись за язык, та й мовчи</i> (Номис); <i>«Пустіть! – вже не казала, а харчала жінка. – Я скажу». «Ну, так би й раньше, а то замкнула рот!» – посміхаючись, проговорив допитувач</i> (Василь Барка); <i>другого [сектанта], вистеживши, як він кілька разів перекрочив поріг удовички, якій надто до серця припало святе Письмо із уст святенника, почастували такою сороміцькою піснею, що її хлопці гуртом склали під коломийку, аж обом праведникам затагло языка</i> (Емма Андіївська); <i>Хочу сцяти – мало не зривається з моїх уст, але завчасно прикушуюю языка</i> (Анатолій Дністровий); <i>Лише після того заперечення Савмак прикушував языка, та в душі лишався вірним прекрасній варварці</i> (Іван Білик); <i>Ви кусаете себе за холодный язык, душиите себе солодкою-солодкою парюю</i> (Юрій Яновський).
Найти́ общий́ язык (с кем-л.), СВ / находи́ть общий́ язык (с кем-л.), - ‘достичь взаимопонимания; договориться о чём-л.’.	Знайті́ спі́льну мо́ву (з ким-н.), СВ / знаходи́ти спі́льну мо́ву (з ким-н.), НСВ. <i>Яка вона [Марта] була щаслива, коли між двома сварками, хоч на хвилину, їй вдавалось знайти спі́льну з Антоном мову!</i> (Михайло Коцюбинський); <i>Завжди дивувався вашому вмінню знаходити спі́льну мову з навколишнім світом</i> (Дмитро Білий).
Язы́к отня́лся (у кого), СВ / язык отнима́лся (у кого), НСВ.	Видібра́ло (відняло́, замкну́ло) мо́ву (кому); стра́тив мо́ву (хто); рі́ч відняло́ (відтя́ло) (кому / у кого); заціпи́ло (кому); (іноді) усо́х язы́к (кому / у кого), СВ / відбира́ло (відніма́ло) мо́ву (кому), НСВ. <i>Недурно тим жевжикам відразу відібрало мову</i> (Юрій Дольд-Михайлик); – <i>Иди собі! – гукнув голова, бачачи, що в неї [Мотрі] й рі́ч відняло</i> (Панас Мирний); <i>І – всім разом заціпило...</i> (Тарас Шевченко); <i>балакуча Ольга, балакучий Андрій стратили мову</i> (Улас Самчук); <i>Але розмов не було багато:</i>

	видно, князь після сперечання з Сивооком в підбанні храму повелів не чіпати митця, а може, просто відбирало мову в кожного, хто спостерігав увесь огром створеного цим чоловіком (Павло Загребельний); Від самої думки про це мені мову віднімало і я одвертав до полиць обсипане гарячим приском обличчя (Володимир Дрозд).

Але саме у фразеологічно зв'язаному значенні вони додатково об'єднані саме цим переносним значенням і, зібрані до купи, утворюють своєрідний фрейм, що може описувати ситуацію як таку, що виникає, триває, може мати обмежений у часі прояв, а інколи вказувати на завершення ситуації [Соколова 2007].

Табл. 11. ФЗ з іменником *язык* і дієсловами НДВ (без префікса) та ДВ (з префіксом чи суфіксом **-ну-**)

Російська мова	Українська мова
Разг. Держать язык за зубами (на прив'язи), НСВ – ‘умалчивать, не говорить о чем-л.’ / придержать язык – ‘удержаться от высказывания’, СВ.	Тримати (утримувати, держати, удержувати, притримувати і т. ін.) язык (языка, язичок) [за зубами, на защіпці, на прив'язі, на прип'оні], НСВ / утримати (удержати, притримати, придержати, припнути і т. ін.) язык (языка) [за зубами, на защіпці, на прив'язі, на прип'оні], СВ. – Я все бачив, – повідомив Федір. – З тобою був твій предок, Нур. Але ти не бійся. Я вмію тримати язык за зубами. Твою таємницю не видам нікому (Дмитро Ткач); батько показав їй [Ромці] на ремінь і сказав, що хоч він ніколи ще не бив її, але тепер випоре ремінем, щоб вона краще держала языка за зубами і не бралася не за своє діло, що, мовляв, краще хай вона порається біля своїх ляльок та іграшок ... (Леонід Смілянський); – А що я набридаю тобі, не обижайся, Василю. З хорошою людиною любо й поговорити. Взагалі я держу язык на прив'язі (Антон Хижняк, СУМ); – Всі вже знають про того листа Данилові? – спитала Марфа Юхимівна.. – Ні! Це Ївга лише мені сказала. – Так от, Ганно, язык за зубами придержуй! (Павло Автомонов); Держи язык на зашморзі (Українські народні прислів'я та приказки); – Ну, вже візьмемо тебе до компанії. Тільки з умовою: по-перше, язык маєш міцно тримати на защіпці і, по-друге, мусиш покірно виконувати все, що тобі звелять у дорозі (Гордій Коцюба); – Але раджу притримувати язык, бо відкусиш! (Павло Загребельний); – Проте раджу притримати свій язичок (Володимир Малик); на цей раз я таки придержав свого языка і не розповів нічого (Леонід Смілянський); – А ти б притримала языка – он люди слухають ... (Наталя Околітенко); Нескладне завдання для тих, хто вміє припнути языка за мить до вимовленого слова (Галина

Дёрнуло за язýк (кого); чёрт дёрнул за язýк (кого), (что-то) потяну́ло за язýк, СВ / (что-то, кто-то) т́янет за язýк, НСВ. Выражение крайнего сожаления, досады по поводу сказанного не во время, не к месту.	Вдовиченко). Чорт смікнув (кого) за язýк, чорт надав (лих́а личи́на надала́) (кому) бóвкнути, потягну́ти (сіпну́ти, смікнути) за язýк (язика́), СВ / біс сіпає за язýк (кого), тягну́ти (сіпати, смікати) за язýк (язика́), НСВ. <i>сво́йї сказа́в, – гоно́р недо́ступниці смикну́в за язика́, – так і так, сама за́питай, насмі́халася, ми телефо́нну змову ве́ли, пі́зно вночі переко́нав та́ки, ду́мав сказа́тьс́я, лі́кті гри́зла і ко́лінами на розкла́дочку відпи́хала</i> (Євген Пашковський); <i>Що сі́пнуло́ Мину́ за язика́, хто́ його́ зна́є</i> (Олександр Довженко); <i>що́сь та́ки смикну́ло́ його́ [Раві́] за язика́</i> (Марина Соколян); <i>Наві́що його́ [Гладуна́] потя́гло за язик бовкну́ти комбатові́ про свою́ підозру́</i> (Олесь Гончар). – <i>Пробачте, що...</i> – <i>Пробачаю́, – зада́внений бі́с сі́пав вчи́теля за язик, – що́ зроби́ш: вда́ча</i> (Михайло Стельмах); <i>І́ який ідіот тя́гнув мене́ за язика́, щоб во́на [Даша́] при́йшла ...</i> (Анатолій Дністровий); <i>Які́сь де́мони спра́вді сі́пали́ старо́го за язик, то́ж, знехту́вавши́ небезпе́ку, Крез лу́каво примру́жив о́чі</i> (Іван Білик); <i>І́ хто мене́ ото́ за язика́ смика́в?</i> (Максим Кідрук).

Табл. 12. ФЗ з іменником *язык* і дієсловами НДВ (без префікса) і ДВ (з префіксом)

Російська мова	Українська мова
<i>Разг.-сниж. Болта́ть (трепа́ть, чеса́ть, треща́ть, моло́ть) языко́м, чеса́ть (трепа́ть, мозо́лить) язýк, дава́ть во́лю язы́ку, НСВ – ‘много разговаривать; говорить вздор’ / да́ть во́лю язы́ку – ‘начать много, безудержно говорить’.</i>	Клепа́ти (плéскати, мо́лоти, ля́пати, теліпа́ти, ля́скати) языко́м (язика́ми); му́ля(и)ти, мозо́лити язика́ (свій) язýк; языко́м горо́х товкту́ти, языко́м пі́ну збива́ти, дава́ти во́лю язы́ку, НСВ / помоло́ти, замоло́ти, поплéскати і т. ін. языко́м, да́ти во́лю язы́ку, СВ. – Де́які ляпа́ють языком, обі́цяють ка́зна-що, (Володимир Рутківський); <i>Й́ на якого́ ді́дька́ бу́ло плеска́ти языком?</i> (Іван Білик); <i>Я́ тільки́ так мелю́ языком од хвилюва́ння</i> (Володимир Винниченко); <i>Марко́ говори́в і говори́в.., а Тимко́ мовча́в то́му, що́ треба́ бу́ло робити́ ді́ло, а не телі́пати языком</i> (Григорій Тютюнник, СУМ); <i>Дні́ у земля́нці, при́ блиманні́ каганця́, довгі́, ось ми́ і ля́скали́ язика́ми</i> (Володимир Дрозд); <i>один кудлатий і чорний, як ци́ган, чоло́в'яга сказа́в, що́ батькові́-отаману́ нема́ коли́ з ними́ плеска́ти языком, бо́ він́ зара́з во́ює з большевика́ми</i> (Василь Шкляр); – <i>Пані́матко! – кри́кне запоро́жець. – Не́ дава́й во́лі язы́ку, коли́ хоч, щоб́ я́ про́жив у тебе́ в ха́ті́ ще́ хоч́ півд́ня!</i> (Пантелеймон Куліш); – <i>Я́ вже́ так дба́ю, так дба́ю про́ ваше́ добро́, що́́ й господа́!</i> – <i>замоло́в языком</i> Юру́ш (Іван Нечуй-Левицький, СУМ); <i>А́ коли́ черво́ні вогни́ки «Москвича́» зникли́ за дере́вами, наші́ ба́би да́ли во́лю́ гострим язика́м</i> (Микола Руденко); <i>Обидві́ вони́, і Лю́да й Ани́ська, любля́ть помоло́ти языком...</i> (Леонід Первомайський, СУМ); <i>Під ти́ном, на дубочка́х, де́ сходиться́ моло́дь языком поплеска́ти, насіння́ полу́зати, там́ можна́ і в хихо́ньки-хахоньки пограти́ся</i> (Ярослав Гримайло, СУМ); <i>На́ площі́ Лені́на кому́ніста́м за́вжди́ вда́вало́ся зібрати́ невели́кий натовп́ людей, які́ продо́вжували́ жити́ в Ра́дянськóму Сою́зі, та́ нечисленних</i>

	<i>роззяв, які випадково йшли повз і зупинилися поплескати язиками</i> (Світлана Талан).

У тлумачних словниках такі дієслова опрацьовують неоднаково, інколи в одній статті з відповідними відсиленнями: (**молóти** **язикóм** див. **язі́к**; СУМ IV: 790; **помолóти** **язикóм** – див. **язі́к**. СУМ VII: 133; **молóти** (**помолóти**, **замолóти** і т. ін.) **язикóм** – «швидко, безупинно говорити про щось, не варте уваги; теревенити» СУМ XI: 627). Інколи ФЗ повторюються – у різних статтях, без взаємних відсилянь, хоча й з використанням у тлумаченні певних словотвірних моделей, наприклад, на позначення початку дії. Пор: **замолоти** **язиком** – «почати швидко говорити про що-небудь, не варте уваги» (СУМ III: 219).

Серед опрацьованих ФЗ з іменником *язык* повних фреймів не знайдено, але вони трапляються з іншими дієсловами, найчастіше – дієсловами руху-переміщення. Наведемо приклади фразеологічних фреймів з ФСУМ (табл. 13). Перший фрейм у словнику розділений на 2 словникові статті: *попливти у кишеню (у руки) кому* (ФСУМ II: 675) – *пливти (іти, текти і т. ін.) / припливти до рук (у руки)* (ФСУМ II: 647), другий подано в одній (ФСУМ II: 953), причому ФЗ, що позначають завершальну фазу, можуть мати яскраво виражене спеціальнорезультативне значення, але не всі аспектуально марковані варіанти ФЗ зафіксовані у словнику (*наніс, позносив*).

Табл. 13. Фрейми з ФЗ з дієсловами *пливти, нести*

Початок	Процес	Завершення
попливті у кишéню (до кишéні, у рúки і т. ін.) чию (чиеї, чий), кому, СВ 'легко, без труднощів дістатися, потрапити комусь (про гроші, майно і т. ін.)'. <i>Виявилось, що свататися до Оксани уже не було рації: хутір поплив за борги</i>	пливті у кишéню (до кишéні, у рúки і т. ін.) чию (чиеї, чий); копійка в кишéню пливé 'є гроші, прибуток від чогось'. <i>Приварок пливе в кишені до інтендантів.</i> (Юрій Смолич).	припливті (прийті , притекті і т. ін.) до рук (у рúки), перев. зі сл. сам, сама́, само́ 'легко, без труднощів діставатися кому-небудь' <i>Я ж казав, що люлька таки припливе до моїх рук</i> (Григорій Коцюба).

<i>прямісінько шинкарці в руки</i> (В. Чемерис)		
чорт (ді́дько, нечі́стий і т. ін.) поніс; нечі́ста [сі́ла] понесла́ кого, <i>грубо</i>. Уживають для вираження незадоволення з приводу небажаної появи кого-небудь десь або неприємних наслідків чийогось приходу кудись. Нечистий поніс мене <i>восени в гості до куми на перець</i> (Іван Нечуй-Левицький).	чорт (ді́дько, нечі́стий і т. ін.) несé; нечі́ста [сі́ла] несé. – <i>Тьху! Куди його</i> [Сафрона Варчука] чорти несуть <i>проти ночі? Чи не на відрізану землю подивитися? – аж підвівся Мірошніченко</i> (Михайло Стельмах).	чорт (ді́дько, нечі́стий і т. ін.) приніс (нані́с, позно́сив); нечі́ста принесла́, чортя́ка внесе́. – <i>І звідкіль принесла його</i> [Василя Івановича] нечиста сила! – казали другі. – <i>Тільки де два-три чоловіки зійдуться, то вже й його чортя́ка хоч-нехоч внесе туди! Не дав начитатися уволю</i> (Степан Васильченко); – <i>А чорт їх</i> [дітей] наніс <i>сюди</i> (Панас Мирний); – <i>Я тобі казала: не гукай! – корила його Мар'я.. – А я знав, що їх там чорт позносив..</i> (Панас Мирний).

Отже, опрацювання словосполучень у словнику міжмовних семантичних асиметризмів, має здійснюватися переважно за тими самими правилами, що і в будь-якому перекладному словнику, тобто їхня кількість має бути розумно обмеженою найуживанішими вільними словосполученнями і ФЗ. Вільні словосполучення та ілюстративний матеріал до них безпосередньо пов'язані з окремими значеннями основного слова. Частину ФЗ також можна безпосередньо пов'язати з конкретним значенням одного зі складників. Для словникової статті іменника *язык* такими є ФЗ, наведені у таблицях 6 (співвідносні з першим значенням) і 7 (співвідносні зі значенням 5). Решта ФЗ, зокрема ті, що в різних мовах мають різну внутрішню форму (наприклад, наведені в табл. 8), у перекладному словнику краще розмістити суцільним блоком наприкінці словникової статті за абеткою, komponуючи в синонімічні ряди з урахуванням варіювання, зокрема й за рахунок аспектуального значення дієслів (за їх наявності у складі ФЗ), як і всі інші, що їх складно прив'язати до окремого значення основного слова. В одномовному словнику підхід може бути іншим.

Зважаючи на вибірковий характер реєстру словника (лише одиниці із семантичною асиметрією), особливу увагу приділяємо системі відсилай (як у тлумаченнях похідних слів, так і в поданні ФЗ), яка може не збігатися з аналогічною системою у загальномовному словнику.

ФЗ, у складі яких є дієслова, оцінюємо з погляду можливості аспектуальної модифікації й намагаємось урахувати всі аспектуально марковані варіанти ФЗ.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Mova info – Mova info. Лінгвістичний портал. *Корпус української мови*.
<http://www.mova.info/corpus.aspx?l1=209>

ВК – *Вечірній Київ*. <https://vechirniy.kyiv.ua>

ГРАК – Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. Київ, Львів, Єна.
<https://uacorpus.org/Kyiv/ua>

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Баран, Г. (2020). *Словник українсько-російських міжмовних омонімів*. Новоград-Волинський: Вид-во НОВОГрад.

Бурячок, А. А. та ін. (2001). *Словник синонімів української мови в двох томах*. Київ: Наукова думка.

Кононенко, І., Співак, О. (2008). *Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів*. Київ: Вища школа.

Кочерган, М. П. (1997). *Словник російсько-українських міжмовних омонімів*. Київ: Академія.

РУС – Гриценко, П. Ю., Гнатюк, І. С., Головащук, С. І. та ін. (ред.). (2011–2014). *Російсько-український словник: у 4-х томах*. Київ: Знання. Т. I–IV.

СРЯ – Евгеньева, А. П., Разумникова, Г. А. (ред). (1981–1984). *Словарь русского языка: в 4-х томах*. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Русский язык.

СУМ – Білодід, І. К., Горещкий, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМД – Мовчун, Л. В. (ред.). (2017). *Словник української мови в 11 т. Додатковий том: у 2-х кн.* Видавничий дім Дмитра Бураго.

ФСУМ – Паламарчук, Л. С., Білоноженко, В. М., Винник, В. О. та ін. (ред.). (1993). *Фразеологічний словник української мови у 2 кн.* Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Карцевский, С. (1965). Об асимметричном дуализме лингвистического знака. В. А. Звегинцев (ред.), *История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях*. Ч. II (с. 85–90). Москва: Изд-во «Просвещение».

Кійко, С. В., Кудрявцева, О. Д. (2020). Міжмовна омонімія у світлі різних лінгвістичних дисциплін. *Modern researches in philological sciences: Collective monograph*. Riga: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 134–152 <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/index> DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-37-2/9>

Панченко, О. І. (2022). Хибні друзі перекладача в історії мови та сучасному стані. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*, 17, 102–106. <https://doi.org/10.24919/2663-6042.17.2022.16>

Соколова, С. О. (2007). Аспектуальні модифікації дієслів у складі фразеологічних зворотів. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского: Научный журнал. Серия «Филология»*, 20, 135–143.

Соколова, С. О. (2012). Міжмовна асиметрія як джерело інтерференції. *Наукові записки НаУКМА: Філологічні науки*, 137, 137–141.

Соколова, С. О. (2019). «Мова» і «язык»: інтерференція чи мовна концептуалізація? *У просторі культури мови і стилю. Світлані Яківні Єрмоленко* / Ін-т укр. мови НАН України: упорядн.: С. П. Бибик, Т. А. Коць (с. 263–271). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Соколова, С. О. (2023). Словник міжмовних семантичних асиметризмів: концепція та її еволюція. Є. А. Карпіловська (відп. ред.), *Лексикографічна парадигма ХХІ століття: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука* (с. 501–519). Київ: Інститут української мови НАНУ. <https://iul-nasu.org.ua/biblioteka.html>

Фокін, С. Б. (2013). Хибні друзі перекладача як наслідок словотвірної інтерференції. *Мовні і концептуальні картини світу*, 46(4), Київ, 192–200. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2013_46\(4\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2013_46(4)_25)

Yarova, O, Verhovtsova, O., Kutsenko, O. (2018). Міжмовна асиметрія в процесі перекладу. *World Science*, 4(32), Vol. 8, 43–46. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/249622>

В. Ф. Старко

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ РЕЄСТРУ В ДИНАМІЧНОМУ СЛОВНИКУ

Свого часу, говорячи про 1930-ті роки, Юрій Шевельов нарікав на те, що українська мова не мала «повного словника» [Шевельов 1966]. Відтоді на цьому шляху вже маємо чималий поступ, однак проблема залишається гостроактуальною. Створення реєстру – одне з фундаментальних завдань у лексикографії та перший крок в укладанні словника [Grundy 2016]. Повнота реєстру – поняття відносне [Гриценко 2011: 239], а проте потребує вивчення й окреслення з огляду на визначальну роль реєстру для словника. Цю розвідку присвячено аналізу проблеми реєстру в сучасних великих словниках, зокрема систематичному підходу до формування реєстру в словнику динамічного типу.

Фахівці чітко усвідомлюють, що зареєструвати всі слова живої мови неможливо, навіть за наявності найсучасніших комп'ютерних засобів. С. Лендау підкреслює, що навіть у так звані «нескорочені» (unabridged) словники не потрапляють тисячі зафіксованих у текстах слів, якщо вони не відповідають критеріям добору [Лендау 2012]. Це стосується й «Оксфордського словника англійської мови» (OED, Oxford English Dictionary), відомого ретельністю і, здавалося б, всеохопністю [Diamond 2016]. Повний словник залишається недоступним ідеалом, до якого, однак, варто прагнути, адже на цьому шляху лексикографи створюють дедалі ґрунтовніші словники, покращуючи лексикографічний опис мови.

Ми виокремлюємо три підходи до формування реєстру словника:

1. Текстовий – підбір слів лише з текстів. Прикладом може бути «Українсько-чеський словник», що його готує до оприлюднення група науковців із компанії Lexical Computing, відомої своєю платформою для

корпусів SketchEngine. Реєстр цього словника сформовано на основі великого корпусу української мови.

2. Словниковий – вибірка або ж зведення реєстрів інших словників. Яскравим прикладом такого підходу в українському мовознавстві є «Український лексикон кінця XVIII – поч. XXI ст.: словник-індекс» (УЛ), що охоплює реєстри 18 словників.

3. Комбінований – вибірка слів із реєстрів інших словників, а також із текстів. Більшість великих словників укладено комбінованим способом: вони критично використовують матеріал раніших лексикографічних праць і містять новий лексичний матеріал у різних пропорційних відношеннях. В європейських країнах нині де-факто стандартним є корпуснобазований підхід, за якого лексику і добирають, і перевіряють з опертям на великі мовні корпуси. Зазвичай ідеться про національний корпус відповідної мови, хоча дедалі частіше звертаються відразу до декількох корпусів і додаткових джерел.

Формування реєстру словника зазвичай передбачає виявлення нових, раніше не зафіксованих слів. Проблема позасловникових слів пов'язана з неповнотою охоплення мовного матеріалу [Гриценко 2011], а також із самою організацією цього процесу. Загалом кажучи, процедура ідентифікації нових слів може бути:

- 1) цілком ручна;
- 2) цілком автоматична;
- 3) напіваавтоматична.

Перший спосіб часозатратний і, що важливо, несистематичний зі своєї природи. У комп'ютерну добу його вага значно поменшала, а проте ним досі послуговуються як допоміжним. Поява великих мовних корпусів уможливила цілком автоматичну ідентифікацію нових слів й автоматичне генерування цілого реєстру. Проте отриманий на виході список слів зазвичай є лише матеріалом для дальшого фільтрування й фахового опрацювання, як це відбувається зі згаданим вище «Українсько-чеським словником». З іншого

боку, в комп'ютерній лінгвістиці подекуди використовують автоматично згенеровані списки словоформ і без постоброблення. Що ж стосується поповнювання реєстрів сучасних словників, то найпоширеніший і найефективніший метод – напівавтоматичний. У його межах можна виокремлювати різні підходи, зокрема розрізняючи їх за ступенем автоматизації процесу, однак усі вони працюють із мовним матеріалом в електронній формі, зазвичай у корпусному форматі з пошуковим інтерфейсом.

Корпуснобазований підхід неunikно наштовхується на **проблему низьких частот**. Річ у тім, що коли абсолютна частота вживання лексичної одиниці низька (скажімо, менша ніж 5), неможливо визначити, чи слово справді рідковживане в мові, чи просто недопредставлене у тій вибірці текстів, яка потрапила в корпус. Для розв'язання цієї проблеми слід залучати ширші текстові дані, наприклад, шляхом нарощування обсягу корпусу. Опрацювавши проблемну лексику в уже збільшеному корпусі й описавши її в словнику, лексикографи знову наштовхнуться на ту саму проблему, тільки стосовно інших низькочастотних слів, і постануть перед потребою залучити ширше коло текстів. Таке наростання обсягу залучених до аналізу корпусів і загалом текстових даних передбачає реорганізацію самого лексикографічного процесу – замість лінійного він стає **циклічним**, адже потрібно регулярно переглядати й аналізувати низькочастотну лексику, вносячи відповідні зміни в реєстр. Відповідно змінюється й сама природа словника: на зміну статичній, завершеній праці приходить динамічна, постійно уточнювана система. Отже, можна говорити про два типи словників: **статичні** (цілком завершені й незмінювані) та **динамічні** (завершені в певних своїх частинах і водночас регулярно змінювані).

Укладання словників динамічного типу відповідає загальній поточній тенденції переводити лексикографічні ресурси в онлайн-формат, а також створювати первісно цифрові словники (born-digital dictionaries). За взірць динамічного словника може правити «Оксфордський словник англійської

мови» (ОСАМ): після переведення в цифровий, а згодом і в онлайнний формат він став поповнюватися новим матеріалом щоквартально. Наприклад, за один рік роботи над словником лексикографи додали понад 6 тисяч одиниць (нових слів, значень і фраз), що становило 72% від усіх одиниць-кандидатів, а решту відклали для повторного перегляду через деякий час на основі ширших даних [Diamond 2016: 534]. З огляду на великий реєстр і широке лексичне покриття словника об'єкт аналізу редакторів ОСАМ становить переважно периферійна і/або новопостала лексика, опрацювання якої пов'язане з додатковими труднощами через невелику кількість текстових фіксацій, що ускладнює комплексний аналіз параметрів вживання лексичної одиниці.

Проаналізуймо переваги й труднощі, що постають у лексикографічній роботі з корпусами, зокрема під час формування реєстру, на прикладі «Академічного словника чеської мови» (АСЧМ, *Akademický slovník současné češtiny*). За повищою типологією цей словник належить до статичних. Укладаючи його реєстр, чеські лексикографи поєднують кількісні і якісні критерії: спираються на частоту вживання слів-кандидатів у текстових даних, використовуючи кілька корпусів сучасної мови, зокрема Чеський національний корпус, архіви новин, теле- й радіопрограм, бази даних Інституту чеської мови та джерела інтернету, і водночас застосовують системний підхід, враховуючи системні мовні відношення [Kochová 2014]. Процедура складається з таких кроків [Nová 2018]:

- 1) початковий реєстр слів-кандидатів генерують автоматично на основі корпусних даних;
- 2) фахівці вручну опрацьовують кожне слово, вилучаючи помилки й ідентифікуючи варіанти;
- 3) лексикографи аналізують список і вирішують, які слова слід залишити, вилучити чи додати.

Ключова процедура на третьому етапі базується на вузькому спектрі корпусних даних (переважно референтних корпусах). Лексикографи додають

слова, зважаючи на частоту, а також на дериваційні й семантичні відношення. Деякі лексичні одиниці потрапляють у реєстр з огляду на їх фіксацію в давніших чеських словниках. Водночас до реєстру не вводять похідних слів, утворених за регулярними моделями, й вузькоспеціалізованих термінів, якщо їх частота і/або дисперсія у великому референтному корпусі недостатня.

У чеських лексикографів виникли труднощі, пов'язані з низькочастотною лексикою і розширенням текстової бази. Виявилося, що деякі раніше відкинуті низькочастотні слова насправді достатньо часто вживані й мають бути внесені в реєстр. Дослідники [Nová 2018] пропонують частковий розв'язок шляхом застосування такого параметра, як середня знижена частота (average reduced frequency) [Savický 2002], й глибшого аналізу низькочастотної лексики. На нашу думку, за умови фінансової й логістичної спроможності можна застосувати інший підхід, а саме запровадити циклічне лексикографування задля створення динамічного словника.

Використання корпусних даних – ключовий складник системного підходу до формування реєстру словника. Розгляньмо, як такий тип даних може покращити лексикографічне охоплення української мови. Для цього скористаємося автоматично згенерованим частотним списком лем із корпусу ГРАК версії 17а. Ця версія розомонімізована, тобто кожній словоформі в тексті поставлено у відповідність одну й лише одну лему, що важливо для нашого аналізу. З частотного списку беремо до уваги тільки українські лема (написані українськими літерами), а з-поміж них – лише «словникові», тобто правильно утворені й написані за сучасним правописом загальні назви, а точніше лема, що їх мали б фіксувати розглядувані словники. До таких не належать, наприклад, дієприслівникові лема з корпусу, як-от *зважаючи*, *побачивши*, й просторічні форми на кшталт *шо*. Ми проаналізували список 25 тисяч найчастотніших лем і перевірили, чи зафіксовані «словникові» лема з нього в трьох лексикографічних ресурсах: «Українському лексиконі кінця XVIII – початку ХХІ ст.» (УЛ) і двох великих тлумачних словниках (ВТССУМ, СУМ-20).

Аналізом охоплено список слів від А до *преференція*, позаяк саме до цього гасла доведено останній словник на час написання статті. Частотний список лем поділено на дві частини: перші 10 тисяч лем за спадом частоти проаналізовано на предмет фіксації в кожному словнику, а з-поміж наступних 15 тисяч лем вибрано лише ті, яких бракує в усіх трьох розглядуваних словниках. Результати аналізу подано нижче (у межах кожного переліку лексеми по змозі наведено в порядку спадання частотних смуг).

Перше, що впадає у вічі, – це брак охоплення лексики, пов’язаної з нещодавною пандемією COVID-19, що не дивно з огляду на статичну природу аналізованих словників. Найчастотнішою словниковою прогалиною є лема *коронавірус*, яка має абсолютну частоту 254 тисячі вживань (відносна – 143 на мільйон). Її немає в жодному з трьох джерел. Те саме стосується лем *коронавірусний*, *ковід*, *ковідний*, *невакцинований*, *локдаун*. І лише ВТССУМ містить близьке до цієї групи гасло *коронавіруси*, яке, втім, позначає цілу родину вірусів. Ясна річ, після завершення пандемії ці слова стали менш актуальними й частота їх вживання в корпусі спала. Тут постає питання стабільності вживання як критерію формування реєстру, яке можна розв’язувати по-різному з огляду на тип і призначення словника, а проте перелічені слова мали б потрапити в реєстр загальномовного словника середнього й великого обсягу.

Ще одна неохоплена тематична група стосується загарбницької війни, що її Росія розв’язала проти України: *безпілотник*, *дрон*, *атовець*, *байрактар*, *балаклава*, *боєготовність*, *деокупований*, *десантно-штурмовий*, *диверсійно-розвідувальний*, *дрон-камікадзе*, *оборонно-промисловий*, *держава-агресор* (немає в усіх джерелах), *бронетехніка* (немає в СУМ-20 та ВТССУМ), *антитерористичний*, *авіаудар* (немає у ВТССУМ).

Нерівномірна фіксація форм вищого й найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників може бути пов’язана з критеріями їх добору, однак завважмо, що йдеться про найчастотнішу лексику. Найбільше таких прогалин у

СУМ-20: *найважливіший, найвідоміший, найголовніший, найпопулярніший, найсильніший, найчастіше, дешевше, найімовірніше, найкоротший, найрізноманітніший, найскладніший, найстаріший, найцікавіший*. Інші словникові лакуни цього типу: *важливіший, найбагатіший, найдешевший, найпотужніший, найпоширеніший, найстрашніший* (немає в СУМ-20 і ВТССУМ), *найголовніше, найяскравіший* (немає в СУМ-20 й УЛ), *важливіше, вигідніше, виразніше, вірніший, докладніше, ефективніше, конкретніший, найвигідніший, найвпливовіший, найдивніший, найжорсткіший, найпрекрасніший, найпрестижніший, найприємніший, найсерйозніший, найсучасніший, найулюбленіший* (немає в усіх трьох словниках).

Брак охоплення складноскорочених слів найвиразніший у ВТССУМ: *гендиректор, держпідприємство, нардеп, нацбанк, облдержадміністрація, облрада, держадміністрація, держборг, держмайно, держслужба, держслужбовець*. В інших словниках таких пропусків менше: *гідрометцентр, медзаклад, міжбанк, політсила* (немає у ВТССУМ й УЛ), *держкомпанія, нацбезпека* (немає у ВТССУМ і СУМ-20), *міськрайонний, облenerго, адмінбудівля, адмінкордон, адмінпротокол, адмінсуд, госпсуд, держагентство, держзрада, держконцерн, держреєстр, диппредставництво, інвесткомпанія, меткомбінат, міськдержадміністрація, нацагентство, нацвідбір, нацгвардієць, нацкомісія, нацкорпус, облавтодор, облгаз* (немає в усіх трьох словниках).

Велику групу лексикографічно незафіксованих слів становлять одиниці, утворені за допомогою продуктивних формантів чи способом словоскладання, деякі з яких набули поширення відносно недавно (подаємо в написанні, яке фігурує в частотному списку): *автодорога, антикорупційний, віце-прем'єр-міністр, багатомандатний, віце-спікер, греко-католицький, енергоресурс, єврозона* (немає у ВТССУМ), *євроатлантичний, єврокомісар, кримінально-процесуальний, оперативно-розшуковий, оперативно-тактичний* (немає у ВТССУМ і СУМ-20), *екс-міністр та ексміністр, міжнародно-правовий* (немає у

СУМ-20), *нормативно-правовий, прем'єр-ліга, відеозвернення, відеоспостереження, домогосподарство, енергоефективність, євроінтеграція, кібератака, криптовалюта* (немає у ВТССУМ й УЛ), *пожежно-рятувальний, агросектор, агрохолдинг, антирекорд, бізнес-клімат, бізнес-модель, будинок-інтернат, відеофіксація, держава-учасниця, е-декларація, е-декларування, екс-беркутівець, екс-дружина, екс-заступник, екс-керівник, екс-мер, екс-нардеп, екс-начальник, екс-чиновник, енергохолдинг, євродепутат, журналіст-розслідувач, інформаційно-аналітичний, історико-архітектурний, кінопремія, командно-штабний, компанія-виробник, компанія-оператор, конституційно-правовий, контакт-центр, контрольно-пропускний, літературно-мистецький, літературно-науковий, макрофінансовий, матч-відповідь, науково-експертний, онлайн-платформа, онлайн-сервіс, онлайн-трансляція, оперативно-слідчий, організаційно-правовий, парламентсько-президентський* (немає в усіх трьох словниках).

Принципи охоплення відонімної лексики й катойконімів можуть відрізнятися в різних словниках, а проте бракує фіксації таких найчастотніших одиниць: *азовський, керченський, маріупольський, полтавський, варшавський, дарницький, деснянський, дрогобицький, калуський, кам'янець-подільський, киево-печерський, коломийський, криворізький, ніжинський, нью-йоркський* (немає в СУМ-20), *івано-франківський, володимирський, надвірнянський* (немає в СУМ-20 і ВТССУМ), *голлівудський* (немає у ВТССУМ), *оболонський* (немає в ВТССУМ й УЛ), *личаківський, букінгемський, вишеградський, калушанин* (кращий варіант *калушець* має значно нижче частоту), *маріуполець, олеський, попаснянський* (немає в усіх трьох словниках).

Низка незафіксованих слів, зокрема запозичення з англійської мови, належать до розмовної сфери або ж пов'язані з новітніми явищами й процесами: *контент, блогер* (немає у ВТССУМ), *гаджет* (немає у ВТССУМ й УЛ), *матча, безвіз, ок* в сенсі 'гаразд, окей', *айфон, біткоїн та біткойн,*

блокчейн, бургер, вау, гуманітарка, девайс, джихадист, інстаграм, інфа, комп, лайфхак, мем, месенджер, ноут, наблік (немає в усіх трьох словниках).

Жоден із розглянутих лексикографічних ресурсів не реєструє шести фемінітивів, п'ять з яких утворено за допомогою високопродуктивної моделі з суфіксом -к-: *адвокатка, блогерка, ведуча, експертка, канцлерка, міністерка*. Ще кілька незафіксованих слів не становлять цілісної групи: *досудовий, посадовець, інфраструктурний, медійний, позашляховик* (немає у ВТССУМ), *автівка* (немає в СУМ-20 і ВТССУМ), *бенефіціарний, надзвичайник, небанківський* (немає в трьох словниках).

Чи всі з перелічених слів повинні увійти в реєстр великого словника української мови? Відповідь на це запитання залежить від критеріїв добору лексики в конкретному словнику, однак той факт, що предметом аналізу стала найчастотніша лексика, є сильним аргументом на користь її лексикографічної фіксації. Користуючись інструментами роботи з корпусом, як-от корпусним менеджером NoSketchEngine, через який відбувається взаємодія з корпусом ГРАК, можна легко перевірити стабільність вживання лексичної одиниці в часовому розрізі та її дисперсію за типами текстів, регіонами, авторами тощо й врахувати ці показники, формуючи реєстр конкретного словника. У кожному разі, корпуснобазований частотний список слугує корисною відправною точкою для виваженого формування реєстру й може допомогти заповнити прогалини в уже наявному словнику за умови, що йдеться про словник динамічного типу, а для цього він повинен існувати й розвиватися в електронній формі. З розглянутих словників найближчий до такого формату словник СУМ-20. Наразі ж порівняльний аналіз показує, що найбільше слів із частотного списку представлено в словнику-індексі УЛ.

Чи репрезентативний список лем із корпусу ГРАК? Жоден корпус живої мови (й згенерований на його матеріалі частотний список) не може претендувати на абсолютну репрезентативність. Особливість складу корпусу ГРАК полягає в переважанні, особливо за останні роки, публіцистичних

текстів, що накладає свій відбиток на частотний список. У збалансованому корпусі деякі слова, властиві публіцистичному дискурсу, мали б нижчий ранг частотності. Це вказує на нагальну потребу створити збалансований корпус української мови великого обсягу, а лексикографам доцільно використовувати різні корпуси та інші джерела текстових даних. Водночас без системного опрацювання корпусних даних (бажано у форматі великого збалансованого корпусу) в словнику складно, а то й неможливо:

- 1) уникнути прогалин у лексикографічному охопленні лексики;
- 2) з-поміж одиниць, утворених за продуктивними моделями (як-от форм ступенювання прикметників і прислівників, складних слів), вибрати й подати найпотрібніші для користувача;
- 3) уникнути переобтяження словника рідковживаними словами.

Комп'ютернолінгвістичні засоби, розроблені на сьогодні для української мови, уможливають застосування систематичного підходу до поповнення словникового реєстру. Такий підхід втілено під час укладання Великого електронного словника української мови (ВЕСУМ) [Starko 2022]. ВЕСУМ створено з застосуванням комбінованого підходу: критично використано реєстри інших наявних словників і водночас велику кількість гасел дібрано з текстів. Серед фундаментальних словників, на які спирається ВЕСУМ, чільне місце посідає академічний «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» (ГСУЛМ) за редакції Ніни Федорівни Клименко. Завдяки виваженому загальнометодологічному підходу й ґрунтовному фаховому опрацюванню лексики цей словник став для нас основним орієнтиром щодо нормативної словозміни сучасної української лексики. Вагомими джерелами нової лексики для ВЕСУМа стали спеціалізовані видання фахівців Інституту української мови НАНУ (АРСУН), [Клименко 2008]. У роботі над ВЕСУМом ми звіряємося також з «Українським лексиконом кінця ХVІІІ – початку ХХІ ст.» (УЛ), реєстр якого охоплює близько 300 тис. одиниць.

ВЕСУМ – це практичний, дескриптивний, динамічний словник словозміни української мови. Він призначений для розв’язування комп’ютернолінгвістичних завдань, як-от тегування корпусів і перевірка правильності текстів, і спрямований на максимально широке охоплення української лексики, засвідченої в текстах. У поточній версії 6.5.5 вміщено понад 426 тисяч лем, з яких автоматично генерується близько 6,5 млн словоформ. У реєстрі ВЕСУМа 63 тис. власних назв, зокрема 20 тис. географічних назв, 33 тис. прізвищ, 5600 імен, 2000 скорочень. Словник охоплює варіанти написання слів, що відхиляються від чинного правопису, діалектизми, застарілі слова, сленгізми, а також nereкомендовані чи хибні слова (з поданням варіантів їх заміни).

Нові слова у ВЕСУМ приходять із різних текстових джерел, однак основний і найпродуктивніший алгоритм поповнення реєстру спирається на корпус ГРАК і складається з таких основних кроків:

- тегування корпусу ГРАК на основі поточної версії ВЕСУМа
- автоматичне генерування списку нерозпізнаних словоформ (засобами набору NLP-UK) [Старко 2020]
- виявлення слів-кандидатів у списку
- аналіз цих слів у текстах ГРАКу й поза ними за низкою критеріїв
- відбір нових лем для ВЕСУМа
- напіваавтоматичне проставляння кодів словозміни новим лемам
- оновлення ВЕСУМа шляхом додання нових лем
- поповнення ГРАКу новими текстами й тегування нової версії на основі оновленого ВЕСУМа
- повторення циклу.

Описаний підхід забезпечує планомірне, регулярне й систематичне виявлення раніше не зафіксованих слів і словоформ, а також дає змогу уникнути суттєвих прогалин у реєстрі ВЕСУМа, адже опрацювання відбувається за спадом частоти. У такий спосіб укладачі ВЕСУМа сягають усе

глибших пластів української лексики. На сьогодні оприлюднено вже 18-ту версію корпусу ГРАК, а це означає, що відбулося вже сімнадцять циклів поповнення ВЕСУМа. І якщо на перших циклах в реєстрі словника де-не-де виявлялися суттєві прогалини (бракувало лем із досить високим рангом частотності), то останнім часом таких випадків немає, а в роботі перебуває значно менш частотна лексика. Водночас для деяких слів ГРАК містить замало інформації, й тоді укладачі або вдаються до додаткових текстових джерел, або ж відкладають питання на майбутнє, коли зрослий обсяг корпусу уможливить ухвалення виваженого рішення.

У випадку з ВЕСУМом поняття повноти реєстру операціоналізовано як відсоток розпізнаних на основі словника слів у корпусі ГРАК – це показник лексичного охоплення. ГРАК – найрізноманітніший корпус української мови. Хоча й існують більші за обсягом українські корпуси, жоден із них не містить такого розмаїття текстів, анотованих за різними параметрами (час створення, жанр, регіон, автор/перекладач, тематика тощо). Тому в словниковий реєстр із ГРАКу потрапляють найрізноманітніші лексичні одиниці: від застарілих слів до найсучаснішої лексики. Корпус ГРАК постійно зростає, поповнюється текстами різних типів і часових періодів – відповідно поповнюється і реєстр ВЕСУМа.

Лексичне охоплення корпусу ГРАК на основі ВЕСУМа становить 98 % – саме такий відсоток текстових слів розпізнала й пролематизувала в корпусі програма-тегувальник TagText на базі самого ВЕСУМа та пов'язаного з ним динамічного модуля, який тегує слова, утворювані продуктивними способами [Starko 2022]. Приміром, у реєстр ВЕСУМа не внесені такі зі згаданих вище складних слів, як *будинок-інтернат*, *держава-учасниця*, *онлайн-сервіс*, *журналіст-розслідувач*, *компанія-виробник* (і тисячі подібних), адже в текстах їх успішно розпізнає динамічний модуль, а задати списком всі такі комбінації проблематично. За потреби їх можна вибрати з корпусу разом із частотними характеристиками.

Показник лексичного охоплення залежить від типу тексту: сучасні тексти, написані для широкого загалу, покриваються найкраще, а у вузькофахових, діалектних та інших специфічних текстах цей індикатор буде нижчий, однак не набагато, адже в реєстрі ВЕСУМа чимало термінів, діалектизмів та застарілих слів. У загальному випадку порівняти повноту реєстрів двох чи більше словників можна шляхом застосування їх до того чи іншого загальномовного корпусу.

Наведемо приклади деяких нових, тобто нещодавно доданих, слів у реєстрі ВЕСУМа: *перекласифікування, тринапрямний, рабиністичний, параолімпійка, недоєвропейський, матстатистика, інструменталізуватися, самодерусифікація, октакоптер, конусоподібно, привітик, лупанути* (з ремаркою розмовності), *металюргійний* (з ремаркою alt, що вказує на альтернативне написання), *старатливий* (з ремаркою, яка вказує, що слово застаріле або діалектне), *ремастер, шимінг* (ці два слова позначені як сленгізми), *двохтисячник* (із заміною на *двотисячник*), *обезвладнювати* (із заміною на *зневладнювати*). Ремарки мають дескриптивний характер, відбиваючи ті сфери функціонування слів, що їх ми спостерігаємо в мовних даних, насамперед у корпусі ГРАК, тексти якого мають часову, регіональну та інші види характеристик. Щодо двох останніх прикладів варто пояснити, що ВЕСУМ охоплює й слова, які не відповідають мовній нормі, а проте вживаються на письмі. Їх виведено в окремий список для використання в засобі для перевірки українських текстів «Правописник LanguageTool» [Старко 2017]: коли таке слово трапиться в тексті, засіб його розпізнає й запропонує варіанти заміни (з відповідного запису в словнику), допомагаючи користувачеві покращити текст.

Отже, ми описали три підходи до формування реєстру словника – текстовий, словниковий і комбінований. Виявляння нових слів у текстах може відбуватися в цілком ручному режимі, автоматично чи напівавтоматично. Корпуснобазований підхід до укладання реєстру має низку переваг і водночас

може викликати певні труднощі, пов'язані з проблемою низьких частот, спонукаючи словників до циклічного лексикографування й створення динамічних електронних словників, що їх, на відміну від статичних, можна регулярно оновлювати. Аналіз 25 тисяч найчастотніших лем за даними корпусу ГРАК-17а показав, що в найбільших словниках української мови УЛ, ВТССУМ і СУМ-20 бракує близько 230 лем різних типів. У майбутньому використання збалансованих корпусних даних під час формування реєстрів словників може значно покращити показник лексичного охоплення, допомогти уникнути прогалин й поставити цілий процес на надійну основу. Створення «повного» словника – недосяжний ідеал, до якого, однак, варто прагнути. Однією з умов на цьому шляху є систематичне виявлення незафіксованих слів у текстах і планомірне, регулярне поповнювання реєстру динамічного словника. Такий систематичний підхід втілено у словнику ВЕСУМ, що розвивається в тандемі з корпусом ГРАК і використовується разом із набором комп'ютерних засобів для української мови NLP-UK. На основі наявних даних можемо констатувати: мета довести реєстр ВЕСУМа до 500 тис. лем, що є віховим показником для розвиненої мови, – цілком здійсненна. Загалом для систематичного лексикографічного опису української мови потрібні два взаємопов'язані процеси: регулярне поповнювання збалансованого масиву текстових даних (корпусу чи корпусів) і циклічне лексикографування – повторюваний аналіз цього масиву з метою виявити й описати незареєстровані слова. Результатом такої роботи має стати великий словник динамічного типу.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

ГРАК – Шведова, М., Вальденфельс, Р. фон, Яригін, С., Рисін, А., Старко, В., Ніколаєнко, Т. та ін. (2017–2024). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК)*. Київ, Львів, Єна. uacorpus.org (дата звернення: 20.12.2024).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

АРСУН – Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Клименко, Н. Ф. та ін. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ».

АСЧМ – *Akademický slovník současné češtiny*. www.slovníkcestiny.cz (дата звернення: 20.01.2025).

ВЕСУМ – Рисін, А., Старко, В. (2005–2025). *Великий електронний словник української мови (ВЕСУМ)*. Вебверсія 6.5.5. vesum.nlp.net.ua (дата звернення: 10.02.2025).

ВТССУМ – Бусел, В. Т. (уклад. і голов. ред.). (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун».

ОСАМ – *Oxford English Dictionary*. www.oed.com (дата звернення: 20.01.2025).

СУМ-20 – *Словник української мови online*. Т. 1–14 (А – преференція). sum20ua.com (дата звернення: 20.12.2024).

УЛ – Балог, В. О., Боярчук, О. С., Дідун, Л. І. та ін. (2017). *Український лексикон кінця XVIII – початку ХХІ ст.: словник-індекс: у 3-х т.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

ЛІТЕРАТУРА

Гриценко, П. Ю. (2011). «Слово поза словником»: Реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: Теорія, практика, типологія*. Ларисі Григорівні Скрипник (с. 238–249). Інститут української мови НАН України; Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго.

Лендау, С. І. (2012). *Словники: мистецтво та ремесло лексикографії*. Пер. О. Кочерги. Київ: К.І.С.

Старко, В. (2017). Комп'ютерні лінгвістичні проекти гурту r2u: стан та застосування. *Українська мова*, 3(63), 86–100. doi.org/10.15407/ukrmova2017.03.086

Старко, В. (2020). Розв'язання комп'ютернолінгвістичних завдань засобами гурту r2u. Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Ю. В. Романюк, А. О. Савенко. (упоряд.) *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко* (с. 367–373). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго.

Шевельов, Ю. (1966). Пуризм в українській мові. *Українські вісті*, 5 червня 1966 р., ч. 23, 2–3.

Diamond, G. (2016). Making Decisions about Inclusion and Exclusion. Philip Durkin (ed.). *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 532–545.

Grundy, V., Rawlison, D. (2016). The Practicalities of Dictionary Production; Planning and Managing Dictionary Projects; Training of Lexicographers. Philip Durkin (ed.). *The Oxford Handbook of Lexicography*. Oxford: Oxford University Press, 561–578.

Kochová, P., Opavská, Z., Holcová, M. (2014). At the beginning of a compilation of a new monolingual dictionary of Czech (a report on a new lexicographic project). *EURALEX 2014: Proceedings of the 16th International Congress: The User in Focus*. Bolzano, EURAC, 1145–1151.

Nová, J., Michalec, V., Opavská, Z., Neprašová, R. (2018). Frequency (not) sacred: The headword list of a contemporary Czech monolingual dictionary and corpora. *The 18 EURALEX International Congress: Lexicography in Global Contexts: Book of Abstracts*. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, 132–135.

Savický, P., Hlaváčová, J. (2002). Measures of Word Commonness. *Journal of Quantitative Linguistics*, 9, 215–231.

Starko, V., Rysin, A. (2022). VESUM: A Large Morphological Dictionary of Ukrainian As a Dynamic Tool. *Computational Linguistics and Intelligent Systems. Proc. 6th Int. Conf. COLINS 2022*. Vol. I, 71–80.

А. А. Таран

РОЛЬ МОВИ ВИХОВАННЯ ТА ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТИНИ

Повноцінне функціонування національної мови, як відомо, виявлено в її просторовому й соціальному розмаїтті, спектрі функцій, властивих мові держави, насамперед когнітивної і комунікативної, засобів, уживаних усіма її носіями й уподобаних професійними групами або окремими мовцями. У цій багатолітності – запорука не лише стійкості мови, а й її здатності задовольняти нові потреби мовців, розвиватися разом із суспільством, у якому і для якого її творено. Численні сьогоденні мовні проблеми мають довгу історію, закорінені в нашому минулому, а тому знання історичної перспективи розвитку української мови в розмаїтті її територіальних, соціальних і функціонально-стильових різновидів, внутрішніх і зовнішніх зв'язків дає досліднику бачення й розуміння причин нинішнього стану її системи, споряджає його знаннями про приховані, заблоковані, викривлені або й знищені в умовах тривалого лінгвоциду її складники.

Історичну перспективу розвитку лексикону освіти і науки, виявлення національного ресурсу номінації, історії позначення освітніх, виховних, педагогічних понять простежимо на матеріалі трилогії Ірини Вільде «Метелики на шпильках», «Б'є восьма» та «Повнолітні діти»». Повісті дуже цікаві для розуміння інтелектуального клімату на Буковині у 20–30 роках ХХ століття, для моделювання мови освіти й виховання, її регіональної стратифікації. Історію переходу з дитинства в підлітковий вік потрактовано креативною метафорою *метелики на шпильках* – це про складність адаптації дитини до дорослого світу, до вимог, цінностей, зрештою, нерідко дворушної моралі, про травми психічні і тілесні (9). Дівчата почуваються пришпиленими, обплутаними незрозумілими вимогами патріархального соціуму.

Ірина Вільде зображує етапи формування нової, сильної національно свідомої молоді: дитинство – підлітковість – юність, уживаючи різні номінації для позначення назв осіб. Так, мама головної героїні – Дарки, спілкуючись із донькою, зверталася до неї: *дитинко, дурненька моя «панна»* (68), *донечко* (69), *ти ж мамцина люба, гарненька доня* (69). *А тепер подумай, дитинко, ти вже в мамі панна з четвертої гімназійної* (134). *Ти моя дорадниця велика... А так, як називався син Володимира Великого, тобі подобається?* (98).

Учнівська спільнота представлена словами *пан гімназист* (203), *ученик шостої гімназійної* (203); *учень сьомої гімназійної* (371). Прикметно, що репрезентоване також актуальне й сьогодні гендерно-чутливе ставлення до школярів, напр.: *Ученики й учениці всідали за кожною новою зупинкою поїзду* (297); *Учням гостро заборонено ходити з ученицями* (337). Зауважимо, що в ті часи це ще й відповідало суворій суспільній нормі й організації освіти – не було спільного навчання, як і в певні радянські періоди, були окремі чоловічі й жіночі гімназії. Для експресивно-образного називання вжито лексеми *другачка* – учениця другого класу, *шостак* – учень шостого класу, *приватистка* – учениця приватної жіночої гімназії, напр.: *Може, був загордий [Данко – АТ], щоби з «другачкою» собі заходити, а може... може... не подумав про те, що й вона колись підросте* (52); *Почавши від шестої, з хлопцями ходять дівчата-приватистки* (655); *Але ж так! Він шостак!* (304). Західноукраїнський варіант української літературної мови в повістях простежуємо у зв'язках зі співтериторіальними мовами, які побутували на тій же території і були мовами освіти і спілкування в інтелігентському середовищі – польською і німецькою, а також побутом і соціальною стратифікацією тогочасної Буковини. У «Малорусько-німецькому словнику» Є. Желехівського та С. Недільського зафіксовано лексеми *шкраб* «учень молодших класів», *штубак* «першокласник, учень молодших класів» (МНС II: 503, 510). У словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (2009) ці слова зафіксовані із

ремаркою *шк.* (шкільне) як багатозначні: **шкраб** 1. Хлопчина; 2. *шк.* Учень молодших класів; 3. *ірон., жарт.* Дитина (МНС, II: 810); **штубак** 1. *шк.* Першокласник (перев. у гімназії); 2. *шк.* Учень початкових класів (ЛЛ II: 825).

Ірина Вільде для конструювання образу підлітків використовує слова **шкраб**, **штубак** і похідні, при цьому в ремарках їх потрактовано як діалектні: **по-штубацьки** «по-дитячому», **штубацтво** «дітватцтво», напр.: *Питання це виходить по-штубацьки* (426); *Правда, яке штубацтво* (725); *З тих двох шкрабів виростуть колись українські музичні слави* (116). Фіксуємо також лексему **підросток** «подростокъ, несовершеннолѣтній» (СлГр: 1773) і описову конструкцію **дозріваючі дівчата**, напр.: *А вчителі по гімназіях питають підростків: які причини французької революції?* (96); *Можна сподіватись, що коли б він [професор Порхавка – АТ] міг висловити свою думку, то вона теж відбігла б від шкільних правил і моралі для дозріваючих дівчат* (432).

Одним із ключових понять повістей є образ *рідної школи* – приватної жіночої української гімназії в Чернівцях, у якій усе українське було під підозрою в румунській владі. У зіткненні з учителями-шовіністами, які нав'язують мову, освіту, культуру, формується українська національна тожсамість, свідомість, національне самопочуття, за П. О. Кулішем (його «Зазивний лист до української інтелігенції» 1882 р.). Вустами Дарки промовисто схарактеризовано систему освіти в навчальному закладі: *Їй сталася найбільша кривда, її особа послужила за найяскравіший приклад, як у цій, своїй, рідній школі потоптано постолом всяку справедливість, прогнано правду на очах всіх* (551). Учителі відмовляли рідній мові в праві на існування, про що свідчить метафора *мусіли зводити бої за саме слово «український* (683).

Лінгвістичний аналіз повістей Ірини Вільде дає багато цікавих деталей для характеристики шкільного життя Чернівців початку ХХ ст. Наприклад, вербальний вияв процесу навчання представлено багатозначним словом **наука**. У «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка воно має кілька

значень: 1) наука; 2) ученіє; 3) урок, поученіє, наставленіє (СлГр: 827). У повістях фіксуємо всі ці значення: 1) наука: *Екзорта – релігійна наука для шкільної молоді* (78); *І навіщо тобі тієї науки, як ми в хаті фортепіана не маємо* (239); 2) повчання: *Певно, треба буде вислухати «наук» директора і підписати якийсь друк – і по всій параді!* (814); 3) навчання: *Каби тільки наука «на добре розпочалася»* (330); *перший день науки* (509); *Хтось, хто мусить ненавидіти нас, українців, коли хотів позбавити добродійства науки понад триста українських дітей* (748); 4) урок: ... *зверталася під час науки до тата «прошу пана»* (124); *Вони мають науку рано, а ми по обіді* (305); 5) освіта (знання): *Навіть ті, що мають науку і школи за собою, не згадують майже ніколи його* (618).

Аналіз мови творів засвідчує, що на Буковині в цей час функціонувала вироблена фахова мова освіти, напр.: *академік* – студент університету, *докторова* – доктор наук, фемінітиви – *академичка*, розм. *докторова*, напр.: *Панна Дарця може похвалитися матурою, університетом... ади, академичка... а я хочу і своєю дитиною похвалитись. Чому люди не мають знати, що ще трохи і, як Бог допоможе, докторовою будеш... Панно Дарцю: або то не пасує їй докторовою бути?»* (594). Ремарка діал. у лексикографічних працях часто позначала складники західноукраїнського варіанта літературної мови, мови освіченої верстви (за висловом І. Франка – *конверзації* (з лат. *conversatio* «звернення», пор. англ. *conversation*, запозичене з французької з тим же значенням) освічених людей), про яку не можна було говорити в радянський час і в часи Російської імперії (згадаймо у Валуєвському циркулярі та Емському указі твердження про те, що ніякої української мови немає, а це лише польська інтрига). Фіксуємо полонізми *виклад* «діал. лекція» (СУМ I: 406), *лектура* «1. заст. Посада, заняття лектора-викладача. 2. діал. Читання» (СУМ IV: 473]; — *І що ви скажете про такий виклад? — Скажу те, що якби я так з семестр походила на його виклади, то по якимсь часі почала б ходити догори ногами... Люди мали б мене за божевільну, а я поборювала б тільки закони*

гравітації (746); Коли дівчата позголошували вірші на приватні лектури, професор Мірош ще раз прочитав назви творів і учениць (395). Дарці стрілило до голови, що книжка, яка мала б заголовок «Соціологія кохання», мусіла б бути дуже цікавою лектурою (729).

Із ремаркою зах. у СУМ зафіксовано лексему **відчит** у значенні «доповідь, лекція» (СУМ I: 661). Натомість у словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (2009) це слово має значення «доповідь, звіт» (ЛЛ: 127); із ремаркою книжн. зафіксовано лексему **студіювати** «вивчати» (СУМ IX: 800), напр.: *Товаришка питається, що я буду студіювати?* (263). *Дир студіював медицину в Букарешті. Вже самі імена вказують на те, що батько насамперед перестудіював історію народу, якому зважився подарувати своїх дітей*» (649).

Фіксуємо лексеми, створені на національному ґрунті, – **зшиток** «зошит» (СУМ III: 741), **руханка** «фізична зарядка, гімнастика» (ЛЛ: 506). Цікаво, що в такому значенні слово **руханка** набуло активного вживання в сучасній мовній практиці, витіснивши на периферію *фізичну зарядку* (фіззарядку) і *фізичну культуру* (фізкультуру), напр.: *Захід розпочався з руханки, яку провели відомі українські спортсмени* (Газета по-українськи, 1 червня 2024). *А спортивні вікторини, руханки, естафети з м'ячем додали дітям позитивних емоцій* (Газета по-українськи, 2 квітня 2024). Зауважимо, що в повістях Ірини Вільде **руханку** зафіксовано в значенні «фізична культура – навчальна дисципліна», напр.: *з руханки (жартує собі татко) — «дуже добре»* (473).

Міжмовну інтерференцію засвідчуємо в лексемах: **картка** «сторінка (книжки, зошита)» (СУМ IV: 111), напр. *«Ориська бере слухняно зшиток, але пальці так тремтять у неї, що вона мусить цілою долонею повертати картку за карткою»* (381). Натомість дієслово **карткувати** у СУМ не зафіксовано. У польській мові [*kartkować*](#) має значення «перегортати швидко сторінки книги, зошита; побіжно читати» («przewracać szybko kartki książki, zeszytu itp., robieżnie czytając») (SJP), пор. приклад із трилогії Ірини Вільде: *Перекарткувала всі книжки, повитрясала з торби все, що було, включно до*

вчорашніх окрушок із хліба, обмацала всі кишені, а грошей нема (282). Лексему **матура** через посередництво з польської запозичено з німецької (ЕСУМ III: 417). У «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Ю. Кримського і С. О. Єфремова – «атестат зрілості»; у СУМ із рем. зах. У гімназії – іспити на атестат зрілості (СУМ IV: 653), напр.: *Треба сьому й восьму класу добре підробити... бо це вже **матура** (262); Доня ще не освоїлася зі школою... але я можу заложитися, що до **матури** вона **виб'ється на «форцуга»** (473).* Дуже цікавий вислів **вибитися на «форцуга»** – стати відмінником. У польській мові **matura** має значення «1. Екзамен за середню школу, що складають після її закінчення; 2. Свідоцтво про складання іспиту, що дає право вступу до університету» (SJP). Цікаво, що у Львові в XIX ст. давали «Свідоцтво про **витриманий** іспит», тобто іспит не складали, а витримували.

Звернемо увагу ще на одне речення: *«Пхе, а по суті, що таке “**матура**”?» – питається Ольга, запалюючи папіроску перед сніданням: «Що вона, властиво, має спільне з освітою людини, з її духовою зрілістю?». **Матура**, на Олин погляд, це така собі **карта вільного вступу**. Хочеш на університет? Покажи **карту вступу**. Хочеш дістатися в ліпше товариство? А без **карти вступу** не пустить тебе лакей за поріг. Є вона в тебе: будь ласка!* (761). Фразеологізм ◇ **карта вступу** зафіксовано в словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт» у значенні «вхідний квиток» (ЛЛ: 276). У польській мові **karta wstępu** має значення «пропуск: квиток або запрошення, що дозволяє в'їзд куди-небудь» (SJP). Ірина Вільде вживає теж у значенні «пропуск». Сьогодні у сфері освіти функціонує словосполучення **дорожня карта вступу**, що означає «покроковий опис етапів вступу до університету, майже весь процес якого буде проходити онлайн» (Дорожня карта вступника, 07.07.2022).

Результати калькування виявляються в семантичному уподібненні одиниць рідної мови до іншомовного корелята. Лексеми української мови набувають нових виражальних можливостей через збагачення семантичної

структури, розширення сполучуваності, що відбувається, звичайно ж, у процесі безпосереднього чи опосередкованого впливу іншомовних зразків. Власномовні лексичні ресурси надають термінології національного обличчя. Наявність кальок і запозичень із польської, німецької мов сприяла засвоєнню українською мовою нових понять, а також активізації пошуків найбільш відповідних до української мови питомих засобів їх вираження.

Наслідки мовних контактів становлять благодійний матеріал для вивчення семантичних процесів у лексиці, зокрема причин адаптування запозичень до українського мовного ґрунту в повному семантичному обсязі чи в певних значеннях їхніх етимонів. Н. Ф. Клименко називала це міжмовною семантичною інтерференцією, що виявляє різні обсяги у різних, навіть близькоспоріднених, мовах [Клименко 2017: 277].

Цікавими є спостереження над наслідками вторинної номінації. Слово *інструктор* запозичено через польську та західноєвропейську мови з латинської; лат. *instructio* «настанова, введення, побудова» пов'язане з дієсловом *instruo* «навчаю, розставляю, озброюю, споруджую» (ЕСУМ II: 308). У СУМ зафіксоване в значенні «1. Працівник якої-небудь установи, що контролює діяльність підлеглих йому органів і осіб, інструктує, як правильно організувати працю. 2. Фахівець, що навчає якої-небудь спеціальності, справи (СУМ IV: 34). У словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт» має значення «1. Репетитор; 2. Той, хто допомагає в навчанні» (ЛЛ: 326). В Ірини Вільде фіксуємо це слово в значенні «репетитор», напр.: *Пан інструктор, може, був молодий «кавалір» і йому не годилося «панні» Дарці звертати увагу... до того йому платили за те, але в школі... в школі трохи інакше дивляться на ці справи (294).*

Спостерігаємо схожу ситуацію зі словом *нота*. За СУМом це «1. Умовний графічний знак, що позначає музичний звук певної висоти і тривалості. 2. Окремий звук певної висоти у музиці, співі (СУМ V: 447). Натомість інше його значення «оцінка» можна потрактувати вже з такого

контексту, напр.: *«Самі ви бачили, що я хотів домнішорі (румунізм – панна, панночка) Оріховській улежити відповідь, бо я розумію, що то значить не знати іншої **ноти** на свідоцтві, крім «**дуже добре**» (383). Підтвердження фіксуємо в словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт»: *нота* – «оцінка» (ЛЛ: 493).*

Простежуємо також історію номінацій оцінювання успішності гімназистів, пор.: *Та ж професор Спілий не мав для неї слів похвали! Правда, наша доня ніколи не була сильна в математиці, а професор Спілий, хоч як хвалив її простолінійний характер, не дав їй кращої **ноти**, як «достаточно». Зате з інших предметів, прошу: з українського — «**дуже добре**», з природи — «дуже добре», з руханки (жартує собі татко) — «дуже добре», з німецького — «**добре**», з латини — «достаточно»... Здається мені, не було ще **нот** з фізики, румунського і ще з чогось, чи не з історії... Ти знаєш, — звернувся тато до мами — що оце «**дрантя**» всі **професори** люблять!» (473).*

У ремарці пояснено: *достаточні* — це задовільні оцінки (діал.). Письменниця використовує також різні номінації на позначення двійки / не зараховано: *недостаточно / недостаточна нота / недостаточна оцінка / двійка / недост*, напр.: *Чи Попович, знає, що має **недостаточну ноту** з румунської мови, а, крім того, лихі обичаї за невідповідну поведінку супроти пана професора? (503); Я не думаю, що можуть бути такі батьки, щоб хвалили б дитину за те, що принесе до хати **недостаточну оцінку**. Чим є батько учениці? (504); Але — коли учениця зухвало, перед цілою клясою заявляє, що з румунської мови може і **двійку** мати, тоді вже і сам Бог не може нічого порадити (505); Так, домнішора Оріховська, якби я хотів, то я міг би вам **дати «недостаточно»** з самої деклямації (378); Правда, в історії української черновецької гімназії записані чорним вуглем імена кількох професорів, одного фільольога, одного математика і ще одного, що **любили долю ученика важити у своїй долоні**... але навіть у них кожне «**недост**» було бодай «про форма» законне (391). Неодноразово письменниця вживає*

фразеологізм $\diamond$ **дати ноту / оцінку (двійку і т. ін.)** в значенні «оцінити»: *Ще ніколи в цих мурах не впало з уст жодного професора таке цинічне, визовне: – Дав я тобі **двійку**, бо мені так хотілося, а ти **можеш іти на скаргу до Бога*** (391). У цих контекстах засвідчуємо також авторський фразеологізм **важити долю у своїй долоні** «вирішувати чиєсь майбутнє». Відповідальність за одержані бали, значення оцінок у процесі навчання, зокрема двійок, ілюструють фразеологізми **Бог не може нічого порадити** (505); **можеш іти на скаргу до Бога** (391).

Семантичною калькою є слово **індекс**, пор.: *Вистачало пропустити кілька разів його виклади на семестр, щоб він починав робити труднощі з підписом в індексі* (746). Це запозичення із західноєвропейських мов; нім. *index*, фр., англ. *index* походять від лат. *index* «показчик, список, перелік, каталог» (ЕСУМ II: 301). За СУМом **індекс** «**1.** Показчик, список, перелік чого-небудь. *Індекс товарів.* **2. ек.** Цифровий показник, який у процентах виражає послідовні зміни якого-небудь економічного явища. *Індекс продуктивності праці.* **3. спец.** Умовне позначення, здебільшого сполучення чисел або літер, що вживається в бібліотечній класифікації книжкових розділів. **4. мат.** Числовий або літерний показчик, що найчастіше пишеться внизу літери або цифри математичного виразу для відрізнення його від іншого» (СУМ IV: 25). У повісті Ірини Вільде це слово має значення «залікова книжка студента / заліковка, відомість про успішність учня за семестр або за навчальний рік». Це калька з польської мови, де **indeks** «książeczka studenta, w której potwierdza się zdanie egzaminów, zaliczenie semestru lub roku studiów» (SJP).

Головною формою взаємодії учителів у школах були **конференції**, більшість із яких присвячені успішності учнів, пор: **Конференція! Конференція! Конференція!** *Слово це наганяло стільки страху, що його, на думку Дарки, можна було б заступити словом: татари! татари!* (360). *Ага, ви хочете конечно знати, за що? Бо мені так хотілося, бо мені сподобалося виказати вас на конференції з румунського* (386). *Тому, що всі панове*

професори будуть два дні зайняті на конференціях, два дні не буде науки (521); *Як будеш на конференції мати двійку, то не бери собі її занадто до серця. До всього треба привикати...* (401). *Konferencia* – запозичення з латинської мови; «присудження (церковної бенефіції); розмова», букв. «постанова, рішення» пов'язане з дієсловом лат. *conferre* «збиратися разом; пропонувати (ЕСУМ II: 559). У «Словнику термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування: проєкт» П. Й. Горецького (1928) зафіксовано словосполучу *конференція учительська* (Гор.: 22). У СУМ слово **конференція** має значення «Збори, нарада представників яких-небудь держав, партійних, громадських, наукових і т. ін. організацій для обговорення та розв'язання певних питань» (СУМ IV: 273). Тому лексему **конференція** можемо трактувати як «педагогічна рада вчителів, створена для розв'язання основних питань діяльності навчального закладу, зокрема й успішності учнів». Були конференції кваліфікаційні, напр.: *Дарка, мабуть, і ціла кляса, не зчуваються, як опинилися перед новим календарним роком – перед новими, кованими воротами, куди можна дістатись тільки через дуже небезпечну кладку: останню, кваліфікаційну конференцію* (437). У «Нарисах з історії освіти на Буковині (XIX – початок ХХІ ст.) Василя Ботушанського фіксуємо підтвердження висловленої думки: «По завершенні навчання у народній школі учню при позитивних оцінках видавалося свідоцтво про звільнення від школи. У однокласних школах його видавав керівник школи, а в багатокласних – учительська конференція (по-сучасному – педрада) [Ботушанський 2017: 13]. Відтінок такого лексичного значення в словниках не зафіксовано.

Українсько-польська двомовність виявлена в розвитку семантичної структури дієслів. Семантичне калькування відбулося спочатку в безпрефіксних дієсловах, а префіксальні вже успадкували їхні значення, пор. *перекарткувати, вирвати*. У польській мові лексема **wyrwać** (вирвати) – **wyrywać** (виривати) має значення «неочікувано спонукати студента до відповіді», пор. в Ірини Вільде: *Лекція тягнулася довго і безнадійно. Учитель*

«**вирвав**» Ориську кілька разів (295); Учителі, ті самі «кохані професори», що досі тільки чигали (хоч це і негарно, але справді можна було їх порівняти до «гицлів», як засідали з арканом на невинних собачок!), щоб «**вирвати**» ученицю, тепер ходять з бундючно-діловими мінами, і треба їх аж прохати, щоб хотіли питати перед конференцією (360). Подібного значення в СУМі не зафіксовано для українських дієслів, пор.: **виривати/вирвати** «1. Рвучи, висмикувати, витягати що-небудь звідкись; // З силою відокремлювати частину від цілого // З силою віднімати що-небудь у когось. 2. *перен.* З великими зусиллями, труднощами рятувати, визволяти кого-, що-небудь. // Силою, погрозами добиватися, одержувати що-небудь від когось. // З труднощами знаходити для якої-небудь мети час» (СУМ І: 467).

Семантичне калькування спостерігаємо і в дієслові *розв'язати* (пол. **rozwiązać**), що в польській має значення «розпустити», напр.: *Життя не зупинилося ані мить від того, що в Чернівцях розв'язано обидві українські гімназії* (576); ... *тільки ця єдина обставина може врятувати обидві гімназії перед їх розв'язанням* (570); *Найбільше можуть нас з гімназії повиганяти... найвище можуть нам гімназію розв'язати* (422). *Розв'язати гімназії, розв'язання гімназій, розв'язано гімназії* означає «розпустити, ліквідувати».

Інтерпретацію поведінки героїв вдома і в школі репрезентують фразеологізми *зачинити фіртку до серця* (68) – не схотіти розмовляти, розповісти про свій стан, проблеми; *прошу на голову нічого не давати* (69) – прохання не говорити, не радити, не розпитувати; *вимкнутися з-під опіки* (203) – стати самостійним. Цікаві приклади образних значень слів фіксуємо в реченні: *Ні, ні, не йде тут про шкільну, клясову кар'єру, до якої треба лізти по драбинці, підлабузнюючись професорам, лізти штубацькою, ідіотською пильністю і нехиттю всіх товаришок у клясі!* (270). У тексті повістей розмовні слова й фразеологізми відтворюють мову підлітків, їхнє мовомислення, є засобом образної характеристики персонажів, експресивними назвами вчинків героїв.

Отже, у повістях Ірини Вільде яскраво репрезентовано систему освіти і засади виховання в тогочасній Буковині. Мова творів має багато локальних елементів лексичних запозичень, що були необхідними для того часу назвами понять. Аналіз таких складників мови виховання та освіти досліджуваного періоду в зіставленні з їхніми прототипами дає змогу вивчати вплив мови виховання та освіти (рідної, української) на формування національної свідомості української дитини, уможлиблює виявлення тих ментальних і соціальних чинників, що вплинули на припасування запозичень до українського мовного середовища і взагалі на причини вибору свого чи чужого ресурсу для номінування певного поняття або реалії.

ДЖЕРЕЛО ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Вільде, І. (2023). *Метелики на шпильках. Б'є восьма. Повнолітні діти: повісті*. Київ: Віхола.

Дорожня карта вступника. *Каразінський університет: сайт*.
<https://karazin.ua/news/dorozhnia-karta-vstupnyka/>

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Гор. – Горецький, П. (1928). *Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування: проєкт*. Київ: Держвидав України.

ЕСУМ – Болдирєв, Р. В., Коломієць, В. Т., Критенко, А. П., Лукінова, Т. Б та ін. (уклад.) (1982). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (т. 1: А–Г). Київ: Наукова думка.

ЛЛ – Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., Дидик-Меуш, Г. (2009). *Лексикон львівський: поважно і на жарт*. Львів: Інститут українознавства НАН України. https://shron1.chtyvo.org.ua/Khobzei_Natalia/Leksykon_lvivskyi_povazhno_i_na_zhart.pdf (дата доступу: 01.12.2024)

МНС – Желехівський, Є., Недільський, С. (укл.) (1886). *Малоруско-німецький словар: у 2 т.* Львів: з друк. т-ва ім. Шевченка.

СлГр – Грінченко, Б. (ред.) (1996–1997). *Словарь української мови: в 4 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-11 – Білодід, І. К., Горецький, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.
<http://sum.in.ua/>

РУС – *Російсько-український словник: Т. I–III.* Гол. ред. акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов. Київ, 1924–1933.
<http://r2u.org.ua/main/dicts>

SJP – Doroszewski, W. (1958–1969). *Słownik języka polskiego: 11 t.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. <https://doroszewski.pwn.pl>

ЛІТЕРАТУРА

Ботушанський, В. (2017). *Нариси з історії освіти на Буковині (XIX – початок ХХІ ст.)*. Чернівці: Технодрук.

Карпіловська, Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. та ін. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Ткач, Л. (2007). *Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.* Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку. Чернівці: Книги–ХХІ.

Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус*. Чернівці: Рута.

О. М. Тищенко

СЕМАНТИЗАЦІЯ СЛОВНИКОВОЇ СТАТТІ ПОХІДНИХ ОДИНИЦЬ В АКТИВНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Традиційно в сучасній українській тлумачній лексикографії типові формули тлумачення деяких розрядів словотвірних дериватів мали насамперед відсильний характер, якщо відсиланням цілком задовільно й компактно можна пояснити лексичне значення похідної одиниці [Тараненко 1996: 62–76], напр.:

гóрдо. Присл. до **гóрдий** (СУМ-11, УТС, СУМ-20);

білість... Абстр. ім. до **білий** 1 (СУМ-11, УТС, СУМ-20) та ін.

Так, на першому місці в словниковій статті (далі – СлСт) наводять словотвірне значення з відсиланням до твірної одиниці: воно може бути категорійним (загальним), як у вже поданих прикладах, або частковим (розрядним), як-от для слова **тонéнький**... Зменш.-пестл. до **тонкі́й** 1–5 (СУМ-11, УТС, СУМ-20), коли вказують значення неповноти вияву ознаки.

Водночас за потреби найпершим може бути наведено тлумачення лексичного значення, а не граматико-категорійного: **гóрдість**, -дості, ж.
1. Почуття особистої гідності, самоповаги. 2. Почуття задоволення від усвідомлення досягнутих успіхів, переваги в чому-небудь. // Той (те), ким (чим) гордяться. 3. Надмірно висока думка про себе і зневага до інших; пихатість (СУМ-11, УТС, СУМ-20). У цьому разі всі значення подано описово, а не відсильною формулою *Абстр. ім. до гóрдий*. Вибір способу тлумачення зумовлений прозорістю значення, лексичною самостійністю слова, кількістю значень і потребою в точності опису. Так само на лексичному значенні зосереджено увагу в «Словнику синонімів української мови» (1999): **гóрдо** (з почуттям особистої гідності) (ССУМ). Проблема тлумачення дериватів, зокрема абстрактних іменників, у словниках пов'язана з багатьма труднощами, а надто коли це дериват до лексеми, ще не зафіксованої в українських

словниках. Такі питання виникли під час підготовки словникових матеріалів «Нові й актуалізовані слова та значення» (над укладанням яких працювали у відділі лексикології та лексикографії), коли треба було витлумачити абстрактний іменник без покликання на твірний прикметник чи дієслово (як-от *випомповування, жовклість*) [Тименко 2021].

Відсильні формули *Прикм. до...*, *Присл. до...*, *Дієприкм. пас. мин. до...*, *Абстр. ім. до...*, *Зменш. до...*, *Збільш. до...* тощо переважно посідають перші позиції в семантичній структурі (СС) СлСт сучасних загальномовних словників. Але чи завжди така модель задовольняє потреби користувача, який прагне вивчити мову чи вдосконалити свої знання й навички спілкування, осягнути сучасну, актуальну українську картину світу – концептуальну і мовну? Чи доречно нині саме так тлумачити лексему **оповідання**, наводячи першим значення *Дія за знач. оповіда́ти?* Чи варто завжди зберігати перевагу граматичного принципу семантизації СлСт? А надто коли це ще й словотворення за аналогією і твірна одиниця лише потенційна (поширене явище в термінології та художньому й публіцистичному стилях), як-от *збандитизований, збаналізований, ступенювання*.

Послідовність значень у СлСт (її СС) засвідчує першість того чи того елемента СС слова. Значення, що подано найперше, зазвичай вважають головним, основним, визначальним у контексті концепції словника (напр., історично первісне, засвідчене – в історичному словнику). У СлСт автор словника втілює структуру слова, зокрема семантичну: відбувається моделювання СлСт, яке залежить від типу й призначення словника. **Семантичною структурою словникової статті (СС СлСт) вважаємо послідовність значень полісемічного слова відповідно до типу словника, часу його створення й призначення:** в історичному словнику першим буде те значення, що першим з'явилося в мові або хронологічно підтверджене текстами, у семантичному словнику на передній край виведено архісему (узагальнений семантичний компонент) СС лексеми тощо.

Так, у словниках різного типу й призначення СС СлСт щораз постає тією чи тією моделлю СС слова (тому-то СС СлСт динамічна й не тотожна СС слова). Визначення такої послідовності значень – це і є структурування словникової статті багатозначної лексеми за семантичною характеристикою, тобто її *семантичне моделювання*, або *семантизація*. Істотну вагу семантичне моделювання СлСт має в «Активному словнику української мови» (АСУМ)⁹², оскільки активне слово – це слово, активне в певному значенні.

АСУМ пропонує користувачеві модель лексеми в динаміці, а не в статичній системі, оскільки критеріями активності лексики ми вважаємо:

✓ **частотність, актуальність, різностильовість;**

✓ **зрозумілість:** посідає чільні місця в повсякденній національно (культурно) зумовленій мовній картині світу;

✓ **продуктивність:** є базою для дериваційних процесів, а також для формування парадигматичних і синтагматичних відношень між словами в тексті й у системі мови;

✓ **відповідність** закономірностям (законам) розвитку української мови.

Для семантизації СлСт у словнику *активного типу* природно спертися на такий *принцип*, як *тип уживання* мовної одиниці, зокрема за *параметром активності*, її місця у повсякденній картині світу сучасного українця. Інші принципи семантизації СлСт (логічний, граматичний, стилістичний тощо) є допоміжними, факультативними в такому типі пояснювального словника.

Моделюючи СС СлСт в АСУМ, зважаємо на *критерії*:

1. Лексикографічна історія (біографія) слова. 2. Кількість та якість цитатного

⁹² Це робоча назва нової лексикографічної праці колективу відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України – результату виконання планової теми «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови», якою керує завідувач відділу д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська. Засади укладання АСУМ випрацювано під час колективного обговорення за участю всіх виконавців теми (Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Л.В. Мовчун, З.Г. Козирєва, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, А.А. Таран, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.І. Дідун, Ю.О. Цигвінцева).

матеріалу. 3. Функціональний потенціал слова, або здатність слова в певному значенні формувати зв'язки: а) синтагматичні, зокрема ідіоматичні; б) парадигматичні, зокрема синонімічні та антонімічні; в) епідигматичні (словотвірні та асоціативні). 4. Структура окремого значення у СС слова (підзначення). 5. Місце слова та його певного значення в актуальній повсякденній картині світу [Тищенко 2024].

Ілюстративний матеріал, який ми збираємо для АСУМ, а також спостереження над динамікою лексикографічного відтворення української лексики засвідчують, що звичні для української лексикографії засади семантичного моделювання (зазвичай базовані на принципі логічності й узагальнення) утрачають свою продуктивність і доцільність, пояснювальну силу в активному словнику.

Раніше ми вже розглянули під таким кутом бачення лексеми *ка́ва*, *аре́на*, *карті́на*, *окóп* тощо [Тищенко 2024], значення яких пропонуємо переструктурувати, зокрема відповідно до актуальної побутової картини світу. До прикладу, для слова *ка́ва* першим бачимо значення *напій*, а не *дерево*, як переважно було в словниках дотепер (кожна лексема потребує серйозних роздумів та дискусій).

У цій статті звернемо увагу на моделювання СС СлСт похідних одиниць, як-от прикметники, прислівники, абстрактні іменники на означення дії та ін., зокрема на доречність розміщення в АСУМі на першому місці відсильних значень / тлумачень: *дієприкметник до...*, *прислівник до...*, *дія за значенням до...*? Для аналізу оберемо слово **КВАЛІФІКОВАНИЙ**.

1. ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІСТОРІЯ (БІОГРАФІЯ) СЛОВА⁹³.

● Загальномовні тлумачні академічні словники (а за ними й орфографічний) надають перевагу граматичному принципу семантизації СлСт:

СУМ-11≈УТС:

⁹³ Тут і далі інформацію з аналізованих словників подаємо з мінімальним коригуванням (зазвичай в бік скорочення), зберігаємо особливості тлумачень.

1. Дієпр. пас. мин. ч. до **кваліфікувати** 1, 2.

2. Який має високу кваліфікацію (у 2 знач.). // Який вимагає спеціальних знань, доброї кваліфікації. **Кваліфікований злочин** (УТС).

СУМ-20:

1. Дієпр. пас. до **кваліфікувати** 1, 2.

2. у знач. *прикм.* Який має високу кваліфікацію (у 2 знач.). // Який складається з осіб, що мають високу кваліфікацію. // Який вимагає спеціальних знань, доброї кваліфікації.

Орф:

1 *дієприкметник* від: кваліфікувати.

2 *прикметник* з високою кваліфікацією.

● Фахові словники (які фіксують актуальне значення в тій чи тій галузі суспільного життя, виробництва, науки) на перше місце виводять прикметникове значення:

СІС: досвідчений; той, хто має високий рівень кваліфікації.

ЕЕ: досвідчена особа з високим рівнем професійної кваліфікації.

ССР: **робітник кваліфікований** – освітньо-кваліфікаційний рівень робітника, який на основі повної або базової загальної середньої освіти здобув спеціальні уміння та знання, має відповідний досвід їх застосування для вирішення професійних завдань у певній галузі народного господарства.

2. КІЛЬКІСТЬ ТА ЯКІСТЬ ЦИТАТНОГО МАТЕРІАЛУ.

Кількість цитатного матеріалу в аналізованих словниках так само засвідчує актуальність і розвинутість саме прикметникового значення слова **кваліфікований**: «Який має високу кваліфікацію; вправний, умілий, досвідчений; фаховий, високоякісний» (хоч це значення – на другому місці).

СУМ-11:

1. Дієпр. пас. мин. ч. до **кваліфікувати** 1, 2.

2. Який має високу кваліфікацію (у 2 знач.). *Разом з заводом прибуло більше сотні кваліфікованих робітників* (Андрій Головка, II, 1957, 445);

Кваліфікованим вважається той водій, який не ризикує невинувато, веде автомобіль швидко й водночас безпечно, дотримуючись правил руху (Знання та праця, 11, 1968, 20); За час спорудження Каховського гідровузла тут створився кваліфікований колектив будівельників і монтажників (Наука і життя, 11, 1956, 8); // Який вимагає спеціальних знань, доброї кваліфікації. Потреба в старанній, кваліфікованій праці повинна оволодіти свідомістю кожної радянської людини (Радянська Україна, 5.V 1957, 1).

СУМ-20:

1. Дієпр. пас. до **кваліфікувати** 1, 2. *На сучасному етапі пізнавальна діяльність носія англійської мови може бути кваліфікована як переважно антропоцентрична (з наук. літ.); Згодом дія підозрюваного була кваліфікована як карний злочин (із журн.).*

2. у знач. прикм. *Який має високу кваліфікацію (у 2 знач.). Справа в тому, що нас не озброєно тією мистецькою технікою, яку має кваліфікований митець (М. Хвильовий); Разом з заводом прибуло більше сотні кваліфікованих робітників (А. Головка); Ви кваліфікований пілот і зможете легко призвичаїтися до сучасних кораблів (О. Авраменко); Кваліфікованим вважається той водій, який не ризикує невинувато, веде автомобіль швидко й водночас безпечно, дотримуючись правил руху (з наук.-попул. літ.); // Який складається з осіб, що мають високу кваліфікацію. За кілька років ми мали б усі так звані “матеріальні передумови державності”: лікарів, адвокатів, інженерів, пілотів і просто кваліфікованих людей (Б. Антоненко-Давидович); За час спорудження Каховського гідровузла тут створився кваліфікований колектив будівельників і монтажників (з газ.); // Який вимагає спеціальних знань, доброї кваліфікації. Її вабила наука, якою вона досі успішно оволодівала самотужки. Необхідний був і постійний кваліфікований медичний нагляд (М. Олійник); Смачні страви зі свіжої риби, затишні кімнати, кваліфіковане обслуговування, відпочинок над озером та в лісі (С. Андрухович); Кваліфікована праця завжди оплачувалася вище, ніж некваліфікована (з газ.).*

3. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЛОВА, або здатність слова в певному значенні формувати зв'язки: а) синтагматичні, зокрема ідіоматичні; б) парадигматичні, зокрема синонімічні та антонімічні; в) епідигматичні (словотвірні та асоціативні). Ми з'ясували, що *синонімічні* зв'язки так само виявляють актуальність прикметникового значення лексеми **кваліфікований** (зазвичай другого – традиційно).

ПСС-Карав: (майстер) вправний, умілий, досвідчений, напрактикований, натренований; (праця) професійний, фаховий, високоякісний.

ССВ: *див.* умілий.

СЧ-Шт: *див.* експерт: знавець, майстер, мітець, тімаха, *див.* умілець.

СУМ-11=СУМ-20=УТС засвідчують те саме через *словотвірні* зв'язки: лексему **кваліфікованість** зіставляють саме з прикметником і тлумачать її так: Властивість за знач. **кваліфікований 2**.

У прикметниковому (другому) значенні виявляються й синтагматичні сталі зв'язки: **УТС:** кваліфікований злочин; **ССР:** робітник кваліфікований. Також в ілюстраціях аналізованих словників трапляється: кваліфікований колектив будівельників, кваліфікована праця, кваліфіковане обслуговування, кваліфікований медичний нагляд, кваліфіковані люди, кваліфікований водій (пілот).

4. СТРУКТУРА ОКРЕМОГО ЗНАЧЕННЯ У СС СЛОВА (тобто наявність підзначень у межах певного значення) також виявляє, що словники фіксують в одиниці **кваліфікований** розвинутість значення 2: «який має високу кваліфікацію», а отже, функціональний потенціал цього значення вищий від значення, поданого за граматичним параметром:

СУМ-11=УТС фіксують одне підзначення в другому значенні:

1. Дієпр. пас. мин. ч. до кваліфікувати 1, 2.

2. Який має високу кваліфікацію (у 2 знач.). // Який вимагає спеціальних знань, доброї кваліфікації.

СУМ-20 фіксує два підзначення в другому значенні:

1. Дієпр. пас. до кваліфікувати 1, 2.

2. у знач. прикм. Який має високу кваліфікацію (у 2 знач.). // Який складається з осіб, що мають високу кваліфікацію. // Який вимагає спеціальних знань, доброї кваліфікації.

5. МІСЦЕ СЛОВА ТА ЙОГО ПЕВНОГО ЗНАЧЕННЯ В АКТУАЛЬНІЙ ПОВСЯКДЕННІЙ КАРТИНІ СВІТУ.

УАС: підтверджує прикметникове місце слова **кваліфікований** в картині світу українців через асоціацію *робітник*.

ChatGPT (умовно верифіковане джерело) пропонує розлогі ланцюжки сполучень: *професійні асоціації* – знання, навички, досвід (та ін.); *особистісні якості* – старанність, уважність, креативність (та ін.); *контекстуальні асоціації* – робота: працівник, спеціаліст, фахівець; освіта: диплом, сертифікат, навчання; якість: високий рівень, професійність, майстерність; довіра: надійність, відповідальність, гарантія; успіх: кар'єра, розвиток, досягнення; *синоніми* – компетентний, досвідчений, майстерний, професійний; *антоніми* – недосвідчений, некваліфікований, непрофесійний.

Отже, на основі вивчення мовного матеріалу за визначеними критеріями пропонуємо в АСУМ семантизувати СлСт аналізованого похідного слова в таку модель:

кваліфікований, -а, -е. 1. 2. Який має високу кваліфікацію (у 2 знач.); *син. вправний, умілий, досвідчений, високоякісний. Кваліфіковані надавачі електронних довірчих послуг, які внесені до Довірчого списку на підставі рішення засвідчувального центру, можуть надавати електронні довірчі послуги лише у банківській системі України та при здійсненні переказу коштів (ЦЗО, czo.gov.ua/ca-registry; 12.10.2024). || Який вимагає спеціальних знань, доброї кваліфікації; син. професійний, фаховий. Лишається дуже багатий фактичний матеріал, доведений до 80-х років, подекуди влучна систематизація його й наразі ширший з громадського боку і морально прекрасний факт визнання українського письменства та його історичних,*

отже – непохитних, підвалин **кваліфікованою** наукою в особі компетентного автора, до того ж своїм походженням та вихованням і не зв'язаного з українством. Цим праці небіжчика [М. І.] Петрова виходять поза межі тільки наукового значення (Єфремов С., Історія українського письменства, 1995, 46); Несприйняття суспільством дівчат-матерів спричиняють їхнє небажання звертатися за **кваліфікованою** медичною допомогою для здійснення абортів (Біологія і екологія, 11 кл., 2019, 239). || **Який складається з осіб, що мають високу кваліфікацію. Наш кваліфікований** колектив спрямовує свої зусилля для забезпечення найкращих освітніх послуг (Reverso Context, context.reverso.net, 20.10.2024).

кваліфікований злочин див. злочин; **кваліфіковані кадри** див. кадр; **кваліфікований робітник** див. робітник.

2.4. Дієприкм. пас. мин. до кваліфікувати 1, 2.

Так само замислюємося, чи зберігати перевагу граматичного / словотвірного принципу моделювання СлСт таких слів, як **опові́дання** (за СУМ-11, СУМ-20, УТС – дія за значенням **опові́дати**); **керівні́цтво** (дія за значенням **керува́ти**), **клинóк** (зменш. до **клин**)? Чи натомість варто семантизувати СлСт цих слів так:

- **опові́дання** 1. ~~З.~~ літ. Невеликий за обсягом прозовий художній твір; *син.* новела. 2. Словесне повідомлення про кого-, що-небудь; *син.* розповідь. 3. 4. Дія за знач. **опові́дати**;

- **керівні́цтво**, -а, с. 1. ~~З.-збірн.~~ Керівник(и), керівний склад якої-н. установи, організації і т. ін.; *син.* начальство. 2. 4. Спрямування діяльності кого-, чого-н. (Дія за знач. **керува́ти** 2); 3. 2. Те, чим керуються; *син.* настанова.

- **клинóк** 1. 2. Холодна зброя – шабля, кинджал і т. ін. || Лезо такої зброї. Карманов дістав вигнутого самурайського меча у піхвах. – ..Понюхай **клинóк**. Чуєш? Це гвоздикова олія (Л. Дереш, Спустошення, 2017, 90). 2. 4. Зменш. до **клин**.

Лексикографічна біографія слова *клинóк* засвідчує перевагу граматичного принципу семантизації: УТС=СУМ-11≈ СУМ-20: 1. Зменш. до клин. 2. Те саме, що *лэзо*. || Про шаблю, кинджал і т. ін. 3. *діал.* Забитий у стіну кілочок для вішання чого-н. (а також у *знач. присл.* клинко́м. Те саме, що *клинце́м* (див. *кліне́ць* 3) в СУМ-20).

Однак залексикографований функціональний потенціал слова каже про те, що в активному вжитку для лексеми *клинóк* на перше місце виходить значення «холодна зброя, лезо»: ПСС-Карав: клинок *див.* клин; (шаблі) лезо; П. шабля, кинджал; (на одяг) Д. вішак, кілок; УСЕ: Частина холодної зброї, призначена для різання або колення; к[линок] може бути прямим чи кривим, односічним чи двосічним; ССУМ: *лэзо* (гостра різальна частина, сторона якогось знаряддя, холодної зброї), *клинóк*, *жа́ло*, *гостря́к* розм., *лэ́зо* рідко; *ві́стря* (тонкий загострений або звужений кінець якогось предмета).

Підхід, запропонований у статті, відрізняється від традиційного в таких ключових аспектах:

✓ замість граматичного застосовано функціональний принцип семантизації СлСт дериватів (першим значенням подаємо лексичне – актуальне в сучасному вжитку, а це більше відповідає потребам користувача);

✓ орієнтація на активне вживання (значення структуруємо не за логікою словотвору або історичною первинністю, а за частотністю, функціональністю, стилістичною актуальністю);

✓ семантичне моделювання СлСт постає як динамічний процес (з урахуванням контекстів, асоціацій, синтагматичних і парадигматичних зв'язків);

✓ перевага змістовного тлумачення над відсильним (описове тлумачення розкриває зміст слова без потреби звертатися до твірної одиниці).

Цей підхід дає змогу: виводити на перше місце лексичне значення, яке є найбільш уживаним, зрозумілим і релевантним у сучасному мовному просторі; ураховувати динаміку мовної картини світу, зокрема частотність, стилістичну

варіативність, асоціативні та синтагматичні зв'язки; забезпечити користувачеві доступ до змістовного, а не формального тлумачення, що особливо важливо для мовців, які прагнуть не лише розуміти слово, а й активно його вживати; моделювати СС СлСт як відкриту, гнучку структуру, що відображає не лише системні, а й контекстуальні особливості функціонування лексеми; підвищити практичну цінність словника, зорієнтованого на сучасного користувача – мовця, перекладача, редактора, викладача, студента.

Отже, в АСУМ послідовний (логічний) та граматичний принцип подання значень та відтінків значень програє функціональному. Динаміку СС слова має бути відбито в СС СлСт відповідно до типу, завдання й призначення лексикографічної праці. Уважаємо це актуальними питаннями для випрацювання метамови саме активного словника, зорієнтованого на подання норм і переваг уживання слова чи стійкої словосполуки зі змістовними (не відсильними) формулами тлумачення. Таким чином, запропонований підхід до семантизації СлСт в АСУМі не лише відповідає сучасним лексикографічним викликам, а й формує нову парадигму опису активної лексики української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АСУМ – Активний словник української мови

СлСт – словникова стаття

СС – семантична структура.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

ЕЕ – *Економічна енциклопедія: у 3 т.* (2000–2002). Київ: Академія.

Орф – Чумак, В. В., Шевченко, І. В., Шевченко, Л. Л., Ярун, Г. М. (уклад.). (2009). *Український орфографічний словник*. Вид. 7-е. Київ.

ПСС-Карав – Караванський, С. Й. (уклад.). (2012). *Практичний словник синонімів української мови*. Львів: БаК.

СІС – Мельничук, О. С. (1985). *Словник іношомовних слів*. Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії.

ССВ – Вусик, О. (2012). *Словник синонімів української мови*. Київ: Богдан. <https://slovnyk.me/> (дата звернення: 12.06.2024).

ССР – *Словник із соціальної роботи*. <https://slovnyk.me/> (дата звернення: 12.06.2024).

ССУМ – Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1999–2000). *Словник синонімів української мови: у 2 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-11 – Білодід, І. Л. (гол. редкол.), Горецький, П. І., Бурячок, А. А. та ін. (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – Русанівський, В. М., Тараненко, О. О., Єрмоленко, С. Я. та ін. (2010–...). *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Наукова думка.

СЧ-Шт – Штепа, П. (уклад.). (1976). *Словник чужослів: словник чужослів знадібки* (буклет). Торонто: Іван Гладун і сини.

УАС – Мартінек, С. В. (2007). *Український асоціативний словник: у 2 т.* Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

УСЕ – *Універсальний словник-енциклопедія*. URL: <https://slovnyk.me/>

УТС – Бусел, В. (уклад.). (2016). *Український тлумачний словник*. Київ – Ірпінь: Перун.

ChatGPT – *Генеративний ШІ-асистент* (Generative Pre-trained Transformer – генеративний попередньо навчений трансформер). <https://openai.com/index/chatgpt/>

ЛІТЕРАТУРА

Тараненко, О. О. (1996). *Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника)*. Київ – Кам'янець-Подільський.

Тименко, Л. О. (2021). Тлумачна параметризація абстрактних іменників. *Лексикографічний бюлетень*, 12, 52–59.

Тищенко, О. М. (2024). Моделювання семантичної структури словникової статті в активній лексикографії. *Українська мова*, 3, 3–27.

N. Janočková

ÚVAHY O EXEMPLIFIKÁČII VO VÝKLADOVEJ LEXIKOGRAFII (NA MATERIÁLI SLOVNÍKA SÚČASNÉHO SLOVENSKEHO JAZYKA)⁹⁴

V širokospektrálnom profesijnom záujme profesorky Niny Fedorivny Klymenko, doktorky filologických vied, patrilo nezastupiteľné miesto okrem slovotvorby, morfematiky, terminológie či helenistiky aj lexikografickým dielam, predovšetkým prekladovým, terminologickým, frekvenčným a morfematickým slovníkom, na ktorých sa podieľala ako spoluautorka, napr. *Частотний словник сучасної української художньої прози 1, 2* [1981], *Словник афіксальних морфем української мови* [1998], *Новогрецько-український словник* [2003], *Українсько-новогрецький словник* [2008], *Шкільний словотвірний словник сучасної української мови* [2005], *Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики* [2013]. Naš príspevok, zameraný na exemplifikáciu vo výkladovom slovníku, preto venujeme pamiatke narodenia tejto vzácnej dámy ukrajinskej lingvistiky, ktorú jej kolegovia a priatelia označili ako „nehasnúce svetlo múdrosti a láskavosti“ [„незгасне світло мудрості та доброти“; У пошуках гармонії мови 2020: 7].

Výkladový slovník ako istý typ textového komunikátu má svoju makroštruktúru (podoba heslára v kombinácii s hniezdovaním a odkazovaním) a mikroštruktúru (rozvrhnutie heslovej state na jednotlivé zóny; porov. napr. Čermák – Blatná 1995). Podľa nášho názoru sa pri slovníku z hľadiska kompozície uplatňuje

⁹⁴ Príspevok bol vypracovaný v rámci riešenia projektov VEGA č. 2/0016/21 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 7. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum)* a VEGA č. 2/0027/25 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 8. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-gramatický a korpusový výskum)*.

niekoľko slohových postupov [Mistrík 1985], resp. textových makrostratégií⁹⁵ v rámci interaktívnej štylistiky [Slančová 2012], a to informačná, deskriptívna a explikatívna textová makrostratégia [Janočková 2014]. Prvky explikatívnej textovej makrostratégie môžeme pozorovať v zóne výkladu, ktorú tvorí lexikálna perifráza významu heslového slova v kombinácii so slovotvornou perifrázou (v prípade synsémantik ide o funkčný výklad jednotky), a ukážka paradigmatických vzťahov v podobe synonym a antonym k heslovému slovu. Zónu výkladu dopĺňa exemplifikácia, ktorá je s výkladom v istom komplementárnom vzťahu, hoci niektorí autori zastávajú názor, že príklady v exemplifikačnej zóne by mali zodpovedať uvedenej definícii a nemali by nahrádzať tie časti, ktoré sa v definícii nespomínajú [porov. Čermák 2012: 79]. Prítomnosť exemplifikácie sa viaže skôr na jazykové slovníky (jednojazyčné výkladové alebo prekladové), exemplifikácia nebýva typická napr. v terminologických slovníkoch, kde je skôr dôležité podať vedecky korektnú definíciu pojmu, terminologickej jednotky [Zgusta 1971]. V teoretickej literatúre sa v súvislosti so slovníkovou exemplifikáciou⁹⁶ riešia tieto otázky: čo je a čo nie je exemplifikácia; funkcie exemplifikácie v slovníku [Tichá 2001, 2012; Тищенко 2023]; koncepcia exemplifikácie v konkrétnom lexikografickom diele [napr.

⁹⁵ D. Slančová [2012] pri tomto pojme vychádza z intencionality a efektivity ľudskej interakcie a komunikácie. V snahe dosiahnuť textom istý komunikačný zámer si autor volí jeho výstavbovú stratégiu. Makro- znamená, že dané rozhodovanie sa týka výstavby základnej, určujúcej textovej línie. Textová makrostratégia označuje plánovanie výstavby textu ako celku, resp. jeho časti, uskutočňované so zreteľom na pragmatický cieľ komunikačnej, resp. interakčnej aktivity. Slohové postupy sú u J. Mistríka [1985] a J. Findru [2004] vydeľované na základe špecifickej kombinácie piatich dvojíc dištinkatívnych príznakov: kohéznosť – inkohéznosť textu, explikatívnosť – enumeratívnosť v texte, komutabilnosť – sukcesívnosť komponentov textu, aktualizovanosť – gnómicnosť textu, subjektívnosť – objektívnosť v texte.

⁹⁶ Téma exemplifikácia v jazykových slovníkoch bude venované aj monotematické 1. číslo Jazykovedného časopisu [2026], na ktorej v súčasnosti spolupracujú Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., a Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. (JÚLŠ SAV).

Akademický slovník současné češtiny – Lišková – Procházková 2016; *Тлумачний словник активного типу сучасної української мови* – Тищенко 2023]; materiálové zdroje exemplifikácie – korpusové, kartotečné [Čermák 1999, 2013; Jarošová 2017]; typu exemplifikácie (voľné, typické spojenia, citátové doklady – autorské, z periodík, príklady preneseného či ironického použitia hesla) a jej vyváženosť vo vzťahu k ostatným zónam heslovej state; výber príkladov so zreteľom na adresáta a rozsah slovníka [Vachková 2014]; lexikograficky vytvorené príklady verzus korpusové (autentické) príklady – hlavne v kontexte s výkladovými slovníkmi pre cudzincov učiacich sa napr. angličtinu ako cudzí jazyk – learners' dictionary [Laufer 1992; Minaeva 1992; Potter 1998]; úprava, skracovanie citátových dokladov – „dokladová kompetencia“ lexikografa [Vachková 2014]; ne/prítomnosť exemplifikácie a jej vplyv na produkčné schopnosti študentov učiacich sa cudzí jazyk [Nesi 1996]; sprostredkovanie jazykových, encyklopedických a kultúrnych informácií prostredníctvom exemplifikácie [Klosa 2016]; jazykový obraz sveta či spoločensky citlivé témy v exemplifikácii [Tenorio 2000; Moon 2014; Ivanová 2019]; softvérové spracovanie korpusových dokladov – nástroj GDEX slúžiaci na identifikáciu príkladov, je časťou poloautomatickej metódy *automatická extrakcia lexikálnych dát* [Kosem 2017] a pod.

M. Lišková [2017] konštatuje, že v literatúre sa niekedy rozlišujú pojmy *príklad* a *doklad* („Beispiel“ – „Beleg“). Ako *príklad* sa hodnotia typické dvojice slov, skrátené a inak upravené úseky textu (tu nie je úplne jasné, či sem patria aj upravené citátové vety). Ako *doklady* sa vnímajú citátové vety. Teda hyperonymum *príklad* = *príklady* + *doklady*⁹⁷.

⁹⁷ V našom texte budeme používať pojmy *príklad*, *doklad*, *exemplifikácia* ako synonymá a materiálovo sa budeme opierať o dosiaľ publikované prvé štyri zväzky Slovníka súčasného slovenského jazyka (a – g 2006; h – l 2011; m – n 2015; o – pn 2021; ďalej SSSJ) aj pracovnú, ešte nezredigovanú verziu pripravovaného 5. zväzku (po – prchnutie). Dostupné na: <https://slovník3.juls.savba.sk/>

I. Kosem [2017: 175] v súvislosti s exemplifikáciou hovorí, že vrátenie slov do kontextu je žiaduce pre slovník, keďže väčšina slovníkového obsahu je dekontextualizovaná⁹⁸.

Za najčastejšie **funkcie exemplifikácie** sa označujú [Tichá 2001, 2012]:

A) doloženie existencie slova (*preventista*) alebo významu vrátane metaforického významu (*niť* – 2. význam), či konotácií v porovnaní s predošlým lexikografickým spracovaním:

preventista [-t-] -tu pl. N -ti m. lek., práv. ► kto sa (profesijne) venuje prevencii, predchádzaniu vzniku nežiaducich, škodlivých javov (obyč. policajt, pedagóg, sociálny pracovník, lekár): *policajný p.; beseda s preventistom na tému bezpečné správanie sa na internete; sociálno-psychologický výcvik preventistov ozbrojených síl SR; Preventisti z mestskej polície budú na drogy upozorňovať v školách.* [Sme 2009] ► **preventistka** -ky -tiek ž.: *dentálna p. naučí a ukáže, ako si treba správne umývať zúbky*

niť *nite nití* ž. **1.** ► dlhý, veľmi tenký útvar zosúkaný z dvoch al. viacerých priadzi al. utvorený z umelého materiálu, určený na šitie, tkanie, vyšívanie a pod.: *tenká, hrubá, pevná, slabá n.; bavlnená, hodvábná, ľanová n.; zmesová, syntetická, nylonová n.; rôznofarebné nite [...]* **2.** iba sg. ► čo spája niečo s niečím, čo navzájom súvisí, spojitosť, súvislosť, zviazanosť, súvis; syn. spojivo, ohnivko: *pretrhnúť n. myšlienok; spriadať, preťat' n. svojich spomienok; odvíjať n. udalostí; vytvárať dejovú n. príbehu; Každý náš čin – či už správny, alebo pomýlený – stáva sa niťou tvoriacou dejiny.* [Blu 2004] ■ fraz. *niečo sa tiahne/vinie niečím ako červená niť* niečo je základnou myšlienkou, hlavnou ideou niečoho; kniž. *Ariadnina niť* vodidlo umožňujúce orientovať sa v zložitých otázkach a napomáhajúce ich riešenie [...]

⁹⁸ „Putting the words back into context is vital for a dictionary, since the majority of dictionary content is decontextualized“ [Kosem 2017: 175].

▣ *parem. i z krátkeho ľanu bude dlhá niť* nezáleží len na veľkosti ▷ *zdrob. ↗ nitka; nitôčka* -ky -čok ž. *zdrob. expr.: namotať si na prsty farebné nitôčky; Dym z vetry nasiakol do každej nitôčky.* [K. Bendová] [...]

B) dokreslenie výkladu významu – F. Čermák [2013] hovorí, že význam a použitie sú neoddeliteľné, pretože význam možno odvodiť len z doloženého použitia:

jason -ňa pl. N a A -ne G -ňov m. ► *stredne veľký až veľký motýľ z čeľade vidlochvostovitých žijúci v horskom prostredí: pestrý j.; j. s priehľadnými krídlami; zákonom chránené, vzácne jasone* ▣ *zool. jason červenooký Parnassius apollo; jason chochlačkový Parnassius mnemosyne*

C) prezentácia gramatických vlastností lexémy (napr. rod, vid, konkrétny gramatický tvar, syntaktické správanie):

kolaudovať -duje -dujú -duj! -doval -dujúc -dujúci -dovaný -dovanie nedok. i dok. (lat.) **1.** stav. (čo) ► *úradne kontrolovať, skontrolovať, či dokončená stavba vyhovuje predpisom podľa stavebného zákona, a udeľovať, udeliť povolenie na jej používanie: k. most, materskú škôlku; kolaudovali novú kanalizáciu; námestie sa kolaudovalo po roku; kolaudovanie objektu je naplánované na apríl* **2.** iba nedok. *hovor. (čo; ø) ► oslavovať pri príležitosti prvej návštevy u majiteľov nového bytu, domu a pod.: kedy budete k. byt?; ide ku kamarátke k.; Hádam aj ona si včera trochu družgla, keď sme to už chceli kolaudovať.* [V. Šikula] ▷ dok. k 1 ↗ **skolaudovať**

nekompatibilný [-t-] -ná -né príd. odb. (i s čím) ► *ktorý nemožno zlúčiť, spojiť s niečím iným, nezlučiteľný, nespojiteľný; syn. inkompatibilný; op. kompatibilný: n. softvér; nekompatibilné chemické prísady; nekompatibilné krvné skupiny; navzájom nekompatibilné informačné systémy; schváliť zákon n. s európskou legislatívou*

D) doloženie paradigmatických vzťahov hesla (kohyponymia), ak nie sú súčasťou výkladu (synonymia a antonymia sú zvyčajne naznačené vo výklade):

dedko¹ -ka m. hovor. ► háčik, ktorý sa zachytí do uška (babky) a ako celok sa používa na zapínanie šiat: zapínanie sukne na dedka a babku

napravo prísl. 1. ► smerom na pravú stranu; syn. doprava, vpravo; op. naľavo: *pozrieť, ukázať n.; na križovatke odbočíte n.; krútiť hlavou raz n., raz naľavo; Ja sa poberiem napravo, azda budem mať tam šťastie.* [A. Habovštiak]; Poobzeral sa napravo i naľavo a ubezpečil sa, že nablízku nik nie je. [J. Lenčo] [...]

E) ukážka, ako sa lexéma používa, upozornenie na sféru výskytu a pod. – štýlové a komunikačno-pragmatické charakteristiky hesla (často pri neologizmoch):

bonznúť -zne -znú (ne)bonzni! -zol -zla -znúc -znutý -znutie dok. slang. (koho; čo na koho) ► tajne oznámiť, prezradiť niečo o niekom, obyč. priestupok nadriadenému, udať: b. kamaráta, kolegu; niekto ho musel b.; musím ti naňho niečo b.; Ved' aj on sa vždy smial: Nebonznem ťa, priateľko, ale oznámiť sa to musí. [V. Klimáček]
▷ nedok. ↗ **bonzovať**

F) ilustrácia encyklopedických prvkov patriacich danému heslu:

novembrový -vá -vé príd. 1. ► súvisiaci s novembrom, jedenástym mesiacom v roku; charakteristický pre november: *prvý, posledný n. deň; hmlisté, sychravé novembrové ráno; chladné novembrové počasie* 2. ► odohrávajúci sa, uskutočnený v novembri: *n. prieskum verejnej mienky; novembrové číslo časopisu; novembrové prezidentské voľby; naši zápasníci sa kvalifikovali na novembrové majstrovstvá sveta; novembrové udalosti, zmeny spoločenské zmeny v r. 1989 v Československu*

S exemplifikáciou je spojené dovysvetlenie špecifických príkladov:

naopak¹ prísl. 1. ► opačným smerom, na opačnú stranu; v obrátenom poradí; *syn.* obrátene, opačne: zavesiť obraz n. dolu hlavou; do centra mesta sa ide n.; obliekol si tričko n. opačnou stranou dovnútra al. prednou časťou na chrbte; Vtedy tu bol starobinec a potom domov mládeže alebo naopak, najprv domov mládeže. [E. Farkašová] [...]

Exemplifikácia v iných častiach hesla. Konceptia SSSJ je postavená na minimalizovaní hniezdovania – hniezdujú sa len niektoré pravidelné slovotvorné typy (deminutíva, augmentatíva, prechýlené mená, obyvateľské mená, frekventatíva, sekundárne predložky), nie však vzťahové adjektíva, príslovky, abstraktá a sufixálne imperfektíva, teda deriváty, ktoré tradične bývajú hniezdované. Aj hniezdované heslá obsahujú aspoň minimálne ilustračné doklady, ktorými sa kompenzuje absencia výkladu:

bublina -ny -lín ž. 1. ► vzduchová, plynová guľôčka obklopená tekutinou al. stuhnutou látkou: *mydlová, žuvačková b.; vypúšťať bubliny* 2. publ. ► neskutočná al. zveličená vec, udalosť, ktorej sa prikladá priveľký význam: *veľká, prázdna, nafúknutá, bulvárna, mediálna, špekulačná b.; obvinenia sú bublinou* ▣ fraz. *bublina praskla/spl'asla* al. *spl'asnúť ako bublina* niečo zveličené sa ukázalo bezvýznamným
▷ **bublínka** -ky -niek ž. zdrob. k 1: vzduchové bublinky; vyfukovať bublinky z bublifuku

I. Kosem [2017] rozlišuje receptívny a produktívny aspekt exemplifikácie. Receptívnosť je spojená s tým, že exemplifikácia dopĺňa definíciu výkladu a príklady by mali obsahovať informácie súvisiace s významom hesla, ktorý dokladujú. Produktívny rozmer znamená, že príklady pomáhajú pri overovaní

syntaktických vzorcov, valencie, kolokácií a iných charakteristík hesla, čo pomôže používateľom pri písaní či hovorení (produkcii).

Medzi charakteristiky dobrého slovníkového príkladu autor uvádza: prirodzenosť (prirodzený príklad je taký, ktorý by sme očakávali pri skutočnom používaní jazyka), autenticnosť (zabezpečujú ju korpusové doklady), typickosť (typické použitie v kontexte, syntaxi, frazeológii), informačnosť (príklady potvrdzujú informácie vyplývajúce z výkladu významu), zrozumiteľnosť (súvisí s výberom dokladov napr. bez zriedkavých slov či zložitej syntaxe, s dĺžkou alebo formou príkladov a pod.).

Materiálové zdroje exemplifikácie sú prvým a zároveň posledným krokom pri zostavovaní významovej štruktúry hesla. Ne/frekventovanosť významu hesla prostredníctvom existujúcich dokladov do istej miery rozhoduje o poradí významov polysémickej jednotky (v prípade, ak je slovník koncepčne postavený na synchrónnom, nie etymologickom princípe). Medzi základné materiálové zdroje SSSJ patria:

- klasická lístková lexikálna kartotéka JÚLŠ SAV – staršia a novšia;
- Slovenský národný korpus (v súčasnosti 1,69 mld. textových slov⁹⁹; SNK);
- interný korpus Omnia Slovaca zahŕňajúci SNK, špecializované a webové korpusy (v súčasnosti 6,6 mld. textových slov¹⁰⁰);

⁹⁹ Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2022. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk> [cit. 2. 10. 2024].

¹⁰⁰ Omnia Slovaca IV Maior Beta (23.01). Autor: Ing. V. Benko. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2023. Dostupné na: <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html> [cit. 2. 10. 2024].

- interný korpus Omnia Slovaca Aequilibrata (vyvážená podmnožina korpusu Omnia Slovaca; v súčasnosti 647 mil. textových slov¹⁰¹).

Koncepcia SSSJ sa začala vypracúvať na začiatku 90. rokov 20. stor. Prácam na slovníku nepredchádzal zber jazykových dát, ale sa využívali existujúce zdroje, ktoré predtým slúžili pre Slovník slovenského jazyka (6 zv., 1959 – 1968; SSJ), Krátky slovník slovenského jazyka (1987; KSSJ) a Dynamiku slovnej zásoby súčasnej slovenčiny [Horecký – Buzássyová – Bosák a kol. 1989] – a to novšia lístková kartotéka z obdobia 1950 až 1968 a zo začiatku 70. po začiatok 90. rokov 20. stor. [porov. Jarošová 2017].

Pri lístkovej kartotéke materiál pre SSSJ predstavujú texty od r. 1953¹⁰² po 90. roky 20. stor. Od polovice 90. rokov 20. stor. sa pripravoval interný korpus textov periodík pre potreby 1. zväzku SSSJ (a – g 2006). Od r. 2002 sa začal budovať Slovenský národný korpus, ktorý obsahuje texty od r. 1955 a ktorý sa využíva dodnes vrátane webových korpusov.

Autorsko-redaktorský kolektív SSSJ pracuje s interným korpusom Omnia Slovaca [v súčasnosti s verziou IV Maior (23.01)], ktorého súčasťou je SNK (v súčasnosti s verziou prim-9.0, ktorá obsahuje 74 % publicistické, 16 % umelecké, 9,2 % odborné a 0,9 % iné texty) a webové korpusy. Autorom Omnie Slovaca je V. Benko. Na vyhľadávanie v korpusoch sa využíva programový nástroj Sketch Engine (spoločnosti LEXICAL COMPUTING CZ s.r.o.), ktorý vytvára tvarový a kolokačný profil hľadanej lexémy. Citátové doklady sa uvádzajú len z pôvodnej slovenskej tvorby a slovenských periodík. Necitujú sa preklady, pretože tie môžu skresľovať

¹⁰¹ Omnia Slovaca V Aequilibrata Beta (24.03). Autor: Ing. V. Benko. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2024. Dostupné na: <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html> [cit. 2. 10. 2024].

¹⁰² Rok 1953 je istým medzníkom, pretože vtedy došlo v slovenčine k výraznej pravopisnej reforme, ktorú zachytávajú Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom (1953; PSP).

reálne, prirodzené použitie lexémy z lexikálneho, kolokačného alebo štylistického hľadiska. Texty z internetu sa sledujú, ale nepoužívajú sa ako citátové doklady, lebo z časového hľadiska je pri nich problém spätného overovania.

Pri vypracúvaní heslovej state sa využíva aj lexikografický portál LexiCorp [Benko 2019] s podporou NoSketch Engine, ktorý je určený na vyhľadávanie a verifikáciu v rozličných slovenských lexikografických dielach.

Heslová stat' je v SSSJ rozdelená do niekoľkých zón:

A) zóna záhlavia – heslo, príp. jeho variant/y, výslovnosť (pri cudzích a niektorých domácich slovách), gramatický aparát, pôvod, funkčný kvalifikátor a údaj o väzbe (ak sa vzťahujú na všetky významy),

B) zóna výkladu s exemplifikáciou – funkčný kvalifikátor (odborný, normatívno-štylistický) a väzba pre konkrétny význam, (príp. sémantizácia) výklad, príp. synonymá a opozitá; neodsadená exemplifikačná zóna (typické voľné spojenia, citátové doklady – autorské, z periodík a prenesené); odsadená zóna (terminologické spojenia s výkladom významu, viacslovné propriá s výkladom významu, lexikalizované spojenia s výkladom významu, neexpresívne formuly s výkladom významu – pre konkrétny význam; zóna frazeologizmov na konci významovej štruktúry – prirovnania, vlastné frazémy, parémie),

C) zóna prihniedzovaných a odkazových slov.

Typy spojení v SSSJ:

a) voľné spojenia – v neodsadenej exemplifikačnej zóne:

- frekventované typické, uzualizované spojenia, príp. kratšie vetné konštrukcie,
- citátové doklady (autorské, z periodík),
- prenesené – odporúča sa dokladovať ich citovými dokladmi.

b) ustálené spojenia – v odsadenej exemplifikačnej zóne – v SSSJ (a – g 2006: 40) sa nepovažujú za ilustráciu významu v pravom zmysle slova:

- terminologické spojenia (psych., lek. *komplex nadradenosti*; fin. *internetové bankovníctvo*; zool. *krokodíl nilský*),
- viacslovné propriá (*Sixtínska kaplnka*; *Múr nárekov*; *Horská záchranná služba*),

- lexikalizované spojenia (*konferenčný stolík; robiť/urobiť inventár niečoho*),
- formuly (*zákaz manipulácie s otvoreným ohňom!; choďte v mene Božom; muž cez palubu!; vitajte medzi nami; moment, prosím*),
- prirovnania (*bežať ako splašený kôň; oči [modré] ako nezábudky*),
- frazémy (*obrásť machom; niečo je malina; manželský trojuholník; hltat' knihy; kocky sú hodené*),
- parémie (*malá hŕba pýta viac; láska hory prenáša; šťastena sa od niekoho odklonila*).

Polyinterpretácia príkladov – správne priradenie príkladu k heslu

V súvislosti s koncipovaním slovesných hesiel sa vynára otázka správneho priradenia príkladu k heslu, konkrétne to, či príklad patrí k zvratnému alebo nezvratnému slovesu. Ide o prípady **I. lexikalizovaných slovesných podstatných mien** (substantivizácia) a **II. lexikalizovaných slovesných príchastí** (adjektivizácia), ktoré sa v SSSJ spracúvajú v samostatných heslách, pričom na konci heslovej state sa odkazuje na príslušné sloveso ako slovotvorný motivant, teda na zvratné alebo/aj nezvratné sloveso, keďže príslušné lexikalizované slovesné podstatné meno a lexikalizované príchastie možno interpretovať ako motivované od oboch podôb – od zvratného aj nezvratného slovesa. Na spresnenie doplníme, že príklady so slovesným podstatným menom alebo slovesným príchastím ako gramatickým tvarom konkrétneho slovesa sa uvádzajú len pri slovese, napr. *po prechodnom ochladení sa začne otepľovať* (pri hesle **ochladienie**) – *rýchlym ochladením taveniny vzniká amorfné kremenné sklo* (pri hesle **ochladiť**) – *vyhýbať sa prudkému ochladeniu organizmu* (pri hesle **ochladiť sa**).

I. Slovesné podstatné meno – zvratné // nezvratné sloveso

prehnutie – prehnúť sa // prehnúť

esovité prehnutie chrbtice

chrbtica *sa prehla* esovito/do esovitého tvaru, ako písmeno „S“ → *prehnúť sa*

klávesnica má ergonomické prehnutie

ergonomicky **prehnút'** klávesnicu → **prehnút'**

prehnutie -tia s.

1. ► oblúkovité zakrivenie, prehnutá časť niečoho, oblúk: *esovité p. chrbtice; dno panvice je odolné voči deformáciám a prehnutiu; stolička s elegantným prehnutím nôh; lyže so stredne vysokou líniou prehnutia; klávesnica má ergonomické p.*

2. krajč., odev. ► úprava odevu spočívajúca v preložení časti odevu, ktoré sa trvalo upevní zašitím, zahnutie: *p. klopý rozhranie medzi klopou a ostatným polpredkom; p. fazónky miesto na ploche textílie, ktoré oddeľuje fazónku od ostatnej plochy trupu; dôkladne vypracované p. rukáva*

▷ ↗ i **prehnút'**, **prehnút' sa**

prehnút' -hne -hnú -hni! -hol -hla -hnúc -hnutý -hnutie dok.

1. (čo (cez čo; ako)) ► dať niečo do lomenej polohy, do tvaru oblúka, ohnúť, zohnúť, zakriviť; upraviť obyč. niečo ploché preložením cez seba, ohnúť niečo cez niečo, preložiť, poskladať: *p. drôt kliešťami; ?klávesnica má ergonomické prehnutie; p. látku, golier; p. manžety cez rukáv; p. roh papiera do tvaru trojuholníka; hotové palacinky naplníme ochuteným špenátom, zabalíme ich a prehne na polovicu; okraje cesta prehne dnu*

2. (koho, čo) ► vykonať pohyb, pri ktorom pohyblivé prepojenie kostí umožní odkloniť sa od priameho smeru do tvaru oblúka al. istého uhla, zakriviť; *syn. ohnúť, zohnúť: mačka prehla chrbát a podráždene švihla chvostom [...]*

■ fraz. **prehnút'** niekoho cez koleno a) potrestať niekoho bitkou b) pokarhať, vyhrešiť niekoho

▷ nedok. ↗ **prehýnať'**, **prehýbať'**

prehnút' sa -hne sa -hnú sa -hni sa! -hol sa -hla sa -hnúc sa -hnutý -hnutie sa dok. (ø; ako)

1. ► urobiť pohyb hornou časťou tela vychýliac sa zo vzpriamenej polohy, nakloniť sa istým smerom, zohnúť sa, ohnúť sa, skloniť sa: *p. sa dopredu, dozadu [...]*

2. ► pod tlakom sily nadobudnúť oblý tvar, skriviť sa, ohnúť sa: *pri záchvate sa telo môže p. do oblúka; ?esovité prehnutie chrbtice; polica sa pod ťarchou kníh prehla; zafúkal silný vietor, stromy sa prehli; všimnite si, či sa operadlo pri opretí neprehne; pri mraze sa povrch dosky zmršťuje a doska sa prehne dovnútra; Pod kvapkou dažďa pokorne sa prehne [ruža], do seba stúlená o láske dumá.* [S. Veigel]

■ fraz. *prehnúť sa ako luk* (o človeku, o tele) pevne sa vystrieť

▷ nedok. ↗ **prehýnať sa, prehýbať sa**

II. Lexikalizované (adjektivizované) prídavné – nezvratné // zvratné sloveso

prevlhčený – prevlhčiť // prevlhčiť sa

ak je kompost prevlhčený, musíme doň pridať suchý, hrubší materiál

– kompost niekto *prevlhčil* nadmerným zalievaním a pod. → **prevlhčiť**

– kompost *sa prevlhčil* napr. v dôsledku dažďov → **prevlhčiť sa**

prevlhčený -ná -né príd.

1. ► ktorý je výsledkom prevlhčenia, nasiaknutý dostatočným množstvom tekutiny, obyč. vody, zvlhčený, vlhký: *Skúšané semenka – 25 až 50 kusov rozložíme na prevlhčenú buničitú vatu [...].* [Záhr 2010]

2. ► ktorý je výsledkom prílišného prevlhčenia, premočený, znehodnotený vodou, nadmernou zálievkou a pod., prevlhnutý, privlhký, vlhký: *rastlina je nadmerne poliata a substrát p.; systém odvodňovania zbytočne prevlhčených plôch; ak je kompost p., musíme doň pridať suchý, hrubší materiál; Rovnako nutné, ako sledovať trhliny, je nutné kontrolovať zmeny na prevlhčených murivách.* [Sme 2010]

▷ ↗ i **prevlhčiť, prevlhčiť sa**

prevlhčiť' -čí -čia -či! -čil -čiac -čený -čenie dok.

1. (čo (čím)) ► urobiť dostatočne vlhkým, nasiaknutým tekutinou, obyč. vodou; vlhkosťou naplniť, nasýtiť, navlhčiť: *p. pleť po zime; p. vlasy a vlasovú pokožku; tri litre tekutín denne by mali dostatočne p. oči; p. vzduch parným zvlhčovačom; p. pôdu do hĺbky 30 cm; pred vysadením treba substrát v kontajneri riadne p.; prevlhčíte omietku vodou; krmivo na rybačku by malo byť mierne prevlhčené; Piesok bol prevlhčený po včerajšej búrke, stačilo iba trochu pritisnúť, a ostrie [lopaty] sa ľahko zabáralo do zeme.* [J. Balco] [...]

2. (čo) ► urobiť príliš vlhkým, mokrým, obyč. premočením vodou, nadmernou zálievkou a pod.; syn. premokriť: *rastlina je citlivá na prevlhčenie; vlhkomery zabránia prevlhčeniu a vzniku nežiaducich plesní; ?ak je kompost prevlhčený, musíme doň pridať suchý, hrubší materiál*

▷ nedok. ↗ **prevlhčovať**

prevlhčiť' sa -čí sa -čia sa -čil sa -čiac sa -čený -čenie sa dok.

1. ► stať sa dostatočne vlhkým nasiaknutím potrebného množstva tekutiny, obyč. vody, navlhčiť sa: *lejte na zeminu toľko vody, aby sa prevlhčil celý koreňový bal a voda vytiekla z črepníka von odtokom; snaž sa viacej žmurkať, aby sa ti oko prevlhčilo; v saune sa prevlhčí sliznica dýchacích ciest* [...]

2. ► stať sa príliš vlhkým, mokrým, obyč. premočením vodou, nadmernou zálievkou a pod., navlhnúť: *metóda ponorenia črepníka do nádoby s vodou nie je vhodná v období zimy, pretože rastliny potrebujú málo vody, nestihnú spotrebovať nadmerné množstvo a substrát sa zbytočne prevlhčí; ?ak je kompost prevlhčený, musíme doň pridať suchý, hrubší materiál*

▷ nedok. ↗ **prevlhčovať sa**

Ďalším problematickým prípadom priradenia príkladu je **III. homonymia zvratného (procesného) slovesa a zvratného pasíva nezvratného slovesa:**

III. Zvratné sloveso – zvratné pasívum nezvratného slovesa

prefiltrovať sa – prefiltrovať

*káva sa **prefiltruje** do spodnej nádoby*

– káva sa samovoľne zbaví (nežiaducich) tuhých látok → ***prefiltrovať sa***

– zvrtné pasívum od aktíva: *kávu **prefiltrujeme** do spodnej nádoby* → ***prefiltrovať***

Potom daný prípad možno spracovať dvojakým spôsobom:

A) zvrtné sloveso:

prefiltrovať sa -ruje sa -rujú sa -roval sa -rujúc sa -rovaný -rovanie sa dok.

1. ► (o kvapalných al. plyných látkach) zbaviť sa (nežiaducich) tuhých látok, nečistôt, vyčistiť sa, prečistiť sa: *počkáme, kým sa voda v kanvici **prefiltruje**; ?káva sa **prefiltruje** do spodnej nádoby; zdravé obličky **filtrujú** z krvi **nepotrebné** a odpadové produkty, **prefiltrovaná** krv sa **vracia späť** do tela a odpad sa **premení** na moč; *Vdychoval sviatočný smog, trocha **prefiltrovaný** starými gaštanmi.* [A. Hykisch]*

2. (kam; ø) ► (o tuhých látkach, o zložkách zmesi, o nečistotách a pod.) oddeliť sa z kvapaliny al. plynu a dostať sa niekam: *Do zbernej nádoby sa **prefiltrovali** aj makromolekuly živého mikrobionta, ktoré tam Sovčák dal ešte pred príchodom Schultza.* [Š. Paulov] [...]

▷ nedok. k 1 ↗ **prefiltrovať sa, prefiltrovať sa**

B) zvrtné pasívum pri nezvratnom slovese:

prefiltrovať -ruje -rujú -ruj! -roval -rujúc -rovaný -rovanie dok.

1. (čo) ► pomocou filtra zbaviť kvapalinu al. plyn (nežiaducich) tuhých látok, nečistôt, filtrovaním vyčistiť, prečistiť: *vodu treba najprv p. a potom uvariť čaj; **prefiltrovaný** roztok; má rád **prefiltrovanú** kávu; ?káva sa **prefiltruje** do spodnej nádoby; použitý kuchynský olej **prefiltrujte** cez sitko do plastovej fľaše a odovzdajte na zberných miestach; **suspénzia** sa **prefiltruje** a **premyje** destilovanou vodou; **čistička** **prefiltruje** vzduch za hodinu; zdravé obličky **prefiltrujú** denne asi 200 litrov krvi [...]*

2. (čo) ► filtrom oddeliť tuhé látky z kvapaliny al. plynu a tak zadržať niektorú zložku zmesi al. nečistotu: *bazénový vysávač zotrie riasy a baktérie a prefiltruje všetky nečistoty usadené na dne vášho bazéna*

3. – 4. [...]

▷ nedok. ↗ **filtrovať**, k 1, 2 i **prefiltrovať**, **prefiltrovať**

Záver. Exemplifikácia heslového slova vo výkladovom slovníku odráža život hesla v užšom či širšom kontexte a v istom zmysle má vo vzťahu k výkladu významu komplementárnu funkciu. Ilustratívny príklad je v podstate vždy vytrhnutý z pôvodného kontextu, pričom úlohou lexikografa je minimalizovať komunikačné straty spôsobené touto dekontextualizáciou.

Z lexikografického hľadiska býva ťažkým orieškom spracovanie prípadov, ktoré možno interpretovať slovotvorne alebo gramaticky viacerými spôsobmi a ktoré sa dotýkajú samotnej podstaty hesla ako lexémy. Ukázali sme to na príklade lexikalizovaného slovesného podstatného mena a slovesného (adjektivizovaného) prídavia, ktoré môžeme vysvetľovať ako motivované buď od nezvratného, alebo zvratného slovesa, napr. *zabrániť **prehrievaniu** organizmu* – 1. zabrániť, aby **sme prehrievali** organizmus (pri hesle *prehrievať*); 2. zabrániť, aby **sa** organizmus **prehrieval** (pri hesle *prehrievať sa*); *dcéra je od malička **pobláznená** do koní* – 1. kone **pobláznili** dcéru (*poblázniť*); 2. dcéra **sa** **pobláznila** do koní (*poblázniť sa*).

Na úrovni gramatického tvaru a samostatnej lexémy sú prípady homonymie zvratného pasíva nezvratného slovesa a zvratného slovesa, napr. *metalová kapela **sa preformovala** na rockovú* – 1. metalovú kapelu **preformovali** napr. jej manažéri na rockovú (*preformovať*); 2. metalová kapela **sa** postupne sama **preformovala**, pretvorila sa, transformovala sa na rockovú (*preformovať sa*). Ako vidno, ilustratívne príklady by si v týchto prípadoch žiadali oveľa širší (niekedy až mimojazykový) kontext, než poskytuje exemplifikačná zóna v heslovej stati. No napriek tomu má uvádzanie príkladov svoj zmysel a dôležité miesto vo výkladovom slovníku.

ZOZNAM LEXIKOGRAFICKÝCH PRAMEŇOV

Євдокімова, Т. О., Клименко, Н. Ф., Комарова, Л. І. та ін. (1981). *Частотний словник сучасної української художньої прози 1, 2*. Київ: Наукова думка.

Карпіловська, Є. А. (відп. ред.), Кислюк, Л. П., Клименко Н. Ф. та ін. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики*. Київ: ТОВ «КММ».

Клименко, Н. Ф. (відп. ред.), Карпіловська, Є. А., Карпіловський, В. С., Недозим Т. І. (1998). *Словник афіксальних морфем української мови*. Київ: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Клименко, Н. Ф., Карпіловська, Є. А., Кислюк Л. П. (2005). *Шкільний словотвірний словник сучасної української мови*. Київ: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України.

Клименко, Н. Ф., Пономарів, О. Д. та Чернухін, Є. К. (2003). *Новогорецько-український словник*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Клименко, Н. Ф., Пономарів, О. Д., Савенко, А. О. (2008). *Українсько-новогорецький словник*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

KSSJ – Kačala, J., Pisárčiková, M. (red.) (1987). *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda; Kačala, J., Pisárčiková, M., Považaj, M. (red.) (2003). *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. dopl. a upr. vyd. Bratislava: Veda.

PSP – Peciar, Š. a kol. (zost.) (1953). *Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

SSJ – Peciar, Š. (red.) (1959–1968). *Slovník slovenského jazyka*. 6 zv. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.

SSSJ – Buzássyová, K., Jarošová, A. (hl. ved. red.) (2006). *Slovník súčasného slovenského jazyka. a – g*. Bratislava: Veda; Jarošová, A., Buzássyová, K. (hl. ved. red.) (2011). *h – l*. Bratislava: Veda; Jarošová, A. (hl. ved. red.) (2015). *m – n*.

Bratislava: Veda; Jarošová, A. (hl. ved. red.) (2021). *o – pn*. Bratislava: Veda; Jarošová, A. (hl. ved. red.) (rkr.). *po – prchnutie*.

LITERATÚRA

Карпіловська, Є. А., Кислюк, Л. П., Романюк, Ю. В., Савенко, А. О. (ред.). (2020). *У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від дня народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Тищенко, О. М. (2023). Ілюстрування реєстрових одиниць в «Активному словникові української мови». Є. А. Карпіловська (відп. ред.), *Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука* (с. 520–538). Київ: Інститут української мови НАН України.

Benko, V. (2019). LexiCorp: Corpus Approach to Presentation of Lexicographic Data. I. Kosem, T. Zingano Kuhn, M. Correia, J. P. Ferreria, M. Jansen, I. Pereira, J. Kallas, M. Jakubíček, S. Krek & C. Tiberius (eds.), *Electronic lexicography in the 21st century: Smart lexicography*. Proceedings of the eLex 2019 conference. 1–3 October 2019, Sintra, Portugal (pp. 957–969). Brno: Lexical Computing CZ, s.r.o.

Čermák, F. (1999). Oxfordská lexikografie přechází také plně na korpus. *Slovo a slovesnost*, 2 (60), 136–141.

Čermák, F. (2012). Poznámky k interpretaci významu ve slovníku. K. Buzássyová, B. Chocholová, N. Janočková (eds.), *Slovo v slovníku: aspekty lexikální sémantiky – gramatika – stylistika (pragmatika): na počest Alexandry Jarošovej* (s. 76–83). Bratislava: Veda.

Čermák, F. (2013). Poznámky k tvorbě slovníku na základě korpusu. *Jazykovedný časopis*, 2 (64), 133–150.

Čermák, F., Blatná, R. (eds.) (1995). *Manuál lexikografie*. Jinočany: H & H.

Findra, J. (2004). *Štylistika slovenčiny*. Martin: Osveta.

Horecký, J., Buzássyová, K., Bosák, J. a kol. (1989). *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda.

Ivanová, M. (2019). Identita, kultúra, slovníky: slovenčina v zrkadle súčasnej lexikografie. J. Pekarovičová, M. Vojtech (eds.), *Studia Academica Slovaca*. 48 (s. 45–64). Bratislava: UK v Bratislave.

Janočková, N. (2014). Poznámky k makrokompozícii výkladového slovníka. J. Kesselová, M. Imrichová, M. Ološtiak (eds.), *Registre jazyka a jazykovedy (I). Na počesť Daniely Slančovej* (s. 199–206). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.

Jarošová, A. (2017). O materiálových zdrojoch Slovníka súčasného slovenského jazyka. *Kultúra slova*, 4 (51), 236–238.

Klosa, A. (2016). Illustrations in dictionaries; encyclopaedic and cultural information in dictionaries. Ph. Durkin (ed.), *The Oxford Handbook of Lexicography* (pp. 515–531). Oxford: Oxford University Press.

Kosem, I. (2017). Dictionary examples. V. Gorjanc, P. Gantar, I. Kosem, S. Krek (eds.), *Dictionary of Modern Slovene: Problems and Solutions* (pp. 174–193). Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts.

Laufer, B. (1992). Corpus-Based Versus Lexicographer Examples in Comprehension and Production of New Words. *Euralex '92. Proceedings I–II. Paper submitted to the 5th Euralex International Congress on Lexicography in Tampere. Finland. Part I, Studia Translatologica ser. A Vol. 2*, 71–76.

Lišková, M. (2017). Výměna stárnoucí manželky za hezkou mladou kočku aneb K exemplifikaci v Akademickém slovníku současné češtiny. *Naše řeč*, 1 (100), 28–36.

Lišková, M., Procházková, B. (2016). Exemplifikace. P. Kochová, Z. Opavská (eds.), *Kapitoly z koncepce Akademického slovníku současné češtiny* (s. 154–160). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Minaeva, L. (1992). Dictionary examples: friends or foes? H. Tammola, K. Varantola, T. Salmi-Tolonen, J. Schopp (eds.), *Proceedings of the 5th EURALEX*

International Congress on Lexicography: Tampere, 4–9 August 1992 (pp. 77–80). Tampere: Department of Translation Studies, University of Tampere.

Mistrík, J. (1985). *Štylistika*. Bratislava: SPN.

Moon, R. (2014). Meanings, Ideologies, and Learners' Dictionaries. A. Abel, Ch. Vettori, N. Ralli (eds.), *Proceedings of the 16th EURALEX International Congress: the User in Focus: Bolzano/Bozen, 15–19 July 2014* (pp. 85–105). Bolzano: EURAC.

Nesi, H. (1996). The Role of Illustrative Examples in Productive Dictionary Use. *Dictionaries: Journal of Dictionary Society of North America*, No 17, 198–206.

Omnia Slovaca IV Maior Beta (23.01). Autor: Ing. V. Benko. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2023. Dostupné na: <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html> [cit. 2. 10. 2024]

Omnia Slovaca V Aequilibrata Beta (24.03). Autor: Ing. V. Benko. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2024. Dostupné na: <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html> [cit. 2. 10. 2024].

Potter, L. (1998). Setting a good example. What kind of examples best serve the users of learners' dictionaries? T. Fontenelle, P. Hiligsmann, A. Michiels, A. Moulin, S. Theissen (eds.), *Proceedings of the 8th EURALEX International Congress on Lexicography: Liège, 4–8 August 1998* (pp. 357–362). Liège: English and Dutch Departments, University of Liège.

Slančová, D. (2012). Slohový postup ako textová makrostratégia. A. Bohunická (ed.), *Jazykoveda v pohybe* (s. 117–128). Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.

Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, v. v. i. 2022. Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk> [cit. 2. 10. 2024].

Tenorio, Enh H. (2000): Gender, Sex and Stereotyping in the Collins Cobuild English Language Dictionary. *Australian Journal of Linguistics*, 2 (20), 211–230.

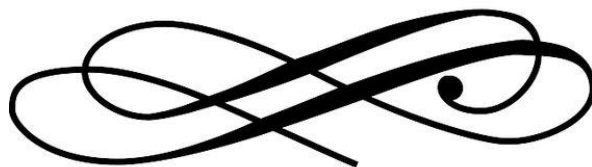
Tichá, Z. (2001). Funkce příkladů v slovníku neologizmů. S. Ondrejovič, M. Považaj (eds.), *Lexicographica '99. Zborník na počesť Kláry Buzássyovej* (s. 141–145). Bratislava: Veda.

Tichá, Z. (2012). Příklady ve výkladovém slovníku. K. Buzássyová, B. Chocholová, N. Janočková (eds.), *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej* (s. 282–293). Bratislava: Veda.

Vachková, M. (2014). Z lexikografické dílny Velké německo-české lexikální databáze: Slovníkový příklad. *Jazykovědné aktuality*, 3, 4 (51), 58–70.

Zgusta, L. (1971). *Manual of lexicography*. Praha: Academia.

**ТЕРМІНОЗНАВЧІ СТУДІЇ
У ХХІ СТОЛІТТІ:
НОВІ ПРОБЛЕМИ
І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ**

С. П. Гірняк

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗМЕЖУВАННЯ ТЕРМІНІВ
СОЦІОЛЕКТІ ЖАРГОН
У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Проблема розмежування термінів *соціолект* і *жаргон* не нова в лінгвістиці, проте важливим вважаємо осмислити процеси, які відбуваються на межі термінологічного поля названих понять задля усвідомлення механізмів функціонування цих мовознавчих одиниць.

Мета розвідки – здійснити порівняльно-зіставний аналіз термінів *соціолект* і *жаргон*; розкрити специфіку їхньої семантики й особливості уживання для позначення того чи того лінгвістичного явища; окреслити відмінності та взаємозв'язки між ними, які й призводять до їх некоректного використання. У дослідженні розкрито основні інтралінгвальні й екстралінгвальні чинники, які сприяють формуванню, ототожненню чи виокремленню цих понять, особливості співіснування названих термінів, розглянуто механізми, за допомогою яких можна окреслити межі між указаними поняттями, акцентовано на сучасних українських і зарубіжних дослідженнях щодо питань функціонування термінів *соціолект* і *жаргон*.

Актуальність задекларованої теми вмотивована потребами сучасного етапу розвитку мовознавства, зокрема в лінгвістиці побутує думка про те, що природа і характер відношень між організацією суспільства та соціальною структурою мови досить складні. Проблема соціальної диференціації мови має давні традиції у світовій лінгвістиці. Теоретичним підґрунтям сучасної соціолінгвістики стали праці представників соціологічного напрямку у французькому мовознавстві, зокрема дослідження А. Мее, який схарактеризував роль соціальних чинників у розвитку мови; роботи представників американської школи антропологічної лінгвістики, у яких розвивалися ідеї Ф. Боаса і Е. Сепіра

про зв'язок мовних і соціокультурних систем; розвідки представників Празької лінгвістичної школи – В. Матезіуса, Б. Гавранека, Й. Вахека, що розкривають зв'язок мови з соціальними процесами і вивчають соціальне значення літературної мови; дослідження німецьких учених, особливо Т. Фрингса, які обґрунтували соціально-історичний підхід до вивчення й аналізу мови і наголошували на необхідності долучати соціальний аспект дослідження в діалектологію; розвідки представників ареальної лінгвістики, що були започатковані НТШ і представлені працями К. Михальчука, Й. Дзендзелівського, Я. Рудницького, І. Огієнка, а також сучасні дослідження П. Гриценка, О. Купчинського та З. Купчинської й інших.

Вагомий внесок у розвиток і становлення цієї мовознавчої науки здійснили Ш. Баллі, І. Бодуен де Куртене, Ж. Вандрієс, Е. Сепір, А. Сеше, Ф. де Сосюр, О. Швейцер. Беззаперечні досягнення українських учених у розвії цієї науки, серед них: В. Брицин, О. Данилевська, В. Демченко, І. Дзюба, С. Єрмоленко, Ю. Жлуктенко, В. Іванишин, Св. Караванський, Л. Масенко, Г. Мацюк, Н. Паніна, О. Потебня, Я. Радевич-Винницький, В. Радчук, В. Русанівський, С. Соколова, Л. Ставицька, О. Ткаченко, В. Хмелько, Ю. Шевельов, Н. Шумарова й інші.

Соціальна диференціація мови відображає не так сучасний стан суспільства, як попередні етапи його розвитку, а тому актуальною вважаємо висловлену мовознавцями тезу про те, що темпи мовного розвитку значно відстають від темпів розвитку суспільства, тоді як мова (з огляду на своє призначення) – це сполучна ланка між поколіннями, які змінюють одні одних, відтак мова більш консервативна, ніж та чи та соціальна структура. Над новими когнітивними й комунікативними потребами мовців, їхніми мовними смаками тяжіє культурна традиція мови, її функція єднання спільноти й усвідомлення ідентичності її носіїв. Мовна система по-різному на своїх рівнях реагує на сьогочасні потреби суспільства: найоперативніша, звісно, лексико-семантична система, яка швидко поповнюється новими словами та значеннями відповідно

до змін соціально-культурного простору, а найконсервативніша – фонологічна, що зберігає стабільність звукової організації мови та рідко зазнає істотних змін.

Соціальну диференціацію мови певного колективу не можна розглядати статично, необхідно враховувати динаміку її соціального розвитку, оскільки мова відображає не тільки соціальну історію народу, але й усі найважливіші етапи його культурного розвитку. Мову певного колективу (спільноти) необхідно вивчати синхронно з урахуванням особливостей соціального розвитку та динаміки мови. У процесі опису структури мови з погляду її соціальної диференціації доречно враховувати її минуле і майбутнє, тобто всю потенційну перспективу її суспільного розвитку і пам'ятати, що рівень культури народу визначається ступенем розвиненості мови, який залежить від особливостей життя людей, їхніх потреб і запитів, отже – загальнонародного розвитку.

Мова – це та система, що є засобом трансляції різної інформації в конкретному територіальному і соціальному середовищі, а тому мови, які функціонують на певній території, індивідуальні мови (окремих людей чи груп людей) не варто розглядати окремо, а тільки в їхньому взаємозв'язку і стосовно мовної норми й літературної мови як взірця національної мови, її об'єднувального стрижня. Слушною вважаємо думку дослідників динаміки мови (від часів Ф. де Сосюра) про те, що в мові як системі знаків сучасне, активне, усталене поєднується з минулим, з тим, що відійшло або відходить з мови, а також з майбутнім, з тим, що з'явилося, з'являється або може з'явитися.

Комплексний аналіз лінгвістичних і позалінгвістичних явищ і процесів дасть змогу окреслити закономірності та критерії, на основі яких ґрунтується змістове наповнення термінів *соціолект* і *жаргон*, допоможе схарактеризувати як змінився модус осмислення названої термінології в мовній системі.

Методика дослідження має інтегрований характер і базується на використанні як загальнонаукових, так і мовознавчих підходів. Використано методи аналізу й синтезу, ідеалізації (абстрагування), узагальнення, індукції та

дедукції, які в сукупності дали змогу глибше розкрити змістове наповнення досліджуваних термінів і встановити особливості їхнього взаємозв'язку.

Методологічною основою розвідки стало теоретичне осмислення процесів розмежування та взаємозв'язку між термінами *соціолект* і *жаргон*, зокрема аналітико-синтетичне дослідження практики вивчення цих термінів у контексті міждисциплінарних знань (психолінгвістики, соціолінгвістики, комунікативної лінгвістики тощо). Також було застосовано порівняльно-зіставний метод для формування концептуальних зв'язків між полями, в яких співіснують зазначені поняття, тобто визначення домінантних рис і констант (ядра) та периферійних особливостей кожного з них.

Теоретична база цієї розвідки ґрунтується на сучасних дослідженнях термінологічної системи, безпосередньо пов'язаної з формуванням усвідомленого знання про характеристики термінів *соціолект* і *жаргон*, їх спільні та відмінні риси, особливості функціонування в національному лінгвістичному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Мова є однією з основних ознак етносу, формою суспільної свідомості, культурною практикою, чинником ідентифікації народу. Вона розвивається в суспільстві та не може існувати без свого суб'єкта як на рівні окремо взятої особистості, так і спільноти – людей, носіїв мови, які сприяють її становленню і розвитку на різних історичних етапах. У контексті нашого дослідження актуальними є положення В. фон Гумбольдта, який зазначав: «Тільки в мові фіксується весь національний характер <...>. Мова – це світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини»¹⁰³ [Гумбольдт 1984: 303–304]. На думку вченого, ніщо інше не здатне так наблизити до розкриття таємниць людини і характеру народів, як їхні мови [Там само: 303–304], а тому мова є «чимось постійним і разом з тим у кожен момент змінним. Мова – це не продукт діяльності (Ergon), а діяльність

¹⁰³ Переклади цитат без вказівки на прізвище перекладача належать авторці.

(Energeia), що повторюється з метою пізнання сутності живого мовлення і створення реальної картини живої мови» [Там само: 70]. З позиції цього вчення висновуємо, що мова не є чимось раз і назавжди даним, вона постає в процесі діяльності, що повторюється, а тому її функціонування відбувається певним чином, тобто в певній формі. Отож форма забезпечує систематичність і своєрідність діяльності мови, саме за допомогою мови народ виражає свої думки і почуття. Мова має виразний національний характер і форму, вона – національне творіння: «Мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова, і важко уявити собі щось більш тотожне», – стверджував В. фон Гумбольдт [Там само: 68].

Німецький філолог і філософ уважав, що конкретна мова виявляється й утворюється в мовленні, тоді як «мовлення завжди виходить від індивіда, і кожен користується мовою насамперед тільки для самого себе» [Там само: 165]. Тільки в мовленні індивіда «мова досягає своєї кінцевої визначеності» [Там само: 84], проте мова «насправді завжди розвивається тільки в суспільстві, і людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі іншим. <...> Мова як маса всього витвореного мовленням не те саме, що мовлення в устах народу <...> в неупорядкованому хаосі слів і правил, який ми зазвичай називаємо мовою, наявні тільки окремі елементи, відтворювані – причому неповно – мовною діяльністю, щоб можна було пізнати суть живого мовлення і створити адекватну картину живої мови» [Там само: 68–86].

Г. Штейнталь розрізняв мовну спроможність, мовний матеріал і мовлення як процес, певну діяльність щодо застосування мовного матеріалу, а тому мова для нього – це сукупність мовного матеріалу одного народу.

Відомий лінгвіст І. Бодуен де Куртене стверджував: «Мова існує тільки в індивідуальних мізках, тільки в душах, тільки в психіці індивідів або осіб, що становлять певне мовне суспільство» [Бодуэн де Куртене 1963: 71]. Учений закликав вивчати людину як носія мови, а також наголошував на нерозривності в мові індивідуального й загального: те, що є в індивіда, є одночасно й загаль-

ним, що пояснюється однаковістю психічних особливостей усіх індивідів. Таким чином, мова в концепції І. Бодуена де Куртене – це явище колективно-індивідуальне, оскільки вона можлива тільки в людському суспільстві, то, крім психічного аспекту, ми повинні бачити в ній завжди аспект соціальний. Основою мовознавства повинна слугувати не тільки індивідуальна психологія, а й соціологія [Там само: 67–95]. Відтак мову та її розвиток необхідно вивчати у зв'язках з позамовними асоціаціями, притаманними тому народу, який її створив, тоді як під час аналізу мовних явищ, побутування та вживання тих чи тих термінів, доцільно враховувати вплив на мову етнокультурних, соціокультурних, психічних й інших чинників.

Носії мови, які є представниками різних суспільних груп, використовують мову та її одиниці з урахуванням власних потреб й інтересів, у зв'язку з цим низка лексем вживається більш активно, інші мовні одиниці можуть набувати нових значень тощо. Такі відхилення, які трапляються на всіх мовних рівнях, найвиразніше виявляються на лексичному рівні мовної системи та здатні об'єднуватися в соціальний діалект. З цих особливостей утворюється окремий мовний ідіом та нова норма, що характеризує його вживання, властива для певної соціальної групи носіїв мови, тобто соціолект її представників.

Загалом проблему соціолекту як мовного варіанта й окремого мовного явища – ідіома, що належить окремій соціальній групі, у його розвитку в різні історичні періоди і у зв'язках із територіальним діалектом, розглядали В. Винник, О. Горбач, П. Гриценко, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, О. Лужаниця, Л. Масенко, В. Сімович, Л. Ставицька, І. Черкез, Ю. Шевельов й інші вчені.

Зарубіжні дослідники термін *соціальний діалект (соціолект)* тлумачать так:

– це різновид (варіант) мови, який використовує певна соціальна група або спільнота людей, до соціальних діалектів належать професійні діалекти, жаргони (арго) і сленг (М. Маковський) [Маковский 1982: 8–9];

- це мовна форма, типова для певної групи носіїв мови, що не зв'язані регіональним походженням (німецькі лінгвісти Х. Глінц і М. Їлезен) [Glinz 1971: 3–94; Jilesen 1992: 22];
- це характерне для окремої групи індивідів мовного колективу надіндивідуальне використання мовної системи (Г. Хайке, Х. Штегер) [Heike 1968; Steger 1982];
- це відображення мовної поведінки групи індивідів, об'єднаних комплексом соціальних ознак, що перебувають у тісному взаємозв'язку з територіальними діалектами з урахуванням чинників суспільно-історичного характеру (В. Штайніг) [Steinig 1976];
- це уживаний у мовному суспільстві субваріант мови, який завдяки діям окремих суспільних сил став характерним для окремих етнічних, релігійних, економічних груп та спільнот індивідів з відповідним рівнем і типом освіти (Р. Макдевід молодший) [Макдэвид-мл. 1975: 363–382];
- це мова людей різних соціальних прошарків (ремісників, селян, робітників тощо) (Е. Шелдон) [Sheldon: 1967];
- це мова, у якій відображається взаємозв'язок соціальних і регіональних чинників, а тому можна говорити не стільки про існування географічної, скільки соціальної території (Н. Діттмар) [Dittmar 1982].

В. Штайніг у книзі «Соціолект і соціальна роль» так окреслив розуміння *соціолекту* з огляду на проблему мовної варіативності:

1. Соціолект відображає мовну поведінку групи індивідів, об'єднаних комплексом соціальних ознак.
2. Під час аналізу мовної варіативності члена певної соціальної групи первинною є оцінка варіативності його мовлення з погляду представника іншої соціальної групи, а не його суб'єктивна оцінка власного мовлення.
3. Соціолекти перебувають у тісному взаємозв'язку з територіальними діалектами з урахуванням чинників суспільно-історичного характеру.

4. Соціолекти мають тісний, історично сформований зв'язок із діалектами [Steinig 1976: 14–15].

Отож термін *соціолект* увібрав у себе: 1) поняття соціального типу, що виявляється в людини під впливом рис, притаманних певній етнічній, національній і соціальній групі та 2) систему мовних засобів окремої єдності (спільноти) людей, що зумовлені також низкою біологічних чинників, як-от: вік, стать, тип характеру і темпераменту тощо.

В енциклопедії «Українська мова» (як найбільш авторитетному виданні, що регламентує вживання тих чи тих мовознавчих термінів) В. Винник подає таке тлумачення терміна *соціальний діалект* – «відгалуження загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення. Характеризується специфічними особливостями у формуванні, доборі та використанні певної частини лексичних і фразеологічних засобів (у граматичній структурі такі особливості не спостерігаються). Обсяг словника таких груп зумовлюється ступенем їхньої відособленості від решти носіїв мови і включає в себе певну кількість специфічних повнозначних слів – іменників, прикметників, дієслів, прислівників, рідше – числівників і займенників (останні зафіксовано тільки в таємних соціально-діалектних системах) чи загальнонародних слів у специфічних значеннях (решта лексичних засобів – загальнонародні слова).

Отже, передусім це ті засоби, які працюють на номінацію спеціальних понять чи їхніх аспектів або на їхню предикацію та оцінку, висловлення судження про певні об'єкти дійсності або поняття про них. Варіювання в користуванні лексичними засобами залежить від середовища і сфери вживання, а також загальноосвітнього рівня носіїв мови, їх суспільного становища, роду занять, кола інтересів, середовища, до якого належить носій мови і т. ін. Чинники, які зумовлюють соціально-діалектну диференціацію мови, настільки різноманітні, що їх не завжди можна визначити. До того ж нерідко вони діють одночасно, що приводить до інтеграції різних соціально-діалектних

відгалужень від загальнонародної мови. Соціальні діалекти певною мірою можуть перехрещуватися з територіальними, проте, на відміну від територіальних, вони не охоплюють фонетичні системи та граматичні будови. Соціальна (соціально-професійна) диференціація суспільства, а отже, і його мови залежить від рівня розвитку продуктивних сил. Тому коли територіально-діалектні відмінності у межах національної мови поступово нівелюються, то соціально-діалектні зберігаються. Серед різновидів соціальних діалектів зазвичай виділяють професійні і групові жаргони, аргі, різновиди таємних засобів спілкування. Явища диференціації мови з ширшою соціальною базою характеризуються як просторіччя та сленг» [Винник 2007, 150–151].

Дослідники мови вважають, що дефініція *соціальний діалект* увібрала в себе такі терміни як *жаргон (професійний / груповий)*, *арго*, *сленг*, а тому констатують, що «терміни перетинаються, розкривають те саме поняття з різних поглядів, включають один одного, іноді метонімічно та метафорично переносючи один на інший» [Николів 2010: 234]. Ось чому постало питання розкрити їхнє змістове наповнення й окреслити особливості розмежування.

«Соціальні діалекти, – стверджує Л. Масенко, – це варіанти національної мови, пов'язані з існуванням соціальних груп, об'єднаних певним типом зв'язку [Масенко 2004: 93]. В «Енциклопедії сучасної України» вміщено статтю «Діалекти соціальні» Л. Масенко, у якій відома соціолінгвістка зауважує: «Діалекти соціальні можуть існувати лише на лексичному і фразеологічному рівнях. <...> До діалектів соціальних належать також варіанти загальнонародної мови, характерні для певних економічних, кастових, релігійних та інших груп населення» [Масенко ЕСУ]. Дослідниця поділяє соціолекти на такі групи:

–*професійні соціолекти* – додаткові до основної форми існування мови лексичні системи, властиві представникам тієї чи тієї професії / роду діяльності. Водночас, як наголошує Н. Джиджора, «Термінологія – не є тотожним поняттям зі професійними соціолектами. Загалом, на відміну від

інших соціолектів, професійні соціолекти незмінні через наявність окремих мовних традицій професій» [Джиджора 2022: 106];

–*групові / корпоративні соціолекти* – властиві групам людей, які тісно пов'язані спільними інтересами і сферою діяльності (навчання, спорт, туризм). Використання таких соціолектів дає можливість представникам групи впізнати один одного;

–*жаргони* – «об'єднання людей за віковою ознакою зумовлює виникнення й функціонування молодіжного жаргону – одного з най чисельніших соціально-вікових різновидів соціолектів» [Масенко ЕСУ].

Л. Масенко вважає, що «Джерелами формування групових соціолектів є територіальні діалекти, регіональна лексика, мова масової культури, ЗМІ, реклами. Відбувається активна взаємодія, взаємопроникнення лексичних елементів, належних до різних соціолектів. Соціолект, або жаргон виконує ті ж функції, що й національна літературна мова, але на субстандартному, груповому рівні. Соціолект об'єднує особу з групою, вирізняє групу серед інших і стає знаряддям інтерпретації дійсності. Як кожна мова, соціолект накреслює свій образ світу згідно з системою цінностей, які приймає група. <...> Водночас соціолекти є «лінгвістичними лабораторіями», через посередництво яких відбувається оновлення лексичного і фразеологічного складу мови» [Там само]. І додає: «Соціолект, як кожна мова, в певний спосіб інтерпретує дійсність, накреслюючи образ світу згідно з системою суспільних вартостей, які приймає група. <...> Отже, функції соціального діалекту тотожні функціям загальнонародної мови, але якщо остання консолідує всю національну спільноту, відрізняючи її від інших націй, то об'єднавча функція соціолекту діє на вузчому, груповому рівні, виокремлюючи всередині соціуму групи людей за певними ознаками – професією, родом діяльності, інтересами, віком тощо»¹⁰⁴ [Масенко 2004].

¹⁰⁴ Правопис цитованого джерела збережено.

Уважаємо, що соціолекти різняться динамічністю, оскільки відображають актуальні зміни в мовній структурі на певному етапі суспільно-історичного розвитку, а тому змінюються і розвиваються під впливом екстралінгвальних, позамовних чинників (етнічних, історичних, соціальних, територіальних, географічних тощо). Вчені розглядають *соціальний діалект* як узагальнювальне поняття на позначення мовних варіантів, що належать окремій соціальній групі. О. Лужаниця доводить, що «Соціалізація діалектів виступає не тільки основною їхньою характеристикою, але й однією з головних причин, що сприяє підтримці їх у стані комунікативної придатності. Важливим чинником у цій ситуації є підвищення ступеня мовної самосвідомості жителів країни, спрямованого на збереження автохтонної, найчастіше регіональної, спадщини» [Лужаниця 2011: 5].

Соціолект (за Л. Ставицькою) – це «різновид мови, вживаний як засіб спілкування між людьми, пов'язаними тісною соціальною або професійною спільністю, тобто це мова певної соціальної групи» [Ставицька 2005: 20].

Польський дослідник Б. Вальчак у статті «Роль соціолекту шляхти в історії польської мови» також констатує, що *соціолект* – це мовний варіант, що притаманний певній суспільній групі. Власне суспільно-культурні чинники, а саме: система цінностей, елементи культури, ментальність, а також прояви суспільної ідентифікації виокремлюють суспільну групу інтелігенції з-поміж інших верств населення [Walczak 2012: 272–273];

С. Грабяс у науковій розвідці «Групові і професійні різновиди мови – соціолекти», опублікованій в «Енциклопедії польської культури ХХ століття» зазначає: «Соціолекти – це різновиди національної мови, пов'язані з існуванням стабільних суспільних груп, об'єднаних певним видом зв'язку. Такі мовні різновиди називають по-різному: груповими мовами, професійними мовами, мовами середовищ (*gwarami środowiskowymi*), сленгом, жаргоном тощо. У свідомості звичайних мовців подані вище назви потрактовано як синоніми. У лінгвістиці їхні значення щодаля частіше розрізняють, і у зв'язку з цим виробляється традиція вживання терміна «соціолекти» в найзагальнішому

значенні, яке охоплює всі суспільно зумовлені різновиди мовлення» [Grabias 1993: 223].

Опис соціолекту вимагає осмислення ролі соціальної групи в суспільстві, зокрема характеру діяльності представників тієї чи тієї спільноти, місця групи в житті суспільства, системи цінностей і способів поведінки членів групи, а також потребує аналізу особливостей використання мовних засобів представниками окремих суспільних груп [Там само: 225]. Є очевидним, зазначає С. Граб'яс, що між суспільними зв'язками і структурою соціолекту, зокрема його мовними особливостями, існує залежність. Представники певної соціальної групи безпосередньо контактують як із членами своєї групи, так і з іншими членами суспільства. У процесі цих контактів з'являються мовні відмінності між представниками окремих суспільних верств, а тому є підстави стверджувати, що члени різних суспільних груп є носіями окремих соціолектів. У межах груп, об'єднаних професійною діяльністю, виникають професійні діалекти, однак, якщо представники різних соціальних груп часто контактують, то чіткі межі між соціолектами стираються і зникають відмінності між окремими соціолектами. Дослідник стверджує, що функціонування соціолекту більше ніж функціонування інших форм мови зумовлене «взаємною залежністю між суспільством і мовою» [Там само: 225].

Суспільна група творить мову (соціолект), і водночас мова (соціолект) творить соціальну групу. Соціолект поєднує групу із суспільством; протиставляє окреме співтовариство іншим суспільним групам; надає престижу, оскільки власний соціолект свідчить про високий статус групи в житті суспільства. Соціолект, як кожна мова, у певний спосіб створює реальність, нав'язуючи образ світу шляхом злиття і перенесення системи суспільних вартостей, які група приймає [Там само: 227]. Саме тому вважаємо, що соціолекти передають атмосферу життя соціальних груп, репрезентують їх систему цінностей та способи поведінки, живляться мовними засобами всіх рівнів мови і водночас самі є засобами для творення літературної мови.

Соціолект проникає в загальнонародну, розмовну мову й утворює разом з цими варіантами мови симбіоз [Там само: 238–239].

М. Руденко в дисертаційній роботі «Арго, жаргон і сленг у європейському й американському мовознавстві: історія і сучасний стан дослідження» (2019 р.) під час аналізу вживання терміна *соціальний діалект* звертає увагу на погляди чеських лінгвістів і зазначає: «А. Кельнер [Kellner 1954: 278] до основних типів соціальних діалектів відносить: 1) мову людей за професією; 2) мову за родом занять (для цього вживає термін *сленг*), 3) мову людей ізольованих у суспільстві – *жаргон* / *арго* / *таємна мова*. Й. Філіпец [Filipец 1961: 278] розрізняє сленг трудовий (професійний), груповий і жаргон» [Руденко 2019: 43]. Дослідниця звертає увагу на той факт, що «У другій половині ХХ ст. термін-словосполучення *соціальний діалект* у результаті стягнення набув нової форми – *соціолект*. Новий термін створили німецькі вчені-соціолінгвісти Р. Гроссе і А. Нойберт, уклавши в нього значення «соціальний говір». Невдовзі термін було включено в лінгвістичні словники і довідники, прийнято його і багатьма соціолінгвістами-славістами» [Там само: 42].

У «Літературознавчій енциклопедії» (автор-укладач Ю. Ковалів) подано таке визначення: «Соціолект – різновид діалекту, в якому зафіксовані мовні особливості певної спільноти, соціальної групи, фахового кола (літературознавці, вчителі, правники, службовці, інженери, військові, студенти та ін., жителі міста чи села) Здебільшого соціолект збігається з професіоналізмами, жаргонізмами, арго тощо, має темпоральні, територіальні, соціально-культурні виміри. В українській літературі, передусім у прозі та драматургії, найповніше розкритий сільський соціолект [Літературознавча енциклопедія 2007: 422].

Необхідно зауважити, що Л. Ткач і С. Гірняк у монографіях «Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку» [Ткач 2007] та «Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець

ХІХ – початок ХХ століття)» [Гірняк 2018] використовують термін *соціолект* під час дослідження впливу української інтелігенції Буковини і Східної Галичини на формування цілісного українськомовного середовища й аналізу їхньої професійної діяльності та літературної творчості, оскільки *соціолектизми*, створені цією соціальною групою згодом були інкорпоровані в нормативну систему сучасної української літературної мови на різних її рівнях.

Уважаємо, що найбільш доцільно використовувати термін *соціолект* / *соціальний діалект* як синонім до терміна – *професійний діалект* / *професійний соціолект*. Так, В. Зірка і Н. Зінукова зазначають: «Однією з характерних ознак професійної лексики є багатство її на слова, що стосуються спеціальних галузей суспільства. Але в українських діалектах нерівномірно представлені різні ділянки спеціальної лексики. Це зумовлюється певним чином економічним та соціальним перебуванням сфери або краю. <...> Професійні діалекти виконують суспільно корисну функцію (лексика, що входить до їхнього складу, означає предмети і явища, для яких, зазвичай, немає відповідників у літературній мові)» [Зірка, Зінукова 2014: 57]. У цьому контексті доречно розмежовувати термін *професійний діалект* / *професійний соціолект* і *професійний жаргон*, що послуговується вузько комунікативними одиницями професійного мовлення (*жаргонізмами*) тієї чи тієї суспільної групи, які роблять мову незрозумілою для сторонніх людей.

Підсумовуючи, пропонуємо таке змістове наповнення терміна *соціолект* – це самостійне системно-структурне утворення, органічно пов'язане передусім з літературною мовою (зберігає нормативну граматику та різниться лексико-семантичними і фразеологічними одиницями), а також формується завдяки тісному зв'язку з територіальними діалектами, регіолеками, фаховою мовою окремих суспільних груп, ідіолеками, які функціонують на певному етапі історичного розвитку мови. Соціолект представників професійних груп суспільства, здебільшого інтелігенції: *освітян, науковців, інженерів, лікарів, юристів, військових, церковних і політичних діячів* тощо, сприяє формуванню

фахової лексики в тій чи тій галузі, розширює спектр уживання абстрактної лексики, слів іншомовного походження, спеціальної (галузевої) термінології, яка створюється і використовується представниками окремої соціальної групи та згодом уводиться в загальний ужиток й обіг. Соціолект впливає на розвиток мови, зміну її норм, забезпечує розширення лексичного складу загальнонаціональної української літературної мови.

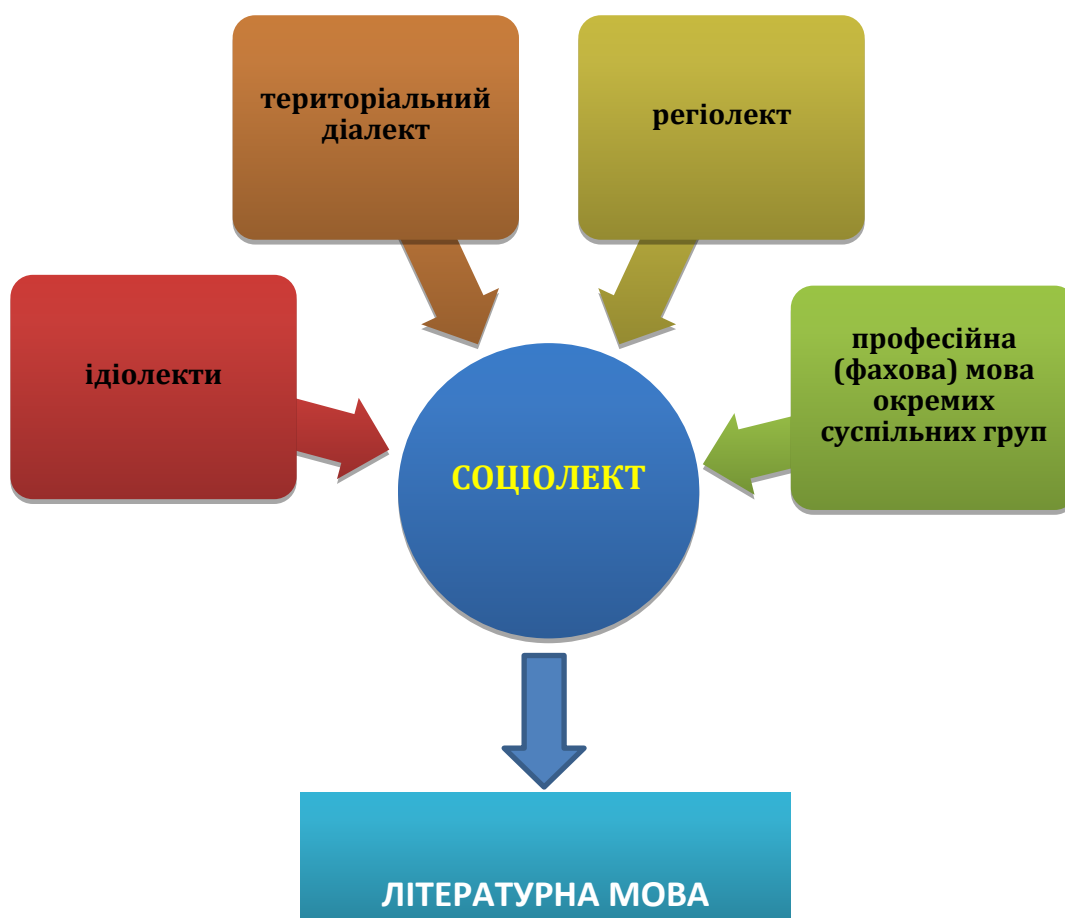

Рис. 1. Соціолект у системі національної мови

Рисунок 1 відображає компоненти соціолекту, до складу якого входять *територіальний діалект, регіолект, професійна мова окремих суспільних груп та ідіолект її окремих представників*. Із часом соціолект упливає на еволюцію (розвиток) літературної мови.

Рисунок 2 демонструє взаємозв'язок соціолекту з іншими мовними варіантами, а також взаємодію між *територіальним діалектом, соціолектом, загальнонародною мовою та літературною мовою (мовним стандартом)*.

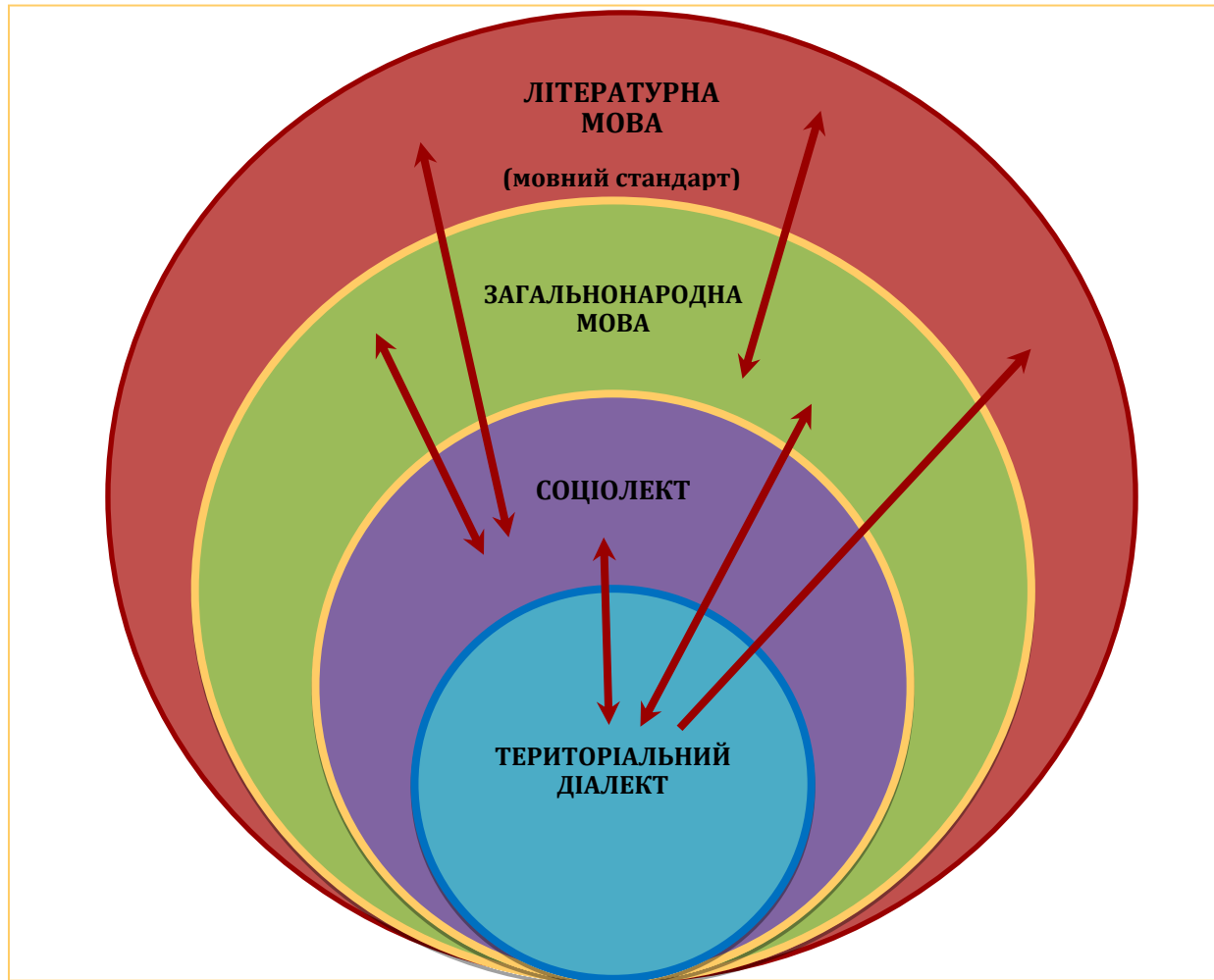

Рис. 2. Взаємозв'язок соціолекту з іншими мовними варіантами

Аналізуючи термін *жаргон*, зауважимо, що його було введено в ужиток ХІІ ст. у Франції зі значенням «*незрозуміла мова, пташина мова*» [ССІС 2006: 284]. М. Руденко слушно стверджує, що «жаргон або аргі (таємна мова) в багатьох країнах називають по-різному: в англійській лексикографії – *сленг* або *кент* (*sleng* *ou* *cant*), у німецькій – *ротвелш* (*rotwelsch*), в іспанській – *серигонза* (*xérigonza*), *херманія* <...> у французькій – *арго* <...> У радянській лінгвістиці терміну *кент* відповідав термін *арго*» [Руденко 2019: 47].

У вузькому значенні *арго* – це мова «соціального дна», декласованих та антисоціальних елементів (злочинців, жебраків-лірників, бомжів, картярів-шулерів

тощо) [Винник 2004, 31]. Таємні мови, – наголошує В. Винник, – це «штучно створювані мовні підсистеми, використовувані вузькими соціальними чи професійними групами як засіб замкнутого спілкування в їх межах або вияву належності до них. Різновид соціального *діалекту*» [Винник 2004, 677–678]. Зауважимо, що Я. Бодуен де Куртене в передмові до книжки В. Трахтенберга «Блатна музика («Жаргон» тюрми)» («Блатная музыка («Жаргонъ» тюрьмы»)) зазначає, що до категорії своєрідних «умовних» мов належить мова студентів, гімназистів, семінаристів, інститутів й ін., тоді як «блатна музика» є однією з видозмін «російської мови», це сукупність своєрідних мовних уявлень, що з'явилися («виросли») в російському мовному середовищі. «Блатна музика», – наголошує вчений, – це один з російських «говорів», безумовно, не у звичному розумінні цього слова [Трахтенберг 1908, X – XII].

Українські вчені О. Горбач, Й. Дзендзелівський, Ю. Мосенкіс, І. Онищенко, Є. Отін, С. Пиркало, Л. Ставицька, О. Тараненко, А. Трембіцький та інші зробили значний внесок у теоретичне обґрунтування термінів *арго* та *жаргон*, методи та особливості аналізу *арготизмів* і *жаргонізмів*, показали особливості використання *таємної мови* в текстах.

У сучасному мовознавстві існує чимало визначень жаргону, у яких спільним є твердження про його соціальну природу, оцінне навантаження щодо означуваного явища, як-от:

–жаргон – це різновид мови, яку використовують переважно в усному спілкуванні певної відносно стійкої соціальної групи, що об'єднує людей за ознакою професії, стану в суспільстві, інтересів чи віку [Арапов 1998: 150];

–це соціальний діалект, яким користуються мовці, об'єднані спільними інтересами, захопленнями, професією, віком, ситуацією [Єрмоленко, Бирик, Тодор 2001: 60];

–один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої

лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеологічних одиниць, іноді й особливостями вимови [Винник 2004: 182];

–це засіб вільного, неформального спілкування між людьми [Руденко, Коротяєва 2023: 165] й інші.

На думку О. Сербенської, сучасна жаргонна лексика «не проявляє своєї цілісності <...> Жаргонізми проникають з українського аргю минулих епох (наприклад, жебрацького, злодійського), територіальних діалектів, галицького міського жаргону, з лексики російського злочинного світу, з жаргонів англomовних груп» [Сербенська 2001: 142–143].

Необхідно зазначити, що в «Словнику лінгвістичних термінів» Є. Кротевича і Н. Родзевич (1957 р.) термін *жаргон* тлумачиться як «відгалуження від загальнонародної національної мови, що використовується порівняно вузькою соціальною групою. Жаргони не мають своєї граматичної будови й основного словникового фонду, а запозичають їх з національної мови» [Кротевич, Родзевич 1957: 61], а в «Словнику лінгвістичних термінів» Д. Ганича та І. Олійника (1985 р.) зазначено: «**Жаргон** (фр. *jaugon*, від галло-романського *gargone* – базікання) <...> відрізняється від літературної мови специфічною лексикою і вимовою, але не має власної фонетичної й граматичної системи. Жаргон існує не окремо і не самостійно, а завжди на основі певної мови» [Ганич, Олійник 1985: 78]. У «Сучасному словнику іншомовних слів» О. Скопненка і Т. Цимбалюк (2006 р.) термін *жаргон* тлумачиться так: «... один із різновидів соціальних діалектів, який відрізняється від загальновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики, синонімічної до слів загального вжитку, фразеологічних одиниць, іноді й особливостями вимови» [ССІС: 284].

Уважаємо за доцільне розмежовувати терміни *жаргон*, *арго* і не вважати їх різновидами *соціолекту*, як пропонує А. Загнітко [Загнітко 2006: 275]. Зокрема Л. Ставицька наголошувала на необхідності існування такої науки як *жаргонологія* та наполягала якісно розрізняти такі терміни як *арго* – *жаргон* –

сленг відповідно як закриту, напіввідкриту і відкриту підсистему мови. Дослідниця пропонувала так класифікувати жаргони: 1) за ознакою професії, 2) за станом у суспільстві, 3) за спільними інтересами чи вподобаннями, 4) за віковою ознакою, 5) класові жаргони [Ставицька 2005: 32].

У розвідці «До питання демаркації мовних явищ соціолект, аргі жаргон, сленг у мовознавстві» О. Лисенко зауважує, що жаргонізми характеризуються експресивністю, з позитивним чи негативним відтінком у значенні. Вони виникають стихійно, на ґрунті вже наявних лексем, можуть бути варіантом синонімічних виразів у формі перифраз, евфемізмів або дисфемізмів. Хоча жаргонні слова є загальнодоступними та відкритими, їхній зміст не завжди зрозумілий людям, які не належать до певної спільноти чи сфери діяльності. Формування жаргонної лексики відбувається завдяки запозиченню слів з інших мов, використанню просторіччя, діалектів тощо. Також активно використовується підміна одного поняття іншою номінативною одиницею на підставі подібності, схожих рис чи ознак [Лисенко 2023: 461–462].

Узагальнюючи, пропонуємо таке визначення терміна *жаргон* – це різновид мови, засіб самоідентифікації, що належить суспільній групі та виконує інтегративну функцію (а це і зближує змістове наповнення терміна *жаргон* із терміном *соціолект*), однак використання жаргонної лексики сприяє капсуляції учасників усередині конкретного соціуму. Водночас жаргон кардинально відрізняється від літературного мовного стандарту, він різниться специфічною лексикою (часто експресивно й емоційно забарвленою), розвиненою синонімікою до слів загального вжитку, особливим добром і вживанням фразеологічних одиниць, а іноді й відхиленнями від орфоепії (правильної вимови), тобто фонетичними й акцентними особливостями, проте підпорядковується загальномовним граматичним законам, оперує притаманними тільки йому комунікативними засобами, які належать мові окремої соціальної групи (*учні, студенти, фани* тощо) з метою відособлення від решти мовної спільноти.

Рис. 3. Жаргон – засіб самоідентифікації та капсуляції учасників усередині конкретного соціуму

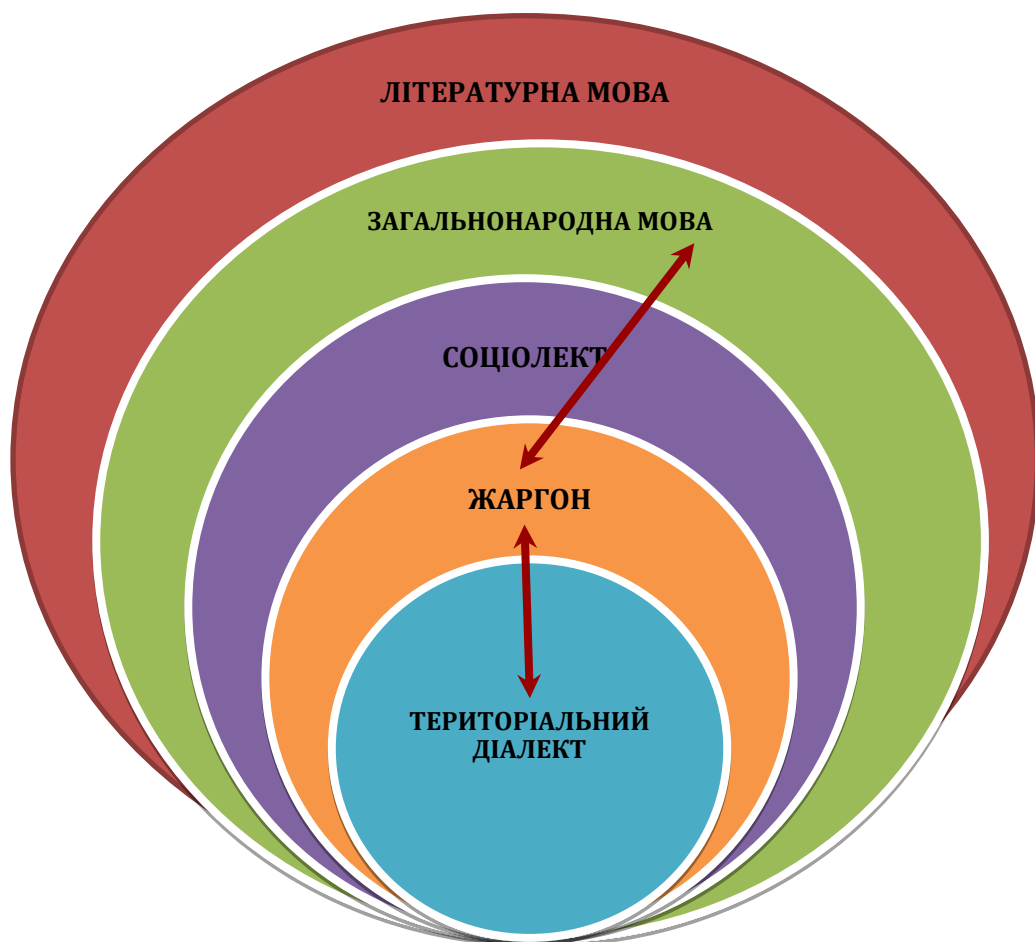

Рис. 4. Взаємозв'язок жаргону з іншими мовними варіантами

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що:

- мова – це сполучна ланка між поколіннями, однак вона більш консервативна, аніж мовлення і відображає когнітивні та комунікативні потреби мовців, їхні мовні смаки, культурні традиції тощо, а також є засобом єднання спільноти й усвідомлення ідентичності її носіїв;
- мову певного колективу (соціальної групи) доречно вивчати синхронно з урахуванням особливостей як суспільного розвитку, так і динаміки мови;
- представники різних суспільних груп використовують мову та її одиниці з урахуванням власних запитів й інтересів, модифікуючи під власні потреби;
- аналіз семантики термінів *соціолект* і *жаргон* у вітчизняній та зарубіжній лінгвістиці дав змогу запропонувати власне (інтегроване) їхнє визначення і констатувати, що обсяг змісту цих понять суттєво різняться, адже між суспільними зв'язками і структурою соціолекту, зокрема його мовними особливостями, існує взаємозалежність, водночас соціолект здатен впливати на формування мовних норм (передусім на лексичному рівні), які згодом кодифікуються;
- попри те, що до складу соціолекту входить професійна лексика, однак він не збігається із жаргонізмами й арго, як стверджує Ю. Ковалів в «Літературній енциклопедії»;
- соціолект представників професійних груп суспільства, здебільшого інтелігенції: *освітян, науковців, інженерів, лікарів, юристів, військових, церковних і політичних діячів* тощо, сприяє формуванню фахової лексики в тій чи тій галузі, розширює спектр уживання абстрактної лексики, слів іншомовного походження, спеціальної (галузевої) термінології, яку створюють і використовують представники окремих суспільних верств і згодом уводиться в загальний ужиток й обіг. Соціолект впливає на розвиток літературної мови, зміну її норм, забезпечує розширення лексичного складу загальнонаціональної української мови та її літературного стандарту;

– ураховуючи, що *жаргон* – це різновид соціальних діалектів, доречно пам'ятати, що жаргонна лексика не виявляє своєї цілісності, використовується невеликою кількістю мовців, різниться емоційно-експресивним забарвленням (із позитивним чи негативним відтінком у значенні), фонетичними змінами, оперує притаманними тільки йому комунікативними засобами з метою відособлення від решти мовної спільноти, а це сприяє капсуляції представників такої групи, мовців, які вживають жаргон, усередині конкретного соціуму. Жаргон можна розглядати як елемент (складник) загальнонародної мови, проте він не впливає на становлення та розвиток літературної мови.

Уважаємо, що дослідження вислідів уживання української мови тією чи тією суспільною верствою дасть змогу показати вплив мовної діяльності окремої соціальної групи на розвиток і становлення літературної мови, насамперед на її соціальну диференціацію в різні історичні періоди функціонування.

ЛІТЕРАТУРА

Александрова, О. В. (2014). Молодіжний соціолект як лінгвістичний феномен (до питання термінологічного визначення поняття). *Науковий вісник ПНПУ ім. Ушинського. Лінгвістичні науки*, 19, 3–10.

Бодуэн де Куртене, И. А. (1963). *Язык и языки. Избранные труды по общему языкознанию* (с. 67–95). Том II. Москва.

Бугера, О. А. (2011). Соціальні діалектизми: історія розвитку та теоретичного опрацювання. *Філологічні студії. Вип. 6. Ч. 2*, 30–38.

Винник, В. О. (2004). Жаргон. *Українська мова: Енциклопедія* / Редколегія Русанівський, В. М. (співголова), Тараненко, О. О. (співголова), Зяблюк, М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ.

Винник, В. О. (2004). Арго. *Українська мова: Енциклопедія* / Редколегія Русанівський, В. М. (співголова), Тараненко, О. О. (співголова), Зяблюк, М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ.

Винник, В. О. (2004). Таємні мови. *Українська мова: Енциклопедія / Редколегія Русанівський, В. М. (співголова), Тараненко, О. О. (співголова), Зяблюк, М. П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ.*

Винник, В. О. (2007). Діалект. *Українська мова: Енциклопедія / Редколегія Русанівський, В. М. (співголова), Тараненко, О.О. (співголова), Зяблюк, М. П. та ін. 3-тє вид., випр. і доп. Київ.*

Ганич, Д. І., Олійник, І. С. (1985). *Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища школа.*

Гірняк, С. П. (2012). Особливості соціолекту як системно-структурного явища. *Вісник Донецького національного університету. Серія Б: Гуманітарні науки. Науковий журнал, 1–2, 146–155.*

Гірняк, С. (2018). *Соціолект галицької інтелігенції у формуванні норм української літературної мови (кінець ХІХ – початок ХХ століття): монографія. Дрогобич: Посвіт.*

Гумбольдт, Вильгельм фон. (1984). *Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс.*

Джиджора, Н. (2002). *Використання і стилістика соціолектів і територіальних діалектів в романі Ніші Канако «Сакура»*. <https://ysgsij.kubg.edu.ua> (дата звернення: 22.09.2024).

Єрмоленко, С. Я., Биби́к, С. П., Тодор, О. Г. (2001). *Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Либідь.*

Загнітко, А. П. (2006). *Сучасні лінгвістичні теорії. Донецьк: ДонДУ.*

Зірка, В. В., Зінукова, Н. В. (2014). Функції соціолектів у сучасному медійному дискурсі: питання перекладу. *Лінгвістика ХХІ століття: нові дослідження і перспективи, 54–61.*

Карпенко, Ю. В. (2009). Комп'ютерний інтержаргон в умовах глобалізації. *Науковий часопис університету імені М.П. Драгоманова, 3, 59–63.*

Кротевич, Є. В., Родзевич, Н. С. (1957). *Словник лінгвістичних термінів. Київ: Видавництво АН УРСР.*

Левченко, Т. М., Юрійчук, Н. Д. (2021). Соціолектизми в мові сучасних засобів комунікації (на матеріалі кримінального жаргону). *Закарпатські філологічні студії*, 20 (1), 25–29.

Лисенко, О. (2023). До питання демаркації мовних явищ соціолект, арго жаргон, сленг у мовознавстві. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*, 24, 458–463.

Ковалів, Ю. І. (авт.-укл.). (2007). *Літературознавча енциклопедія: у двох томах*. Т. 2. Київ: ВД «Академія».

Лозова, М. А. (2016). Соціальні діалекти як засіб урізноманітнення й пожвавлення мови. *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес. У 3-х частинах. Ч. 3*. Харків: НТУ «ХПІ», 34–35.

Лужаниця, О. П. (2011). *Гене́за міських діалектів північно-західної Англії (на матеріалі тайнсайдської англійської)*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.04. Одеса.

Макдэвид-мл., Р. И. (1975). Диалектные и социальные различия в городском обществе. *Новое в лингвистике. Вып. 7*. Москва: Наука, 363–382.

Маковский, М. М. (1982). *Английские социальные диалекты (онтология, структура, этимология): учебное пособие*. Москва: Высшая школа.

Масенко, Л. Т. (2004). *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*. Київ: ВД «КМ Академія»; Всеукраїнське т-во «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.

Масенко, Л. (2004). Усні форми побутування мови. Явище вульгаризації мовлення. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 35. https://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-usni_formy.htm (дата звернення: 01.10.2024).

Масенко, Л. Діалекти соціальні. *Енциклопедії сучасної України*. <https://esu.com.ua/article-24450> (ЕСУ) (дата звернення: 01.10.2024).

Николів, І. (2010). Сленг та суміжні з ним поняття з погляду хорватських та українських лінгвістів. *Лінгвістичні студії*, 21. <https://litmisto.org.ua/?p=8866> (дата звернення: 10.10.2024).

Редько, Є. О. (2020). *Соціальні діалекти (арго, жаргон, сленг): Методичні рекомендації до міжфакультетської вибіркової дисципліни*. Харків.

Руденко, М., Коротяєва, І. (2023). Українські соціальні діалекти: актуальна проблема для студентів-філологів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 62. Т. 2, 164–167.

Руденко, М. Ю. (2019). *Арго, жаргон і сленг у європейському й американському мовознавстві: історія і сучасний стан дослідження*. Дис. канд. філол. наук. Слов'янськ.

Сербенська, О. (2001). *Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей*. Київ: Вид. центр «Просвіта».

Сліденко, М. О., Пустовіт, Т. М. (2022). Дослідження соціальних діалектів у сучасному мовознавстві. *Матеріали LI науково-технічної конференції підрозділів Вінницького національного технічного університету*. Електронне мережеве наукове видання. Вінниця: ВНТУ.

Ставицька, Л. (2005). *Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови: монографія*. Київ: Критика.

ССІС 2006 – Скопненко, О. І., Цимбалюк, Т. В. (укл.). (2006). *Сучасний словник іноземних слів: близько 20 тисячі слів і словосполучень*. Київ: Довіра.

Ткач, Л. (2007). *Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 2: Джерела і соціокультурні чинники розвитку*. Чернівці: Книги–XXI.

Швейцер, А. Д. (1990). *Социолингвистика*. Лингвистический энциклопедический словарь (с. 481–482). Москва: Советская энциклопедия.

Dittmar, N. (1982). Soziolinguistik: Theorie, Methodik und Empirie ihrer Forschungsrichtungen. *Studium Linguistik*, 12, 20–52.

Filipeš, J. (1961). *Ceská synjnyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Glinz, H. (1971). *Linguistische Grundbegriffe und Methodenüberblick. Studienbücher zur Linguistik und Literaturwissenschaft. Band 1* (s. 3–94). Frankfurt am Main.

Grabias, S. (1993). Srodowiskowe i zawodowe odmiany języka – socjolekty. *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. T. 2. Język polski pod redakcją Jerzego Bartmińskiego* (s. 223–241). Wrocław: Wiedza a kultura.

Heike, G. (1968). *Sprachliche Kommunikation und linguistische Analyse*. Heidelberg.

Jilesen, M. (1992). *Soziologie. Eine Einführung für Erzieherberufe*. H. Stam GmbH, Köln-Porz, 22.

Kellner, A. (1954). *Uvod do dialektologie*. Praha: Státní pedagogické nakl.

Sheldon, E., Wolfram, W.A., Riley, W. K. (1967). *A Study of Social Dialects in Detroit*. Final Report, Project 6–1347, Washington, D.C., Office of Education.

Steger, H. (1982). *Soziolinguistik. Ansätze zur soziolinguistischen Theoriebildung*. Wege der Forschung, Darmstadt.

Steinig, W. (1976). *Soziolekt und soziale Rolle*. 1. Auflage. Pädagogischer Verlag Schwann Düsseldorf : Lengericher Handelsdruckerei, Lengerich (Westf.).

Walczak, B. (2012). Rola socjolektu szlacheckiego w dziejach polszczyzny. *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym / pod redakcją H. Kurek* (s. 269–279). Kraków: Księgarnia Akademicka.

І. А. Казимиrowa

ІСТОРІЯ НАЗВ ВІДМІНКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЛОВ'ЯНСЬКІ ВПЛИВИ

Поняття відмінка й перші терміни для номінації цього поняття відомі ще з граматик стародавніх греків. Оскільки терміносистеми, зокрема й лінгвістична, ніколи не розвивалися ізольовано, а зазнавали найрізноманітніших впливів ближчих і дальших сусідів, то й історія взаємодії назв відмінкової підсистеми української мови з такими ж підсистемами інших мов постає захопливою драматичною оповіддю, сповненою суперечностей та прихованих інтриг. Звісно, окрім заявлених у назві статті слов'янських впливів, спостерігаємо й впливи неслов'янські, і часом їх не можна чітко диференціювати, проте очевидно, що їх усі потрібно розглядати в історичному контексті.

Отож, у перших слов'янських граматиках XVI–XVII ст. категорію відмінка називали термінами *паденіє* і *падежъ* (терміни, скальковані з лат. *casus* – «випадок», калька гр. *ptosis* πτῶσις – «падіння»). Автори східнослов'янських граматик, перекладаючи з латинської і грецької мов цей термін, «випустили одне зі значень цього слова – «випадок» і взяли за основне (і єдине) значення «падіння – паденіє» [Москаленко 1959: 102]. Ці церковнослов'янські терміни-синоніми використовували до початку ХХ ст. З історії слов'янського терміна *падеж* і починається історія сучасних назв відмінків.

У латинській граматиці грецький термін *ptosis*, як уже було зазначено, переклали словом *casus* – «випадок» зі значенням «усякий окремий випадок зміни закінчень в іменниках, прикметниках тощо». Значення «випадок» залишилося в польському терміні *przypadek*.

Варіанти терміна: *падёньє*, *спáдокъ* (Лехіконъ 1653); *падежъ* (Lewicki 1834; Србска 1858; Номис 1862; Оупражнення 1863; Сл. Парт. 1867);

náдежъ (Wagilewicz 1845; Головацький 1849); *náдежъ* (Пр. гр. 1862, 1863; Осадца 1864; Дячань 1865; Партыцькій 1889, 1867, 1868; Огоновський 1889); *припадокъ* (Павлусевич 1865а, 1865б); *надіж* (Нечуй-Левіцький 1914: 8); *падеж* (МРС: 435; Верх. 1913: 18; Гарайда 1941: 137). Поряд із терміном *надіж* І. Нечуй-Левіцький подає варіанти *зміна*, *віпадок* (Нечуй-Левіцький 1913: 14). І. Верхратський за зразком нім. *Casuslehre* подає термін *падежня* (наука про падежі) (Верх. 1902: 154). У граматиці О. Огоновського вжито структурно усічений термін *пад* (Огоновський 1889: 18).

Невідповідність внутрішній формі граматичного поняття *паденіє* (*падежъ*) і відповідних термінів спонукали українських граматистів до пошуку семантично вагомішого терміна, яким виявився саме термін *відмінок*. Семантичну структуру цього терміна визначає поняття «мінати, змінювати» (адже йдеться про зміну закінчень у формах змінних слів) [Ярошевич 2010: 107]. Термін *відмінок* в українському мовознавстві до наукового обігу ввели автори «Руської граматики» С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер із наголосом, який відрізняється від сучасного: *відмінок* (Смаль-Стоцький 1893: 82). Із цим наголосом термін подано також у граматиках: (Попович 1897; Коцовский 1904; Руска правопись 1904; Залозний 1906; Крымскій 1907; Шерстюк 1907; Тимченко 1907; Сімович 1921: 124), а також в «Українському правописі» 1928 р. (УП 1928). Графічний варіант цього терміна *відминокъ* – у працях (Сл. Тимч. 1897, 1899; Верхр. 1874; Верхр. 1899; Верхр. 1902). Без наголосу термін *відмінок* фіксують такі джерела: (Франко 1906: 396; Нечуй-Левіцький 1913: 15; Попович 1916: 18; Мурський 1918: 14; Курило 1928: 2; Синявський 1931б: 18; Неврлі 1937: 26). Позиційні варіанти цього терміна (*одмі́нок*, *одмэнок*) подано в працях: (Нечуй-Левіцький 1913: 15; Дубровський 1918:149; Левицький 1923?: 9).

Як бачимо, розвиток слов'янської граматичної термінології ішов двома шляхами. Країни, які послуговуються кирилицею, упродовж багатьох століть

спираються на грецьку традицію, тоді як країни з латинською графікою орієнтовані на переважно скальковану з грецької латинську граматику.

У різні часи української історії увиразнювалися різні впливи на граматичну термінологію. Про істотний розвиток граматичної думки може йтися з початку ХІХ ст., коли з'явилися перші українські граматики. Передумови їхньої появи образно характеризує І. Огієнко: «В нашій українській житті якось так склалися обставини, що в нас не було родючого ґрунту на розвиток граматичної літератури. Правда, давно колись, ще в ХVІ та ХVІІ віках, на нашій Україні була зацвіла наука, а разом з нею граматична література. Але незабаром з холодної півночі насунулися чорні хмари і під ними повяли квітки на «нашій славній Україні». Підупала наука, позачиняли ся школи, пропала цікавість до рідної мови... І тільки з початку ХІХ століття оживає Україна, а разом з тим оживає і цікавість до рідної мови»¹⁰⁵ [Огієнко 1908: 3–4].

Граматики М. Лучкая, Й. Левицького, І. Вагілевича і Й. Лозинського засновувались на російських граматиках, жодна з них не була написана українською мовою: М. Лучкай написав латинською, Й. Левицький – німецькою, а Й. Вагілевич і Й. Лозинський – польською мовою.

Про період від 50-х до 80-х рр. ХІХ ст. І. Огієнко писав, що це період шукання певної дороги, коли галицькі вчені-філологи навпомацки йшли до розуміння тієї думки, що граматика рідної мови повинна бути й справді українською як за змістом, так і за формою, і що в граматику рідної мови не повинно вносити форм антинародних, церковнослов'янських, російських, польських. І якщо в граматиці Я. Головацького ще немає нічого українського, то вже в граматиках Дячана й Осадци пробивається рідна течія, мов сонце через хмари, й нарешті в граматиці Шашкевича бере гору над чужими напливами народна течія [Там само: 5].

¹⁰⁵ Тут і далі збережено орфографію авторів цитат. – І. К.

Невдалі переклади грецьких мовознавчих термінів церковнослов'янською мовою, спричинені поплутуванням мовних фактів із фактами логіки і психології, на що вказував ще М. Левченко в статті «Замѣтка о русинской терминологіи» [Левченко 1861], призвели до затемнення внутрішньої форми термінів граматики, про що І. Огієнко писав так: «У російській граматиці ми маємо силу термінів, що їх гадки ми ніяк не збагнемо. Що таке, наприклад, терміни *падеж, наклонение, залог, причастие, междометие, подлежащее*? Яку гадку вони собою виявляють? Чи вони вказують на значення слова чи на його формальну сторону? Або візьмемо назви відмінків – *родительный, винительный* – що тут родить, що обвинувачує – Біг його святий знає...» [Огієнко 1908: 7].

У спадок від польської мови українській терміносистемі лінгвістики дісталася традиція нумерувати відмінки. Н. А. Москаленко зазначає, що такі номінації вперше з'являються в українській мові в граматиках Т. Глинського (1845 р.) і Й. Лозинського (1846 р.) [Москаленко 1959: 105]. Як зазначає Є. С. Регушевський, причин, що спонукали авторів граматик до цього, є дві: прагнення звільнитися від старослов'янщини з метою створити точніші терміни-назви і різнобій у термінології та неможливість одразу витворити влучні терміни-назви [Регушевський 1961: 108].

С. Й. Смаль-Стоцький, характеризуючи тогочасну граматичну термінологію, писав: «Цілком добрих руских виразів технічних має граматика вже около 100, багато інших надають ся до того самі від себе. Лиш з декілька поняттями має ся трудності, почасти через те, що тяжко їх віддати, а почасти лиш для того, що лихі старі назви ще взагалі не заступили ся новими розумнішими. <...> Що ми відмінки лише нумеруємо (як се загально діє ся при трох особах), на се кождий згодить ся: бо після нинішнього уживання відмінків по найбільшій часті неможлива така назва, щоб поцілила в саму суть» (Смаль-Стоцький 1880: 5–6). За даними І. Р. Козелко, нумерували відмінки наддністрянські граматисти С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, В. Коцовський та

І. Огоновський та інші, проте й у граматиках, створених на теренах тогочасної Російської імперії, традиція називати відмінки за номерами теж була значно поширеною [Козелко 2019: 100]. Зокрема, суголосні думки висловлював П. Залозний: «Кажуть, що числові терміни відмінків трудно завчить. Але ж назви осіб у дієслові – числові і завчить їх не трудно. А в бухгалтерії, книжки, відомості і кредити мають числові назви, та ще якії – книга № 45, відомість № 72, кредит № 10 ст. 3. Нехай би хто зважився перевести ті назви на інші, надати назвам хоч маленького розуміння змісту, якою трудною б стала тоді термінологія у бухгалтерії!» (Залозний 1906).

Числове позначення відмінків засвідчене в праці В. Сімовича «Практична грамика української мови». Автор удається до варіантних позначень назв відмінків: «1. Перший відмінок – він зветь ся ще й називний, або коротко: називник, через те, що звичайно дає тільки назву, а на відносини не вказує» (Сімович 1918).

Характеризуючи процес розвитку українських термінопозначень відмінків, не можна оминати увагою постать Р. Ф. Брандта (1853–1920) – славіста, педагога, члена-кореспондента Імператорської Санкт-Петербурзької академії наук, який упродовж 9 років працював у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька, був учителем Є. Ф. Карського. Вплив ученого на своє становлення відзначали А. Ю. Кримський і О. М. Пешковський, які здобули освіту в Московському університеті, де на той час працював Р. Ф. Брандт. У галузі термінотворення вчений прагнув замінити новими словами всю основну граматичну номенклатуру. М. А. Кондрашов пише: «Лекції Брандта зі слов'янських мов відлякували своєю незвичною термінологією. В них, як і в деяких інших своїх працях, Брандт вводив замість наявних граматичних термінів новотвори, які постали чи з власних перекладів греко-латинських термінів, чи з чеських і сербських зразків» [Кондрашов 1963: 28]. Учений, розуміючи, що його термінологічні новації можуть бути не прийняті науковою громадою, зазначав: «Передбачаю з іншого боку докори за

вживання мною низки неологізмів: слів, уведених із латинської й грецької мов, чи укладених наново. На мою думку, дослідник, який пише про мало розпрацьований предмет, не лише має право, а й майже зобов'язаний установити для нього за можливістю точну й багату термінологію» (Брандт 1880: 11). Р. Ф. Брандт мав власну думку й щодо усталеної граматичної термінології: «Граматичні терміни наші, нескладно перекладені з грецької, я іноді дозволяю собі змінювати так, щоб вони були коротшими, складнішими й усвідомленішими, а також не настільки схожими один на одного» (Брандт 1913: 83). Отже, можемо констатувати національну орієнтованість ученого в термінотворенні. Однак, як зазначає М. А. Кондрашов, «словотворчість Брандта в галузі граматичної термінології лише зовні збігається з пуризмом. Він не був пуристом. Про це свідчить його яскрава промова, виголошена в 1882 р. в Ніжинському інституті, «Кілька зауважень про вживання іноземних слів». Він уважав, що запозичення іноземних слів не можна не вважати явищем природним і законним: слова-прибульці мають навіть дуже симпатичний бік, як пам'ятки мирного спілкування народів і їхнього взаємного навчання. Тому крайній пуризм, намагання вигнати з рідної мови всі іноземні елементи, не можна не вважати дивним і навіть смішним. Повне очищення мови, тобто усунення всіх запозичених слів, звичайно, річ неможлива («Изв. Неж. Ин-та», 1883, т. 8, с. 2). Пуризм процвітає, на його думку, у слов'янських народів, література яких лише виникає або недавно відродилась після тривалої перерви. Чехи, хорвати, словенці й верхні лужичани, наприклад, засудили на вигнання масу запозичених слів, у тім числі навіть наукові терміни. <...> Р. Ф. Брандт відчував недосконалість наших граматичних термінів і в своєму постійному прагненні до нового, поєднаному з поетичним експериментаторством, вступив на небезпечну стежку заміни довгих і неоковирних термінів коротшими, але в багатьох випадках очевидно невдалими» [Кондрашов 1963: 31–32].

Не підтримали термінологічні новації Р. Ф. Брандта і його сучасники. Однак назви відмінків, які він запропонував, були схвально оцінені

І. І. Огієнком: «Проф. Брандт, як відомо, в своїх працях уживав одмінної од загальної російської термінології, особливо щодо назв відмінків: *назывный, назывникъ, родный, родникъ, давальный, давальникъ* (або *получательный, получный*), *винильный, винильникъ, зовный, творный, творникъ, мѣстный, мѣстникъ*. <...> Із цих назв скористалися для своїх термінів Верхратський і Кримський. <...> метод, форму витворення термінів, яку подав Брандт, ми знаходимо і в наших граматиках» [Огієнко 1908: 28].

Отже, назви для відмінків, запропоновані Р. Ф. Брандтом, використав І. Г. Верхратський. Н. А. Москаленко пише: «досить своєрідні терміни для відмінків зустрічаємо в мовознавчих працях І. Верхратського: *іменяк, рідник, дайник, пересмник, творник, містник*. Ці терміни І. Верхратського, проте, не самостійні; вони майже всі, крім *іменяк* і *пересмник*, зустрічалися вже в працях Р. Брандта. Але вдалимими ці терміни не можна назвати – у контексті І. Верхратського вони часто створюють штучні і вульгарні вирази» [Москаленко 1959: 106–107].

Праці І. Г. Верхратського поповнили термінофонд історико-термінологічного словника лінгвістичних термінів, збагативши його такими номінаціями: *дайник (dativus), дайник приналежностний, другий падеж, іменяк (nominativus), містник (locativus), пересмник (accusativus), рідник (genitivus), рідник многостний, рідник недостатний, рідник часовий, рідник частний, рідник якостний, творник (ablativus), творник обмежний, творник орудний (ablativus instrumenti), творник пугевий, творник часовий, третій падеж*.

Як бачимо, І. Г. Верхратський уживає переважно питомі терміни, зрідка супроводжуючи їх німецькими чи латинськими відповідниками. Учений вважає, що не варто змішувати шкільну й наукову термінологію. У шкільній переважають українські номінації, в науковій – запозичені: «В шкільних книжках *vocales* звуться “самозвуки” а *consonantes* “шелестівки”. Розуміє ся, що в школі повинні ті терміни вживати ся, які знаходяться в приписаних книжках. Поправляти ті терміни перед учениками єсть зовсім неодвітно. Ми

пишемо тут не книжку шкільну, тож позволимо собі що до тих термінів на слідуючі мізкованя. Если принято “самозвуки“ на *vocales*, то опоруч на *consonantes* було б “созвучні”. Та великі поступники не допускають слова *звук*, а лише “згук, гук”. <...> Consonantes названо “шелестівки”. Шелест значить *Rauschen, Sausen*. Руский термін повинен бути такий, щоби означав вірно річ» (Верхратський 1913: 19–21). Учений підкреслює важливість опертя на народну мову: «Термінів передовсім раджу глядати у нашого люда: розсипані суть они мов дорогі перли в звичайній повседневній бесіді люда, тільки треба їх з’уміти найти» (Верхратський 1873: 120).

Спроби відмовитися від числових назв відмінків можна проілюструвати матеріалом, дібраним із трьох граматик (А. Ю. Кримського, Г. Шерстюка, Є. Тимченка), що вийшли 1907 р.

У галузі лінгвістичної термінології А. Ю. Кримський був новатором, який запровадив багато термінів, котрі стали нормативними й використовуються у наш час. Щодо назв відмінків в українській мові А. Ю. Кримський подає такі коментарі: «Вотъ те названія, которые даны у меня семи падежамъ отчасти на основаніи болѣе точнаго вникновенія въ подлинный смыслъ соотвѣтствующихъ греческихъ терминовъ (послужившихъ первообразомъ для рабски-дубовой славянской терминологіи Іоанна Экзарха), отчасти же на основаніи сравнительно-языковѣднаго разсмотрѣнія сути тѣхъ грамматическихъ отношеній, которые выражаются каждыиъ падежемъ» (Крымскій 1907: 36). На думку Є. С. Регушевського, саме в граматиці А. Ю. Кримського сучасні назви відмінків уперше подано як систему [Регушевський 2006: 103]. І. І. Огієнко зазначає: «Що цікавого з граматичних термінів, так се назви відмінків», проте вважає, що «... терміни проф. Кримського, виключаючи деяких, не можна вважати за самостійні – де-які з його термінів, як і самий спосіб витвору, ми знаходимо ще у Брандта. Ось сї назви відмінків: *називний, родовий, давальний, знахідний, кличний, орудний, місцевий*. Терміни *називний* і *давальний* знаходимо у Брандта. Порівнюючи сї терміни з термінами І. Верхратського, що теж

спробував дати назви відмінкам, <...> повинно признати терміни проф. Кримського трохи відповіднішими» [Огієнко 1908: 28]. Пропонуючи нові назви для відмінків в українській мові, А. Ю. Кримський продовжує апелювати до галицьких назв: «*Именительный падежъ* – *відмінок називний* (у галичанъ – *відмінок пєриший*); *родительный падежъ* – *відмінок родовий* (лучше бы: *вихідний*, или *частковий*; гал. – *відмінок друкый*); *дательный падежъ* – *відмінок давал[ь]ний* (гал. – *відмінок трєтій*); *винительный* – *знахідний* (гал. – *відмінок четвєртий*); *звательный* – *клічний* (по-галицки – *відмінок п'ятій*); *творительный*, или (какъ начинаютъ говорить по-русски *орудный падежъ* – *відмінок ору́дний* (гал. – *шóстий*); *мѣстный* (или, по-устарѣлому, *предложный*) *падежъ* – *відмінок місцевий* (гал. – *сьóмий*)» (Кримській 1907: 36).

Широку варіативність термінопозначень відмінків віднаходимо в граматиці Є. Тимченка: «Перший відмінок, чи номінатив, (іменний), на питання хто? що?» (Тимченко 1917: 7–8). Вочевидь, учений також керувався міркуванням про те, що в навчальних книжках варто дотримуватися питомої української термінології, оскільки в суто наукових працях віднаходимо лише міжнародні назви відмінків (див., наприклад, «Причинки до української діалектології»): *номінатив*, *датив*, *генітив*, *льокатив*, *інструменталь* (Тимченко 1908: 86–92).

Про те, що назви відмінків перебували в процесі формування, свідчать назви, що мали надто широку семантику (*іменовий*) і надто вузьку (*причиновий*).

Тривалий і суперечливий шлях номінацій на позначення відмінків засвідчують граматики, що видавалися на західних землях у 20-ті рр. Н. А. Москаленко пише, що «у граматиках І. Панькевича (1922 р.), І. Свенціцького (1923 р.) <...> продовжували використовувати і числові назви відмінків» [Москаленко 1959: 108]. Зокрема, в праці І. Свенціцького «Нариси з історії української мови» спостерігаємо вживання і числових, і нечислових

назв: *відмінок родильний, родильник, відмінок четвертий, дайник, місцевник, орудник* (Свенціцький 1920).

У 20-ті–30-ті рр. ХХ ст. термінологія української лінгвістики, зокрема й такої її підсистеми, як відмінкові назви, розвивалася в Наддніпрянській Україні в контексті тогочасної українізації. Серед екстралінгвальних чинників, що вплинули на розвиток української мови й лінгвістичної термінології, у 20-ті–30 ті рр. ХХ ст. вагоме місце належить діяльності Інституту української наукової мови, в роботі якого пріоритетними були систематичні дослідження в галузі теоретичного та практичного термінознавства. Було задекларовано підтримку процесу українізації, встановлення зв'язків з іншими науковими установами та видавництвами, здійснення контролю над збереженням чистоти української наукової мови й забезпечення її плідного розвитку.

До інтралінгвальних чинників належить зокрема й тогочасна термінотворна та нормалізаційна діяльність учених-філологів. В аспекті термінологічних номінацій відмінків зосередимось на термінологічній спадщині двох визначних постатей – О. Синявського і О. Курило, а також матеріалах «Українського правопису» 1928 та 1933 рр., оскільки й О. Синявський, і О. Курило були на той час членами Правописної комісії. У Передмові до «Норм української літературної мови» О. Синявського зазначено: «Наукова, громадська, зокрема просвітницька діяльність, сутність і спрямованість досліджень Олексі Синявського, безсумнівно, вказують на його належність до авангарду українського національного і культурного відродження (згодом цей рух назвуть Розстріляним Відродженням), представникам якого були притаманні високий динамічний інтелект, розуміння важливості національної ідеї, свідомо жертівність задля її втілення» [Гриценко, Бріцин 2018: VI]. Високо оцінив наукову діяльність професора О. Синявського Юрій Шевельов: «Якщо <...> спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української

літературної мови, то, мабуть, не буде перебільшенням назвати троє прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський» [Шевельов 1998].

Лінгвістичні праці О. Курило обрано для аналізу з огляду на значний авторитет дослідниці в наукових колах того часу й високу оцінку її наукового доробку. Про «Уваги до сучасної української літературної мови» О. Курило Ю. Шевельов писав так: «Поки не вийшли «Норми української літературної мови» Олекси Синявського, «Уваги» були найтверезішою й найсоліднішою науковою працею українського мовознавства в цій царині. Вони й досі зберігають великою мірою своє наукове значення» [Шевельов 2002: 27].

Аналіз термінології цих праць уможливив виокремлення головних тенденцій функціонування лінгвістичних термінів у 20-ті–30-ті рр. ХХ ст. Передусім варто зазначити, що дуже поширеним явищем у цей час було паралельне функціонування кількох варіантів одного й того ж терміна. Зафіксовано варіантність двох різновидів. Перший виявлено в конкуренції питомих і запозичених термінів: *акузатив*, *генітив* — *родовий відмінок*, *давальний відмінок* тощо. У коментарях віднаходимо пояснення того, коли, на думку авторів, варто вживати інтернаціональні терміни: «Думаю, що в спеціальних розвідках слід-би держатися міжнародньої термінології, – це я й роблю в тих випадках, де певні терміни здобули вже собі широкого вжитку» (Курило 1928: 3). Питома термінологія засвідчена здебільшого в дидактичних працях дослідниці: *іменовий відмінок*, *родовий відмінок*, *датний відмінок*, *причинний відмінок*, *зовний відмінок*, *орудний відмінок*, *місцевий відмінок* (Курило 1921: 10). У «Пораднику української мови», призначеному для широких кіл користувачів, О. Синявський послідовно використовує питомі назви відмінків, якими послуговується й сучасна лінгвістична термінологія: *називний*, *родовий*, *давальний*, *знахідний*, *орудний*, *місцевий відмінки* (Синявський 1922: 38).

Коментуючи історію українського правопису, О. Синявський пояснює мотиви вживання традиційної, усталеної термінології й термінології, яка

творюється на основі живої, народної мови: «Треба було знайти розумний і доцільний компроміс, тобто уніфікувати мову так, щоб вона не відбігала народної мови принаймні в її найголовніших діалектах, щоби вона була якнайближча до якнайбільшої маси народної мови, а до всього того, щоб у її правописі і структурі без крайньої потреби не була порушена усталена традиція. Звичайно, не можна було забувати й за другий бік природи української мови — її історію, і ця остання не раз ставала в великій пригоді при вирішуванні найтяжчих питань мови й правопису. Але все ж треба зауважити, що серед мотивів до того чи іншого вирішення завжди щонайбільше важили й переважували утилітарні мотиви, зокрема й мотиви педагогічні» [Синявський 1931б: 95].

Усталенню сучасних відмінкових назв багато в чому сприяла їхня кодифікація в Правописах 1926, 1929, 1934, 1940 і 1946 рр.

Отже, конкурентну боротьбу термінологічних номінацій представлено в паралельному вживанні питомих і запозичених термінів, а також у варіантності, за якої конкурують два питомих терміни. Така варіантність у вживанні відмінкових назв переважно фонетична: *називний відмінок* – *назовний відмінок*.

Складна історія слов'янських (і неслов'янських) впливів на систему назв відмінків української мови – це багатоаспектна проблема, яка ще чекає на своїх дослідників.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Брандт 1880 – Брандт, Р. Ф. (1880). Начертание славянской акцентологии. *Известия Нежинского института*. Т. 5, 1–340.

Брандт 1913 – Брандт, Р. Ф. (1913). *Лекции по истории русского языка, читанные в Московском археологическом институте*. Москва: Изд. Моск. археол. ин-та.

Верхр. 1874 – Верхратський, І. (1874). В справі народного языка. *Правда*, ч.5, 09. (21.) цвітня 1874 р., ч. 14 01 (13) вересня 1874 р.

Верхр. 1899 – Верхратський, І. (1899). Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. Словарець / *Відб. із Записок НТШ*, Т. 27–30. Львів.

Верх. 1902 – Верхратський, І. (1902). *Про говор галицьких лемків*. Львів.

Верх. 1913 – Верхратський, І. (1913). *Наша правопись*. Львів: З печатні В. А. Шийковського.

Гарайда 1941 – *Грамматика русского языка* (1941) / Составивъ Дръ Иван Гарайда. Унгварь: Книгопечатня Юлія Фельдешія.

Головацький 1849 – Головацький, Я. (1849). *Грамматика Руского Языка* / Складена Яковом Головацьким. Львов.

Дубровський 1918 – Дубровський, В. (1918). *Словник московсько-український*. Київ: Рідна мова.

Дячань 1865 – Дячан, П. (1865). *Методична граматика языка малоруского* / Пилипъ Дячанъ. Львѣвъ: Ставропіг. ін.-т.

Залозний 1906 – Залозний, П. (1906). Передмова. *Коротка граматика української мови*. Ч. 1. Полтава: Електрична друкарня Г. І. Маркевича.

Коцовский 1904 – Коцовский, В., Огоновский, І. (1904). *Методична граматика рускої мови*. 2 вид. Львів.

Крымскій 1907 – Крымскій, А. (1907). *Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семінарій Приднѣпровья* / А. Крымскій. Москва: Типографія Вяч. Ал. Гатцукъ. Т. II. Вып. 1 (уроки I–V).

Курило 1928 – Курило, О. (1928). *Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів: (з мапою Поділля)*. Київ.

Курило 1921 – Курило, О. (1921). *Початкова граматика української мови*. Ч. 2 (дослівний передрук київського видання 1918 р.). Львів; Винниця.

Левицький 1923? – Левицький, М. (1923?). *Українська граматика для самонавчання*. Вид. 3-тє, виправл. й доповн. Катеринослав; Ляйпціг: Укр. вид-во в Катеринославі.

Лехіконь 1653 – *Лехіконь словенорóсскій сиречь Имѣнь толькованіє.* (1653).

МРС – *Мадярьсько-руський словарь = Magyar-Ruszin szótár* (1928) / під рад.: Е. Бокшая, Ю. Ревая, Др. Мих. Бращайка. Ужгород: Друкарня ОО. Василян.

Мурський 1918 – Мурський, В. (1918). *Коротка граматика української мови для шкіл та самонавчання. Етимольогія – Синтаксис.* Друге поправл. видання. Одеса: Друкарня Е. Фесенка.

Неврлі 1937 – Неврлі, Я. (1937). *Граматика й правопис української мови (Фонетика й морфологія): підручник для середніх шкіл і самонавчання).* Ч. І. Ужгород: Накладом Івана Романа, Друкарня «Викторія».

Нечуй-Левіцький 1913 – Нечуй-Левіцький, І. (1913). *Граматика Українського язика. Частка І. Етимологія. Для двох нижчих класів гімназій та для двохкласних і трьохкласних народніх шкіл.* Київ: Друкарня Другої Артїлі. Володимирська, 43.

Нечуй-Левіцький 1914 – Нечуй-Левіцький, І. (1914). *Граматика української мови. Частка ІІ. Снтаксис.* Київ: Друкарня, І. І. Чоколова, Велика-Житомирська № 20 с.д.

Номис 1862 – Номисъ, М. (1862). Де що про українське писання і про словосбірѣ К. Шейковскаго. *Черниговскій Листокъ*, 2–3.

Огоновський 1889 – Огоновський, О. (1889). *Граматика рускаго язика для школъ среднихъ.* Львів.

Осадца 1864 – Осадца, М. (1864). *Граматика рускаго ѡзыка.* Львѡвъ: Въ печатни Института Ставропигійскаго.

Оупражненія 1863 – Оупражненія граматичніі. (1863). *Руска языкоучебна читанка.* Вѣдень.

Павлусевич 1865а – Павлусевич, П. (1865а). Слїди кулішівки у ХVІІ столїттю, *Мета*, 11–12.

Павлусевич 1865б – Павлусевич, П. (1865б). Уваги при читанню нововиданої граматики п. Григорія Шашкевича. *Мета*, 15–16.

Партыцкій 1889 – Партыцкій, Ом. (1889). *Граматика ѡзы́ка ру́ского для оужіткѹ в шкóлахъ людовѹхъ*. Львовъ.

Партыцкій 1867 – Партыцкій, Ом. (1867). Дещо о староруській письменности. *Правда*. Ч. 20.

Партыцкій 1868 – Партыцкій, Ом. (1868). Чи були коли в руській мові носові звуки. *Правда*. Ч. 34.

Попович 1897 – Попович, О. (1897). *Руска граматика для шкіл народних*. Ч. II. Відень: Накладом видавництва книжок шкільних.

Попович 1916 – Попович, О. (1916). *Руска граматика для шкіл народних*. Ч. II. Відень: Накладом видавництва книжок шкільних.

Пр. гр. 1862, 1863 – *Практична граматика нѣмецкого языка. Для городскихъ и головныхъ шкóлъ въ Австрійській Державѣ*. Въ Вѣднѣ. (1862). Ч. I; (1863). Ч. II.

Руска правопись 1904 – *Руска правопись зі словарцем*. (1904). Львів.

Свенціцький 1920 – Свенціцький, І. (1920). *Нариси з історії української мови*. Львів: З друк «Діла».

Синявський 1931б – Синявський, О. (1931б). Коротка історія «Українського правопису». *Культура українського слова*. Зб. I. Харків; Київ.

Синявський 1922 – Синявський, О. (1922). *Порадник української мови*. Харків; Берлін; Нью-Йорк.

Сімович 1921 – Сімович, В. (1921). *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці*. Київ; Ляйпціг: Укр. накладня.

Сл. Парт 1867 – *Нѣмецко-рускій словарь черезъ О. Партицкого*. (1867). Львовъ.

Сл. Тимч. 1897, 1899 – Тимченко, Е. (1897, 1899). *Русско-малороссійскій словарь*. Київ: Друкарня Імператорського Університету Св. Володимира Н. Т. Корчак-Новицького. 2 т.

Смаль-Стоцький 1893 – Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Т. (1893). *Руска граматыка*. Львів.

Тимченко 1917 – *Українська граматика*. (1917). [2-е вид.]. Київ: [Вид. Т-ва „Час”]. Друк. Ун-ту св. Володимира Акц[іонер.] Т-ва друк. і видавн. діла Н. Т. Корчак-Новицького.

Тимченко 1908 – Тимченко, Є. (1908). Причинки до української діалектології. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Кн. I. Київ: З друкарні Першої Київської Друк. спілки, Трьохсвятительська, 5.

УП 1928 – *Український правопис* (1928). VI. Елементарна граматична термінологія російсько-українська. Харків: Державне видавництво України.

Франко 1906 – Франко, І. (1906). Причинки до української ономастики» *Зібрання творів у 50-и томах*. Київ: Наукова думка, т. 36.

Шерстюк 1907 – Шерстюк, Г. (1907). *Коротка українська граматика для школи*. Ч.І. Полтава: Електрич. Друкарня Ф. Ф. Шіндлера, Кузнецька вул. свій буд.

Lewicki 1834 – *Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galicien*. (1834). Von Jozeph Lewicki. Przemyśl.

Wagilewicz 1845 – Wagilewicz I. (1845). *Grammatyka Języka maloruskiego w Galicii*. Lwów: Wytłoczone w Instytucie Stauropegiańskim.

ЛІТЕРАТУРА

Гриценко, П. Ю., Бріцин, В. М. (2018). Цінний досвід розбудови української літературної мови. О. Синявський, *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1931 р. III–XIX.

Козелко, І. Р. (2019). *Лінгвістична термінологія В. Сімовича в контексті граматик кінця ХІХ – першої половини ХХ століття*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів.

Кондрашов, Н. А. (1963). *Роман Федорович Брандт*. Москва: Изд-во Моск. университета.

- Левченко, М. (1861). Замѣтка о русинской терминологіи. *Основа*, 7.
- Москаленко, Н. А. (1959). *Нарис історії української граматичної термінології*. Київ: Радянська школа.
- Огієнко, І. (1908). *Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її*. Київ: Друкарня 1-ї Київської друк. спілки.
- Регушевський, Є. С. (1961). *Мовознавча термінологія І. Я. Франка в світлі його лінгвістичних поглядів*: дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01. Київ.
- Регушевський, Є. С. (2006). *Нариси про мову наукових праць І. Я. Франка*. Сімферополь: Таврія.
- Синявський, О. (2018). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1931 р.
- Смаль-Стоцький, С., Гартнер, Т. (1890). *Про план науки рускої мови в гімназіях*. Б. м. 5–6.
- Шевельов, Ю. (1998). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус*. Чернівці: Рута.
- Шевельов, Ю. (2002). Покоління двадцятих в українському мовознавстві. *Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців* (с. 8–30). Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Ярошевич, І. (2010). *Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст.* Київ: КНЕУ.

P. Kowalski

JĘZYK SŁÓW KLUCZOWYCH A TERMINOLOGICZNY OBRAZ ŚWIATA

Tytułowe zestawienie ze sobą języka słów kluczowych i terminologicznego obrazu świata wskazywać może na próbę ukazania relacji między nimi. I rzeczywiście, takie jest zamierzenie niniejszego artykułu, jednak nie chodzi tutaj o kreślenie teoretycznej refleksji dotyczącej tych pojęć, a o pokazanie pewnych praktycznych problemów, które pojawiają się przy próbach odwzorowania w słowach kluczowych – rozumianych jako jednostki języka informacyjno-wyszukiwawczego – aktualnego stanu terminologii językoznawczej.

Inspiracje, które jednocześnie wyznaczają zakres tematyczno-problemowy artykułu, wiążą się z działaniami prowadzonymi w Instytucie Slawistyki PAN. Są to:

1) Prace nad polsko-angielskim tezauresem ekwiwalencji słów kluczowych, które są równokształtne z terminologią językoznawczą; prace prowadzone są w Zespole Centrum Slawistycznej Informacji Naukowej. Ich pierwszym etapem jest stworzenie słownika kontrolnego. Słownik ten obejmie ekwiwalenty słów kluczowych i będzie stopniowo rozbudowywany o słowa kluczowe z zakresu literaturoznawstwa i kulturoznawstwa.

2) Rewizja parametrów dobierania słów kluczowych, które stosowane są w systemie iSybisław. Rzeczą dotyka przede wszystkim spojrzenia na sposoby, w jaki słowa kluczowe w tym systemie odzwierciedlają rzeczywistość dokumentacyjną. Wybrane kwerendy bazowe pokazały, że nie zawsze słowa kluczowe precyzyjnie odzwierciedlają treści dokumentów, często stanowią pewien kompromis między obowiązującą terminologią naukową tworzącą terminologiczny obraz danej poddyscypliny językoznawczej a swobodnymi słowami kluczowymi dołączanymi do tekstów artykułów przez autorów.

Język słów kluczowych i terminologiczny obraz świata

Słowa kluczowe i języki słów kluczowych były wielokrotnie przedmiotem opisu z różnych perspektyw badawczych [zob. np. Babik 2010]. Na gruncie systemów informacyjno-wyszukiwawczych m.in. pokazywano wykorzystanie terminologii w funkcji słów kluczowych [zob. np. Wołkawa 2013; Karpilovska 2014; Kowalski, Rudnik-Karwatowa 2017], ich rolę w komunikacji naukowej, a także w opisach leksykograficznych [zob. np. Kowalski 2020]. W niniejszym artykule odwołuję się do słów kluczowych rozumianych na tle spuścizny informacji naukowej. W takim ujęciu język słów kluczowych to “język informacyjno-wyszukiwawczy, mający notację paranaturalną, którego część jednostek może być uszeregowana współrzędnie, lecz w skład niego wchodzi również jednostki tworzące hierarchiczne klasy ekwiwalencji wewnątrzjęzykowej i międzyjęzykowej” [por. Bojar 2005: 248]. Jednym z takich języków jest język rozwijany w ramach prac nad bibliografią językoznawstwa sławistycznego iSybisław, w którym znaczną część jednostek leksykalnych stanowią terminy językoznawcze.

Mniej rozpowszechnionym pojęciem w polskiej tradycji językoznawczej jest terminologiczny obraz świata. Przywodzi on na myśl dobrze zakorzenione już w komunikacji językoznawczej pojęcie i termin językowego obrazu świata. Obraz ten, jak bywa podkreślane w literaturze, zawiera się w zróżnicowanych elementach systemu językowego, w strukturze gramatycznej języka w postaci morfologii, ale także w słownictwie (w tym frazeologii), semantyce, składni [por. np. Bartmiński 2009]. Pojęcie to staje się podstawą derywacyjną innych pojęć i terminów, jak np. tekstowy obraz świata [Tokarski 2023], dyskursywny obraz świata [Czachur 2011] czy kulturowy obraz świata [Anusiewicz, Fleicher, Dąbrowska 2000].

Terminologiczny obraz świata odnosi się do sposobu kategoryzowania i organizowania przestrzeni badawczej w określonym języku specjalistycznym. Ukazuje, co w danej terminologii jest uznawane za istotne, a co za mniej ważne, oraz jak tworzone są kategorie pojęciowe. Nośnikiem terminologicznego obrazu świata jest terminologia. Terminy te zyskują swoje znaczenie i kształt w ramach dyskursu

naukowego, gdzie ich definicje mogą podlegać precyzacji, ale także modyfikacji przez poszczególnych badaczy, tworząc sieć relacji z innymi pojęciami. Zmianom mogą podlegać także same formy jednostek, podobnie jak wyrazów pospolitych. Uwagę na to zwracał już niegdyś Witold Doroszewski, pisząc, że „Historia terminów naukowych podlega w pewnym zakresie takim samym regularnościom i wykolejeniom, jak historia wyrazów mowy potocznej: o szerzeniu się jednych i drugich rozstrzygają w wielu wypadkach momenty irracjonalne, rozstrzyga sugestywność będąca czym innym niż oddziaływaniem rzeczowych pierwiastków treści znaczeniowej zwykłego wyrazu czy też terminu naukowego” [Doroszewski 1973: 243].

Różne dyscypliny naukowe tworzą własne terminologiczne obrazy świata, porównywalne do językowego obrazu świata, w którym terminologia odgrywa kluczową rolę. Terminologiczny obraz świata zatem pozwala pokazać, w jaki sposób użytkownicy specjalistycznego języka postrzegają rzeczywistość, ograniczając się do zakresu terminologii związanej z daną dziedziną. Może to obejmować terminologię naukową, językoznawczą, a także bardziej szczegółowe obszary, jak słowotwórstwo, składnia czy frazeologia.

Jeszcze o problemie ekwiwalencji

Odwzorowywanie w słowach kluczowych obrazów terminologicznych zawartych w tekstach dialektologicznych z obszaru południowoślowiańskiego nastręcza pewnych kłopotów, zwłaszcza jeśli decydujemy się oddać taką treść w słowach kluczowych formowanych na gruncie polszczyzny. Interesujących spostrzeżeń dostarcza materiał wyekscerpowany z zasobów bazy bibliograficznej iSybisław, w której odnajdziemy takie słowa kluczowe, jak *dialekt sztokawski*, *dialekt kajkawski* czy *dialekt czakawski*, użyte jako treściowe charakterystyki dokumentów dialektologicznych z chorwackiego obszaru językowego.

Słowa kluczowe, które mają odzwierciedlać terminy użyte przez autorów w pracy, choć z pozoru wydają się precyzyjne, nie oddają w pełni treści artykułów, w

których są używane. Stanowią bardzo ogólną etykietę, niekiedy zresztą stosowaną w samych tekstach w postaci formalnie identycznych terminów poświęconych zagadnieniom dialektologii południowosłowiańskiej, jako formę upraszczania opisywanej przestrzeni językowej. Uwagę na to swego czasu zwrócili już m.in. Barbara Kryżan-Stanojević i Marek Stanojević w artykule z 2014, pisząc o chorwackiej terminologii i porządkując w języku polskim chorwacką terminologię. Stwierdzają, że: „w tradycji językoznawstwa chorwackiego mówimy o narzeczach czakawskim, kajkawskim i sztokawskim, które dzielą się na dialekty. I choć nie wszyscy autorzy zgadzają się co do liczby dialektów (najczęściej mówi się o 6 dialektach czakawskich, 6 sztokawskich i 6–15 kajkawskich), zawsze jednak narzecze traktuje się jako zbiór dialektów danej grupy, dla której podstawowym kryterium wyodrębnienia są warianty zaimka pytajnego *co*” [Kryżan-Stanojević, Stanojević 2014: 225].

Obecne więc w bazie iSybisław słowa kluczowe *dialekt sztokawski*, *dialekt kajkawski* i *dialekt czakawski* nie do końca odzwierciedlają aktualny obraz chorwackiej terminologii dialektologicznej. W zgodzie z obowiązującym chorwackim kanonem terminologicznym w odniesieniu do opisywanych areałów należałoby użyć takich określeń, jak *grupa dialektalna sztokawska* lub *zespół dialektów sztokawskich*. Możliwym rozwiązaniem jest też zamiana liczby pojedynczej na liczbę mnogą: *dialekty sztokawskie*, *czakawskie* i *kajkawskie*. Takich słów kluczowych jednak w bazie iSybisław nie odnajdziemy, nawet jako jednostek synonimicznych wobec trzech słów kluczowych w liczbie pojedynczej.

Można się zastanowić z czego wynika taka rozbieżność. Zwłaszcza że na użycie liczby mnogiej wskazywałyby indeksowane dokumenty, do których odsyłają poszczególne słowa kluczowe. By przytoczyć tylko kilka i to polskich przykładów np. *dialekt sztokawski* charakteryzuje takie tytuły, jak „Słownictwo związane z wywoływaniem deszczu w dialektach sztokawskich”¹⁰⁶, „Współczesne standardy

¹⁰⁶ <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=674297>

językowe dialektów sztokawskich”¹⁰⁷. Podobnie również użycie pozostałych jednostek, np. *dialekt čakawski* występuje przy charakterystyce tytułu „The historical accentuation of masculine nouns in Čakavian and Štokavian Dalmatian dialects in light of Deanović’s “Lingvistički atlas Mediterana”¹⁰⁸.

Formy słów kluczowych w liczbie pojedynczej z jednej strony można tłumaczyć kryteriami wyznaczania słów kluczowych, w których rolę nadrzędną, jeśli to możliwe, przypisuje się liczbie pojedynczej, por. np. *rzeczownik*, *czasownik* i inne słowa kluczowe odpowiadające terminom gramatycznym; z drugiej zaś strony także swoistą mozaiką terminologiczną w chorwackiej terminologii dialektalnej. W bazie bowiem zaindeksowane są również teksty, w których użyta została liczba pojedyncza, np. „Razvoj prezenta i imperativa u čakavskom narječju”¹⁰⁹, „Podsustavi unutar čakavskoga ekavskoga dijalekta”¹¹⁰, „Mjesto hrvatskoga kajkavskoga narječja u jezičnom kontinuumu”¹¹¹.

Różnorodność słów kluczowych – różnorodność terminologii

Ta różnorodność sprawiła, że przy opracowywaniu polsko-angielskiej ekwiwalencji do teaurusu słów kluczowych pierwszym krokiem było uporządkowanie klas ekwiwalencji polsko-innosłowiańskich.

Przyjęto, że rozwiązaniem w zakresie słów kluczowych mógłby być powrót do starszej polskiej terminologii, swoista rewitalizacja terminologicznych jednostek, zwłaszcza że do takich wniosków skłania współczesna komunikacja naukowa.

Termin *narzecze* jest dziś rzadko używany, dlatego też nie notuje się go jako słowa kluczowego. Halina Karaś zauważa, że „pojawia się głównie w opisie języków egzotycznych. Częściej występuje w kontekstach pozanaukowych, takich jak literatura podróżnicza, gdzie bywa używany potocznie jako synonim *języka* lub *mowy*” [Karaś 2010].

¹⁰⁷ <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=553703>

¹⁰⁸ <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=849440>

¹⁰⁹ <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=970202>

¹¹⁰ <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=494296>

¹¹¹ <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=569008>

W starszej literaturze lingwistycznej terminy *narzecze* i *dialekt* mogły być traktowane jako synonimy. Karol Dejna pisał, że pojęcie ‘narzecze’ rozumiemy przeto wyłącznie jako zespół gwar odznaczających się pewną ilością wspólnych cech gwarowych. Te wspólne dla kilku gwar cechy, zwane też cechami dialektycznymi lub rzadziej narieczowymi, wyróżniają dany zespół gwar od innych narieczy” [Dejna 1973: 13]. Zdarzają się jednak opracowania, w których *narzecze* rozumiane jest jako jednostka językowa o szerszym zasięgu niż *dialekt* i *gwara*. Na przykład, Piotr Rybka wskazuje, że *narzecze* może być dziś postrzegane jako jednostka pośrednia między *dialektem* a *gwarą*, gdzie *dialekt* stanowi zespół *narieczy*, a *narzecze* – zespół gwar. Wyróżnia zatem te trzy pojęcia, przyporządkowując im także ogólne synonimy terminologiczne o charakterze internacjonalizmów: *dialekt (makrodialekt)* – *narzecze (mezodialekt)* – *gwara (mikrodialekt)* [Rybka 2017: 48].

Z jednej strony mamy więc sytuację, gdzie triada *narzecze* – *dialekt* – *gwara* w komunikacji językoznawczej zostaje zredukowana do opozycji *dialekt* – *gwara*, z drugiej zaś strony nadal pojawiają się propozycje uwzględniające w polskiej komunikacji termin *narzecze* [por. także Kryżan-Stanojević, Stanojević 2014].

W przypadku obszaru chorwackiego termin *narječje* pozostaje w powszechnym użyciu i pełnić może rolę nadrzędną wobec *dijalekat*. Tego rodzaju rozbieżności terminologiczne, zarówno w obrębie języków południowosłowiańskich, jak i w porównaniu z tradycją anglojęzyczną, znacząco utrudniają tworzenie klas ekwiwalencji słów kluczowych. Mozaika terminologiczna w komunikacji dialektologicznej odbija się także na próbach odwzorowania struktury dyskursu naukowego. Podczas ekscerpacji słów kluczowych do polsko-angielskiego tezaursu słów kluczowych językoznawstwa sławistycznego konieczna była szczegółowa weryfikacja i modyfikacja dotychczasowych zintegrowanych z bazą słów kluczowych. Chodziło bowiem o to, by tworzony polsko-angielski tezaurus słów kluczowych odzwierciedlał rzeczywistość tekstową, dyskursywną językoznawstwa sławistycznego, był odbiciem jego dynamiki, a nie stanowił zbioru statycznych jednostek.

Ewolucja języka słów kluczowych

Problem ten uwidocznił się także przy zestawianiu polsko-słoweńskiej ekwiwalencji i próbach dopasowania do polskich słów kluczowych słoweńskiego terminologicznego obrazu świata w obrębie dialektologii i indeksacji słoweńskich prac dialektologicznych w bazie iSybisław.

Działania zmierzające do utworzenia klas ekwiwalencji prowadzą niekiedy do weryfikacji dotychczasowych zasobów słów kluczowych i zmian w obrębie języka słów kluczowych, modyfikacji jego jednostek. Przykładem może być modyfikacja jednostki *dialekt karyncki*, która przypisana została pracy Zinki Zorko „Koroško mežiško narečje v luči novih glasoslovnih raziskav”¹¹². Tytuł pracy zawiera słoweński termin *koroško mežiško narečje*, stanowiący część dialektalnej grupy karynckiej w języku słoweńskim, określanej terminem *koroška narečna skupina*. Jest to jedna z siedmiu grup dialektalnych tradycyjnie wyróżnianych w różnych klasyfikacjach językowego obszaru słoweńskiego. Słowo kluczowe w systemie iSybisław w formie pojedynczej *dialekt karyncki* było zatem nieprecyzyjne, zbyt ogólne. W celu zaspokojenia potrzeb informacyjnych użytkowników bazy i optymalizacji wyszukiwania informacji wskazane byłoby jednostkowe doprecyzowanie, o jaki dialekt karyncki chodzi. Podobnie jak w przypadku *dialektów kajkawskich, sztokawskich i czakawskich* dla obszaru chorwackiego także i tutaj dobrym rozwiązaniem powinno być przyjęcie liczby mnogiej¹¹³. W tym wypadku dokonano zmiany i w miejsce liczby pojedynczej wprowadzono w bazie liczbę mnogą *dialekty karynckie*, łącząc tę jednostkę z ekwiwalentem słoweńskim *koroška narečna skupina*. Na potrzeby opracowania słownikowego natomiast należałoby, uwzględniając prace dialektologiczne, tę klasę ekwiwalencji międzyjęzykowej rozszerzyć także o polską jednostkę *karyncka grupa dialektalna* i jednostkę słoweńską *koroška narečja*.

¹¹² <http://www.isybislaw.ispan.waw.pl/ShowDocument.do?documentId=741218>

¹¹³ Liczba mnoga dialekty karynckie jest użyta także w polskiej Wikipedii: https://pl.wikipedia.org/wiki/Dialekty_karynckie

Tego typu przykłady pokazują, że zarówno język słów kluczowych, jak i terminologia, która tworzy specyficzne terminologiczne obrazy świata, stanowią byty dynamiczne, kreowane w komunikacji językoznawczej przez poszczególnych badaczy. Odzworowanie bogactwa tych obrazów za pomocą słów kluczowych wymaga niekiedy modyfikacji dotychczasowych reguł stosowanych przy tworzeniu języka słów kluczowych. Podczas zestawiania tezaurusów słów kluczowych język informacyjno-wyszukiwawczy musi być weryfikowany z funkcjonującymi i aktualnymi terminologicznymi obrazami świata i dopasowywany do tych światów. Muszą one być odzwierciedlone w poszczególnych klasach ekwiwalencji. W tym wypadku prace nad polsko-angielskim tezaurem pod wpływem aktualnego obrazu świata słoweńskiej terminologii pozwoliły również na korektę jednostki w bazie, która przeszła drogę od *dialektu karynckiego* po termin kolektywny *dialekty karynckie*.

Słowo kluczowe	Terminologiczny obraz świata (dialektologia)
Dialekty karynckie	Koroška narečja
Karyncka grupa dialektalna	Koroška narečna skupina

Uporządkowanie słów kluczowych w klasie ekwiwalencji oraz ich weryfikacja z rzeczywistością funkcjonującą w komunikacji terminologią i ich dopasowanie poprzedziło opracowanie hasła w tezaursie, które wygląda następująco:

Słowo kluczowe (pol.)	Key words (eng.)
Dialekty karynckie (karyncka grupa dialektalna)	Carinthian dialects (Carinthian dialect group)

Kaszubszczyzna między małą i wielką literą

Interesujących spostrzeżeń przy tworzeniu ekwiwalencji dostarcza także klasa polsko-angielska pojęcia kaszubszczyzna. W polszczyźnie wyraz *kaszubszczyzna* może być zapisywany zarówno małą, jak i wielką literą, w zależności od znaczenia. Formę *kaszubszczyzna* zapisujemy małą literą, gdy odnosi się do języka kaszubskiego lub kultury kaszubskiej w sensie ogólnym. Taki zapis stosujemy, gdy mówimy o odmianie języka, dialekcie lub szeroko pojętej kulturze danego regionu, w tym przypadku regionu Kaszub. Podobnie jak w przypadku innych nazw, np. *polszczyzna* czy *angielszczyzna*¹¹⁴.

Oto typowe przykłady użycia:

- *On dobrze zna kaszubszczyznę*

oznacza znajomość języka kaszubskiego,

- *Ważnym elementem dziedzictwa kulturowego Polski jest kaszubszczyzna*

odnosi się do ogólnie postrzeganej kultury kaszubskiej.

W języku angielskim oddanie tej różnicy jest trudniejsze, ponieważ angielski nie stosuje takich zasad zapisu wielkich i małych liter w kontekście języków czy kultur. Słowo kluczowe angielskie wymaga więc dopowiedzenia, członu określającego, wyjaśniającego. Najczęściej taki angielski ekwiwalent przybiera postać syntagmy lub terminu jednoelementowego w przypadku języka, np.

Kashubian language/Kashubian – dla języka kaszubskiego,

Kashubian culture – dla kultury kaszubskiej.

Przykłady tłumaczeń:

He knows Kashubian well ‘Zna dobrze kaszubszczyznę/język kaszubski’

Kashubian culture is an important part of Poland's heritage ‘Kaszubszczyzna jest ważnym elementem dziedzictwa kulturowego Polski’.

¹¹⁴ I choć systemowo nie ma ograniczeń w polszczyźnie, jeśli chodzi o tworzenie tego typu nazw, to produktywność ich w polskim terminotwórstwie jest niewielka. Polski uzus terminologiczny pokazuje, że przeważają nazwy analityczne o strukturze język + przymiotnik od nazwy kraju (por. np. *język norweski* vs. *norweszczyna*, *język niemiecki* vs. *niemczyna*).

Wielką literą natomiast zapisujemy wyraz *Kaszubszczyzna*, gdy odnosi się do regionu geograficznego. W tym znaczeniu „Kaszubszczyzna” to obszar zamieszkiwany przez Kaszubów – region kulturowy lub terytorialny, np.

Spędziliśmy wakacje na Kaszubszczyźnie (oznacza region Kaszub)

Kaszubszczyzna słynie z pięknych jezior (odnosi się do geograficznego obszaru).

W języku angielskim region Kaszub można określić jako:

Kashubia – nazwa własna regionu lub w sposób opisowy odniesienia do tego obszaru w nazwie analitycznej *the Kashubian region*.

Przykłady tłumaczeń:

We spent our vacation in Kashubia ‘Spędziliśmy wakacje na Kaszubszczyźnie’ (regionie)

Kashubia is known for its beautiful lakes ‘Kaszubszczyzna słynie z pięknych jezior’.

Jak widać tylko z tego niewielkiego wycinka dotyczącego jednego regionu w Polsce, klasa ekwiwalencji w odniesieniu do kaszubszczyzny powinna uwzględniać różne drobne charakterystyki, które pojawiają się w stosowanej terminologii. Słowo kluczowe zapisane małą literą *kaszubszczyzna* powinno być połączone z angielskim ekwiwalentem *Kashubian language/culture* – dla języka i kultury. Przy czym polska ekwiwalencja wewnątrzjęzykowa będzie bogatsza, ponieważ w jej zakres wejdą także takie jednostki, jak *język kaszubski*, *kultura kaszubska*. *Kaszubszczyzna* zapisana wielką literą natomiast z ekwiwalentem *Kashubia/the Kashubian region* odnosić się będzie do regionu. Także i tutaj obok jednostki *Kaszubszczyzna* możliwa jest również jednostka *region kaszubski* lub *Kaszuby*.

Słowa kluczowe (pol.)	Key words (eng.)
kaszubszczyzna	Kashubian language, Kashubian culture
Kaszubszczyzna, Kaszuby	Kashubia, the Kashubian region

Podsumowanie

Wycinek terminologicznego obrazu świata z zakresu dialektologii południowoślōniańskiej przedstawiony powyżej ukazuje się jako dynamiczny,

zróżnicowany i wielowarstwowy. Próba sprowadzenia tej różnorodności do prostych kategorii słów kluczowych prowadzi do koniecznych form uproszczenia. Mogą one w jakimś stopniu wpływać i utrudniać uchwycenie pełnego kontekstu i bogactwa znaczeniowego. Słowa kluczowe nie zawsze wiernie odzwierciedlają złożoność rzeczywistości terminologicznej. Choć pełnią przede wszystkim funkcję narzędzia indeksacyjnego, to ich funkcja wyszukiwawcza sprawia, że powinny, przynajmniej w większości możliwych przypadków, odpowiadać aktualnie obowiązującym terminom. Jeśli chcemy, aby tezauryusy słów kluczowych odzwierciedlały rzeczywiste bogactwo dyskursów językoznawczych wraz z różnorodnością terminologiczną, konieczna jest pogłębiona refleksja metodologiczna uwzględniająca różnorodność kontekstów i użyć poszczególnych terminów. Zasoby języków słów kluczowych więc powinny bogacić się terminologicznymi obrazami świata, a słowa kluczowe językoznawstwa językoznawczym obrazem świata.

BIBLIOGRAFIA

Annusiewicz, J., Fleicher, M., Dąbrowska, A. (2000). Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej. A. Dąbrowska Anna, J. Annusiewicz (red.). *Językowy obraz świata a kultura. T. 13* (s. 11–44). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Babik, W. (2010). *Słowa kluczowe*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Bartmiński, J. (2009). *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: UMCS.

Bojar, B. (2005). *Językoznawstwo dla studentów informacji naukowej*. Warszawa: Wydawnictwo SBP.

Czachur, W. (2011). Dyskursywny obraz świata. Kilka refleksji. *Tekst i dyskurs-text und diskurs*, 4, 79–97.

Dejna, K. (1973). *Dialekty polskie*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Doroszewski, W. (1973). Myśli o perspektywach rozwoju językoznawstwa. *Poradnik językowy*, 5, 242–252.

Karaś, H. (2010). (red.). Dialekty i gwary polskie. *Kompendium internetowe*. <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=leksykon&lid=636> (22.01.2025).

Karpilovska, E. A. (2014). Роль термінів-непрямих номінацій у тезаурусі інформаційно-пошукової системи славістичного мовознавства. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 49, 150–163. <http://dx.doi.org/10.11649/sfps.2014.015>

Kowalski, P. (2023). *Słowa kluczowe jako dyskursemy. Perspektywa leksykograficzna*. Є. А. Карпіловська (відп. ред.), Ю. О. Цигвінцева (техн. ред.), *Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука* (с. 27–38). Київ: Інститут української мови НАН України.

Kowalski, P. (2020). Multilingual Dictionary of Keywords as a Tool for the Digital Bibliographic Database of World Slavic Linguistics. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 2 (46), 783–795. <https://doi.org/10.31724/rihjj.46.2.18>

Kowalski, P. & Rudnik-Karwatowa, Z. (2017). Wykorzystanie terminologii w systemie informacyjno-wyszukiwawczym językoznawstwa slawistycznego iSybisław. P. Piper, V. Jovanović (red.). *Slovenska terminologia danas* (s. 643–655). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Kryżan-Stanojević, B. & Stanojević M. (2014). Słowa kluczowe podawane przez autora publikacji jako podstawa opisu bibliograficznego w iSybisławie. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 49, 219–231. <https://doi.org/10.11649/sfps.2014.020>

Rybka, P. (2017). *Gwarowa wymowa mieszkańców Górnego Śląska w ujęciu akustycznym (w oparciu o autorską metodę badawczą). Praca doktorska*. Katowice: Uniwersytet Śląski. https://sbc.org.pl/Content/276325/praca_doktorska_Piotr_Rybka.pdf

Tokarski, R. (2023). Tekstowe obrazy świata – nie tylko dla medioznawców. A. Barańska-Szmitko, A. Filipczak-Białkowska (red.). *Teorie i praktyki komunikacji* (s. 145–161). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Wołkawa, J. (2013). Проблемы беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі і пытанне о суаднасці ключавых слоў (лінгвістычных тэрмнаў) у іSybislaw. *Slavia Orientalis, R. 62, nr 2*, 285–292.

І. А. Синиця

ПИТОМІ ТА ЧУЖІ ТЕРМІНОНАЗВИ МОРФЕМ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИЧНИХ ПРАЦЯХ ХVІ – І-ОЇ ПОЛ. ХХ СТ.

Усе ХХ сторіччя було сповнене ідеями інтернаціоналізації, глобалізації, які відволікали від питань національної самобутності, оригінальності в цілому і в мові зокрема. Не оминула ця тенденція і термінознавство, багато досліджень якого оберталось навколо пошуку інтернаціональних термінів чи їх складників у різногалузевих терміносистемах. З перших кроків становлення термінознавства його дослідники констатували існування інтернаціонального термінологічного фонду, визнаючи термінологію переважною сферою функціонування інтернаціоналізмів. Невипадково лексичні чи морфологічні запозичення-інтернаціоналізми серед термінів привертали і досі привертають увагу науковців. Саме вони є предметом вивчення у численних монографіях, дисертаціях, з частиною яких можна познайомитись у бібліографічному покажчику «Слов'янське термінознавство» [Слов'янське термінознавство 2016].

Соціально-політичні зміни, що охопили Україну на межі сторіч і нинішнє неспокійне сьогодення, актуалізували питання українськості та насамперед самобутності й оригінальності української мови. Безсумнівно, позамовні чинники стимулювали мовознавців до пошуку чи відновлення того мовного матеріалу, популяризації тих мовних фактів, які б допомогли утверджувати і розвивати засади самоідентичності української нації. Це можна сказати й про дослідження в галузі термінології, зокрема термінології лінгвістичної. Серед мовознавців, які аналізували граматичну термінологію української мови за час української незалежності, варто назвати імена Л. О. Симоненко, В. Л. Іващенко, І. А. Казимирової, І. А. Ярошевич, Н. О. Яценко, Ю. А. Чернобров, Л. В. Туровської, І. Р. Козелко, Г. М. Циганок, О. С. Масликової та ін. Тобто

термінознавство не стоїть осторонь процесів утвердження української ідентичності, навпаки, доводить самотність української наукової мови та її важливість у процесах національної ідентифікації.

Пригадаймо одну з лінгвістичних аксіом: розвиток мови науки є показником розвиненості національної мови. Тому увага до історії української наукової мови й історичного термінознавства є аргументованою й актуальною. Одним з аспектів досліджень термінології є запозичення. Термінні запозичення оцінюють по-різному. Так само по-різному потрактовують і сам термін *запозичення*, серед яких виокремлюють перехід з однієї мови в іншу як термінів, так і окремих терміноелементів, а також розширення термінів за рахунок вживання слів інших функційно-стилістичних підсистем національної мови.

Конкретизуючи тему статті, вкажемо, що безпосереднім **предметом** аналізу стали терміни, що називають частини слова, якими послуговувались дослідники української мови в різні періоди її розвитку. **Мета:** проаналізувати наявність питомих і чужих термінів на позначення певних морфем у граматичних працях ХVІ – І пол. ХХ ст.

Терміни українського словотвору на різних етапах його розвитку аналізували й описали В. О. Горпинич, І. І. Ковалик, М. Я. Плющ, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо, О. С. Винниченко, О. М. Горда, І. В. Денисовець, Л. І. Пена та ін. дослідники. Ми ж прагнемо виявити й проаналізувати появу і формування термінопонять, що називають базові елементи морфеміки й словотворення і представлені сьогодні термінами різного походження.

Формування уявлень про неоднорідність будови слів української мови уже спостерігаємо в перших граматиках ХVІ – ХVІІІ ст., де відомості про структуру слова можна знайти в різних частинах, присвячених фонетиці, морфології, етимології чи синтаксису. Історія номінування структурних компонентів слова відображає процес пошуку термінів на їх позначення.

Найбільш доцільно розташовувати знайдені терміноназви за хронологією у діяхронно-термінному ланцюзі, називаючи автора і вказуючи рік видання джерела, де зафіксовано термін, і сторінку його першого вживання. Лексеми, члени ланцюга, зберігаємо в авторському написанні (з наголосом чи без, форма однини чи множини, повна чи скорочена форма слова, шрифт). Наприкінці ланцюга за наявності наводимо виявлені у джерелах скорочення терміна. Такі діяхронно-термінні ланцюги, на нашу думку, унаочнюють не лише історичний (динамічний), а й інші аспекти пошуку мовознавцями необхідного терміна, зокрема вживання питомих або чужих терміноназв.

За визначенням Н. Ф. Клименко, обов'язковою морфемою, яка є носієм лексичного значення слова, повторюється у всіх граматичних формах і споріднених словах, є неподільною частиною споріднених слів, що утворюють словотвірне гніздо, є корінь [Клименко 2007: 287].

Слово *корінь* – багатозначне, має праслов'янське походження: «псл. *korq (род. в. *korene, зн. в. *когень) «корінь рослини; нижня частина, основа; початок, джерело; рід, покоління» (<*koren «корінь»)...)» (ЕСУМ III: 25).

Як граматичний термін *корінь* одними з перших вживають Я. Головацький, М. Осадца, П. Дячан, О. Партицький, О. Огоновський і Ф. Шульц, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер та інші дослідники української мови. У граматичних працях виявлено такі варіанти цього терміна, які ми зосередили в діяхронно-термінному ланцюзі: *ко́рєнь* [Гол. 1849: 38; Дяч. 1865: 14]; *ко́рѣнь* [Осад. 1862: 27; Огон. 1874: 27; Огон. 1889: 51]; *корѣнь* (Wurzel) [Осад. 1862: 162]; *корень слова* [Шашк. 1865: 150]; *корень* [Петр. 1865: 67; Огон. 1889: 153; Охрим. 1900: 7; Гар. 1941 :22]; *ко́рень* [Парт. 1873: 121]; *ко́рень слова* [Парт. 1873: 121]; *корінь слова* [Верх. 1875: 5; Охрим. 1900: 52; Мак. 1903: 7; Тимч. 1908: 83; Тимч. 1917:14; Синяв. 1922: 3; Гор. 1927: 28]; *корені* [Лосун 1892]; *корінь* [См.-Ст., Гарт. 1893: 46; См.-Ст., Гарт. 1914: 33; Верх. 1894; Охрим. 1900: 50; Шерст. 1907: 7; Тимч. 1908: 92; Залоз. 1912: 5; Нечуй-Лев. 1913: 129; Попов. 1916: 11; Тимч. 1917:14; Лев. 1918: 13; Лев. 1920: 17; Лев.

1923: 31; Огієнко 1918 (II); Сімов. 1919: 36; Сімов. 1921: 106; Синяв. 1922: 3; Ізюм. 1926: 189; Гор. 1927: 28; Грун. 1929а: 13; Грун. 1929б: 9; Вовк 1930: 120; Огієнко 1930: 244; Синяв. 1931а: 94; Сімов. 1932: 153; Шевч. 1934: 15, 16; Неврлі 1937: 14; Кур. 1925: 216; Рудн. 1941: 102; Ков. 1946: 19; УП 1946: 8; Булах. 1947: 4; Багмут, 1949 : 44; Баймут 2014]; **кóрінь** [Попов. 1894: III; Коц., Огон. 1912: 13; См.-Ст., Гарт. 1914: 33; Мур. 1918: 9; УП 1946: 159; Рудн. 1949: 61]; **корінь (radix)** [Охрим. 1900: 4]; **корені** [Охрим. 1900: 46; Грун. 1929б: 16; Стан. 1930: 206; Шевч. 1934: 16; УП 1946: 111]; **корні** [Шер. 1907: 8]; **кóріні** [См.-Ст., Гарт. 1914: 33]; **кор.** [Осад. 1862: 24², 27, 29, 32; Лосун 1892].

Зібраний матеріал зафіксував два звернення до чужомовних термінів, написаних латиницею. У граматиці М. Осадци як варіант у дужках знаходимо німецькомовний термін *корѣнь (Wurzel)* [Осад. 1862: 162] і у статті В. Охримовича спостерігаємо латинський варіант терміна *корінь (radix)* [Охрим. 1900: 4].

Схожу історію слововживання спостерігаємо і з таким важливим структурним елементом слова, як його основа. Н. Ф. Клименко кваліфікує основу як «вторинну константну» одиницю, необхідну як під час аналізу будови слова, так і встановлення «ступеня його морфемної складності» [Клименко 1998: 52].

Враховуючи функційні особливості, виокремлюють основу граматичну (словозмінну, лексичну) і словотвірну основу. Серед диференційних ознак граматичної основи називають те, що це «морфологічно незмінна частина слова (словоформи), яка лишається після відокремлення від нього граматичних (словозмінних і формотворчих) морфем і виражає загальне лексико-граматичне значення цього слова» [Клименко 1998: 53; УМЕ: 465]. Терміносполуку *словотвірна основа* вживають у дериватології, позначаючи нею «частину слова, що співвідносить похідне слово з твірною базою і разом з формантом формує його словотвірну структуру. <...> Як і морфема, основа – синтаксично несамотійна частина слова, що може сполучатися з афіксами. Від морфеми

основа відрізняється ступенем складності, здатністю поєднувати в собі кілька морфем (*учи-тель* > *учител-юва-ти*); від слова основа різниться своєю морфологічною незавершеністю. На відміну від форманта основа має неслужбовий характер (УМЕ: 465–466).

Назва цієї морфеми має праслов'янський корінь *snovati*, *snujō*, етимологічно пов'язаний з дієсловом *снувати*, «<...> – р. *снова́тъ*, бр. *снава́ць*, др. *сновати*, п. *snuć*, *snować*, ч. *snout*, *snovat*, слц. *snovat'* «мотати, намотувати», вл. *snować* «мотати; тягнути нитку; снувати», нл. *snuś* «снувати», *snowaś* «тс.», полаб. *snüvāt* «набирати основу», болг. *снова́*, м. *снова*, *снове*, схв. *снòвати*, слн. *snováti*, р.-цсл. *сноути*, *снoвж*; – споріднене з лтс. *snaujis* «петля», дінд. *snāvan-*, *snāvān* «зв'язка, сухожилля», гот. *snīvan* «поспішати», дісл. *snúa* «вертіти, мотати, плести», гр. *νεῦρον* «жила, нерв», іє. **sneu-* «вертіти, мотати» <...>» (ЕСУМ V: 338).

Уперше в досліджуваних джерелах термін *основа* зафіксовано у праці Я. Ф. Головацького «Грамматика Рѣсского Азыка», виданій у Львові 1849 року. Здійснюючи поділ дієслів на розряди, автор побіжно наводить його у дужках одразу за терміном *корінь* як варіант чи синонім, не даючи окремого визначення: «<...> *Оъ закѡнченъемъ кѡрена (оснѡвы)* <...>» [Гол. 1849: 137]. Зауважимо, що будову слів Я. Ф. Головацький аналізує з позицій їх «*произвѡдства*» й поділяє слова на «*первообразнѣи* и *произвѡднѣи (похѡднѣи)*», також на «*прѡстѣи* и *слѡжнѣи*», виокремлюючи у будові насамперед «*корѣнь* и *закѡнченїє*», також «*оустѡвки* и *придѡтки*», залишаючи термінопоняття «основа» поза увагою [Гол. 1849: 37–38].

У граматиці М. Осадци це термінопоняття представлено термінним лексико-семантичним варіантом *пень* (*Stamm*), вживаючи який автор послідовно вказує і його німецький відповідник, вірогідно ґрунтуючись на працях Ф. Міклошича [Осад. 1862: 53, 55, 162]. Дослідник розрізняє два функційних різновиди основи, які фіксують дефініції терміна *пень*:

а) словозмінну основу: «При склоненіи каждого имени оубажати належитъ на пенъ (Stamm) и падежеве окѣнченъе (Casusendung). Пенъ есть таа часть слова, до котрои додае сѧ падежеве окѣнченъе» [Осад. 1862: 55]; б) словотвірну основу: «§ 226. За по́дставѣ до подѣла глаголо́въ на спраженѧ слѣжитъ намъ пенъ вида неопредѣленого. Пенъ есть таа часть глагола, котра лишае сѧ по ѳткинени наростка *ти*, вида неопредѣленого; въ глаголахъ: нес-ти, вез-ти, горѣ-ти, хвали-ти, писа-ти, кѣпова-ти, пенъ есть: нес, вез, горѣ, хвали, писа, кѣпова» [Осад. 1862: 114]; «§ 286. <...> Пенъ (Stamm) есть таа часть слова, до котрои додае сѧ наростокъ; сотвори-тель, радѣ-сть, кади-ло, пенъ: соткори-, радо-, кади-; <...> Отъ пѧ належитъ розличити корѣнь» [Осад. 1862: 162].

У граматиках і мовознавчих працях П. Дячана, Г. Шашкевича, О. Партицького, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, В. Коцовського й І. Огоновського, П. Залозного, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, О. Поповича, Є. Тимченка, В. Сімовича, М. Левицького, П. Горецького й Ів. Шаля, М. Грунського та Л. Білозір; А. Шевчук, І. Бойків, О. Радченко; Я. Неврлі, Й. Багмута та ін. не зафіксовано вживання чужих термінів, навіть як варіантів, що називають термінопоняття «основа слова». Пошуки необхідного терміна відбувалися виключно на слов'янському ґрунті і зосереджувались навколо терміноназв *основа* / *пенъ* / *стебель*. Зокрема у П. Дячана в «Методичній граматиці языка мало-русского» 1865 року знаходимо визначення терміна *основа*, поруч з яким автор наводить і його варіанти, але перевагу надає йому, постійно вживаючи далі в тексті:

«Уч. На що трѣба оубажати при склонѣнью ?

Шк. При склонѣнью трѣба оубажати на рѣдъ, число, падежь, осно́въ, падежеве за́кѣнченъе и склонѣнье .

Уч . Що есть осно́ва (пенъ, стволъ).

Шк. Осно́ва (пень, стволъ) єсть та неѡтмѣнна часть, котѡра лишáєсѧ по ѡткі́ненью закънчѣнь падежо́выхъ, н. пр. въ слова́хъ : стрѣ́ха, стрѣ́х- н (2. пад.); зе́мля, зе́мля (зе́мля-н 2. пад.); ма́ти, ма́тер-и (2. пад.); дѣ́дъ, дѣ́д-а (2. пад.); стрѣ́йко, стрѣ́йк-а (2. пад.); кова́ль, кова́ль (кова́ль-а 2. пад.); прѡ́со , прѡ́с-а (2. пад.); спа́сѣнье, спа́сѣнь-ѧ (спа́сѣнь-ѧ 2. пад.); и́мѧ, и́мен-н (2. пад.); те́лѧ, те́лѧт-н (2. пад.); той, та, те; т-ѡго, т-ѡи , т-ѡго (2. пад.); се́й, сѧ, се; сѧ-ѡго, сѧ-ѡи, сѧ-ѡго (2. пад.); до́брый, до́бра, до́бре; до́бр-ѡго, до́бр-ѡн, до́бр-ѡго (2. пад.); сѣ́ній, сѣ́нѧ, сѣ́не; сѣ́нь-ѡго, сѣ́нь-ѡн , сѣ́нь-ѡго (2. пад.); па́тый, па́та, па́те; па́т-ѡго, па́т-ѡн, па́т-ѡго (2. пад.) и проч. вѣ́дѣмъ ма́ти осно́вѧ, е́сли закънчѣ́енье 2. па́дежа ѡткі́немъ» [Дяч. 1865: 24–25].

Діахронно-термінний ланцюг концепта «основа», сформований на матеріалі аналізованих джерел, такий: **осно́ва** [Гол. 1849: 137]; **пень (Stamm)** [Осад. 1862: 53]; **пень** [Осад. 1862: 55]; **осно́ва (пень, стволъ)** [Дяч. 1865: 13]; **осно́ва / осно́вы** [Дяч. 1865: 27]; **стволъ (стебель) слова** [Шашк. 1865: 14]; **стволъ слова** [Шашк. 1865: 150]; **пень** [Огон. 1874: 5; Огон. 1881: 431; Франко 1881: 125; Франко 1891: 174; Лосун 1892; Смаль-Ст., Гарт., 1893: 43; Охрим. 1900: 5; Верх. 1902: 7; Огієнко 1907: 42; Огієнко 1938: 4; Шерст. 1907: 7; Тимч. 1917: 14; Мур. 1918: 8; Сімов. 1919: 36; Лев. 1918: 14; Найгол.пр. 1921: 13; Гол.пр. 1922: 15; Сімов. 1921: 109; Сімов. 1930: 102; Лев. 1923: 32; Синяв. 1922: 21; Синяв. 1931б: 18; Ізюм. 1926: 5; См.-Ст. Р. 1926: 84; Грун. 1929б: 20; Након. 1929: 19; Неврлі 1937: 23; Паньк. 1938: 244; Гар. 1941: 22; Рудн. 1949: 12; Рудн. 1967: 5]; **пень слова** [Охрим. 1900: 39; Шерст. 1907: 7; Попов. 1916: 11]; **пні** [Лосун 1892; Попов. 1916: 11]; **основа** [Нечуй-Лев. 1913: 66; Свєн. 1920: 53; Троян 1928: 73; Дякон. 1930: 82; Рудн. 1930: 152; Шевч. 1934: 15, 16, 60; Неврлі 1937: 36; Паньк. 1938: 181; Грун. 1941: 121; Ков. 1946: 19; Баймут 2014; УП 1946: 13]; **основа слова** [Нечуй-Лев. 1913: 130; Ізюм. 1926: 14; Багмут 1949: 43]; **грунт слова** [Нечуй-Лев. 1913: 130]; **осно́ва** [Грам.терм. 1917: 10; УП 1946:

161, 168]; **пні** [Тимч. 1917: 36; Синяв. 1922: 91; См.-Ст. Р. 1926: 15; Паньк. 1938: 35]; **пень** – **thema, основа** [Голос. 1922: XII]; **пень (основа)** [Гор. 1927: 29]; **пень || основа** [Рудн. 1941: 102; Рудн. 1942: 180]. Отже, за даними аналізованих джерел, лексичне вираження термінопоняття «основа слова» реалізовано за допомогою питомих слів, що в наукових працях набули термінного значення. Окремі випадки вживання чужомовних термінів виявлено на початку формування й концептуалізації аналізованого термінопоняття як можливий засіб уконкретнення його смислових складників, що уже наявні та відомі у чужих термінах.

Інакше виглядає історія термінів *афікс* і *префікс* в українській мові, описові яких присвячена наша розвідка [Синиця 2024], де зафіксовано рух наукової думки від питомих до чужомовних терміноназв. Так, вивчення історії термінопоняття «афікс» в аналізованих джерелах виявив такі його діяхронно-термінні варіанти: **дода́тки** [См.-Ст. 1893: 47; См.-Ст. 1914: 34; Коц., Огон. 1894: 14; Попов. 1916: 11]; **додатки (афiкси)** [Залоз. 1912: 5]; **додатки** [Залоз. 1912: 5]; **додáнок (áфiкс)** [Грам.терм. 1917: 5]; *Афiкс* [УП 1926: 107]; *Афiкс* [УП 1929: 88]; **афікс** [Сл.-показ. 1935: 6; Ков. 1946: 19; Баймут 2014]; **афiкси** [Ков. 1946: 19]. Цей ланцюг демонструє рух від питомих терміноназв до чужомовних, певно, через посередництво російської мови, на що вказує відсутність варіантів терміна латиницею. Про можливі недоліки пропонованих українських відповідників терміна *афікс* йшлося у згаданій публікації [Синиця 2024: 39].

Термін *префікс* представлений в аналізованих джерелах варіантами, що утворюють такий діяхронно-термінний ланцюг: **предлогъ** [Грам.1591: 297; Смотр. 1619: 382–383; Осад. 1862: 154]; **прѣлогъ / прѣло́** [Грам.1596: 162]; **нарость** [Грам. 1862: 67]; **приста́вка** [Дяч. 1865: 14]; **ча́стка** [Шашк. 1865: 14–15]; **при́ставка / при́ставки** [Парт. 1873: 122; См.-Ст., Гарт. 1914: 43; Коц., Огон. 1894: 15; Коц., Огон. 1912: 15; Попов. 1894: V; Попов. 1916: 11; Мур. 1918: 9; Куз. 1919: 241; Крим. 1933: 2319]; **приставка / приставки** [Огон. 1874:

296; Наум. 1889: 54; См.-Ст., Гарт. 1893: 33; Верх. 1902: 444; Шерст. 1907: 7; Залоз. 1912: 5; Нечуй-Лев. 1913: 9; Нечуй-Лев. 1914: 22; Сімов. 1918: 86; Гол.пр. 1922: 9; Правописні... 1922: 7; См.-Ст. 1933: 12; Неврлі 1937: 17]; **приростокъ** [Огон. 1874: 170]; **припона** (*praefixa*) [Огон. 1889: 51]; **приростки** (*Praefixe*) [Лосун 1892]; **приросток** (*praefix*) [Охрим. 1900: 5]; **приросток (або приросле слово)** [Охрим. 1900: 5]; **префікс** [Охрим. 1900: 7; Нечуй-Лев. 1913: 129; Тимч. 1917: 14; Кур. 1925: 109; Кур. 1928: 52; Вовк 1930: 121; Рудн. 1930: 167; Стан. 1930: 206; Смереч. 1932: 230; Баймут 2014; Сл.-показ. 1935: 44; Паньк. 1938: 75; Ков. 1946: 20; УП 1946: 82; Булах. 1947: 7; Багмут 1949: 44]; **приростокъ (суффіксъ)** [Огієн. 1908б: 108]; **приставки (префікси)** [Залоз. 1912: 5]; **приставка (або префікс)** [Нечуй-Лев. 1913: 129]; **приросток** [Нечуй-Лев. 1913: 27; Лев. 1918: 62; Лев. 1920: 14; Лев. 1923: 32; Лев. 1921: 57; Сімов. 1919: 36; Сімов. 1921: 106; Найгол.пр. 1921: 6; Гол.пр. 1922: 9; Правописні... 1922: 10; Синяв. 1922: 22; Сімов. 1924: 239; Ізюм. 1926: 11; Інстр. 1928: 72; Грун. 1929б: 9; Након. 1929: 7; Сімов. 1930: 97; Ізюм. 1931: 296; Синяв. 1931: 32; Сімов. 1932: 153; Шевч. 1934: 16; Сл.-показ. 1935: 6; Неврлі 1937: 18; Рудн. 1937: 18; Рудн. 1949: 14; Пан. 1941: 218; Шерех 1946: 24]; **прірі́ст** [Грам. терм., 1917: 13]; **прі́ростки** [Мур. 1918: 62; Синяв. 1931: 102; Рудн. 1941:102]; **приросток (приставка)** [Сімов. 1918: 88]; **приіменики-приставки** [Сімов. 1918: 248]; **префі́кс** [Куз. 1919: 241]; **приростки** [Найгол.пр. 1921: 4; Гол.пр. 1922: 6; Синяв. 1922: 22; Кур. 1925: 106; Ізюм. 1926: 9; Гор. 1927: 28; Інстр. 1928: 66; Грун. 1929б: 10; Грун. 1930: 75; Након. 1929: 8; Синяв. 1931а: 94; Синяв. 1931б: 11]; **приіменники-приростки** [Сімов. 1921: 325; Лев. 1923: 138]; **приростки (префікси)** [Кур. 1925: 295; Гор. 1927: 28]; **приросток (префікс)** [Гор. 1927: 29; Неврлі 1937: 22]; **приростки-приіменники** [Након. 1929: 9]; **прі́росток** [Крим. 1933: 2319]; **префі́кс** [Крим. 1933: 2319; Пан. 1941: 557; УП 1946: 161; Рудн. 1949: 62]; **прирост.** [Сл.-показ. 1935: 47]; **представки (префіксы)** [Гар. 1941 :22]; **префікси (приростки)** [Булах. 1947: 6]; **преф.** [Тимч. 1917: 142]. Аналізований ланцюг містить варіанти чужомовного терміна,

написані латиницею і кирилицею, а отже, він був запозичений, вірогідно, як через посередництво російської мови, так і безпосередньо із західних мов. Зауважимо, що латиницею термін подавався у дужках як варіант до питомих термінів на межі ХІХ–ХХ ст. Від 20-х років ХХ ст. спостерігаємо паралельне функціонування і питомого терміна *приросток*, і терміна *префікс*, вживаного в українській чи російській ортографії.

Запропоноване розміщення варіантів певного термінопоняття у діяхронно-термінному ланцюгу унаочнює когнітивні процеси різних мовознавців, демонструючи рух колективної думки в пошуку найбільш відповідних науковій комунікації термінів. Історія термінів на позначення кількох структурних складників слова показала як тяглість вживання питомих термінів (*корінь*, *основа*), так і рух наукової граматичної думки від питомих терміноназв до запозичених термінів (*афікс*, *префікс*). Цей факт можна оцінювати і пояснювати по-різному, але актуалізація історичних даних щодо функціонування термінів в українських граматичних дослідженнях здатна спонукати мовознавців-фахівців до перегляду деяких чужомовних термінів і доцільності їх заміни деархівованими питомими терміноназвами.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Багмут 1949 – Багмут, Й. А. (ред.). (1949). *Українська мова. Вип. 1: Лексика. Фонетика. Морфологія*. Радянська школа.

Баймут 2014 – Баймут, Т. В. (2014). Історичний словник української граматичної термінології (автореферат). У Т. В. Баймут, *Вибрані наукові праці* (с. 163–172). Видавництво «Аспект-Поліграф».

Булах. 1947 – Булаховський, Л. А. (1947). *Український літературний наголос (характеристика норми)*. Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа».

Верх. 1875 – Верхратский, И. (1875). *Кілька слів о словарі О. Партицкого*. [Львів]: Друкарня Товариства імені Шевченка.

Верх. 1894 – Верхратский, И. (1894). Замітка на одвіт п. Партицкого. У *Дѣло*. <https://zbruc.eu/node/94521>.

Вовк 1930 – Вовк, А. (1930). Дієслівні іменники ж.р. з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками. О. Курило (ред.), *Збірник секції граматики української мови, I*, 115–140.

Гол. 1849 – Головацкий, Я. (1849). *Грамматика Русского Языка. Львовъ: Напечатано черенками Института Ставропигіанського*. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000019023>

Гар. 1941 – Гарайда, И. (1941). *Грамматика руського языка*. Унгваръ: Книгопечатня Юлія Фельдешія. (Перевидано у 2009 р.в Ужгороді).

Голос. 1922 – Голоскевич, Г. (1922). *Український правописний словничок* (4-те вид.). Київ: [б. в.].

Гол.пр. 1922 – Огієнко, І. (ред.). (1922). *Головніші правила українського правопису*. Тарнів: Рідна мова.

Гор. 1927 – Горецький П., Шаля Ів. (1927). *Українська мова. Практично-теоретичний курс* (вид. п'яте, стереотипне). Київ: Книгоспілка. <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=10542>

Грам. 1591 – *Граммати́ка доброглаголи́ваго еллино-словенскаго языка*. (1591). [Адельфотес]. <https://starodruk.com/books/grammatika-dobroglagolivago-ellinoslovenskago-yazi>

Грам. 1596 – Зизаній, Л. (1980). *Граматика словенська*. Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ: Наукова думка.

Грам. 1862 – Наські Граматки. (1862). У *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник, січень (январь)*, 64–82.

Грам.терм. 1917 – *Граматична термінологія і правопись, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві*. (1917). Київ: Друкарня Української Центральної Ради. <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0009572>

Грун. 1929а – Грунський, М., Білозір, Л. (1929). *Українська граматика (лабораторна система викладання)*. Держвидав України.

Грун. 1929б – Грунський, М. (1929). *Основи нового українського правопису*. Київ: [б. в.].

Дяч. 1865 – Дячань, П. (1865). *Методична граматика языка малоруского*. Львів: Въ печатнѣ Ставропигійского Института.

Дякон. 1930 – Дяконенко, В. М. (1930). Здрібнілі форми в українській мові. О. Курило (ред.), *Збірник секції граматики української мови, 1*, 73–114.

Залоз. 1912 – Залозний, П. Ф. (1912). *Коротка граматика української мови* (Ч.1) (2-е вид.). Київ: Друкарня А. І. Гросмана.

Ізюм. 1926 – Ізюмов, О. (1926). *Техніка української мови*. Київ: Т-во «Час».

Інстр. 1928 – Інструкція для укладання словників. (1928). У *Вісник Інституту української наукової мови, 1*, 66–72.

Ков. 1946 – Ковалів, П. (1946). *Граматика української мови*. Мюнхен: Друкарня Дмитра Сажина.

Коц., Огон. 1912 – Коцівський, В., Огонівський, І. (1912). *Методична граматика рускої мови для IV. класи шкіл 5- і 6-класових* (Друге, поправлене видане). Львів.

Куз. 1919 – Кузеля, З. (1919). *Словник чужих слів*. К.; Ляйпціг: Укр. Накладня; Коломия: Галиц. Накладня. Winnipeg, Man: Ukrainian Publishing.

Кур. 1925 – Курило, О. (2008). *Уваги до сучасної української літературної мови* (вид. третє) [Передрук]. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи». <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000589>

Кур. 1928 – Курило, О. (1928). *Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів: (з мапою Поділля)*. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук. <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9629>

Лев. 1918 – Левицький, М. (1918). *Українська граматика для самонавчання* (Ч. 2). Ромни: Видавництво «Молодик».

Лев. 1920 – Левицький, М. (1920). *Паки й паки: (про нашу літ. мову)*. Відень; Київ: Наша воля.

Лев. 1923 – Левицький, М. (1923). *Українська граматика для самонавчання* (вид. 3-тє, виправл. й доповн.). Катеринослав; Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі.

Лосун 1892 – Верхратський, І. (1892). Замітки язові. У *Зоря.*, ч. 24, 472–474. Львів. <https://zbruc.eu/node/57539>

Мак. 1903 – Маковей, О. (1903). *Три галицькі граматики (Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський)*. Львів, Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

Мур. 1918 – Мурський, В. (1918). *Коротка граматика української мови для шкіл та самонавчання. Етимологія-Синтаксис* (2-ге вид.). Одеса.

Найгол.пр. 1921 – *Найголовніші правила українського правопису.* (1921). [Передрук з Київ. вид. 1921 р.]. Рівне: Видання Волинського кооперативного видавництва.

Након. 1929 – Наконечний, М. (1929?). *Про новий правопис український*. Харків: Рух.

Наум. 1889 – Науменко, В. (1889). *Обзор фонетических особенностей малорусской речи*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

Неврлі 1937 – Неврлі, Я. (1937). *Граматика й правопис української мови (Фонетика й морфологія): підручник для середніх шкіл і самонавчання* (Ч. І). Ужгород: Накладом Івана Романа, Друкарня «Викторія».

Нечуй-Лев. 1913 – Нечуй-Левіцький, І. (1913). *Граматика Українського язика* (Ч. І. Етимологія). Київ: Друкарня Другої Артїлі. – 166, 83, [1] с.

Нечуй-Лев. 1914 – Нечуй-Левіцький, І. (1914). *Граматика української мови* (Ч. ІІ. Синтаксис). Київ: Друкарня І. І. Чоколова.

Огієн. 1908а – Огієнко, І. (1908). *Українська граматична термінологія. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її*. Київ: Друкарня І-ї Київської Друк. спілки.

Огієн. 1908б – Огієнко, І. (1908). Історичний словник української граматичної термінології. У *Записки Українського Наукового Товариства в Києві, I*, 94–129.

Огієн. 1909 – Огієнко, І. (1909). Історичний словник української граматичної термінології. У *Записки Українського Наукового Товариства в Києві, IV*, 49–89.

Огієн. 1918 – Огієнко, І. (1918). *Українська грамматика. Основи українського правопису (Ч.ІІ)*. Київ: Видавництво Книгарні Є. Череповського.

Огієн. 1930 – Огієнко, І. (1930). *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол (Т. 1–2)*. Варшава: Друкарня Синодальна.

Огон. 1874 – Огоновскій, О., Шульц Ф. (1874). *Граматика латинска для шкѣлъ гимназіяльныхъ*. У Львовѣ. Накладомъ товариства «Просвѣта».

Огон. 1889 – Огоновскій, О. (1889). *Граматика руского языка для шкѣлъ середнихъ*. Львѣвъ.

Осад. 1862 – Осадца, М. (1862). *Граматика руского языка. Въ печатни Инститѣта Ставропигійского*.

Охрим. 1900 – Охримович, В. (1900). Про наголос в українсько-руській мові. *ЗНТШ*, 33, кн. I, 1–64.

Пан. 1941 – Панейко, О. (ред.). (1941). *Правописний словник (2-ге доповн. вид.)*. Львів: Українське видавництво.

Паньк. 1938 – Панькевич, І. (1938). *Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей: з приложенням 5 діалектол. мап (Ч. 1: Звучня і морфологія)*. V Praze: Nákladem Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi V komisi nakladatelství "Orbis". <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0003861>

Парт. 1873 – Партыцкій, Ом. (1873). *Граматика языка руского для оужиткѣ въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ*. Оу Львовѣ.

Петр. 1865 – Петрушевич, М. (1865). *Корнесловіє руского языка* (Вип. 1). Коломыя: Издальъ Θεодоръ Бѣлоусъ.

Попов. 1894 – Попович, О. (1894). *Граматика для шкіл народних (До читанки 3. і 4. року науки)*. Відень: Накладом ц. к. видавництва книжок шкільних.

Попов. 1916 – Попович, О. (1916). *Руска граматика для шкіл народних* (Ч. II). (Пересмотрене виданє тексту з року 1912). Відень: Накладом ц. к. видавництва шкільних книжок.

Рудн. 1930 – Рудницький, Є. (1930). Складені слова в українській мові. О. Курило (ред.), *Збірник секції граматики української мови, 1*, 141–196.

Рудн. 1941 – Рудницький, Я. (1941). *Як говорити по літературному?* Прага: Пробоем.

Рудн. 1949 – Рудницький, Я. (1949). *Український правопис* (3-тє вид.). Вінніпег: Комітет українців Канади, – 63 с.

Свєн. 1920 – Свенціцький, І. (1920). *Нариси з історії української мови* (Ч. 10). Львів: З друкарні «Діла» - Ринок.

Синяв. 1922 – Синявський, О. (1922). *Порадник української мови*. Харків; Берлін; Нью-Йорк: Укр.-америк. вид. т-во «Космос».

Синяв. 1931a – Синявський, О. (1931). Коротка історія «Українського правопису». О. Синявський (ред.), *Культура українського слова, 1*, 93–112.

Синяв. 1931б – Синявський, О. (1931). Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння. О. Синявський (ред.), *Культура українського слова, 1*, 7-51.

Сімов. 1918 – Сімович, В. (1918). *Практична граматика української мови*. Раштат: Видання товариства «Український рух».

Сімов. 1919 – Верниволя, В. (1919). *Як стати по українському грамотним*. Просвітний відділ Української військової місії. <http://surl.li/oopmzx>

Сімов. 1921 – Сімович, В. (1921). *Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці*. Київ; Ляйпціг: Укр. накладня.

Сімов. 1932 – Сімович, В. (1932). Правописні системи М. Драгоманова (латиниця, драгоманівка). У Сімович, В. (2005). *Праці у двох томах (Т. 1: Мовознавство)* (с. 122–179). Чернівці: Книги – ХХІ.

Сл.-показ. 1935 – *Словник-показчик до українського правопису*. (1935). Харків: Радянська школа. <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=10744>

См.-Ст., Гарт. 1893 – Смаль-Стоцкий, С., Гартнер, Ф. (1893). *Руска грамматика*. Львів.

См.-Ст., Гарт. 1914 – Смаль-Стоцкий, С., Гартнер, Ф. (1914). *Грамматика руської мови* (3-є вид., випр. і доп.). Відень: Книгарня Тов-ва ім. Шевченка.

См.-Ст. 1933 – Смаль-Стоцький, С. (1933). *Українська мова. Її початки. Розвиток та характеристичні її прикмети*. Львів. <https://zbruc.eu/node/14656>

См.-Ст. Р. 1926 – Смаль Стоцький, Р. (1926). *Значіння українських прикметників*. Варшава: Накладня Леона Ідзіковського.

Смотр. 1619 – Смотрицкій, М. (1979). *Грамматіки Славенскиа правильное Сунтама...* Єв'є: тип. Виленского братства. (Підготовка факсимільного видання В.В. Німчука). Київ: Наукова думка.

Стан. 1930 – Станиславський, М. (1930). Слова-скорочення в сучасній укрлітмові. О. Курило (ред.), *Збірник секції граматики української мови, 1*, 197–216.

Тимч. 1908 – Тимченко, Є. (1908). Причинки до української діалектології. *ЗНТШ, кн. 1*, 82–93.

Тимч. 1917 – Тимченко, Є. (1917). *Українська грамматика* (2-е вид.). Київ: Вид. Т-ва «Час».

Троян 1928 – Троян, І. (1928). Дещо про фонему української мови і вимову. П. Гребінника (ред.), *Збірник Центральних Державних Курсів Українознавства, 1*, 70–75. Харків: Держ. вид-во України.

УП 1926 – *Український правопис* (Проект). (1926). Харків: Державне видавництво України.

УП 1929 – *Український правопис*. (1929). Харків: Державне видавництво України.

УП 1946 – *Український правопис*. (1946). Київ: Українське державне видавництво.

Франко 1891 – Франко, І. Я. (1955). Говоримо на вівка – скажімо і за вівка. У Франко, І. Я. *Твори в двадцяти томах* (Т. 16, с. 168–177). Київ: Державне видавництво художньої літератури.

Франко 1898 – Франко, І. Я. (1979). Із секретів поетичної творчості. У Франко, І. Я. *Зібрання творів у 50-и томах* (Т. 31, с. 45–119). Київ: Наукова думка.

Шашк. 1865 – Шашкевич, Г. (1865). *Мала грамматика языка руского основана на підставѣ читанокъ для III и IV отряду шкѣль головныхъ въ Цѣсарствѣ Австріи употребляемыхъ яко допомочна книга для оучителѣвъ и препарандѣвъ. Въ Вѣдні*.

Шевч. 1934 – Шевчук, А. М., Бойків, І, Радченко, О. (1934). *Грамматика української мови: підруч. для серед. шк.* (Ч. 1: Морфологія: п'ятий рік навчання) (2-ге виправл. вид.). Харків; Київ: Радянська школа.

Шерех 1946 – Шерех, Ю. (1946). *Головні правила українського правопису*. Видавництво «Прометей».

Шерст. 1907 – Шерстюк, Г. (1907). *Коротка українська грамматика для школи* (Ч. I). Полтава. Електрична Друкарня Ф. Ф. Шіндлера.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ЕСУМ – Півторак, Г. П., Пономарів, О. Д., Стоянов, І. А., Ткаченко, О. Б., Шамота, А. М. (уклад.). (1989–2012). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* Київ: Наукова думка.

УМЕ – Русанівський, В. М., Тараненко, О. О. та ін. (ред.). (2007). *Українська мова: енциклопедія*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

ЛІТЕРАТУРА

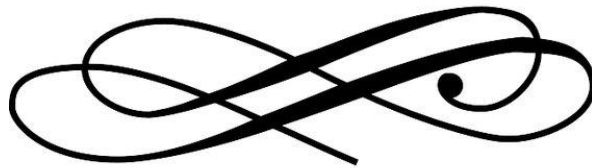
Денисовець, І. В. (2019). Становлення та розвиток словотвірної термінології української мови у граматиках ХVІ – першої половини ХХ ст. *Філологічні науки*, 30, 77–80. <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/13393>

Казимирова, І. А., Туровська, Л. В., & Яценко, Н. О. (2016). *Слов'янське термінознавство: бібліографічний показник*. Луцьк: Терен.

Клименко, Н. Ф. (1998). *Основи морфеміки сучасної української мови*. Київ: ІЗМН.

Синиця, І. А. (2024). Історія термінів афікс і префікс в українській мові. *Українська мова*, 4(92), 34–51. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2024.04.034>

ЗУСТРІЧ МОВ – ЗУСТРІЧ КУЛЬТУР

О. С. Бойван, Ю. П. Прокопенко

ПРОСПЕКТ ВІЗУАЛЬНОГО УКРАЇНСЬКО-АНГЛІЙСЬКОГО СЛОВНИКА ДЛЯ ІНОЗЕМЦІВ

Сучасний розвиток науки, зростання міжнародної співпраці та необхідність міждисциплінарної взаємодії науковців з різних країн зумовлюють потребу в ефективній фаховій комунікації. Це своєю чергою ставить перед українськими дослідниками завдання пошуку відповідних еквівалентів і відповідників для створення словників, орієнтованих на іноземну аудиторію. Сьогодні є чимало словників – тлумачні (пояснення значень слів); перекладні (переклад слів з однієї мови на іншу); етимологічні (походження, первинне значення слів); термінологічні (різногалузеві терміни); орфографічні (правильний правопис і граматичні форми); орфоепічні (правильна вимова та наголос слів); фразеологічні (пояснення або переклад значень фразеологічних зворотів); історичні (трактування слів, що вживалися раніше); діалектологічні (слова притаманні певній місцевості); синонімічні (синонімічні ряди слів); топонімічні (географічні назви) і словники власних імен та словники іншомовних слів. Крім того, нині активно розвиваються електронні словники, онлайн-платформи та цифрові лексикографічні ресурси, що не лише полегшують доступ до мовних матеріалів, а й сприяють оновленню динаміці та словникового складу української й англійської мов. Щодо цього, як зазначає О. Балалаєва, питання «статусу електронного навчального словника перебуває в зоні перетину таких двох нових напрямів у лінгвістиці, як навчальна лексикографія та комп'ютерна лексикографія, і вимагає залучення концептуальних ідей і ключових моментів кожної з них» [Балалаєва 2014: 26].

Відомо, що словник – це «зібрання слів (іноді словосполучень), розташованих у певному порядку, з певними супутніми поясненнями залежно від його призначення» [Бондар et al. 2006: 257].

Зокрема, словники також поділяють на дві групи: енциклопедичні і філологічні (або лінгвістичні) [Микитюк 2023: 43]. Суттєва відмінність між ними саме в характері матеріалу, який описують: об'єктом в енциклопедичному словнику є поняття, у лінгвістичному – слово (nbuv.gov.ua). Наприклад, серед енциклопедичних виділяють «Енциклопедію українознавства», енциклопедію «Українська мова» та двотомний «Шевченківський словник», у якому подано матеріали про життєвий шлях Т. Шевченка. Що стосується лінгвістичних словників, до них О. Микитюк відносить тлумачні, іншомовних слів, перекладні, етимологічні, історичні, діалектні, термінологічні, орфографічні, орфоепічні, синонімів, антонімів, омонімів, паронімів, фразеологічні, мови письменника, а також інші, адже в українському мовознавстві відомі словники власних назв, нових слів, епітетів, рим, морфемні, словотворчі, інверсійні, зворотні, частотні, асоціативні та ненормативної лексики [Микитюк 2023: 44–58].

В річищі семантизації лексики і словникарства важливими є погляди О. Авраменка, О. Антонів, К. Бородін, С. Бук, К. Гейченко, С. Гриньова, В. Дубічинського, Н. Єщенко, А. Загнітка, Т. Космеди, Д. Мазурик, О. Микитюк, В. Перебийніс, А. Полукетової, О. Самусенко, Л. Симоненко, О. Тараненка, О. Туркевич, Л. Щерби, А. Цивіна.

Сучасні науковці висувають до лексикографічних видань певні вимоги. Серед них – обмеженість кількості слів у реєстрі; наявність рекомендацій щодо послідовності вивчення термінів у загальній терміносистемі; стислість і структурованість словникової статті; наявність не тільки перекладу слова, а й ілюстрації його вживання в певному лексичному та термінологічному оточенні; уникнення неконтрольованого розширення реєстру; залучення ілюстративних додатків із зображенням; подання граматичних і методичних коментарів; в електронних навчальних словниках – простоту та доступність програмного забезпечення [Полукетова 2012: 78].

На думку В. Перебийніс і Т. Бобкової, навчальні словники створюють основу лексикографічного забезпечення навчального процесу, а ефективність сприйняття лексико-граматичного та термінологічного матеріалу залежить від того, наскільки навчальний словник відповідає програмним і дидактичним вимогам [Перебийніс & Бобкова 2008: 84].

Особливих уваг потребує те, що успішність навчального словника залежить не лише від його відповідності до дидактичних вимог, а й від якісного формування термінологічного апарату, який повинен дотримуватися норм української мови.

Зокрема, Т. Космеда наголошує, що «основними постулатами термінографічної діяльності дослідника стали положення про те, що 1) термін необхідно творити в дусі української мови, 2) варто кваліфіковано й переконливо добирати заміну запозиченням з інших мов, 3) треба уникати нетипових для української мови форм» [Космеда 2021: 14]. До того ж Т. Космеда й О. Войтович наголошують, що термінографічна концепція професора А. Загнітка базується на «(а) глибокому вивченні досвіду укладання лінгвістичних термінологічних словників, (б) розумінні тенденцій формування і розвитку української національної лінгвістичної термінології, (в) знанні сучасних тенденцій розвитку світового мовознавства, що розвивається в ситуації швидких змін наукових парадигм знань, (г) усвідомлення труднощів в описуванні термінів та ін.» [Космеда & Войтович 2024: 113].

Розвідка Т. Космеди й О. Войтовича, що акцентує на комплексній термінографічній концепції А. Загнітка, гармонійно доповнює і розширює студіювання теми лексичних мінімумів, порушеної О. Самусенко. Адже глибоке вивчення лінгвістичних словників і розуміння тенденцій розвитку термінології створюють фундамент для визначення оптимального обсягу лексичного матеріалу, необхідного для ефективного навчання на різних рівнях CEFR і в різних сферах. Відповідно, дослідниця розглядала питання укладання лексичних мінімумів. На її думку, «у сучасній науковій парадигмі під

лексичним мінімумом розуміють обсяг (мінімум, а водночас і максимум) лексичних одиниць, який повинен бути засвоєний: 1) за певний проміжок часу життя (наприклад, у віці до трьох років); 2) за навчальний період (наприклад, лексичний мінімум з англійської мови за шкільною програмою для складання ЗНО); 3) під час вивчення деяких курсів (наприклад, лексичний мінімум із латинської мови для філологічних факультетів); 4) на кожному рівні вивчення іноземної мови (наприклад, на початковому рівні); 5) за якоюсь темою (тематичний словник-мінімум); 6) у певній професійній сфері (словник для економістів)» [Самусенко 2018: 145].

Після визначення обсягу необхідного лексичного мінімуму, який, згідно з міркуваннями О. Самусенко, охоплює різні часові, навчальні та професійні контексти, важливо звернути увагу також на жанрові особливості навчальних матеріалів. На цьому слушно наголосила О. Антонів, підкресливши значення такого матеріалу як розмовник як інструмента практичної комунікації та введення у конверзаціонографію – науку, що виникла для задоволення потреб у спілкуванні іноземною мовою. Саме тому навіть у навчальних словниках, окрім класичних розмовників, можуть міститися елементи живої розмови, як-от фрази й етикетні формули, які сприяють ефективній мовній взаємодії. Дослідниця наголосила на визначенні жанру розмовника «із практичної потреби комунікації: запитати – відповісти – порозумітися» [Антонів 2023: 681] та конверзаціонографії – науці, яка «виникла як відповідь на практичні потреби розмовляти іноземною мовою» [Антонів 2023: 681]. Варто зауважити, що ця наука поки формується, але деякі елементи «розмови», а саме фрази, етикетні формули теж присутні у навчальних словниках, якщо це не класичний розмовник. До того ж походить цей термін має два походження: 1) наша версія – від слова «конверзація», що означає «розмова» [Хобзей et al. 2009: 299] і грец. γράφω «пишу» і 2) від лат. *conversatio* «розмова» і грец. γράφω «пишу», як зауважує дослідниця [Антонів 2023: 681]. І хоча є два таких трактування творення цього терміна, всі вони зводяться до одного його потлумачення.

Елементи живої розмови, зокрема фрази й етикетні формули, часто присутні у навчальних словниках і лексичних мінімумах, навіть якщо це не класичний розмовник. Цей підхід відповідає сучасним педагогічним вимогам, адже лексичний мінімум, як показує практика, повинен містити слова та вирази, відповідні для різних комунікативних ситуацій на різних рівнях навчання. Зокрема, К. Бородин і О. Туркевич особливо зацентровують увагу на формуванні лексичного мінімуму на прикладі рівня A1, а саме його особливостях: «До кожної одиниці, упорядкованої за алфавітом, ми навели окремі граматичні форми, релевантні для початкового етапу навчання української як іноземної, та подали типовий контекст вживання – речення, що охоплюють слова лише із запропонованого списку. Приклади часто узагальнені та дають змогу використовувати їх у різних комунікативних ситуаціях. Наприклад: «Вечэ́ря вже гото́ва. Ви́бачте, я ма́ю запитáння» [Borodin & Turkevych 2023: 6]. Ці праці дослідників є базою для розвитку навчальної лексикографії.

Тобто, як уже зазначалося, словники виконують важливу роль у збереженні та розвитку мови, а також у навчанні іноземців. На підтвердження цієї думки видавництво «Університетська книга» підготувало цикл посібників для іноземних студентів, що охоплюють усі рівні вивчення української мови, включаючи спеціалізовані підручники для медичних, технічних та юридичних спеціальностей (book.sumy.ua).

У цьому контексті варто звернути увагу на думку К. Гейченко і Ю. Чорної. Вони наголошують, що «адаптація навчальних матеріалів для іноземних студентів, які вивчають українську мову з метою отримання вищої освіти у ЗВО України, є критично важливим аспектом забезпечення якісного навчального процесу, адже студенти, які починають навчання в Україні, мають вирішувати подвійну задачу: одночасно опановувати нову мову для комунікації у соціально-побутовій сфері та для комунікації на навчально-професійну тематику. Без ретельно дібраних та адаптованих до практичних освітніх потреб

навчальних матеріалів як процес вивчення мови для студента, так і процес викладання мови для викладача можуть бути значно ускладненими, що призводить до проблем зі сприйняттям та засвоєнням знань» [Гейченко & Чорна 2024: 9]. Крім того, на думку вищезгаданих дослідників, двомовні словники дозволяють студентам швидко орієнтуватися у термінах, надаючи переклади або пояснення рідною для них мовою поруч з українськими термінами.

Повністю підтримуючи думку науковців, можемо стверджувати, що використання ілюстрацій у двомовних словниках є ефективним і корисним складником, тому що залучає ще зоровий спосіб запам'ятовування інформації, а також допомагає мислити асоціативно, що полегшує сприйняття. Але варто зазначити, що візуальний та ілюстрований словники мають чіткі відмінності. Візуальний словник – це тип словника, який використовує переважно зображення для ілюстрації значення слів. І якщо візуальні словники можна організовувати за темами або за алфавітним списком слів, то ілюстрований словник навпаки використовує зображення, візуальні матеріали, графіки та діаграми для групування слів у логічні групи та дозволяє будь-якому учневі зрозуміти, що саме означає слово. Деякі онлайн-словники також містять анімацію, звукові та відеофайли, щоб полегшити життя (fulins.grace.cx.ua).

Під час укладання двомовних словників також важливим є упорядкування за необхідною структурою для полегшення вивчення мови, що прискорить її опанування. На думку В. Кирикилиці, «тематичне групування дає можливість вивчати лексику системою, що сприяє її кращому запам'ятовуванню, а тематичний принцип класифікації матеріалу найбільш зручний і доцільний для комплексного вивчення різних рівнів лексичної системи цієї мови». [Кирикилиця 2009: 5].

Метою цього наукового дослідження є теоретичне обґрунтування концепції українсько-англійського навчального словника, що включатиме візуальні елементи з метою підвищення ефективності засвоєння української

мови іноземними користувачами. *Актуальність* такої праці зумовлена відсутністю на сьогодні словника, який би комплексно охоплював усі тематичні сфери, містив корисні фрази та відповідав сучасним вимогам щодо змісту й подачі матеріалу. Існує подібне видання, а саме посібник «Добридень!» І. Намакштанської 1998 року, щоправда він має певні недоліки та наявність ілюстративного матеріалу з російської літератури, що в наш час є небажаним і забороненим. Таким чином, практична потреба полягає не лише у створенні сучасного українсько-англійського словника для іноземців, а й сучасного дидактичного матеріалу під час пояснень лексичних тем, коли йдеться про те, з опертям на що їх викладати.

Видаються переконливими у нашій студії також дослідження науковців Університету Коста-Рики К. Авенданьо та Г. Ангуло-Хіменеса, а саме застосування візуально-тематичного підходу до створення лексикографічних ресурсів, що демонструє ефективність у контексті збереження та підтримки мов корінного населення країни. Наприклад, під час втілення проєктів Університету Коста-Рики створили ілюстровані словники, які замість алфавітної організації спираються на етнографічно значущі теми з урахуванням потреб місцевих спільнот. Особливістю підходу є використання візуальних елементів (зображень, кольорів, графіків) для представлення значень слів, що дозволяє уникнути обмежень, пов'язаних із міжмовною еквівалентністю. Зокрема, малюнки ефективніше передають культурні та семантичні особливості, ніж словесні описи, наприклад, зображення традиційного малекуського глиняного горщика *chíu*, яке надає більше деталей про його колір, текстуру та форму, ніж текстовий опис (див. рис. 1) [Avendaño & Angulo-Jiménez 2023: 246].

FIGURE 2 Heating of *chiú* (Elizondo et al. 2018, 87)

Рис. 1. Приклад оформлення словникової статті у Avendaño & Angulo-Jiménez.
Thematic Picture Dictionaries and Other Visual Resources for Costa Rican
Indigenous Languages: Beyond Bilingual Equivalencies

На прикладі проєктів Університету Коста-Рики можна переконатися, що тут візуальні словники відіграють головну роль, оскільки поєднують вербальну та візуальну інформацію, що сприяє кращому запам'ятовуванню і розумінню лексики як зором, так і у процесі опанування видів мовленнєвої діяльності. Відповідно, ідея створення візуального двомовного словника української мови для іноземців продовжує досвід укладання ілюстрованих словників при Університеті Коста-Рики, а також візуальних словників видавництва Dorling Kindersley, «Українсько-англійського візуального словника» Collins, Ukrainian English Picture Dictionary for Bilingual Kids: Visual Ukrainian Wordbook with Colorful Illustrations and Pronunciations. More Than 250 New Words (Picture Dictionaries for Bilingual Kids) та ін.

Проспект візуального двомовного словника для іноземців матиме ряд особливостей, що вигідно відрізняють його від уже згаданих вище видань. По-перше, він забезпечуватиме суворе дотримання транслітерації, що полегшить засвоєння української мови іноземцями та уніфікує відтворення звучання слів.

По-друге, у візуальному матеріалі буде використано сучасні українські і не тільки реалії – реальні фотографії з життя, що значно підвищить практичну цінність словника та сприятиме кращому запам'ятовуванню лексики. Крім того, лексика буде подана відповідно до тематичних каталогів лексики Стандарту державної мови «Українська мова як іноземна. Рівні загального володіння A1 – C2», затвердженого Рішенням Національної комісії зі стандартів державної мови від 29 серпня 2024 року № 279, що гарантує систематичність і відповідність новій редакції стандарту. Частково для створення словника буде використано інноваційну лексичну платформу «ПУЛЬС» (акронім від «профіль української лексики»), що дозволить упорядкувати матеріал під ефективне вивчення української мови іноземцями.

Такий підхід до структурування можна підтвердити міркуваннями Н. Єщенко, тому що «найбільш уживаною є організація лексики за тематичним критерієм. Вона пов'язана з виявленням мовленнєвих тем. За тематичним критерієм укладені лексико-тематичні групи слів (ЛТГ). Вони містять лексичні одиниці, об'єднані за екстралінгвістичною ознакою на основі змістової зв'язаності позначуваних об'єктів реальної дійсності. Тематична класифікація лексики реалізована в багатьох підручниках» [Єщенко 2023: 50]. Тому засадничим в укладанні візуального двомовного словника української мови як іноземної є застосування лексико-тематичних груп слів. Слід також враховувати приклад організації лексики у словниках видавництва Dorling Kindersley, адже лексика там укладена саме за тематичним принципом.

Важливо також в організації груп лексики в майбутньому словнику взоруватися на стандарт державної мови «Українська мова як іноземна» редакції 2024 року авторства Д. Мазурик, О. Антонів, Г. Бойко й О. Синчак, адже в ньому до кожного з рівнів прописаний тематичний каталог. Рівень вільного володіння другого ступеня (C2) засвідчує «можливість тематично необмеженого, невимушеного й вільного спілкування в різних сферах і ситуаціях із невимушеним використанням максимально можливого діапазону

виражальних засобів для передавання найтонших відтінків змісту» [Мазурик et al. 2024: 107]. Відповідно, що це відображено у тематичному каталозі лексики [Мазурик et al. 2024: 117–122]. Примітно, що проблема створення сучасних навчальних словників полягає у забезпеченні їх відповідності як загальноприйнятим мовним і лексикографічним стандартам, так і специфічним потребам іноземців у вивченні української мови. Як відображено у тематичному каталозі лексики [Мазурик et al. 2024: 117–122], актуальність такого підходу зростає в умовах значного попиту на ефективні навчальні ресурси. Водночас аналіз доробку інших авторів показує необхідність чіткого структурування матеріалу, поєднання теоретичних засад та практичних інновацій для досягнення оптимального результату в процесі вивчення мови. Саме на цьому базується мета нашого студіювання – розробка навчального українсько-англійського візуального словника, який враховує стандартизовані принципи та критерії укладання, адаптовані до сучасних освітніх вимог із додаванням оригінальних особливостей. Так ми бачимо основні теми, якими має володіти інокомунікант, тому робиться оперття на лексику тем «Людина» (особисті дані, стосунки), «Дім, помешкання» (тип, екстер'єр, інтер'єр), «Щоденне життя, побут» (дії), «Культурне дозвілля і відпочинок» (хобі, проведення часу), «Спорт» (види спорту, вправи, Олімпіада), «Подорожі» (транспорт, житло, туризм), «Суспільні відносини» (соціальні інституції, проблеми), «Внутрішня політика» (державний устрій країни), «Зовнішньополітичні відносини» (читай – міжнародні, міжкультурна комунікація), «Економіка» (фінанси), «Здоров'я й особиста гігієна» (частини тіла та їхнє функціонування), «Освіта» (власне система освіти), «Робота» (професії, ринок праці), «Купівля (закупи)» (магазини), «Харчування» (продукти), «Послуги» (читай – сфера послуг), «Місця» (містобудування), «Природне середовище» (рослини, тварини та ін.), «Наука і техніка» (термінологія, винаходи), «Медіа й соціальні мережі» (інтерфейс, публікації),

«Традиції, звичаї, свята» (визначні й пам'ятні дати, прислів'я, приказки, забобони).

Відповідно до тематичного каталогу, сторінки словника будуть організовані у вигляді візуально-лексичного блоку, що міститиме центральну ілюстрацію з головними поняттями та їхніми зв'язками. Наприклад, для підтеми «Сім'я» на сторінці буде зображено фото родини, а головні елементи (мати, батько, син, донька тощо) будуть позначені стрілками з відповідними українськими назвами, транслітерацією та їхнім перекладом англійською мовою. Для зручності сприйняття слова будуть подані у двох варіантах написання: кирилицею й англійською транслітерацією. Окремо буде розміщено граматичні примітки, що вказуватимуть на рід або особливості слововживання. Також передбачено приклади речень, які демонструватимуть використання лексики в контексті (наприклад, «Оголошую вас чоловіком і жінкою!»), що сприятиме візуальному запам'ятовуванню матеріалу, що можна побачити далі. Передбачається створення електронної, а надалі й друкованої версій.

Слід зазначити, що враховуючи специфіку української мови, а саме: її кириличний алфавіт, вимова у словнику має передаватися транслітерацією курсивом із виділенням наголошеної літери жирним накресленням і вже після цього перекладом англійською. Транслітерація подається чинна («паспортна»), яка була затверджена Постановою Кабінетом Міністрів України № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року. Щодо цього питання М. Вакуленко підкреслює, що транслітерація – це «перезапис літер за допомогою іншого правописного укладу, який регулюється орфографічними нормами даної мови» [Вакуленко 1999: 7]. Таким чином, транслітерація української мови латиницею стала важливим інструментом для міжнародного спілкування та належного представлення української мови та культури у світі. Відповідно, коли йдеться про укладання візуального двомовного словника української мови для іноземців, до нього має подаватися чинна транслітерація і переклад (див. рис. 2–3):

сім'я *simya* | family

Мій *my* 'my' for masculine
 Моя *moia* 'my' for feminine
 Він *vin* he
 Вона *vona* she

Оголошую вас чоловіком і жінкою!
 Oholoshuiu vas choloivikom
 i zhinkoyu!
 I pronounce you husband and wife!

українська *ukrayinska* | ukrainianсім'я *simya* | familyукраїнська *ukrayinska* | ukrainian

Рис. 2–3. Приклад подання матеріалу у візуальному українсько-англійському словнику

Сама структура словникової статті матиме подібну будову зі словниками видавництва Dorling Kindersley (див. табл. 1).

Табл. 1. Структура словникової статті у візуальному українсько-англійському словнику

№ п/п	Елемент словникової статті	Приклад використання
1	<u>слово українською</u>	<u>хлопець</u>
2	<i>транслітерація</i>	<i>khlopets'</i>
3	переклад англійською	A boy

У проєкті візуального двомовного словника для іноземців з елементами транслітерації поставлене завдання створити належний застосунок, який буде не лише корисним інструментом для вивчення мови, а й матиме сучасне візуальне сприйняття.

Щодо візуального сприйняття слушно зауважував О. Авраменко в одному зі своїх інтерв'ю, укладаючи підручник «Українська за 20 уроків»: «це ніби

глянцевий журнал, у якому українську мову ми вивчаємо на прикладах текстів про iPhone7, останні моделі Лексуса, але на взірцях добірної класики – творах Ліни Костенко, Василя Симоненка. Я поєднав органічно всі ці речі» (blog.yakaboo.ua). Тобто, однією із засад укладання візуального двомовного словника української мови для іноземців є його сучасне візуальне наповнення. На ролі наочності у викладанні та її значенні в навчальному процесі наголошувала І. Малецька: «Наочність – це один з компонентів цілісної системи навчання, яка може допомогти студентам якісніше засвоїти досліджуваний матеріал на більш високому рівні. Наочно представлений матеріал сприяє розвитку розумових операцій і всієї розумової діяльності студентів, тим самим забезпечується перехід від конкретного до абстрактного в процесі оволодіння знаннями» [Малецька 2015: 389].

Для укладання словника такого типу важливо не лише дібрати сучасний візуальний ряд із мережі «Інтернет», а й упорядкувати його. Для цього застосовано ресурс Canva, який доволі популярний серед користувачів, зокрема серед освітян у розробці уроків та навчальних матеріалів. Він дає змогу не тільки створювати дописи для соціальних мереж, презентації, а й видання, використовуючи шаблони й адаптуючи їх під себе. Це не академічний словник, а навчальний візуалізований, тому кожна тема пояснена графічно, що можна побачити на Рис. 2–3.

Таким чином, візуальний українсько-англійський словник для іноземців буде сучасним інструментом для опанування мови, що поєднує лексичний матеріал із візуальним. Це допомагатиме спрощувати процес запам'ятовування нових слів, сприятиме розвитку мовленнєвих навичок і покращить розуміння української культури. Словник орієнтований не лише на іноземців, які вивчають українську мову, але й на перекладачів і викладачів української мови як іноземної. Його універсальність полягає у здатності адаптувати його до різних рівнів володіння мовою згідно зі Стандартом державної мови «Українська мова як іноземна» редакції 2024 року та потреб користувачів.

Видання забезпечуватиме практичну цінність завдяки двомовному формату, який дозволяє користувачам швидко орієнтуватися між мовами, а саме українською та англійською. Поєднання тексту та зображень формуватиме міцний асоціативний ряд, що є особливо важливим для студентів, які сприймають інформацію візуально. Така майбутня праця також є перспективною для подальших досліджень у галузі методики викладання української мови як іноземної, оскільки він може бути основою для розробки нових навчальних матеріалів, зокрема для вивчення та повторення лексики. Його впровадження у навчальний процес сприятиме популяризації української мови серед іноземців і посиленню її позицій у міжнародному мовному просторі. Відповідно, візуальний двомовний словник є важливим елементом інтеграції іноземців у мовний та культурний простір України, сприяючи поширенню у світі знань про українську мову та культуру.

ЛІТЕРАТУРА

Антонів, О. (2023). На перехресті лексикографії і лінгводидактики: до визначення жанру розмовника. Г. Дидик-Меуш (відп. ред.), *З історії людей та ідей* (с. 673–682). Львів: Мовознавча комісія НТШ, Наукове товариство імені Шевченка, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.

Балалаєва, О. Ю. (2014). Аналіз сутності поняття «електронний навчальний словник». *Проблеми сучасного підручника*, (14), 26–33.

Бондар, О. І., Карпенко, Ю. О., & Микитин-Дружинець, М. Л. (2006). *Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: навчальний посібник*. Київ: ВЦ «Академія».

Бук, С. (2006). Українська письмєнницька лексикографія: термінологічний аспект. *Вісник: Проблеми української термінології*, (559), 100–103. Львів: Національний університет «Львівська політехніка».

Вакуленко, М. О. (1999). Наукові засади відтворювання запозичених та іношомовних слів: інваріантна транскрипція і транслітерація. *Вісник книжкової палати*, (10), 40.

Гейченко, К. І., & Чорна, Ю. В. (2024). Аспекти адаптації навчальних матеріалів для іноземних студентів першого року навчання у ЗВО України. *Проблеми і перспективи мовної підготовки іноземних студентів у закладах вищої освіти: Збірник наукових статей XIX Міжнародної науково-практичної конференції (17 жовтня 2024 р.)*, 9–13. Харків: ХНАДУ.

Єщенко, Н. (2023). *Методика навчання лексики та граматики української мови в іношомовній аудиторії*. Київ.

Кирикилиця, В. В. (2009). *Dictionaries use for researching language by teachers and student / Використання словникових технологій у процесі вивчення іноземних мов: методичні рекомендації*. Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки.

Космеда, Т. (2021). Передмова. Фундаментальна граматика Анатолія Загнітка та його наукової школи: багатолікість архітектоніки. За ред. Ж. Краснобаєвої-Чорної; передм. Т. Космеди, *Донецька граматична школа професора Анатолія Загнітка* (с. 6–22). Вінниця: Твори.

Космеда, Т., Войтович, О. (2024). Проблема виокремлення базових термінів перекладознавства: своєрідність їх фіксації в «Словнику сучасної лінгвістики» А. Загнітка. *Лінгвістичні студії*, 48, 110–121. <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2024.48.9> (дата звернення: 04.08.2025).

Мазурик, Д. В., Антонів, О. В., Бойко, Г. І., & Синчак, О. П. (2024). *Українська мова як іноземна. Рівні загального володіння А1–С2*: Видання офіційне (Затверджено рішенням Національної комісії зі стандартів державної мови № 279 від 29.08.2024). Національна комісія зі стандартів державної мови. https://mova.gov.ua/storage/app/sites/19/standarty/06.09.2024%20ВИДАННЯ_УМІ_new.pdf (дата звернення: 04.08.2025).

Малецька, І. В. (2015). Наочність як засіб покращення викладання іноземної мови. В. М. Вашкевич (гол. ред.), *Гілея* (с. 389–393). Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Київ: Гілея.

Микитюк, О. Р. (2023). *Сучасна українська мова: самобутність, система, норма: навчальний посібник*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.

Олександр Авраменко: “Ми вивчаємо українську на прикладах текстів про iPhone7 та віршах Ліни Костенко”. *Yakaboo: блоги*. <https://blog.yakaboo.ua/oleksandr-avramenko-my-vyvchayemo-ukrayinsku-na-prykladakh-pro-iphone7-ta-virshiv-liny-kostenko/> (дата звернення: 30.01.2025).

Перебийніс, В. І., & Бобкова, Т. В. (2008). Типологія навчальних словників. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*, (38), 81–84.

Підручники та книги з української мови для іноземців. <https://book.sumy.ua/ukrayinska-mova-dlya-inozemciv/> (дата звернення: 30.01.2025).

Самусенко, О. М. (2018). Лексичні мінімуми з української мови як іноземної: основні підходи до укладання. *Мовні і концептуальні картини світу*, 2(64), 144–150. Київ.

Словники у фонді відділу довідково-бібліографічного обслуговування: нові надходження. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. <http://www.nbuv.gov.ua/node/2782> (дата звернення: 30.01.2025).

Хобзей, Н., Сімович, К., Ястремська, Т., & Дидик-Меуш, Г. (2009). *Лексикон львівський: поважно і на жарт* (Серія «Діалектологічна скриня»). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Що таке ілюстративний словник. (n.d.). *Аналітичний погляд*. <https://fulins.grace.cx.ua/shho-take-ilyustrovaniy-slovník/> (дата звернення: 04.08.2025).

Avendaño, C. S., & Angulo-Jiménez, H. (2023). Thematic Picture Dictionaries and Other Visual Resources for Costa Rican Indigenous Languages: Beyond

Bilingual Equivalencies. *Dictionaries: Journal of the Dictionary Society of North America*, 44, 239–258. <https://doi.org/10.1353/dic.2023.a915073> (дата звернення: 04.08.2025).

Borodin, K., Turkevych, O. (2024). 1000 і 1 слово. *Slavic Language Education*. 3, <https://doi.org/10.18452/28236> (дата звернення: 04.08.2025).

W. Gorzawska

UKRAIŃSKIE WPŁYWY W JĘZYKU POLSKIM. PRZEGLĄD WYBRANEJ LITERATURY PRZEDMIOTU

Literatura na temat ukraińskich wpływów językowych (rutenizmów¹¹⁵) w polszczyźnie jest bardzo bogata. Językoznawcy bowiem od lat poświęcają temu zagadnieniu wnikliwą uwagę. Wynika to między innymi ze wspólnej przeszłości dziejowej, jak również ze względu na sąsiedztwo obu narodów, a co za tym idzie, nieustanne kontakty ludności przygranicznej, ruchy migracyjne i wzajemne przenikanie się kultur. Nie należy zapominać także o przodku łączącym języki słowiańskie, do których zalicza się m.in. języki polski i ukraiński, czyli o prasłowiańszczyźnie. Badacze, pisząc o podobieństwie leksykalnym, wskazują właśnie na dziedziczenie części słownictwa z tego źródła. Pojawiają się jednak głosy, że w polskim językoznawstwie wyraźnie odczuwa się brak całościowego opracowania problematyki wzajemnych wpływów językowych polsko-ukraińskich i ukraińsko-polskich [Fałowski 2023: 63]. Zresztą potrzebę opracowania monografii ukazującej wschodniosłowiańskie wpływy na polszczyznę podnosił już pod koniec lat 60. ubiegłego wieku S. Urbańczyk [1968: 296].

A. Brückner w artykule z 1915 roku nt. *Wpływy języków obcych* pisał, że wschodniosłowiańskie wpływy oddziaływały na język polski jedynie lokalnie, na poszczególne gwary, nie zaś na polszczyznę ogólną. Opinia badacza okazała się mocno kontrowersyjna i wywołała sprzeciw m.in. J. Rozwadowskiego [Urbańczyk 1968: 295]. Z kolei S. Urbańczyk zgadzał się z Brücknerem tylko częściowo – twierdził, że ten ma rację wyłącznie w odniesieniu do czasów średniowiecza.

¹¹⁵ W literaturze przedmiotu *rutenizm* rozumiany jest jako „wyraz lub wyrażenie przejęte do języka polskiego z języków ruskich, głównie z języka staroukraińskiego” [Pisarek, Reczek 1991: 292]. W słownikach ogólnych języka polskiego ów termin jest podobnie definiowany: ‘wyraz, zwrot lub konstrukcja składniowa, które zostały zapożyczone z języków używanych dawniej na terenie Rusi lub są wzorowane na nich’ (zob. *rutenizm* w: P. Żmigrodzki (red), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, [online] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/118639/rutenizm> [dostęp: 13.01.2025]).

Językoznawca uważał, że w tamtym czasie liczniejsze były pożyczki wzięte od Czechów, z którymi łączyły nas „wspólne pismo, piśmiennictwo łacińskie jako wspólny wzór, wspólne wzory organizacji społecznej” – te same czynniki, wraz z odmiennym obrządkiem religijnym, oddzielały nas z kolei od Rusi. Kontakty polsko-ukraińskie były więc ograniczone do spraw codziennych. Taki stan rzeczy uległ zmianie dopiero w drugiej połowie XVI wieku [Urbańczyk 1968: 303–304]. To właśnie na stulecia XVI i XVII przypada czas wzmożenia polsko-ruskich kontaktów językowych, kiedy to polszczyzna literacka została wzbogacona nie tylko o leksykę, ale i o elementy gramatyczne [Handke 1977: 99].

Celem artykułu jest omówienie stanu badań nad wzajemnymi polsko-ukraińskimi związkami w dziedzinie językowej (z perspektywy historycznej i współczesnej), przedstawienie slawistów zajmujących się wskazaną problematyką oraz prezentacja wybranych publikacji naukowych (monografii, artykułów). W szkicu poruszono także kwestię czasopism poświęconych tematyce ukrainistycznej oraz zaprezentowano polsko-ukraińskie prace leksykograficzne. Przywołane w tekście pozycje bibliograficzne to tylko wyimek z bogatej polskiej literatury lingwistycznej skupionej wokół tytułowego zagadnienia. Nie sposób przecież w jednym artykule przedstawić całego, bardzo bogatego dorobku językoznawstwa w zakresie poruszanej tematyki.

Zanim jednak przejdę do przeglądu wyselekcjonowanych prac naukowych, nadmienię, że badaniami nad wpływami ukraińskimi w polszczyźnie zajmowało się wielu językoznawców. Liczną reprezentację stanowią w literaturze fachowej prace o charakterze szczegółowym, poświęcone ukrainizmom w różnych epokach rozwojowych polszczyzny – od okresu staropolskiego (S. Urbańczyk, W. Witkowski), przez wieki XVI i XVII (S. Hrabec, T. Minikowska, G. Rytter), aż po XIX stulecie (T. Bešta, M. Jurkowski). Wzmiankując o problematyce wpływów wschodniosłowiańskich, nie sposób nie wspomnieć również o innych wybitnych

polskich językoznawcach – A. Brücknerze, T. Lehrze-Splawińskim, K. Nitschu, J. Riegerze, Z. Stieberze czy Z. Kurzowej¹¹⁶.

A. Fałowski, porządkując kwestię badania ukrainizmów oddziałujących na polszczyznę ostatnich lat, wyszczególnił spośród współczesnych polskich językoznawców, których zajmuje rola i znaczenie rutenizmów w czasach najnowszych, następujących autorów: S. Dubisza, A. Kostecką-Sadową, T. Kuroczyckiego, D.K. Rembiszewską, W.R. Rzepkę, J. Siatkowskiego, B. Walczaka [Fałowski 2023: 64]. Krakowski lingwista zasygnalizował ponadto potrzebę stworzenia całościowego opracowania, w którym w sposób syntetyczny uporządkowane zostaną zagadnienia wschodniosłowiańskich pożyczek wyrazowych we współczesnym języku polskim¹¹⁷. W polskiej lingwistyce rzeczywiście brakuje zestawień bibliograficznych zbierających szkice dawniejsze oraz powstałe w ostatnim czasie.

Przegląd wybranej literatury przedmiotu

Jak wspomniano na początku artykułu, prace poświęcone ukraińskim wpływom na polszczyznę mają charakter wieloaspektowy. Literatura przedmiotu z tego zakresu jest bardzo obszerna i tematycznie zróżnicowana. Niniejszy przegląd wybranych prac rozpocznę od przedstawienia monografii ułożonych w porządku chronologicznym, a następnie omówię artykuły zgromadzone w czasopismach naukowych i pracach zbiorowych – te poklasyfikowałam według poruszanej w nich tematyki. Na koniec wspomnę o periodykach podejmujących problematykę ukrainistyczną oraz zaprezentuję polsko-ukraińskie publikacje leksykograficzne.

¹¹⁶ O ile dorobek większości z wyszczególnionych badaczy został zaprezentowany w dalszej części artykułu, o tyle nie wzmiankowano o pracach A. Brücknera [1906] i K. Nitscha [1957] ze względu na ich ogólny charakter, tj. zagadnienia związane z historią polszczyzny oraz z jej gwarami.

¹¹⁷ Zresztą A. Fałowski sam „nosi się z zamiarem podjęcia w przyszłości takiego tematu” [Fałowski 1995: 209].

Monografie

Przegląd interesujących mnie monografii naukowych uporządkowałam od prac najstarszych po dzieła najnowsze. Ujęte tutaj publikacje dotyczą najrozmaitszych zagadnień ukrainistycznych podejmowanych z perspektywy historycznej oraz współczesnej, takich jak m.in.: zapożyczenia, dialektologia, związki językowe polsko-ukraińskie i wzajemne oddziaływania, kresoznawstwo¹¹⁸ czy problematyka wschodniosłowiańska.

Listę wybranych prac otwiera wydana po II wojnie światowej monografia S. Hrabca *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, opisująca kresowizmy w idiolektach ośmiu wybranych polskich pisarzy epoki renesansu i doby baroku [Hrabec 1949]¹¹⁹. Podstawowym celem badacza było wykazanie, które elementy wprowadzili oni do ówczesnej mowy, i które z nich przetrwały w języku dłużej [Handke 1977: 100]. Kilka lat później ukazał się pierwszy z ośmiu zeszytów *Atlasu językowego dawnej Łemkowszczyzny* Z. Stiebera [1956–1964]. W serii tej zawarto czterysta szesnaście map obrazujących zróżnicowanie nazw – przedstawiono problematykę odmienności wymawianiowej oraz różnice w nazewnictwie określonych desygnatów [Rembiszewska 2020: 96]. W roku 1975 nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie wydrukowane zostały *Studia nad dialektologią ukraińską i polską (z materiałów b. katedry języków ruskich UJ)* M. Karasia [1975], zawierające materiały do atlasu językowego dialektów zachodnioukraińskich, zebrane w latach 1926–1939 z inicjatywy profesora UJ J. Ziłyńskiego, stanowiące pokłosie badań kwestionariuszowych przeprowadzonych w dziewięćdziesięciu wsiach [Rieger 1977: 327].

¹¹⁸ Na temat literatury skoncentrowanej wokół polszczyzny kresowej w artykule tylko wspominam. Jej wymienienie przerosłoby ramy niniejszego tekstu. Zresztą Z. Sawaniewska-Mochowa opracowała *Bibliografię prac o polszczyźnie kresowej (do 1988 r.)* [1991].

¹¹⁹ Mowa o następujących twórcach: Biernat z Lublina, Sebastian Fabian Klonowic, Stanisław Orzechowski, Mikołaj Rej, Mikołaj Sęp-Szarzyński, Szymon Szymonowic, Bartłomiej Zimorowic, Szymon Zimorowic. Zob. wykaz literatury przedmiotu z zakresu badań ukrainistycznych do połowy XX w. zawarty w książce S. Hrabca.

W polskim językoznawstwie lata 80. XX w. przyniosły liczne i zróżnicowane tematycznie opracowania dotyczące problematyki ukraińskich oddziaływań językowych na polszczyznę. Warto wymienić tutaj książkę T. Minikowskiej *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* [1980]¹²⁰. Autorka zwróciła w monografii uwagę m.in. na niedające się jednoznacznie określić pochodzenie zapożyczeń wschodniosłowiańskich, gromadząc aż 230 domniemanych pożyczek z języka ukraińskiego, poświadczonych w polszczyźnie XVI wieku – mowa głównie o leksyce związanej administracją, polityką, wojskowością (uzbrojeniem) czy muzyką [Minikowska 1980: 8; zob. też Popowska-Taborska 1992a: 41]. Pięć lat później ukazało się opracowanie autorstwa Z. Kurzowej *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku* [1985], w którym opisano:

ostatnie ogniwo w dziejach języka południowokresowego: jego stan i sposób funkcjonowania w XX wieku, zwłaszcza w ostatnim dwudziestoleciu jego istnienia w obrębie państwa polskiego, tj. do 1939 roku, na terenie dawnej Rusi Czerwonej, stanowiącej przedwojenne trzy województwa: lwowskie, tarnopolskie i stanisławowskie. [Kurzowa 1985: 13].

Za cel autorka wymienionej monografii obrała sobie zgromadzenie jak najobszerniejszego materiału, którego dostarczyło jej ostatnie pokolenie kresowców [Kurzowa 1985: 13].

Lata dziewięćdziesiąte w polskim językoznawstwie to czas wydania kilku kluczowych prac naukowych, jak np.: *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku* G. Rytter [1992] czy *Ukraina wczoraj i dziś* lubelskiego badacza M. Łesiowa [1994], będąca zapisem wykładów autora z lat 90. XX wieku, poświęconych szeroko pojmowanej tematyce ukrainistycznej. To także okres publikacji monografii pt. *Polsko-ukraińskie związki językowe na przykładzie gwary Niemirowa nad Bugiem. Fonetyka, fonologia, słownictwo* B. Janiak [1995],

¹²⁰ Zob. literaturę językoznawczą do połowy lat 70. XX w. zgromadzoną w książce T. Minikowskiej.

której założeniem była charakterystyka mechanizmu kształtowania się polszczyzny na bazie języka ukraińskiego [Janiak 1995: 3]. Ostatnią pracą z końca XX wieku prezentowaną w niniejszym wyborze jest *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej* J. Kościa [1999], obrazująca z perspektywy historycznej zróżnicowanie regionalne w Polsce południowo-wschodniej i sytuująca polszczyznę mówioną i pisaną z tego terenu w charakterze jednej z odmian terytorialnych języka polskiego [Kość 1999: 8].

Początek XXI wieku przyniósł monografię H. Pelcowej [2001] *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, w której badaczka zanalizowała gwarę tego regionu, jej zmiany oraz przekształcenia, skupiając się na aspekcie językowo-kulturowo-obyczajowym. Rok później ukazała się praca *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* J. Riegera [2002c], stanowiąca rozbudowane studium tytułowego dialektu, charakterystykę gwarową kilku wsi (jak np. Szczawnik, Terka, Żernica), ale i pogranicza łemkowsko-bojkowskiego. W tym samym czasie wydana została publikacja, której Rieger był współredaktorem, a mianowicie: *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku. Stan i status. Cechy charakterystyczne. Polszczyzna w Lwowskim, Tarnopolskim i na Podolu. Teksty* [Cechosz, Dzięgiel, Rieger 2002]. Tom drugi – *Polszczyzna w Lwowskim, Żytomierskim i na Podolu. Teksty*, ukazał się pięć lat później [Cechosz, Dzięgiel, Rieger 2007]. Dodać warto, że współtworząca oba tomy E. Dzięgiel [2003] wydała autorskie opracowanie *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, w którym przedstawiła:

cechy językowe polszczyzny w kilkunastu polskich skupiskach na zachodniej i środkowej Ukrainie [...] z perspektywy zachowanych w nich cech gwarowych i ewolucji językowej związanej z oddziaływaniem ukraińskiego otoczenia językowego [Dzięgiel 2003: 9].

W pierwszej dekadzie XXI w. pojawiła się także monografia A. Kwaśnickiej-Janowicz [2005] *Polsko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej w gwarach okolic Przemyśla*, charakteryzująca leksykę obrzędową

dotyczącą tradycyjnego wiejskiego wesela w tym regionie. Ważną książką jest również praca Z. Kurzowej [2007] pt. *Ze studiów nad polszczyzną kresową. Wybór prac*, stanowiąca trzeci tom serii językoznawczyń pt. *Prace językoznawcze* wydawanej w latach 2006–2007¹²¹. W opracowaniu badaczka poruszyła tematy dialektów kresowych, polszczyzny na kresach po II wojnie światowej, stanu badań nad tym zagadnieniem oraz jego obecności w literaturze pięknej. W roku 2011 ukazała się z kolei monografia: *O Ukrainie. Prawie wszystko...?* M. Łesiowa i M. Melnyka [2011].

Kilka lat później polska lingwistyka wzbogaciła się o obszerne opracowanie pod redakcją L. Citko [2018] – *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*, w którym autorka omówiła ewolucję języków słowiańskich i występujących między nimi związków [Citko 2018: 8]. W tym samym roku opublikowano także pierwszy z dwóch tomów pracy zatytułowanej *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe* pod redakcją D.K. Rembiszewskiej i J. Siatkowskiego [2018]. Druga część książki pod tym samym nagłówkiem została wydana trzy lata później [Rembiszewska, Siatkowski 2021]. Na koniec warto nadmienić, iż w 2022 ukazała się praca *Polsko-ukraińskie spotkania językowe* pod redakcją S. Butko i M. Gębki-Wolak [2022], będąca owocem projektu „Polskie cztery pory roku w Charkowie. Spotkania z polską kulturą, językiem i historią” i wynikiem współpracy badaczy z polskich (Kraków, Łódź, Poznań, Szczecin, Toruń) oraz ukraińskich (Charków, Lwów, Łuck) ośrodków badawczych.

Artykuły w czasopismach i pracach zbiorowych

Zebrane niżej artykuły wydrukowane w czasopismach naukowych oraz pracach zbiorowych podzielono względem podejmowanej w nich tematyki. Według tego kryterium uporządkowano je w sposób następujący: zapożyczenia językowe,

¹²¹ W skład serii *Prace językoznawcze* weszły również opracowania o następujących podtytułach: *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku* (stanowiące tom pierwszy), *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI-XX w.* (tom drugi) i *Z przeszłości i teraźniejszości języka polskiego* (będące czwartym, ostatnim tomem tej serii).

gwary i dialekty, wzajemne wpływy polsko-ukraińskie, idiolekty pisarzy, onomastyka i kultura.

Biorąc pod uwagę tematykę zapożyczeń, w dwudziestoleciu międzywojennym polskie językoznawstwo slawistyczne wzbogaciło się o pracę E. Klicha [1929]: *Pożyczki ruskie w języku polskim* opublikowaną w czasopiśmie „Slavia Occidentalis”, w której autor zrecenzował *Słownik etymologiczny* A. Brücknera, krytykując przy tym niektóre z wyborów autora w kontekście opracowywania zbioru. Wydobył on ponadto z leksykonu Brücknera trzysta siedemdziesiąt cztery słowa przybyłe do polszczyzny z terytorium Rusi [Klich 1929: 493]. W 1961 roku w dziewiątym zeszycie „Poradnika Językowego” wydrukowano ważny tekst *Ukrainizmy gramatyczne we współczesnym języku polskim* B. Strumińskiego [1961], stanowiący pierwszą tego typu ocenę pożyczek ukraińskich w polszczyźnie w perspektywie diachronicznej. Lata 60. ubiegłego stulecia to czas ukazania się dwóch rozdziałów S. Urbańczyka poświęconych zapożyczeniom. Pierwszy z nich pt. *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego* porządkował kwestię ukraińskich pożyczek wyrazowych w perspektywie historycznej, drugi nt. *Charakterystyka zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego* – także omawiał wspomniane zagadnienie, lecz ponadto poruszał kwestię kryteriów uznawania danego wyrazu za rutenizm [Urbańczyk 1963, 1968]. Mówiąc o zapożyczaniach, należy przywołać w tym miejscu również artykuł trójki poznańskich slawistów – T. Kuroczyckiego, W.R. Rzepki i B. Walczaka [1983], zatytułowany *O zapożyczeniach leksykalnych z języka ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie pisanej*, w którym przedstawiono „frekwencję i ekstensję tekstową” pożyczek zza południowo-wschodniej granicy „w różnych odmianach funkcjonalno-stylistycznych współczesnej polszczyzny pisanej” [Fałowski 1995: 209]. Na połowę lat dziewięćdziesiątych przypadł z kolei czas publikacji *Wyrazów ukraińskich w najnowszej leksykografii polskiej* A. Fałowskiego [1995], będącej alfabetycznym przeglądem słownictwa uważanego za ukrainizmy. Początki XXI wieku przyniosły następujące artykuły: S. Dubisza [2003] *Słownictwo pochodzenia ukraińskiego we*

współczesnej polszczyźnie, w którym autor dokonał omówienia występujących w rodzimej mowie ukrainizmów, bazując na słownictwie zawartym w *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod własną redakcją, B. Walczaka [2003] *Wpływy ruskie w polskim języku literackim*, O. Ochał [2004] *Ukraińskie zapożyczenia leksykalne w języku polskim mieszkańców Żytomierza na Ukrainie* oraz O. Śpiwaka [2006] *Stereotypowe wyobrażenia o Ukraińcach przez pryzmat zapożyczeń leksykalnych w polszczyźnie*. W pierwszym dziesięcioleciu XXI w. ukazał się artykuł K. Kleszczowej [2010] *Rola słowotwórstwa w przejmowaniu i stabilizacji pożyczek (na przykładzie polskich ukrainizmów)*, w którym badaczka scharakteryzowała mechanizmy słowotwórcze odpowiedzialne za adaptację ukraińskich zapożyczeń na gruncie polskim, oraz szkic J. Riegera [2011] *Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji*, omawiający wpływ ukraińskiej mowy na polską leksykę w tym regionie. Warto przywołać tutaj także tekst W. Witkowskiego [2013] *Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim*, który stanowi szczegółowe zestawienie wschodniosłowiańskich (w tym też ukraińskich) pożyczek wyrazowych w polszczyźnie w oparciu o jedenaście tomów *Słownika staropolskiego* pod redakcją S. Urbańczyka. Witkowski w swym szkicu wskazał i skorygował ponadto niektóre etymologiczne pomyłki autora leksykonu. Problematyką wzbogacania polszczyzny o słownictwo zza południowo-wschodniej granicy od dłuższego już czasu interesuje się A. Fałowski [2016, 2018, 2023]. W artykule *W sprawie najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim* autor częściowo zweryfikował wnioski wysunięte przez S. Urbańczyka i W. Witkowskiego, dotyczące najstarszych pożyczek wschodniosłowiańskich w polszczyźnie [Fałowski 2016: 139]. Dwa lata później ukazał się jego referat nt. *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w języku staropolskim* zawarty w językoznawczej serii „Z Polskich Studiów Slawistycznych”, w tomie gromadzącym prace na XVI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Belgradzie, który odbył się w 2018 roku [Fałowski 2018]. W tekście tym językoznawca analizuje wpływ języków zza naszej wschodniej granicy na słownictwo staropolszczyzny. Z kolei w artykule

Ile jest słów pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej? badacz próbuje odpowiedzieć na pytanie zawarte w tytule szkicu. Fałowski swoje dociekania podsumował w następujący sposób:

Pilnie potrzebna jest praca o charakterze analityczno-syntetycznym, w której każdy z wymienionych potencjalnych ukrainizmów (rutenizmów) zostałby wszechstronnie i dogłębnie przebadany [...]. Jeśli taka synteza się nie pojawi, to będziemy musieli zadowolić się konstatacją, że lista ukrainizmów (rutenizmów) we współczesnym polskim języku ogólnym oscyluje pomiędzy 106 a 366. Taki stan rzeczy z pewnością nie przynosi chwały polskiemu językoznawstwu [Fałowski 20273: 70].

Wiele miejsca w polskiej lingwistyce poświęcono problematyce gwarowej oraz dialektologicznej. Autorzy prac ze wskazanego zakresu koncentrowali się na mowie mieszkańców zarówno niewielkich obszarów, jak i na całych regionach. Spośród wybranej literatury warto przywołać tu dwie prace F. Czyżewskiego [1976, 1986]: *Wpływy ukraińskie w gwarze osady Łomazy powiat Biała Podlaska* i *Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. powiatu włodawskiego*. W drugim z wymienionych tekstów autor scharakteryzował te z pożyczek słownikowych, które pod względem fonetyczno-fonologicznym zawierają cechy języka ukraińskiego, skupiając swą uwagę na nieistniejącym współcześnie powiecie włodawskim zamieszkiwanym przez ludność dwujęzyczną [Czyżewski 1986: 81]. W latach 90. na łamach periodyku „Język a Kultura” ukazał się szkic H. Popowskiej-Taborskiej [1992a] *Geneza ukrainizmów w dialektach kaszubskich*, będący krótkim omówieniem pożyczek w kaszubszczyźnie pochodzących zza naszej południowo-wschodniej granicy, oraz tekst H. Pelcowej [1997] nt. *Słownictwo wschodniosłowiańskie w gwarach Polski środkowo-wschodniej w świetle związków językowych polsko-ukraińskich*. Temat gwaroznawstwa podniósł również J. Rieger [2002b] w tekście pt. *Ukraińskie gwary w Karpatach jako grupa dialektalna*. Interesujący temat podjęła też H. Krasowska [2017] w artykule *Problematyka pożyczek ukraińskich w polskiej gwarze górali bukowińskich*, który stanowi analizę materiału zebranego w oparciu o kwestionariusz *Ogólnokarpackiego atlasu dialektologicznego*.

Innym zagadnieniem chętnie podejmowanym przez językoznawców jest kwestia wzajemnych stosunków i kontaktów językowych polsko-ukraińskich. Tematem tym interesowała się między innymi M. Rudzińska [1934], która w szkicu *Przyczynek do stosunków językowych polsko-ukraińskich* zaprezentowała wybrane czynniki językowe, ilustrując przez to wpływ leksykalny języka ukraińskiego na polszczyznę [Rudzińska 1934: 22]. Również na dwudziestolecie międzywojenne przypadł moment publikacji *Szkiców z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego* pod redakcją T. Lehra-Spławińskiego. W tej pracy językoznawca zawarł tekst pt. *Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej* [Lehr-Spławiński 1938] poświęcony obustronnym oddziaływaniom polsko-wschodniosłowiańskim. Podkreślał w nim rolę, jaką pełniła odmiana kresowa w procesie kształtowania literackiej polszczyzny [Handke 1977: 99]. Problem obustronnych oddziaływań w dziedzinie językowej podjęła również Z. Kurzowa [1983] w tekście zatytułowanym *Zmiany w polach językowych zapożyczeń ukraińskich a polsko-ukraińskie kontakty językowe*, stanowiącym kontynuację badań geograficzno-leksykalnych i mającym na celu ich prezentację na kanwie kontaktów polszczyzny z językiem ukraińskim, czyli, ściśle mówiąc, takich sytuacji społecznych, w których Polacy i Ukraińcy wykazują czynny bądź bierny bilingwizm [Kurzowa 1983: 49]. Zagadnieniu kontaktów językowych sporo uwagi poświęcił także M. Łesiów [1989, 1992], który swoje rozważania ujął w dwóch rozdziałach różnych części serii *Między Wschodem a Zachodem*. Pierwszy z nich pt. *Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w świetle faktów językowych w średniowieczu* traktuje, mówiąc ogólnie, o roli polszczyzny jako pośrednika w przejmowaniu przez język ukraiński wyrazów niemieckich i łacińskich w dobie średniowiecza [Łesiów 1989: 51]. Drugi tekst – opatrzony tytułem *Problematyka polsko-ukraińskich powiązań językowych*, stanowi studium historyczne dotyczące kontaktów języków polskiego i ukraińskiego. Lubelski sławista temat polsko-ukraińskich związków językowych rozwinął jeszcze w pracy *Zagadnienia polsko-ukraińskich wzajemnych stosunków językowych* [Łesiów 1995], składającej się na publikację *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*. Problematyką porównawczą i

kwestią obustronnych wpływów polsko-ukraińskich zajęła się także H. Popowska-Taborska [1992b, 1994] w rozprawach: *Słowiańszczyzna zachodnia i wschodnia w świetle zarysowujących się podziałów leksykalnych* i *Z rozważań nad leksykalnymi związkami kaszubsko-ukraińskimi*. Inną badaczką interesującą się wzajemnymi stosunkami obu słowiańskich narodów na polu lingwistycznym była A. Kostecka-Sadowa [2010], która w pracy *Polsko-ukraińskie kontakty językowe w zakresie słownictwa (na przykładzie Mościsk)* ukazała oddziaływanie języka ukraińskiego na polszczyznę mieszkańców Mościsk – miasta leżącego w obwodzie lwowskim, którego połowę ludności stanowią Polacy. Można tu jeszcze przywołać artykuł I. Kononenko [2018] *Podstawy analizy kontrastywnej języka polskiego i ukraińskiego*, w którym autorka zestawiała polszczyznę (język wyjściowy) z językiem ukraińskim i porównała oba języki na poziomie fonetyki i akcentologii, leksyki, frazeologii, słowotwórstwa, fleksji oraz składni.

Interdyscyplinarnym podejściem, będącym połączeniem badań języko- i literaturoznawczych, charakteryzowali się z kolei T. Bešta [1971], M. Jurkowski [1974] i J. Klimek [2007]. Pierwszy z wymienionych badaczy, w artykule *Z badań nad wschodniosłowiańskimi wpływami językowymi w polszczyźnie romantyków*, opisał leksykę pisarzy pierwszej połowy XIX w. Z kolei M. Jurkowski dokonał charakterystyki typów ukrainizmów, a także ich funkcji stylistycznych w idiolekcie jednego z narodowych wieszczów – Juliusza Słowackiego, w oparciu o kilkanaście jego utworów, np.: *Beniowskiego*, *Balladynę*, *Króla-Ducha*, *Lillę Wenedę* [Rutkowski 1974: 105], a wynikami swej pracy podzielił się w tekście zatytułowanym *Ukrainizmy w języku Juliusza Słowackiego*, zamieszczonym w tomie *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*. Natomiast lubelska sławistka – J. Klimek, zajęła się opracowaniem *Ukrainizmów w języku Szymona Zimorowica*, polskiego poety pochodzenia ormiańskiego, autora słynnego cyklu *Roksolanki, to jest ruskie panny*.

W prezentowanym wyborze prac nie brakuje tekstów podejmujących wątki onomastyczne. Wspomnę tutaj między innymi o szkicu J. Riegera [1998] *Dawna*

strefa graniczna językowo-etniczna polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemyśla w świetle antroponimii. Warto również przywołać opublikowane na łamach czasopism: *Język Polski* oraz *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica* i ukraińskiego periodyku *Українська мова* trzy teksty A. Piel [2023a, 2023b, 2024a] z zakresu frazeologii, mieszczące się w nurcie badań onomastyczno-kulturowych. W artykułach zatytułowanych *Nazwy miejscowe Kresów Wschodnich w zapomnianej polskiej frazeologii* [2023a], *Nearby Ukraine... Choronyms related to Ukraine in Polish phraseology* [2023b] oraz *Власні назви, пов'язані з Україною, у польській сучасній та історичній фразеології* [2024a] autorka scharakteryzowała frazeologizmy i przysłowia stanowiące dziedzictwo po wielowiekowych polsko-ukraińskich kontaktach językowych.

Czasopisma

Omawiając literaturę poświęconą tematyce ukrainistycznej, nie sposób pominąć polskich czasopism naukowych gromadzących szkice poświęcone tej problematyce. Są to przede wszystkim periodyki mające charakter interdyscyplinarny, traktują bowiem nie tylko o ukraińskim języku, ale również o ukraińskiej literaturze czy sztuce, a więc szeroko rozumianej kulturze.

Warto na początku wspomnieć o „Warszawskich Zeszytach Ukrainoznawczych” wydawanych w latach 1989–2008. Większość tomów tego pisma redagował Stefan Kozak, a w pracach nad nimi pomagali mu także pracownicy Katedry Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego. W serii tej poruszano nie tylko problematykę językoznawczą – publikowano również rozważania na temat: literatury, kościoła, religii, kultury sakralnej, świadomości narodowej, myśli politycznej i filozoficzno-społecznej na Ukrainie, o dziejach stosunków polsko-ukraińskich, rolach wybitnych postaci, zasłużonych instytucji, przełomowych wydarzeń oraz o kulturowym pograniczu polsko-ukraińskim¹²².

¹²² Fragment noty wydawniczej opisującej profil czasopisma pochodzi ze zarchiwizowanej strony internetowej „Warszawskich Zeszytów Ukrainoznawczych”. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*,

Tradycje „Warszawskich Zeszytów Ukrainoznawczych” kontynuują dziś prowadzone pod redakcją Walentyny Sobol „Studia Polsko-Ukraińskie”, wydawane od 2014 roku w Pracowni Dziejów Polsko-Ukraińskich Stosunków Literackich w Katedrze Ukrainistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Rocznik ten odszedł jednak od zagadnień językoznawczych, niemniej jednak warto o nim wspomnieć w kontekście omawianej tu tematyki ukrainistycznej.

Równie ważną serię wydawniczą stanowiły niepublikowane już „Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, wydawane w latach 1992–2000. Przez osiem lat ukazało się pięć podwójnych tomów czasopisma. Pierwsze dwa zredagowali R. Łużny i W. Mokry, tomy III i IV – W. Witkowski i W. Mokry, natomiast kolejne tomy opracowywał wyłącznie W. Mokry. Wśród zagadnień podejmowanych w poszczególnych periodykach znalazły się językoznawstwo, literaturoznawstwo, kościół, religia czy historia. Ponadto niektóre tomy zawierały także materiały z różnych konferencji naukowych poświęconych tematyce ukrainistycznej.

Nowsze pisma rezonujące wokół zagadnień związanych z Ukrainą to „Studia Ukrainica Posnaniensia” oraz „Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe”. Pierwsze z nich to czasopismo wydawane przez Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu od 2013 roku – wpierw jako rocznik, a od 2019 roku jako półrocznik – pod redakcją A. Horniatko-Szumiłowicz. W periodyku drukowane są artykuły z zakresu polsko-ukraińskiego językoznawstwa, literaturoznawstwa i kulturoznawstwa. Natomiast drugie z wymienionych pism, tj. „Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe” – po zmianie podtytułu w 2023 r. na: „Pomiędzy. Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Interdyscyplinarne”, to z kolei kwartalnik publikowany od 2015 r., skupiony wokół szeregu zagadnień, w tym literaturoznawstwa, językoznawstwa, nauk społecznych czy nauk o kulturze i sztuce. Czasopismo obecnie ukazuje się pod redakcją naukową M. Orzechowskiego. Jest ono owocem współpracy trzech uczelni, tj. Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa

Szewczenki w Kijowie, Narodowego Uniwersytetu im. Iwana Franki we Lwowie oraz Uniwersytetu Wrocławskiego¹²³.

Omawiając periodyki skoncentrowane wokół ukraińskiej mowy, należy wspomnieć o jednym z najstarszych czasopism językoznawczych w Polsce – „Poradniku Językowym”. Okazuje się, że interesująca tematyka towarzyszy piśmniemu niemalże od początku jego istnienia. Dowód stanowi głośna polemika poprawnościowa, dotycząca form przymiotników od nazw własnych *Mohylew* i *Mohylów*, prowadzona przez L. Czarkowskiego i B. Dyakowskiego w 1905 roku [Czarkowski 1905, Dyakowski 1905a, 1905b; zob. też Dubisz 2023: 78]. Nadmienić trzeba, że w 2022 roku ukazały się dwa zeszyty specjalne „Poradnika Językowego”, będące wynikiem projektu sfinansowanego przez Narodową Agencję Wymiany Akademickiej, który dotyczył „promocji języka polskiego oraz osiągnięć w zakresie polonistyki w ukraińskim środowisku akademickim”. Materiały te zatytułowano kolejno *Polonistyczne spotkania polsko-ukraińskie – język, literatura, kultura* [2022a, z. 1, ss. 326] i *Polonistyczne spotkania polsko-ukraińskie – lingwistyka, glottodydaktyka, translatoryka* [2022b, z. 10, ss. 271]. Były one zwieńczeniem przedsięwzięcia realizowanego w latach 2020–2022, które, mimo trudnej sytuacji w Ukrainie, udało się z sukcesem zrealizować [Dubisz 2023: 77, 85]. S. Dubisz, dokonując przeglądu wszystkich tekstów opublikowanych w „Poradniku Językowym” na przestrzeni stu dwudziestu lat poświęconych tematyce ukrainistycznej, wykazał, że w ciągu ostatnich dwóch dekad zdecydowanie wzrosło zainteresowanie językoznawców wskazanym zagadnieniem [Dubisz 2023: 85].

Pośród polskich periodyków, w których ukazywały bądź ukazują się pojedyncze szkice poruszające problematykę ukrainistyczną, można wymienić „Acta Polono-Ruthenica” czy „Slavia Orientalis”, niemniej jednak w obu – skupionych na szeroko rozumianej tematyce wschodniosłowiańskiej – kwestia ta nie stanowi motywu przewodniego.

¹²³ Informacje o czasopiśmie pochodzą ze strony internetowej jego wydawcy (Wydawnictwo Adam Marszałek). *Pomiędzy*, [online] <https://czasopisma.marszalek.com.pl/en/10-15804/pomi> [dostęp: 13.01.2025].

Słowniki

Na zakończenie warto zaznaczyć, iż polskie słownikarstwo może poszczycić się zróżnicowanymi zbiorami powiązanymi z zagadnieniami ukrainistycznymi, co w swym artykule *Leksykografia polska z językiem ukraińskim w opisie statystycznym. Z bibliografią za lata 1794–2016* wykazała K. Wojan [2017].

W tekście badaczki, liczącym dwieście dwadzieścia osiem pozycji bibliograficznych, zakończonym sporządzonym przez nią chronologicznym wykazem literatury, znajdują się najważniejsze zbiory leksykograficzne, w tym te o charakterze wielojęzycznym – jak *Słownik języka polskiego* S.B. Lindego. Spośród leksykonów skupiających się wyłącznie na tematyce ukrainistycznej czy wschodniosłowiańskiej wyszczególnić należy XIX-wieczny *Słowniczek mniej zrozumiałych słów ruskich (rusko-polski)* P. Żegoty [1840] oraz *Słowniczek ruskich wyrazów* z 1866 r. zamieszczony w periodyku „Sioło: Pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-polskim”. Nieco nowsze pozycje wymieniane przez autorkę to *Słownik ukraińsko-polski* z 1957 roku pod red. S. Hrabca i P. Zwolińskiego [1957] czy wydany rok później *Słownik polsko-ukraiński we dwóch tomach / Польсько-український словник у 2 томах* pod red. Ł. Humeckiej [1959], a także *Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński* Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku pod red. nauk. J. Riegera [1997] [Wojan 2017: 176–184]. Jeśli zaś chodzi o schyłek XX i dwie pierwsze dekady XXI wieku, bardzo licznie wydawano zbiory leksykograficzne (także wielojęzyczne) o charakterze ogólnym, por. *Słownik ukraińsko-polski / Українсько-польський словник* A. Iwczenko [2003, 2004] czy elektroniczny *Słownik ukraińsko-polski polsko-ukraiński z rozmówkami* N. Celer [2005]; tematycznym, por. *Słowniczek tematyczny. Szkoła. Polsko-łemkowsko-angielski* M. Chomiak i M. Górskiej [2003] czy *Słownik tematyczny polsko-ukraiński* I. Kononenko, I. Mytnik i E. Wasiak [2010], a nawet specjalistycznym, por. *Słownik biznesu ukraińsko-polski polsko-ukraiński* S. Domagalskiego [2001] czy *Polsko-ukraiński słownik frazeologiczny* A. Piaseckiej i I. Tuliny-Blumental [2016]. Rzecz jasna, nie sposób przywołać w tym miejscu wszystkich najważniejszych pozycji słownikowych,

odsylał więc do opracowania K. Wojan. Ale wspomnę tutaj jeszcze o najnowszej pozycji leksykograficznej, nieujętej w szkicu badaczki. Mowa o dziele zatytułowanym *Wielki polsko-ukraiński słownik frazeologiczny z indeksem* I. Kononenko [2023], liczącym pięć tysięcy polskich związków frazeologicznych i ich ukraińskie odpowiedniki. Leksykon ten został dogłębnie zrecenzowany przez A. Pielę [2024b] w roczniku „Лексикографічний бюлетень (Online)”.

Zakończenie

Bibliografia na temat języka ukraińskiego w polskich badaniach lingwistycznych jest bardzo obszerna. W niniejszym szkicu zaprezentowano jedynie wybór literatury przedmiotowej – ten już ukazał bogactwo i zróżnicowanie tematyczne prowadzonych analiz: od kwestii wzajemnych wpływów polsko-ukraińskich, przez zapożyczenia językowe, problematykę gwarową, aż po studia interdyscyplinarne nad idiolektami. Wnikliwej analizie poddawano też komunikację mieszkańców niewielkich obszarów, brano ponadto pod uwagę całe regiony. Skupiano się również na staropolszczyźnie, jak i na epokach późniejszych. W artykule pokazałam również, że tematyce ukrainistycznej poświęcono liczne czasopisma językoznawcze, a w polskiej leksykografii już w wiekach przeszłych pojawiały się pierwsze dzieła słownikarskie notujące rutenizmy. Wszystko, co tutaj powiedziano, utwierdza w przekonaniu, że zainteresowanie tematem systematyzowania ukraińskich kwestii językowych w polskich badaniach lingwistycznych nie słabnie od kilkudziesięciu lat. Wymienione w artykule prace stanowią dowód na wielonurtowość prowadzonych przez językoznawców studiów ukrajinoznawczych.

LITERATURA

Bešta, T. (1971). Z badań nad wschodniosłowiańskimi wpływami językowymi w polszczyźnie romantyków. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*, 17, 199–241.

- Brückner, A. (1906). *Dzieje języka polskiego*. Warszawa – Lwów: Wydawnictwo Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie.
- Butko, S., Gębka-Wolak, M. (red.) (2022). *Polsko-ukraińskie spotkania językowe*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Celer, N. (2005). *Słownik ukraińsko-polski polsko-ukraiński z rozmówkami*. Warszawa: Herald G.
- Chomiak, M., Górski, M. (2003). *Słowniczek tematyczny. Szkoła. Polsko-łemkowsko-angielski*. Warszawa: RUTENIKA.
- Citko, L. (red.) (2018). *Języki ruskie w rozwoju historycznym i kontaktach z polszczyzną*. Białystok: Wydawnictwo Prymat.
- Czarkowski, J. (1905). Jeszcze mohylewski czy mohylowski. *Poradnik Językowy*, 6, 89–90.
- Czyżewski, F. (1976). Wpływy ukraińskie w gwarze osady Łomazy powiat Biała Podlaska. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 15, 105–118.
- Czyżewski, F. (1986). Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. powiatu włodawskiego. *Studia nad Polszczyzną Kresową*, 4, 81–107.
- Domagalski, S. (2001). *Słownik biznesu ukraińsko-polski polsko-ukraiński*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Dubisz, S. (2003). Słownictwo pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie. *Poradnik Językowy*, 1, 3–12.
- Dubisz, S. (2023). Tematyka ukrainistyczna w „Poradniku Językowym” (1901–2022). *Poradnik Językowy*, 4, 77–90.
- Dyakowski, B. (1905a). Jeszcze mohylewski czy mohylowski. *Poradnik Językowy*, 4, 61.
- Dyakowski, B. (1905b). Jeszcze Mohylów i mohylowski. *Poradnik Językowy*, 8, 122–123.
- Dzendzeliwski, J. (oprac. i przygot. do druku), Rieger, J. (red. nauk.) (1997). *Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Dzięgiel, E. (2003). *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*. Warszawa: Wydawnictwo Semper.

Fałowski, A. (1995). Wyrazy ukraińskie w najnowszej leksykografii polskiej. *Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 3–4, 209–239.

Fałowski, A. (2016). W sprawie najdawniejszych zapożyczeń wschodniosłowiańskich w języku polskim. *LingVaria*, 2, 137–156.

Fałowski, A. (2018). Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w języku staropolskim. W: Z. Greń (red.), *Językoznawstwo. Prace na XVI Międzynarodowy Kongres Słowistów w Belgradzie 2018* (s. 29–40). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Fałowski, A. (2023). Ile jest słów pochodzenia ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie ogólnej? *LingVaria*, 1 (35), 63–72.

Handke, K. (1977). Kontakty języka polskiego z innymi językami. W: K. Handke, E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Przewodnik po językoznawstwie polskim* (s. 91–107). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Hrabec, S. (1949). *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*. Toruń: Towarzystwo Naukowe.

Hrabec, S., Zwoliński, P. (red.) (1957). *Słownik ukraińsko-polski. Zawiera około 30 000 wyrazów*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Гумецька, Л. (red.) (1959). Польсько-український словник у 2 томах (3 книгах). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.

Iwczenko, A. (2003). *Słownik ukraińsko-polski / Українсько-польський словник*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Iwczenko, A. (2004). *Słownik ukraińsko-polski / Українсько-польський словник*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Janiak, B. (1995). *Polsko-ukraińskie związki językowe na przykładzie gwary Niemirowa nad Bugiem. Fonetyka, fonologia, słownictwo*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Jurkowski, M. (1974). Ukrainizmy w języku Juliusza Słowackiego. W: S. Kozak, M. Jakóbiec (red.), *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich* (s. 105–133). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Karaś, M. (1975). *Studia nad dialektologią ukraińską i polską (z materiałów b. katedry języków ruskich UJ)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kleszczowa, K. (2010). Rola słowotwórstwa w przejmowaniu i stabilizacji pożyczek (na przykładzie polskich ukrainizmów). W: Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська (red.), *Відображення історії та культури народу в словотворенні* (s. 110–119). Kijów: Видавничий Дім Дмитра Бураго.

Klich, E. (1929). Pożyczki ruskie w języku polskim. *Slavia Occidentalis*, 8, 493–510.

Klimek, J. (2007). Ukrainizmy w języku Szymona Zimorowica. *Slavia Orientalis*, 56 (3), 417–429.

Kononenko, I. (2018). Podstawy analizy kontrastywnej języka polskiego i ukraińskiego. *Poradnik Językowy*, 6, 35–46.

Kononenko, I. (2023). *Wielki polsko-ukraiński słownik frazeologiczny z indeksem*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Kononenko, I., Mytnik, I., Wasiak, E. (2010). *Słownik tematyczny polsko-ukraiński*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kostecka-Sadowa, A. (2010). Polsko-ukraińskie kontakty językowe w zakresie słownictwa (na przykładzie Mościsk). *Język Polski*, 4–5, 376–383.

Kość, J. (1999). *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Krasowska, H. (2017). Problematyka pożyczek ukraińskich w polskiej gwarze górali bukowińskich. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 52, 164–185.

Kuroczycki, T., Rzepka, W.R., Walczak, B. (1983). O zapożyczeniach leksykalnych z języka ukraińskiego we współczesnej polszczyźnie pisanej. W: M.

Basaj i in. (red.), *Prace na IX Międzynarodowy Kongres Slawistów w Kijowie 1983* (s. 227–234). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kurzowa, Z. (1983). Zmiany w polach językowych zapożyczeń ukraińskich a polsko-ukraińskie kontakty językowe. *Studia nad Polszczyzną Kresową*, 2, 49–63.

Kurzowa, Z. (1985). *Polshczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*. Warszawa – Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Kurzowa, Z. (2007). *Ze studiów nad polszczyzną kresową. Wybór prac*. Kraków: Universitas.

Kwaśnicka-Janowicz, A. (2005). *Polsko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej w gwarach okolic Przemyśla*. Kraków: Wydawnictwo Scriptum.

Lehr-Splawiński, T. (1938). Wzajemne wpływy polsko-ruskie w dziedzinie językowej. W: T. Lehr-Splawiński (red.), *Szkice z dziejów rozwoju i kultury języka polskiego* (s. 106–128). Lwów – Warszawa: Książnica-Atlas.

Linde, S.B. (1807–1814). *Słownik języka polskiego*, 1–6. Warszawa: Drukarnia XX. Piarów.

Łesiów, M. (1989). Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w świetle faktów językowych w średniowieczu. W: J. Kłoczowski (red.), *Między Wschodem a Zachodem. Część I: Kultura umysłowa* (s. 41–52). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Łesiów, M. (1992). Problematyka polsko-ukraińskich powiązań językowych. W: J. Bartmiński, M. Łesiów (red.), *Między Wschodem a Zachodem. Część IV: Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim* (s. 85–99). Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe.

Łesiów, M. (1994). *Ukraina wczoraj i dziś*. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Łesiów, M. (1995). Zagadnienia polsko-ukraińskich wzajemnych stosunków językowych. W: M. Łesiów i M. Sajewicz (red.), *Rozprawy slawistyczne: Studia z*

językoznawstwa słowiańskiego, 10 (s. 245–258). Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.

Łesiów, M., Melnyk, M. (2011). *O Ukrainie. Prawie wszystko...?* Olsztyn: Wydawnictwo Katedra Aksjologicznych Podstaw Edukacji Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Minikowska, T. (1980). *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* Warszawa – Poznań – Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Nitsch, K. (1957). *Mały atlas gwar polskich*. Wrocław – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo PAN.

Ochał, O. (2004). Ukraińskie zapożyczenia leksykalne w języku polskim mieszkańców Żytomierza na Ukrainie. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze*, 122, 149–157.

Pelcowa, H. (1997). Słownictwo wschodniosłowiańskie w gwarach Polski środkowo-wschodniej w świetle związków językowych polsko-ukraińskich. W: F. Czyżewski, M. Łesiów (red.), *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce* (s. 189–21). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Pelcowa, H. (2001). *Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Piasecka, A., Tulina-Blumental, I. (2016). *Polsko-ukraiński słownik frazeologiczny*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Piela, A. (2023a). Nazwy miejscowe Kresów Wschodnich w zapomnianej polskiej frazeologii. *Język Polski*, 3, 101–113.

Piela, A. (2023b). Nearby Ukraine... Choronyms related to Ukraine in Polish phraseology. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Linguistica*, 57, 89–102.

Пеля, А. (2024a). Власні назви, пов'язані з Україною, у польській сучасній та історичній фразеології. *Українська мова*, 2, 69–85.

Пеля, А. (2024b). Польсько-українська зустріч із фразеологією. *Лексикографічний бюлетень* (Online), 33, s. 193–204.

Pisarek, W., Reczek, J. (1991). Rutenizm. W: S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego* (s. 292). Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Polonistyczne spotkania polsko-ukraińskie – język, literatura, kultura, (2022a). *Poradnik Językowy*, 1, ss. 326.

Polonistyczne spotkania polsko-ukraińskie – lingwistyka, glottodydaktyka, translatoryka, (2022b). *Poradnik Językowy*, 10, ss. 271.

Popowska-Taborska, H. (1992a). Geneza ukrainizmów w dialektach kaszubskich. *Język a kultura*, 7. *Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych* (s. 41–46). Wrocław: Wiedza o Kulturze.

Popowska-Taborska, H. (1992b). Słowiańszczyzna zachodnia i wschodnia w świetle zarysowujących się podziałów leksykalnych. W: J. Bartmiński, M. Łesiów (red.), *Dzieje Lubelszczyzny*, 6. *Między Wschodem a Zachodem*, 4. *Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim* (s. 13–19). Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe.

Popowska-Taborska, H. (1994). Z rozważań nad leksykalnymi związkami kaszubsko-ukraińskimi. W: *Проблеми сучасної ареалогії* (s. 174–178). Kijów.

Rembiszewska, D.K. (2020). Perspektywa współczesna i historyczna w badaniach nad wschodnią Słowiańszczyzną w Instytucie Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. W: J. Ławski, L. Suchanek (red.), *Humanistyka między narodami. Interdyscyplinarne studia polsko-ukraińskie* (s. 95–103). Kraków – Białystok: Temida 2.

Rembiszewska, D.K., Siatkowski, J. (2018). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Rembiszewska, D.K., Siatkowski, J. (2021). *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe II*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Rieger, J. (1977). Studia nad dialektologią ukraińską i polską (z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ). *Poradnik Językowy*, 7, 327–328.

Rieger, J. (1998). Dawna strefa graniczna językowo-etniczna polsko-ukraińska w okolicach Sanoka i Przemyśla w świetle antroponomii. *Slavia Orientalis*, 47 (3), 193–210.

Rieger, J. (2002b). Ukraińskie gwary w Karpatach jako grupa dialektalna. W: S. Gala (red.), *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Karolowi Dejniewi* (s. 427–444). Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Rieger, J. (2011). Ukraińskie interferencje w słownictwie polszczyzny w Galicji. W: Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей (red.), *Українська мова в Галичині. історичний вимір* (s. 107–123). Lwów: н-т українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України.

Rieger, J. (red.) (2002c). *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie*. Warszawa: Wydawnictwo Semper.

Rieger, J., Cechosz, I., Dzięgiel, E. (red.) (2002). *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku. Stan i status. Cechy charakterystyczne. Polszczyzna w Lwowskim, Tarnopolskim i na Podolu. Teksty*. Warszawa: Wydawnictwo Semper.

Rieger, J., Cechosz, I., Dzięgiel, E. (red.) (2007). *Język polski na Ukrainie w końcu XX wieku. Polszczyzna w Lwowskim, Żytomierskim i na Podolu. Teksty*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.

Rudzińska, M. (1934). Przyczynek do stosunków językowych polsko-ukraińskich. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 4, 22–26.

Rutenizm. W: Żmigrodzki, P. (red), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, [online] <https://wsjp.pl/haslo/podglad/118639/rutenizm> [dostęp: 13.01.2025].

Rytter, G. (1992). *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Sawaniewska-Mochowa, Z. (1991). Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej (do 1988 r.). W: J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, 6 (s. 223–254). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Słowniczek ruskich wyrazów, (1866). *Siolo. Pismo zbiorowe poświęcone rzeczom ludowym ukraińsko-polskim*, 1–4, ss. 187–192, 189–192, 189–192.

Stieber, Zdz. (1956–1964). *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny*, 1–8. Łódź: Zakład im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Strumiński, B. (1961). Ukrainizmy gramatyczne we współczesnym języku polskim. *Poradnik Językowy*, 9, 400–407.

Śpiwak, O. (2006). Stereotypowe wyobrażenia o Ukraińcach przez pryzmat zapożyczeń leksykalnych w polszczyźnie. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, 21–22, 144–150.

Urbańczyk, S. (1963). Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego. W: T. Milewski (red.), *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński* (s. 437–444). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Urbańczyk, S. (1968). Charakterystyka zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego. W: S. Urbańczyk (red.), *Szkice z dziejów języka polskiego* (s. 293–304). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Walczak, B. (2003). Wpływy ruskie w polskim języku literackim. W: B. Bakula (red.), *Polska – Ukraina. Partnerstwo kultur* (s. 19–31). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

Witkowski, W. (2013). Jeszcze raz o najdawniejszych zapożyczeniach ruskich (wschodniosłowiańskich) w języku polskim. *Rocznik Sławinistyczny*, 62, 159–167.

Wojan, K. (2017). Leksykografia polska z językiem ukraińskim w opisie statystycznym. Z bibliografią za lata 1794–2016. *Slavia Orientalis*, 66 (1), 171–194.

Żegota, P. (1840). Słowniczek mniej zrozumiałych słów ruskich (rusko-polski). W: *Pieśni ludu ruskiego w Galicji*, 2 (s. 107–216). Lwów: Kajetan Jabłoński.

Ю. О. Цигвінцева

СЕМАНТИЧНА КАЛЬКА ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТИПОЛОГІЧНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ НОМІНАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Міжнаціональна взаємодія в різних сферах сучасного суспільного життя істотно впливає на словниковий склад української мови, сприяє формуванню нових понять та їхніх позначень. Як наслідок, не лише збільшується кількість запозичень, нових і за змістом, і за формою, а й активно з'являються в українській мові одиниці, які стають результатом повторного прихованого запозичування, що їх А. О. Білецький пов'язував із процесами калькування слів (їхнього перевдягання – тобто надавання калькам форми мови-засвоювача запозичення) [Білецький 2012: 201–202]. Збагачення словникового запасу літературних мов через запозичування загалом і калькування зокрема є одним із важливих аспектів їхнього розвитку, адже процес еволюції мов значною мірою пов'язаний із міжнародним обміном, що приносить нові ідеї, наукові й технічні відкриття, культурні традиції та інші надбання. Проблеми калькування в українській мові досліджували А. О. Білецький, С. В. Семчинський, Ю. О. Жлуктенко, Н. Ф. Клименко, О. Б. Ткаченко, Є. А. Карпіловська, О. А. Стишов, П. О. Селігей, Л. П. Кислюк та ін.

Дослідники зауважують, що лінгвістичний термін *калька* з'явився на межі ХІХ–ХХ століть і вперше ужитий у праці «Французька стилістика» Ш. Баллі, котрий називав кальками «слова та вирази, утворені механічно, шляхом буквального перекладу, за зразком виразів, перекладених з іноземної мови» [Баллі 2001: 69]. Погляди мовознавців щодо кальок різняться. Деякі науковці вважають їх різновидом запозичень, інші – протиставляють запозиченням, підкреслюючи роль внутрішніх ресурсів мови в проникненні саме такої форми чужого слова та його адаптуванні. Більшість дослідників акцентують на

складності аналізованих процесів та схильні до думки, що протиставляти їх нелогічно, бо часто запозичування і калькування відбуваються паралельно: якби не було необхідності припасувати іншомовну одиницю до системи мови, то не виникало б потреби калькувати.

Н. Ф. Клименко зазначала, що без кальок (перелицьованих слів) не обходиться жодна мова у світі. «Калькою може бути слово або зворот, вислів, повністю перекладений з іншої мови» [Клименко 2017а: 24]. При прямому запозичуванні з чужої мови переймають і матеріальну форму (звукову або графічну), і значення слова-прототипу, а при калькуванні – тільки значення та модель формальної організації її семантичних компонентів. Отже, таким чином роблять «копію чужомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу» [Там само].

Розглядаючи різновиди кальок у статті енциклопедії «Українська мова», Н. Ф. Клименко виокремлювала однослівні та неоднослівні кальки, а з-поміж однослівних кальок – словотвірні (*світогляд* < нім. *Weltanschauung*, *міжнародний* < франц. *international*) і семантичні, утворені завдяки семантичному перенесенню за іншомовним зразком (*мережа* < рос. *сеть*, *навантаження* < рос. *нагрузка*, політичні терміни *лівий*, *правий* < франц. *gauche*, *droit*) [Клименко 2007: 245].

Деякі науковці вважають, що внаслідок перенесення певного значення подібного формально іноземного слова не завжди утворюється саме семантична калька. Досить часто тоді, коли йдеться власне про подібні за звучанням слова, відбувається запозичування окремого значення іноземної лексеми, а не калькування семантичної структури іншомовного зразка. Погоджуємося з Є. А. Карпіловською, котра зазначає, що часто непросто визначити, чи відбувається повторне запозичування нового значення в раніше запозиченому слові (нерідко з іншої мови), чи нове значення розвивається на підставі семантики запозиченого слова, але вже в українській мові. Дослідники розрізняють повторні запозичення, де нове значення не могло розвинути з

попередньо запозиченого, і приховані запозичення – нові значення, які могли розвинути на українському ґрунті, – називаючи їх також семантичними кальками, неосемантизмами [Карпіловська 2007: 82].

Спираючись на зазначене вище, розглядаємо семантичні кальки в складі семантичних неологізмів та визначаємо калькування одним із механізмів неосемантизації слів – як повторне приховане запозичування, унаслідок якого постає неосемантизм. У такому разі уналежнюємо до семантичних кальок нові значення, що з'явилися внаслідок запозичування у слові з уже відомою формою.

Аналіз запозичень дав змогу мовознавцям стверджувати, що семантика запозичених слів часто не збігається із семантикою їх прототипів у мові-джерелі. По-перше, слово може бути запозичене лише з одним чи кількома значеннями, хоча в іноземній мові воно має ширшу семантичну структуру. По-друге, є імовірність різних семантичних змін: запозичене слово може зазнати спеціалізації чи узагальнення значення, набути нових відтінків або збагатитися новими переносними значеннями в мові-реципієнті. На основі опрацьованих прикладів визначаємо два способи засвоєння повторних прихованих запозичень у сучасній українськомовній практиці: 1) калькування форми та семантики (*адміністратор* (англ. *administrator*), *архів* (англ. *archive*), *банк* (англ. *bank*), *вірус* (англ. *virus*), *зомбі* (англ. *zombie*), *контекст* (англ. *context*), *пірат* (англ. *pirate*), *тендер* (англ. *tender*) та 2) калькування лише семантики (*бібліотека* (англ. *library*), *бульбашка* (англ. *bubble*), *відмивати* (англ. *launder*), *вікно* (англ. *window*), *завантажувати* (англ. *download*), *зелений* (англ. *green*), *хмарний* (англ. *cloudy*) тощо. Засвоєння таких одиниць здійснюється разом із засвоєнням нових реалій суспільного життя та сприяє розширенню номінаційних ресурсів сучасної української мови, її когнітивного та комунікативного простору.

Функціонування подібних лексем відбувається на основі зміни їхньої внутрішньої форми, розширення і переструктурування парадигми значень у

різних сферах. Особливо ці процеси характерні для активно оновлюваних мовно суспільних сфер: інформаційно-комунікаційних технологій (іменники *адміністратор, адреса, архів, бібліотека, вузол, документ, іконка, каталог, користувач, меню, папка, профіль, статус, сторінка, хмара* тощо та похідні від них прикметники; дієслова *викладати, вивішувати, завантажувати, пакувати, розміщувати, формувати* та їхні похідні), економіки та банківської справи (іменники *коридор, лінійка, піраміда*; прикметники *бюджетний, золотий, платиновий, тіньовий*; дієслово *відмивати* та ін.), соціальної сфери (іменники *артикуляція, бульбашка, виклик, клімат, контекст, ліфт, марафон, модерація, ніша, номінація, рецепція, пакет, панель, презентація, ротація, трансляція* тощо та їхні похідні; прикметники *вірусний, диванний, жовтий, знаковий, пілотний, токсичний* з похідними), мистецтва, світу моди й краси (іменники *гламур, коректор, маска, модель, молочко, сингл* з похідними; прикметники *живий, золотий, нішевий, платиновий*) та ін. Ці сфери безпосередньо пов'язані з глобалізаційними процесами, науковими та технологічними інноваціями й міжкультурною комунікацією, при цьому зорієнтовані на широку аудиторію, що не лише сприяє розвитку номінаційних ресурсів мови, а й вимагає ясності та зрозумілості комунікації.

Слушною вважаємо думку Н. Ф. Клименко про те, що калькування є широкоживаним засобом обмеження ксенізації лексики, саме за допомогою кальок «розвинуті мови зберігають свій власний почерк засвоєння матеріалу і намагаються відстояти мовну неповторність та тотожність» [Клименко 2017: 196], адже кальки дають змогу уникнути фонетичних та морфологічних змін, інтегрувати нове поняття без порушення питомої мовної цілісності, є усвідомленим актом мовотворчості. Це можна проілюструвати на прикладі розвитку семантичної структури дієслова *відмивати*. У «Словнику української мови» в 11 томах (далі – СУМ) лексема *відмивати* зареєстрована в прямих значеннях «1. Миючи, очищати кого-, що-небудь від бруду і т. ін.; 2. спец. Промиваючи, відділяти що-небудь від домішок» (СУМ I: 605). Мовна

практика доводить переосмислення семантики дієслова, а саме: формування метафоричного значення спершу в межах стійкої сполуки *відмивати гроші*, пор.: *У цьому ж банку зберігав свої кошовності його [нащадка емігрантів першої хвилі] тесть, сицилієць Карло, який відмивав у нейтральній Швейцарії італійські гроші, а також багато інших вихідців із різних країн світу...* (Дзеркало тижня, 15.05.2009); *У більшості випадків приватний сектор почав «відмивати» гроші тіньової економіки і «вимивати» ресурси з державних підприємств* (Історія України: 116); *Це мафія, яка конкретно відмиває гроші, конкретно кришує бандитів російських* (Слабошпицький: 133), а потім і в іншому мовному оточенні, хоча й у тому самому поняттєвому полі, напр.: *Відмивав кошти на будівництві амбулаторій: судять волинського чиновника* (Волинські новини, 09.09.2023); *Чепмен також забезпечувала їх віддалене підключення до мереж американських компаній та допомагала відмивати доходи від незаконної схеми* (Укрінформ, 16.05.2024); *Бойко і 1107 квартир: як депутат відмив 70 мільйонів доларів під носом у НАБУ, СБУ і податкової* (Фейсбук, 29.07.2025) тощо.

На основі великої кількості вживань лексеми з такою семантикою «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.» (далі – СУМД) зафіксував це нове значення розглядуваного дієслова та його похідних: **відмивати** – 3. *перен., розм.* Робити легальним, законним (про власність, гроші); **відмивання** – Дія за знач. **відмивати** 3 (СУМД I: 155). Сучасні українськомовні тексти підтверджують активність похідного іменника **відмивання** саме в такому переносному значенні, напр.: *Микола добре знав, що оця надзвичайно громіздка контора, призначена тепер переважно для відмивання та відкату бюджетних грошей, у дійсному інформаційному полі з гріхом пополам має рейтинг внизу десятка відв'язаних і добре фінансованих, нерідко з півночі, комерційних каналів* (Мусієнко: 162); *Зітхнувши, Гайдук уявив, як нелегко доводиться Мережку і Крейді утримувати хоч якийсь лад у місті, поділеному між десятками етнічних банд, які контролюють збут*

наркотики, місця сексуальних утіх, ринки зброї, казино та сумнівні банки для **відмивання грошей** (Щербак: 231); На батьківщині правосуддя звинуватило його [Манафорта] у **відмиванні коштів** і несплаті податків (Кулеба: 125); **Відмивання грошей** практикується передусім у колах наркобізнесу та з боку організованої злочинності (DW, 23.09.2020); Основними завданнями Мінфіну є: ...2) забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері державного фінансового контролю, казначейського обслуговування бюджетних коштів, запобігання і протидії легалізації (**відмиванню**) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму (Економіка: 221). Потужний функціональний потенціал цих слів у такому новому значенні доводить і вживання форм дієслова *відмивати* – дієприкметника *відмитий* (**Відмиті гроші** використовують, наприклад, для придбання цінних паперів, земельних ділянок, цінних металів, але також часток у підприємствах (DW, 23.09.2020)) та дієприслівників *відмиваючи* (**«Відмиваючи» гроші**, посадові особи привласнили 12 млн грн державних коштів і 800 млн грн – комерційних установ (BBC News, 02.06.2015)), *відмивши* (Ті “супроводи” створені таким чином, щоб ще більше заплутати в усьому і нічим не допомогти, зробивши вигляд плідної праці та **відмивши кошти** (Фейсбук, 14.06.2025)) у нових контекстах. Рідше з новим значенням уживають похідне дієслово *повідмивати*, напр.: *А хірургічний корпус будується вже років 20. Скільки коштів повідмивали?* (Країна, 28.10.2010); *Знаємо ми, скільки грошей на цих грантах повідмивали* (Закарпаття, 08.06.2018). Поки що такі приклади трапилися лише в коментарях до публікацій, тому вважаємо це нове значення дієслова *повідмивати* особливістю розмовного стилю мовлення учасників інтернет-комунікації. Цьому сприяє семантика кумулятивного (накопичувального) роду дії, притаманна мовним засобам розмовному стилю, завдяки якій лексема позначає не поодинокі факти зловживання, а систематичну практику фінансових махінацій, увиразнює повторюваність дії та надає висловлюванню експресивного забарвлення, підкреслюючи масштаб негативних явищ.

Англомовне походження нового значення дієслова *відмивати* підтверджують словники. Наприклад, «Кембриджський словник англійської мови» (Cambridge Dictionary) серед значень дієслова *launder* (прати) реєструє і таке: «переміщувати гроші, зароблені незаконним шляхом, через банки та інші підприємства, щоб видавати їх за ті, що зароблені законно» (CD). Дослідники цього явища зазначають, що такий процес, найімовірніше, пов'язаний з діяльністю американських гангстерів 1920–1930-х рр., коли кримінальні угруповання використовували мережі пральних автоматів та інші підприємства з великим грошовим обігом (ресторани, автозаправки), щоб змішувати нелегальні доходи з легальними, приховуючи їхнє незаконне походження [Барановський, Дудоров 2005]. Як і більшість прихованих запозичень, дієслово *відмивати* з новим значенням належить до інтернаціональної лексики, яку спостерігаємо в сучасних лексиконах різних мов. Відповідниками до англійської сполуки *launder money* є укр. *відмивати гроші*, білорус. *адмываць грошы*, рос. *отмывать деньги*, пол. *prać pieniądze*, словац. *prať špinavé peniaze*, чеськ. *prát peníze*, нім. *Geld waschen* тощо¹²⁴. Спостерігаємо паралельне вживання дієслів *відмивати* у східнослов'янських мовах і *прати* в інших. Імовірним є вплив російського зразка *отмывать деньги* при адаптуванні запозиченої сполуки *launder money* українською та білоруською мовами, адже в російській мові лексему *мыть* уживали зі застарілим нині значенням «прати білизну» як синонім до дієслів *прати*, *полоскати* (РУС II: 594), а російське *отмывать* – це і *відмивати*, і *відпирати* (РУС III: 122). Через міжмовний контакт і спільний радянський медійний простір, що був результатом цілеспрямованої мовної політики СРСР, стандартизацію лексики й фразеології, за якої російська модель слугувала зразком, цей варіант міг закріпився в українській та білоруській мовах.

¹²⁴ Більше відповідників з інших мов див. тут: <https://surl.lt/pkkjbb>

Варто, однак, зауважити, що в багатьох випадках калька стає органічним складником українського лексикону не тільки завдяки формі слова, а й через логічний розвиток його семантики: нове значення накладається на наявну семантичну парадигму лексеми, підкріплюється національними мовними стереотипами, що свідчить про постійну взаємодію семантичної деривації та запозичування як двох способів неосемантизації слів. Той факт, що в українськомовних текстах *прати* (буквальний переклад англійського *launder*) з новим значенням уживане рідко й кількісно поступається лексемі *відмивати* може слугувати аргументом на користь такого міркування. Адже саме *відмивати* в першому значенні, як свідчить словникова стаття СУМ, на відміну від *прати*, уживають образно, пор.: «* Образно. Чорну душу милом не відмиєш (Українські народні прислів'я та приказки, 1955, 160)» (СУМ I: 605). А «Словник української мови» у 20 томах (далі – СУМ-20) зафіксував і нове переносне значення дієслова *відмивати* «знімати провину, виправдовувати» (СУМ-20 II: 687), що підтверджує розвиток його семантики та можливість взаємодії із запозиченням.

Такі трансформації в семантичній структурі аналізованої лексеми цілком закономірні, бо в українському світосприйнятті вода є багатоаспектним етномовним маркером, природу якого докладно дослідив В. В. Жайворонок (ЗУЕ: 106–108). У традиційній культурі лексеми на позначення миття, обмивання водою символізують очищення, оновлення й захист від зла. Саме тому обрядові купання, умивання, використання води в різноманітних ритуалах мають сакральний зміст. Миття, купання, обмивання – це не лише гігієнічна дія, а акт оновлення, співзвучний зі світоглядним уявленням про лад, гармонію та моральну чистоту, глибоко закоріненим у фольклорі та щоденному мовленні українців. У зв'язку з цим мовну опозицію «чисте – брудне», а відповідно й «відчищати, відмивати, вимивати – забруднювати» сприймаємо не лише буквально – надаємо їй морального та естетичного забарвлення, про що

свідчать спокуси *чиста совість, брудна справа, очистити душу, забруднити руки, вимитися з гріха* та ін.

У християнській культурі ця опозиція репрезентована світоглядною тріадою пекло – чистилище – рай, де чистилище – це місце очищення від гріхів і проміжний стан душі, процес спокути, необхідний для спасіння. Цікавим у цьому плані є і фразеологізм *умити руки*, що походить із біблійної історії про Понтія Пілата, котрий, за переказами, здійснив ритуальне обмивання рук, демонструючи, що не бере на себе відповідальності за страту Ісуса Христа. У двотомному академічному «Фразеологічному словнику української мови» В. М. Білоноженко та ін. він зафіксований зі значенням «ухилитися від участі в якій-небудь справі, знімати з себе відповідальність» (ФСУМ II: 913). Отже, вислів віддзеркалює універсальну символіку води, сакральний зміст актів обмивання у християнській традиції.

Кальку *відмивати гроші* в сучасному вжитку можна пов'язати і з крилатим висловом, що належить імператорові Веспасіану, *гроші не пахнуть* (лат. *pecunia (aes) non olet*) та античним сюжетом про не надто чисте джерело прибутку, яке не важливе для того, хто його прагне.

Отже, нові значення спокуси *відмивати гроші*, дієслова *відмивати* та його похідних не виникли спонтанно, а постали на сприятливому мовному ґрунті. Як бачимо на конкретному прикладі, «у лексичній системі нова одиниця вступає в синтагматичні й парадигматичні зв'язки, що виявляється на рівні контексту. Набуваючи словотвірного потенціалу, приховане запозичення має відмінності в реалізації словотвірних моделей та наповненні словотвірних гнізд» [Кислюк 2013: 112].

Сучасна мовна ситуація в Україні загострює проблему мовного пуризму, яка тісно пов'язана з викликами, що постали через поширення калькованих слів і конструкцій, особливо з російської мови. Дослівні переклади чужомовних лексем та зворотів не лише спотворюють природний український синтаксис та стилістику, а й руйнують саму логіку мовомислення, підмінюючи питомі

структури чужими формами. У цьому контексті особливу роль відіграють семантичні кальки, що передають зміст чужого вислову, але зберігають внутрішню мовну органіку завдяки використанню власних засобів тієї чи тієї мови. Саме вони, на відміну від дослівних копій, дають змогу мовцям засвоювати нові значення на основі зв'язків у поняттєвій структурі мови, через опертя на систему національних образів і стереотипів мислення, адже нові значення слів – це «новий крок образності» (за О. О. Потебнею). Чужі ж лексеми без цього зв'язку залишаються «порожніми», безобразними для українського мовця, тому саме переосмислення вихідної семантики українських лексем уможливорює органічне перенесення нових запозичених значень на український мовний ґрунт.

Отже, семантичні кальки є не лише наслідком впливу семантичної системи однієї мови на семантичну систему іншої мови, а й указівкою на життєву силу мови-реципієнта, яка може чуже слово зробити своїм, знайти йому належне місце у своїй системі позначень. Значна кількість запозичень органічно ввійшла в українську мову саме завдяки семантичному потенціалу вихідних значень лексем, взаємодії з наявною семантичною парадигмою українських слів, що забезпечило сприятливі умови для їх засвоєння. Це стимулює шукати бази творення нового значення в системі української мови та утверджує в правильності виваженої стратегії опертя на питомі ресурси мови, збереження її цілісності й живої виразності.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Волинські новини – *Волинські новини*. <https://www.volynnews.com/> (дата звернення: 09.02.2025).

Дзеркало тижня – *Дзеркало тижня*: сайт газети. <https://zn.ua/ukr/> (дата звернення: 29.07.2025).

Економіка – Криховець-Хом'як, Л. Я., Длугопольський, О. В., Вірковська, А. А. (2019). *Економіка (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти*. Тернопіль: Астон.

Закарпаття – *Закарпаття онлайн*: сайт інформаційного агентства. <https://zakarpattya.net.ua/> (дата звернення: 08.06.2025).

Історія України – Гісем, О. В., Мартинюк, О. О. (2019). *Історія України (профільний рівень): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти*. Харків: Вид-во «Ранок».

Країна – *Країна*: сайт журналу. <https://gazeta.ua/> (дата звернення: 28.07.2025).

Кулеба – Кулеба, Д. (2019). *Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот*. Київ: Книголав.

Мусієско – Мусієнко, Р. (2016). *Завихрений час*. Чернігів: Десна Поліграф.

Слабошпицький – Слабошпицький, М. Ф. (2019). *З пам'яті дзеркала. Те, чого ви не прочитаєте в історії літератури: спогади*. Київ: Ярославів Вал.

Укрінформ – Укрінформ: онлайн-медіа. <https://www.ukrinform.ua/> (дата звернення: 16.05.2025).

Фейсбук – *Фейсбук*: соціальна мережа. <https://www.facebook.com/> (дата звернення: 29.07.2025).

Щербак – Щербак, Ю. (2013). *Час смертохристів. Міражі 2077 року: роман*. Київ: Ярославів Вал.

BBC – *BBC News Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian> (дата звернення: 02.06.2025).

DW – *Deutsche Welle*: Новини й аналітика про Німеччину, Україну, Європу та світ. <https://www.dw.com/uk> (дата звернення: 23.06.2025).

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

РУС II – Кримський, А. (гол. ред.). (2017). *Російсько-український словник: у 4-х т. Т. 2. Вип. 2. Л–Намыкивать / Упорядники-редактори:*

М. Калинович, В. Ярошенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1932 р. (Серія «Словникова спадщина України»).

РУС III – Єфремов, С. (гол. ред.). (2017). *Російсько-український словник: у 4-х т. Т. 3. Вип. 1. О–Поле* / Упорядники-редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1927 р. (Серія «Словникова спадщина України»).

СУМ – Білодід, І. К., Горещкий, П. Й., Бурячок, А. А. та ін. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-20 – Русанівський, В. М., Тараненко, О. О., Єрмоленко, С. Я. та ін. (ред.). (2010–...). *Словник української мови: В 20 томах. Томи 1–15 (А–п'ять)*. Київ: Наук. думка.

СУМД – Мовчун, Л. В. (ред.). (2017). *Словник української мови в 11 т. Додатковий том: у 2-х кн.* Видавничий дім Дмитра Бураго.

ФСУМ – Білоноженко, В. М. (уклад.). (1993). *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Наукова думка.

CD – *Cambridge Dictionary: словник англійської мови*. <https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/> (дата звернення: 23.05.2025).

ЗУЕ – Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. Київ: Довіра.

ЛІТЕРАТУРА

Балли, Ш. (2001). *Французская стилистика*. 2-е изд., стереотипное. Москва: Эдиториал УРСС.

Барановський, О. І., Дудоров, О. О. (2005). Відмивання грошей. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. (ред.), *Енциклопедія Сучасної України. Т. 4: «В» – «Вог»*. НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-34391>

Білецький, А. О. (2012). *Вибрані праці*. Упоряд. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Жлуктенко, Ю. О. (1966). *Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики*. Київ: Видавництво Київського університету.

Карпіловська, Є. А. (2007). Тенденції засвоєння англіцизмів у сучасній українській мові. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія*, 10(2), 78–84.

Кислюк, Л. П. (2013). Освоєння нової іншомовної лексики системою українського словотвору. *Мовознавчий вісник*, 16–17, 112–122.

Кислюк, Л. (2022). Роль активних моделей словотворення в збереженні типологічних рис української номінації. M. Ološtiak, Ľ. Liptáková, & K. Bednárová-Gibová (Eds), *Slovanská slootovorba: synchronia, inovácie, neologizácia* (p. 275–286). Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.

Клименко, Н. Ф. (2007). Калька. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. (ред.), *Українська мова: енциклопедія. 3-тє вид., зі змінами і доп.* (с. 254). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.

Клименко, Н. Ф. (2017). *Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI ст.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Клименко, Н. Ф. (2017а). *Як народжується слово*. 2-ге вид., доповн., переробл. Київ: Академперіодика.

Селігей, П. О. (2007). Питоме і чуже в термінології: гармонія чи конфлікт? *Вісник НАН України*, 9, 20–28.

Семчинський, С. В. (1974). *Семантична інтерференція мов*. Київ: Вища школа.

Стишов, О. А. (2019). *Динаміка лексичного складу сучасної української мови. Лексикологія. Лексикографія: навч. посіб.* Біла Церква: «Авторитет».

Ткаченко, О. Б. (2014). *Сьогодення й історична перспектива*. Київ: Наукова думка.

Д. О. Чистяк

ХУДОЖНІЙ ПЕРЕКЛАД У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКАХ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ФРАНКОМОВНИМИ КРАЇНАМИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У розвідці пропонується огляд розвитку художнього перекладу з української – французькою як з теоретичного боку, так і на практиці, з урахуванням соціокультурного контексту. Зосереджено увагу на проблемах, сучасному стані та перспективах франко-українських взаємин за допомогою перекладу, з урахуванням соціокультурного контексту й націєтворчої ролі художнього перекладу для розвитку українського красного письменства й класичної філологічної підготовки у вітчизняних закладах вищої освіти. Розглянуто також тенденції сучасного перекладознавства та особливості його викладання у вищій освіті в Україні у зв'язку з ситуацією у франкомовному контексті. Проведення відповідного компаративного аналізу засвідчує потребу інтегрованого підходу до теоретичних міждисциплінарних студій із герменевтичною орієнтацією, а також урахування діяхронного й синхронного чинників у викладанні перекладознавчих дисциплін. Насамкінець, ми представляємо результати нашого досвіду підготовки перекладачів художньої літератури в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та перспективи розвитку художнього перекладу з французької в Україні, зокрема з наголошенням на практичній підготовці здобувачів вищої освіти в співпраці з ключовими роботодавцями, зарубіжними дипломатичними установами, відомими письменниками-перекладачами, представниками фахових громадських організацій та зарубіжними партнерами.

Звісно, і в ХІХ ст., і на поч. ХХ ст. траплялися поодинокі успішні видавничі проєкти, пов'язані з рецепцією української літературної спадщини. Варто згадати бодай спільну роботу Марка Вовчка і її французького співавтора Жюля Етцеля над виданням надзвичайно успішної повісті для дітей «Маруся»,

що витримала понад 20 накладів і нещодавно знову побачила світ за редакцією І. Дмитришин (Maroussia; Париж: Лярматтан, 2008), як, до речі, й менш відомий твір «Мандрівка на крижні» (Voyage en glaçon; Париж: Лярматтан, 2009). На окрему увагу й аналіз заслуговує й вагома франкомовна «Антологія української літератури», видана Українським соціологічним інститутом у Празі у 1921 р. за редакцією М. Грушевського. Проте саме II пол. ХХ ст. позначено посиленням інтересу до української літературної традиції у франкомовному світі. Щоправда, низка видань, підготовлена у Києві редакцією іноземної літератури видавництва «Дніпро» (вибрані твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Стефаника, О. Довженка, А. Малишка, М. Рильського, П. Тичини, П. Загребельного, О. Гончара тощо), чи в Москві у видавництві «Радуга» (як-от роман П. Загребельного «Євпраксія»); із залученням вітчизняних чи емігрантських перекладачів французькою мовою так і не потрапила на франкомовний книжковий ринок, і з огляду на низький художній рівень більшості перекладів навряд чи могла би здобути там успіх.

Натомість успішним радянським видавничим проєктом можна вважати видання Тараса Шевченка «Вибрані твори» в авторитетній серії «Поети нашого часу» (Випуск 110) паризького видавництва П'єра Сегерса 1961 р. під егідою Національної комісії УРСР при ЮНЕСКО, із 45-сторінковим переднім словом М. Рильського й О. Дейча в перекладах видатного французького поета Ежена Гійвіка. Звичайно ж, іще Г. П. Кочур зауважував лексичну надлишковість, порушення принципу еквілінеарності, деконцентрацію поетичного змісту, а також відмову від збереження основних ритміко-мелодичних особливостей Шевченкової мови, однак поетичний талант Е. Гійвіка зумів передати дискурсивний зміст на високому естетичному рівні. Знаковим було перевидання саме цієї збірки у 2022 р. у тому ж видавництві з дискусійною передмовою А. Марковича. Слід зауважити, що саме це Шевченкове видання мало найбільший розголос і залишається приступним для франкомовного

читача в найбільших французьких книгозбірнях та в букіністичній торгівлі – як, до речі, й переклад Шевченкової повісті «Художник» у провідному французькому видавництві «Гаїмар» (*Le peintre*. Париж: Гаїмар, переклад М. Гійріка і Ж. Ляфон, 1964). Підготовлене ж діаспорною громадою видання «Тарас Шевченко, 1814 – 1861. Його життя і творчість» (*Taras Chevtchenko, 1814–1861. Sa vie et son œuvre*; за редакцією Аркадія Жуковського і Калени Угрин, Перша українська друкарня Франції, 1964 р.; 2-ге репринтне вид. – Видавництво Дю Дофен, 2004 р.), хоч і подає комплексне відтворення Шевченкового слова від переспівів першої половини ХХ ст. (серед яких є й талановиті варіанти «Садок вишневий коло хати...» Фернана Мазада, «Минають дні» Мирослави Маслов, «Мені однаково...» Шарля Тійяка), але переважна більшість перекладів, виконана не літературними перекладачами, залишаються інтерлінеаріями, які можуть хіба постати джерелом для подальших поетичних версій, адже, подеколи відтворюючи формальні особливості оригіналу, не здатні дорівнятися до поетичного хисту Е. Гійвіка чи Ф. Мазада.

Серед інших знакових видань II пол. ХХ ст. слід назвати переклади творів Івана Багряного «Гетсиманський сад» (*Le Jardin de Gethsémani*. Париж: Нувель Едісьйон Латін 1961), Василя Барки «Жовтий князь» (*Le prince jaune*. Париж: Монд ант'є, 1981), Олеся Бердника «Зоряне братство» (*La confrérie étoilée*. Париж: Фідес, 1985), Ольги Вітошинської «Забута королева. Анна Ярославна, королева Франції» (*La Reine oubliée. Anna Yaroslavna, Reine de France*. Париж – Мюнхен: УВУ, 1990), «Вибрані поезії» (*Poésies choisies*, 1970) та «Мойсей» (*Moïse*, 1969) Івана Франка та драм «Кассандра» (*Cassandre*, 1974) та «Камінний господар» (*L'Amphiryon de pierre*, 1974) Лесі Українки (Брюссель: Амнібель), «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби (*Internationalisme ou russification ?* Париж: Перша українська друкарня Франції, 1980), «Спогади» Петра Григоренка (*Mémoires*. Париж: Едісьйон де ля Ренесанс, 1980), «Соляні» Ігоря Калинця (*Les Baladins du sel*. Шанж ерран, 1980), «Книга буття

українського народу» Миколи Костомарова (*Le Livre de la Genèse du peuple ukrainien*. Париж: Інститут слов'янських студій, 1956), «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського (*Les chevaux du feu*. Париж: Перша українська друкарня Франції, 1970), «Поезії» Євгена Маланюка (*Poésies*. Париж: Перша українська друкарня Франції, 1965), «Моє свідчення» (*Mon témoignage*, 1970) та «Голодування» (*Une grève de la faim*, 1977) Анатолія Марченка (Париж: Сей), «Більмо» Михайла Осадчого (*Cataracte*. Париж: Фаяр, 1974), «У карнавалі історії» (*Au carnaval de l'histoire*. Париж: Сей, 1978) та «Відповідь Александру Солженіцину» (*Réponse à Alexandre Soljénitsyne*. Ля Тур Дег: Едісьйон де Л'юб, 1991) Леоніда Плюща, «Вірші» Миколи Руденка (*Poèmes*. Кан: Емнесті Інтернешнл, 1984), «Марія» (*Mariya*. Париж: Едісьйон дю Сабліє, 1955) Уласа Самчука, «Вогняний птах» Яра Славутича (*L'oiseau de feu*. Едмонтон: Видавництво де Де Монд, 1976), «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола (*Le Malheur d'avoir trop d'esprit*. Париж: Перша українська друкарня Франції, 1974) та «Вершники» Юрія Яновського (*Les cavaliers*. Париж: Гаїмар, 1957, за редакцією Луї Арагона).

Слід також відзначити літературний збірник за редакцією Мирослави Маслов «Нова літературна хвиля в Україні» (*La nouvelle vague poétique en Ukraine*. Париж: Перша українська друкарня Франції, 1967; художні твори та есеї Ліни Костенко, І. Драча, М. Вінграновського, Є. Гуцала, В. Коротича, В. Симоненка, Г. Кириченка, І. Жиленко, Л. Скирди, В. Голобородька, В. Шевчука, Ю. Ковалю, І. Дзюби й І. Світличного). Етапним стала підготовка фундаментальної 1202-сторінкової франкомовної праці «Антологія української літератури від ХІ до ХХ ст.» (*Anthologie de la littérature ukrainienne du XIe au XXe siècle*), підготовленої Науковим товариством Шевченка у Європі за редакцією Мішеля Кадо, Аркадія Жуковського, Віктора Коптілова, Еміля Крюба й Ірен Попович, видану у 2004 р. у київському Видавництві імені Олени Теліги. Видання постає компендіумом більшості наявних (а зчаста – спеціально підготовлених) франкомовних відтворень українського письменства від «Слова

про Закон і Благодать» до поезії Юрія Андруховича. Цінними постають біобібліографічні довідки про авторів із короткою соціокультурною характеристикою їхньої творчості, що подають адекватну культурно-історичну панораму українського літературного процесу, без ідеологічних викривлень, характерних для радянської традиції.

Однією з найактивніших популяризаторок української літератури у франкомовних країнах постає професорка Інституту східних мов і цивілізацій Ірина Дмитришин, співдиректорка (спільно з Ярославом Лебединським) видавничої серії «Українська присутність» (*Présence ukrainienne*) в одному з провідних паризьких видавництв «Ляроматтан» (*L'Harmattan*). У її доробку – видання збірки Миколи Рябчука «Від Малоросії до України» (*De la Petite-Russie à l'Ukraine*. Париж: Ляроматтан, переклад спільно з Ярославом Лебединським, 2003), творів Юрія Андруховича «Дванадцять обручів» (*Douze cercles*. Лозанна: Нуар сюр Блан, 2008) та «Лексикон інтимних міст» (*Lexique de mes villes intimes. Guide de géopoétique et de cosmopolitique*. Лозанна: Нуар сюр Блан, 2021), автобіографічної повісті Анастасії Лисивець про трагедію Голодомору «Скажи про щасливе життя» (*Raconte la vie heureuse*. Париж: Ляроматтан, 2009), романів Сергія Жадана «Донбаська дорога» (*La route du Donbass*. Лозанна: Нуар сюр Блан, 2013) й «Anarchy in the UKR» (*Anarchy in the UKR*. Лозанна: Нуар сюр Блан, 2016).

Також у перекладах Ірини Дмитришин французькою мовою вийшли у світ романи Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу» (*Explorations sur le terrain du sexe ukrainien*. Париж: Інтерваль, 2015), Марії Матіос «Солодка Даруся» (*Daroussia la douce*. Париж: Гаїмар, 2015) й Андрія Кокотюхи «Аномальна зона» (*Zone d'anomalie*. Неї-сюр-Сен: Мішель Ляфон, 2016), «Оповідання/Жизня» Андрія Сенцова (*Récits*. Париж: Ляроматтан, 2017), роман «Фелікс Австрія» Софії Андрухович (*Felix Austria*. Лозанна: Нуар сюр Блан, 2018), українські народні казки «Рукавичка» (*La moufle*. Париж:

Лярматтан, переклад із Фредерік Жанн-Бессон, 2009) та «Півник і зернятко» (Le coq et l'épi de blé. Париж: Лярматтан, 2010).

Окремо слід відзначити публікаційну роботу проф. Ірини Дмитришин з упорядкування низки науково-популярних і наукових видань. Серед них – антологічна збірка «Україна очима українських письменників кінця ХІХ – І пол. ХХ ст.» (L'Ukraine vue par les écrivains ukrainiens de la fin du XIXe à la première moitié du XXe siècle. Париж: Лярматтан, 2006, переклади упорядниці з творів від Марка Вовчка до Василя Симоненка), збірка оповідань «Новини з України» (Nouvelles d'Ukraine. Париж: Магеллан, 2012 – сюди увійшли твори А. Куркова, О. Забужко, Ю. Андруховича, Т. Прохаська, С. Жадана, М. Матіос), «Донбаська антологія» (Anthologie du Donbas. Париж: Лярматтан, 2018, переклад Марти Старінської), а також найновішої збірки «Чорнобиль. Жити, Осмислити, Зображувати» (Tchernobyl. Vivre, Penser, Figurer. Париж: Лярматтан, 2021, упорядкування спільно з Галею Акерман), куди увійшли зокрема тексти Юрія Андруховича, Тамари Гундорової, Маркіяна Камиша та Ліни Костенко.

Серед українських прозаїків найвідомішим у Франції вочевидь можна назвати Андрія Куркова. Після роману «Смерть стороннього» (Le pingouin. Париж: Видавництво Ліана Леві, переклад Наталі Арманьє, 2000) вийшли друком романи «Добрий ангел смерті» (Le caméléon. Париж: Ліана Леві, переклад Наталі Зейтунян-Белоус, 2001), «Любий друг, товариш небіжчика» (L'ami du défunt. Париж: Ліана Леві, переклад Наталі Зейтунян-Белоус, 2002), «Закон равлика» (Les pingouins n'ont jamais froid. Париж: Ліана Леві, переклад Наталі Арманьє, 2004), «Останнє кохання президента» (Le dernier amour du président. Париж: Ліана Леві, переклад Анні Епельбойн, 2005), «Нічний молочар» (Laitier de nuit. Париж: Ліана Леві, переклад Поля Лекена, 2010), «Садівник із Очакова» (Le Jardinier d'Otchakov. Париж: Ліана Леві, переклад Поля Лекена, 2012), «Форель à la ніжність» (Truite à la slave. Ліана Леві, переклад Анні Епельбойн, 2013), «Щоденник Майдану» (Journal de Maïdan.

Париж: Ліана Леві, переклад Поля Лекена, 2014), «Львівська гастроль Джимі Хендрікса» (*Le Concert posthume de Jimi Hendrix*. Париж: Ліана Леві, переклад Поля Лекена, 2015), «Вільнюс. Париж. Лондон» (*Vilnius, Paris, Londres*. Париж: Ліана Леві, переклад Поля Лекена, 2018), «Сірі бджоли» (*Les Abeilles grises*. Париж: Ліана Леві, переклад Поля Лекена, 2022), «Самсон і Надєжда» (*L'Oreille de Kiev*. Париж: Ліана Леві, переклад Поля Лекена, 2022), «Щоденник вторгнення» (*Journal d'une invasion*. Лозанна: Нуар сюр Блан, переклад з англійської Йоханна Біра, 2023). Поза тим французькою вийшли оповідання А. Куркова «Новорічні несподіванки» (*Surprises de Noël*. Париж: Ліана Леві, переклад Поля Лекена, 2010) та «Вид на Північ» (*Face Nord*. Париж: ЛайтМотив, 2014), а також казка «Чому їжачка ніхто не гладить» (*Pourquoi personne ne caresse le Petit Hérisson*. Париж: Бореалія, переклад Емілі Маж, 2019).

Українська класична література представлена епізодично. Слід передусім відзначити коментований переклад Ярослава Лебединського «Слова про Ігорів похід» (*Le dit de la campagne d'Igor*. Париж: Лярматтан, 2001), а також переклад Олеся Маслюка вибраної малої прози Миколи Хвильового «Дорога і ластівка» (*La route et l'hirondelle*. Монако: Видавництво дю Роше, 1993), повість Івана Нечуя-Левицького «Запорожці» (*Les Zaporogues*; Париж: Бле сюр Жен, 2016, переклад Даніель Бертє) та повість Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків» (*Les cheveux de feu*; Лозанна: Нуар сюр Блан, 2022, переклад Жана-Клода Маркаде, попереднє видання у 2001 р. у видавництві «Ляж Д'Ом»). На окрему аналітику заслуговують нещодавно підготовлені у друкарні «Лінгва» збірки «На шляху: українські оповідання 1900 – 1930 рр.» (твори П. Коваліва, Г. Косинки, М. Коцюбинського, В. Потапенка, В. Стефаника, Лесі Українки, М. Яцкова, 2023), «Дракон і коваль: героїчні перекази України» (2024), а також переклад чотирьох оповідань Володимира Винниченка (*Au souffle des vents, des vents furieux*, 2022) за редакцією Вікторії та Патріса Лажуа, адже в каталозі цієї друкарні – спеціалізація на перекладах з російської.

Значно ширше представлено сучасну українську прозу. Серед інших перекладених прозових творів сучасних українських письменників – романи «Московіада» (Moscoviada; Лозанна: Нуар сюр Блан, 2007, переклад Марії Маланчук) та «Перверзії» Юрія Андруховича (Perversion; Лозанна: Нуар сюр Блан, 2015, переклад Марії Маланчук), «Пізнавши плід» (Les Parias d'Eden; Париж: Робер Лаффон, 1997, переклад із російської Крістофа Глоговського), «Далекий простір» (Espace lointain; Вільнав д'Орнон: Агюлло, 2017, переклад із литовської Маргарити Баркаускайте-Ле Борнь), «Маша або 4й Рейх» (Macha ou le IVe Reich; Арль: Акт Сюд, 2020, переклад із литовської Мішель Кан), «Пташка, яка пила молоко» (L'oiseau qui buvait du lait; Арль: Акт Сюд, 2023, переклад із литовської Мішель Кан) та «Пусть завжди буду я» (Je ne me lasse pas de vivre; Арль: Акт Сюд, 2024, переклад із литовської Лоранс Фулон) Ярослава Мельника, «Культ» Любка Дереша (Culte; Париж: Сток, 2009, переклад Оксани Мізерак), «Коротка історія тракторів в Україні» Марії Левицької (Une brève histoire du tracteur en Ukraine; Париж: Де Терр, 2008, переклад з англійської Сабіни Порт), «Київ-Париж у пошуках застиглого часу» Богдана Образа (Kyiv-Paris; Париж: Лярматтан, переклад Максима Дешане, 2018), «Оформляндія» Маркіяна Камиша (La zone; Париж: Арто, 2016, переклад Наталії Іванишко) і його ж «Хазяїн» (Париж: Арто, 2023, переклад А. Старінського), три збірки оповідань Бориса Фінкельштейна у лозаннському видавництві «Ляж Д'Ом» у перекладі Атанаса Ванчева де Трасі «І перший ангел засурмив!» (Et le premier ange sonna, 2014), «Стежки війни» (Les sentiers de la guerre, 2015), «Грішні та праведні» (Les pêcheurs et les justes, 2015), збірка новел «Ліліт» Івана Рябчія (Lilith; Париж: Культурний інститут Солензара, 2013, переклад автора за редакцією Ж.-Ф. Коста-Тєфена) та прозові етюди Дмитра Чистяка «Поле вечірнє і ранкове» (Champ: soir et matin; Руан: Видавництво Крістофа Шомана, 2013, переклад автора) та «Птах над морем» (Un oiseau face à la mer; Париж: Культурний інститут Солензара, 2013, переклад автора). У 2020 р. у видавництві «Бле е жен» у перекладі Ж. Донш-Горецької вийшла вибрана мала

проза Д. Матіяш (*Histoires sur les roses, la pluie et le sel*). У 2022 р. у перекладі Д. Чистяка й О. Соломарської у видавництві «Ляроматтан» вийшли друком «Казки синього лісу» Є. Мельниченко (*Contes de la forêt bleue*) для дітей і юнацтва. У цьому ж видавництві того ж року вийшов у світ роман Л. Костенко «Записки українського самашедшого» (*Journal d'un fou ukrainien*; переклад Н. Дзюб і С. Філоненко). Того ж року у видавництві «Сток» вийшла у світ колективна збірка «Слава Україні», до якої упорядниця та перекладачка І. Дмитришин включила твори К. Бабкіної, Л. Дереша, Т. Золотковської, І. Карпи, А. Куркова, А. Левкової, А. Любки, О. Михеда, Т. Прохаська, В. Рафеєнка, Б. Херсонського, А. Чеха, Л. Якимчук і П. Яценка (*Hommage à l'Ukraine*). Прозові твори Артема Чапая «Понаїхали» (*Loin d'ici, près de nulle part*; переклад Ж. Донш-Горецької) опублікувало видавництво «Бле е жен» у 2021 р., а на початку 2024 р. його проза також вийшла у світ у видавництві «Баяр» у перекладі І. Дмитришин (*Les gens ordinaires ne portent pas de mitraillettes*). Нарешті у 2024 р. у видавництві «Бле е жен» вийшов друком роман Марії Матіос «Майже ніколи не навпаки» (*Presque jamais autrement*; переклад Н. Дзюб).

Останніми роками активізувалася робота з представлення у Франції та франкомовних країнах української поезії. У 1996 р. вийшла друком збірка Ігоря Калинця «Коронування опудала» (*Le couronnement de l'épouvntail*. Беврі: Дім поезії Нор-па-де-Кале, 1996, переклад Романа Бабовала). У 2010 р. вийшло друком франко-українське видання Олексія Довгого «Келих троянд» (*Le calice de roses*; Париж: Ляроматтан, Серія «Поети п'яти континентів», переклад Івана Рябчія та Дмитра Чистяка), а у 2013 р. – франко-фламандська версія цього видання (*Le calice de roses / Rozenkelken*; Брюссель: Еспрі дез Егль, переклад фламандською Лін Ваутерс-Ван дер Тален). У 2012 р. – вибрані поезії Анни Багряної «Якір» (*L'Ancre*; Брюссель: Еспрі дез Егль, переклад Дмитра Чистяка), а також франко-українська збірка Дмитра Чистяка «Надсадний сад» (*Verger inassouvi*; Руан: Видавництво Крістофа Шомана, переклад автора). У 2013 та

2014 рр. вийшли у світ два видання антології української поезії «Сонячні кларнети» (*Clarinettes solaires*; Париж: Культурний інститут Солензара, переклад Дмитра Чистяка), з подальшим перевиданням у 2022 р. у видавництві Крістофа Шомана, куди увійшли твори 50 авторів від Павла Тичини до сучасних молодих поетів. У видавництві Культурного інституту Солензара побачила світ поема Станіслава Бондаренка «Нічна розмова з Європою, або Таємниці наших літер» (*Causeries nocturnes avec l'Europe ou Les Mystères de notre alphabet*, 2014; переклад французькою Григорія Панчука та Гані Дибайло-Шпинди за редакцією Всеволода Ткаченка, передмова Миколи Жулинського). У 2014 р. збіркою «Заповіт» Тараса Шевченка (*Testament*; Париж: Культурний інститут Солензара, переклад Дмитра Чистяка, передмови Станіслава Довгого, Дмитра Чистяка, Юрія Мосенкіса, Дмитра Горбачова, Олени Соломарської; музика Д. Крижанівського, М. Лисенка, Г. Верьовки, Л. Остріна, Д. Бонковського, Ю. Мейтуса, Г. Гладкого) відкрилась серія видань Європейської академії наук, мистецтв і літератури спільно з Малою академією наук України під патронатом акад. Станіслава Довгого з представлення нотних творів відомих українських композиторів на вірші українських поетів із дотриманням ритмомелодики оригіналу. У подальшому в перекладі Дмитра Чистяка в цій серії у видавництві Культурного інституту Солензара вийшли твори Дмитра Павличка «Два кольори» (*Mes deux couleurs*, 2015, музика О. Білаша, К. Домінчена, В. Губи, А. Ярмолук) та Бориса Олійника «Сива ластівка» (*Mon soleil blanc*, 2015, музика І. Поклада, І. Карабиця, О. Білаша, П. Майбороди), а згодом, у паризькому видавництві «Сіжіллер» за тим самим принципом – твори Івана Франка «Пора це великая єсть!» (*Le temps mémorable est venu!*, 2016, музика Д. Січинського, М. Лисенка, Я. Степового, А. Кос-Анатольського, Г. Майбороди, П. Полякова, Б. Лятошинського) та Івана Драча «Вулканний етюд» (*Étude volcanique*, 2017, музика Володимира Губи).

До 200-ліття Тараса Шевченка у паризькому видавництві «Бле е жен» за редакцією Тетяни Сирочук вийшла у світ збірка Тараса Шевченка «Кобзар», до

якої ввійшли 8 творів із першого видання 1840 р. з вилученням цензурних купюр у перекладах Дарії Кларінар, Жюстін Горецької, Енгеррана Массі, Софі Сайо й Тетяни Сирочук. Його перевага – розгалужена система приміток до пояснення українських культурних реалій, переклад яких у тексті здебільшого не наводиться. Через це інформативна функція затіняє естетичну, а цілковите недотримання ритмічно-мелодичної структури оригіналу навряд чи можна вважати вмотивованим, що загалом наближає відтворення до підрядкового тексту. Окремо слід відзначити переклади Дарії Кларінар, що характеризуються вишуканішою мелодичністю й тоншою увагою до відтворення образно-символічного рівня художнього твору. У 2015 р. французькою вийшли друком вибрані поезії Ігоря Павлюка «Поліська маґма» (*Magma Polésien*; Руан: Видавництво Крістофа Шомана, переклад Дмитра Чистяка й Атанаса Ванчева де Трасі). З нагоди обрання дійсними членами Європейської академії наук, мистецтв і літератури та вшанування Великою премією ЄАНМЛ у галузі поезії французькою в перекладі Дмитра Чистяка і Ніколь Лоран-Катріс у серії «Поети п'яти континентів» культового видавництва «Лярматтан» було опубліковано вибрані поезії Олександра Коротка «Червона жабка серця» (*La grenouille rouge*; 2017) та Павла Мовчана «Срібна кров» (*Sang argenté*, 2018). У 2021 р. вийшла у світ франко-італійська білінґва вибраних поезій Дмитра Чистяка (Лечче: І квадерні дель Бардо, переклад автора і Лаури Ґаравальї). У липні 2022 р. у видавництві Брюно Дусе вийшла друком антологія «24 поети для України» (*24 poètes pour l'Ukraine*; переклад французькою Елли Євтушенко та Брюно Дусе), куди увійшли твори Ю. Андруховича, Н. Білоцерківець, О. Герасим'юк, Б.-О. Горобчука, О. Забужко, Ю. Завадського, П. Коробчука, Л. Костенко, О. Коцарева, Г. Крук, Є. Плужника, М. Семенка, Г. Семенчука, О. Сливинського, Ю. Стахівської, В. Стуса, Лесі Українки, Б. Херсонського, Л. Херсонської, І. Цілик, Т. Шевченка, Л. Якимчук. У 2023 р. французькою вийшли вибрані поезії Любові Якимчук «Абрикоси Донбасу» (*Les Abricots du*

Donbas; Париж: Едісйон де фам – Антуанет Фук; переклад Ірини Дмитришин і Агати Бонен).

Останніми роками поживавилася інтерпретація французькою мовою творів українських драматургів. У ювілейному 2016-му Ольга Мандзюкова-Камель здійснила новий коментований переклад «Украденого щастя» Івана Франка (Париж: Лярматтан). Того ж року вийшла друком окремим виданням драма Неди Нежданої «Потойбіч пекла» (Maïdan Inferno; Париж: Леспас ден Енстан, переклад Естель Делявенна за участю Крістофа Фетр'є і Тетяни Сирочук). А у 2019 р. у цьому ж видавництві за редакцією Домініка Дольм'є та Неди Нежданої вийшла у світ антологія сучасної української драматургії «Від Чорнобиля до Криму» (De Tchernobyl à la Crimée; переклади Естель Делявенна, Максіма Дешанне, Ірини Дмитришин, Бльоен Ізамбар, Ширин Мелікоф, Алексі Нортіля, Юлії Нозар, Емер Езеля і Тетяни Сирочук), де опубліковано твори Павла Ар'є, Неди Нежданої, Сергія Жадана, Олега Миколайчука, Олександра Ірванця, Олександра Вітра, Дмитра Тернового, Рината Бекташева, Анни Багряної. У 2020 р. у цьому ж видавництві окремими книжками вийшли п'єси Сергія Жадана «Гімн демократичної молоді» (Hymne de la jeunesse démocratique; переклад Ірини Дмитришин) та Павла Ар'є «На початку і наприкінці часів» (Au début et à la fin des temps; переклад Юлії Нозар та Алексі Нортіля). Три п'єси київського франкомовного автора Анатолія Планіди (Степаніщева) «Дивак» (Le Bizarre), «Там, де небо обіймає море» (Là où le ciel embrasse la mer) та «Льох» (Le Cachot) вийшли друком у паризькому видавництві Сент-Оноре. У 2022 р. у перекладі І. Дмитришин у видавництві «Леспас ден Енстан» вийшли друком твори Н. Ворожбит «Погані дороги» (Mauvaises routes), а в січні 2024 р. там само у її ж відтворенні – «Саша, винеси сміття!» та «Зерноховище» (Sacha, sors les poubelles; Le dépôt de grain) тієї ж авторки.

Українську кінодраматургію представляє Віктор Гресь із кіносценарієм «Запорізька Іліада: Тарас Бульба» (L'Iliade zaporogue: Taras Boulba; Париж:

Лярматтан, 2008) у перекладі відомого паризького кінознавця Любомира Госейка, автора знакової «Історії українського кінематографа. 1896–1995» (*Histoire du cinéma ukrainien, 1896–1995*; Жієр: A Die, 2001). До того ж відомо про брошуру Бартелемі Аменгаля «Майстер із соняшником, Олександр Довженко» (*Le maître au tournesol, Alexandre Dovjenko*; Французька Кінематека, 1999), опубліковану з нагоди ретроспективи кінотворів митця.

Вочевидь, інвентаризація основних перекладів українських авторів у франкомовному культурному ареалі (що охоплює Францію, Бельгію, Канаду та Швейцарію), свідчить про істотну роботу з представлення вітчизняної літератури. Натомість матеріал свідчить про широку дискретність представлення української художньої та філологічної спадщини у франкомовних країнах. Спроби системного подання вітчизняної літературної традиції, до яких удались в антологічних збірках Михайло Грушевський (1921) та НТШ у Європі (2004), не здобули належного розголосу, вочевидь, через несприятливі соціокультурні чинники. На часі – підготовка оновленої «Антології української літератури від ХІ до ХХІ ст.» і серії панорамних антологічних збірок поезії, драматургії, есеїстики за діяхронним чи тематичним принципом, проте, на нашу думку, до роботи над ними неодмінно слід залучити франкомовних літературознавців і письменників-перекладачів – у співпраці з українськими науковими, культурними, зокрема й літературними, державними і громадськими інституціями, з огляду на потребу в органічному та системному входженні маловідомої ще літератури у франкомовний культурний ареал.

Загалом після проведеної аналітики доводиться констатувати, що інвентаризація перекладеного українського красного письменства доводить: брак системної роботи в цьому напрямі як із боку держави (дипломатичного корпусу зокрема), так і з боку новітніх культурних інституцій (Український інститут, Український інститут книги, Український культурний фонд) призводить до лише поодиноких відтворень класичної літературної спадщини, до превалювання масового сегменту й недостатнього представлення поезії,

драматургії та культурологічної есеїстики, що певною мірою збіднює й неадекватно відтворює новочасний український літературний процес, а класичну спадщину – й поготів.

Поряд із тим, поодинокі приклади успішного представлення нашої літератури (переклад поезії Кобзаря Еженом Гійвіком, перекладацька діяльність Ірини Дмитришин, антологія сучасної української драматургії з ініціативи Неди Нежданої) свідчать про потребу в ширшому залученні до культурних ініціатив франкомовних письменників-перекладачів та інших учасників літературного процесу. Однак нагальною видається потреба вироблення чіткої державної стратегії з популяризації української художньої (а також наукової, зокрема філологічної) літератури – для формування адекватного представлення культурної семіосфери України за кордоном, що не може обмежуватися сегментом масової белетристики, адже та не передає потужну духовну традицію, якою й має утвердитися наша держава у колі європейських культурних ареалів, де франкомовний світ посідає одне з чільних місць.

Сучасне романське перекладознавство стало міждисциплінарною галуззю філології, що об'єднує контрастивну лінгвістику, стилістику, психолінгвістику, теорію комунікації та культурологію, серед іншого. Тарас Шмігер [Шмігер 2008: 15] серед проблем, якими займається ця комплексна дисципліна, називає жанрологію, аксіологію, історію перекладу, стилістику, фразеологію, естетику, етнолінгвістику, дидактику та лексикографію. Цей перелік далеко не вичерпний і відповідає визначенню перекладознавства, запропонованому Антуаном Берманом, а пізніше Інес Осекі-Депре [Oseki-Dépré 2003: 16]: «дискурсивне і концептуальне знання, що намагається завоювати власну науковість». Ця дискурсивність перекладознавства розвинута в нещодавньому дослідженні Жана-Рене Лядміраля, який пропонує розмежувати перекладознавство з внутрішньою міждисциплінарністю (спрямованістю на процес читання-інтерпретації, а потім повторного вираження, що породжує цільовий текст у таких широких сферах, як лінгвістика – філософія – психологія – порівняльне

літературознавство – культурологія – гуманітарні науки) від зовнішньої міждисциплінарності (переклад як дослідницький інструмент, зокрема в лінгвістиці чи філософії). Окремо слід відзначити розрив, що виник між академічною перекладознавчою наукою і практикою художнього перекладу, яка розвивалася в набагато менш сприятливих умовах, ніж теоретичні дослідження.

Як наслідок, однією з головних суспільних проблем в Україні залишається підготовка перекладачів художньої літератури: якщо за радянських часів ця роль належала Секції художнього перекладу Спілки письменників, а також професійним групам, що формувалися навколо видавництва, літературних журналів та академічних кіл, то під час кризи 1990-х років ці органи або припинили своє існування, або дистанціювалися від своєї освітньої функції, оскільки художній переклад втратив статус самостійної професії, постійно відчуючи брак фінансування. Протягом кількох десятиліть цією діяльністю займалися радянські перекладачі, які, усвідомлюючи свою роль у відродженні українського літературного життя, а за ними й нечисленні ентузіасти з наступних поколінь, присвячували себе перекладацькій справі без належної винагороди. Однак із покращенням економічної ситуації в книжковій галузі проблема підготовки кваліфікованих художніх перекладачів стала дедалі актуальнішою.

Окреслені вище проблеми спонукають нас розглянути викладання художнього перекладу в українській університетській програмі в європейському контексті, зокрема у франкомовному світі. Хоча Даніель Жіль справедливо зазначає, що між теоретиками і практиками перекладу все ще наявне певне напруження, він зауважує, що вони постійно зближуються [Gile 2005: 262]. Лоренс Венуті [Venuit 2012: 390] доречно пропонує вивчати основні теорії перекладу у зв'язку з соціальним і культурним контекстом. Розробляючи магістерську програму з романської філології в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, ми обрали перспективу, що ґрунтується на

тих самих принципах: загальний курс перекладу (з викладенням основних етапів, найважливіших теорій і персоналій у світі перекладу, найважливіших методів аналізу, найпоширеніших процедур) супроводжується спеціалізованими курсами: жанровою теорією перекладу і власне художнім перекладом, що висвітлює особливості перекладу в різних країнах світу.

Нам здається, що викладання художнього перекладу має відповідати на ті самі теоретичні та практичні виклики. Короткий огляд основних етапів розвитку українського перекладознавства стосовно франкомовної літератури, який ми щойно окреслили, показує, що історія перекладу, його соціокультурний контекст, роль у збагаченні мови-реципієнта, і навіть у збереженні мови, якій загрожує колонізація – все це сприяє підготовці письменників-перекладачів, які, усвідомлюючи своє місце в розвитку української літератури та поширенні франкомовних культур, позиціюють себе діяхронно стосовно культурної традиції та синхронно стосовно сучасного семіотичного контексту.

Щодо практичного аспекту, який ґрунтується на поглибленому вивченні наявних перекладів та літературознавчих перекладацьких студій, хочемо підкреслити, що важливою є також робота в польових умовах: ми залучаємо до викладання визнаних франкомовних перекладачів, організовуємо семінари з видавцями, письменниками та літературними агентами, всеукраїнські конкурси у партнерстві з Асоціацією викладачів французької мови в Україні та посольствами франкомовних країн, колоквіуми з художнього перекладу та Міжнародний фестиваль імені Григорія Кочура, який щороку збирає перекладачів української літератури з-за кордону в Києві й Ірпені. Ці професійні та мистецькі обміни допомагають розвивати необхідні навички та сприяють багатосторонній співпраці.

Дослідження спадщини художнього перекладу з французької мови на українську показує, що хоча літературні зв'язки з франкомовними країнами тривають століттями, міжкультурна комунікація *per translationem*

активізувалася наприкінці ХІХ століття і відтоді продовжує розвиватися. Великі соціальні випробування, які довелося пережити українській літературі під владою Російської та Австро-Угорської імперій, а потім радянського режиму, не стали на заваді цим багатовіковим зв'язкам. Культурна криза 1990-х років ознаменувала розпад радянської системи як у викладанні перекладознавства, так і в практиці художнього перекладу: перед науковцями та учасниками культурного життя постали нові виклики.

З другого боку, аналіз українських художніх перекладів французькою мовою спонукає звернути увагу на необхідність тіснішої співпраці між культурними інституціями, університетськими дослідниками, українськими та іноземними франкомовними перекладачами, особливо студентами, які вивчають художній переклад. Міждисциплінарні дослідження значно розширюють навчальний потенціал молодих перекладачів, співпраця з партнерами за межами університету підвищує шанси на працевлаштування, а міжнародна комунікація є ключовим фактором успіху перекладацьких проєктів. Таким чином, художній переклад з французької в Україні та з української у франкомовних країнах відкриває нові перспективи в контексті вступу нашої країни до Європейського Союзу і вимагає подальших перспективних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Іваненко, О. (2009). *Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Кочур, Г. (2008). *Література та переклад*. Т.1. Київ: Смолоскип.

Кравець, Я. (2010). Україна і Бельгія: півторастолітній діалог красного письменства *per translationem*. *Українсько-бельгійські літературні зв'язки. 1870–2008. Бібліографічний покажчик* (с. 7–32). НБУВ; Київ.

Чередниченко, О.І. (2014). Тарас Шевченко у франкомовному світі. *Шевченкознавство в сучасному світі* (с. 275–298). КНУ імені Тараса Шевченка; Київ.

Чистяк, Д. О. (2021). Українська література у франкомовних країнах у діяхронічному аспекті: проблеми і перспективи. *Вчені записки ТНУ ім. В.І.Вернадського. Серія. Філологія. Журналістика. Т. 32. № 5. Ч. 1*, 214–222.

Чистяк, Д. (2024). Франкомовні переклади поезії Тараса Шевченка: проблеми та перспективи. *Шевченкознавчі студії. Вип. 1 (27). Ч. 2*, 209–220.

Шмігер, Т. (2008). *Історія українського перекладознавства ХХ сторіччя: ключові проблеми та періодизація*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.16 – перекладознавство; Київ: КНУ ім. Т. Шевченка.

Anthologie de la littérature ukrainienne du XIe au XXe siècle. (2004). Kyiv: Editions Olena Teliha.

Ballard, M. (2009). *Traductologie et enseignement de la traduction à l'Université.* Artois: Artois Presses Université.

Chevtchenko, J. (2000). *Ukraine. Bibliographie des ouvrages en français XVIIe–XXe siècles.* Paris: Publication de l'Est Européen.

Chevtchenko, T. (2015). *Kobzar.* Traduit de l'ukrainien et annoté par Darya Clarinard, Justine Horetska, Enguerran Massis, Sophie Maillot et Tetiana Sirotchouk. Paris: Editions Bleu & Jaune.

Chevtchenko, T. (2014). *Testament. Poèmes mis en musique.* Préfaces de Stanislav Dovgii, Iouriï Mosenkis, Dmytro Tchystiak, Olena Solomarska et Dmytro Horbatchev. Traduit du français et édité par Dmytro Tchystiak. Paris: Institut culturel de Solenzara.

Chystiak, D., Soboleva, O. (2023). La traduction littéraire du français et vers le français en Ukraine: héritage et perspectives. *Synergies Europe, 18*, 181–193.

Chystiak, D. O. (2021). Reception of Ukrainian poetic literary discourse in French-speaking countries (1961–2021). *The Issues of Modern Philology and Creative Methods of Teaching a Foreign Language in the European Education*

System: International Scientific Conference (Venice, Ca' Foscari University, 28–29 December 2021). Riga: Baltija Publishing, 96–100.

Gile, D. (2005). *La traduction: la comprendre, l'apprendre*. Paris: P.U.F.

Grégoire, M., Mathios, B. (2019). *Traductions et Contextes, Contextes de la traduction*. Paris: L'Harmattan.

La nouvelle vague littéraire en Ukraine (1967). Textes recueillis et présentés par Myroslawa Maslow. Paris: P.I.U.F.

Ladmiral, J.-R. (2019). Le métier du traductologue. De la recherche en traduction. Quels enjeux et quelles perspectives à l'heure actuelle? *Atti della Accademia Peloritana dei Pericolanti. Classe di Lettere, Filosofia e Belle Arti. № LXXXIX–XCV*, 179–194.

Ladmiral, J.-R. (2002). *Traduire: Théorèmes pour la traduction*. Paris: Gallimard.

Oseki-Dépré, I. (2003). Théories et pratiques de la traduction littéraire en France. *Le Français aujourd'hui. № 3*, 5–17.

Piaseckyj, O. (1989). *Bibliography of Ukrainian Literature in English and French: Translations and Critical Works (1950–1986)*. Ottawa–London–Paris: University of Ottawa Press.

Tchystiak, D. (2023). La réception de la poésie de Taras Chevtchenko dans les pays francophones: problèmes et perspectives. *Вчені записки ТНУ ім.В.І.Вернадського. Серія Філологія. Журналістика. Т. 34. №.4*, 118–123.

Venuti, L. (2012). *The Translation Studies Reader*. London – New York: Routledge.

Wuilmart, F. (2006). La traduction littéraire: source d'enrichissement de la langue d'accueil. *RiLUnE*, 4, 141–150.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бибик Світлана Павлівна** – доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Бойван Олеся Степанівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та практики перекладу Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна).
- Гіряк Світлана Петрівна** – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри фундаментальних дисциплін початкової освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна).
- Гнатюк Лідія Павлівна** – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).
- Гожавська Вероніка (Gorzawska Weronika)** – магістр Сілезького університету в Катовіце (Польща).
- Горголюк Ніна Георгіївна** – кандидат філологічних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Городенська Катерина Григорівна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Грещук Валентина Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна).
- Грещук Василь Васильович** – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна).
- Дарчук Наталія Петрівна** – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).
- Дідун Лілія Іванівна** – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Драгічевич Райна (Драгићевич Рајна)** – доктор філологічних наук, професор Белградського університету, голова Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (Сербія).
- Жуйкова Маргарита Василівна** – доктор філологічних наук, професор кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

- Казимиrowa Ірина Андріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу граматики і наукової термінології Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Карпіловська Євгенія Анатоліївна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Київ, Україна).
- Кислюк Лариса Павлівна** – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, секретар Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів (Київ, Україна).
- Кобус Юстина (Kobus Justyna)** – доктор габілітований, діалектологічний відділ Університету ім. Адама Міцкевича (Познань, Польща).
- Ковальський Павел (Kowalski Pawel)** – доктор, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів Інститут славистики Польської Академії наук (Варшава, Польща).
- Ковтюх Світлана Леонідівна** – кандидат філологічних наук, професор, професор кафедри української філології та журналістики Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (Кропивницький, Україна).
- Козирєва Зінаїда Георгіївна** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Колоїз Жанна Василівна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького державного педагогічного університету (Кривий Ріг, Україна).
- Космеда Тетяна Анатоліївна** – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри романо-германської філології та зарубіжної літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна).
- Коца Руслана Олександрівна** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Коць Тетяна Анатоліївна** – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інститут української мови НАН України (Київ, Україна).
- Кузьма Ірина Теодорівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент катедри української мови імені професора Ковалика Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна).

- Лукашанець Олена Глібівна (Лукашанець Алена Глебаўна)** – кандидат філологічних наук, доцент, професор, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів.
- Матковська Оксана Анатоліївна** – аспірантка відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Мовчун Лариса Вікторівна** – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Прокопенко Юрій Павлович** – студент 4 курсу освітньої програми «Українська мова та література» факультету іноземної та слов'янської філології Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна).
- Процик Ірина Романівна** – доктор філологічних наук, доцент кафедри української преси Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна).
- Саєвич Ірина Георгіївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (Україна).
- Самойлова Ірина Анатоліївна** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Сердега Руслан Леонідович** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; докторант кафедри українознавства та лінгводидактики імені професора О. Г. Муромцевої Українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (Україна).
- Синиця Ірина Анатоліївна** – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Сиротюк Єжи (Sierociuk Jerzy)** – доктор габілітований професор діалектологічного відділу Університету ім. Адама Міцкевича, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славистів в(Познань, Польща).
- Скибицька Надія Василівна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри англійської філології та міжкультурної комунікації Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).
- Скопненко Олександр Іванович** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ, Україна).
- Сніжко Наталія Володимирівна** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).

- Соколова Світлана Олегівна** – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Старко Василь Феодосійович** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філології Українського католицького університету (Львів, Україна; Єна, Німеччина).
- Страмлич Брезник Ірена (Stramljič Breznik Irena)** – доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янських мов і літератур Філософського факультету Університету в Мариборі, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (Словенія).
- Сюта Галина Мирославівна** – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Таран Алла Анатоліївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Тищенко Оксана Миколаївна** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Федурко Марія Юліанівна** – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри фундаментальних дисциплін початкової освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна).
- Цигвинцева Юлія Олександрівна** – доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Цимбалюк-Скопненко Тетяна Василівна** – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України (Київ, Україна).
- Чистяк Дмитро Олександрович** – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри романської філології Навчально-наукового інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна).
- Яночкова Ніколь (Janošková Nicol)** – магістр, доктор філософії, відділ сучасної лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. Людовіта Штура Словацької Академії наук, член Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів (Братислава, Словаччина).

**ПРАЦІ Н.Ф. КЛИМЕНКО ТА ЗА ЇЇ УЧАСТЮ,
видані у XXI столітті**

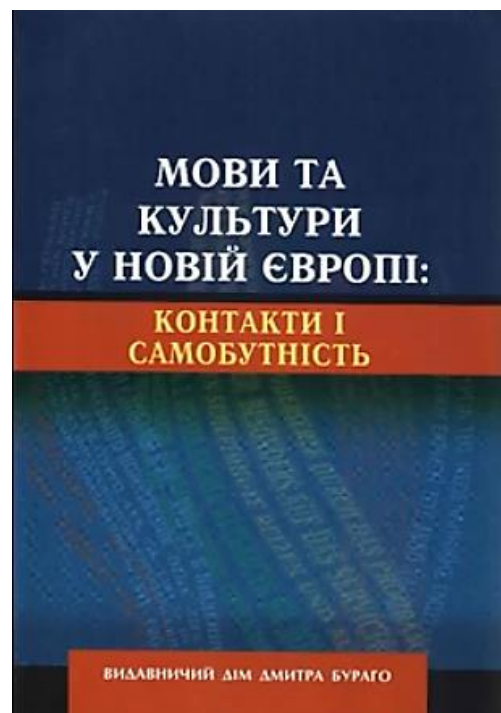
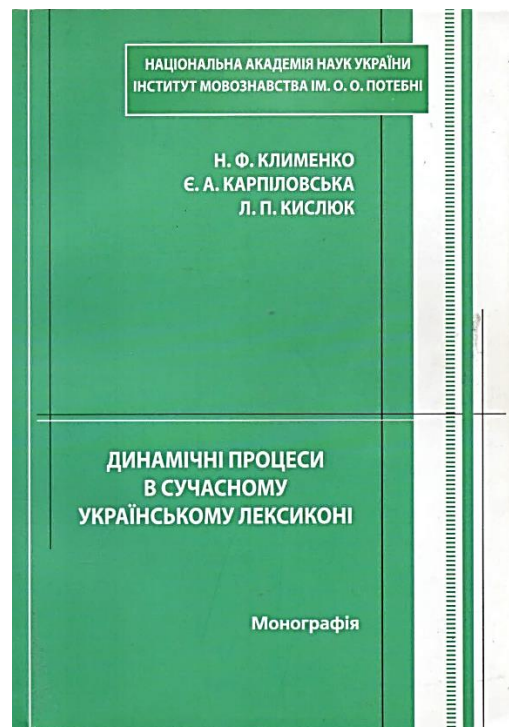
Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі: [монографія] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. 335 с.

https://chtyvo.org.ua/authors/Kysliuk_Larysa/Dynamichni_protsezy_v_suchasnomu_ukrainskomu_leksykoni/

У монографії розглянуто поповнення та оновлення словникового складу української мови упродовж останніх двох десятиріч; зокрема, нові концептуальні поля лексики, подальшу диференціацію функціональних стилів мови та їхню інтеграцію, перехід слів з одного стилю в інший завдяки термінуванню і детермінуванню лексики, явища конкурування варіантних і синонімічних номінацій, загальні тенденції її розвитку як мови незалежної Української держави. Показано зростання кількості абстрактних іменників, складних слів, процеси інтелектуалізації (окнижнення) мови і зімкнення їх з емотивністю мови. Висвітлено роль словотворення у сучасній українській номінації, зовнішні та внутрішні чинники появи неологізмів, неозапозичень, нових значень у відомих словах (неосемантизмів), формування нових кореневих та словотвірних гнізд, збільшення фонду словотворчих засобів мови, особливості їхнього функціонування в текстах.

Мови та культури у новій Європі: контакти і самотність / Збірник наукових доповідей. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. 672 с.

Збірник підготовлено до 70-ліття від дня народження Н.Ф. Клименко. Він містить тексти доповідей, виголошених на однойменній Міжнародній науковій конференції, присвяченій цьому ювілею. У доповідях на матеріалі різних живих і мертвих мов Європи – української, давньо- і новогрецької, англійської, польської, білоруської, чеської, російської, болгарської, латини – розглянуто широкий спектр актуальних проблем граматики і словотвору, елліністики і перекладознавства, когнітивної, функціональної та контрастивної лінгвістики, етимології, теорії та практики міжмовної і міжкультурної комунікації світу.

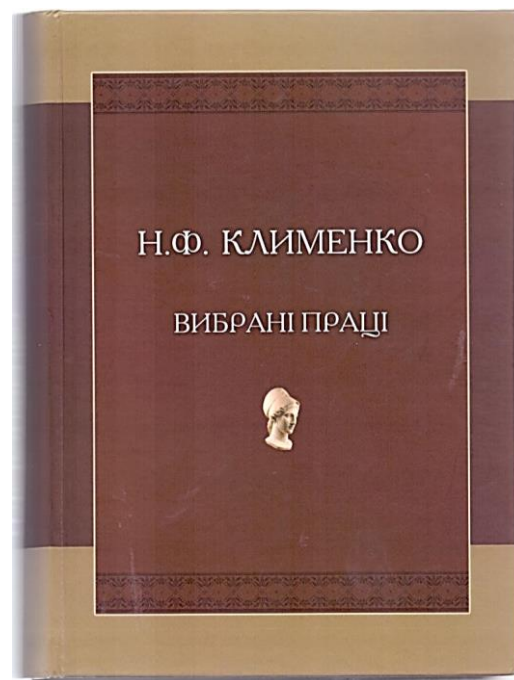

Українська елліністика: зб. наук. пр. / Н.Ф. Клименко, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко, А.О. Білецький, Т.М. Чернишова; ред.: Н.Ф. Клименко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т філол. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2010. 607 с.

У збірнику вміщено статті вітчизняних елліністів, що належать до наукової школи А. Білецького - Т. Чернишової, які доклали чималих зусиль для розвитку грецьких студій в Україні, зокрема, започаткували вивчення новогрецької проблематики. Увазі читачів пропонувано дослідження А.О. Білецьким та Т.М. Чернишовою грецької мови, грецьких діалектів України, античної, візантійської та кіпрської літератури, історії формування елліністичного койне. Розглянуто явища граматики, словотворення, лексикології, фразеології новогрецької мови, описано наслідки зіставного аналізу словотворення, способів і засобів ословлення тих самих концептів у новогрецькій та українській мовах, з'ясовано відтворення ідіостилю новогрецьких письменників в українських перекладах.

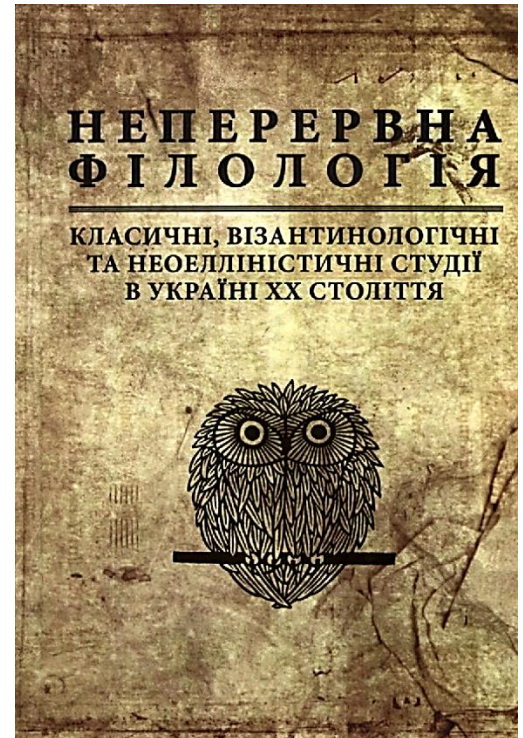
Клименко Н.Ф. Вибрані праці / Упоряд. Є.А. Карпіловська, О.Д. Пономарів, А.О. Савенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. 728 с.
https://r2u.org.ua/data/other/Klymenko_2014/Klymenko_K_final_2014.pdf

Том містить вибрані праці відомого українського вченого – члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко з широкого кола проблем сучасного теоретичного й прикладного мовознавства: морфеміки, словотворення, лексикології та лексикографії української та новогрецької мов, зіставно-типологічного мовознавства, перекладознавства, структурної та комп'ютерної лінгвістики, мовної синергетики, створені за півстоліття її наукової діяльності. До тому, крім наукових праць, увійшли також художні й наукові переклади Н.Ф. Клименко з новогрецької мови, біографічні нариси, рецензії, огляди.

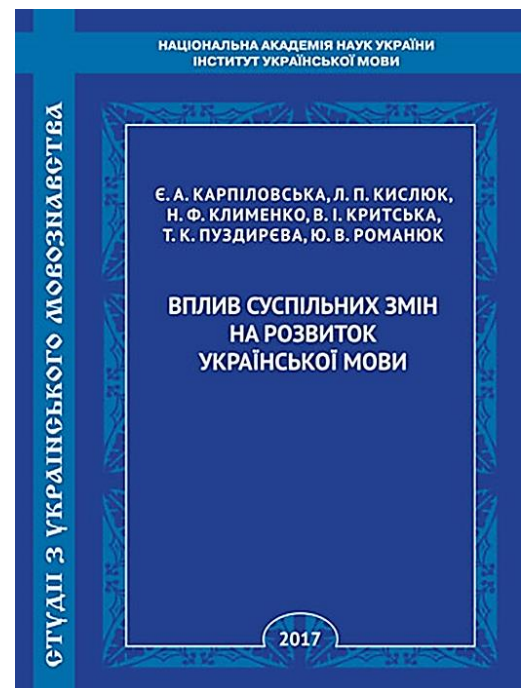
Неперервна філологія: класичні, візантологічні та неоелліністичні студії в Україні XX століття / відп. ред. Ніна Клименко. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. 270 с.

У колективній монографії висвітлено процес розвитку філологічних наук, що вивчають античність та грецький культурний простір. Розглянуто становлення наукових напрямків дослідження давньогрецької, латинської, новогрецької мов та літератур, особливості становлення наукових шкіл та гуртків, з'ясовано пріоритетні напрями вивчень явищ граматики, словотворення, лексикографії, фразеології новогрецької мови, описано наслідки зіставного аналізу словотворення, способів і засобів ословлення тих самих концептів у новогрецькій та українській мовах, з'ясовано відтворення ідіостилю новогрецьких письменників в українських перекладах.

Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія / Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.

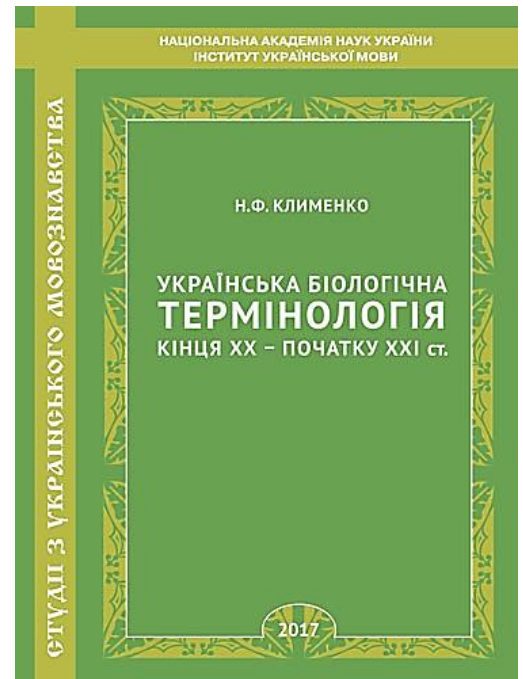
У монографії подано результати системно-структурного дослідження змін в лексиконі, граматичному ладі та нормах української літературної мови за останнє десятиліття. Об'єкт вивчення становлять динамічні процеси в українській мові, які протягом аналізованого періоду виявили найвищу активність та найвідчутніше вплинули на склад та функціонування лексичної, граматичної і словотвірної систем у різних сферах життя українського суспільства: неосемантизація, термінування, детермінування та транстермінування лексики, адаптування іменних і дієслівних новотворів та новозапозичень до словозмінної і словотвірної систем мови, взаємодія її дескриптивних і прескриптивних норм. Унаслідок дослідження змодельовано реальний стан мобільних ділянок лексики й граматичного ладу української мови, який заслуговує на подання в нормативних словниках і граматиках, а також у новій редакції українського правопису.

Клименко Н.Ф. Українська біологічна термінологія кінця XX – початку XXI ст.: Монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 212 с.

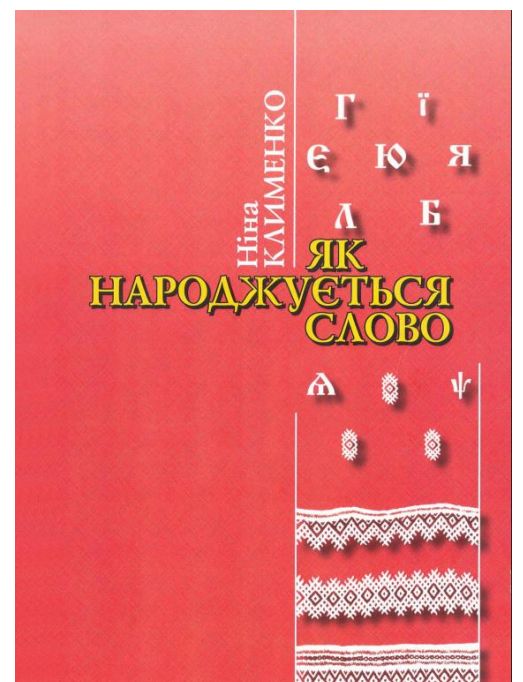
У монографії розглянуто термінотворення біології, використання словотвірних способів української мови, звернуто увагу на особливу продуктивність основоскладання, перифрастичного та семантичного словотворення.

Окреслено співіснування та конкуренцію питомих і запозичених одиниць, наслідки мовної інтерференції в біологічній терміносистемі, особливості функціонування лексико-семантичної категорії демінутивності, взаємодоповнюваність процесів окниження та орозмовлення термінів, а також своєрідність оформлення універбів у розгляданій терміносистемі.

Клименко Н. Ф. Як народжується слово. 2-ге вид., доповн., переробл. Київ: Академперіодика, 2017. 252 с.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Klymenko_Nina/Yak_narodzhuietsia_slovo_vyd_2017.pdf?PHPSESSID=alamvr5qdg0s5a2ip5tqq2fkh4

У книжці доступно й цікаво розказано про словотворення в сучасній українській мові, зокрема про роль префіксів і суфіксів у творенні нових слів і оновленні старих, подано словотворчі моделі.

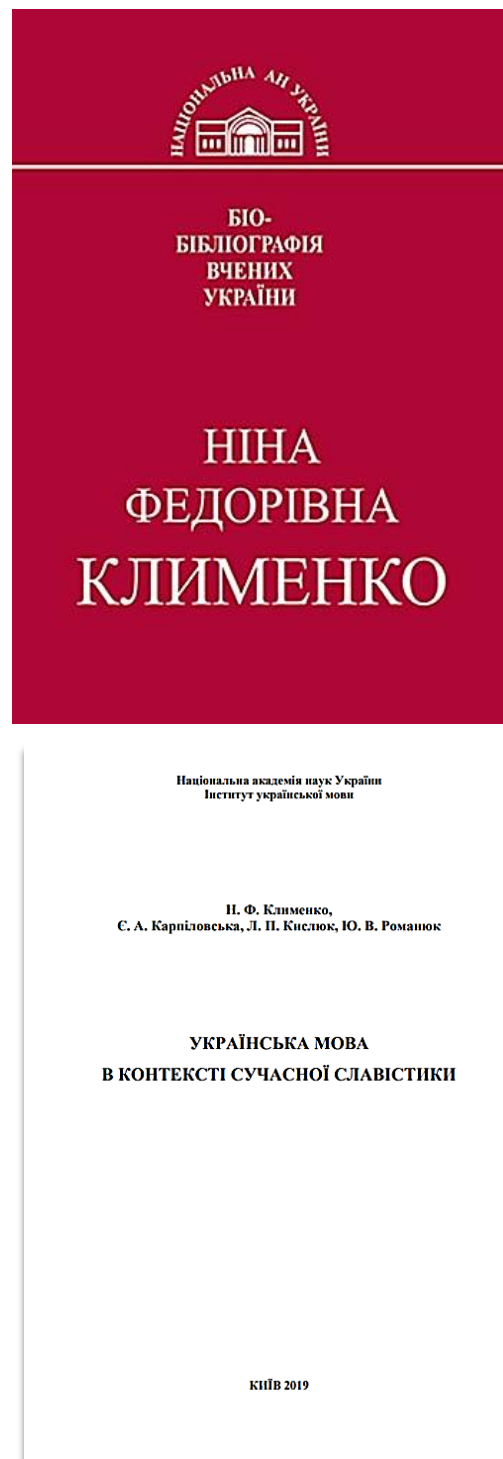

Ніна Федорівна Клименко: бібліографія до 80-річчя. 3-є вид., доп. / НАН України, Інститут української мови. Київ, 2019 (електронне видання, 1-е вид. – 2009, 2-е – 2014).

Третє, доповнене, видання біобібліографічного покажчика підготовлено до 80-річчя від дня народження видатного українського мовознавця – члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко. Воно містить доповнені нарис її життєвого й наукового шляху та покажчики її праць з різних галузей мовознавства: україністики, елліністики, структурного, математичного, прикладного, зіставно-типологічного й контрастивного мовознавства, перекладознавства, мовної синергетики, відомості про діяльність Н.Ф. Клименко як вихователя наукових кадрів, редактора й рецензента наукових і науково-популярних видань, фотографії.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Романюк Ю.В. Українська мова в контексті сучасної славістики: Монографія /; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2019. 660 с. (електронне видання). [https://r2u.org.ua/data/other/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky\(2019\).pdf](https://r2u.org.ua/data/other/Ukr.mova_v_konteksti_suchasnoi_slavistyky(2019).pdf)

Монографію підготовлено для вшанування пам'яті доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента Національної академії наук України Ніни Федорівни Клименко з нагоди 80-річчя від дня її народження. Книга подає праці Н.Ф. Клименко, а також її учнів і колег Є.А. Карпіловської, Л.П. Кислюк і Ю.В. Романюк з актуальних проблем дослідження української мови, опубліковані в закордонних славістичних виданнях. У статтях обговорено проблеми граматики, словотвору, лексикології, фразеології, термінології та лексикографії української мови в контексті актуальної проблематики сучасної лінгвославістики, у зіставленні з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами. У фокусі уваги авторів – вивчення ресурсів, способів і тенденцій розвитку словотворення, динаміка мовних норм, мовна концептуалізація та категоризація світу, термінування та детермінування лексикону, співвідношення центру й периферії мовних систем, нові підходи до опису мовних одиниць та технології укладання нових словників.

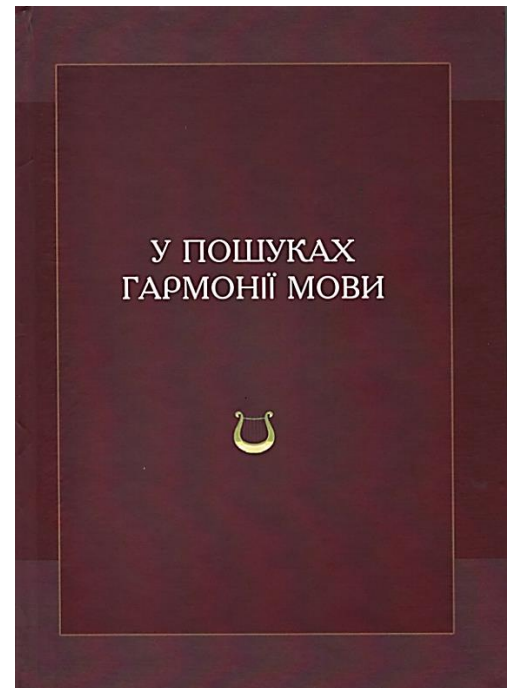

У пошуках гармонії мови. До 80-ліття від народження члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко / Упоряд. Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Ю.В. Романюк, А.О. Савенко. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. 448 с.
https://ssds.org.rs/slavistika_svet/Klymenko.pdf

Цим томом мовознавці України, Білорусі, Греції, Польщі, Сербії, Словаччини та Словенії вшановують світлу пам'ять видатного українського вченого – члена-кореспондента Національної академії наук України, доктора філологічних наук, професора Ніни Федорівни Клименко з нагоди 80-ліття від дня її народження. Розмаїта проблематика статей тому висвітлює широкий спектр наукових зацікавлень і пошуків Ювілярки, її здобутки в різних галузях сучасного мовознавства: в україністиці і славистиці загалом, елліністиці, загальному, зіставно-типологічному та контрастивному мовознавстві, перекладознавстві, структурній і комп'ютерній лінгвістиці. Пошук гармонії у мові, який невтомно й успішно впродовж багатьох років здійснювала Н.Ф. Клименко, надихає її учнів та однодумців, озброює їх цікавими ідеями і прийомами аналізу.

Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. Є.А. Карпіловська; підготувала електрон. оригінал-макет Ю.О. Цигвинцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 351 с.
https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_strukturalisty.pdf

Пропонована праця становить продовження попередніх досліджень авторів, опублікованих у монографіях «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» (2008) та «Вплив суспільних змін на розвиток української мови» (2017). За об'єкт аналізу слугують когнітивні та комунікативні чинники формування функціонально-стильових угруповань мовних одиниць (ідіомів), що засвідчують тенденції формально-семантичної стратифікації та функціонально-стильової диференціації системи та структури української мови на початку XXI ст. Специфіку вияву цих тенденцій проаналізовано на матеріалі різних лексико-граматичних та лексико-словотвірних категорій, тематичних груп і парадигм слів загального та професійного лексикону, у взаємодії узусу й ідіолектів та соціолектів, динаміці лексичної і словотвірної норми мови.

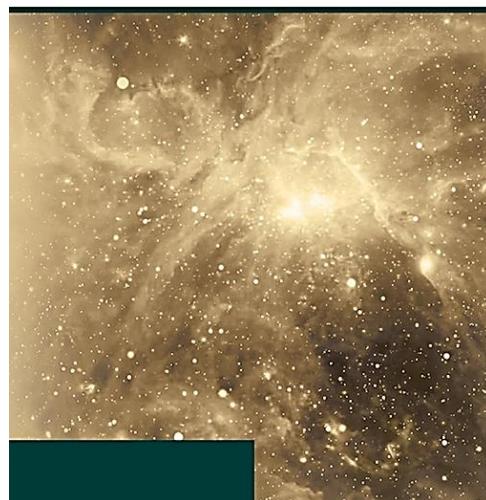
ПРАЦІ СПІВРОБІТНИКІВ
відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інституту української мови НАН України,
видані в ХХІ столітті

Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк / Ін-т укр. мови НАН України. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. 354 с.: портр. (Серія «Не все спливає рікою часу ...»).

Видання підготовлено до 90-річчя від дня народження Галини Макарівни Гнатюк, відомого українського мовознавця, лексиколога і лексикографа, доктора філологічних наук, співробітниці Інституту української мови НАН України.

Книга містить неопубліковані праці та спогади Г.М. Гнатюк з архівів родини Гнатюків та Інституту української мови НАН України, дослідження з широкого спектра проблем теорії та практики української, ширше – слов'янської сучасної та історичної лексикології і лексикографії.

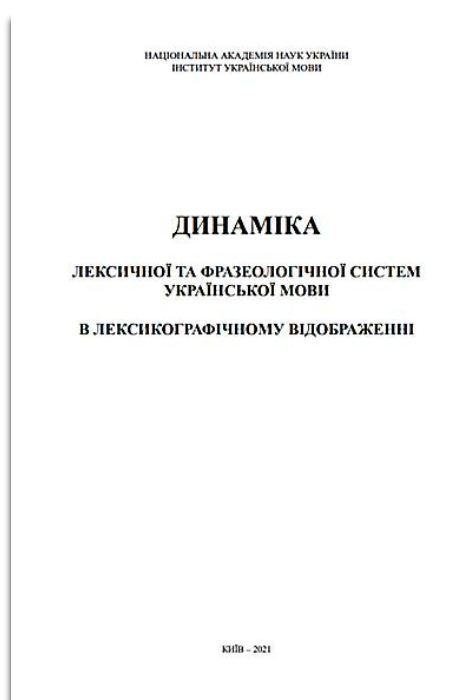
Галактика Слова

Динаміка лексичної та фразеологічної систем української мови в лексикографічному відображенні: монографія [автори: І.С. Гнатюк, О.М. Миронюк, З.Г. Козирєва, І.А. Самойлова, В.О. Балог, Н.Г. Гордієнко, Н.В. Сніжко, Л.О. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.І. Дідун, Л.В. Мовчун, О.М. Тищенко, О.А. Дюндик; відп. ред. І.С. Гнатюк]. Київ, 2021.

https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2021/06/monografia_dynamika.pdf

У монографії досліджено сучасний стан і тенденції розвитку словникового складу сучасної української літературної мови у зв'язку з опрацюванням теоретичних основ створення різних типів словників, простежено активні процеси в лексико-фразеологічному фонді української літературної мови, опрацьовано теоретичні проблеми української лексикології, фразеології, фразеографії.

Козирєва З.Г., Мовчун Л.В., Самойлова І.А., Сніжко Н.В., Тищенко О.М., Цимбалюк-Скопненко Т.В., Дідун Л.І. Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія. Відповід. ред. З.Г. Козирєва. Інститут української мови НАН України. Київ, 2023. 487 с.

[https://iul-nasu.org.ua/wp-](https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_leksykology.pdf)

[content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_leksykology.pdf](https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_leksykology.pdf)

Видання узагальнює дослідження сучасного стану й тенденцій розвитку словникового складу української літературної мови у зв'язку з опрацюванням теоретичних основ створення авторських словників. У роботі змальовано мовні портрети творчих особистостей, кожен з яких виявляє специфіку мовних смаків і уподобань, має власні мовні пріоритети. Окрему увагу присвячено трактуванню, концепції, обґрунтуванню феномена «мови творчої особистості», авторської мови, ідіолекту, мовної палітри, мовного світу, а також стану авторської лексикографії в Україні і в світовій лексикографії, типології авторських словників. Особливу увагу зосереджено на типах реєстрів та критеріях добору реєстру словника, форматі статті словника, подаванні історичної та лінгвокультурологічної інформації, ілюструванні словникового матеріалу, ремарках в авторському словнику та пояснювальній частині: типам дефініцій і типам реєстрових одиниць. У монографії подано творчу мовну палітру обраного кожним автором для дослідження письменника, публіциста, перекладача, науковця як зразка української мовної особистості другої половини XX – початку XXI ст.

Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія / відп. ред. Є.А. Карпіловська. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 596 с.

<https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view>

У монографії висвітлено важливі теоретичні та практичні проблеми сучасної української і загалом слов'янської лексикографії, запропоновано концепції та методи укладання нових словників різних типів, схарактеризовано лексикографічні моделі мови, приділено увагу словниковим системам XXI століття як інструментам дослідження мови. Наукове видання спрямоване на розв'язання завдань тлумачної, комп'ютерної, авторської, термінологічної та ономастичної лексикографії, фразеографії та римографії, на створення лінгвістичних баз даних, лексикографічне моделювання результатів досліджень з етнолінгвістики, соціолінгвістики, стилістики та культури мови.

Лексикографічний бюлетень. Зб. наук. праць / Відпов. ред. Є.А. Карпіловська. Вип. 1–9, 1951–1963; вип. 10–33, 2004–2024.

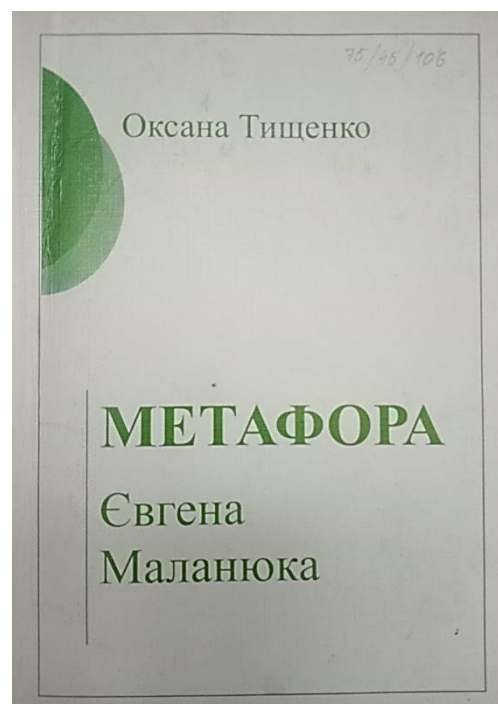
<https://iul-nasu.org.ua/periodychni-vydannya/zbirnyk-naukovyh-prats-leksykografichnyj-byulleten.html>

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою та технологією укладання словників різних типів, аналізом українського словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як підґрунтя його кодифікації та параметризації у словнику.

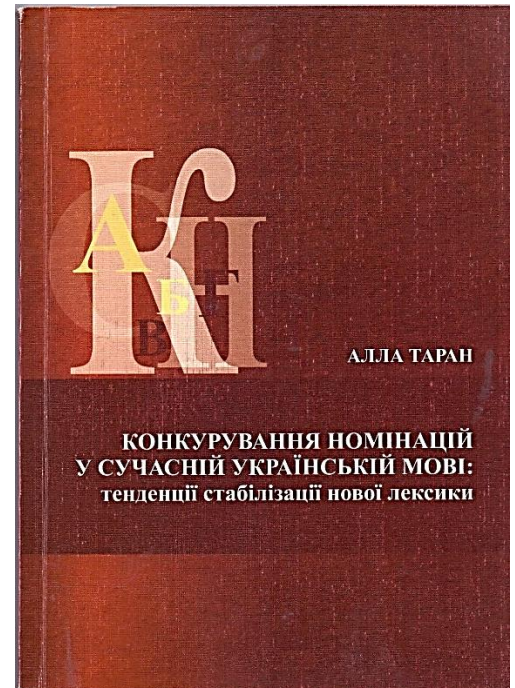
Тищенко О.М. Метафора Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект). Київ: Інститут української мови, 2004. 144 с.

У монографії здійснено аналіз поетичної мови Євгена Маланюка – одного з найяскравіших представників Празької школи – з погляду функціонування в ній метафори як системотворчого елемента мовної особистості письменника. Уведено й обґрунтовано нові теоретичні поняття: «базові наскрізні образи» й «інтродуктивні наскрізні образи», досліджено лексико-семантичну структуру авторських наскрізних образів у культурно-історичному та особистісно-прагматичному дискурсах.

Таран А.А. Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики. Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2011. 232 с.

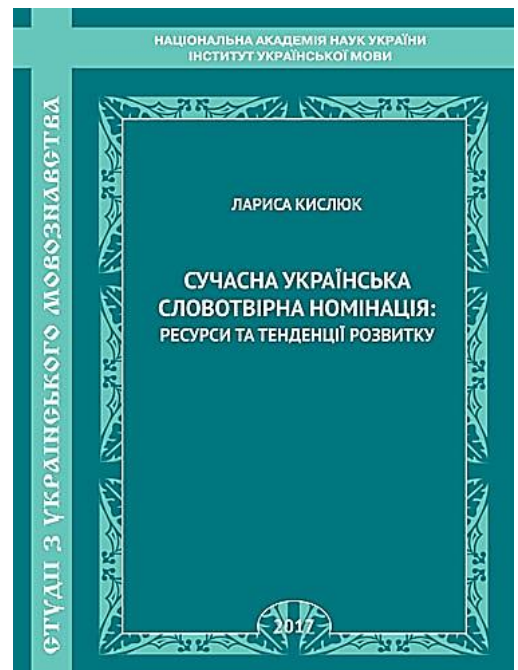
Монографія присвячена актуальній проблемі українського мовознавства – конкуруванню номінацій, пов'язаних відношеннями графічної варіантності, лексичної та словотвірної синонімії. Вивчення конкурування номінацій в україністиці має важливе значення для вироблення теоретичних і практичних засад унормування та кодифікації нової української лексики, забезпечення гармонійного розвитку української літературної мови і створення її нового взірця.

Кислюк Л. Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку: Монографія Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 424 с.
https://chtyvo.org.ua/authors/Kysliuk_Larysa/Slovotvirna_nominatsiia_v_suchasni_ukrainskii_movi_systema_uzus_i_diolekt/

У монографії розглянуто сучасний стан української словотвірної номінації у трьох її взаємопов'язаних виявах: системі мови, загальній (узус) та індивідуальній (ідіолект) мовній практиці. На матеріалі нової похідної лексики, яка поповнила український лексикон за останні понад 25 років розвитку української мови в статусі державної мови незалежної України, підтверджено роль словотворення як провідного способу української номінації, чинника збереження її типологічних рис. Встановлено фрагменти мовної картини світу сучасного українця, у номінуванні яких словотворчі ресурси мови беруть найактивнішу участь, ділянки словотвірної та лексичної підсистем, що виявляють стабільну активність або демонструють динаміку у відповідь на зміни в житті українського суспільства.

Досліджено соціальні, когнітивні й комунікативні чинники впливу на вибір і реалізацію ресурсів сучасної української номінації, динаміку словотвірної норми української мови як засобу підтримання її літературного взірця.

Цигвинцева Ю.О. Неосемантизація в сучасній українській мові: чинники активізації внутрішніх ресурсів номінації. Монографія. Вінниця: НІЛАН-ЛТД, 2024. 384 с.

Монографія присвячена дослідженню явища неосемантизації в сучасній українській мові, що виявляється в тенденції оновлення лексикону завдяки використанню внутрішніх (питомих і вже засвоєних запозичених) ресурсів номінації. На матеріалі українських текстів різних стилів та жанрів, даних українськомовних корпусів та реєстру різноаспектних словників виокремлено й описано три типи неосемантизмів – слів з відомою формою та новим значенням – семантичні деривати, приховані повторні запозичення та нові омоніми. Особливу увагу приділено уточненню критеріїв їх класифікації, опису механізмів і джерел формування нового значення, з'ясуванню функціонального потенціалу неосемантизмів, унааявленому їхніми синтагматичними, парадигматичними та епідигматичними відношеннями в системі мови, питанням лексикографування цього різновиду інновацій в українських словниках XXI століття. Аналізований у розвідці матеріал доводить потужні можливості українських лексем для активного оновлення семантики й здатність української мови змінюватися відповідно до вимог часу, глобалізаційних викликів, зберігаючи своє національне єство, типологічні риси своєї номінації.

Юлія Цигвинцева

Неосемантизація в сучасній українській мові:

чинники активізації
внутрішніх ресурсів номінації

Наукове видання

**МОВИ І МОВОЗНАВСТВО
У ХХІ СТОЛІТТІ:
НОВІ ЯВИЩА – НОВІ ЗАВДАННЯ**

МОНОГРАФІЯ

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА», 43

Відповідальні редактори

Євгенія Анатоліївна КАРПІЛОВСЬКА,

Лариса Павлівна КИСЛЮК

Підготувала оригінал-макет електронного видання

Юлія Олександрівна ЦИГВІНЦЕВА

Відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної
лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4,
м. Київ, 01001, Україна

e-mail: slovsprava@ukr.net

**РЕДАКЦІЙНА РАДА СЕРІЇ
«СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»:**

Гриценко Павло Юхимович (голова)

Горголюк Ніна Георгіївна

Бибик Світлана Павлівна

Городенська Катерина Григорівна

Єрмоленко Світлана Яківна

Карпіловська Євгенія Анатоліївна

Соколова Світлана Олегівна

Шульгач Віктор Петрович

Казимирова Ірина Андріївна

Коца Руслана Олександрівна

Петрова Оксана Іванівна (секретар)

СЕРІЯ «СТУДІЇ З УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА»

1. *Кобирилка Г.С.* Акцентуація непохідних іменників у бойківських говірках. – К., 2009.
2. *Яценко Н.О.* Формування назв військового одягу в українській мові. – К., 2009.
3. *Сидяченко Н.Г.* Мовотворчість українських і польських письменників. – К., 2009.
4. *Сукаленко Т.М.* Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові. – К., 2010.
5. *Городенська К.Г.* Сполучники української літературної мови. – К., 2010.
6. *Коць Т. А.* Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі. – К., 2010.
7. *Сюта Г.М.* Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи. – К., 2010.
8. *Навальна М. І.* Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст. – К., 2011.
9. *Габай А.Ю.* Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові. – К., 2011.
10. *Тименко Л.О.* Лексика офіційно-ділового стилю в історії української мови (1917–1933 рр.). – К., 2011.
11. *Вербич Н.О.* Інтенація переконування в публічному мовленні. – К., Луцьк, 2011.
12. *Христіанінова Р.О.* Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові. – К., 2012.
13. *Іщенко О.С.* Голосні звуки української мови залежно від темпу мовлення. – К., 2012.
14. *Гороф'янюк І.В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2012.
15. *Бибики С.П.* Усна літературна мова в українській культурі повсякдення. – К., 2013.
16. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова; за ред. К.Г. Городенської]. – К., 2017.
17. *Клименко Н.Ф.* Українська біологічна термінологія кінця ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2017.
18. *Кислюк Л.П.* Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку. – К., 2017.
19. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: Монографія [автори: Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк; за ред. Є.А. Карпіловської]. – К., 2017.

20. *Халіновська Л.А.* Українська авіаційна термінологія: формування і функціонування: Монографія. – К.: КММ, 2017.
21. Українська лексикографія та лексикологія: проблеми, завдання. – К., 2017.
22. *Сюта Г.М.* Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. – К., 2017.
23. *Краєвська Г.П.* Народно-виробнича термінологія центрально-подільських говірок: Матеріали до лексичного атласу української мови. – Вінниця, 2018.
24. *Коць Т.А.* Українське слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Динаміка літературної норми. К., 2018.
25. *Мялковська Л.М.* Мова художніх творів І.С. Нечуя-Левицького: лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція. – К., 2019.
26. *Данилевська О.М.* Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси. – К., 2019.
27. *Сахарова О.В.* Персонажі сучасної української драматургії: лінгвістичні аспекти. – К., 2019.
28. *Архангельська А.* Femina cognita. Українська жінка у слові й словнику. – К., 2019.
29. *Гороф'янюк І.В.* Ботанічна лексика центральноподільських говірок: структурна організація та ареалогія. – Вінниця, 2020.
30. *Мовчун Л.В.* Українська рима в системі мови і в мовній практиці. – К., 2020.
31. *Черемська О.С.* Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (ХІХ – перша третина ХХ століття). – Харків, 2020.
32. *Семеренко Г.В.* Історія суфіксального творення іменників із демінутивним і гіпокористичним значеннями в українській мові. – К., Запоріжжя, 2020.
33. *Соколова С.О.* Аспектуальні категорії українського дієслова. Монографія. Київ: «Книга-плюс», 2021. 224 с.
34. *Городенська К.Г.* Сполучникові складносурядні речення української мови в нових координатах формально-граматичної та семантико-синтаксичної структури. монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2022. 208 с.
35. Лексикографічна парадигма ХХІ ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука: монографія / відп. ред. Є.А. Карпіловська; техн. ред. Ю.О. Цигвинцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 596 с. [Електронне видання] <https://drive.google.com/file/d/1Z2Ry28VVZHWUCbK1LBQ9BwglsoD9y0F/view?usp=sharing>

36. Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні: монографія [автори: *С.О. Соколова, М.О. Гонтар, О.М. Данилевська, Г.М. Залізник, Л.Т. Масенко, О.Г. Руда, В.М. Труб, І.М. Цар*; відп. редактор *С.О. Соколова*]. Київ, 2023. [Електронне видання]. <https://drive.google.com/file/d/11qazzxXuQ-AVcrUzH9YFFfmfZDQ1BxrO/view?usp=sharing>
37. Теоретичні засади лексикографування мовотворчості: ідіолект і узус: монографія; [Автори: *З.Г. Козирєва, Л.В. Мовчун, І.А. Самойлова, Н.В. Сніжко, О.М. Тищенко, Т.В. Цимбалюк-Скопненко, Л.І. Дідун*; відповід. ред. *З.Г. Козирєва*; підгот. електр. вид. *І.А. Самойлова і Ю.О. Цигвінцева*]. – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2023. – 487 с. (23,4 а.а.) [Електронне видання].
38. *Казимирова І.А., Туровська Л.В., Яценко Н.О.* Українське теоретичне термінознавство на тлі слов'янського досвіду: колективна монографія / Відп. ред. *І.А. Казимирова*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 289 с.
39. Лінгвософія українських текстів ХХІ століття: колективна монографія [Автори: *С.Я. Єрмоленко, С.П. Бирик, А.Ю. Ганжа, Т.А. Коць, Г.М. Сютя*]. Київ, 2023. 516 с. (електронне видання)
40. *Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф.* Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі: монографія / відп. ред. *Є.А. Карпіловська*: підготувала електронний оригінал-макет *Ю.О. Цигвінцева*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 351 с. [Електронне видання].
41. Український етномовний континуум в умовах війни Росії проти України: монографія / відп. редактор *С.О. Соколова*, техн. редактор *І.І. Брага*. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024. 366 с. [електронне видання].
42. *Цигвінцева Ю.О.* Неосемантизація в сучасній українській мові: чинники активізації внутрішніх ресурсів номінації. Монографія. – Вінниця : НІЛАН-ЛТД, 2024. – 384 с.

Інститут української мови НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
електронна скринька: ukrmov@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серії ДК 7956 від 11.10.2023